ऋग्वेदः सूक्तं ७.१

दे. अग्निः।विराट्, १९-२५ त्रिष्टुप्।

अग्निं नरो दीधितिभिररण्योर्हस्तच्युती जनयन्त प्रशस्तम् ।
दूरेदृशं गृहपतिमथर्युम् ॥१॥
तमग्निमस्ते वसवो न्यृण्वन्सुप्रतिचक्षमवसे कुतश्चित् ।
दक्षाय्यो यो दम आस नित्यः ॥२॥
प्रेद्धो अग्ने दीदिहि पुरो नोऽजस्रया सूर्म्या यविष्ठ ।
त्वां शश्वन्त उप यन्ति वाजाः ॥३॥
प्र ते अग्नयोऽग्निभ्यो वरं निः सुवीरासः शोशुचन्त द्युमन्तः ।
यत्रा नरः समासते सुजाताः ॥४॥
दा नो अग्ने धिया रयिं सुवीरं स्वपत्यं सहस्य प्रशस्तम् ।
न यं यावा तरति यातुमावान् ॥५॥
उप यमेति युवतिः सुदक्षं दोषा वस्तोर्हविष्मती घृताची ।
उप स्वैनमरमतिर्वसूयुः ॥६॥

विश्वा अग्नेऽप दहारातीर्येभिस्तपोभिरदहो जरूथम् ।
प्र निस्वरं चातयस्वामीवाम् ॥७॥
आ यस्ते अग्न इधते अनीकं वसिष्ठ शुक्र दीदिवः पावक ।
उतो न एभि स्तवथैरिह स्याः ॥८॥
वि ये ते अग्ने भेजिरे अनीकं मर्ता नरः पित्र्यासः पुरुत्रा ।
उतो न एभिः सुमना इह स्याः ॥९॥
इमे नरो वृत्रहत्येषु शूरा विश्वा अदेवीरभि सन्तु मायाः ।
ये मे धियं पनयन्त प्रशस्ताम् ॥१०॥
मा शूने अग्ने नि षदाम नृणां माशेषसोऽवीरता परि त्वा ।
प्रजावतीषु दुर्यासु दुर्य ॥११॥
यमश्वी नित्यमुपयाति यज्ञं प्रजावन्तं स्वपत्यं क्षयं नः ।
स्वजन्मना शेषसा वावृधानम् ॥१२॥
पाहि नो अग्ने रक्षसो अजुष्टात्पाहि धूर्तेररुषो अघायोः ।
त्वा युजा पृतनायूँरभि ष्याम् ॥१३॥
सेदग्निरग्नीँरत्यस्त्वन्यान्यत्र वाजी तनयो वीळुपाणिः ।
सहस्रपाथा अक्षरा समेति ॥१४॥
सेदग्निर्यो वनुष्यतो निपाति समेद्धारमंहस उरुष्यात् ।
सुजातासः परि चरन्ति वीराः ॥१५॥
अयं सो अग्निराहुतः पुरुत्रा यमीशानः समिदिन्धे हविष्मान् ।
परि यमेत्यध्वरेषु होता ॥१६॥
त्वे अग्न आहवनानि भूरीशानास आ जुहुयाम नित्या ।
उभा कृण्वन्तो वहतू मियेधे ॥१७॥
इमो अग्ने वीततमानि हव्याजस्रो वक्षि देवतातिमच्छ ।
प्रति न ईं सुरभीणि व्यन्तु ॥१८॥
मा नो अग्नेऽवीरते परा दा दुर्वाससेऽमतये मा नो अस्यै ।

मा नः क्षुधे मा रक्षस ऋतावो मा नो दमे मा वन आ जुहूर्थाः ॥१९॥

नू मे ब्रह्माण्यग्न उच्छशाधि त्वं देव मघवद्भ्यः सुषूदः ।

रातौ स्यामोभयास आ ते यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥२०॥

त्वमग्ने सुहवो रण्वसंदृक्सुदीती सूनो सहसो दिदीहि ।

मा त्वे सचा तनये नित्य आ धङ्मा वीरो अस्मन्नर्यो वि दासीत् ॥२१॥

मा नो अग्ने दुर्भृतये सचैषु देवेद्धेष्वग्निषु प्र वोचः ।

मा ते अस्मान्दुर्मतयो भृमाच्चिद्देवस्य सूनो सहसो नशन्त ॥२२॥

स मर्तो अग्ने स्वनीक रेवानमर्त्ये य आजुहोति हव्यम् ।

स देवता वसुवनिं दधाति यं सूरिरर्थी पृच्छमान एति ॥२३॥

महो नो अग्ने सुवितस्य विद्वान्रयिं सूरिभ्य आ वहा बृहन्तम् ।

येन वयं सहसावन्मदेमाविक्षितास आयुषा सुवीराः ॥२४॥

नू मे ब्रह्माण्यग्न उच्छशाधि त्वं देव मघवद्भ्यः सुषूदः ।

रातौ स्यामोभयास आ ते यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥२५॥

सायणभाष्यम्

॥ श्रीः ॥

॥ अथ सप्तमं मण्डलम् ॥

अथ सप्तमं मण्डलमारभ्यते । तस्मिन् मण्डले षडनुवाकाः । प्रथमेऽनुवाके सप्तदश सूक्तानि । तत्र ‘अग्नि नरः' इति पञ्चविंशत्यृचं प्रथमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका---' अग्निं पञ्चाधिका विराजोऽष्टादशाद्याः' इति । ‘ सप्तमं मण्डलं वसिष्ठोऽपश्यत् । इत्युक्तत्वात् मण्डलद्रष्टा वसिष्ठ ऋषिः । आदितोऽष्टादश विराजस्त्र्येकादशकाः शिष्टा अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुभः । मण्डलादिपरिभाषया अग्निर्देवता । विश्वजितीदं सूक्तमाज्यशस्त्रम् । सूत्रितं च-’ विश्वजितोऽग्निं नर इत्याज्यम्' (आश्व. श्रौ. ८. ७) इति । अत्रेश्चतुर्वीराख्ये चतूरात्रे' चतुर्थेऽहनीदमेव सूक्तमाज्यशस्त्रम्। सूत्र्यते हि- अग्निं नर इति चतुर्थे ' (आश्व. श्रौ. १०. २) इति । व्यूळ्हे दशरात्रे चतुर्थेऽहनीदं सूक्तं जातवेदस्यनिविद्धानम्। सूत्रितं च-’ अग्निं नर इत्याग्निमारुतम् ' (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति । महाव्रतेऽपीदमाज्यशस्त्रम् । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्र्यते--’ आज्यप्रउगे विश्वजितः ' (ऐ. आ. ५.१.१) इति । अविवाक्येऽहनि प्रातरनुवाके ‘त्वमग्ने वसून्' इत्यादीनामनुष्टुभां स्थान आद्यस्तृचः प्रक्षेपणीयः । सूत्र्यते हि-’ दशमेऽहन्यनुष्टुभां स्थानेऽग्निं नरो दीधितिभिररण्योरिति तृचमाग्नेये क्रतौ ' (आश्व. श्रौ. ८.१२) इति । आद्याः पड्चः तस्मिन्नेवाहनि आग्निमारुते शस्त्रे स्तोत्रियानुरूपार्थाः । सूत्रितं च -- अग्निं नरो दीधितिभिररण्योरिति स्तोत्रियानुरूपौ' (आश्व. श्रौ. ८.१२) इति ।

मण्डलादिहोमेऽप्येषा । आधाने तृतीयायामिष्टौ ‘प्रेद्धः' इति स्विष्टकृतोऽनुवाक्या । सूत्रितं च -’ प्रेद्धो अग्न इमो अग्न इति संयाज्ये' (आश्व. श्रौ. २.१) इति । एवमन्यत्रापि दीक्षणीयादिषु स्विष्टकृतोऽनुवाक्या । प्रायणीयेष्टौ ‘सेदग्निरग्नीन्' इत्यादिके द्वे स्विष्टकृतो याज्यानुवाक्ये । सूत्रितं च – ' सेदग्निरग्नीँरत्यस्त्वन्यानिति द्वे संयाज्ये' (आश्व. श्रौ. ४.३) इति । आधाने तृतीयायामिष्टौ ‘इमो अग्ने' इति स्विष्टकृतो याज्या । सूत्रितं च- ‘इमो अग्न इति संयाज्ये' (आश्व. श्रौ. २.१) इति । एवमन्यत्रापि दीक्षणीयादिष्वेषा सौविष्टकृती याज्या । प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दस्याश्विनशस्त्रे च ‘त्वमग्ने सुहवः' इत्याद्याः पञ्चर्चः । सूत्रितं च-’ त्वमग्ने सुहवो रण्वसंदृक् ' (आश्व. श्रौ. ४.१३) इति ।।

अ॒ग्निं नरो॒ दीधि॑तिभिर॒रण्यो॒र्हस्त॑च्युती जनयंत प्रश॒स्तं ।

दू॒रे॒दृशं॑ गृ॒हप॑तिमथ॒र्युं ॥१

अ॒ग्निम् । नरः॑ । दीधि॑तिऽभिः । अ॒रण्योः॑ । हस्त॑ऽच्युती । ज॒न॒य॒न्त॒ । प्र॒ऽश॒स्तम् ।

दू॒रे॒ऽदृश॑म् । गृ॒हऽप॑तिम् । अ॒थ॒र्युम् ॥१

अग्निम् । नरः । दीधितिऽभिः । अरण्योः । हस्तऽच्युती । जनयन्त । प्रऽशस्तम् ।

दूरेऽदृशम् । गृहऽपतिम् । अथर्युम् ॥१

“नरः नेतार ऋत्विजः “प्रशस्तं प्रकर्षेण स्तुतं "दूरेदृशं दूरे दृश्यमानं दूरे पश्यन्तं वा “गृहपतिं गृहाणां पालकम् “अथर्युम् आगम्यमतनवन्तं वा “अग्निम् “अरण्योः विद्यमानं “हस्तच्युती हस्तप्रच्युत्या हस्तगत्या "दीधितिभिः अङ्गुलिभिः “जनयन्त। दीधितयोऽङ्गुलयो भवन्ति धीयन्ते कर्मसु । अरणी प्रत्यृत एने अग्निः समरणाज्जायत इति वा । हस्तच्युती हस्तप्रच्युत्या जनयन्त प्रशस्तं दूरेदर्शनं गृहपतिमतनवन्तम् ' (निरु. ५.१०) इति ॥

तम॒ग्निमस्ते॒ वस॑वो॒ न्यृं॑ण्वन्सु॒प्रति॒चक्ष॒मव॑से॒ कुत॑श्चित् ।

द॒क्षाय्यो॒ यो दम॒ आस॒ नित्यः॑ ॥२

तम् । अ॒ग्निम् । अस्ते॑ । वस॑वः । नि । ऋ॒ण्व॒न् । सु॒ऽप्र॒ति॒चक्ष॑म् । अव॑से । कुतः॑ । चि॒त् ।

द॒क्षाय्यः॑ । यः । दमे॑ । आस॑ । नित्यः॑ ॥२

तम् । अग्निम् । अस्ते । वसवः । नि । ऋण्वन् । सुऽप्रतिचक्षम् । अवसे । कुतः । चित् ।

दक्षाय्यः । यः । दमे । आस । नित्यः ॥२

“यः अग्निः “दमे गृहे “दक्षाय्यः पूजनीयो हविर्भिः समर्थनीयो वा “नित्यः अजस्रः “आस बभूव “तं “सुप्रतिचक्षं सुप्रतिदर्शनम् “अग्निं “कुतश्चित् सर्वस्मादपि भयहेतः “अवसे रक्षणाय “वसवः वासका ये वसिष्ठाः “अस्ते गृहे “न्यृण्वन् न्यदधुः ।।

प्रेद्धो अग्ने दीदिहि पुरो नोऽजंस्रया सूर्म्या यविष्ठ ।

त्वां शश्वंत उप यंति वाजाः ॥३

प्रऽइंद्धः । अग्ने । दीदिहि । पुरः । नः । अजंस्रया । सूर्म्या । यविष्ठ ।

त्वाम् । शश्वंन्तः । उप । यन्ति । वाजाः ॥३

प्रऽइद्धः । अग्ने । दीदिहि । पुरः । नः । अजस्रया । सूर्म्या । यविष्ठ ।

त्वाम् । शश्वन्तः । उप । यन्ति । वाजाः ॥३

“यविष्ठ युवतम हे “अग्ने “प्रेद्धः प्रकर्षेण समिद्धस्त्वम् “अजस्रया अशरणशीलया “सूर्म्या ज्वालया “नः अस्मदर्थं “पुरः पुरस्तात् आहवनीयायतने "दीदिहि दीप्यस्व । “त्वां “शश्वन्तः बहवः “वाजाः अन्नानि हवींषि “उप “यन्ति उपगच्छन्ति ।

प्र ते अग्नयोऽग्निभ्यो वरं निः सुवीरांसः शोशुचंत द्युमंतः ।

यत्रा नरः समासंते सुजाताः ॥४

प्र । ते । अग्नयः । अग्निऽभ्यः । वरंम् । निः । सुऽवीरांसः । शोशुचन्त । द्युऽमन्तः ।

यत्रं । नरः । सम्ऽआसंते । सुऽजाताः ॥४

प्र । ते । अग्नयः । अग्निऽभ्यः । वरम् । निः । सुऽवीरासः । शोशुचन्त । द्युऽमन्तः ।

यत्र । नरः । सम्ऽआसते । सुऽजाताः ॥४

“अग्निभ्यः लौकिकेभ्योऽग्निभ्यः “वरम् अत्यन्तं “द्युमन्तः दीप्तिमन्तः “सुवीरासः कल्याणपुत्रपौत्रप्रदाः “ते “अग्नयः “प्र “निः “शोशुचन्त प्रकर्षेण नितरां दीप्यन्ते । “यत्र येष्वग्निषु “सुजाताः सुजन्मानः “नरः कर्मणां नेतारो यजमाना ऋत्विजो वा “समासते सहासते ॥

दा नो अग्ने धिया रयिं सुवीरं स्वपत्यं संहस्य प्रशस्तं ।

न यं यावा तरंति यातुमावांन् ॥५

दाः । नः । अग्ने । धिया । रयिम् । सुऽवीरंम् । सुऽअपत्यम् । सहस्य । प्रऽशस्तम् ।

न । यम् । यावां । तरंति । यातुऽमावांन् ॥५

दाः । नः । अग्ने । धिया । रयिम् । सुऽवीरम् । सुऽअपत्यम् । सहस्य । प्रऽशस्तम् ।

न । यम् । यावा । तरति । यातुऽमावान् ॥५

“सहस्य अभिभवकुशल हे “अग्ने “सुवीरं शोभनपुत्रोपेतं "स्वपत्यं शोभनपौत्रोपेतं "प्रशस्तं श्रेष्ठं “रयिं धनं “धिया स्तोत्रेण "नः अस्मभ्यं “दाः देहि । “यं रयिं “यावा अभिगन्ता शत्रुः “यातुमावान् हिंसाया निर्गतः ॥ नलोपाभावश्छान्दसः॥ यद्वा । हिंसायुक्तः ॥ परो वतिर्मत्वर्थीयः पूरकः ॥ “न “तरति न बाधते ॥ ॥ २३ ॥

उप॒ यमेति॑ युव॒तिः सु॒दक्षं॑ दो॒षा वस्तो॑र्ह॒विष्म॑ती घृ॒ताची॑ ।

उप॒ स्वैन॑म॒रम॑तिर्वसू॒युः ॥६

उप॑ । यम् । एति॑ । यु॒व॒तिः । सु॒ऽदक्ष॑म् । दो॒षा । वस्तोः॑ । ह॒विष्म॑ती । घृ॒ताची॑ ।

उप॑ । स्वा । ए॒न॒म् । अ॒रम॑तिः । व॒सु॒ऽयुः ॥६

उप । यम् । एति । युवतिः । सुऽदक्षम् । दोषा । वस्तोः । हविष्मती । घृताची ।

उप । स्वा । एनम् । अरमतिः । वसुऽयुः ॥६

"सुदक्षं सुबलं “यम् अग्निं “हविष्मती हविषा युक्ता “घृताची । घृतमञ्चतीति घृताची जुहूः । “युवतिः अग्निना नित्ययुक्ता “दोषा “वस्तोः रात्रावहनि च “उप “एति उपगच्छति तम् “एनं “स्वा स्वकीया “अरमतिः दीप्तिः “वसूयुः स्तोतॄणां धनमिच्छन्ती “उप एति ॥

विश्वा॑ अ॒ग्नेऽप॑ द॒हारा॑ती॒र्येभि॒स्तपो॑भि॒रद॑हो॒ जरू॑थं ।

प्र निं॑स्व॒रं चा॑तय॒स्वामी॑वां ॥७

विश्वाः॑ । अ॒ग्ने॒ । अप॑ । द॒ह॒ । अरा॑तीः । येभिः॑ । तपः॑ऽभिः । अद॑हः । जरू॑थम् ।

प्र । नि॒ऽस्व॒रम् । चा॒त॒य॒स्व॒ । अमी॑वाम् ॥७

विश्वाः । अग्ने । अप । दह । अरातीः । येभिः । तपःऽभिः । अदहः । जरूथम् ।

प्र । निऽस्वरम् । चातयस्व । अमीवाम् ॥७

हे “अग्ने “विश्वाः विश्वान् “अरातीः शत्रून् “तपोभिः तेजोभिः “अप “दह । "येभिः यैः तपोभिः “जरूथं परुषशब्दकारिणं राक्षसम् ॥ गृणातेरूथन्प्रत्यये सति जरूथशब्दनिष्पत्तिः ॥ “अदहः दहसि । किंच “अमीवां रोगं “निस्वरं न्यक्कृतोपतापं यथा भवति तथा ॥ ‘ स्वृ शब्दोपतापयोः' इति धातुः ॥ “प्र “चातयस्व प्रकर्षेण नाशय । ‘ चततिर्गत्यर्थो वा ' इति भट्टभास्करमिश्रः ॥

आ यस्ते॑ अग्न इध॒ते अनी॑कं॒ वसि॑ष्ठ शुक्र॒ दीदि॑वः॒ पाव॑क ।

उ॒तो न॑ ए॒भिः स्त॒वथै॑रि॒ह स्याः॑ ॥८

आ । यः । ते॒ । अ॒ग्ने॒ । इ॒ध॒ते । अनी॑कम् । वसि॑ष्ठ । शुक्र॑ । दीदि॑ऽवः । पाव॑क ।

उ॒तो इति॑ । नः॒ । ए॒भिः । स्त॒वथैः॑ । इ॒ह । स्याः॒ ॥८

आ । यः । ते । अग्ने । इधते । अनीकम् । वसिष्ठ । शुक्र । दीदिऽवः । पावक ।

उतो इति । नः । एभिः । स्तवथैः । इह । स्याः ॥८

"वसिष्ठ श्रेष्ठ "शुक्र शुभ्र "दीदिवः दीप्त "पावक शोधक हे "अग्ने "ते तव "अनीकं तेजः "यः "आ "इधते समेधयति तस्येव "नः अस्माकम् "उतो अपि च "एभिः "स्तवथैः स्तोत्रैः "इह अस्मिन् यज्ञे "स्याः भव ॥

वि ये ते॑ अग्ने भेजि॒रे अनी॑कं॒ मर्ता॒ नरः॒ पित्र्या॑सः पुरु॒त्रा ।

उ॒तो न॑ ए॒भिः सु॒मना॑ इ॒ह स्याः॑ ॥९

वि । ये । ते॒ । अ॒ग्ने॒ । भे॒जि॒रे । अनी॑कम् । मर्ताः॑ । नरः॑ । पित्र्या॑सः । पु॒रु॒ऽत्रा ।

उ॒तो इति॑ । नः॒ । ए॒भिः । सु॒ऽमनाः॑ । इ॒ह । स्याः॒ ॥९

वि । ये । ते । अग्ने । भेजिरे । अनीकम् । मर्ताः । नरः । पित्र्यासः । पुरुऽत्रा ।

उतो इति । नः । एभिः । सुऽमनाः । इह । स्याः ॥९

हे "अग्ने "ते तव "अनीकं तेजः "पित्र्यासः पितृहिताः आर्षेया वा "मर्ताः मनुष्याः "नरः कर्मणां नेतारः "ये यजमानाः "पुरुत्रा बहुषु देशेषु "वि "भेजिरे विभजन्ते । आदधुरिति यावत् । तेषामिव "नः अस्माकम् "उतो अपि "एभिः स्तुतैः सह स्तोत्रैर्वा "सुमनाः अनुग्राहकमनाः सन् "इह यज्ञे "स्थाः भव ॥

इ॒मे नरो॑ वृत्र॒हत्ये॑षु॒ शूरा॒ विश्वा॒ अदे॑वीर॒भि सं॑तु मा॒याः ।

ये मे॒ धियं॑ प॒नयं॑त प्रश॒स्तां ॥१०

इ॒मे । नरः॑ । वृ॒त्र॒ऽहत्ये॑षु । शूराः॑ । विश्वाः॑ । अदे॑वीः । अ॒भि । स॒न्तु॒ । मा॒याः ।

ये । मे॒ । धियं॑म् । प॒नयं॑न्त । प्र॒ऽश॒स्ताम् ॥१०

इमे । नरः । वृत्रऽहत्येषु । शूराः । विश्वाः । अदेवीः । अभि । सन्तु । मायाः ।

ये । मे । धियम् । पनयन्त । प्रऽशस्ताम् ॥१०

“ये मनुष्याः “मे मदीयां “प्रशस्तां प्रकृष्टां “धियं कर्म स्तुतिं वा “पनयन्त स्तुवन्ति ब्रुवन्ति वा ते “इमे मयि स्निग्धाः “नरः मनुष्याः “वृत्रहत्येषु संग्रामेषु “शूराः “अदेवीः आसुरीः “विश्वाः सर्वाः "मायाः “अभि “सन्तु अभिभवन्तु ॥ ॥ २४ ॥

मा शूनें अग्ने नि षंदाम नृणां माशेषंसोऽवीरंता परिं त्वा ।

प्रजावंतीषु दुर्यांसु दुर्य ॥११

मा । शूनें । अग्ने । नि । सदाम । नृणाम् । मा । अशेषंसः । अवीरंता । परिं । त्वा ।

प्रजाऽवंतीषु । दुर्यांसु । दुर्य ॥११

मा । शूने । अग्ने । नि । सदाम । नृणाम् । मा । अशेषसः । अवीरता । परि । त्वा ।

प्रजाऽवतीषु । दुर्यासु । दुर्य ॥११

हे “अग्ने "शूने शून्ये पुत्रादिरहिते गृहे "मा “नि “षदाम न निवसाम । “नृणाम् अन्येषां च गृहे “मा नि षदाम । “दुर्य गृहेभ्यो हित हे अग्ने “अशेषसः अपुत्राः । ‘ तोक्म शेषः' इति पुत्रनामसु पाठात् । “अवीरता अवीरतया युक्ताश्च सन्तः “त्वा त्वां “परि चरन्तः “प्रजावतीषु एव "दुर्यासु गृहेषु निवसाम ॥

यमश्वी नित्यंमुपयातिं यज्ञं प्रजावंतं स्वपत्यं क्षयं नः ।

स्वजंन्मना शेषंसा वावृधानं ॥१२

यम् । अश्वी । नित्यंम् । उपऽयातिं । यज्ञम् । प्रजाऽवंन्तम् । सुऽअपत्यम् । क्षयंम् । नः ।

स्वऽजंन्मना । शेषंसा । ववृधानम् ॥१२

यम् । अश्वी । नित्यम् । उपऽयाति । यज्ञम् । प्रजाऽवन्तम् । सुऽअपत्यम् । क्षयम् । नः ।

स्वऽजन्मना । शेषसा । ववृधानम् ॥१२

“यं “यज्ञं यज्ञाश्रयम् “अश्वी अश्ववानग्निः “नित्यमुपयाति तं “प्रजावन्तं भृत्यादिसहितं “स्वपत्यं शोभनसंतानोपेतं “स्वजन्मना औरसेन “शेषसा पुत्रेण “ववृधानं वर्धमानं “क्षयं गृहं “नः अस्मभ्यं हे अग्ने देहीति शेषः ।।

पाहि नों अग्ने रक्षसो अजुंष्टात्पाहि धूर्तेररंरुषो अघायोः ।

त्वा युजा पृंतनायूँरभि ष्यां ॥१३

पाहि । नः । अग्ने । रक्षसंः । अजुंष्टात् । पाहि । धूर्तेः । अरंरुषः । अघऽयोः ।

त्वा । यु॒जा । पृ॒त॒ना॒ऽयून् । अ॒भि । स्या॒म् ॥१३

पाहि । नः । अग्ने । रक्षसः । अजुष्टात् । पाहि । धूर्तेः । अररुषः । अघऽयोः ।

त्वा । युजा । पृतनाऽयून् । अभि । स्याम् ॥१३

हे “अग्ने “नः अस्मान् “अजुष्टात् अप्रीतिविषयात् “रक्षसः राक्षसात् “पाहि रक्ष । किंच “अररुषः अदातुः "अघायोः पापमिच्छतः “धूर्तेः हिंसकात् "पाहि । अपि च “त्वा त्वया “युजा सहायभूतेन "पृतनायून् पृतनाकामान् “अभि “ष्याम् अहमभिभवेयम् ॥

सेद॒ग्निर॒ग्नीँर॒त्य॑स्त्व॒न्यान्यत्र॑ वा॒जी तन॑यो वी॒ळुपा॑णिः ।

स॒हस्र॑पाथा अ॒क्षरा॑ स॒मेति॑ ॥१४

सः । इत् । अ॒ग्निः । अ॒ग्नीन् । अति॑ । अ॒स्तु॒ । अ॒न्यान् । यत्र॑ । वा॒जी । तन॑यः । वी॒ळु॒ऽपा॑णिः ।

स॒हस्र॑ऽपाथाः । अ॒क्षरा॑ । स॒म्ऽएति॑ ॥१४

सः । इत् । अग्निः । अग्नीन् । अति । अस्तु । अन्यान् । यत्र । वाजी । तनयः । वीळुऽपाणिः ।

सहस्रऽपाथाः । अक्षरा । सम्ऽएति ॥१४

“स “इत् स एव “अग्निः आहवनीयादिरस्मदीयः “अन्यान् इतरान् अन्यदीयान् “अग्नीन् “अत्यस्तु अतिभवतु । “यत्र यस्मिन्नग्नौ “वाजी अशनवान् बलवान् वा “वीळुपाणिः दृढहस्तः । ‘वीळु च्यौत्नम्' इति बलनामसु पाठात् । “सहस्रपाथाः बह्वन्नो बहुस्थानो वा बहूदको वा “तनयः अस्मत्पुत्रः “अक्षरा अक्षरेण क्षयरहितेन स्तोत्रेण “समेति सम्यक् परिचरन्नेति । समर्थपुत्रवत एवाग्निः अन्यदीयानग्नीनभिभवतीति भावः ॥

सेद॒ग्निर्यो व॑नुष्य॒तो नि॒पाति॑ समे॒द्धार॒मंह॑स उरु॒ष्यात् ।

सु॒जा॒तासः॒ परि॑ चरंति वी॒राः ॥१५

सः । इत् । अ॒ग्निः । यः । व॒नु॒ष्य॒तः । नि॒ऽपाति॑ । स॒म्ऽए॒द्धार॑म् । अंह॑सः । उ॒रु॒ष्यात् ।

सु॒ऽजा॒तासः॑ । परि॑ । च॒र॒न्ति॒ । वी॒राः ॥१५

सः । इत् । अग्निः । यः । वनुष्यतः । निऽपाति । सम्ऽएद्धारम् । अंहसः । उरुष्यात् ।

सुऽजातासः । परि । चरन्ति । वीराः ॥१५

“यः समेद्धारं प्रबोधकं “वनुष्यतः हिंसकात् । ‘वनुष्यतिर्हन्तिकर्मा' (निरु. ५. २) इति यास्कः । “उरुष्यात् अधिकात् “अंहसः पापात् च "निपाति अत्यन्तं रक्षति । यं च “सुजातासः सुजन्मान एव “वीराः स्तोतारः सुता वा “परि “चरन्ति “स “इत् स एव

“अग्निः ।। ॥२५॥

अ॒यं सो अ॒ग्निराहु॑तः पुरु॒त्रा यमीशा॑न॒: समिद्धि॑धे ह॒विष्मा॑न् ।

परि॒ यमेत्य॑ध्व॒रेषु॒ होता॑ ॥१६

अ॒यम् । सः । अ॒ग्निः । आऽहु॑तः । पु॒रु॒ऽत्रा । यम् । ईशा॑नः । सम् । इत् । इ॒न्धे । ह॒विष्मा॑न् ।

परि॑ । यम् । एति॑ । अ॒ध्व॒रेषु॑ । होता॑ ॥१६

अयम् । सः । अग्निः । आऽहुतः । पुरुऽत्रा । यम् । ईशानः । सम् । इत् । इन्धे । हविष्मान् ।

परि । यम् । एति । अध्वरेषु । होता ॥१६

“यम् अग्निम् “ईशानः समृद्ध ऐश्वर्यमिच्छन् वा “हविष्मान् यजमानः “सम् “इन्धे सम्यक् दीपयति । “यं च “अध्वरेषु हिंसारहितेषु यज्ञेषु “होता देवानामाह्वाता “परि “एति परिगच्छति “सः "अयम् “अग्निः “पुरुत्रा बहुषु देशेषु बहुषु यज्ञेषु वा “आहुतः आहुतिभिरभिहुतः ॥

त्वे अ॑ग्न आ॒हव॑नानि॒ भूरी॑शा॒नास॒ आ जु॑हुयाम॒ नित्या॑ ।

उ॒भा कृ॒ण्वंतो॑ वह॒तू मि॒येधे॑ ॥१७

त्वे इति॑ । अ॒ग्ने॒ । आ॒ऽहव॑नानि । भूरि॑ । ई॒शा॒नास॑: । आ । जु॒हु॒या॒म॒ । नित्या॑ ।

उ॒भा । कृ॒ण्वन्त॑: । व॒ह॒तू इति॑ । मि॒येधे॑ ॥१७

त्वे इति । अग्ने । आऽहवनानि । भूरि । ईशानासः । आ । जुहुयाम । नित्या ।

उभा । कृण्वन्तः । वहतू इति । मियेधे ॥१७

हे अग्ने “त्वे त्वयि “ईशानासः धनानामीश्वराः सन्तः “नित्या नित्यान्यग्निहोत्रादीनि “उभा उभौ “वहतू वहनहेतू स्तोत्रं शस्त्रं च “कृण्वन्तः कुर्वन्तः “मियेधे यज्ञे “भूरि बहूनि “आहवनानि हवींषि “आ “जुहुयाम आजुहवाम ॥

इ॒मो अ॑ग्ने वी॒तत॑मानि ह॒व्याज॑स्रो वक्षि दे॒वता॑ति॒मच्छ॑ ।

प्रति॑ न ईं सुर॒भीणि॑ व्यं॑तु ॥१८

इ॒मो इति॑ । अ॒ग्ने॒ । वी॒तऽत॑मानि । ह॒व्या । अज॑स्रः । व॒क्षि॒ । दे॒वऽता॑तिम् । अच्छ॑ ।

प्रति॑ । न॒: । ई॒म् । सु॒र॒भीणि॑ । व्य॒न्तु॒ ॥१८

इमो इति । अग्ने । वीतऽतमानि । हव्या । अजस्रः । वक्षि । देवऽतातिम् । अच्छ ।

प्रति । नः । ईम् । सुरभीणि । व्यन्तु ॥१८

हे “अग्ने त्वम् “अजस्रः अनवरतः सन् "इमो इमानि “वीततमानि अतिशयेन कान्तानि “हव्या हव्यानि “देवतातिं देवानां समूहम् अभि “वक्षि वह । “अच्छ गच्छ त ! “नः अस्मदीयानि “सुरभीणि शोभनानि “ईम् एतानि हव्यानि देवाः “प्रति “व्यन्तु प्रत्येकं कामयन्ताम् ।।

मा नों अग्नेऽवीरंते परां दा दुर्वाससेऽमंतये मा नों अस्यै ।

मा नः क्षुधे मा रक्षसं ऋतावो मा नो दमे मा वन आ जुंहूर्थाः ॥१९

मा । नः । अग्ने । अवीरंते । परां । दाः । दुःऽवासंसे । अमंतये । मा । नः । अस्यै ।

मा । नः । क्षुधे । मा । रक्षसें । ऋतऽवः । मा । नः । दमें । मा । वनें । आ । जुहूर्थाः ॥१९

मा । नः । अग्ने । अवीरते । परा । दाः । दुःऽवाससे । अमतये । मा । नः । अस्यै ।

मा । नः । क्षुधे । मा । रक्षसे । ऋतऽवः । मा । नः । दमे । मा । वने । आ । जुहूर्थाः ॥१९

हे “अग्ने “नः अस्मान् “अवीरते अपुत्रताय “मा "परा “दाः मा देहि । “दुर्वाससे दुष्टवस्त्राय च नो मा परा दाः । “अस्यै “अमतये अभिहान्यै “नः अस्मान् “मा परा दाः । “क्षुधे अशनायायै “नः अस्मान् “मा च परा दाः । “रक्षसे बलिने चास्मान् “मा परा दाः । हे “ऋतावः सत्यवन् अग्ने “नः अस्मान् “दमे गृहे "मा जुहूर्थाः मा हिंसीः ॥ ‘हुर्च्छा कौटिल्ये' इति धातुः ।। “वने चास्मान् “मा जुहूर्थाः ।।

नू मे ब्रह्मांण्यग्न उच्छंशाधि त्वं देंव मघवंद्भ्यः सुषूदः ।

रातौ स्यांमोभयांस आ तें यूयं पांत स्वस्तिभिः सदां नः ॥२०

नु । मे । ब्रह्मांणि । अग्ने । उत् । शशाधि । त्वम् । देव । मघवंत्ऽभ्यः । सुसूदः ।

रातौ । स्याम् । उभयांसः । आ । ते । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदां । नः ॥२०

नु । मे । ब्रह्माणि । अग्ने । उत् । शशाधि । त्वम् । देव । मघवत्ऽभ्यः । सुसूदः ।

रातौ । स्याम । उभयासः । आ । ते । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥२०

हे “अग्ने “मे मम मदर्थं “ब्रह्माणि अन्नानि “नु क्षिप्रम् “उच्छशाधि उत्कर्षेण शोधितानि कुरु । किंच हे “देव द्योतमानाग्ने “मघवद्भ्यः हविष्मद्भ्योऽस्मभ्यं सुषूदः अन्नानि प्रेरय । “ते त्वदीयायां “रातौ दाने “उभयासः स्तोत्रिणः शस्त्रिणश्च अथवा स्तुवन्तो यजमानाश्च

वयम् “आ “स्याम अत्यर्थं भवेम । “नः अस्मान् “यूयं त्वत्परिवाराश्च सर्वे "स्वस्तिभिः अविनाशिभिर्मङ्गलैः । तथा च यास्कः– स्वस्तीत्यविनाशनामास्तिरभिपूजितः स्वस्ति' (निरु. ३. २१) इति । “सदा “पात रक्षत ॥ ॥ २६ ॥

त्वम॑ग्ने सु॒हवो॑ र॒ण्वसं॑दृक्सुदी॒ती सू॑नो सहसो दिदीहि ।

मा त्वे सचा॒ तन॑ये॒ नित्य॒ आ ध॒ङ्मा वी॒रो अ॒स्मन्नर्यो॒ वि दा॑सीत् ॥२१

त्वम् । अ॒ग्ने॒ । सु॒ऽहवः॑ । र॒ण्वऽसं॑न्दृक् । सु॒ऽदी॒ती । सू॒नो॒ इति॑ । स॒ह॒सः॒ । दि॒दी॒हि॒ ।

मा । त्वे इति॑ । सचा॑ । तन॑ये । नित्ये॑ । आ । ध॒क् । मा । वी॒रः । अ॒स्मत् । नर्यः॑ । वि । दा॒सी॒त् ॥२१

त्वम् । अग्ने । सुऽहवः । रण्वऽसन्दृक् । सुऽदीती । सूनो इति । सहसः । दिदीहि ।

मा । त्वे इति । सचा । तनये । नित्ये । आ । धक् । मा । वीरः । अस्मत् । नर्यः । वि । दासीत् ॥२१

"सहसः “सूनो सहसः सुत हे “अग्ने “सुहवः स्वाह्वानः “रण्वसंदृक् रमणीयसंदर्शनः “त्वं “सुदीती शोभनया दीप्त्या “दिदीहि दीप्यस्व । किंच “तनये “नित्ये औरसे पुत्रे “त्वे त्वं “सचा सहायभूतः “मा “आ “धक् माभिधाक्षीः । अपि च “अस्मत् पृथग्भूतः अस्माकं वा । षष्ठ्यर्थे पञ्चमी । "वीरः पुत्रः “नर्यः नरहितः “मा “वि “दासीत् नोपक्षीयेत ।।

मा नो॑ अग्ने दु॒र्भृतये॒ सचै॒षु दे॒वेद्धे॑ष्व॒ग्निषु॒ प्र वो॑चः ।

मा ते॑ अ॒स्मा॑दु॒र्म॒तयो॑ भृ॒माच्चि॑द्दे॒वस्य॑ सूनो सहसो नशंत ॥२२

मा । न॒ः । अ॒ग्ने॒ । दु॒ःऽभृतये॑ । सचा॑ । ए॒षु । दे॒वऽइ॑द्धेषु । अ॒ग्निषु॑ । प्र । वो॒च॒ः ।

मा । ते॒ । अ॒स्मान् । दु॒ःऽम॒तयः॑ । भृ॒मात् । चि॒त् । दे॒वस्य॑ । सू॒नो॒ इति॑ । स॒ह॒स॒ः । न॒श॒न्त॒ ॥२२

मा । नः । अग्ने । दुःऽभृतये । सचा । एषु । देवऽइद्धेषु । अग्निषु । प्र । वोचः ।

मा । ते । अस्मान् । दुःऽमतयः । भृमात् । चित् । देवस्य । सूनो इति । सहसः । नशन्त ॥२२

हे “अग्ने "सचा सहायभूतस्त्वं “देवेद्धेषु ऋत्विग्भिः समिद्धेषु “एषु “अग्निषु दुर्भृतये कृच्छ्रभरणाय “नः अस्मान् “मा “प्र “वोचः न ब्रूहि। त्वत्सहायभूता अग्नयो यथा मामकृच्छ्रेण बिभृयुः तथा ब्रूहीत्यर्थः । किंच “सहसः “सूनो हे बलस्य पुत्र अग्ने “देवस्य द्योतमानस्य “ते तव “दुर्मतयः निग्रहबुद्धयः “भूमाच्चित् भ्रमादपि । अत्र संप्रसारणं छान्दसम् । प्रमादादपीत्यर्थः । “अस्मान् “मा “नशन्त मा व्याप्नुवन्तु । नशदिति व्याप्तिकर्मसु पाठात् ।।

स मर्तो॑ अग्ने स्वनीक रे॒वानम॑र्त्ये॒ य आ॑जु॒होति॑ ह॒व्यं ।

स दे॒वता॑ वसु॒वनिं॑ दधाति॒ यं सू॒रिर॒र्थी पृ॒च्छमा॑न॒ एति॑ ॥२३

स॒ । मर्तः॑ । अ॒ग्ने॒ । सु॒ऽअ॒नी॒क॒ । रे॒वान् । अम॑र्त्ये । यः । आ॒ऽजु॒होति॑ । ह॒व्यम् ।

सः । दे॒वता॑ । व॒सु॒ऽवनि॑म् । द॒धा॒ति॒ । यम् । सू॒रिः । अ॒र्थी । पृ॒च्छमा॑नः । एति॑ ॥२३

सः । मर्तः । अग्ने । सुऽअनीक । रेवान् । अमर्त्ये । यः । आऽजुहोति । हव्यम् ।

सः । देवता । वसुऽवनिम् । दधाति । यम् । सूरिः । अर्थी । पृच्छमानः । एति ॥२३

"स्वनीक सुतेजस्क हे "अग्ने अमर्त्ये अमनुष्ये देवतात्मनि त्वयि "हव्यं हविः "यः "आजुहोति "स "मर्तः मनुष्यः "रेवान् धनवान् भवति । "यं मर्त्यं "सूरिः प्राज्ञः "अर्थी धनादिकामः "पृच्छमानः असौ उदारः क्वास्ते' इति पृच्छन् "एति अभिगच्छति "सः एव मनुष्यः "देवता देवताभ्यः "वसुवनिं धनपोषं ददाति । यद्वा । स देवताग्निर्वसुवनिं यजमानं दधाति धारयति यमग्निं सूरिः स्तोता अर्थी प्रयोजनवान् पृच्छमानः कोऽसावग्निरिति पृच्छमान एति ।।

म॒हो नो॑ अग्ने सुवि॒तस्य॑ वि॒द्वान्र॒यिं सू॒रिभ्य॒ आ व॑हा बृ॒हंत॑म् ।

येन॑ व॒यं स॑हसाव॒न्मदे॒माविं॑क्षितास॒ आयु॑षा सु॒वीराः॑ ॥२४

म॒हः । न॒ः । अ॒ग्ने॒ । सु॒वि॒तस्य॑ । वि॒द्वान् । र॒यिम् । सू॒रिऽभ्यः॑ । आ । व॒ह॒ । बृ॒हन्त॑म् ।

येन॑ । व॒यम् । स॒ह॒सा॒ऽव॒न् । मदे॑म । अवि॑ऽक्षितासः । आयु॑षा । सु॒ऽवीराः॑ ॥२४

महः । नः । अग्ने । सुवितस्य । विद्वान् । रयिम् । सूरिऽभ्यः । आ । वह । बृहन्तम् ।

येन । वयम् । सहसाऽवन् । मदेम । अविऽक्षितासः । आयुषा । सुऽवीराः ॥२४

हे "अग्ने "नः अस्मदीयस्य "महः महतः "सुवितस्य कल्याणस्य कर्मणः "विद्वान् । अस्मदीयं कल्याणं कर्म जानन्नित्यर्थः । त्वं "सूरिभ्यः स्तोतृभ्योऽस्मभ्यं "बृहन्तं महान्तं "रयिं धनम् "आ "वह । रयिमेव विशिनष्टि । हे "सहसावन् बलवन् अग्ने "येन धनेन "वयं स्तोतारः "अविक्षितासः अविक्षीणाः "आयुषा पूर्णायुषः "सुवीराः कल्याणपुत्रपौत्राश्च सन्तः "मदेम हृष्येम ।।

नू मे॒ ब्रह्मा॑ण्यग्न॒ उच्छ॑शाधि॒ त्वं दे॑व म॒घव॑द्भ्यः सुषूदः ।

रा॒तौ स्या॑मो॒भया॑स॒ आ ते॑ यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभि॒ः सदा॑ नः ॥२५

नु । मे॒ । ब्रह्मा॑णि । अ॒ग्ने॒ । उत् । श॒शा॒धि॒ । त्वम् । दे॒व॒ । म॒घव॑त्ऽभ्यः । सु॒सू॒द॒ः ।

रा॒तौ । स्या॒म॒ । उ॒भया॑सः । आ । ते॒ । यू॒यम् । पा॒त॒ । स्व॒स्तिऽभिः॑ । सदा॑ । न॒ः ॥२५

नु । मे । ब्रह्माणि । अग्ने । उत् । शशाधि । त्वम् । देव । मघवत्ऽभ्यः । सुसूदः ।

रातौ । स्याम । उभयासः । आ । ते । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥२५

हे “अग्ने “मे मम मदर्थं “ब्रह्माणि अन्नानि “नु क्षिप्रम् “उच्छशाधि उत्कर्षेण शोधितानि कुरु । किंच हे “देव द्योतमानाग्ने “मघवद्भ्यः हविष्मद्भ्योऽस्मभ्यं सुषूदः अन्नानि प्रेरय । “ते त्वदीयायां “रातौ दाने “उभयासः स्तोत्रिणः शस्त्रिणश्च अथवा स्तुवन्तो यजमानाश्च वयम् “आ “स्याम अत्यर्थं भवेम । “नः अस्मान् “यूयं त्वत्परिवाराश्च सर्वे "स्वस्तिभिः अविनाशिभिर्मङ्गलैः । तथा च यास्कः– स्वस्तीत्यविनाशनामास्तिरभिपूजितः स्वस्ति' (निरु. ३. २१) इति । “सदा “पात रक्षत ॥ ॥ २६ ॥

टिप्पणी

७.१.१ अग्निं नरो इति

महावामदेव्यम् (https://sa.wikisource.org/s/2hvj)

मण्डल ७

ऋग्वेदः सूक्तं ७.२

ऋग्वेदः - मण्डल ७

← सूक्तं ७.१ सूक्तं ७.२ सूक्तं ७.३ →

मैत्रावरुणिर्वसिष्ठः।

दे. आप्रीसूक्तं(१इध्मः समिद्धोऽग्निर्वा, २ नराशंसः, ३ इळः, ४ बर्हिः, ५ देवीर्द्वारः,६ उषासानक्ता, ७ दैव्यौ होतारौ प्रचेतसौ, ८ तिस्रो देव्यः सरस्वतीळाभारत्यः, ९ त्वष्टा, १० वनस्पतयः, ११ स्वाहाकृतयः। त्रिष्टुप्।

जुषस्व नः समिधमग्ने अद्य शोचा बृहद्यजतं धूममृण्वन् ।
उप स्पृश दिव्यं सानु स्तूपैः सं रश्मिभिस्ततनः सूर्यस्य ॥१॥
नराशंसस्य महिमानमेषामुप स्तोषाम यजतस्य यज्ञैः ।
ये सुक्रतवः शुचयो धियंधाः स्वदन्ति देवा उभयानि हव्या ॥२॥
ईळेन्यं वो असुरं सुदक्षमन्तर्दूतं रोदसी सत्यवाचम् ।
मनुष्वदग्निं मनुना समिद्धं समध्वराय सदमिन्महेम ॥३॥
सपर्यवो भरमाणा अभिज्ञु प्र वृञ्जते नमसा बर्हिरग्नौ ।
आजुह्वाना घृतपृष्ठं पृषद्वदध्वर्यवो हविषा मर्जयध्वम् ॥४॥
स्वाध्यो वि दुरो देवयन्तोऽशिश्रयू रथयुर्देवताता ।
पूर्वी शिशुं न मातरा रिहाणे समग्रुवो न समनेष्वञ्जन् ॥५॥
उत योषणे दिव्ये मही न उषासानक्ता सुदुघेव धेनुः ।
बर्हिषदा पुरुहूते मघोनी आ यज्ञिये सुविताय श्रयेताम् ॥६॥

विप्रा यज्ञेषु मानुषेषु कारू मन्ये वां जातवेदसा यजध्यै ।

ऊर्ध्वं नो अध्वरं कृतं हवेषु ता देवेषु वनथो वार्याणि ॥७॥

आ भारती भारतीभिः सजोषा इळा देवैर्मनुष्येभिरग्निः ।

सरस्वती सारस्वतेभिरर्वाक्तिस्रो देवीर्बर्हिरेदं सदन्तु ॥८॥

तन्नस्तुरीपमध पोषयित्नु देव त्वष्टर्वि रराणः स्यस्व ।

यतो वीरः कर्मण्यः सुदक्षो युक्तग्रावा जायते देवकामः ॥९॥

वनस्पतेऽव सृजोप देवानग्निर्हविः शमिता सूदयाति ।

सेदु होता सत्यतरो यजाति यथा देवानां जनिमानि वेद ॥१०॥

आ याह्यग्ने समिधानो अर्वाङिन्द्रेण देवैः सरथं तुरेभिः ।

बर्हिर्न आस्तामदितिः सुपुत्रा स्वाहा देवा अमृता मादयन्ताम् ॥११॥

सायणभाष्यम्

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

‘ जुषस्व नः' इत्येकादशर्चं द्वितीयं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभम् । आप्रशब्दोक्तत्वादिदं तनूनपाद्रहितम् । समिद्धाद्या अग्निविशेषाः प्रत्यृचं देवता उक्ताः । तथा चानुक्रम्यते- जुषस्वैकादशाप्रम् इति । पशाविष्टाविदमाप्रीसूक्तम् । सूत्रितं च -- जुषस्व नः समिधमिति वसिष्ठानाम्' (आश्व. श्रौ. ३. २) इति । पत्नीसंयाजे त्वष्ट्यागस्य याज्या त्वाष्ट्रे पशावपि पुरोडाशस्यानुवाक्येयमिति पूर्वमुक्तम् ॥

जु॒षस्व॑ नः स॒मिध॑मग्ने अ॒द्य शोचा॑ बृ॒हद्य॑ज॒तं धू॒ममृ॒ण्वन् ।

उप॑ स्पृश दि॒व्यं सानु॒ स्तूपै॒ः सं र॒श्मिभि॑स्ततन॒ः सूर्य॑स्य ॥१

जु॒षस्व॑ । न॒ः । स॒म्ऽइध॑म् । अ॒ग्ने॒ । अ॒द्य । शोच॑ । बृ॒हत् । य॒ज॒तम् । धू॒मम् । ऋ॒ण्वन् ।

उप॑ । स्पृ॒श॒ । दि॒व्यम् । सानु॑ । स्तूपैः॑ । सम् । र॒श्मिऽभिः॑ । त॒त॒न॒ः । सूर्य॑स्य ॥१

जुषस्व । नः । सम्ऽइधम् । अग्ने । अद्य । शोच । बृहत् । यजतम् । धूमम् । ऋण्वन् ।

उप । स्पृश । दिव्यम् । सानु । स्तूपैः । सम् । रश्मिऽभिः । ततनः । सूर्यस्य ॥१

हे “अग्ने “नः अस्माकं “समिधम् “अद्य “जुषस्व सेवस्व । “यजतं यजनीयं प्रशस्तं “धूमम् “ऋण्वन् प्रेरयन् “बृहत् अत्यन्तं “शोच दीप्यस्व च । किंच “दिव्यम् अन्तरिक्षभवं “सानु समुच्छ्रितं “स्तूपैः तप्तैः रश्मिभिः “उप “स्पृश । अपि च “सूर्यस्य रश्मिभिः तेजोभिः “सं “ततनः संगच्छस्व ॥

नराशंसस्य महिमानमेषामुप स्तोषाम यजतस्य यज्ञैः ।

ये सुक्रतवः शुचयो धियंधाः स्वदन्ति देवा उभयानि हव्या ॥२

नराशंसस्य । महिमानम् । एषाम् । उप । स्तोषाम । यजतस्य । यज्ञैः ।

ये । सुऽक्रतवः । शुचयः । धियम्ऽधाः । स्वदन्ति । देवाः । उभयानि । हव्या ॥२

नराशंसस्य । महिमानम् । एषाम् । उप । स्तोषाम । यजतस्य । यज्ञैः ।

ये । सुऽक्रतवः । शुचयः । धियम्ऽधाः । स्वदन्ति । देवाः । उभयानि । हव्या ॥२

“ये "देवाः “सुक्रतवः सुप्रज्ञाः सुकर्माणो वा “शुचयः दीप्तिमन्तः “धियंधाः कर्मणां धारयितारः “उभयानि सौमिकानि च हविःसंस्थादीनि च “हव्या हव्यानि “स्वदन्ति स्वदयन्ति भक्षयन्ति तेषाम् “एषां मध्ये यज्ञैः हविर्भिः स्तोत्रैर्वा “यजतस्य यजनीयस्य “नराशंसस्य नरैः प्रशंसनीयस्य अग्निविशेषस्य “महिमानं महत्त्वम् “उप “स्तोषाम वयमुपस्तुमः । तथा च यास्कः - ‘ नरा अस्मिन्नासीनाः शंसन्ति । अग्निरिति शाकपूणिर्नरैः प्रशस्यो भवति । तस्यैषा भवति । नराशंसस्य महिमानमेषामुप स्तोषाम यजतस्य यज्ञैर्ये सुकर्माणः शुचयो धियं धारयितारः स्वदयन्तु देवा उभयानि हवींषि सोमं चेतराणि च ' (निरु. ८. ६) इति ॥

ईळेन्यं वो असुरं सुदक्षमन्तर्दूतं रोदसी सत्यवाचम् ।

मनुष्वदग्निं मनुना समिद्धं समध्वराय सदमिन्महेम ॥३

ईळेन्यम् । वः । असुरम् । सुऽदक्षम् । अन्तः । दूतम् । रोदसी इति । सत्यऽवाचम् ।

मनुष्वत् । अग्निम् । मनुना । सम्ऽइद्धम् । सम् । अध्वराय । सदम् । इत् । महेम ॥३

ईळेन्यम् । वः । असुरम् । सुऽदक्षम् । अन्तः । दूतम् । रोदसी इति । सत्यऽवाचम् ।

मनुष्वत् । अग्निम् । मनुना । सम्ऽइद्धम् । सम् । अध्वराय । सदम् । इत् । महेम ॥३

हे अध्वर्यवः “वः यूयम् “ईळेन्यं स्तुत्यम् "असुरं बलवन्तं "सुदक्षं सुप्रज्ञं "रोदसी रोदस्योः “अन्तः मध्ये "दूतं देवानां हविर्वहनार्थं चरन्तं “सत्यवाचं “मनुष्वत् मनुष्यवत् “मनुना “समिद्धं यथेदानीं मनुष्याः समिन्धते तथा पूर्वं मनुना प्रजापतिना समिद्धम् “अग्निम्

“अध्वराय यज्ञाय “सदमित् सदैव “सं “महेम संपूजयत । मध्यमपुरुषस्य व्यत्ययेनोत्तमपुरुषत्वम् ॥

स॒प॒र्यवो॒ भर॑माणा अभि॒ज्ञु प्र वृ॑ञ्जते॒ नम॑सा ब॒र्हिर॒ग्नौ ।

आ॒जुह्वा॑ना घृ॒तपृ॑ष्ठं॒ पृष॑द्व॒दध्व॑र्यवो ह॒विषा॑ मर्जयध्वम् ॥४

स॒प॒र्यवः॑ । भर॑माणाः । अ॒भि॒ऽज्ञु । प्र । वृ॒ञ्ज॒ते॒ । नम॑सा । ब॒र्हिः । अ॒ग्नौ ।

आ॒ऽजुह्वा॑नाः । घृ॒तऽपृ॑ष्ठम् । पृष॑त्ऽवत् । अध्व॑र्यवः । ह॒विषा॑ । म॒र्ज॒य॒ध्व॒म् ॥४

सपर्यवः । भरमाणाः । अभिऽज्ञु । प्र । वृञ्जते । नमसा । बर्हिः । अग्नौ ।

आऽजुह्वानाः । घृतऽपृष्ठम् । पृषत्ऽवत् । अध्वर्यवः । हविषा । मर्जयध्वम् ॥४

“सपर्यवः परिचरणमिच्छन्तः "अभिज्ञु अभिगतजानुकं “भरमाणाः पादौ भरन्तः “बर्हिः “नमसा हविषा सह “अग्नौ “प्र “वृञ्जते प्रभरन्ति । तदेव विशदयति । हे “अध्वर्यवः “घृतपृष्ठं घृतसंसिक्तपृष्ठं "पृषद्वत् स्थूलबिन्दुभिर्युक्तं बर्हिः “हविषा सह "आजुह्वानाः “मर्जयध्वम् अग्निं परिचरत ।।

स्वा॒ध्यो॒३॒॑ वि दुरो॑ देव॒यन्तोऽशि॑श्रयू रथ॒युर्दे॒वता॑ता ।

पू॒र्वी शिशुं॒ न मा॒तरा॑ रिहा॒णे सम॒ग्रुवो॒ न सम॑नेष्वञ्जन् ॥५

सु॒ऽआ॒ध्यः॑ । वि । दुरः॑ । दे॒व॒ऽयन्तः॑ । अशि॑श्रयुः । र॒थ॒ऽयुः । दे॒वऽता॑ता ।

पू॒र्वी इति॑ । शिशु॑म् । न । मा॒तरा॑ । रि॒हा॒णे इति॑ । सम् । अ॒ग्रुवः॑ । न । सम॑नेषु । अ॒ञ्ज॒न् ॥५

सुऽआध्यः । वि । दुरः । देवऽयन्तः । अशिश्रयुः । रथऽयुः । देवऽताता ।

पूर्वी इति । शिशुम् । न । मातरा । रिहाणे इति । सम् । अग्रुवः । न । समनेषु । अञ्जन् ॥५

"स्वाध्यः सुकर्माणः "देवयन्तः देवकामा यजमानाः “रथयुः रथकामाश्च ।। जसि पूर्वसवर्णो ह्रस्वश्च ॥ “देवताता देवतातौ यज्ञे “दुरः यज्ञगृहद्वाराणि "वि “अशिश्रयुः आश्रितवन्तः । किंच “समनेषु यज्ञेषु “पूर्वी प्राचीने प्रागग्रे जुहूपभृतौ “शिशुं “न वत्समिव मातरौ गावौ “रिहाणे अग्निं लिहाने “अग्रुवो “न यथा नद्यः क्षेत्राण्युदकेन तद्वत् “सम् “अञ्जन् अध्वर्यवः आज्येन समञ्जन्ति ॥ ॥ १ ॥

उ॒त योष॑णे दि॒व्ये म॒ही न॑ उ॒षासा॒नक्ता॑ सु॒दुघे॑व धे॒नुः ।

ब॒र्हि॒षदा॑ पुरुहू॒ते म॒घोनी॒ आ य॒ज्ञिये॑ सुवि॒ताय॑ श्रयेताम् ॥६

उ॒त । योष॑णे॒ इति॑ । दि॒व्ये इति॑ । म॒ही इति॑ । नः॒ । उ॒षसा॒नक्ता॑ । सु॒दुघा॑ऽइव । धे॒नुः ।

ब॒र्हि॒ऽसदा॑ । पु॒रु॒हू॒ते इति॑ पु॒रु॒ऽहू॒ते । म॒घोनी॒ इति॑ । आ । य॒ज्ञिये॒ इति॑ । सु॒वि॒ताय॑ । श्र॒ये॒ता॒म् ॥६

उत । योषणे इति । दिव्ये इति । मही इति । नः । उषसानक्ता । सुदुघाऽइव । धेनुः ।

बर्हिऽसदा । पुरुहूते इति पुरुऽहूते । मघोनी इति । आ । यज्ञिये इति । सुविताय । श्रयेताम् ॥६

"उत अपि च "योषणे युवत्यौ स्त्रीरूपे वा "दिव्ये दिवि भवे "मही महत्यौ। "बर्हिषदा बर्हिषि सीदन्त्यौ "पुरुहूते बहुभिः स्तुते "मघोनी धनवत्यौ "यज्ञिये यज्ञार्हे "उषासानक्ता अहोरात्रे "सुदुघेव "धेनुः कामधुग्धेनुरिव "नः अस्मान् "सुविताय कल्याणाय "आ "श्रयेताम् ॥

विप्रा॑ य॒ज्ञेषु॒ मानु॑षेषु का॒रू मन्ये॑ वां जा॒तवे॑दसा॒ यज॑ध्यै ।

ऊ॒र्ध्वं नो॑ अध्व॒रं कृ॑तं॒ हवे॑षु॒ ता दे॒वेषु॑ वनथो॒ वार्या॑णि ॥७

विप्रा॑ । य॒ज्ञेषु॑ । मानु॑षेषु । का॒रू इति॑ । मन्ये॑ । वा॒म् । जा॒तऽवे॑दसा । यज॑ध्यै ।

ऊ॒र्ध्वम् । नः॒ । अ॒ध्व॒रम् । कृ॒त॒म् । हवे॑षु । ता । दे॒वेषु॑ । व॒न॒थः॒ । वार्या॑णि ॥७

विप्रा । यज्ञेषु । मानुषेषु । कारू इति । मन्ये । वाम् । जातऽवेदसा । यजध्यै ।

ऊर्ध्वम् । नः । अध्वरम् । कृतम् । हवेषु । ता । देवेषु । वनथः । वार्याणि ॥७

हे दैव्या होतारौ "विप्रा मेधाविनौ "जातवेदसा जातधनौ "मानुषेषु मनुष्यैः क्रियमाणेषु "यज्ञेषु "कारू कर्मणां कर्तारौ "वां युवां "यजध्यै यष्टुं "मन्ये स्तौमि । किंच "हवेषु हवनेषु स्तोत्रेषु सत्सु "नः अस्माकम् "अध्वरम् अकुटिलं यज्ञम् "ऊर्ध्वं देवाभिमुखं "कृतं कुरुतं च । अपि च "ता तौ युवां "देवेषु विद्यमानानि "वार्याणि धनानि "वनथः संभजथः । तान्यस्मभ्यं संप्रयच्छथ इत्यर्थः।।

आ भार॑ती॒ भार॑तीभिः स॒जोषा॒ इळा॑ दे॒वैर्म॑नु॒ष्ये॑भिर॒ग्निः ।

सर॑स्वती सारस्व॒तेभि॑र॒र्वाक्ति॒स्रो दे॒वीर्ब॒र्हिरेदं स॑दन्तु ॥८

आ । भार॑ती । भार॑तीभिः । स॒ऽजोषाः॑ । इळा॑ । दे॒वैः । म॒नु॒ष्ये॑भिः । अ॒ग्निः ।

सर॑स्वती । सा॒र॒स्व॒तेभिः॑ । अ॒र्वाक् । ति॒स्रः । दे॒वीः । ब॒र्हिः । आ । इ॒दम् । स॒द॒न्तु॒ ॥८

आ । भारती । भारतीभिः । सऽजोषाः । इळा । देवैः । मनुष्येभिः । अग्निः ।

सरस्वती । सारस्वतेभिः । अर्वाक् । तिस्रः । देवीः । बर्हिः । आ । इदम् । सदन्तु ॥८

एतदाद्यृक्चतुष्टयं द्वितीयाष्टकस्याष्टमाध्याये (ऋ. सं. ३. ४. ८-११) यद्यपि व्याख्यातं तथापि व्यवधानात् संक्षेपतोऽत्रापि व्याख्यायते । "भारती भरतस्यादित्यस्य पत्नी "भारतीभिः "सजोषाः सहिता "इळा "मनुष्येभिः मनुष्यलोकभवैः "देवैः सार्धम्

“अग्निः “आ गच्छतु । “सरस्वती “सारस्वतेभिः सारस्वतैः मध्यमस्थानैर्देवैः सार्धम् “अर्वाक् अस्मदभिमुखमागच्छतु । आगत्य “तिस्रो "देवीः देव्यः ॥ प्रथमार्थे द्वितीया ॥ “बर्हिः “इदम् “आ “सदन्तु ॥

तन्न॑स्तु॒रीप॒मध॑ पोषयि॒त्नु देव॑ त्वष्ट॒र्वि र॑रा॒णः स्यं॑स्व ।

यतो॑ वी॒रः क॑र्म॒ण्य॑ः सु॒दक्षो॑ यु॒क्तग्रा॑वा॒ जाय॑ते दे॒वका॑मः ॥९

तत् । न॒ः । तु॒रीप॑म् । अध॑ । पो॒ष॒यि॒त्नु । देव॑ । त्व॒ष्ट॒ः । वि । र॒रा॒णः । स्य॒स्वेति॑ स्यस्व ।

यत॑ः । वी॒रः । क॒र्म॒ण्य॑ः । सु॒ऽदक्ष॑ः । यु॒क्तऽग्रा॑वा । जाय॑ते । दे॒वऽका॑मः ॥९

तत् । नः । तुरीपम् । अध । पोषयित्नु । देव । त्वष्टः । वि । रराणः । स्यस्वेति स्यस्व ।

यतः । वीरः । कर्मण्यः । सुऽदक्षः । युक्तऽग्रावा । जायते । देवऽकामः ॥९

“देव द्योतमान हे “त्वष्टः “रराणः रममाणस्त्वं “नः अस्माकं “तुरीपं त्वरितमाप्लुवत् “पोषयित्नु पोषकरं “तत रेतः “वि “स्यस्व विशेषेणावसानं प्रापय । विमोचयेत्यर्थः । “यतः रेतसः “कर्मण्यः कर्मसु साधुः “सुदक्षः सुबलः "युक्तग्रावा सोमसुत् "देवकामः “वीरः पुत्रः “जायते ॥

वन॑स्प॒तेऽव॑ सृ॒जोप॑ दे॒वान॒ग्निर्ह॒विः श॑मि॒ता सू॑दयाति ।

सेदु॒ होता॑ स॒त्यत॑रो यजाति॒ यथा॑ दे॒वाना॒ं जनि॑मानि॒ वेद॑ ॥१०

वन॑स्पते । अव॑ । सृ॒ज॒ । उप॑ । दे॒वान् । अ॒ग्निः । ह॒विः । श॒मि॒ता । सू॒द॒या॒ति॒ ।

सः । इत् । उ॒ँ इति॑ । होता॑ । स॒त्यऽत॑रः । य॒जा॒ति॒ । यथा॑ । दे॒वाना॑म् । जनि॑मानि । वेद॑ ॥१०

वनस्पते । अव । सृज । उप । देवान् । अग्निः । हविः । शमिता । सूदयाति ।

सः । इत् । ऊं इति । होता । सत्यऽतरः । यजाति । यथा । देवानाम् । जनिमानि । वेद ॥१०

हे “वनस्पते “देवान् “उप “अव “सृज । अथ परोक्षस्तुतिः । “अग्निः वनस्पतिः “शमिता शामित्ररूपः सन् “हविः “सूदयाति प्रेरयतु । “सेत् स एव वनस्पतिः “होता देवानामाह्वाता “सत्यतरः अपि सन् “यजाति यजतु । “देवानां “जनिमानि जननानि “यथा स्वयं “वेद तथा ॥

आ या॑ह्यग्ने समिधा॒नो अ॒र्वाङिन्द्रे॑ण दे॒वैः स॒रथं॑ तु॒रेभि॑ः ।

ब॒र्हिर्न॑ आस्ता॒मदि॑तिः सुपु॒त्रा स्वाहा॑ दे॒वा अ॒मृता॑ मादयन्ताम् ॥११

आ । या॒हि॒ । अ॒ग्ने॒ । स॒म्ऽइ॒धा॒नः । अ॒र्वाङ् । इन्द्रे॑ण । दे॒वैः । स॒ऽरथ॑म् । तु॒रेभिः॑ ।

ब॒र्हिः । नः॒ । आ॒स्ता॒म् । अदि॑तिः । सु॒ऽपु॒त्रा । स्वाहा॑ । दे॒वाः । अ॒मृताः॑ । मा॒द॒य॒न्ता॒म् ॥११

आ । याहि । अग्ने । सम्ऽइधानः । अर्वाङ् । इन्द्रेण । देवैः । सऽरथम् । तुरेभिः ।

बर्हिः । नः । आस्ताम् । अदितिः । सुऽपुत्रा । स्वाहा । देवाः । अमृताः । मादयन्ताम् ॥११

हे "अग्ने "समिधानः "अर्वाक् अस्मदभिमुखस्त्वम् "इन्द्रेण "तुरेभिः त्वरितैः "देवैः च "सरथं समानरथं यथा भवति तथा "आ "याहि आगच्छ । "नः अस्माकं "बर्हिः अधि "आस्ताम् "अदितिः च "सुपुत्रा कल्याणपुत्रा । "स्वाहा "देवाः च सर्वे "अमृताः सन्तः "मादयन्ताम् इति ॥ ॥ ३ ॥

टिप्पणी

७.२.२ नराशंसस्य महिमानमेषाम् इति

नराशंसोपरि टिप्पणी (http://puranastudy.000space.com/pur_index15/narashamsha.htm)

नराशंसोपरि टिप्पणी (http://www.angelfire.com/indie/veda_study/pur_index15/narashamsha.htm) (दर्पणं)

According to Sayana (RV I.13), there are 12 āprī sukta. Of the ten āprī sukta, Ṛgveda commented by Gargya Narayana, RV I.13 and I.142 invoke Narāśaṁsa and Tanūnapāt manifestations of Agni. RV I.188, III.4, IX.5 and X.110 invoke only Tanūnapāt manifestation. RV II.3, V.5, VII.2 and X.70 invoke only Narāśaṁsa manifestation.

इध्मः

ध्मा प्रपूरणशब्दो य इध्मा नाम प्रकीर्त्यते । पूरितस्यागतिर्येन तेनेध्मस्त्वं भविष्यसि ।। वराहपुराणम् १८.२६ ।। ध्मा शब्दस्य विनियोजनं प्रायः अयसः ध्मानाय एव भवति। किन्तु अत्र प्रपूरणे अस्ति। यथा उल्लिखितमस्ति, इध्मस्य उन्नतं रूपं समित् अस्ति। समित् अर्थात् समिति, सममिति। अस्मिन् जगते सममितेः ह्रासं अस्ति, येन कारणेन सममितेः प्रपूरणाय वयं भोजनं कुर्वामः। सममितेः आधुनिकं व्याख्या श्री गोवान (http://johnagowan.org/a

ppendix1.html) कृतमस्ति। विष्णु पुराणस्य १.८.१९ कथनमस्ति - लक्ष्मी इध्मा, विष्णुः कुशः। कुशोपरि टिप्पणी (https://vedastudy.yolasite.com/kusha1.php)

मण्डल ७

ऋग्वेदः सूक्तं ७.३

ऋग्वेदः - मण्डल ७
← सूक्तं ७.२ सूक्तं ७.३ सूक्तं ७.४ →
मैत्रावरुणिर्वसिष्ठः।

दे. अग्निः। त्रिष्टुप्।

अग्निं वो देवमग्निभिः सजोषा यजिष्ठं दूतमध्वरे कृणुध्वम् ।
यो मर्त्येषु निध्रुविरृतावा तपुर्मूर्धा घृतान्नः पावकः ॥१॥
प्रोथदश्वो न यवसेऽविष्यन्यदा महः संवरणाद्व्यस्थात् ।
आदस्य वातो अनु वाति शोचिरध स्म ते व्रजनं कृष्णमस्ति ॥२॥
उद्यस्य ते नवजातस्य वृष्णोऽग्ने चरन्त्यजरा इधानाः ।
अच्छा द्यामरुषो धूम एति सं दूतो अग्न ईयसे हि देवान् ॥३॥
वि यस्य ते पृथिव्यां पाजो अश्रेत्तृषु यदन्ना समवृक्त जम्भैः ।
सेनेव सृष्टा प्रसितिष्ट एति यवं न दस्म जुह्वा विवेक्षि ॥४॥
तमिद्दोषा तमुषसि यविष्ठमग्निमत्यं न मर्जयन्त नरः ।
निशिशाना अतिथिमस्य योनौ दीदाय शोचिराहुतस्य वृष्णः ॥५॥
सुसंदृक्ते स्वनीक प्रतीकं वि यद्रुक्मो न रोचस उपाके ।
दिवो न ते तन्यतुरेति शुष्मश्चित्रो न सूरः प्रति चक्षि भानुम् ॥६॥

यथा वः स्वाहाग्नये दाशेम परीळाभिर्घृतवद्भिश्च हव्यैः ।

तेभिर्नो अग्ने अमितैर्महोभिः शतं पूर्भिरायसीभिर्नि पाहि ॥७॥

या वा ते सन्ति दाशुषे अधृष्टा गिरो वा याभिर्नृवतीरुरुष्याः ।

ताभिर्नः सूनो सहसो नि पाहि स्मत्सूरीञ्जरितॄञ्जातवेदः ॥८॥

निर्यत्पूतेव स्वधितिः शुचिर्गात्स्वया कृपा तन्वा रोचमानः ।

आ यो मात्रोरुशेन्यो जनिष्ट देवयज्याय सुक्रतुः पावकः ॥९॥

एता नो अग्ने सौभगा दिदीह्यपि क्रतुं सुचेतसं वतेम ।

विश्वा स्तोतृभ्यो गृणते च सन्तु यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥१०॥

सायणभाष्यम्

' अग्निं वो देवम् ' इति दशर्चं तृतीयं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । अत्रेयानुक्रमणिका' अग्निं वो दश' इति । अग्निं वो देवम्' इत्येतदादीनि दश सूक्तानि तृतीयचतुर्थवर्जितानि प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दस्याश्विनशस्त्रे व विनियुक्तानि । सूत्रितं च- अग्निं वो देवमिति दशानां तृतीयचतुर्थे उद्धरेत्' (आश्व. श्रौ. ४.१३) इति । व्यूळ्हे दशरात्रेऽष्टमेऽहनीदं सूक्तमाज्यशस्त्रम् । सूत्र्यते हि -- द्वितीयस्याग्निं वो देवमित्याज्यम्' (आश्व. श्रौ. ८.१०) इति ।।

अ॒ग्निं वो॑ दे॒वम॒ग्निभिः॑ स॒जोषा॒ यजि॑ष्ठं दू॒तम॑ध्व॒रे कृ॑णुध्वं ।

यो मर्त्ये॑षु॒ निध्रु॑विर्ऋ॒तावा॒ तपु॑र्मूर्धा घृ॒तान्नः॑ पाव॒कः ॥१

अ॒ग्निम् । व॒: । दे॒वम् । अ॒ग्निऽभिः॑ । स॒ऽजोषाः॑ । यजि॑ष्ठम् । दू॒तम् । अ॒ध्व॒रे । कृ॒णु॒ध्व॒म् ।

यः । मर्त्ये॑षु । निऽध्रु॑विः । ऋ॒तऽवा॑ । तपुः॑ऽमूर्धा । घृ॒तऽअ॑न्नः । पा॒व॒कः ॥१

अग्निम् । वः । देवम् । अग्निऽभिः । सऽजोषाः । यजिष्ठम् । दूतम् । अध्वरे । कृणुध्वम् ।

यः । मर्त्येषु । निऽध्रुविः । ऋतऽवा । तपुःऽमूर्धा । घृतऽअन्नः । पावकः ॥१

हे देवाः "वः यूयं "देवं द्योतमानम् "अग्निभिः अन्यैरग्निभिः "सजोषाः सजोषसं सहितम् । द्वितीयार्थे प्रथमा । "यजिष्ठं यष्टृतमम् "अग्निम् "अध्वरे कौटिल्यरहिते यज्ञे "दूतं "कृणुध्वं कुरुत । "यः अग्निर्देवोऽपि सन् "मर्त्येषु "निध्रुविः नितरां ध्रुवस्तिष्ठति "ऋतावा यज्ञवान् सत्यवान् वा "तपुर्मूर्धा तापकतेजाः "घृतान्नः "पावकः शोधकश्च भवति ॥

प्रोथ॒दश्वो॒ न यव॑सेऽवि॒ष्यन्य॒दा म॒हः सं॒वर॑णा॒द्व्यस्था॑त् ।

आद॑स्य॒ वातो॒ अनु॑ वाति शो॒चिरध॑ स्म ते॒ व्रज॑नं कृ॒ष्णम॑स्ति ॥२

प्रोथ॑त् । अश्वः॑ । न । यव॑से । अ॒वि॒ष्यन् । य॒दा । म॒हः । स॒म्ऽवर॑णात् । वि । अस्था॑त् ।

आत् । अ॒स्य॒ । वातः॑ । अनु॑ । वा॒ति॒ । शो॒चिः । अध॑ । स्म॒ । ते॒ । व्रज॑नम् । कृ॒ष्णम् । अ॒स्ति॒ ॥२

प्रोथत् । अश्वः । न । यवसे । अविष्यन् । यदा । महः । सम्ऽवरणात् । वि । अस्थात् ।

आत् । अस्य । वातः । अनु । वाति । शोचिः । अध । स्म । ते । व्रजनम् । कृष्णम् । अस्ति ॥२

“यवसे घासे “अविष्यन् भक्षयन् “प्रोथत् शब्दं कुर्वन् संचरन् वा “अश्वो न अश्व इव “महः महतः “संवरणात् निरोधात् दावरूपोऽग्निः “यदा “व्यस्थात संततेषु वृक्षेषु वितिष्ठते “आत् तदा “अस्य अग्नेः “शोचिः अर्चिः “अनु “वातः “वाति । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । “अध अनन्तरं हे अग्ने “ते तव “व्रजनं वर्त्म "कृष्णमस्ति भवति । “स्म इति पूरणः ॥

उद्यस्य॑ ते॒ नव॑जातस्य॒ वृष्णोऽग्ने॒ चर॑न्त्य॒जरा॑ इधा॒नाः ।

अच्छा॒ द्याम॑रु॒षो धू॒म ए॑ति॒ सं दू॒तो अ॑ग्न॒ ईय॑से॒ हि दे॒वान् ॥३

उत् । यस्य॑ । ते॒ । नव॑ऽजातस्य । वृष्णः॑ । अग्ने॑ । चर॑न्ति । अ॒जराः॑ । इ॒धा॒नाः ।

अच्छ॑ । द्याम् । अ॒रु॒षः । धू॒मः । ए॒ति॒ । सम् । दू॒तः । अ॒ग्ने॒ । ईय॑से । हि । दे॒वान् ॥३

उत् । यस्य । ते । नवऽजातस्य । वृष्णः । अग्ने । चरन्ति । अजराः । इधानाः ।

अच्छ । द्याम् । अरुषः । धूमः । एति । सम् । दूतः । अग्ने । ईयसे । हि । देवान् ॥३

हे “अग्ने “नवजातस्य नवप्रादुर्भावस्य “वृष्णः वर्षितुः “यस्य “ते तव “अजराः जरारहिता ज्वालाः “इधानाः "उत् “चरन्ति उद्गच्छन्ति अस्य “अरुषः आरोचमानः “धूमः “द्याम् “अच्छ दिवमभि “एति गच्छति । हे “अग्ने त्वं "दूतः सन् "देवान् “सम् "ईयसे हि संप्राप्नोषि च ॥

वि यस्य॑ ते पृथि॒व्यां पाजो॒ अश्रे॑त्तृ॒षु यदन्ना॑ स॒मवृ॑क्त॒ जंभैः॑ ।

सेनें॑व सृ॒ष्टा प्रसि॑तिष्ट एति॒ यवं॒ न द॑स्म जु॒ह्वा॑ विवेक्षि ॥४

वि । यस्य॑ । ते॒ । पृ॒थि॒व्याम् । पाजः॑ । अश्रे॑त् । तृ॒षु । यत् । अन्ना॑ । स॒म्ऽअवृ॑क्त । जम्भैः॑ ।

सेना॑ऽइव । सृ॒ष्टा । प्रऽसि॑तिः । ते॒ । ए॒ति॒ । यव॑म् । न । द॒स्म॒ । जु॒ह्वा॑ । वि॒वे॒क्षि॒ ॥४

वि । यस्य । ते । पृथिव्याम् । पाजः । अश्रेत् । तृषु । यत् । अन्ना । सम्ऽअवृक्त । जम्भैः ।

सेनाऽइव । सृष्टा । प्रऽसितिः । ते । एति । यवम् । न । दस्म । जुह्वा । विवेक्षि ॥४

हे अग्ने “यस्य दावरूपस्य “ते तव “पाजः तेजः “पृथिव्यां भूम्यां “तृषु क्षिप्रं “वि “अश्रेत् विश्रयति “यत् यदा अन्नानि काष्ठादीनि “जम्भैः दन्तैः । ज्वालाभिरित्यर्थः । “समवृक्त वृङ्क्ते खादति । तथा “सेनेव “सृष्टा उद्युक्ता “ते तव “प्रसितिः ज्वाला “एति गच्छति । “दस्म हे दर्शनीयाग्ने त्वं “यवं “न यवमिव “जुह्वा ज्वालया “विवेक्षि काष्ठादीनि भक्षयसि व्याप्नोषि वा ॥

तमिद्दो॒षा तमु॒षसि॑ यवि॑ष्ठम॒ग्निमत्यं॒ न म॑र्जयंत॒ नरः॑ ।

नि॒शिशा॑ना॒ अति॑थिमस्य॒ योनौ॑ दी॒दाय॑ शो॒चिराहु॑तस्य॒ वृष्णः॑ ॥५

तम् । इत् । दो॒षा । तम् । उ॒षसि॑ । यवि॑ष्ठम् । अ॒ग्निम् । अत्य॑म् । न । म॒र्ज॒य॒न्त॒ । नरः॑ ।

नि॒ऽशिशा॑नाः । अति॑थिम् । अ॒स्य॒ । योनौ॑ । दी॒दाय॑ । शो॒चिः । आऽहु॑तस्य । वृष्णः॑ ॥५

तम् । इत् । दोषा । तम् । उषसि । यविष्ठम् । अग्निम् । अत्यम् । न । मर्जयन्त । नरः ।

निऽशिशानाः । अतिथिम् । अस्य । योनौ । दीदाय । शोचिः । आऽहुतस्य । वृष्णः ॥५

“यविष्ठं युवतमम् “अतिथिम् अतिथिवत् पूज्यं “तमित् तमेव “अग्निं “दोषा दोषायां रात्रौ “उषसि वासरेऽपि “तम् एव “अस्य अग्नेः “योनौ स्थाने आहवनीयायतने धिष्ण्ये वा “निशिशानाः दीपयन्तः “नरः मनुष्याः “अत्यं “न सततगमनयुक्तं वोढारमश्वमिव “मर्जयन्त परिचरन्ति । “आहुतस्य च 'वृष्णः कामानां वर्षितुरग्नेस्तस्य “शोचिः ज्वाला "दीदाय दीप्यते ॥ ॥ ३ ॥

सु॒सं॒दृक्ते॑ स्वनीक॒ प्रती॑कं॒ वि यद्रु॒क्मो न रोच॑स उपा॒के ।

दि॒वो न ते॑ तन्य॒तुरे॑ति॒ शुष्म॑श्चि॒त्रो न सूरः॒ प्रति॑ चक्षि भा॒नुं ॥६

सु॒ऽस॒न्दृक् । ते॒ । सु॒ऽअ॒नी॒क॒ । प्रती॑कम् । वि । यत् । रु॒क्मः । न । रोच॑से । उ॒पा॒के ।

दि॒वः । न । ते॒ । त॒न्य॒तुः । ए॒ति॒ । शुष्मः॑ । चि॒त्रः । न । सूरः॑ । प्रति॑ । च॒क्षि॒ । भा॒नुम् ॥६

सुऽसन्दृक् । ते । सुऽअनीक । प्रतीकम् । वि । यत् । रुक्मः । न । रोचसे । उपाके ।

दिवः । न । ते । तन्यतुः । एति । शुष्मः । चित्रः । न । सूरः । प्रति । चक्षि । भानुम् ॥६

“स्वनीक हे सुतेजस्काग्ने त्वं “यत् यदा “रुक्मो “न सूर्य इव । सुवर्णमिव वा । “उपाके अन्तिके “वि “रोचसे विशेषेण दीप्यसे तदा “ते तव “प्रतीकं रूपमङ्गं वा "सुसंदृक् सुसंदर्शनं भवति । किंच “ते तव “शुष्मः “दिवः अन्तरिक्षात् “तन्यतुः “न अशनिरिव एति निर्गच्छति । “चित्रः दर्शनीयः “सूरः “न सूर्य इव “भानुं स्वां दीप्तिं “प्रति “चक्षि प्रदर्शयसि ।।

यथा॑ वः॒ स्वाहा॒ग्नये॒ दाशे॑म॒ परीळा॑भिर्घृ॒तव॑द्भिश्च ह॒व्यैः ।

तेभि॑र्नो अग्ने॒ अमि॑तै॒र्महो॑भिः श॒तं पू॒र्भिराय॑सीभि॒र्नि पा॑हि ॥७

यथा॑ । व॒ः । स्वाहा॑ । अ॒ग्नये॑ । दाशे॑म । परि॑ । इळा॑भिः । घृ॒तव॑त्ऽभिः । च॒ । ह॒व्यैः ।

तेभिः॑ । न॒ः । अ॒ग्ने॒ । अमि॑तैः । महः॑ऽभिः । श॒तम् । पू॒ःऽभिः । आय॑सीभिः । नि । पा॒हि॒ ॥7

यथा । वः । स्वाहा । अग्नये । दाशेम । परि । इळाभिः । घृतवत्ऽभिः । च । हव्यैः ।

तेभिः । नः । अग्ने । अमितैः । महःऽभिः । शतम् । पूःऽभिः । आयसीभिः । नि । पाहि ॥7

हे “अग्ने “अग्नये अग्रस्य नेत्रे "वः तुभ्यं “स्वाहा स्वाहुतं हविः । किंच यथा वयम् “इळाभिः । गोभिर्गोविकारैः क्षीरादिभिः “घृतवद्भिः घृतसहितैः “हव्यैः पुरोडाशादिभिः “च “दाशेम परिचरेम तथा त्वमपि “तेभिः प्रसिद्धैः “अमितैः अपरिमितैः “महोभिः तेजोभिः “शतम् अपरिमिताभिः “आयसीभिः हिरण्मयीभिः । “ रुक्मम् अयः' इति हिरण्यनामसु पाठात् । “पूर्भिः नगरीभिरिव “नः अस्मान् “नि पाहि नितरां रक्ष ॥

या वां॑ ते॒ संति॑ दा॒शुषे॒ अधृ॑ष्टा॒ गिरो॑ वा॒ याभि॑र्नृ॒वती॑रुरु॒ष्याः ।

ताभि॑र्नः सूनो सहसो॒ नि पा॑हि॒ स्मत्सू॒रीञ्ज॑रि॒तॄंजा॑तवेदः ॥८

याः । वा॒ । ते॒ । सन्ति॑ । दा॒शुषे॑ । अधृ॑ष्टाः । गिरः॑ । वा॒ । याभिः॑ । नृ॒ऽवतीः॑ । उ॒रु॒ष्याः ।

ताभिः॑ । न॒ः । सू॒नो॒ इति॑ । स॒ह॒स॒ः । नि । पा॒हि॒ । स्मत् । सू॒रीन् । ज॒रि॒तॄन् । जा॒त॒ऽवे॒द॒ः ॥८

याः । वा । ते । सन्ति । दाशुषे । अधृष्टाः । गिरः । वा । याभिः । नृऽवतीः । उरुष्याः ।

ताभिः । नः । सूनो इति । सहसः । नि । पाहि । स्मत् । सूरीन् । जरितॄन् । जातऽवेदः ॥८

“सहसः “सूनो हे बलस्य पुत्र “जातवेदः अग्ने “दाशुषे दाशुषः “ते तव “याः “वा याश्च ज्वालाः “सन्ति । “अधृष्टाः रक्षोभिः अप्रधृषिताः “गिरो “वा गिरश्च सन्ति । "याभिः गीर्भिः “नृवतीः पुत्रवतीः प्रजाः “उरुष्याः रक्षेः । “ताभिः उभयीभिः “नः अस्मान् । “स्मत् इति प्रशस्तवचनः । प्रशस्तान् “सूरीन् हविषां प्रेरकान् “जरितॄन् स्तोतॄंश्च “नि “पाहि नितरां रक्ष ॥

निर्यत्पू॒तेव॒ स्वधि॑ति॒ः शुचि॒र्गात्स्वया॑ कृ॒पा त॒न्वा॒३॒ रोच॑मानः ।

आ यो मा॒त्रोरु॒शेन्यो॒ जनि॑ष्ट देव॒यज्या॑य सु॒क्रतुः॑ पाव॒कः ॥९

निः । यत् । पू॒ताऽइ॑व । स्वऽधि॑तिः । शुचिः॑ । गात् । स्वया॑ । कृ॒पा । त॒न्वा॑ । रोच॑मानः ।

आ । यः । मा॒त्रोः । उ॒शेन्यः॑ । जनि॑ष्ट । दे॒व॒ऽयज्या॑य । सु॒ऽक्रतुः॑ । पा॒व॒कः ॥९

निः । यत् । पूताऽइव । स्वऽधितिः । शुचिः । गात् । स्वया । कृपा । तन्वा । रोचमानः ।

आ । यः । मात्रोः । उशेन्यः । जनिष्ट । देवऽयज्याय । सुऽक्रतुः । पावकः ॥९

“यत् यदा “शुचिः अग्निः “स्वया स्वकीयया “तन्वा ततया “कृपा कृपया दीप्त्या “रोचमानः “पूतेव “स्वधितिः तीक्ष्णीकृता स्वधितिरिव “निः “गात् काष्ठान्निर्गच्छति तदानीं “देवयज्याय भवति । तदेव विशदयति । “यः अग्निः “उशेन्यः कमनीयः “सुक्रतुः सुकर्मा “पावकः शोधकश्च “मात्रोः अरण्योः “आ “जनिष्ट आजायत स देवयज्याय भवतीति ॥

ए॒ता नो॑ अग्ने॒ सौभ॑गा दिदी॒ह्यपि॒ क्रतुं॑ सु॒चेत॑सं वतेम ।

विश्वा॑ स्तो॒तृभ्यो॑ गृण॒ते च॑ संतु यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभि॒ः सदा॑ नः ॥१०

ए॒ता । न॒ः । अ॒ग्ने॒ । सौभ॑गा । दि॒दी॒हि॒ । अपि॑ । क्रतु॑म् । सु॒ऽचेत॑सम् । व॒ते॒म॒ ।

विश्वा॑ । स्तो॒तृऽभ्य॑ः । गृ॒ण॒ते । च॒ । स॒न्तु॒ । यू॒यम् । पा॒त॒ । स्व॒स्तिऽभि॑ः । सदा॑ । न॒ः ॥१०

एता । नः । अग्ने । सौभगा । दिदीहि । अपि । क्रतुम् । सुऽचेतसम् । वतेम ।

विश्वा । स्तोतृऽभ्यः । गृणते । च । सन्तु । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥१०

हे “अग्ने “एता एतानि परिदृश्यमानानि “सौभगा सौभगानि शोभनानि धनानि “नः अस्मभ्यं “दिदीहि दीपय देहि वा । “अपि अपि च “क्रतुं कर्म यज्ञानां कर्तारं वा “सुचेतसं शोभनप्रज्ञानयुक्तं सुप्रज्ञानं पुत्रं वा “वतेम संभजेमहि ॥ वनतेः संभजनार्थस्य वर्णान्तरागमे सति रूपम् ॥ “विश्वा विश्वानि धनानि “स्तोतृभ्यः उद्गातृभ्यः “गृणते शंसते “च “सन्तु । “यूयं त्वत्परिवाराश्च सर्वे यूयं नः अस्मान् “स्वस्तिभिः क्षेमैः “सदा सर्वदा “पात रक्षत ॥ ॥ ४ ॥

मण्डल ७

ऋग्वेदः सूक्तं ७.४

ऋग्वेदः - मण्डल ७

← सूक्तं ७.३ सूक्तं ७.४ सूक्तं ७.५ →

मैत्रावरुणिर्वसिष्ठः।

दे. अग्निः। त्रिष्टुप्।

प्र वः शुक्राय भानवे भरध्वं हव्यं मतिं चाग्नये सुपूतम् ।
यो दैव्यानि मानुषा जनूंष्यन्तर्विश्वानि विद्मना जिगाति ॥१॥
स गृत्सो अग्निस्तरुणश्चिदस्तु यतो यविष्ठो अजनिष्ट मातुः ।
सं यो वना युवते शुचिदन्भूरि चिदन्ना समिदत्ति सद्यः ॥२॥
अस्य देवस्य संसद्यनीके यं मर्तासः श्येतं जगृभ्रे ।
नि यो गृभं पौरुषेयीमुवोच दुरोकमग्निरायवे शुशोच ॥३॥
अयं कविरकविषु प्रचेता मर्तेष्वग्निरमृतो नि धायि ।
स मा नो अत्र जुहुरः सहस्वः सदा त्वे सुमनसः स्याम ॥४॥
आ यो योनिं देवकृतं ससाद क्रत्वा ह्यग्निरमृताँ अतारीत् ।
तमोषधीश्च वनिनश्च गर्भं भूमिश्च विश्वधायसं बिभर्ति ॥५॥
ईशे ह्यग्निरमृतस्य भूरेरीशे रायः सुवीर्यस्य दातोः ।
मा त्वा वयं सहसावन्नवीरा माप्सवः परि षदाम मादुवः ॥६॥

परिषद्यं ह्यरणस्य रेक्णो नित्यस्य रायः पतयः स्याम ।

न शेषो अग्ने अन्यजातमस्त्यचेतानस्य मा पथो वि दुक्षः ॥७॥

नहि ग्रभायारणः सुशेवोऽन्योदर्यो मनसा मन्तवा उ ।

अधा चिदोकः पुनरित्स एत्या नो वाज्यभीषाळेतु नव्यः ॥८॥

त्वमग्ने वनुष्यतो नि पाहि त्वमु नः सहसावन्नवद्यात् ।

सं त्वा ध्वस्मन्वदभ्येतु पाथः सं रयि स्पृहयाय्यः सहस्री ॥९॥

एता नो अग्ने सौभगा दिदीह्यपि क्रतुं सुचेतसं वतेम ।

विश्वा स्तोतृभ्यो गृणते च सन्तु यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥१०॥

सायणभाष्यम्

'प्र वः शुक्राय' इति दशर्चं चतुर्थं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । 'प्र वः' इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्दशसूक्तमध्ये द्वितीयत्वेनोक्तः सूक्तविनियोगः । एकादशिन आग्नेये पशौ ' प्र वः शुक्राय' इत्येषा वपाया याज्या । सूत्रितं च----' प्र वः शुक्राय भानवे भरध्वं यथा विप्रस्य मनुषो हविर्भिः' (आश्व. श्रौ. ३.७) इति ।।

प्र वः॑ शु॒क्राय॑ भा॒नवे॑ भरध्वं ह॒व्यं म॒तिं चा॒ग्नये॒ सुपू॑तं ।

यो दैव्या॑नि॒ मानु॑षा ज॒नूंष्यं॒तर्विश्वा॑नि वि॒द्मना॒ जिगा॑ति ॥१

प्र । व॒ः । शु॒क्राय॑ । भा॒नवे॑ । भ॒र॒ध्व॒म् । ह॒व्यम् । म॒तिम् । च॒ । अ॒ग्नये॑ । सुऽपू॑तम् ।

यः । दैव्या॑नि । मानु॑षा । ज॒नूंषि॑ । अ॒न्तः । विश्वा॑नि । वि॒द्मना॑ । जिगा॑ति ॥१

प्र । वः । शुक्राय । भानवे । भरध्वम् । हव्यम् । मतिम् । च । अग्नये । सुऽपूतम् ।

यः । दैव्यानि । मानुषा । जनूंषि । अन्तः । विश्वानि । विद्मना । जिगाति ॥१

हे हविषां वोढारः "वः यूयं "शुक्राय शुभ्राय "भानवे दीप्ताय "अग्नये सुपूतं सुशुद्धं "हव्यं "मतिं स्तुतिं च "प्र "भरध्वम् । "यः अग्निः "दैव्यानि "मानुषा मानुषाणि च "विश्वानि "जनूंषि जातानि "अन्तः अन्तरा "विद्मना प्रज्ञानेन मार्गेण वा "जिगाति गच्छति । देवान् मनुष्यांश्च अन्तरा हवींषि नेतुं वर्तत इत्यर्थः ॥

स गृत्सो॑ अ॒ग्निस्तरु॑णश्चिदस्तु॒ यतो॒ यवि॑ष्ठो॒ अज॑निष्ट मा॒तुः ।

सं यो वना॑ यु॒वते॒ शुचि॑द॒न्भूरि॑ चि॒दन्ना॒ समिद॑त्ति स॒द्यः ॥२

सः । गृत्सः॑ । अ॒ग्निः । तरु॑णः । चि॒त् । अ॒स्तु॒ । यतः॑ । यवि॑ष्ठः । अज॑निष्ट । मा॒तुः ।

सम् । यः । वना॑ । यु॒वते॑ । शुचि॑ऽदन् । भूरि॑ । चि॒त् । अन्ना॑ । सम् । इत् । अ॒त्ति॒ । स॒द्यः ॥२

सः । गृत्सः । अग्निः । तरुणः । चित् । अस्तु । यतः । यविष्ठः । अजनिष्ट । मातुः ।

सम् । यः । वना । युवते । शुचिऽदन् । भूरि । चित् । अन्ना । सम् । इत् । अत्ति । सद्यः ॥२

“सः “चित् स एव “गृत्सः मेधावी । तथा च यास्कः- गृत्स इति मेधाविनाम' (निरु. ९.५)। "अग्निः “तरुणः तारको भवति । तदा “यतः यदा “मातुः अरण्याः “यविष्ठः युवतमः सन् "अजनिष्ट । "यः अग्निः “शुचिदन् दीप्तदन्तः “वना वनानि “सं “युवते आत्मना संयोजयति । किंच “भूरि “चित् भूरीण्यपि “अन्ना स्वीयान्यन्नानि “सद्यः “इत् सद्य एव “सम् “अत्ति सम्यक् भक्षयति ॥ ।

अ॒स्य दे॒वस्य॑ सं॒सद्यनी॑के॒ यं मर्ता॑सः श्ये॒तं ज॑गृ॒भ्रे ।

नि यो गृभं॒ पौरु॑षेयीमु॒वोच॑ दु॒रोक॑म॒ग्निरा॒यवे॑ शुशोच ॥३

अ॒स्य । दे॒वस्य॑ । स॒म्ऽसदि॑ । अनी॑के । यम् । मर्ता॑सः । श्ये॒तम् । ज॒गृ॒भ्रे ।

नि । यः । गृभ॑म् । पौरु॑षेयीम् । उ॒वोच॑ । दुः॒ऽओक॑म् । अ॒ग्निः । आ॒यवे॑ । शु॒शो॒च॒ ॥३

अस्य । देवस्य । सम्ऽसदि । अनीके । यम् । मर्तासः । श्येतम् । जगृभ्रे ।

नि । यः । गृभम् । पौरुषेयीम् । उवोच । दुःऽओकम् । अग्निः । आयवे । शुशोच ॥३

“अस्य “देवस्य अग्नेः “अनीके मुख्ये “संसदि स्थाने “श्येतं श्वेतं शुभ्रं “यम् अग्निं “मर्तासः मनुष्याः “जगृभ्रे परिगृह्णन्ति । “यः च अग्निः पौरुषेयीं पुरुषैः क्रियमाणां “गृभं गृभीतं “नि “उवोच ॥ अत्र वचिः सेवार्थे वर्तते । निषेवत इत्यर्थः । सः “अग्निः “आयवे मनुष्यार्थम् । द्रुह्यवः आयवः' इति मनुष्यनामसु पाठात् । दुरोकं सपत्नैर्दुःसेवं यथा भवति तथा “शुशोच दीप्यते ॥

अ॒यं क॒विरक॑विषु॒ प्रचे॑ता॒ मर्ते॑ष्व॒ग्निर॒मृतो॒ नि धा॑यि ।

स मा नो॒ अत्र॑ जुहुरः सहस्वः॒ सदा॒ त्वे सु॒मन॑सः स्याम ॥४

अ॒यम् । क॒विः । अक॑विषु । प्रऽचे॑ताः । मर्ते॑षु । अ॒ग्निः । अ॒मृतः॑ । नि । धा॒यि॒ ।

सः । मा । नः॒ । अत्र॑ । जु॒हु॒रः॒ । स॒ह॒स्वः॒ । सदा॑ । त्वे इति॑ । सु॒ऽमन॑सः । स्या॒म॒ ॥४

अयम् । कविः । अकविषु । प्रऽचेताः । मर्तेषु । अग्निः । अमृतः । नि । धायि ।

सः । मा । नः । अत्र । जुहुरः । सहस्वः । सदा । त्वे इति । सुऽमनसः । स्याम ॥४

“कविः क्रान्तदृक् “प्रचेताः प्रकाशकः “अमृतः मरणधर्मरहितः “अयम् “अग्निः “अकविषु अक्रान्तदृक्षु “मर्तेषु मरणधर्मकेषु “नि “धायि निहितः। अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । “सहस्वः बलवन्नग्ने “त्वे यस्मिन् त्वयि “सदा वयं “सुमनसः सुमतयः “स्याम “सः त्वम् “अत्र अस्मिन् लोके “नः अस्मान् “मा "जुहुरः मा हिंसीः ।।

आ यो योनिं॑ दे॒वकृ॑तं स॒साद॒ क्रत्वा॒ ह्य१॒॑ग्निर॒मृताँ॒ अता॑रीत् ।

तमोष॑धीश्च व॒निन॑श्च॒ गर्भं॒ भूमि॑श्च वि॒श्वधा॑यसं बिभर्ति ॥५

आ । यः । योनि॑म् । दे॒वऽकृ॑तम् । स॒साद॑ । क्रत्वा॑ । हि । अ॒ग्निः । अ॒मृता॑न् । अता॑रीत् ।

तम् । ओष॑धीः । च॒ । व॒निनः॑ । च॒ । गर्भ॑म् । भूमिः॑ । च॒ । वि॒श्वऽधा॑यसम् । बि॒भ॒र्ति॒ ॥५

आ । यः । योनिम् । देवऽकृतम् । ससाद । क्रत्वा । हि । अग्निः । अमृतान् । अतारीत् ।

तम् । ओषधीः । च । वनिनः । च । गर्भम् । भूमिः । च । विश्वऽधायसम् । बिभर्ति ॥५

"यः अग्निः “देवकृतं देवैः कल्पितं “योनिं स्थानम् “आ ससाद अध्यास्ते । किमर्थं देवाः स्थानं कल्पयन्त्यग्नेः इत्यत आह । “हि यस्मात् कारणात् "अग्निः “क्रत्वा प्रज्ञया “अमृतान् देवान् “अतारीत दुर्गेभ्यस्तारयति । “तम् इममग्निं “विश्वधायसं विश्वस्य धारकम् “ओषधीः ओषधयः। “वनिनश्च वृक्षाश्च “गर्भं गर्भं सन्तं बिभ्रति । “भूमिश्च “बिभर्ति । श्रुतमेव बिभर्तीति पदं बहुवचनान्ततया विपरिणतं सत् ओषधीभिर्वनिभिश्च संबध्यते ॥ ॥ ५ ॥

ईशे॒ ह्य१॒॑ग्निर॒मृत॑स्य॒ भूरे॒रीशे॑ रा॒यः सु॒वीर्य॑स्य॒ दातोः॑ ।

मा त्वा॑ व॒यं स॑हसावन्न॒वीरा॒ माप्स॑वः॒ परि॑ षदाम॒ माद॑वः ॥६

ईशे॑ । हि । अ॒ग्निः । अ॒मृत॑स्य । भूरेः॑ । ईशे॑ । रा॒यः । सु॒ऽवीर्य॑स्य । दातोः॑ ।

मा । त्वा॒ । व॒यम् । स॒ह॒सा॒ऽव॒न् । अ॒वीराः॑ । मा । अप्स॑वः । परि॑ । स॒दा॒म॒ । मा । अद॑वः ॥६

ईशे । हि । अग्निः । अमृतस्य । भूरेः । ईशे । रायः । सुऽवीर्यस्य । दातोः ।

मा । त्वा । वयम् । सहसाऽवन् । अवीराः । मा । अप्सवः । परि । सदाम । मा । अदुवः ॥६

“अमृतस्य अन्नमुदकं वा । द्वितीयार्थे षष्ठी । “भूरेः अधिकं “दातोः दातुम् “अग्निः “ईशे ईष्टे “हि। “सुवीर्यस्य शोभनवीर्ययुक्तं “रायः धनं दातुम् “ईशे ईष्टे । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । “सहसावन् हे बलवन्नग्ने “वयं वसिष्ठाः “अवीराः पुत्रादिरहिताः सन्तः “मा “परि “षदाम मा पर्युपविशाम । “अप्सवः रूपरहिताश्च सन्तः "मा परि षदाम । तथा च यास्कः-' अप्स' इति रूपनाम' (निरु. ५.१३) इति । “अदुवः परिचरणहीनाश्च “मा परि षदाम ॥ ।

प॒रि॒षद्यं॒ ह्यर॑णस्य॒ रेक्णो॒ नित्य॑स्य रा॒यः पत॑यः स्याम ।

न शेषो॑ अग्ने अ॒न्यजा॑तम॒स्त्यचे॑तानस्य॒ मा प॒थो वि दु॑क्षः ॥७

प॒रि॒ऽसद्यं॑म् । हि । अर॑णस्य । रेक्णः॑ । नित्यं॑स्य । रा॒यः । पत॑यः । स्या॒म॒ ।

न । शेषः॑ । अ॒ग्ने॒ । अ॒न्यऽजा॑तम् । अ॒स्ति॒ । अचे॑तानस्य । मा । प॒थः । वि । दु॒क्षः॒ ॥७

परिऽसद्यम् । हि । अरणस्य । रेक्णः । नित्यस्य । रायः । पतयः । स्याम ।

न । शेषः । अग्ने । अन्यऽजातम् । अस्ति । अचेतानस्य । मा । पथः । वि । दुक्षः ॥७

“अरणस्य अनृणस्य “रेक्णः धनं "परिषद्यं पर्याप्तं भवति “हि । अतः “नित्यस्य अपुनर्देयस्य “रायः धनस्य “पतयः “स्याम । यद्वा । अरणस्य रेक्णो धनं परिषद्यं परिहर्तव्यं भवति । अतो नित्यय औरसस्य रायः पुत्राख्यस्य धनस्य पतयः स्याम । हे “अग्ने “अन्यजातम् अनौरसं “शेषः अपत्यं “न “अस्ति न भवति । “अचेतानस्य अविदुषः “पथः मार्गान् पुत्रोत्पादनप्रमुखान् मार्गान् “मा “वि “दुक्षः मा विदुदुषः ॥ ‘ दुष वैकृत्ये ' इति धातुः ॥ तथा च यास्कः----’ परिहर्तव्यं हि नोपसर्तव्यमरणस्य रेक्णोऽरणोऽपार्णो भवति रेक्ण इति धननाम रिच्यते प्रयतः । नित्यस्य रायः पतयः स्याम । न शेषो अग्ने अन्यजातमस्ति । शेष इत्यपत्यनाम शिष्यते प्रयतोऽचेतयमानस्य तत्प्रमत्तस्य भवति मा नः पथो विदूदुषः' (निरु. ३.२) इति ॥

न॒हि ग्रभा॒यार॑णः सु॒शेवो॒ऽन्योद॑र्यो॒ मन॑सा॒ मंत॒वा उं ।

अधा॑ चि॒दोकः॒ पुन॒रित्स ए॒त्या नो॑ वा॒ज्यं॑भी॒षाळे॑तु॒ नव्यः॑ ॥८

न॒हि । ग्रभा॑य । अर॑णः । सु॒ऽशेवः॑ । अ॒न्यऽउ॑दर्यः । मन॑सा । मन्त॒वै । उ॒ इति॑ ।

अध॑ । चि॒त् । ओकः॑ । पुनः॑ । इत् । सः । ए॒ति॒ । आ । नः॒ । वा॒जी । अ॒भी॒षाट् । ए॒तु॒ । नव्यः॑ ॥८

नहि । ग्रभाय । अरणः । सुऽशेवः । अन्यऽउदर्यः । मनसा । मन्तवै । उ इति ।

अध । चित् । ओकः । पुनः । इत् । सः । एति । आ । नः । वाजी । अभीषाट् । एतु । नव्यः ॥८

पूर्वस्यामृचि उक्त एवार्थोऽत्र प्रपञ्च्यते । “अरणः अरममाणः “अन्योदर्यः “सुशेवः सुखतमः सन् "ग्रभाय पुत्रत्वेन ग्रहणाय “मनसा “मन्तवा “उ मनसापि मन्तव्यः “न भवति “हि । “अध “चित् अपि च "सः अन्योदर्यः “ओकः “इत् संस्थानमेव “पुनः “एति प्राप्नोति । अतः “वाजी अन्नवान् "अभीषाट् शत्रूणामभिभविता "नव्यः नवजातः पुत्रः “नः अस्मान् “आ “एतु आगच्छतु ।

त्वमं॑ग्ने वनुष्य॒तो नि पा॑हि॒ त्वमु॑ नः सहसावन्नव॒द्यात् ।

सं त्वा॑ ध्वस्म॒न्वद॒भ्ये॑तु॒ पाथः॒ सं र॒यिः स्पृ॑ह॒याय्यः॑ सह॒स्री ॥९

त्वम् । अ॒ग्ने॒ । व॒नु॒ष्य॒तः । नि । पा॒हि॒ । त्वम् । उ॒ इति॑ । नः॒ । स॒ह॒सा॒ऽव॒न् । अ॒व॒द्यात् ।

सम् । त्वा॒ । ध्व॒स्म॒न्ऽवत् । अ॒भि । ए॒तु॒ । पाथः॑ । सम् । र॒यिः । स्पृ॒ह॒याय्यः॑ । स॒ह॒स्री ॥९

त्वम् । अग्ने । वनुष्यतः । नि । पाहि । त्वम् । ऊं इति । नः । सहसाऽवन् । अवद्यात् ।

सम् । त्वा । ध्वस्मन्ऽवत् । अभि । एतु । पाथः । सम् । रयिः । स्पृहयाय्यः । सहस्री ॥९

हे “अग्ने “त्वं “वनुष्यतः हिंसकात् "नः अस्मान् “नि “पाहि। "सहसावन् हे बलवन्नग्ने “त्वम् “अवद्यात् पापाच्चास्मान् नि पाहि। “त्वा त्वां “ध्वस्मन्वत् ध्वस्तदोषं "पाथः अन्नं हविः “सम् “अभ्येतु सम्यक् प्राप्नोतु । अपि च अस्मान् “स्पृहयाय्यः स्पृहणीयः “सहस्री सहस्रसंख्याकः “रयिः अभ्येतु ॥

एता नों अग्ने सौभंगा दिदीह्यपिं क्रतुं सुचेतंसं वतेम ।

विश्वां स्तोतृभ्यों गृणते चं संतु यूयं पांत स्वस्तिभिः सदां नः ॥१०

एता । नः । अग्ने । सौभंगा । दिदीहि । अपिं । क्रतुंम् । सुऽचेतंसम् । वतेम ।

विश्वां । स्तोतृऽभ्यः । गृणते । च । सन्तु । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदां । नः ॥१०

एता । नः । अग्ने । सौभगा । दिदीहि । अपि । क्रतुम् । सुऽचेतसम् । वतेम ।

विश्वा । स्तोतृऽभ्यः । गृणते । च । सन्तु । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥१०

एषा ऋग्व्याख्याता ॥ ॥ ६ ॥

मण्डल ७

ऋग्वेदः सूक्तं ७.५

ऋग्वेदः - मण्डल ७

← सूक्तं ७.४ सूक्तं ७.५ सूक्तं ७.६ →

मैत्रावरुणिर्वसिष्ठः।

दे. वैश्वानरोऽग्निः। त्रिष्टुप्।

प्राग्नये तवसे भरध्वं गिरं दिवो अरतये पृथिव्याः ।

यो विश्वेषाममृतानामुपस्थे वैश्वानरो वावृधे जागृवद्भिः ॥१॥

पृष्टो दिवि धाय्यग्निः पृथिव्यां नेता सिन्धूनां वृषभ स्तियानाम् ।

स मानुषीरभि विशो वि भाति वैश्वानरो वावृधानो वरेण ॥२॥

त्वद्भिया विश आयन्नसिक्नीरसमना जहतीर्भोजनानि ।

वैश्वानर पूरवे शोशुचानः पुरो यदग्ने दरयन्नदीदेः ॥३॥

तव त्रिधातु पृथिवी उत द्यौर्वैश्वानर व्रतमग्ने सचन्त ।

त्वं भासा रोदसी आ ततन्थाजस्रेण शोचिषा शोशुचानः ॥४॥

त्वामग्ने हरितो वावशाना गिरः सचन्ते धुनयो घृताचीः ।

पतिं कृष्टीनां रथ्यं रयीणां वैश्वानरमुषसां केतुमह्नाम् ॥५॥

त्वे असुर्यं वसवो न्यृण्वन्क्रतुं हि ते मित्रमहो जुषन्त ।

त्वं दस्यूँरोकसो अग्न आज उरु ज्योतिर्जनयन्नार्याय ॥६॥

स जायमानः परमे व्योमन्वायुर्न पाथः परि पासि सद्यः ।

त्वं भुवना जनयन्नभि क्रन्नपत्याय जातवेदो दशस्यन् ॥७॥

तामग्ने अस्मे इषमेरयस्व वैश्वानर द्युमतीं जातवेदः ।

यया राधः पिन्वसि विश्ववार पृथु श्रवो दाशुषे मर्त्याय ॥८॥

तं नो अग्ने मघवद्भ्यः पुरुक्षुं रयिं नि वाजं श्रुत्यं युवस्व ।

वैश्वानर महि नः शर्म यच्छ रुद्रेभिरग्ने वसुभिः सजोषाः ॥९॥

सायणभाष्यम्

‘ प्राग्नये तवसे' इति नवर्चं पञ्चमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं वैश्वानराग्निदेवताकम् । तथा चानुक्रान्तं -- प्राग्नये नव वैश्वानरीयं तु' इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

प्राग्नये॑ त॒वसे॑ भरध्वं॒ गिरं॑ दि॒वो अ॑र॒तये॑ पृथि॒व्याः ।

यो विश्वे॑षाम॒मृता॑नामु॒पस्थे॑ वैश्वान॒रो वा॑वृ॒धे जा॑गृ॒वद्भिः॑ ॥१

प्र । अ॒ग्नये॑ । त॒वसे॑ । भ॒र॒ध्व॒म् । गिर॑म् । दि॒वः । अ॒र॒तये॑ । पृ॒थि॒व्याः ।

यः । विश्वे॑षाम् । अ॒मृता॑नाम् । उ॒पऽस्थे॑ । वै॒श्वा॒न॒रः । व॒वृ॒धे । जा॒गृ॒वत्ऽभिः॑ ॥१

प्र । अग्नये । तवसे । भरध्वम् । गिरम् । दिवः । अरतये । पृथिव्याः ।

यः । विश्वेषाम् । अमृतानाम् । उपऽस्थे । वैश्वानरः । ववृधे । जागृवत्ऽभिः ॥१

हे स्तोतारः “तवसे प्रवृद्धाय “दिवः अन्तरिक्षस्य “पृथिव्याः च अरतये गन्त्रे “अग्नये वैश्वानरसंज्ञकायाग्नये "गिरं स्तुतिं “प्र “भरध्वम् । “यः “वैश्वानरः विश्वनरहितोऽग्निः “विश्वेषां सर्वेषाम् “अमृतानां देवानाम् “उपस्थे उपस्थाने यज्ञे जागृवद्भिः प्रबुद्धैर्देवैः सहितः सन् “ववृधे स्तुतिभिर्हविर्भिश्च वर्धते ।।

पृ॒ष्टो दि॒वि धाय्य॒ग्निः पृ॑थि॒व्यां ने॒ता सिंधू॑नां वृष॒भः स्तिया॑नां ।

स मानु॑षीर॒भि विशो॒ वि भा॑ति वैश्वान॒रो वा॑वृधा॒नो वरे॑ण ॥२

पृ॒ष्टः । दि॒वि । धायि॑ । अ॒ग्निः । पृ॒थि॒व्याम् । ने॒ता । सिन्धू॑नाम् । वृ॒ष॒भः । स्तिया॑नाम् ।

सः । मानु॑षीः । अ॒भि । विशः॑ । वि । भा॒ति॒ । वै॒श्वा॒न॒रः । व॒वृ॒धा॒नः । वरे॑ण ॥२

पृष्टः । दिवि । धायि । अग्निः । पृथिव्याम् । नेता । सिन्धूनाम् । वृषभः । स्तियानाम् ।

सः । मानुषीः । अभि । विशः । वि । भाति । वैश्वानरः । ववृधानः । वरेण ॥२

“सिन्धूनां नदीनां “नेता “स्तियानाम् अपाम् । 'स्तिया आपो भवन्ति स्यायनात्' (निरु. ६. १७) इति यास्कवचनात् । “वृषभः वर्षिता “पृष्टः अर्चितः तेजसा संपृक्तो वा यः “अग्निः “दिवि अन्तरिक्षे “पृथिव्यां च “धायि न्यधायि “सः “वैश्वानरः विश्वनरहितोऽग्निः “वरेण श्रेष्ठेन हविषा तेजसा वा “वावृधानः वर्धमानः सन् “मानुषीः “विशः “अभि मानुषीः प्रजाः प्रति “वि “भाति ॥

त्वद्भि॒या विश॑ आय॒न्नसि॑क्नीरसम॒ना जह॑ती॒र्भोज॑नानि ।

वैश्वा॑नर पू॒रवे॒ शोशु॑चान॒ः पुरो॒ यद॑ग्ने द॒रय॒न्नदी॑देः ॥३

त्वत् । भि॒या । विशः॑ । आ॒य॒न् । असि॑क्नीः । अ॒स॒म॒नाः । जह॑तीः । भोज॑नानि ।

वैश्वा॑नर । पू॒रवे॑ । शोशु॑चानः । पुरः॑ । यत् । अ॒ग्ने॒ । द॒रय॑न् । अदी॑देः ॥३

त्वत् । भिया । विशः । आयन् । असिक्नीः । असमनाः । जहतीः । भोजनानि ।

वैश्वानर । पूरवे । शोशुचानः । पुरः । यत् । अग्ने । दरयन् । अदीदेः ॥३

हे "वैश्वानर विश्वनरहित “अग्ने “त्वत् त्वत्तः “भिया भीत्या “असिक्नीः असितवर्णा राजस्यः ॥ प्रथमार्थे द्वितीया ॥ “विशः प्रजाः “असमनाः परस्परमसमेताः “भोजनानि धनानि “जहतीः त्यजन्त्यः “आयन् आगच्छन् । कदेत्यत आह । “यत् यदा “पूरवे राज्ञे “शोशुचानः दीप्यमानः “पुरः तस्य शत्रूणां पुरः “दरयन् दारयन् “अदीदेः अज्वलः । तथा च निगमः-' अंहो राजन्वरिवः पूरवे कः' (ऋ. सं. १. ६३. ७) इति ॥

तव॑ त्रि॒धातु॑ पृथि॒वी उ॒त द्यौर्वैश्वा॑नर व्र॒तम॑ग्ने सचंत ।

त्वं भा॒सा रोद॑सी॒ आ त॑त॒ंथाज॑स्रेण शो॒चिषा॒ शोशु॑चानः ॥४

तव॑ । त्रि॒ऽधातु॑ । पृ॒थि॒वी । उ॒त । द्यौः । वैश्वा॑नर । व्र॒तम् । अ॒ग्ने॒ । स॒च॒न्त॒ ।

त्वम् । भा॒सा । रोद॑सी॒ इति॑ । आ । त॒त॒न्थ॒ । अज॑स्रेण । शो॒चिषा॑ । शोशु॑चानः ॥४

तव । त्रिऽधातु । पृथिवी । उत । द्यौः । वैश्वानर । व्रतम् । अग्ने । सचन्त ।

त्वम् । भासा । रोदसी इति । आ । ततन्थ । अजस्रेण । शोचिषा । शोशुचानः ॥४

हे “वैश्वानर विश्वेषां नराणां नेतः “अग्ने । तथा च यास्कः-’ वैश्वानरः कस्मात् विश्वान्नरान्नयति विश्व एनं नरा नयन्तीति वा ' (निरु. ७. २१) इति। “तव “व्रतं त्वत्प्रीतिकरं कर्म “त्रिधातु अन्तरिक्षं “पृथिवी च “उत अपि च “द्यौः इति त्रयो लोकाः “सचन्त सेवन्ते । त्रैलोक्यवर्तिन्यः प्रजास्त्वदर्थं कर्म कुर्वन्तीत्यर्थः । अपि च “त्वम् अजस्रेण “शोचिषा नित्येन प्रकाशेन “शोशुचानः दीप्यमानः “भासा दीप्त्या “रोदसी द्यावापृथिव्यौ च “आ “ततन्थ विस्तारयसि ॥

त्वाम॑ग्ने ह॒रितो॑ वावश॒ाना गिर॑ः सचंत॒े धुन॑यो घृ॒ताचीः॑ ।

पतिं॑ कृष्टी॒नां र॒थ्यं॑ रयी॒णां वैं॑श्वान॒रमु॒षसां॑ के॒तुमह्नां॑ ॥५

त्वाम् । अ॒ग्ने॒ । ह॒रितः॑ । वा॒व॒श॒ानाः । गिरः॑ । स॒च॒न्ते॒ । धुन॑यः । घृ॒ताचीः॑ ।

पति॑म् । कृ॒ष्टी॒नाम् । र॒थ्य॑म् । र॒यी॒णाम् । वै॒श्वा॒न॒रम् । उ॒षसा॑म् । के॒तुम् । अह्ना॑म् ॥५

त्वाम् । अग्ने । हरितः । वावशानाः । गिरः । सचन्ते । धुनयः । घृताचीः ।

पतिम् । कृष्टीनाम् । रथ्यम् । रयीणाम् । वैश्वानरम् । उषसाम् । केतुम् । अह्नाम् ॥५

हे “अग्ने “कृष्टीनां प्रजानाम् । ‘क्षितयः कृष्टयः' इति मनुष्यनामसु पाठात् । “पतिं स्वामिनं “रयीणां धनानां “रथ्यं नेतारम् "उषसाम् “अह्नां केतुं प्रज्ञापकं “वैश्वानरं विश्वनरहितं “त्वां “हरितः अश्वाः “वावशानाः कामयमानाः “सचन्ते सेवन्ते । तथा “गिरः नृणां स्तुतिरूपा वाचः “धुनयः पापं धुन्वानाः “घृताचीः घृतमञ्चन्त्यः । हविषा सहिता इत्यर्थः । सचन्ते ॥ ॥ ७ ॥

त्वे अ॑सु॒र्यं१॒ वस॑वो॒ न्यृं॑ण्व॒न्क्रतुं॒ हि ते॑ मित्रमहो जु॒षंत॑ ।

त्वं दस्यूँ॒रोक॑सो अग्न आज उ॒रु ज्योति॑र्ज॒नय॒न्नार्या॑य ॥६

त्वे इति॑ । अ॒सु॒र्य॑म् । वस॑वः । नि । ऋ॒ण्व॒न् । क्रतु॑म् । हि । ते॒ । मि॒त्र॒ऽम॒ह॒ः । जु॒षन्त॑ ।

त्वम् । दस्यू॑न् । ओक॑सः । अ॒ग्ने॒ । आ॒ज॒ः । उ॒रु । ज्योतिः॑ । ज॒नय॑न् । आर्या॑य ॥६

त्वे इति । असुर्यम् । वसवः । नि । ऋण्वन् । क्रतुम् । हि । ते । मित्रऽमहः । जुषन्त ।

त्वम् । दस्यून् । ओकसः । अग्ने । आजः । उरु । ज्योतिः । जनयन् । आर्याय ॥६

हे “मित्रमहः मित्राणां पूजयितः “अग्ने “त्वे त्वयि “वसवः वासका देवाः “असुर्यं बलं “न्यृण्वन् न्यगमयन् । “ते “क्रतुं त्वत्प्रीतिकरं कर्म “जुषन्त असेवन्त “हि । किंच “त्वम् “आर्याय कर्मवते जनाय "उरु “ज्योतिः अधिकं तेजः “जनयन् “दस्यून् कर्महीनान् “ओकसः स्थानात् “आजः निरगमयः ॥

स जाय॑मानः पर॒मे व्यो॑मन्वा॒युर्न पाथ॒ः परि॑ पासि स॒द्यः ।

त्वं भुव॑ना ज॒नय॑न्न॒भि क्र॒न्नप॑त्याय जातवेदो दश॒स्यन् ॥७

सः । जाय॑मानः । प॒र॒मे । विऽओ॑मन् । वा॒युः । न । पाथः॑ । परि॑ । पा॒सि॒ । स॒द्यः ।

त्वम् । भुव॑ना । ज॒नय॑न् । अ॒भि । क्र॒न् । अप॑त्याय । जा॒त॒ऽवे॒द॒: । द॒श॒स्यन् ॥७

सः । जायमानः । परमे । विऽओमन् । वायुः । न । पाथः । परि । पासि । सद्यः ।

त्वम् । भुवना । जनयन् । अभि । क्रन् । अपत्याय । जातऽवेदः । दशस्यन् ॥७

हे वैश्वानर “सः प्रसिद्धस्त्वं “परमे दूरस्थे “व्योमन् अन्तरिक्षे “जायमानः सूर्यरूपेण प्रादुर्भवन् “वायुर्न यथा वायुः द्विदेवत्यग्रहेषु प्रथमं सोमं पिबति तथा “पाथः सोमं “सद्यः “परि “पासि परिपिबसि । यद्वा । वायुरिव पाथो जलं परि पासि परिपिबसि । शोषयसीत्यर्थः । किंच है “जातवेदः जातधनाग्ने “त्वं “भुवना भुवनान्युदकानि । “भूतं भुवनम्' इत्युदकनामसु पाठात् । “जनयन् अपत्याय अपत्यवत्पालनीयाय यजमानाय “दशस्यन् कामान् प्रयच्छन् “अभि “क्रन् वैद्युतात्मना अभिक्रन्दसि अभिगर्जसि वा ॥ ।

ताम॑ग्ने अ॒स्मे इष॒मेर॑यस्व॒ वैश्वा॑नर द्यु॒मतीं॑ जातवेदः ।

यया॒ राध॒: पिन्व॑सि विश्ववार पृ॒थु श्रवो॑ दा॒शुषे॒ मर्त्या॑य ॥८

ताम् । अ॒ग्ने॒ । अ॒स्मे इति॑ । इष॑म् । आ । ई॒र॒य॒स्व॒ । वैश्वा॑नर । द्यु॒ऽमती॑म् । जा॒त॒ऽवे॒द॒: ।

यया॑ । राधः॑ । पिन्व॑सि । वि॒श्व॒ऽवा॒र॒ । पृ॒थु । श्रवः॑ । दा॒शुषे॑ । मर्त्या॑य ॥८

ताम् । अग्ने । अस्मे इति । इषम् । आ । ईरयस्व । वैश्वानर । द्युऽमतीम् । जातऽवेदः ।

यया । राधः । पिन्वसि । विश्वऽवार । पृथु । श्रवः । दाशुषे । मर्त्याय ॥८

हे “जातवेदः जातप्रज्ञ “वैश्वानर विश्वनरहित “अग्ने “ताम् “इषम् एषणीयां वृष्टिं “द्युमतीं दीप्तिमतीम् “अस्मे अस्मभ्यम् “एरयस्व प्रेरयस्व । वृष्ट्या त्रैलोक्यं द्योतते हि । यद्वा । द्युमतीं तामिषमन्नमेरयस्व । तथा च श्रूयते---तस्माद्यस्यैवेह भूयिष्ठमन्नं भवति स एव भूयिष्ठं लोके विराजति' (ऐ. ब्रा. १.५) इति । अथवा इषमेषणीयां तां द्युमतीं भास्वतीं दीप्तिमेरयस्व । “यया इषा “राधः धनं “पिन्वसि पालयसि । अपि च हे “विश्ववार विश्वैर्वरणीयाग्ने “पृथु विस्तीर्णं “श्रवः यशः “दाशुषे मर्त्याय यजमानाय पिन्वसि ॥

तं नो॑ अग्ने म॒घव॑द्भ्यः पुरु॒क्षुं र॒यिं नि वाज॒ं श्रुत्यं॑ युवस्व ।

वैश्वा॑नर॒ महि॑ न॒: शर्म॑ यच्छ रु॒द्रेभि॑रग्ने॒ वसु॑भिः स॒जोषा॑: ॥९

तम् । न॒: । अ॒ग्ने॒ । म॒घव॑त्ऽभ्यः । पु॒रु॒ऽक्षुम् । र॒यिम् । नि । वाज॑म् । श्रुत्य॑म् । यु॒व॒स्व॒ ।

वैश्वा॑नर । महि॑ । न॒: । शर्म॑ । य॒च्छ॒ । रु॒द्रेभिः॑ । अ॒ग्ने॒ । वसु॑ऽभिः । स॒ऽजोषाः॑ ॥९

तम् । नः । अग्ने । मघवत्ऽभ्यः । पुरुऽक्षुम् । रयिम् । नि । वाजम् । श्रुत्यम् । युवस्व ।

वैश्वानर । महि । नः । शर्म । यच्छ । रुद्रेभिः । अग्ने । वसुऽभिः । सऽजोषाः ॥९

हे "अग्ने "मघवद्भ्यः धनवद्भ्यः । हविष्मद्भ्य इत्यर्थः । "नः अस्मभ्यं "पुरुक्षुं बह्वन्नं बहुयशस्कं वा "तं प्रसिद्धं "रयिं "श्रुत्यं श्रवणीयं "वाजं बलं च "नि "युवस्व नितरां मिश्रयस्व । किंच हे "वैश्वानर विश्वनरहित अग्ने त्वं "रुद्रेभिः रुद्रैः "वसुभिः च देवैः "सजोषाः सहितश्च सन् "नः अस्मभ्यं "महि महत् "शर्म सुखं यच्छ प्रयच्छ ॥ ॥ ८ ॥

टिप्पणी

डा. फतहसिंहः

वैश्वानरोपरि डा. फतहसिंहेन कृता टिप्पणी एवं वैदिकसंदर्भाः (http://puranastudy.byethost14.com/pur_index27/vaishvanara.htm)

मण्डल ७

ऋग्वेदः सूक्तं ७.६

ऋग्वेदः - मण्डल ७

← सूक्तं ७.५ सूक्तं ७.६ सूक्तं ७.७ →

मैत्रावरुणिर्वसिष्ठः।

दे. वैश्वानरोऽग्निः। त्रिष्टुप्।

प्र सम्राजो असुरस्य प्रशस्तिं पुंसः कृष्टीनामनुमाद्यस्य ।

इन्द्रस्येव प्र तवसस्कृतानि वन्दे दारुं वन्दमानो विवक्मि ॥१॥

कविं केतुं धासिं भानुमद्रेर्हिन्वन्ति शं राज्यं रोदस्योः ।

पुरंदरस्य गीर्भिरा विवासेऽग्नेर्व्रतानि पूर्व्या महानि ॥२॥

न्यक्रतून्ग्रथिनो मृध्रवाचः पणीँरश्रद्धाँ अवृधाँ अयज्ञान् ।

प्रप्र तान्दस्यूँरग्निर्विवाय पूर्वश्चकारापराँ अयज्यून् ॥३॥

यो अपाचीने तमसि मदन्तीः प्राचीश्चकार नृतमः शचीभिः ।

तमीशानं वस्वो अग्निं गृणीषेऽनानतं दमयन्तं पृतन्यून् ॥४॥

यो देह्यो अनमयद्वधस्नैर्यो अर्यपत्नीरुषसश्चकार ।

स निरुध्या नहुषो यह्वो अग्निर्विशश्चक्रे बलिहृतः सहोभिः ॥५॥

यस्य शर्मन्नुप विश्वे जनास एवैस्तस्थुः सुमतिं भिक्षमाणाः ।

वैश्वानरो वरमा रोदस्योराग्निः ससाद पित्रोरुपस्थम् ॥६॥

आ देवो ददे बुध्न्या वसूनि वैश्वानर उदिता सूर्यस्य ।

आ समुद्रादवरादा परस्मादाग्निर्ददे दिव आ पृथिव्याः ॥७॥

सायणभाष्यम्

'प्र सम्राजः' इति सप्तर्चं षष्ठं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षम् । अनुक्रम्यते च-' प्र सम्राजः सप्त' । 'वैश्वानरीयं तु ' इत्युक्तत्वादस्यापि वैश्वानरोऽग्निर्देवता । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

प्र स॒म्राजो॒ असु॑रस्य॒ प्रश॑स्तिं पुं॒सः कृ॑ष्टी॒नाम॑नु॒माद्य॑स्य ।

इंद्र॑स्येव॒ प्र त॒वस॑स्कृ॒तानि॒ वंदे॑ दा॒रुं वंद॑मानो विवक्मि ॥१

प्र । स॒म्ऽराजः॑ । असु॑रस्य । प्रऽश॑स्तिम् । पुं॒सः । कृ॒ष्टी॒नाम् । अ॒नु॒ऽमाद्य॑स्य ।

इन्द्र॑स्यऽइव । प्र । त॒वसः॑ । कृ॒तानि॑ । वन्दे॑ । दा॒रुम् । वन्द॑मानः । वि॒व॒क्मि॒ ॥१

प्र । सम्ऽराजः । असुरस्य । प्रऽशस्तिम् । पुंसः । कृष्टीनाम् । अनुऽमाद्यस्य ।

इन्द्रस्यऽइव । प्र । तवसः । कृतानि । वन्दे । दारुम् । वन्दमानः । विवक्मि ॥१

"दारुं पुरां भेत्तारं "वन्दे । "वन्दमानः सन् "सम्राजः सर्वस्य भुवनस्येश्वरस्य "असुरस्य बलवतः "पुंसः वीरस्य । पौंस्यमिति वीर्यमुच्यते । तथा च यास्कः-' पुमान् पुरुमना भवति पुंसतेर्वा ' (निरु. ९.१५) इति । "कृष्टीनां जनानाम् अनुमाद्यस्य स्तुत्यस्य "तवसः बलवतः "इन्द्रस्येव तस्य वैश्वानरस्य प्रशस्तिं स्तुतिं "कृतानि कर्माणि च "प्र "विवक्मि प्रब्रवीमि ।।

क॒विं के॒तुं धा॒सिं भा॒नुमद्रे॑र्हि॒न्वंति॒ शं रा॒ज्यं रोद॑स्योः ।

पु॒रं॒द॒रस्य॑ गी॒र्भिरा विं॑वासे॒ऽग्नेर्व्र॒तानि॑ पू॒र्व्या म॒हानि॑ ॥२

क॒विम् । के॒तुम् । धा॒सिम् । भा॒नुम् । अद्रेः॑ । हि॒न्वन्ति॑ । शम् । रा॒ज्यम् । रोद॑स्योः ।

पु॒र॒म्ऽद॒रस्य॑ । गी॒ःऽभिः । आ । वि॒वा॒से॒ । अ॒ग्नेः । व्र॒तानि॑ । पू॒र्व्या । म॒हानि॑ ॥२

कविम् । केतुम् । धासिम् । भानुम् । अद्रेः । हिन्वन्ति । शम् । राज्यम् । रोदस्योः ।

पुरम्ऽदरस्य । गीःऽभिः । आ । विवासे । अग्नेः । व्रतानि । पूर्व्या । महानि ॥२

“कविं प्राज्ञं “केतुं विश्वस्य प्रज्ञापकं “धासिम् “अद्रेः धर्तारमादर्तुः स्तोतुर्वा “भानुं भासकं “शं सुखकरं “रोदस्योः द्यावापृथिव्योः “राज्यं राजानं वैश्वानरमग्निं “हिन्वन्ति । मदीयाः प्रीणयन्ति प्रेरयन्ति वा देवाः । अहं च “पुरंदरस्य पुरां दारयितुः “अग्नेः पूर्व्या पूर्व्याणि पुरातनानि “महानि महान्ति “व्रतानि कर्माणि “गीर्भिः “आ “विवासे परिचरामि ।।

न्य॑क्र॒तून्ग्र॒थिनो॑ मृ॒ध्रवा॑चः प॒णीँर॑श्र॒द्धाँ अ॑वृ॒धाँ अ॑य॒ज्ञान् ।

प्रप्र॒ तांदस्यूँ॑र॒ग्निर्वि॑वाय॒ पूर्व॑श्चका॒राप॑राँ॒ अय॑ज्यून् ॥३

नि । अ॒क्र॒तून् । ग्र॒थिनः॑ । मृ॒ध्रऽवा॑चः । प॒णीन् । अ॒श्र॒द्धान् । अ॒वृ॒धान् । अ॒य॒ज्ञान् ।

प्रऽप्र॑ । तान् । दस्यू॑न् । अ॒ग्निः । वि॒वा॒य॒ । पूर्वः॑ । च॒का॒र॒ । अप॑रान् । अय॑ज्यून् ॥३

नि । अक्रतून् । ग्रथिनः । मृध्रऽवाचः । पणीन् । अश्रद्धान् । अवृधान् । अयज्ञान् ।

प्रऽप्र । तान् । दस्यून् । अग्निः । विवाय । पूर्वः । चकार । अपरान् । अयज्यून् ॥३

"अक्रतून् अयज्ञान् “ग्रथिनः जल्पकान् “मृधवाचः हिंसितवचस्कान् "पणीन् पणिनामकान् वार्धुषिकान् “अश्रद्धान् यज्ञादिषु श्रद्धारहितान् “अवृधान् स्तुतिभिरग्निमवर्धयतः “अयज्ञान यज्ञहीनान् “तान् “दस्यून् वृथा कालस्य नेतॄन् “अग्निः “प्रप्र अत्यन्तं “नि “विवाय नितरां गमयेत् । तदेवाह । अग्निः “पूर्वः मुख्यः सन् "अयज्यून् अयजमानान् "अपरान् जघन्यान् “चकार ॥

यो अ॑पा॒चीने॒ तम॑सि॒ मद॑न्तीः॒ प्राची॑श्च॒कार॒ नृत॑मः॒ शची॑भिः ।

तमीशा॑नं॒ वस्वो॑ अ॒ग्निं गृ॑णी॒षेऽना॑नतं द॒मय॑न्तं पृत॒न्यून् ॥४

यः । अ॒पा॒चीने॑ । तम॑सि । मद॑न्तीः । प्राचीः॑ । च॒कार॑ । नृऽत॑मः । शची॑भिः ।

तम् । ईशा॑नम् । वस्वः॑ । अ॒ग्निम् । गृ॒णी॒षे॒ । अना॑नतम् । द॒मय॑न्तम् । पृ॒त॒न्यून् ॥४

यः । अपाचीने । तमसि । मदन्तीः । प्राचीः । चकार । नृऽतमः । शचीभिः ।

तम् । ईशानम् । वस्वः । अग्निम् । गृणीषे । अनानतम् । दमयन्तम् । पृतन्यून् ॥४

“नृतमः नेतृतमः “यः अग्निः “अपाचीने अप्रकाशमाने “तमसि निमग्नाः प्रजाः “मदन्तीः स्तुवन्तीः “शचीभिः ताभ्यो दत्ताभिः प्रज्ञाभिः “प्राचीः ऋजुगामिनीः “चकार । यद्वा । नेतृतमो योऽग्निः अपाचीने तमसि निशायां मदन्तीर्माद्यन्तीरुषसः शचीभिः प्रज्ञाभिः प्राचीश्चकारेत्यर्थः । “तं "वस्वः धनस्य “ईशानम् अनानतम् अप्रह्वं “पृतन्यून् युद्धकामांश्च “दमयन्तम् अग्निं “गृणीषे स्तौमि ॥

यो दे॒ह्यो॒३॑ अन॑मयद्वध॒स्नैर्यो अ॒र्यप॑त्नीरु॒षस॑श्च॒कार॑ ।

स नि॒रुध्या॒ नहु॑षो य॒ह्वो अ॒ग्निर्विश॑श्चक्रे बलि॒हृत॒: सहो॑भिः ॥५

यः । दे॒ह्यः॑ । अन॑मयत् । व॒ध॒ऽस्नैः । यः । अ॒र्यऽप॑त्नीः । उ॒षसः॑ । च॒कार॑ ।

सः । नि॒ऽरुध्य॑ । नहु॑षः । य॒ह्वः । अ॒ग्निः । विशः॑ । च॒क्रे॒ । ब॒लि॒ऽहृतः॑ । सहः॑ऽभिः ॥५

यः । देह्यः । अनमयत् । वधऽस्नैः । यः । अर्यऽपत्नीः । उषसः । चकार ।

सः । निऽरुध्य । नहुषः । यह्वः । अग्निः । विशः । चक्रे । बलिऽहृतः । सहःऽभिः ॥५

“यः अग्निः “देह्यः देहीरुपचिताः आसुरीर्विद्याः “वधस्नैः वधैरायुधैर्वा "अनमयत् हीना अकरोत् । “यः च “अर्यपत्नीः । अर्यः सूर्यः पतिर्यासां ता अर्यपत्न्यः । ताः “उषसश्चकार अकरोत् “सः "यह्वः महान् “अग्निः “विशः प्रजाः “सहोभिः बलैः “निरुध्य “नहुषः राज्ञः “बलिहृतः करप्रदाः “चक्रे ॥

यस्य॒ शर्म॒न्नुप॒ विश्वे॒ जना॑स॒ एवै॑स्त॒स्थुः सु॑म॒तिं भिक्ष॑माणाः ।

वै॒श्वा॒न॒रो वर॒मा रोद॑स्यो॒राग्निः स॑साद पि॒त्रोरु॒पस्थ॑ं ॥६

यस्य॑ । शर्म॑न् । उप॑ । विश्वे॑ । जना॑सः । एवैः॑ । त॒स्थुः । सु॒ऽम॒तिम् । भिक्ष॑माणाः ।

वै॒श्वा॒न॒रः । वर॑म् । आ । रोद॑स्योः । आ । अ॒ग्निः । स॒सा॒द॒ । पि॒त्रोः । उ॒पऽस्थ॑म् ॥६

यस्य । शर्मन् । उप । विश्वे । जनासः । एवैः । तस्थुः । सुऽमतिम् । भिक्षमाणाः ।

वैश्वानरः । वरम् । आ । रोदस्योः । आ । अग्निः । ससाद । पित्रोः । उपऽस्थम् ॥६

“विश्वे सर्वे “जनासः जनाः “शर्मन् शर्मणि सुखनिमित्तं “यस्य वैश्वानरस्य “सुमतिं “भिक्षमाणाः प्रार्थयमानाः “एवैः कर्मभिः हविर्भिर्वा “उप “तस्थुः यमेवोपतिष्ठन्ते सः “वैश्वानरः विश्वनरहितः “अग्निः सूर्यः सन् “पित्रोः मातापित्रोः “रोदस्योः द्यावापृथिव्योः “वरम् उत्कृष्टम् “उपस्थं मध्यमन्तरिक्षम् “आ “ससाद आगच्छत् ।।

आ दे॒वो द॑दे बु॒ध्न्या॒३॒ वसू॑नि वैश्वान॒र उदि॑ता॒ सूर्य॑स्य ।

आ स॑मु॒द्रादव॑रा॒दा पर॑स्मा॒दाग्निर्द॑दे दि॒व आ पृ॑थि॒व्याः ॥७

आ । दे॒वः । द॒दे॒ । बु॒ध्न्या॑ । वसू॑नि । वै॒श्वा॒न॒रः । उत्ऽइ॑ता । सूर्य॑स्य ।

आ । स॒मु॒द्रात् । अव॑रात् । आ । पर॑स्मात् । आ । अ॒ग्निः । द॒दे॒ । दि॒वः । आ । पृ॒थि॒व्याः ॥७

आ । देवः । ददे । बुध्न्या । वसूनि । वैश्वानरः । उत्ऽइता । सूर्यस्य ।

आ । समुद्रात् । अवरात् । आ । परस्मात् । आ । अग्निः । ददे । दिवः । आ । पृथिव्याः ॥७

"वैश्वानरः विश्वनरहितोऽग्निः “देवः द्योतमानः “बुध्न्या बुध्न्यानि आन्तरिक्षाणि । बुध्नमन्तरिक्षम् । तथा च यास्कः-’ बुध्नमन्तरिक्षं बद्धा अस्मिन् धृता आप इति वा ' (निरु. १०. ४४) इति । “वसूनि आच्छादकानि तमांसि ॥ ‘वस आच्छादने' इति धातुः ॥ “सूर्यस्य “उदिता उदितावुदये' सति “आ “ददे। “समुद्रात् अन्तरिक्षात् । ‘सगरः समुद्रः' इत्यन्तरिक्षनामसु पाठात् । “अवरात् पृथिव्याः तमांसि “आ “ददे । समुद्रात् “परस्मात् दिवोऽपि तमांसि “आ ददे। तदेव दर्शयति । “अग्निः “दिवः तमांसि “आ “ददे “पृथिव्याः च तमांसि “आ ददे ॥ ॥ ९ ॥

टिप्पणी

डा. फतहसिंहः

वैश्वानरोपरि डा. फतहसिंहेन कृता टिप्पणी एवं वैदिकसंदर्भाः (http://puranastudy.byethost14.com/pur_index27/vaishvanara.htm)

७.६.१ प्र सम्राजो इति

द्र. घृताचेराङ्गिरसस्य साम (https://sa.wikisource.org/s/2a87)

पृष्ठ्यषडहे चतुर्थे अहनिअग्निमारुतशस्त्रं - प्र सम्राजो असुरस्य प्रशस्तिम् इति वैश्वानरीयम् । सम्राज इति सम्राड्वत् । सम्राड्वद् इति वा अस्य रूपम् । - कौब्रा २२.९ (https://sa.wikisource.org/s/1890)

(चतुर्थस्याह्नः संज्ञा वैराजं अस्ति)

मण्डल ७

ऋग्वेदः सूक्तं ७.७

ऋग्वेदः - मण्डल ७
← सूक्तं ७.६ सूक्तं ७.७ सूक्तं ७.८ →
मैत्रावरुणिर्वसिष्ठः।

दे. अग्निः। त्रिष्टुप्।

प्र वो देवं चित्सहसानमग्निमश्वं न वाजिनं हिषे नमोभिः ।
भवा नो दूतो अध्वरस्य विद्वान्त्मना देवेषु विविदे मितद्रुः ॥१॥
आ याह्यग्ने पथ्या अनु स्वा मन्द्रो देवानां सख्यं जुषाणः ।
आ सानु शुष्मैर्नदयन्पृथिव्या जम्भेभिर्विश्वमुशधग्वनानि ॥२॥
प्राचीनो यज्ञः सुधितं हि बर्हिः प्रीणीते अग्निरीळितो न होता ।
आ मातरा विश्ववारे हुवानो यतो यविष्ठ जज्ञिषे सुशेवः ॥३॥
सद्यो अध्वरे रथिरं जनन्त मानुषासो विचेतसो य एषाम् ।
विशामधायि विश्पतिर्दुरोणेऽग्निर्मन्द्रो मधुवचा ऋतावा ॥४॥
असादि वृतो वह्निराजगन्वानग्निर्ब्रह्मा नृषदने विधर्ता ।
द्यौश्च यं पृथिवी वावृधाते आ यं होता यजति विश्ववारम् ॥५॥
एते द्युम्नेभिर्विश्वमातिरन्त मन्त्रं ये वारं नर्या अतक्षन् ।
प्र ये विशस्तिरन्त श्रोषमाणा आ ये मे अस्य दीधयन्नृतस्य ॥६॥

नू त्वामग्न ईमहे वसिष्ठा ईशानं सूनो सहसो वसूनाम् ।

इषं स्तोतृभ्यो मघवद्भ्य आनड्यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥७॥

सायणभाष्यम्

‘प्र वो देवम्' इति सप्तर्चं सप्तमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । ‘प्र वो देवम्' इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्दशसूक्ते उक्तो विनियोगः ॥

प्र वो॑ दे॒वं चि॑त्सहसा॒नम॒ग्निमश्वं॑ न वा॒जिनं॑ हिषे॒ नमो॑भिः ।

भवा॑ नो दू॒तो अ॑ध्व॒रस्य॑ वि॒द्वांत्मना॑ दे॒वेषु॑ विविदे मि॒तद्रुः॑ ॥१

प्र । व॒ः । दे॒वम् । चि॒त् । स॒ह॒सा॒नम् । अ॒ग्निम् । अश्व॑म् । न । वा॒जिन॑म् । हि॒षे॒ । नमः॑ऽभिः ।

भव॑ । न॒ः । दू॒तः । अ॒ध्व॒रस्य॑ । वि॒द्वान् । त्मना॑ । दे॒वेषु॑ । वि॒वि॒दे॒ । मि॒तऽद्रुः॑ ॥१

प्र । वः । देवम् । चित् । सहसानम् । अग्निम् । अश्वम् । न । वाजिनम् । हिषे । नमःऽभिः ।

भव । नः । दूतः । अध्वरस्य । विद्वान् । त्मना । देवेषु । विविदे । मितऽद्रुः ॥१

हे अग्ने "वः त्वां "देवं द्योतमानादिगुणयुक्तं "सहसानं राक्षसानभिभवन्तं बलमाचरन्तं वा “अग्निम् अग्रस्य नेतारम् "अश्वं “न अश्वमिव “वाजिनं वेगवन्तं बलवन्तं वा नमोभिः स्तुतिभिर्हविर्भिर्वा “प्र “हिषे हे अग्ने त्वां “चित् प्रहिणोम्येव । किंच हे अग्ने त्वं "विद्वान् जानन् "नः अस्माकम् "अध्वरस्य यज्ञस्य "दूतः "भव । अथ परोक्षस्तुतिः। “त्मना आत्मना स्वयमेव “देवेषु “मितद्रुः दग्धद्रुमोऽग्निरिव "विविदे प्रज्ञायते ॥

आ या॑ह्यग्ने प॒थ्या॒३॒ अनु॒ स्वा म॒न्द्रो दे॒वानां॑ स॒ख्यं जु॑षा॒णः ।

आ सानु॒ शुष्मै॑र्न॒दय॑न्पृथि॒व्या जंभे॑भि॒र्विश्व॑मु॒शध॒ग्वना॑नि ॥२

आ । या॒हि॒ । अ॒ग्ने॒ । प॒थ्याः॑ । अनु॑ । स्वाः । म॒न्द्रः । दे॒वाना॑म् । स॒ख्यम् । जु॒षा॒णः ।

आ । सानु॑ । शुष्मैः॑ । न॒दय॑न् । पृ॒थि॒व्याः । जम्भे॑भिः । विश्व॑म् । उ॒शध॑क् । वना॑नि ॥२

आ । याहि । अग्ने । पथ्याः । अनु । स्वाः । मन्द्रः । देवानाम् । सख्यम् । जुषाणः ।

आ । सानु । शुष्मैः । नदयन् । पृथिव्याः । जम्भेभिः । विश्वम् । उशधक् । वनानि ॥२

हे "अग्ने त्वं "मन्द्रः मदयिता स्तुत्यो वा “देवानां "सख्यम् । देवैः सह सख्यमित्यर्थः । “जुषाणः सेवमानः "पृथिव्याः "सानु समुच्छ्रितं तृणगुल्मादिकं “शुष्मैः शोषकैर्दाहकैस्तेजोभिः “नदयन् शब्दायमानः । दह्यमानं हि शब्दायते । "जम्भेभिः दंष्ट्राभिः । ज्वालाभिरित्यर्थः । "विश्वं विश्वानि “वनानि “उशधक् कामयमानः दहन "स्वाः "पथ्याः अनु । स्वैर्मार्गैरित्यर्थः । "आ "आ “याहि । आकारस्य पुनर्वचनमादरार्थम् ॥

प्रा॒चीनो॑ य॒ज्ञः सुधि॑तं॒ हि ब॒र्हिः प्री॑णी॒ते अ॒ग्निरी॑ळि॒तो न होता॑ ।

आ मा॒तरा॑ वि॒श्ववा॑रे हुवा॒नो यतो॑ यविष्ठ जज्ञि॒षे सु॒शेवः॑ ॥३

प्रा॒चीनः॑ । य॒ज्ञः । सुऽधि॑तम् । हि । ब॒र्हिः । प्री॒णी॒ते । अ॒ग्निः । ई॒ळि॒तः । न । होता॑ ।

आ । मा॒तरा॑ । वि॒श्ववा॑रे॒ इति॑ वि॒श्वऽवा॑रे । हु॒वा॒नः । यतः॑ । य॒वि॒ष्ठ॒ । ज॒ज्ञि॒षे । सु॒ऽशेवः॑ ॥३

प्राचीनः । यज्ञः । सुऽधितम् । हि । बर्हिः । प्रीणीते । अग्निः । ईळितः । न । होता ।

आ । मातरा । विश्ववारे इति विश्वऽवारे । हुवानः । यतः । यविष्ठ । जज्ञिषे । सुऽशेवः ॥३

अयं "यज्ञः "प्राचीनः । सम्यगनुष्ठीयत इत्यर्थः । यद्वा । यज्ञो यष्टा होता प्राचीनः । यद्वा । यज्ञो हविः प्राचीनः प्राचीनं प्राङमुखमासन्नम्। “बर्हिः “हि बर्हिश्च "सुधितं सुनिहितम् । “ईळितः स्तुतः “अग्निः “प्रीणीते तृप्तश्च भवति । “होता "न होता च । नेति चार्थे । “विश्ववारे विश्वैर्वरणीये “मातरा द्यावापृथिव्यौ इडायाम् "आ “हुवानः भवति । कदेत्यत आह । "यतः यदा "यविष्ठ हे युवतमाग्ने त्वं "सुशेवः सुसुखः "जज्ञिषे जायसे ।।

स॒द्यो अ॑ध्व॒रे र॑थि॒रं ज॑नंत॒ मानु॑षासो॒ विचे॑तसो॒ य ए॑षां ।

वि॒शाम॑धायि वि॒श्पति॑र्दुरो॒णे३॒ऽग्निर्मं॒द्रो मधु॑वचा ऋ॒तावा॑ ॥४

स॒द्यः । अ॒ध्व॒रे । र॒थि॒रम् । ज॒न॒न्त॒ । मानु॑षासः । विऽचे॑तसः । यः । ए॒षा॒म् ।

वि॒शाम् । अ॒धा॒यि॒ । वि॒श्पतिः॑ । दु॒रो॒णे । अ॒ग्निः । म॒न्द्रः । मधु॑ऽवचाः । ऋ॒तऽवा॑ ॥४

सद्यः । अध्वरे । रथिरम् । जनन्त । मानुषासः । विऽचेतसः । यः । एषाम् ।

विशाम् । अधायि । विश्पतिः । दुरोणे । अग्निः । मन्द्रः । मधुऽवचाः । ऋतऽवा ॥४

“विचेतसः विविक्तप्रज्ञाः “मानुषासः मनुष्याः “अध्वरे यज्ञे “रथिरं रथिनं नेतारमग्निं “सद्यः “जनन्त जनयन्ति । "यः “एषां हविर्वहति सोऽयम् "अग्निः “विश्पतिः विशां पतिर्विश्वस्य पतिर्वा “मन्द्रः मदयिता "मधुवचाः मादयितृवचस्कः “ऋतावा यज्ञवान् “विशां मनुष्याणां "दुरोणे गृहे “अधायि आहितः ॥

असा॑दि वृ॒तो वह्नि॑राजग॒न्वान॒ग्निर्ब्र॒ह्मा नृ॒षद॑ने विध॒र्ता ।

द्यौश्च॒ यं पृ॑थि॒वी वा॑वृ॒धाते॒ आ यं होता॒ यज॑ति वि॒श्ववा॑रं ॥५

असा॑दि । वृ॒तः । वह्निः॑ । आ॒ऽज॒ग॒न्वान् । अ॒ग्निः । ब्र॒ह्मा । नृ॒ऽसद॑ने । वि॒ऽध॒र्ता ।

द्यौः । च॒ । यम् । पृ॒थि॒वी । व॒वृ॒धाते॒ इति॑ । आ । यम् । होता॑ । यज॑ति । वि॒श्वऽवा॑रम् ॥५

असादि । वृतः । वह्निः । आऽजगन्वान् । अग्निः । ब्रह्मा । नृऽसदने । विऽधर्ता ।

द्यौः । च । यम् । पृथिवी । ववृधाते इति । आ । यम् । होता । यजति । विश्वऽवारम् ॥५

“वृतः होतृत्वेन “वह्निः हविषां वोढा “ब्रह्मा परिवृढः "विधर्ता विश्वस्य धारकः "अग्निः “आजगन्वान् द्युलोकादागत आगमनशीलो वा "नृषदने होतुः स्थाने "असादि उपविष्टः । "यम् अग्निं “द्यौश्च "पृथिवी चोभे “ववृधाते वर्धयतः । “यं च “विश्ववारं विश्वैर्वरणीयं “होता मानुषः “आ “यजति ।।

ए॒ते द्यु॒म्नेभि॒र्विश्व॒माति॑रंत॒ मंत्रं॒ ये वारं॒ नर्या॒ अत॑क्षन् ।

प्र ये विश॑स्ति॒रंत॒ श्रोष॑माणा॒ आ ये मे॑ अ॒स्य दीध॑यन्नृ॒तस्य॑ ॥६

ए॒ते । द्यु॒म्नेभिः॑ । विश्व॑म् । आ । अ॒ति॒र॒न्त॒ । मन्त्र॑म् । ये । वा॒ । अर॑म् । नर्याः॑ । अत॑क्षन् ।

प्र । ये । विशः॑ । ति॒रन्त॑ । श्रोष॑माणाः । आ । ये । मे॒ । अ॒स्य । दीध॑यन् । ऋ॒तस्य॑ ॥६

एते । द्युम्नेभिः । विश्वम् । आ । अतिरन्त । मन्त्रम् । ये । वा । अरम् । नर्याः । अतक्षन् ।

प्र । ये । विशः । तिरन्त । श्रोषमाणाः । आ । ये । मे । अस्य । दीधयन् । ऋतस्य ॥६

“एते मदीयाः पुरुषाः “द्युम्नेभिः अन्नैः “विश्वं पोष्यवर्गम् "आतिरन्त वर्धयन्ति । अथवा द्युम्नेभिर्यशोभिर्विश्वं जगदातिरन्त। अभ्यगच्छन्नित्यर्थः । क इत्यत आह । "ये “नर्याः मनुष्याः "मन्त्रं स्तोत्रं स्तुत्यं “वा “अरं पर्याप्तम् "अतक्षन् समस्कुर्वन् । वेति समुच्चये। "ये च "विशः जनाः “श्रोषमाणाः ॥ शृणोतेः ‘सन्यङोः ' इति द्वित्वम् “ इको झल्' इति सनः कित्त्वं च ‘सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते' इति न भवतः । ‘ ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः' इत्यात्मनेपदम् ॥ “प्र “तिरन्त वर्धयन्ति । "मे मदीयाः "ये वा “ऋतस्य "अस्य सत्यमिममग्निम्। कर्मणि षष्ठी । माषाणामश्नीयादितिवत् । “आ “दीधयन् आदीपयन् ॥

नू त्वाम॑ग्न ईमहे॒ वसि॑ष्ठा ईशा॒नं सू॑नो सहसो॒ वसू॑नां ।

इषं॑ स्तो॒तृभ्यो॑ म॒घव॑द्भ्य आनड्यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभिः॒ सदा॑ नः ॥७

नु । त्वाम् । अ॒ग्ने॒ । ई॒म॒हे॒ । वसि॑ष्ठाः । ई॒शा॒नम् । सू॒नो॒ इति॑ । स॒ह॒सः॒ । वसू॑नाम् ।

इष॑म् । स्तो॒तृऽभ्यः॑ । म॒घव॑त्ऽभ्यः । आ॒न॒ट् । यू॒यम् । पा॒त॒ । स्व॒स्तिऽभिः॑ । सदा॑ । नः॒ ॥७

नु । त्वाम् । अग्ने । ईमहे । वसिष्ठाः । ईशानम् । सूनो इति । सहसः । वसूनाम् ।

इषम् । स्तोतृऽभ्यः । मघवत्ऽभ्यः । आनट् । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥७

“सहसः "सूनो बलस्य पुत्र "अग्ने “वसिष्ठाः वयं “वसूनाम् "ईशानं “त्वाम् अस्मदीयेभ्यः “स्तोतृभ्यः "मघवद्भ्यः हविष्मद्भ्यश्च “इषम् अन्नं "नु क्षिप्रम् अद्य वा "आनट् प्रापयेः ॥ नशेर्व्याप्तिकर्मणोऽन्तर्णीतण्यर्थात् लुङि ‘छन्दस्यपि दृश्यते' इत्याडागमः । "यूयं त्वत्परिवाराश्च सर्वे यूयं “नः अस्मान् "सदा "स्वस्तिभिः “पात इत्येवम् "ईमहे याचामहे ॥ ॥ १० ॥

मण्डल ७

ऋग्वेदः सूक्तं ७.८

ऋग्वेदः - मण्डल ७

← सूक्तं ७.७ | सूक्तं ७.८ | सूक्तं ७.९ →

मैत्रावरुणिर्वसिष्ठः।

दे. अग्निः। त्रिष्टुप्।

इन्धे राजा समर्यो नमोभिर्यस्य प्रतीकमाहुतं घृतेन ।

नरो हव्येभिरीळते सबाध आग्निरग्र उषसामशोचि ॥१॥

अयमु ष्य सुमहाँ अवेदि होता मन्द्रो मनुषो यह्वो अग्निः ।

वि भा अकः ससृजानः पृथिव्यां कृष्णपविरोषधीभिर्ववक्षे ॥२॥

कया नो अग्ने वि वसः सुवृक्तिं कामु स्वधामृणवः शस्यमानः ।

कदा भवेम पतयः सुदत्र रायो वन्तारो दुष्टरस्य साधोः ॥३॥

प्रप्रायमग्निर्भरतस्य शृण्वे वि यत्सूर्यो न रोचते बृहद्भाः ।

अभि यः पूरुं पृतनासु तस्थौ द्युतानो दैव्यो अतिथिः शुशोच ॥४॥

असन्नित्त्वे आहवनानि भूरि भुवो विश्वेभिः सुमना अनीकैः ।

स्तुतश्चिदग्ने शृण्विषे गृणानः स्वयं वर्धस्व तन्वं सुजात ॥५॥

इदं वचः शतसाः संसहस्रमुदग्नये जनिषीष्ट द्विबर्हाः ।

शं यत्स्तोतृभ्य आपये भवाति द्युमदमीवचातनं रक्षोहा ॥६॥

नू त्वामग्न ईमहे वसिष्ठा ईशानं सूनो सहसो वसूनाम् ।

इषं स्तोतृभ्यो मघवद्भ्य आनड्यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥७॥

सायणभाष्यम्

‘इन्धे राजा' इति सप्तर्चमष्टमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । इन्धे राजा' इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्विनियोगः । आतिथ्यायां प्रप्रायमग्निः' इति स्विष्टकृतो याज्या। सूत्रितं च –‘प्रप्रायमग्निर्भरतस्य शृण्व इति संयाज्ये' (आश्व. श्रौ. ४.५) इति ॥

इ॒न्धे राजा॒ सम॒र्यो नमो॑भि॒र्यस्य॒ प्रती॑क॒माहु॑तं घृ॒तेन॑ ।

नरो॑ ह॒व्येभि॑रीळते स॒बाध॒ आग्निरग्र॑ उ॒षसा॑मशोचि ॥१

इ॒न्धे । राजा॑ । सम् । अ॒र्यः । नमः॑ऽभिः । यस्य॑ । प्रती॑कम् । आऽहु॑तम् । घृ॒तेन॑ ।

नरः॑ । ह॒व्येभिः॑ । ई॒ळ॒ते॒ । स॒ऽबाधः॑ । आ । अ॒ग्निः । अग्रे॑ । उ॒षसा॑म् । अ॒शो॒चि॒ ॥१

इन्धे । राजा । सम् । अर्यः । नमःऽभिः । यस्य । प्रतीकम् । आऽहुतम् । घृतेन ।

नरः । हव्येभिः । ईळते । सऽबाधः । आ । अग्निः । अग्रे । उषसाम् । अशोचि ॥१

"राजा दीप्तः "अर्यः स्वामी हविषां प्रेरको वाग्निः "नमोभिः स्तुतिभिः सह "सम् “इन्धे समिध्यते । "यस्य अग्नेः "प्रतीकं रूपं “घृतेन "आहुतं भवति । यं च “नरः अस्मदीयाः “सबाधः संश्लिष्टाः संजातबाधा वा “हव्येभिः हव्यैः सार्धम् "ईळते स्तुवन्ति सः "अग्निः “उषसाम् "अग्रे “आ “अशोचि आदीप्यते ॥

अ॒यमु॑ ष्य सुम॑हाँ अवेदि॒ होता॑ म॒न्द्रो मनु॑षो य॒ह्वो अ॒ग्निः ।

वि भा अ॑कः ससृजा॒नः पृ॑थि॒व्यां कृ॒ष्णप॑वि॒रोष॑धीभिर्ववक्षे ॥२

अ॒यम् । ऊं॒ इति॑ । स्यः । सुऽम॑हान् । अ॒वे॒दि॒ । होता॑ । म॒न्द्रः । मनु॑षः । य॒ह्वः । अ॒ग्निः ।

वि । भाः । अ॒क॒रित्य॑कः । स॒सृ॒जा॒नः । पृ॒थि॒व्याम् । कृ॒ष्णऽप॑विः । ओष॑धीभिः । व॒व॒क्षे॒ ॥२

अयम् । ऊं इति । स्यः । सुऽमहान् । अवेदि । होता । मन्द्रः । मनुषः । यह्वः । अग्निः ।

वि । भाः । अकरित्यकः । ससृजानः । पृथिव्याम् । कृष्णऽपविः । ओषधीभिः । ववक्षे ॥२

“स्यः सः "अयं "होता देवानामाह्वाता "मन्द्रः मदयिता "यह्वः महान् "अग्निः "मनुषः मनुष्यस्य "सुमहान् “अवेदि सुमहत्त्वेन प्रज्ञायते । अपि च सोऽयं "भाः दीप्तीः “वि “अकः विकरोत्यन्तरिक्षे । किंच सोऽयं "कृष्णपविः कृष्णमार्गोऽग्निः "पृथिव्यां "ससृजानः सृज्यमानः सन् “ओषधीभिर्ववक्षे वर्धते ॥

कया॑ नो अग्ने॒ वि व॑सः सुवृ॒क्तिं कामु॑ स्व॒धामृ॑णवः श॒स्यमा॑नः ।

कु॒दा भ॑वेम॒ पत॑यः सुदत्र रा॒यो व॒न्तारो॑ दु॒ष्टर॑स्य सा॒धोः ॥३

कया॑ । न॒: । अ॒ग्ने॒ । वि । व॒स॒: । सु॒ऽवृ॒क्तिम् । काम् । ऊं॒ इति॑ । स्व॒धाम् । ऋ॒ण॒व॒: । श॒स्यमा॑नः ।

कु॒दा । भ॒वे॒म॒ । पत॑यः । सु॒ऽद॒त्र॒ । रा॒यः । व॒न्तार॑: । दु॒स्तर॑स्य । सा॒धोः ॥३

कया । नः । अग्ने । वि । वसः । सुऽवृक्तिम् । काम् । ऊं इति । स्वधाम् । ऋणवः । शस्यमानः ।

कदा । भवेम । पतयः । सुऽदत्र । रायः । वन्तारः । दुस्तरस्य । साधोः ॥३

हे "अग्ने त्वं “कया स्वधया हविषा “नः अस्माकं "सुवृक्तिं स्तुतिं “वि “वसः व्याप्नुषे आच्छादयसि वा । "कामु कां च "स्वधां “शस्यमानः स्तूयमानस्त्वम् "ऋणवः प्राप्नुयाः । हे "सुदत्र शोभनदानाग्ने । तथा च यास्कः-- सुदत्रः कल्याणदानः ' (निरु. ६.१४) इति । वयं "कदा “दुष्टरस्य शत्रुभिर्दुर्हिंसकस्य "साधोः समीचीनस्य “रायः धनस्य “पतयः स्वामिनः "भवेम । “वन्तारः संभक्तारश्च कदा भवेम ॥

प्रप्रा॒यम॒ग्निर्भ॑र॒तस्य॑ शृण्वे॒ वि यत्सूर्यो॒ न रोच॑ते बृ॒हद्भाः ।

अ॒भि यः पू॒रुं पृत॑नासु त॒स्थौ द्यु॑ता॒नो दैव्यो॒ अति॑थिः शुशोच ॥४

प्रऽप्र॑ । अ॒यम् । अ॒ग्निः । भ॒र॒तस्य॑ । शृ॒ण्वे॒ । वि । यत् । सूर्य॑: । न । रोच॑ते । बृ॒हत् । भाः ।

अ॒भि । यः । पू॒रुम् । पृत॑नासु । त॒स्थौ । द्यु॒ता॒नः । दैव्य॑: । अति॑थिः । शु॒शो॒च॒ ॥४

प्रऽप्र । अयम् । अग्निः । भरतस्य । शृण्वे । वि । यत् । सूर्यः । न । रोचते । बृहत् । भाः ।

अभि । यः । पूरुम् । पृतनासु । तस्थौ । द्युतानः । दैव्यः । अतिथिः । शुशोच ॥४

“अयं प्रसिद्धः "अग्निः "भरतस्य यजमानस्य मम “प्रप्र अत्यन्तं "शृण्वे प्रथितो भवति । कदेत्यत्राह । "यत् यदा "सूर्यो "न सूर्य इव “बृहद्भाः बृहद्भासमानो "वि "रोचते प्रकाशते । किंच "यः अग्निः "पृतनासु संग्रामेषु पूरुं पूरुनामकमसुरम् “अभि “तस्थौ अभिबभूव सोऽयं "द्युतानः दीप्यमानः “दैव्यः "अतिथिः देवानामतिथिवत् पूज्यः सन् “शुशोच जज्वाल ॥

अस॒न्नित्त्वे आ॒हव॑नानि॒ भूरि॒ भुवो॒ विश्वे॑भिः सु॒मना॒ अनी॑कैः ।

स्तुतश्चिंदग्ने शृण्विषे गृणानः स्वयं वंर्धस्व तन्वं सुजात ॥५

असंन् । इत् । त्वे इतिं । आऽहवंनानि । भूरिं । भुवंः । विश्वेंभिः । सुऽमनाः । अनींकैः ।

स्तुतः । चित् । अग्ने । शृण्विषे । गृणानः । स्वयम् । वर्धस्व । तन्वंम् । सुऽजात ॥५

असन् । इत् । त्वे इति । आऽहवनानि । भूरि । भुवः । विश्वेभिः । सुऽमनाः । अनीकैः ।

स्तुतः । चित् । अग्ने । शृण्विषे । गृणानः । स्वयम् । वर्धस्व । तन्वम् । सुऽजात ॥५

हे अग्ने "त्वे त्वयि "आहवनानि हवींष्याहुतयो वा "भूरि बहूनि "असन्नित् भवन्त्येव । त्वं च "विश्वेभिः विश्वैः "अनीकैः तेजोभिस्त्वद्विभूतिभिरग्निभिर्वा सह "सुमनाः "भुवः भव । हे "अग्ने "स्तुतः स्तोतुः । स्तौतीति स्तुत् । स्तोत्रं "ऋण्विषे शृणु । हे "सुजात कल्याणप्रादुर्भावाग्ने "गृणानः स्तूयमानस्त्वं "स्वयं स्वयमेव "तन्वं स्वां तनुं मम तनुं वा "वर्धस्व वर्धयस्व ॥

इदं वचः शतसाः संसंहस्रमुदग्नयें जनिषीष्ट द्विबर्हाः ।

शं यत्स्तोतृभ्यं आपये भवांति द्युमदंमीवचातंनं रक्षोहा ॥६

इदम् । वचः । शतऽसाः । सम्ऽसंहस्रम् । उत् । अग्नयें । जनिषीष्ट । द्विऽबर्हाः ।

शम् । यत् । स्तोतृऽभ्यः । आपयें । भवांति । द्युऽमत् । अमीवऽचातंनम् । रक्षःऽहा ॥६

इदम् । वचः । शतऽसाः । सम्ऽसहस्रम् । उत् । अग्नये । जनिषीष्ट । द्विऽबर्हाः ।

शम् । यत् । स्तोतृऽभ्यः । आपये । भवाति । द्युऽमत् । अमीवऽचातनम् । रक्षःऽहा ॥६

"शतसाः गवां शतस्य संभक्ता "संसहस्रं गवां सहस्रेण च संयुतः "द्विबर्हाः द्वाभ्यां विद्याकर्मभ्यां बृहन् वसिष्ठो द्वयोः स्थानयोर्द्युलोकयोर्महान् वा । तथा च यास्कः-' द्विबर्हा द्वयोः स्थानयोः परिवृढः ' (निरु. ६. १७) इति । "इदं "वचः इदं स्तोत्रम् "अग्नये "उत् "जनिषीष्ट उदजीजनत् । किं तदित्यत आह । "यत् वचः "द्युमत् दीप्तिमत् । यशस्करमित्यर्थः । "अमीवचातनं रोगाणां निवारकं "रक्षोहा रक्षसां हन्तृ च "स्तोतृभ्यः "आपये तद्बन्धवे पुत्रादिकायापि "शं सुखदं "भवाति भवेत् ॥

नू त्वामंग्न ईमहे वसिंष्ठा ईशानं सूंनो सहसो वसूंनां ।

इषं स्तोतृभ्यों मघवंद्भ्य आनड्यूयं पांत स्वस्तिभिः सदां नः ॥७

नु । त्वाम् । अग्ने । ईमहे । वसिंष्ठाः । ईशानम् । सूनो इतिं । सहसः । वसूंनाम् ।

इषंम् । स्तोतृऽभ्यः । मघवंत्ऽभ्यः । आनट् । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदां । नः ॥७

नु । त्वाम् । अग्ने । ईमहे । वसिष्ठाः । ईशानम् । सूनो इति । सहसः । वसूनाम् ।

इषम् । स्तोतृऽभ्यः । मघवत्ऽभ्यः । आनट् । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥७

इयमृक् प्रागेव व्याख्याता ॥ ॥ ११ ॥

मण्डल ७

ऋग्वेदः सूक्तं ७.९

मैत्रावरुणिर्वसिष्ठः।

दे. अग्निः। त्रिष्टुप्।

अबोधि जार उषसामुपस्थाद्धोता मन्द्रः कवितमः पावकः ।
दधाति केतुमुभयस्य जन्तोर्हव्या देवेषु द्रविणं सुकृत्सु ॥१॥
स सुक्रतुर्यो वि दुरः पणीनां पुनानो अर्कं पुरुभोजसं नः ।
होता मन्द्रो विशां दमूनास्तिरस्तमो ददृशे राम्याणाम् ॥२॥
अमूरः कविरदितिर्विवस्वान्सुसंसन्मित्रो अतिथिः शिवो नः ।
चित्रभानुरुषसां भात्यग्रेऽपां गर्भः प्रस्व आ विवेश ॥३॥
ईळेन्यो वो मनुषो युगेषु समनगा अशुचज्जातवेदाः ।
सुसंदृशा भानुना यो विभाति प्रति गावः समिधानं बुधन्त ॥४॥
अग्ने याहि दूत्यं मा रिषण्यो देवाँ अच्छा ब्रह्मकृता गणेन ।
सरस्वतीं मरुतो अश्विनापो यक्षि देवान्रत्नधेयाय विश्वान् ॥५॥
त्वामग्ने समिधानो वसिष्ठो जरूथं हन्यक्षि राये पुरंधिम् ।

पुरुणीथा जातवेदो जरस्व यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥६॥

सायणभाष्यम्

'अबोधि जारः' इति षडृचं नवमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । “अबोधि षट् ' इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्दशसूक्तमध्ये उक्तो विनियोगः ॥

अबो॑धि जा॒र उ॒षसा॑मु॒पस्था॒द्धोता॑ मं॒द्रः क॒वित॑मः पाव॒कः ।

दधा॑ति के॒तुमु॒भय॑स्य जं॒तोर्ह॒व्या दे॒वेषु॒ द्रवि॑णं सु॒कृत्सु॑ ॥१

अबो॑धि । जा॒रः । उ॒षसा॑म् । उ॒पऽस्था॑त् । होता॑ । म॒न्द्रः । क॒विऽत॑मः । पा॒व॒कः ।

दधा॑ति । के॒तुम् । उ॒भय॑स्य । ज॒न्तोः । ह॒व्या । दे॒वेषु॑ । द्रवि॑णम् । सु॒कृत्ऽसु॑ ॥१

अबोधि । जारः । उषसाम् । उपऽस्थात् । होता । मन्द्रः । कविऽतमः । पावकः ।

दधाति । केतुम् । उभयस्य । जन्तोः । हव्या । देवेषु । द्रविणम् । सुकृत्ऽसु ॥१

“जारः सर्वेषां प्राणिनां जरयिता “होता देवानामाह्वाता “मन्द्रः मदयिता स्तुत्यो वा “कवितमः प्राज्ञतमः “पावकः शोधकोऽग्निः “उषसाम् “उपस्थात् मध्ये “अबोधि अबुध्यत । किंच “उभयस्य द्विपदश्च चतुष्पदश्च दैव्यस्य मानुषस्य वा “जन्तोः प्राणिनः “केतुं प्रज्ञानं “दधाति विदधाति । "देवेषु च “हव्या हव्यानि दधाति । “सुकृत्सु यजमानेषु च “द्रविणं धनं दधाति ।

स सु॒क्रतु॒र्यो वि दुरः॑ पणी॒नां पु॑ना॒नो अ॒र्कं पु॑रु॒भोज॑सं नः ।

होता॑ मं॒द्रो वि॒शां दमू॑नास्ति॒रस्तमो॑ ददृशे रा॒म्याणा॑ं ॥२

सः । सु॒ऽक्रतुः॑ । यः । वि । दुरः॑ । प॒णी॒नाम् । पु॒ना॒नः । अ॒र्कम् । पु॒रु॒ऽभोज॑सम् । न॒ः ।

होता॑ । म॒न्द्रः । वि॒शाम् । दमू॑नाः । ति॒रः । तमः॑ । द॒दृ॒शे॒ । रा॒म्याणा॑म् ॥२

सः । सुऽक्रतुः । यः । वि । दुरः । पणीनाम् । पुनानः । अर्कम् । पुरुऽभोजसम् । नः ।

होता । मन्द्रः । विशाम् । दमूनाः । तिरः । तमः । ददृशे । राम्याणाम् ॥२

“सः अग्निः “सुक्रतुः सुकर्मा सुप्रज्ञो वा भवति । "यः अग्निः “पणीनाम् असुराणां “दुरः द्वाराणि गवां पिधानानि विवृतवान् । “पुरुभोजसं बहुक्षीरम् “अर्कम् अर्चनीयं गवां संघं “नः स्मदर्थं “पुनानः शोधयन् । हरन्नित्यर्थः । “होता देवानामाह्वाता “मन्द्रः

मदयिता स्तुत्यो वा “दमूनाः दान्तमना दममना दानमना वा “राम्याणां रात्रीणां रमयित्रीणां वा “विशां जनानां यजमानानां वा “तमः अन्धकारं तिरस्कुर्वन् “ददृशे दृश्यते च । यद्वा । तमस्तिरो ददृशे नाशयतीत्यर्थः ।।

अमू॑रः क॒विरदि॑तिर्वि॒वस्वा॑न्त्सु॒सं॒सन्मि॒त्रो अति॑थिः शि॒वो नः॑ ।

चि॒त्रभा॑नुरु॒षसां॑ भा॒त्यग्रे॒ऽपां गर्भः॑ प्र॒स्व१॒ आ वि॑वेश ॥३

अमू॑रः । क॒विः । अदि॑तिः । वि॒वस्वा॑न् । सु॒ऽस॒ंसत् । मि॒त्रः । अति॑थिः । शि॒वः । न॒ः ।

चि॒त्रऽभा॑नुः । उ॒षसा॑म् । भा॒ति॒ । अग्रे॑ । अ॒पाम् । गर्भः॑ । प्र॒ऽस्वः॑ । आ । वि॒वे॒श॒ ॥३

अमूरः । कविः । अदितिः । विवस्वान् । सुऽसंसत् । मित्रः । अतिथिः । शिवः । नः ।

चित्रऽभानुः । उषसाम् । भाति । अग्रे । अपाम् । गर्भः । प्रऽस्वः । आ । विवेश ॥३

योऽग्निः “अमूरः अमूढः “कविः प्राज्ञः “अदितिः अदीनः “विवस्वान् दीप्तिमान् “सुसंसत् शोभनसदनः शोभनसंवेदनो वा “मित्रः प्रमीतेस्त्राता सर्वेषाम् “अतिथिः अतिथिवत् पूज्यः “शिवः शिवकरो जगतः “चित्रभानुः चित्रदीप्तिः “उषसाम् “अग्रे मुखे “भाति सोऽयम् “अपां “गर्भः सन् “प्रस्वः जायमाना ओषधीः "आ “विवेश । ।

ई॒ळेन्यो॑ वो॒ मनु॑षो यु॒गेषु॑ समन॒गा अ॑शुचज्जा॒तवे॑दाः ।

सु॒सं॒दृशा॑ भा॒नुना॒ यो वि॒भाति॒ प्रति॒ गावः॑ समिधा॒नं बु॑धंत ॥४

ई॒ळेन्यः॑ । व॒ः । मनु॑षः । यु॒गेषु॑ । स॒म॒न॒ऽगाः । अ॒शु॒च॒त् । जा॒तऽवे॑दाः ।

सु॒ऽस॒न्दृशा॑ । भा॒नुना॑ । यः । वि॒ऽभाति॑ । प्रति॑ । गावः॑ । स॒म्ऽइ॒धा॒नम् । बु॒ध॒न्त॒ ॥४

ईळेन्यः । वः । मनुषः । युगेषु । समनऽगाः । अशुचत् । जातऽवेदाः ।

सुऽसन्दृशा । भानुना । यः । विऽभाति । प्रति । गावः । सम्ऽइधानम् । बुधन्त ॥४

हे अग्ने “वः त्वम् । अत्र विभक्तिवचनव्यत्ययः। “मनुषः मनुष्यस्य “युगेषु यागकालेषु सर्वेष्वपि दिवसेषु वा “ईळेन्यः स्तुत्यः । अतः परं परोक्षस्तुतिः । “यः अग्निः “जातवेदाः जातधनः “समनगाः युद्धेषु संगन्ता सन् "अशुचत् दीप्यते । सुसंदृशा सुसंदर्शनेन “भानुना तेजसा “विभाति च। तमग्निं “समिधानं समिध्यमानं “गावः स्तुतयः “प्रति “बुधन्त प्रतिबोधयन्ति ।।

वैश्वदेवे पशौ ‘अग्ने याहि' इति हविषो याज्या । सूत्रितं च--- अग्ने याहि दूत्यं मा रिषण्य इन्द्रं नरो नेमधिता हवन्त इति तिस्रः' (आश्व. श्रौ. ३ . ७) इति ॥

अग्ने॑ या॒हि दू॒त्यं१॒ मा रि॑षण्यो दे॒वाँ अच्छा॑ ब्रह्म॒कृता॑ ग॒णेन॑ ।

सर॑स्वतीं म॒रुतो॑ अ॒श्विना॒पो यक्षि॑ दे॒वान्र॑त्न॒धेया॑य॒ विश्वा॑न् ॥५

अग्ने॑ । या॒हि । दू॒त्य॑म् । मा । रि॒ष॒ण्यः॒ । दे॒वान् । अच्छ॑ । ब्र॒ह्म॒ऽकृता॑ । ग॒णेन॑ ।

सर॑स्वतीम् । म॒रुतः॑ । अ॒श्विना॑ । अ॒पः । यक्षि॑ । दे॒वान् । र॒त्न॒ऽधेया॑य । विश्वा॑न् ॥५

अग्ने । याहि । दूत्यम् । मा । रिषण्यः । देवान् । अच्छ । ब्रह्मऽकृता । गणेन ।

सरस्वतीम् । मरुतः । अश्विना । अपः । यक्षि । देवान् । रत्नऽधेयाय । विश्वान् ॥५

हे “अग्ने “दूत्यं दूतस्य कर्म हविर्वहनादि “याहि "देवान् “अच्छ अभिगच्छ। “गणेन संघेन सह “ब्रह्मकृता ब्रह्मकृतोऽस्मानस्मदीयांश्च तव स्तोतॄन् मा “रिषण्यः मा हिंसीः । “सरस्वतीं “मरुतः “अश्विना अश्विनौ “अपः चैतान् “देवान “रत्नधेयाय अस्मभ्यं रत्नदानाय “यक्षि च ॥

त्वाम॑ग्ने समिधा॒नो वसि॑ष्ठो॒ जरू॑थं ह॒न्यक्षि॑ रा॒ये पुरं॑धिं ।

पु॒रु॒णी॒था जा॑तवेदो जरस्व यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभिः॒ सदा॑ नः ॥६

त्वाम् । अ॒ग्ने॒ । स॒म्ऽइ॒धा॒नः । वसि॑ष्ठः । जरू॑थम् । ह॒न् । यक्षि॑ । रा॒ये । पुर॑म्ऽधिम् ।

पु॒रु॒ऽनी॒था । जा॒त॒ऽवे॒दः॒ । ज॒र॒स्व॒ । यू॒यम् । पा॒त॒ । स्व॒स्तिऽभिः॑ । सदा॑ । नः॒ ॥६

त्वाम् । अग्ने । सम्ऽइधानः । वसिष्ठः । जरूथम् । हन् । यक्षि । राये । पुरम्ऽधिम् ।

पुरुऽनीथा । जातऽवेदः । जरस्व । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥६

हे “अग्ने “त्वां “वसिष्ठः ऋषिः “समिधानः भवति । त्वं च "जरूथं परुषभाषिणं जरणीयं वा रक्षोगणं “हन् जहि । “राये धनवते यजमानाय “पुरंधिं बहुधियं देवगणम् । तथा च यास्कः-- 'पुरंधिर्बहुधीः' इति । 'यक्षि यज । किंच हे “जातवेदः अग्ने “पुरुणीथा पुरुनीथेन बहुना स्तोत्रेण “जरस्व देवान् स्तुहि। यद्वा । पुरुणीथानेकमार्गाणि रक्षांसि जरयेत्यर्थः ॥ ॥ १२ ॥

मण्डल ७

ऋग्वेदः सूक्तं ७.१०

दे. अग्निः। त्रिष्टुप्।

उषो न जारः पृथु पाजो अश्रेद्दविद्युतद्दीद्यच्छोशुचानः ।
वृषा हरिः शुचिरा भाति भासा धियो हिन्वान उशतीरजीगः ॥१॥
स्वर्ण वस्तोरुषसामरोचि यज्ञं तन्वाना उशिजो न मन्म ।
अग्निर्जन्मानि देव आ वि विद्वान्द्रवद्दूतो देवयावा वनिष्ठः ॥२॥
अच्छा गिरो मतयो देवयन्तीरग्निं यन्ति द्रविणं भिक्षमाणाः ।
सुसंदृशं सुप्रतीकं स्वञ्चं हव्यवाहमरतिं मानुषाणाम् ॥३॥
इन्द्रं नो अग्ने वसुभिः सजोषा रुद्रं रुद्रेभिरा वहा बृहन्तम् ।
आदित्येभिरदितिं विश्वजन्यां बृहस्पतिमृक्वभिर्विश्ववारम् ॥४॥
मन्द्रं होतारमुशिजो यविष्ठमग्निं विश ईळते अध्वरेषु ।
स हि क्षपावाँ अभवद्रयीणामतन्द्रो दूतो यजथाय देवान् ॥५॥

सायणभाष्यम्

'उषो न जारः' इति पञ्चर्चं दशमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । तथा चानुक्रान्तम्' उषो न पञ्च' इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

उ॒षो न जा॒रः पृ॒थु पाजो॑ अश्रे॒द्दवि॑द्यु॒त॒द्दीद्य॒च्छोशु॑चानः ।

वृषा॒ हरिः॒ शुचि॒रा भा॑ति भा॒सा धियो॑ हिन्वा॒न उ॑श॒तीर॑जीगः ॥१

उ॒षः । न । जा॒रः । पृ॒थु । पाजः॑ । अ॒श्रे॒त् । दवि॑द्युतत् । दीद्य॑त् । शोशु॑चानः ।

वृषा॑ । हरिः॑ । शुचिः॑ । आ । भा॒ति॒ । भा॒सा । धियः॑ । हि॒न्वा॒नः । उ॒श॒तीः । अ॒जी॒ग॒रिति॑ ॥१

उषः । न । जारः । पृथु । पाजः । अश्रेत् । दविद्युतत् । दीद्यत् । शोशुचानः ।

वृषा । हरिः । शुचिः । आ । भाति । भासा । धियः । हिन्वानः । उशतीः । अजीगरिति ॥१

अग्निः "उषो "न "जारः उषसो जारः सूर्यस्तद्वत् "पृथु विस्तीर्णं "पाजः तेजः "अश्रेत् श्रयति । किंच "दविद्युतत् "दीद्यत् "शोशुचानः इति त्रयोऽपि शब्दा यद्यपि दीप्तिकर्माणः तथापि दीप्तेः भूयस्त्वज्ञापनाय प्रयुक्ता इति न पुनरुक्तिः । अत्यन्तं दीप्यमान इत्यर्थः । "वृषा कामानां वर्षिता "हरिः हविषां प्रेरकः "शुचिः शुद्धिकृदग्निः "धियः कर्माणि "हिन्वानः प्रेरयन् "भासा दीप्त्या "आ "भाति प्रकाशते । अपि च "उशतीः कामयमानाः "अजीगः जागरयति । तमसा तिरोहिताः प्रजा उद्गिरति वा ॥

स्व१॒॑र्ण वस्तो॑रु॒षसा॑मरोचि य॒ज्ञं त॑न्वा॒ना उ॒शिजो॒ न मन्म॑ ।

अ॒ग्निर्जन्मा॑नि दे॒व आ वि वि॒द्वांद्र॒वद्दू॒तो दे॑व॒यावा॒ वनि॑ष्ठः ॥२

स्वः॑ । न । वस्तोः॑ । उ॒षसा॑म् । अ॒रो॒चि॒ । य॒ज्ञम् । त॒न्वा॒नाः । उ॒शिजः॑ । न । मन्म॑ ।

अ॒ग्निः । जन्मा॑नि । दे॒वः । आ । वि । वि॒द्वान् । द्र॒वत् । दू॒तः । दे॒व॒ऽयावा॑ । वनि॑ष्ठः ॥२

स्वः । न । वस्तोः । उषसाम् । अरोचि । यज्ञम् । तन्वानाः । उशिजः । न । मन्म ।

अग्निः । जन्मानि । देवः । आ । वि । विद्वान् । द्रवत् । दूतः । देवऽयावा । वनिष्ठः ॥२

अग्निः "वस्तोः अहनि । "वस्तोः द्युः' इत्यहर्नामसु पाठात् । "उषसाम् अग्रे "स्वर्ण आदित्य इव । तथा च यास्कः----'स्वरादित्यो भवति सु अरणः सु ईरणः ' (निरु. २:१४) इति । "अरोचि दीप्यते । "उशिजो "न ऋत्विजश्च "यज्ञं "तन्वानाः विस्तारयन्तः "मन्म मन्मानि मननीयानि स्तोत्राणि पठन्तीति शेषः । नेति संप्रत्यर्थे । अपि च "विद्वान् जानन् "दूतः देवानां "देवयावा देवान् प्रति गच्छन् "वनिष्ठः दातृतमः "अग्निः वि "आ "द्रवत् विविधमाद्रवति ।।

अच्छा॒ गिरो॑ म॒तयो॑ देव॒यंती॑र॒ग्निं य॑न्ति॒ द्रवि॑णं॒ भिक्ष॑माणाः ।

सुसंदृशं सुप्रतीकं स्वंचं हव्यवाहमरतिं मानुषाणां ॥३

अच्छं । गिरः । मतयः । देवऽयन्तीः । अग्निम् । यन्ति । द्रविणम् । भिक्षमाणाः ।

सुऽसन्दृशम् । सुऽप्रतीकम् । सुऽअञ्चम् । हव्यऽवाहम् । अरतिम् । मानुषाणाम् ॥३

अच्छ । गिरः । मतयः । देवऽयन्तीः । अग्निम् । यन्ति । द्रविणम् । भिक्षमाणाः ।

सुऽसन्दृशम् । सुऽप्रतीकम् । सुऽअञ्चम् । हव्यऽवाहम् । अरतिम् । मानुषाणाम् ॥३

“मतयः स्तुतिरूपाः “देवयन्तीः देवानिच्छन्त्यः “द्रविणं धनं “भिक्षमाणाः याचमानाः “गिरः वाचः “सुसंदृशं कल्याणसंदर्शनं “सुप्रतीकं सुरूपं शोभनाङ्गं वा “स्वञ्चं सुषु गच्छन्तं “हव्यवाहं हव्यानां वोढारं “मानुषाणाम् “अरतिं स्वामिनम् “अग्निम् “अच्छ अभि "यन्ति अभिगच्छन्ति ॥

इंद्रं नो अग्ने वसुभिः सजोषां रुद्रं रुद्रेभिरा वंहा बृहंतं ।

आदित्येभिरदितिं विश्वजंन्यां बृहस्पतिमृक्वंभिर्विश्ववांरं ॥४

इन्द्रंम् । नः । अग्ने । वसुंऽभिः । सऽजोषाः । रुद्रम् । रुद्रेभिः । आ । वह । बृहन्तंम् ।

आदित्येभिः । अदिंतिम् । विश्वऽजंन्याम् । बृहस्पतिंम् । ऋक्वंऽभिः । विश्वऽवांरम् ॥४

इन्द्रम् । नः । अग्ने । वसुऽभिः । सऽजोषाः । रुद्रम् । रुद्रेभिः । आ । वह । बृहन्तम् ।

आदित्येभिः । अदितिम् । विश्वऽजन्याम् । बृहस्पतिम् । ऋक्वऽभिः । विश्वऽवारम् ॥४

हे “अग्ने “वसुभिः देवैः “सजोषाः संगतस्त्वं “नः अस्मदर्थम् “इन्द्रम् “आ “वह। “रुद्रेभिः रुदैर्देवैः संगतः “बृहन्तं महान्तं “रुद्रं चा वह। “आदित्येभिः आदित्यैर्देवैः संगतः “विश्वजन्यां विश्वजनहिताम् “अदितिं चा वह । “ऋक्वभिः स्तुत्यैः अङ्गिरोभिर्देवैः संगतः “विश्ववारं विश्वैः संभजनीयं “बृहस्पतिं चा वह ॥

मंद्रं होतांरमुशिजो यविंष्ठमग्निं विशं ईळते अध्वरेषुं ।

स हि क्षपांवाँ अभंवद्रयीणामतंद्रो दूतो यजथांय देवान् ॥५

मन्द्रम् । होतांरम् । उशिजः । यविंष्ठम् । अग्निम् । विशः । ईळते । अध्वरेषुं ।

सः । हि । क्षपांऽवान् । अभंवत् । रयीणाम् । अतंन्द्रः । दूतः । यजथांय । देवान् ॥५

मन्द्रम् । होतारम् । उशिजः । यविष्ठम् । अग्निम् । विशः । ईळते । अध्वरेषु ।

सः । हि । क्षपाऽवान् । अभवत् । रयीणाम् । अतन्द्रः । दूतः । यजथाय । देवान् ॥५

“उशिजः कामयमानाः “विशः मनुष्याः “मन्द्रं स्तुत्यं “होतारम् आह्वातारं “यविष्ठं युवतमम् “अग्निम् “अध्वरेषु यागेषु “ईळते स्तुवन्ति । “हि यस्मात् कारणात् “सः अग्निः “क्षपावान् रात्रिमान् । रात्रौ खल्वग्नयेऽग्निहोत्रं हूयते । “रयीणां रयिमतां हविष्मतां यजमानानां “देवान् “यजथाय यष्टुम् “अतन्द्रः तन्द्रारहितः “दूतः “अभवत् । तथा च श्रूयते – यस्माद्दूतोऽभवत्तस्माद्विशस्तमध्वर ईळते' इति ॥ ॥ १३ ॥

मण्डल ७

ऋग्वेदः सूक्तं ७.११

दे. अग्निः। त्रिष्टुप्।

महाँ अस्यध्वरस्य प्रकेतो न ऋते त्वदमृता मादयन्ते ।
आ विश्वेभिः सरथं याहि देवैर्न्यग्ने होता प्रथमः सदेह ॥१॥
त्वामीळते अजिरं दूत्याय हविष्मन्तः सदमिन्मानुषासः ।
यस्य देवैरासदो बर्हिरग्नेऽहान्यस्मै सुदिना भवन्ति ॥२॥
त्रिश्चिदक्तोः प्र चिकितुर्वसूनि त्वे अन्तर्दाशुषे मर्त्याय ।
मनुष्वदग्न इह यक्षि देवान्भवा नो दूतो अभिशस्तिपावा ॥३॥
अग्निरीशे बृहतो अध्वरस्याग्निर्विश्वस्य हविषः कृतस्य ।
क्रतुं ह्यस्य वसवो जुषन्ताथा देवा दधिरे हव्यवाहम् ॥४॥
आग्ने वह हविरद्याय देवानिन्द्रज्येष्ठास इह मादयन्ताम् ।
इमं यज्ञं दिवि देवेषु धेहि यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥५॥

सायणभाष्यम्

‘ महाँ असि' इति पञ्चर्चमेकादशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । ‘महान्' इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

म॒हाँ अ॑स्यध्व॒रस्य॑ प्रके॒तो न ऋ॒ते त्वद॒मृता॑ मादयंते ।

आ विश्वे॑भिः स॒रथं॑ याहि दे॒वैर्न्य॑ग्ने॒ होता॑ प्रथ॒मः सं॑दे॒ह ॥१

म॒हान् । अ॒सि॒ । अ॒ध्व॒रस्य॑ । प्र॒ऽके॒तः । न । ऋ॒ते । त्वत् । अ॒मृताः॑ । मा॒द॒य॒न्ते॒ ।

आ । विश्वे॑भिः । स॒ऽरथ॑म् । या॒हि॒ । दे॒वैः । नि । अ॒ग्ने॒ । होता॑ । प्र॒थ॒मः । स॒द॒ । इ॒ह ॥१

महान् । असि । अध्वरस्य । प्रऽकेतः । न । ऋते । त्वत् । अमृताः । मादयन्ते ।

आ । विश्वेभिः । सऽरथम् । याहि । देवैः । नि । अग्ने । होता । प्रथमः । सद । इह ॥१

हे अग्ने त्वम् “अध्वरस्य “प्रकेतः प्रज्ञापनः सन् “महानसि । “त्वत् “ऋते त्वया विना “अमृताः देवाः “न “मादयन्ते न माद्यन्ति। “विश्वेभिः विश्वैः “देवैः “सरथं यथा भवति “आ “याहि च । “इह आस्तीर्णे बर्हिषि “प्रथमः मुख्यः "होता आह्वाता सन् “नि “सद निषीद च ॥

वाजपेये बार्हस्पत्यचरोः स्विष्टकृतोऽनुवाक्या । सूत्रितं च-’ त्वामीळते अजिरं दूत्यायाग्निं सुदीतिं सुदृशं गृणन्तः' (आश्व. श्रौ. ९. ९) इति ॥

त्वामी॑ळते अजि॒रं दू॒त्या॑य ह॒विष्म॑न्त॒ः सद॒मिन्मानु॑षासः ।

यस्य॑ दे॒वैरास॑दो ब॒र्हिर॒ग्नेऽहा॑न्यस्मै सु॒दिना॑ भवं॑ति ॥२

त्वाम् । ई॒ळ॒ते॒ । अ॒जि॒रम् । दू॒त्या॑य । ह॒विष्म॑न्तः । सद॑म् । इत् । मानु॑षासः ।

यस्य॑ । दे॒वैः । आ । अस॑दः । ब॒र्हिः । अ॒ग्ने॒ । अहा॑नि । अ॒स्मै॒ । सु॒ऽदिना॑ । भ॒व॒न्ति॒ ॥२

त्वाम् । ईळते । अजिरम् । दूत्याय । हविष्मन्तः । सदम् । इत् । मानुषासः ।

यस्य । देवैः । आ । असदः । बर्हिः । अग्ने । अहानि । अस्मै । सुऽदिना । भवन्ति ॥२

हे "अग्ने “अजिरं प्रगामिनं “त्वां “मानुषासः मानुषाः “हविष्मन्तः यजमानाः “सदमित् सदैव “दूत्याय दूतकर्मणे हविर्वहनाय “ईळते याचन्ते । किमर्थमित्यत आह । “यस्य हविष्मतः “बर्हिः “देवैः सार्धम् “आसदः त्वमधितिष्ठसि “अस्मै हविष्मते "अहानि “सुदिना सुदिनानि शोभनदिनानि “भवन्ति ॥

त्रिश्चिद॒क्तोः प्र चि॑कितु॒र्वसू॑नि॒ त्वे अ॒न्तर्दा॒शुषे॒ मर्त्या॑य ।

म॒नु॒ष्वद॑ग्न इ॒ह य॑क्षि दे॒वान्भवा॑ नो दू॒तो अ॑भिशस्ति॒पावा॑ ॥३

त्रिः । चि॒त् । अ॒क्तोः । प्र । चि॒कि॒तु॒ः । वसू॑नि । त्वे इति॑ । अ॒न्तः । दा॒शुषे॑ । मर्त्या॑य ।

म॒नु॒ष्वत् । अ॒ग्ने॒ । इ॒ह । य॒क्षि॒ । दे॒वान् । भव॑ । न॒ः । दू॒तः । अ॒भि॒श॒स्ति॒ऽपावा॑ ॥३

त्रिः । चित् । अक्तोः । प्र । चिकितुः । वसूनि । त्वे इति । अन्तः । दाशुषे । मर्त्याय ।

मनुष्वत् । अग्ने । इह । यक्षि । देवान् । भव । नः । दूतः । अभिशस्तिऽपावा ॥३

हे “अग्ने “त्वे त्वयि “अन्तः मध्ये “अक्तोः अह्नः। यद्यप्यक्तुरिति रात्रेर्नाम तथाप्यत्राज्यन्ते व्यज्यन्ते रूपादीन्यस्मिन्नित्यह्नो नाम । “त्रिः त्रिवारं त्रिषु सवनेषु “वसूनि हवींषि “दाशुषे हविषां प्रदात्रे मर्त्याय मनुष्याय । तदर्थमित्यर्थः। “प्र “चिकितुः प्रवेदयन्त्यृत्विजः । यद्वा । अक्तोरह्नि त्रिस्त्रीन् अग्निमश्वमजं च त्वय्यन्तर्निहितानि प्र चिकितुः । अविदन्नित्यर्थः । अपि च "मनुष्वत् मनोरिव “इह ममास्मिन् यज्ञे “दूतः त्वं “देवान् “यक्षि यज । "नः अस्माकम् “अभिशस्तिपावा अभिशस्तेः अभिशंसकात् शात्रवात् पावा रक्षिता “भव ॥

अ॒ग्निरी॑शे बृह॒तो अ॑ध्व॒रस्या॒ग्निर्विश्व॑स्य ह॒विष॑ः कृ॒तस्य॑ ।

क्रतुं॒ ह्य॑स्य॒ वस॑वो जु॒षंताथा॑ दे॒वा द॑धिरे हव्य॒वाह॑ं ॥४

अ॒ग्निः । ई॒शे॒ । बृ॒ह॒तः । अ॒ध्व॒रस्य॑ । अ॒ग्निः । विश्व॑स्य । ह॒विष॑ः । कृ॒तस्य॑ ।

क्रतु॑म् । हि । अ॒स्य॒ । वस॑वः । जु॒षन्त॑ । अथ॑ । दे॒वाः । द॒धि॒रे॒ । ह॒व्य॒ऽवाह॑म् ॥४

अग्निः । ईशे । बृहतः । अध्वरस्य । अग्निः । विश्वस्य । हविषः । कृतस्य ।

क्रतुम् । हि । अस्य । वसवः । जुषन्त । अथ । देवाः । दधिरे । हव्यऽवाहम् ॥४

“बृहतः महतः “अध्वरस्य कौटिल्यरहितस्य यज्ञस्य “अग्निः “ईशे ईष्टे । “विश्वस्य सर्वस्य “कृतस्य संस्कृतस्य “हविषः च “अग्निः एवेष्टे । “हि यस्मात् “अस्य अग्नेः “क्रतुं कर्म “वसवः देवाः “जुषन्त सेवन्ते । “अथ अपि च “देवाः अग्निं “हव्यवाहं हव्यानां वोढारं “दधिरे चक्रिर इत्यर्थः ॥

आग्ने॑ वह हवि॒रद्या॑य दे॒वानिंद्र॑ज्येष्ठास इ॒ह मा॑दयंतां ।

इ॒मं य॒ज्ञं दि॒वि दे॒वेषु॑ धेहि यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभि॒ः सदा॑ नः ॥५

आ । अ॒ग्ने॒ । व॒ह॒ । ह॒वि॒ःऽअद्या॑य । दे॒वान् । इन्द्र॑ऽज्येष्ठासः । इ॒ह । मा॒द॒य॒न्ता॒म् ।

इ॒मम् । य॒ज्ञम् । दि॒वि । दे॒वेषु॑ । धे॒हि॒ । यू॒यम् । पा॒त॒ । स्व॒स्तिऽभिः॑ । सदा॑ । नः॒ ॥५

आ । अग्ने । वह । हविःऽअद्याय । देवान् । इन्द्रऽज्येष्ठासः । इह । मादयन्ताम् ।

इमम् । यज्ञम् । दिवि । देवेषु । धेहि । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥५

हे “अग्ने “हविरद्याय हविषां भक्षणाय "देवान् “आ “वह । किमर्थमित्यत आह । “इह अस्मिन् यज्ञे “इन्द्रज्येष्ठासः इन्द्रप्रमुखा देवाः “मादयन्ताम् । “इमं “यज्ञम् इदं यष्टव्यं हविः “दिवि स्थितेषु “देवेषु “धेहि निधेहि । देवान्वेह नयेदं हविर्वा देवेषु नयेति भावः । अन्तिमः पादो व्याख्यातचरः ॥॥ १४ ॥

मण्डल ७

ऋग्वेदः सूक्तं ७.१२

ऋग्वेदः - मण्डल ७

← सूक्तं ७.११ | सूक्तं ७.१२ | सूक्तं ७.१३ →

मैत्रावरुणिर्वसिष्ठः।

दे. अग्निः। त्रिष्टुप्।

अगन्म महा नमसा यविष्ठं यो दीदाय समिद्धः स्वे दुरोणे ।
चित्रभानुं रोदसी अन्तरुर्वी स्वाहुतं विश्वतः प्रत्यञ्चम् ॥१॥
स मह्ना विश्वा दुरितानि साह्वानग्नि ष्टवे दम आ जातवेदाः ।
स नो रक्षिषद्दुरितादवद्यादस्मान्गृणत उत नो मघोनः ॥२॥
त्वं वरुण उत मित्रो अग्ने त्वां वर्धन्ति मतिभिर्वसिष्ठाः ।
त्वे वसु सुषणनानि सन्तु यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥३॥

सायणभाष्यम्

'अगन्म महा' इति तृचात्मकं द्वादशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । तथा चानुक्रान्तम् -- ' अगन्म तृचम्' इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः । व्यूळ्हे दशरात्रे नवमेऽहनीदं सूक्तमाज्यशस्त्रम् । सूत्रितं च - तृतीयस्यागन्म

महेत्याज्यम्' (आश्व. श्रौ. ८. ११) इति ॥

अग॑न्म म॒हा नम॑सा॒ यवि॑ष्ठं॒ यो दी॒दाय॒ समि॑द्धः॒ स्वे दु॑रो॒णे ।

चि॒त्रभा॑नुं॒ रोद॑सी अ॒ंतरु॒र्वी स्वा॑हुतं वि॒श्वतः॑ प्र॒त्यंचं॑ ॥१

अग॑न्म । म॒हा । नम॑सा । यवि॑ष्ठम् । यः । दी॒दाय॑ । सम्ऽइ॑द्धः । स्वे । दु॒रो॒णे ।

चि॒त्रऽभा॑नुम् । रोद॑सी॒ इति॑ । अ॒न्तः । उ॒र्वी इति॑ । सुऽआ॑हुतम् । वि॒श्वतः॑ । प्र॒त्यञ्च॑म् ॥१

अगन्म । महा । नमसा । यविष्ठम् । यः । दीदाय । सम्ऽइद्धः । स्वे । दुरोणे ।

चित्रऽभानुम् । रोदसी इति । अन्तः । उर्वी इति । सुऽआहुतम् । विश्वतः । प्रत्यञ्चम् ॥१

"यः अग्निः "स्वे "दुरोणे स्वे स्थान आहवनीये “समिद्धः काष्ठैः समिद्धः सन् "दीदाय दीप्यते तमिमं "यविष्ठं युवतमम् "उर्वी विस्तीर्णयोः "रोदसी रोदस्योः द्यावापृथिव्योः "अन्तः मध्ये अन्तरिक्षे “चित्रभानुं चित्रज्वालं "स्वाहुतं सुष्ठु आहुतिभिर्हुतं सन्तं "विश्वतः सर्वतः "प्रत्यञ्च प्रतिगच्छन्तमग्निं “महा महता "नमसा नमस्कारेण "अगन्म वयमुपगच्छाम ।।

स म॒ह्ना विश्वा॑ दुरि॒तानि॑ सा॒ह्वान॒ग्निः ष्ट॑वे॒ दम॒ आ जा॒तवे॑दाः ।

स नो॑ रक्षिषद्दुरि॒तादव॒द्याद॒स्मान्गृ॑ण॒त उ॒त नो॑ म॒घोनः॑ ॥२

सः । म॒ह्ना । विश्वा॑ । दुः॒ऽइ॒तानि॑ । स॒ह्वान् । अ॒ग्निः । स्त॒वे॒ । दमे॑ । आ । जा॒तऽवे॑दाः ।

सः । नः॒ । र॒क्षि॒ष॒त् । दुः॒ऽइ॒तात् । अ॒व॒द्यात् । अ॒स्मान् । गृ॒ण॒तः । उ॒त । नः॒ । म॒घोनः॑ ॥२

सः । मह्ना । विश्वा । दुःऽइतानि । सह्वान् । अग्निः । स्तवे । दमे । आ । जातऽवेदाः ।

सः । नः । रक्षिषत् । दुःऽइतात् । अवद्यात् । अस्मान् । गृणतः । उत । नः । मघोनः ॥२

योऽग्निः "मह्ना महत्त्वेन “विश्वा विश्वानि “दुरितानि "साह्वान् अभिभवन् "जातवेदाः जातधनो जातप्रज्ञो वा “दमे यज्ञगृहे "स्तवे अस्माभिः स्तूयते “सः "अग्निः अस्मान् "दुरितात् पापात् "अवद्यात् निन्दिताच्च कर्मणः “रक्षिषत् रक्षतु । "अस्मान् "गृणतः स्तुवतोऽपि रक्षिषत् । “उत अपि च सोऽग्निः "नः "मघोनः हविष्मतः रक्षिषत् ॥

त्वं वरु॑ण उ॒त मि॒त्रो अ॑ग्ने॒ त्वां व॑र्धंति म॒तिभि॒र्वसि॑ष्ठाः ।

त्वे वसु॑ सुषण॒नानि॑ संतु यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभिः॒ सदा॑ नः ॥३

त्वम् । वरु॑णः । उ॒त । मि॒त्रः । अ॒ग्ने॒ । त्वाम् । व॒र्ध॒न्ति॒ । म॒तिऽभिः॑ । वसि॑ष्ठाः ।

त्वे इतिं । वसुं । सुऽस॒न॒नानिं । स॒न्तु॒ । यू॒यम् । पा॒त॒ । स्व॒स्तिऽभिः॑ । सदा॑ । नः॒ ॥३

त्वम् । वरुणः । उत । मित्रः । अग्ने । त्वाम् । वर्धन्ति । मतिऽभिः । वसिष्ठाः ।

त्वे इति । वसु । सुऽसननानि । सन्तु । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥३

हे अग्ने “त्वं "वरुणः असि । “उत अपि च त्वं “मित्रः असि जगतः प्रमीतेस्त्रातासि । “त्वां "वसिष्ठाः “मतिभिः स्तुतिभिः “वर्धन्ति वर्धयन्ति । “त्वे त्वयि विद्यमानानि "वसु वसूनि “सुसननानि सुसंभजनानि "सन्तु इति । स्पष्टमन्यत् ॥ ॥ १५ ॥

टिप्पणी

७.१२.१ अगन्म महा नमसा इति

साम १३०४ (https://sa.wikisource.org/s/3km)

मण्डल ७

"https://sa.wikisource.org/w/index.php?title=ऋग्वेदः_सूक्तं_७.१२&oldid=309081" इत्यस्माद् प्रतिप्राप्तम्

ऋग्वेदः सूक्तं ७.१३

ऋग्वेदः - मण्डल ७
← सूक्तं ७.१२ सूक्तं ७.१३ सूक्तं ७.१४ →
मैत्रावरुणिर्वसिष्ठः।

दे. वैश्वानरोऽग्निः। त्रिष्टुप्।

प्राग्नये विश्वशुचे धियंधेऽसुरघ्ने मन्म धीतिं भरध्वम् ।

भरे हविर्न बर्हिषि प्रीणानो वैश्वानराय यतये मतीनाम् ॥१॥

त्वमग्ने शोचिषा शोशुचान आ रोदसी अपृणा जायमानः ।

त्वं देवाँ अभिशस्तेरमुञ्चो वैश्वानर जातवेदो महित्वा ॥२॥

जातो यदग्ने भुवना व्यख्यः पशून्न गोपा इर्यः परिज्मा ।

वैश्वानर ब्रह्मणे विन्द गातुं यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥३॥

सायणभाष्यम्

'प्राग्नये' इति तृचं त्रयोदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं वैश्वानराग्निदेवताकम् । तथा चानुक्रान्तं -- ' प्राग्नये वैश्वानरीयम्' इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

प्राग्नयें विश्वुशुचें धियुंधेंऽसुरघ्ने मन्मं धीतिं भंरध्वं ।

भरें हुविर्न बुर्हिषिं प्रीणानो वैंश्वानुराय यतंये मतीनां ॥१

प्र । अुग्नयें । विुश्वुऽशुचें । धिुयुम्ऽधें । अुसुरुऽघ्ने । मन्मं । धीतिम् । भुरुध्वुम् ।

भरें । हुविः । न । बुर्हिषिं । प्रीुणानः । वैुश्वानुरायं । यतंये । मुतीनाम् ॥१

प्र । अग्नये । विश्वऽशुचे । धियम्ऽधे । असुरऽघ्ने । मन्म । धीतिम् । भरध्वम् ।

भरे । हविः । न । बर्हिषि । प्रीणानः । वैश्वानराय । यतये । मतीनाम् ॥१

हे सखायः "विश्वशुचे विश्वं यो दीपयति तस्मै "धियंधे धियां कर्मणां यो धाता तस्मै "असुरघ्ने असुराणां यो हन्ता तस्मै “अग्नये "मन्म मननीयं स्तोत्रं “धीतिं कर्म च “प्र “भरध्वम् । "मतीनाम् अभिमतानां कामानां "यतये दात्रे "वैश्वानराय विश्वनरहितायाग्निविशेषाय “बर्हिषि यज्ञे "हविर्न हविरिव स्तुतिं "प्रीणानः प्रीयमाणोऽहं "भरे भरामि । यद्वा । हविः प्रीणानः प्रीणयन्नहं बर्हिषि हविर्भरे संभरामि । नेति संप्रत्यर्थे ।

त्वमंग्ने शोचिषा शोशुंचान आ रोदंसी अपृणा जायंमानः ।

त्वं देवाँ अुभिशंस्तेरमुंचो वैश्वांनर जातवेदो महित्वा ॥२

त्वम् । अुग्ने । शोुचिषां । शोशुंचानः । आ । रोदंसी इतिं । अुपृणाः । जायंमानः ।

त्वम् । देुवान् । अुभिऽशंस्तेः । अुमुञ्चः । वैश्वांनर । जाुतुऽवेुदः । मुहिुऽत्वा ॥२

त्वम् । अग्ने । शोचिषा । शोशुचानः । आ । रोदसी इति । अपृणाः । जायमानः ।

त्वम् । देवान् । अभिऽशस्तेः । अमुञ्चः । वैश्वानर । जातऽवेदः । महिऽत्वा ॥२

हे "अग्ने "त्वं "शोचिषा दीप्त्या “शोशुचानः दीप्यमानः “जायमानः जायमान एव "रोदसी द्यावापृथिव्यौ "आ “अपृणाः आपूरयः । अपि च "जातवेदः जातप्रज्ञ जातधन वा “वैश्वानर विश्वनरहित हे अग्ने “त्वं “देवान् "महित्वा महत्त्वेन “अभिशस्तेः अभिशंसकात् शत्रोः "अमुञ्चः अमोचयः ॥

जातो यदंग्ने भुवंना व्यख्यः पुशून्न गोपा इर्यः परिंज्मा ।

वैश्वांनर ब्रह्मंणे विंद गातुं यूयं पांत स्वस्तिभिः सदां नः ॥३

जाुतः । यत् । अुग्ने । भुवंना । वि । अख्यः । पुशून् । न । गोुपाः । इर्यः । परिंऽज्मा ।

वैश्वा॑नर । ब्रह्म॑णे । वि॒न्द॒ । गा॒तुम् । यू॒यम् । पा॒त॒ । स्व॒स्तिऽभिः॑ । सदा॑ । नः॒ ॥३

जातः । यत् । अग्ने । भुवना । वि । अख्यः । पशून् । न । गोपाः । इर्यः । परिऽज्मा ।

वैश्वानर । ब्रह्मणे । विन्द । गातुम् । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥३

हे "अग्ने "जातः सूर्यात्मना जातस्त्वम् "इर्यः स्वामी प्रेरयन् वा "परिज्मा परितो गन्ता सन् "पशून्न "गोपाः । यथा गवां पालकः पशून् पश्यति तद्वत् । "यत् यदा "भुवना भूतानि "व्यख्यः रक्षार्थं पश्यसि तदा "ब्रह्मणे । ब्रह्म स्तोत्रम् । तदर्थं "गातुं गतिं फलप्राप्तिं "विन्द । यद्वा । ब्रह्मणे ब्राह्मणार्थं गातुं विन्द । येन ब्राह्मणा उपद्रवान्निर्गच्छन्ति तं गातुं विन्देत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ॥ ॥ १६ ॥

टिप्पणी

डा. फतहसिंहः

वैश्वानरोपरि डा. फतहसिंहेन कृता टिप्पणी एवं वैदिकसंदर्भाः (http://puranastudy.byethost14.com/pur_index27/vaishvanara.htm)

मण्डल ७

"https://sa.wikisource.org/w/index.php?title=ऋग्वेदः_सूक्तं_७.१३&oldid=209137" इत्यस्माद् प्रतिप्राप्तम्

ऋग्वेदः सूक्तं ७.१४

	ऋग्वेदः - मण्डल ७	
← सूक्तं ७.१३	सूक्तं ७.१४	सूक्तं ७.१५ →
	मैत्रावरुणिर्वसिष्ठः।	

दे. अग्निः। त्रिष्टुप्,१ बृहती।

समिधा जातवेदसे देवाय देवहूतिभिः ।

हविर्भिः शुक्रशोचिषे नमस्विनो वयं दाशेमाग्नये ॥१॥

वयं ते अग्ने समिधा विधेम वयं दाशेम सुष्टुती यजत्र ।

वयं घृतेनाध्वरस्य होतर्वयं देव हविषा भद्रशोचे ॥२॥

आ नो देवेभिरुप देवहूतिमग्ने याहि वषट्कृतिं जुषाणः ।

तुभ्यं देवाय दाशतः स्याम यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥३॥

सायणभाष्यम्

‘समिधा जातवेदसे' इति तृचं चतुर्दशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षमाग्नेयम् । आद्या बृहती द्वितीयातृतीये त्रिष्टुभौ । तथा चानुक्रम्यते - ‘समिधा बृहत्यादि' इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

स॒मिधा॑ जा॒तवे॑दसे दे॒वाय॑ दे॒वहू॑तिभिः ।

ह॒विर्भिः॑ शु॒क्रशो॑चिषे नम॒स्विनो॑ व॒यं दा॑शेमा॒ग्नये॑ ॥१

स॒म्ऽइधा॑ । जा॒तऽवे॑दसे । दे॒वाय॑ । दे॒वहू॑तिऽभिः ।

ह॒विःऽभिः॑ । शु॒क्रऽशो॑चिषे । न॒म॒स्विनः॑ । व॒यम् । दा॒शे॒म॒ । अ॒ग्नये॑ ॥१

सम्ऽइधा । जातऽवेदसे । देवाय । देवहूतिऽभिः ।

हविःऽभिः । शुक्रऽशोचिषे । नमस्विनः । वयम् । दाशेम । अग्नये ॥१

“जातवेदसे जातवेदसं जातप्रज्ञम् "अग्नये अग्निं "समिधा “वयं वसिष्ठाः "दाशेम परिचरेम । “देवाय देवं स्तुत्यमग्निं “देवहूतिभिः देवस्तुतिभिः दाशेम । "शुक्रशोचिषे शुक्रशोचिषं शुभ्रदीप्तिं “नमस्विनः हविष्मन्तो वयं "हविर्भिः दाशेम । अत्र दाशतियोगात् कर्मणि चतुर्थी । प्रायेण सर्वत्र दाशतियोगे कर्मणि चतुर्थी दृश्यते ॥

व॒यं ते॑ अग्ने स॒मिधा॑ विधेम व॒यं दा॑शेम सुष्टु॒ती य॑जत्र ।

व॒यं घृ॒तेना॑ध्वरस्य होतर्व॒यं दे॑व ह॒विषा॑ भद्रशोचे ॥२

व॒यम् । ते॒ । अ॒ग्ने॒ । स॒म्ऽइधा॑ । वि॒धे॒म॒ । व॒यम् । दा॒शे॒म॒ । सु॒ऽस्तु॒ती । य॒ज॒त्र॒ ।

व॒यम् । घृ॒तेन॑ । अ॒ध्व॒र॒स्य॒ । हो॒त॒रि॒ति॑ । व॒यम् । दे॒व॒ । ह॒विषा॑ । भ॒द्र॒ऽशो॒चे॒ ॥२

वयम् । ते । अग्ने । सम्ऽइधा । विधेम । वयम् । दाशेम । सुऽस्तुती । यजत्र ।

वयम् । घृतेन । अध्वरस्य । होतः । वयम् । देव । हविषा । भद्रऽशोचे ॥२

हे "अग्ने "ते त्वां “वयं वसिष्ठाः "समिधा “विधेम परिचरेम । हे "यजत्र यष्टव्याग्ने “वयं “सुष्टुती शोभनया स्तुत्या "दाशेम त्वां परिचरेम । "अध्वरस्य यज्ञस्य “होतः अग्ने "वयं “घृतेन आज्येन त्वां दाशेम । हे “भद्रशोचे कल्याणज्वाल “देव द्योतमानाग्ने त्वां "वयं "हविषा दाशेम ॥

आ नो॑ दे॒वेभि॒रुप॑ दे॒वहू॑ति॒मग्ने॑ या॒हि वष॑ट्कृतिं जुषा॒णः ।

तुभ्यं॑ दे॒वाय॒ दाश॑तः स्याम यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभिः॒ सदा॑ नः ॥३

आ । नः॒ । दे॒वेभिः॑ । उप॑ । दे॒वऽहू॑तिम् । अग्ने॑ । या॒हि । वष॑ट्ऽकृतिम् । जु॒षा॒णः ।

तुभ्य॑म् । दे॒वाय॑ । दाश॑तः । स्या॒म॒ । यू॒यम् । पा॒त॒ । स्व॒स्तिऽभिः॑ । सदा॑ । नः॒ ॥३

आ । नः । देवेभिः । उप । देवऽहूतिम् । अग्ने । याहि । वषट्ऽकृतिम् । जुषाणः ।

तुभ्यम् । देवाय । दाशतः । स्याम । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥३

हे "अग्ने "नः अस्माकं "देवहूतिं स्तोत्रं यज्ञं वा “देवेभिः देवैः सार्धं "वषट्कृतिं हविः “जुषाणः सेवमानस्त्वम् "उप “आ “याहि । "देवाय द्योतमानाय “तुभ्यं वयं “दाशतः परिचरन्तः “स्याम भवेम । सिद्धमन्यत् ॥ ॥ १७ ॥

टिप्पणी

देवहूति उपरि संदर्भाः (http://puranastudy.freevar.com/pur_index14/devahuti.htm)

मण्डल ७

"https://sa.wikisource.org/w/index.php?title=ऋग्वेदः_सूक्तं_७.१४&oldid=328209" इत्यस्माद् प्रतिप्राप्तम्

ऋग्वेदः सूक्तं ७.१५

ऋग्वेदः - मण्डल ७

← सूक्तं ७.१४ | सूक्तं ७.१५ | सूक्तं ७.१६ →

मैत्रावरुणिर्वसिष्ठः।

दे. अग्निः। गायत्री।

उपसद्याय मीळ्हुष आस्ये जुहुता हविः ।

यो नो नेदिष्ठमाप्यम् ॥१॥

यः पञ्च चर्षणीरभि निषसाद दमेदमे ।

कविर्गृहपतिर्युवा ॥२॥

स नो वेदो अमात्यमग्नी रक्षतु विश्वतः ।

उतास्मान्पात्वंहसः ॥३॥

नवं नु स्तोममग्नये दिवः श्येनाय जीजनम् ।

वस्वः कुविद्वनाति नः ॥४॥

स्पार्हा यस्य श्रियो दृशे रयिर्वीरवतो यथा ।

अग्रे यज्ञस्य शोचतः ॥५॥

सेमां वेतु वषट्कृतिमग्निर्जुषत नो गिरः ।

यजिष्ठो हव्यवाहनः ॥६॥

नि त्वा नक्ष्य विश्पते द्युमन्तं देव धीमहि ।

सुवीरमग्न आहुत ॥७॥

क्षप उस्रश्च दीदिहि स्वग्नयस्त्वया वयम् ।

सुवीरस्त्वमस्मयुः ॥८॥

उप त्वा सातये नरो विप्रासो यन्ति धीतिभिः ।

उपाक्षरा सहस्रिणी ॥९॥

अग्नी रक्षांसि सेधति शुक्रशोचिरमर्त्यः ।

शुचिः पावक ईड्यः ॥१०॥

स नो राधांस्या भरेशानः सहसो यहो ।

भगश्च दातु वार्यम् ॥११॥

त्वमग्ने वीरवद्यशो देवश्च सविता भगः ।

दितिश्च दाति वार्यम् ॥१२॥

अग्ने रक्षा णो अंहसः प्रति ष्म देव रीषतः ।

तपिष्ठैरजरो दह ॥१३॥

अधा मही न आयस्यनाधृष्टो नृपीतये ।

पूर्भवा शतभुजिः ॥१४॥

त्वं नः पाह्यंहसो दोषावस्तरघायतः ।

दिवा नक्तमदाभ्य ॥१५॥

सायणभाष्यम्

‘ उपसद्याय' इति पञ्चदशर्चं पञ्चदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं गायत्रमाग्नेयम् । तथा चानुक्रान्तम्-- ’ उपसद्याय पञ्चोना गायत्रम्' इति । प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतौ गायत्रे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तम् । सूत्रितं च - उपसद्याय त्वमग्ने यज्ञानामिति तिस्र उत्तमा उद्धरेत्' (आश्व. श्रौ. ४.१३) इति । उपसदि पौर्वाह्णिक्याम् ‘उपसद्याय' इत्याद्यास्तिस्र ऋचः सामिधेन्यः। सूत्र्यते च -उपसद्याय मीळ्हुष इति तिस्र एकैकां त्रिरनवानम्' (आश्व. श्रौ. ४. ८) इति । पवित्रेष्ट्याम् ' अग्नी रक्षांसि' इत्येषा प्रथमाज्यभागानुवाक्या । सूत्रितं च--’ पावकवन्तावाज्यभागावग्नी रक्षांसि सेधति' (आश्व. श्रौ. २.१२) इति । अन्वारम्भणीयायामग्नेर्भगिनो याज्या । सूत्रितं च- आ सवं

सवितुर्यथा स नो राधांस्या भर' (आश्व. श्रौ. २. ८) इति । स्वस्त्ययन्यामिष्टौ 'अग्ने रक्षा णः' इति प्रथमाज्यभागानुवाक्या । सूत्रितं च - 'स्वस्त्ययन्यां रक्षितवन्तावग्ने रक्षा णो अंहसः' (आश्व. श्रौ. २.१०) इति ॥

उ॒प॒सद्या॑य मी॒ळ्हुषं॑ आ॒स्ये॑ जुहुता ह॒विः ।

यो नो॒ नेदि॑ष्ठ॒माप्यं॑ ॥१

उ॒प॒ऽसद्या॑य । मी॒ळ्हुषे॑ । आ॒स्ये॑ । जु॒हु॒त॒ । ह॒विः ।

यः । नः॒ । नेदि॑ष्ठम् । आप्य॑म् ॥१

उपऽसद्याय । मीळ्हुषे । आस्ये । जुहुत । हविः ।

यः । नः । नेदिष्ठम् । आप्यम् ॥१

हे अध्वर्यवः "उपसद्याय उपसदनीयाय "मीळ्हुषे कामानां वर्षित्रेऽग्नये तत्प्रीत्यर्थम् "आस्ये तस्यैव मुखे "हविः "जुहुत । "यः अग्निः "नेदिष्ठम् आसन्नतमम् "आप्यं भवति । आसन्नतमो बन्धुर्भवतीत्यर्थः । आप्यमिति स्वार्थिकस्तद्धितः ॥

यः पंच॑ चर्ष॒णीर॒भि निं॑ष॒साद॒ दमे॑दमे ।

क॒विर्गृ॒हप॑ति॒र्युवा॑ ॥२

यः । पञ्च॑ । च॒र्ष॒णीः । अ॒भि । नि॒ऽस॒साद॑ । दमे॑ऽदमे ।

क॒विः । गृ॒हऽप॑तिः । युवा॑ ॥२

यः । पञ्च । चर्षणीः । अभि । निऽससाद । दमेऽदमे ।

कविः । गृहऽपतिः । युवा ॥२

"यः अग्निः "कविः प्राज्ञः "गृहपतिः गृहाणां पालयिता "युवा नित्यतरुणः सन् "पञ्च "चर्षणीः पञ्च जनान् मनुष्यान् "अभि अभिमुखं "दमेदमे गृहेगृहे "निषसाद निषीदति । उत्तरया वाक्यपरिसमाप्तिः ॥

स नो॒ वेदो॑ अ॒मात्य॑म॒ग्नी र॑क्षतु वि॒श्वतः॑ ।

उ॒तास्मान्पा॒त्वंह॑सः ॥३

सः । नः॒ । वेदः॑ । अ॒मात्य॑म् । अ॒ग्निः । र॒क्ष॒तु॒ । वि॒श्वतः॑ ।

उ॒त । अ॒स्मान् । पा॒तु॒ । अंह॑सः ॥३

सः । नः । वेदः । अमात्यम् । अग्निः । रक्षतु । विश्वतः ।

उत । अस्मान् । पातु । अंहसः ॥३

“सः "अग्निः "नः अस्माकं "वेदः धनम् "अमात्यम् अन्तिके भवं सहभूतं वा “विश्वतः सर्वतः बाधकात् "रक्षतु । "उत अपि च "अस्मान् वसिष्ठान् "अंहसः पापात् "पातु रक्षतु ॥

नवं॒ नु स्तोम॑म॒ग्नये॑ दि॒वः श्ये॒नाय॑ जीजनं ।

वस्वः॑ कु॒विद्व॒नाति॑ नः ॥४

नव॑म् । नु । स्तोम॑म् । अ॒ग्नये॑ । दि॒वः । श्ये॒नाय॑ । जी॒ज॒न॒म् ।

वस्वः॑ । कु॒वित् । व॒नाति॑ । न॒ः ॥४

नवम् । नु । स्तोमम् । अग्नये । दिवः । श्येनाय । जीजनम् ।

वस्वः । कुवित् । वनाति । नः ॥४

“दिवः द्युलोकस्य “श्येनाय श्येनसदृशाय "नु क्षिप्रं गन्त्रे "अग्नये यस्मै "नवं नूतनं "स्तोमं “जीजनं जनयामि सोऽग्निः "नः अस्मभ्यं "कुवित् बहु “वस्वः वसु धनम् । कर्मणि षष्ठी । “वनाति । ददात्वित्यर्थः ॥

स्पा॒र्हा यस्य॒ श्रियो॑ दृ॒शे र॒यिर्वी॒रव॑तो यथा ।

अग्रे॑ य॒ज्ञस्य॒ शोच॑तः ॥५

स्पा॒र्हाः । यस्य॑ । श्रियः॑ । दृ॒शे । र॒यिः । वी॒रऽव॑तः । य॒था॒ ।

अग्रे॑ । य॒ज्ञस्य॑ । शोच॑तः ॥५

स्पार्हाः । यस्य । श्रियः । दृशे । रयिः । वीरऽवतः । यथा ।

अग्रे । यज्ञस्य । शोचतः ॥५

"यज्ञस्य "अग्रे पुरस्ताद्भागे “शोचतः दीप्यमानस्य "यस्य अग्नेः "श्रियः दीप्तयः "वीरवतः पुत्रवतः "रयिः धनं "यथा तद्वत् "दृशे द्रष्टुं चक्षुषे वा "स्पार्हाः स्पृहणीया भवन्ति तस्मै नवं स्तोमं जीजनमित्यनुषङ्गः । उत्तरत्र संबन्धो वा ॥ ॥ १८ ॥

सेमां वे॑तु॒ वष॑ट्कृतिम॒ग्निर्जु॑षत नो॒ गिरः॑ ।

यजि॑ष्ठो हव्य॒वाह॑नः ॥६

सः । इ॒माम् । वे॒तु॒ । वष॑ट्ऽकृतिम् । अ॒ग्निः । जु॒ष॒त॒ । न॒ः । गिर॑ः ।

यजि॑ष्ठः । ह॒व्य॒ऽवाह॑नः ॥६

सः । इमाम् । वेतु । वषट्ऽकृतिम् । अग्निः । जुषत । नः । गिरः ।

यजिष्ठः । हव्यऽवाहनः ॥६

"यजिष्ठः यजनीयतमो यष्टृतमो वा "हव्यवाहनः हव्यानां हविषां वोढा "सः "अग्निः "इमां "वषट्कृतिम् अस्माभिर्दीयमानामाहुतिं "वेतु कामयतां भक्षयतु वा । "नः अस्माकं "गिरः स्तुतीश्च "जुषत सेवताम् ॥

नि त्वा॑ नक्ष्य विश्पते द्यु॒मंतं॑ देव धीमहि ।

सु॒वीर॑मग्न आहुत ॥७

नि । त्वा॒ । न॒क्ष्य॒ । वि॒श्प॒ते॒ । द्यु॒ऽमन्त॑म् । दे॒व॒ । धी॒म॒हि॒ ।

सु॒ऽवीर॑म् । अ॒ग्ने॒ । आ॒ऽहु॒त॒ ॥७

नि । त्वा । नक्ष्य । विश्पते । द्युऽमन्तम् । देव । धीमहि ।

सुऽवीरम् । अग्ने । आऽहुत ॥७

"नक्ष्य उपगन्तव्य । नक्षतिर्व्याप्तिकर्मा। "विश्पते विशां पते "देव द्योतमान "आहुत सर्वैर्यजमानैरभिहुत हे "अग्ने "द्युमन्तं दीप्तिमन्तं "सुवीरं कल्याणस्तोतृकं "त्वा त्वां वयं "नि "धीमहि निहितवन्तः ॥

क्षप॑ उ॒स्रश्च॑ दीदिहि स्व॒ग्नय॒स्त्वया॑ व॒यं ।

सु॒वीर॒स्त्वमं॑स्म॒युः ॥८

क्षपः॑ । उ॒स्रः । च॒ । दी॒दि॒हि॒ । सु॒ऽअ॒ग्नयः॑ । त्वया॑ । व॒यम् ।

सु॒ऽवीरः॑ । त्वम् । अ॒स्म॒ऽयुः ॥८

क्षपः । उस्रः । च । दीदिहि । सुऽअग्नयः । त्वया । वयम् ।

सुऽवीरः । त्वम् । अस्मऽयुः ॥८

हे अग्ने त्वं "क्षपः रात्रीः "उस्रः अहानि च । सर्वदेति यावत् । "दीदिहि दीप्यस्व। दीप्यमानेन "त्वया "वयं वसिष्ठाः "स्वग्नयः शोभमानाग्नयो भवाम । "अस्मयुः अस्मान् कामयमानः ॥ 'सुप आत्मनः क्यच्' इति क्यचि कृते 'क्याच्छन्दसि ' इत्युप्रत्ययः । दकारलोपश्छान्दसः । तथा च यास्कः' अस्मयुरस्मान् कामयमानः ' (निरु. ६:२१) इति ॥ "त्वं "सुवीरः सुस्तोतृको भव ॥

उप॑ त्वा सा॒तये॒ नरो॒ विप्रा॑सो यं॑ति धी॒तिभिः॑ ।

उपाक्ष॑रा सह॒स्रिणी॑ ॥९

उप॑ । त्वा॒ । सा॒तये॑ । नरः॑ । विप्रा॑सः । य॒न्ति॒ । धी॒तिऽभिः॑ ।

उप॑ । अक्ष॑रा । स॒ह॒स्रिणी॑ ॥९

उप । त्वा । सातये । नरः । विप्रासः । यन्ति । धीतिऽभिः ।

उप । अक्षरा । सहस्रिणी ॥९

हे अग्ने “त्वा त्वां "नरः नेतारो यजमानाः "विप्रासः विप्रा मेधाविनः “धीतिभिः कर्मभिः “सातये धनाय कामानां लाभाय वा “उप "यन्ति उपगच्छन्ति । "सहस्रिणी सहस्रसंख्याका “अक्षरा क्षयरहिता स्तुतिरूपा अस्मदीया वाक् त्वाम् “उप याति च ॥

अ॒ग्नी रक्षाँ॑सि सेधति शु॒क्रशो॑चि॒रम॑र्त्यः ।

शुचिः॑ पाव॒क ईड्यः॑ ॥१०

अ॒ग्निः । रक्षाँ॑सि । से॒ध॒ति॒ । शु॒क्रऽशो॑चिः । अम॑र्त्यः ।

शुचिः॑ । पा॒व॒कः । ईड्यः॑ ॥१०

अग्निः । रक्षांसि । सेधति । शुक्रऽशोचिः । अमर्त्यः ।

शुचिः । पावकः । ईड्यः ॥१०

“शुक्रशोचिः शुभ्रज्वालः “अमर्त्यः मरणरहितो देवतात्मा “शुचिः स्वयं शुद्धः "पावकः अन्येषामपि शोधकः "ईड्यः स्तुत्यः "अग्निः "रक्षांसि राक्षसान् "सेधति बाधताम् ॥ ॥ १९ ॥

स नो॒ राधा॒ंस्या भ॒रेशा॑नः सहसो यहो ।

भग॑श्च दातु॒ वार्यं॑ ॥११

सः । न॒ः । राधाँ॑सि । आ । भ॒र॒ । ईशा॑नः । स॒ह॒स॒ः । य॒हो॒ इति॑ ।

भगः॑ । च॒ । दा॒तु॒ । वार्य॑म् ॥११

सः । नः । राधांसि । आ । भर । ईशानः । सहसः । यहो इति ।

भगः । च । दातु । वार्यम् ॥११

हे "सहसो “यहो बलस्य पुत्राग्ने “सः प्रसिद्धस्त्वम् "ईशानः सर्वस्य जगतः। ईश्वरः सन् "नः अस्मभ्यं "राधांसि धनानि । 'रायो राधः' इति धननामसु पाठात् । “आ “भर आहर । "भगश्च भगो देवोऽपि “वार्यं धनं “दातु अस्मभ्यं ददातु । अभ्यासलोपश्छान्दसः। भगोऽत्र सूक्ते निपातभागिनी देवता ॥

त्वमंग्ने वी॒रव॒द्यशों दे॒वश्चं सवि॒ता भगः॑ ।

दितिंश्च दाति॒ वार्यं॑ ॥१२

त्वम् । अ॒ग्ने॒ । वी॒रऽवंत् । यशः॑ । दे॒वः । च॒ । स॒वि॒ता । भगः॑ ।

दितिः॑ । च॒ । दा॒ति॒ । वार्यं॑म् ॥१२

त्वम् । अग्ने । वीरऽवत् । यशः । देवः । च । सविता । भगः ।

दितिः । च । दाति । वार्यम् ॥१२

हे “अग्ने “त्वं “वीरवत् पुत्रपौत्रोपेतं “यशः अन्नं देहीति शेषः । “देवश्च “सविता सविता देवोऽपि “वार्यं वरणीयं धनं “दाति ददातु । “भगः च देवोऽपि ददातु । “दितिश्च दितिरपि देवी ददातु। सवित्रादिः सूक्ते निपातभागिनी देवता ॥

अग्ने॒ रक्षां णो॒ अंहंस॒: प्रतिं ष्म देव॒ रीषंतः ।

तपिंष्ठैर॒जरों दह ॥१३

अग्नें । रक्षं । न॒: । अंहंसः । प्रतिं । स्म॒ । दे॒व॒ । रिषंतः ।

तपिंष्ठैः । अ॒जरः॑ । द॒ह॒ ॥१३

अग्ने । रक्ष । नः । अंहसः । प्रति । स्म । देव । रिषतः ।

तपिष्ठैः । अजरः । दह ॥१३

हे “अग्ने त्वं “नः अस्मान् “अंहसः पापात् "रक्ष पाहि । संहितायां दीर्घश्छान्दसः । अपि च हे "देव द्योतमानाग्ने “अजरः जरारहितस्त्वं “रिषतः हिंसतः शत्रून् "तपिष्ठैः अतिशयेन तापकैस्तेजोभिः "दह भस्मीकुरु ॥

अधां म॒ही न॒ आय॒स्यनांधृष्टो॒ नृपींतये ।

पूर्भंवा श॒तभुंजिः ॥१४

अग्नें । म॒ही । न॒ः । आयंसी । अनांधृष्टः । नृऽपींतये ।

पूः । भ॒व॒ । श॒तऽभुंजिः ॥१४

अग्ने । मही । नः । आयसी । अनाधृष्टः । नृऽपीतये ।

पूः । भव । शतऽभुजिः ॥१४

“अध अधुना हे अग्ने “अनाधृष्टः अप्रतिधर्षणीयस्त्वं “नः अस्माकं “नृपीतये नृणां रक्षणार्थं “मही महती “आयसी अयसा निर्मिता “शतभुजिः अत्यन्तं विस्तृता शतगुणा “पूः पुरी । तद्रक्षासाधनभूतप्राकारादिर्वा पूरुच्यते। “भव । यथायसा निर्मिता पुरी तद्रक्षासाधनभूतप्राकारादिर्वा शत्रुभ्यो भीतान् रक्षति तद्वद्राक्षसेभ्यो भीतानस्मान् पाहीत्यर्थः ॥

त्वं नः॑ पा॒ह्यंहं॑सो॒ दोषा॑वस्तरघाय॒तः ।

दिवा॒ नक्तं॑मदाभ्य ॥१५

त्वम् । न॒ः । पा॒हि॒ । अंहं॑सः । दोषा॑ऽवस्तः । अ॒घ॒ऽय॒तः ।

दिवा॑ । नक्तं॑म् । अ॒दा॒भ्य॒ ॥१५

त्वम् । नः । पाहि । अंहसः । दोषाऽवस्तः । अघऽयतः ।

दिवा । नक्तम् । अदाभ्य ॥१५

हे “अदाभ्य अहिंस्य "दोषावस्तः रात्रेराच्छादयितः । तमसो वारयितरित्यर्थः । अग्ने “त्वं “नः अस्मान् “अंहसः पापात् "अघायतः पापमिच्छतः शत्रोश्च “दिवा “नक्तम् अहनि रात्रौ च सर्वदा “पाहि रक्ष ॥

मण्डल ७

ऋग्वेदः सूक्तं ७.१६

मैत्रावरुणिर्वसिष्ठः।

दे. अग्निः। प्रगाथः (विषमा बृहती, समा सतोबृहती।

एना वो अग्निं नमसोर्जो नपातमा हुवे ।
प्रियं चेतिष्ठमरतिं स्वध्वरं विश्वस्य दूतममृतम् ॥१॥
स योजते अरुषा विश्वभोजसा स दुद्रवत्स्वाहुतः ।
सुब्रह्मा यज्ञः सुशमी वसूनां देवं राधो जनानाम् ॥२॥
उदस्य शोचिरस्थादाजुह्वानस्य मीळ्हुषः ।
उद्धूमासो अरुषासो दिविस्पृशः समग्निमिन्धते नरः ॥३॥
तं त्वा दूतं कृण्महे यशस्तमं देवाँ आ वीतये वह ।
विश्वा सूनो सहसो मर्तभोजना रास्व तद्यत्त्वेमहे ॥४॥
त्वमग्ने गृहपतिस्त्वं होता नो अध्वरे ।
त्वं पोता विश्ववार प्रचेता यक्षि वेषि च वार्यम् ॥५॥
कृधि रत्नं यजमानाय सुक्रतो त्वं हि रत्नधा असि ।
आ न ऋते शिशीहि विश्वमृत्विजं सुशंसो यश्च दक्षते ॥६॥

त्वे अग्ने स्वाहुत प्रियासः सन्तु सूरयः ।

यन्तारो ये मघवानो जनानामूर्वान्दयन्त गोनाम् ॥७॥

येषामिळा घृतहस्ता दुरोण आँ अपि प्राता निषीदति ।

ताँस्त्रायस्व सहस्य द्रुहो निदो यच्छा नः शर्म दीर्घश्रुत् ॥८॥

स मन्द्रया च जिह्वया वह्निरासा विदुष्टरः ।

अग्ने रयिं मघवद्भ्यो न आ वह हव्यदातिं च सूदय ॥९॥

ये राधांसि ददत्यश्व्या मघा कामेन श्रवसो महः ।

ताँ अंहसः पिपृहि पर्तृभिष्ट्वं शतं पूर्भिर्यविष्ठ्य ॥१०॥

देवो वो द्रविणोदाः पूर्णां विवष्ट्यासिचम् ।

उद्वा सिञ्चध्वमुप वा पृणध्वमादिद्वो देव ओहते ॥११॥

तं होतारमध्वरस्य प्रचेतसं वह्निं देवा अकृण्वत ।

दधाति रत्नं विधते सुवीर्यमग्निर्जनाय दाशुषे ॥१२॥

सायणभाष्यम्

द्वितीयेऽनुवाके षोडश सूक्तानि । तत्र ‘त्वे ह यत्पितरः' इति पञ्चविंशत्यृचं प्रथमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमिन्द्रदेवताकम् । द्वाविंशादिभिश्चतसृभिः सुदासनाम्नो राज्ञो दानं स्तूयते । अतस्तास्तदेवताकाः । अनुक्रम्यते हि - त्वे ह यत्पञ्चाधिकैन्द्रं सुदासः पैजवनस्य चतस्रोऽन्त्याः दानस्तुतिः' इति । महाव्रत आदितः पञ्चदशर्चः शंसनीयाः। तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं -’ त्वे ह यत्पितरश्चिन्न इन्द्रेति पञ्चदश' (ऐ. आ. ५. २. २) इति ॥

ए॒ना वों अ॒ग्निं नम॑सो॒र्जो नपा॑त॒मा हु॑वे ।

प्रि॒यं चेति॑ष्ठमर॒तिं स्व॑ध्व॒रं विश्व॑स्य दू॒तम॒मृत॑म् ॥१

ए॒ना । व॒ः । अ॒ग्निम् । नम॑सा । ऊ॒र्जः । नपा॑तम् । आ । हु॒वे॒ ।

प्रि॒यम् । चेति॑ष्ठम् । अ॒र॒तिम् । सु॒ऽअ॒ध्व॒रम् । विश्व॑स्य । दू॒तम् । अ॒मृत॑म् ॥१

एना । वः । अग्निम् । नमसा । ऊर्जः । नपातम् । आ । हुवे ।

प्रियम् । चेतिष्ठम् । अरतिम् । सुऽअध्वरम् । विश्वस्य । दूतम् । अमृतम् ॥१

“उर्जः बलस्य “नपातं पुत्रम् । ' सूनुः नपात्' इत्यपत्यनामसु पाठात् । प्रियं प्रियमस्माकं “चेतिष्ठम् अतिशयेन ज्ञातारं प्रज्ञापकं वा “अरतिं गन्तारं स्वामिनं वा “स्वध्वरं सुयज्ञं “विश्वस्य सर्वस्य यजमानस्य “दूतम् “अमृतं नित्यम् अग्निम् “एना एनेन “नमसा स्तोत्रेण । यद्यप्यत्रान्वादेशो नास्ति तथापि छान्दसत्वादिदंशब्दस्यैनादेशः । यद्वा । एनैनमित्यग्नेर्विशेषणम् । समानार्षत्वात् पूर्वेषु सूक्तेष्वादिष्टत्वाद्वसिष्ठेनान्वादिश्यते । “वः युष्मदर्थम् "आ "हुवे आह्वयामि ॥

स योजते अरुषा विश्वभोजसा स दुद्रवत्स्वाहुतः ।

सुब्रह्मा यज्ञः सुशमी वसूनां देवं राधो जनानाम् ॥२

सः । योजते । अरुषा । विश्वऽभोजसा । सः । दुद्रवत् । सुऽआहुतः ।

सुऽब्रह्मा । यज्ञः । सुऽशमी । वसूनाम् । देवम् । राधः । जनानाम् ॥२

सः । योजते । अरुषा । विश्वऽभोजसा । सः । दुद्रवत् । सुऽआहुतः ।

सुऽब्रह्मा । यज्ञः । सुऽशमी । वसूनाम् । देवम् । राधः । जनानाम् ॥२

“सः अग्निः “अरुषा आरोचमानौ विश्वभोजसा विश्वस्य पालयितारावश्वौ “योजते रथे युनक्तु । यद्वा । सोऽरुषा आरोचमानेन तेजसा विश्वभोजसा विश्वस्य रक्षकेण योजते युज्यते । किंच “सः अग्निः “दुद्रवत् आनेतुं देवान् प्रति भृशं द्रवतु द्रवति वा । “स्वाहुतः सुष्ठु आहुतः “सुब्रह्मा सुस्तुतिः शोभनान्नो वा “यज्ञः यष्टव्यः “सुशमी सुकर्मा च भवति । तमिमं “देवं द्योतमानं “वसूनां वासकानां “जनानां वसिष्ठानां “राधः हविः अभिगच्छत्विति शेषः । यद्वा । एवंगुणविशिष्टोऽग्निर्वसूनां धनानां मध्ये देवमत्यन्तप्रकाशमानं राधो धनं जनानां यजमानानाम् । धनवत् प्रियतम इत्यर्थः ॥

उदस्य शोचिरस्थादाजुह्वानस्य मीळ्हुषः ।

उद्धूमासो अरुषासो दिविस्पृशः समग्निमिन्धते नरः ॥३

उत् । अस्य । शोचिः । अस्थात् । आऽजुह्वानस्य । मीळ्हुषः ।

उत् । धूमासः । अरुषासः । दिविऽस्पृशः । सम् । अग्निम् । इन्धते । नरः ॥३

उत् । अस्य । शोचिः । अस्थात् । आऽजुह्वानस्य । मीळ्हुषः ।

उत् । धूमासः । अरुषासः । दिविऽस्पृशः । सम् । अग्निम् । इन्धते । नरः ॥३

“मीळ्हुषः कामानां वर्षितुः “आजुह्वानस्य अभिहूयमानस्याग्नेः “शोचिः तेजः “उत् “अस्थात् उत्तिष्ठति । “अरुषासः आरोचमानाः “दिविस्पृशः अन्तरिक्षस्पृशः “धूमासः धूमाश्च “उत् अस्थुः। अस्थादित्येकवचनान्तं बहुवचनान्ततया विपरिणतं सदत्रान्वेति । तमिमम् “अग्निं “नरः कर्मणां नेतार ऋत्विजः “सम् “इन्धते सम्यग्दीपयन्ति ॥

तं त्वा॑ दू॒तं कृ॑ण्महे य॒शस्त॑मं दे॒वाँ आ वी॒तये॑ वह ।

विश्वा॑ सूनो सहसो मर्त॒भोज॑ना॒ रास्व॒ तद्यत्त्वेम॑हे ॥४

तम् । त्वा॒ । दू॒तम् । कृ॒ण्म॒हे॒ । य॒शःऽत॑मम् । दे॒वान् । आ । वी॒तये॑ । व॒ह॒ ।

विश्वा॑ । सू॒नो॒ इति॑ । स॒ह॒सः॒ । म॒र्त॒ऽभोज॑ना । रास्व॑ । तत् । यत् । त्वा॒ । ईम॑हे ॥४

तम् । त्वा । दूतम् । कृण्महे । यशःऽतमम् । देवान् । आ । वीतये । वह ।

विश्वा । सूनो इति । सहसः । मर्तऽभोजना । रास्व । तत् । यत् । त्वा । ईमहे ॥४

हे “सहसः "सूनो बलस्य पुत्राग्ने “यशस्तमम् अतिशयेन यशस्विनं “तं प्रसिद्धं यं “त्वा त्वां “दूतं "कृण्महे कुर्मः स त्वं “देवान् “वीतये हविषां भक्षणाय “आ “वह । किंच “यत् यदा “त्वा त्वाम् “ईमहे याचामहे तदैव “विश्वा विश्वानि मर्तभोजनानि मनुष्याणां भोग्यानि कल्याणानि धनानि “रास्व अस्मभ्यं देहि ॥

त्वम॑ग्ने गृ॒हप॑ति॒स्त्वं होता॑ नो अध्व॒रे ।

त्वं पोता॑ विश्ववार॒ प्रचे॑ता॒ यक्षि॒ वेषि॑ च॒ वार्य॑म् ॥५

त्वम् । अ॒ग्ने॒ । गृ॒हऽप॑तिः । त्वम् । होता॑ । नः॒ । अ॒ध्व॒रे ।

त्वम् । पोता॑ । वि॒श्व॒ऽवा॒र॒ । प्रऽचे॑ताः । यक्षि॑ । वेषि॑ । च॒ । वार्य॑म् ॥५

त्वम् । अग्ने । गृहऽपतिः । त्वम् । होता । नः । अध्वरे ।

त्वम् । पोता । विश्वऽवार । प्रऽचेताः । यक्षि । वेषि । च । वार्यम् ॥५

हे “विश्ववार विश्वैर्वरणीय “अग्ने “त्वं “नः अस्माकम् “अध्वरे यागे “गृहपतिः असि यजमानोऽसि । “त्वं “होता देवानामाह्वाता “त्वं त्वमेव “पोता असि । अतः “प्रचेताः प्रकृष्टमतिस्त्वं “वार्यं वरणीयं हविः “यक्षि यज । “वेषि “च कामयस्व भक्षय वा ॥

कृ॒धि रत्नं॒ यज॑मानाय सुक्रतो॒ त्वं हि र॑त्न॒धा असि॑ ।

आ न॑ ऋ॒ते शि॑शीहि॒ विश्व॑मृ॒त्विजं॑ सु॒शंसो॒ यश्च॒ दक्ष॑ते ॥६

कृ॒धि । रत्न॑म् । यज॑मानाय । सु॒क्र॒तो॒ इति॑ सुऽक्रतो । त्वम् । हि । र॒त्न॒ऽधाः । असि॑ ।

आ । नः॒ । ऋ॒ते । शि॒शी॒हि॒ । विश्व॑म् । ऋ॒त्विज॑म् । सु॒ऽशंसः॑ । यः । च॒ । दक्ष॑ते ॥६

कृधि । रत्नम् । यजमानाय । सुक्रतो इति सुऽक्रतो । त्वम् । हि । रत्नऽधाः । असि ।

आ । नः । ऋते । शिशीहि । विश्वम् । ऋत्विजम् । सुऽशंसः । यः । च । दक्षते ॥६

हे "सुक्रतो शोभनकर्मन्नग्ने "यजमानाय मह्यं "रत्नं धनम्। 'श्वात्रं रत्नम्' इति धननामसु पाठात् । "कृधि कुरु। देहीत्यर्थः। "हि यस्मात् "त्वं "रत्नधाः रत्नस्य दाता "असि । "नः अस्माकम् "ऋते यज्ञे "विश्वं सर्वम् "ऋत्विजम् "आ "शिशीहि तीक्ष्णीकुरु । किंच "यः "सुशंसः सुस्तुतिरस्मत्पुत्रः "दक्षते वर्धते तं वर्धय । यद्वा । यः सुशंसो होता वर्धते तं वर्धयेत्यर्थः। होतुः पृथगुपादानमादरार्थम् ॥ ॥२१॥

त्वे अ॑ग्ने स्वाहुत प्रि॒यास॑ः सन्तु सू॒रय॑ः ।

य॒न्तारो॒ ये म॒घवा॑नो॒ जना॑नामू॒र्वान्दय॑न्त॒ गोना॑म् ॥७

त्वे इति॑ । अ॒ग्ने॒ । सु॒ऽआ॒हु॒त॒ । प्रि॒यासः॑ । स॒न्तु॒ । सू॒रयः॑ ।

य॒न्तारः॑ । ये । म॒घऽवा॑नः । जना॑नाम् । ऊ॒र्वान् । दय॑न्त । गोना॑म् ॥७

त्वे इति । अग्ने । सुऽआहुत । प्रियासः । सन्तु । सूरयः ।

यन्तारः । ये । मघऽवानः । जनानाम् । ऊर्वान् । दयन्त । गोनाम् ॥७

हे "अग्ने "स्वाहुत यजमानैः सुष्ठु आहुत "त्वे तव "सूरयः प्रेरकाः स्तोतारो वा "प्रियासः प्रियाः "सन्तु भवन्तु । किंच "ये "मघवानः धनवन्तः "यन्तारः प्रदातारः "जनानाम् अस्मदीयानाम् "ऊर्वान् समूहान् "गोनां गवां चोर्वान् "दयन्त प्रयच्छन्ति ते च तव प्रियासः सन्त्विति पूर्वेणान्वयः॥

येषा॒मिळा॑ घृ॒तह॑स्ता दु॒रो॒ण आँ अपि॑ प्रा॒ता नि॒षीद॑ति ।

ताँस्त्रा॑यस्व सहस्य द्रु॒हो नि॒दो यच्छा॑ न॒ः शर्म॑ दीर्घ॒श्रुत् ॥८

येषा॑म् । इळा॑ । घृ॒तऽह॑स्ता । दु॒रो॒णे । आ । अपि॑ । प्रा॒ता । नि॒ऽसीद॑ति ।

तान् । त्रा॒य॒स्व॒ । स॒ह॒स्य॒ । द्रु॒हः । नि॒दः । यच्छ॑ । नः॒ । शर्म॑ । दी॒र्घ॒ऽश्रुत् ॥८

येषाम् । इळा । घृतऽहस्ता । दुरोणे । आ । अपि । प्राता । निऽसीदति ।

तान् । त्रायस्व । सहस्य । द्रुहः । निदः । यच्छ । नः । शर्म । दीर्घऽश्रुत् ॥८

"येषां "दुरोणे गृहे "घृतहस्ता । घृतयुक्तो हस्तो यस्या असौ घृतहस्ता । घृतेनाभिघारितेत्यर्थः । "इळा अन्नरूपा हविर्लक्षणा देवी। 'इरा इळा' इत्यन्ननामसु पाठात् । "प्राता पूर्णा "आ "निषीदति आसीदति । "अपि इति पूरणः । "तान् हविष्मतो यजमानान् हे "सहस्य सहसे बलाय हिताग्ने "द्रुहः दोग्धुः "निदः निन्दकाच्च शत्रोः "त्रायस्व । "नः अस्मभ्यं "दीर्घश्रुत् दीर्घकालं श्रोतव्यं "शर्म सुखं गृहं वा "यच्छ च देहि ॥

स म॒न्द्रया॑ च जि॒ह्वया॒ वह्नि॑रा॒सा वि॒दुष्ट॑रः ।

अग्ने॑ र॒यिं म॒घव॑द्भ्यो न॒ आ व॑ह ह॒व्यदा॑तिं च सूदय ॥९

सः । म॒न्द्रया॑ । च॒ । जि॒ह्वया॑ । वह्निः॑ । आ॒सा । वि॒दुःऽत॑रः ।

अग्ने॑ । र॒यिम् । म॒घव॑त्ऽभ्यः । नः॒ । आ । व॒ह॒ । ह॒व्यऽदा॑तिम् । च॒ । सू॒द॒य॒ ॥९

सः । मन्द्रया । च । जिह्वया । वह्निः । आसा । विदुःऽतरः ।

अग्ने । रयिम् । मघवत्ऽभ्यः । नः । आ । वह । हव्यऽदातिम् । च । सूदय ॥९

हे “अग्ने “मन्द्रया “च मोदयित्र्या देवानाम् “आसा आस्यस्थानीयया “जिह्वया ज्वालया “वह्निः हविषां वोढा “विदुष्टरः विद्वत्तरः “सः प्रसिद्धस्त्वं “मघवद्भ्यः हविष्मद्भ्यः नः अस्मभ्यं “रयिं धनम् “आ “वह च । “हव्यदातिम् । हव्यानि ददातीति हव्यदातिर्यजमानः तम् । तथा च वाजसनेयिन आमनन्ति- 'यजमानो वै हव्यदातिः' (श. ब्रा. १. ४. १. २४) इति । "सूदय “च कर्मसु प्रेरय च ॥

ये राधां॑सि॒ दद॒त्यश्व्या॑ म॒घा कामे॑न॒ श्रव॑सो म॒हः ।

ताँ अंह॑सः पिपृहि प॒र्तृभि॒ष्ट्वं श॒तं पू॒र्भिर्य॑विष्ठ्य ॥१०

ये । राधां॑सि । दद॑ति । अश्व्या॑ । म॒घा । कामे॑न । श्रव॑सः । म॒हः ।

तान् । अंह॑सः । पि॒पृ॒हि॒ । प॒र्तृऽभिः॑ । त्वम् । श॒तम् । पू॒ःऽभिः । य॒वि॒ष्ठ्य॒ ॥१०

ये । राधांसि । ददति । अश्व्या । मघा । कामेन । श्रवसः । महः ।

तान् । अंहसः । पिपृहि । पर्तृऽभिः । त्वम् । शतम् । पूःऽभिः । यविष्ठ्य ॥१०

हे "यविष्ठ्य युवतमाग्ने “त्वं “ये यजमानाः "महः महतः “श्रवसः यशसः "कामेन इच्छया। यशस्कामाः सन्त इत्यर्थः । “राधांसि साधकानि “अश्व्या अश्वात्मकानि “मघा मघानि “ददति “तान् दातॄन् “अंहसः पापात् शत्रोर्वा “पर्तृभिः रक्षासाधनभूतैः “शतम् अपरिमिताभिः “पूर्भिः नगरीभिश्च “पिपृहि पालय ॥

दे॒वो वो॑ द्रविणो॒दाः पू॒र्णां वि॑वष्ट्या॒सिच॑म् ।

उद्वा॑ सि॒ञ्चध्व॒मुप॑ वा पृणध्व॒मादिद्वो॑ दे॒व ओ॑हते ॥११

दे॒वः । वः॒ । द्र॒वि॒णः॒ऽदाः । पू॒र्णाम् । वि॒व॒ष्टि॒ । आ॒ऽसिच॑म् ।

उत् । वा॒ । सि॒ञ्चध्व॑म् । उप॑ । वा॒ । पृ॒ण॒ध्व॒म् । आत् । इत् । वः॒ । दे॒वः । ओ॒ह॒ते॒ ॥११

देवः । वः । द्रविणःऽदाः । पूर्णाम् । विवष्टि । आऽसिचम् ।

उत् । वा । सिञ्चध्वम् । उप । वा । पृणध्वम् । आत् । इत् । वः । देवः । ओहते ॥११

“द्रविणोदाः धनानां दाता “देवः अग्निः “वः युष्मदीयां “पूर्णां हविषा “आसिचम् आसिक्तां स्रुचं “विवष्टि कामयते । अतः “उत् “सिञ्चध्वं “वा सोमेन पात्रम् । “उप “पृणध्वं “वा सोमम् । वाशब्दौ समुच्चयार्थौ । ध्रुवग्रहेण होतृचमसं पूरयत चाग्नये सोमं यच्छत चेत्यर्थः । “आदित् अनन्तरमेव “देवः अग्निः “वः युष्मान् “ओहते वहति ॥

तं होता॑रमध्व॒रस्य॒ प्रचे॑तसं॒ वह्निं॑ दे॒वा अ॑कृण्वत ।

दधा॑ति॒ रत्नं॑ विध॒ते सु॒वीर्य॑म॒ग्निर्जना॑य दा॒शुषे॑ ॥१२

तम् । होता॑रम् । अ॒ध्व॒रस्य॑ । प्रऽचे॑तसम् । वह्नि॑म् । दे॒वाः । अ॒कृ॒ण्व॒त॒ ।

दधा॑ति । रत्न॑म् । वि॒ध॒ते । सु॒ऽवीर्य॑म् । अ॒ग्निः । जना॑य । दा॒शुषे॑ ॥१२

तम् । होतारम् । अध्वरस्य । प्रऽचेतसम् । वह्निम् । देवाः । अकृण्वत ।

दधाति । रत्नम् । विधते । सुऽवीर्यम् । अग्निः । जनाय । दाशुषे ॥१२

“देवाः 'प्रचेतसं प्रकृष्टमतिमग्निम् “अध्वरस्य यज्ञस्य “वह्निं वोढारं “होतारं च “अकृण्वत अकुर्वन् । किमर्थमित्यत आह । स च अग्निः “ विधते परिचरते “दाशुषे हविषां प्रदात्रे “जनाय “सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं “रत्नं रमणीयं धनं “दधाति ददात्वित्यर्थः ॥ ॥ २२॥

मण्डल ७

ऋग्वेदः सूक्तं ७.१७

दे. अग्निः। द्विपदा त्रिष्टुप्।

अग्ने भव सुषमिधा समिद्ध उत बर्हिरुर्विया वि स्तृणीताम् ॥१॥

उत द्वार उशतीर्वि श्रयन्तामुत देवाँ उशत आ वहेह ॥२॥

अग्ने वीहि हविषा यक्षि देवान्स्वध्वरा कृणुहि जातवेदः ॥३॥

स्वध्वरा करति जातवेदा यक्षद्देवाँ अमृतान्पिप्रयच्च ॥४॥

वंस्व विश्वा वार्याणि प्रचेतः सत्या भवन्त्वाशिषो नो अद्य ॥५॥

त्वामु ते दधिरे हव्यवाहं देवासो अग्न ऊर्ज आ नपातम् ॥६॥

ते ते देवाय दाशतः स्याम महो नो रत्ना वि दध इयानः ॥७॥

सायणभाष्यम्

'अग्ने भव सुषमिधा' इति सप्तर्चं सप्तदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षमग्निदेवताकम् । सप्तापि द्विपदास्त्रिष्टुभः । तथैवानुक्रम्यते--'अग्ने भव सप्त द्वैपदं त्रैष्टुभम् ' इति । अतिरात्रे षष्ठेऽहनि तृतीयसवने मैत्रावरुणशस्त्रे 'अग्ने भव' इति तृचोऽनुरूपः । सूत्र्यते हि - 'अग्ने

त्वं नोऽअन्तमोऽग्ने भव सुषमिधा समिद्ध इति स्तोत्रियानुरूपौ' (आश्व. श्रौ. ८. २) इति ॥

अग्ने॒ भव॑ सुष॒मिधा॒ समि॑द्ध उ॒त ब॒र्हिरु॑र्वि॒या वि स्तृ॑णीतां ॥१

अग्ने॑ । भव॑ । सु॒ऽस॒मिधा॑ । सम्ऽइ॑द्धः । उ॒त । ब॒र्हिः । उ॒र्वि॒या । वि । स्तृ॒णी॒ता॒म् ॥१

अग्ने । भव । सुऽसमिधा । सम्ऽइद्धः । उत । बर्हिः । उर्विया । वि । स्तृणीताम् ॥१

हे "अग्ने "सुषमिधा शोभनया समिधा “समिद्धः भव सम्यग्दीप्तो भव। "उत अपि च 'बर्हिः “उर्विया विस्तीर्णम् उपस्तृणीतामध्वर्युः ॥

उ॒त द्वार॑ उश॒तीर्वि श्र॑यंतामु॒त दे॒वाँ उ॑श॒त आ व॑हे॒ह ॥२

उ॒त । द्वारः॑ । उ॒श॒तीः । वि । श्र॒य॒न्ता॒म् । उ॒त । दे॒वान् । उ॒श॒तः । आ । व॒ह॒ । इ॒ह ॥२

उत । द्वारः । उशतीः । वि । श्रयन्ताम् । उत । देवान् । उशतः । आ । वह । इह ॥२

“उत अपि च “उशतीः देवान् कामयमानाः “द्वारः यज्ञगृहस्य देव्यो वा। तथा च यास्कः -- 'द्वारो जवतेर्वा द्रवतेर्वा वारयतेर्वा' (निरु. ८. ९) इति। “वि “श्रयन्ताम् । “उत अपि च “उशतः यज्ञं कामयमानान् "देवान् "इह यज्ञे “आ “वह ॥

अग्ने॑ वी॒हि ह॒विषा॒ यक्षि॑ दे॒वान्त्स्व॑ध्व॒रा कृ॑णुहि जातवेदः ॥३

अग्ने॑ । वी॒हि । ह॒विषा॑ । यक्षि॑ । दे॒वान् । सु॒ऽअ॒ध्व॒रा । कृ॒णु॒हि॒ । जा॒त॒ऽवे॒दः॒ ॥३

अग्ने । वीहि । हविषा । यक्षि । देवान् । सुऽअध्वरा । कृणुहि । जातऽवेदः ॥३

हे जातवेदः जातधन "अग्ने "वीहि देवानभिगच्छ। "हविषा "देवान् "यक्षि यज च। "स्वध्वरा स्वध्वरान् शोभनयज्ञांश्च "कृणुहि कुरु ॥

स्व॒ध्व॒रा क॑रति जा॒तवे॑दा॒ यक्ष॑द्दे॒वाँ अ॒मृता॑न्पि॒प्रय॑च्च ॥४

सु॒ऽअ॒ध्व॒रा । क॒र॒ति॒ । जा॒तऽवे॑दाः । यक्ष॑त् । दे॒वान् । अ॒मृता॑न् । पि॒प्रय॑त् । च॒ ॥४

सुऽअध्वरा । करति । जातऽवेदाः । यक्षत् । देवान् । अमृतान् । पिप्रयत् । च ॥४

“जातवेदाः जातधनोऽग्निः “अमृतान् मरणरहितान् “देवान् “स्वध्वरा स्वध्वरान् शोभनयज्ञान् “करति करोतु "यक्षत् हविषा यजतु च । “पिप्रयत् स्तोत्रैः प्रीणयतु च ॥

वंस्व॒ विश्वा॒ वार्याणि प्रचेतः स॒त्या भंवंत्वा॒शिषों नो अ॒द्य ॥५

वंस्वं । विश्वां । वार्याणि । प्र॒चे॒त॒ इतिं प्रऽचेतः । स॒त्याः । भ॒व॒न्तु॒ । आ॒ऽशिषः॑ । नः॒ । अ॒द्य ॥५

वंस्व । विश्वा । वार्याणि । प्रचेत इति प्रऽचेतः । सत्याः । भवन्तु । आऽशिषः । नः । अद्य ॥५

हे “प्रचेतः प्रकृष्टमतिमन्नग्ने “विश्वा विश्वानि “वार्याणि वरणीयानि धनानि “वंस्व अस्मभ्यं देहि । “नः अस्माकम् "आशिषः “अद्य “सत्याः यथार्थाः “भवन्तु ॥

त्वामु॒ ते दंधिरे हव्य॒वाहं दे॒वासों अग्न ऊ॒र्ज आ नपांतं ॥६

त्वाम् । ऊं॒ इतिं । ते । द॒धि॒रे॒ । ह॒व्य॒ऽवाहंम् । दे॒वासः॑ । अ॒ग्ने॒ । ऊ॒र्जः । आ । नपांतम् ॥६

त्वाम् । ऊं इति । ते । दधिरे । हव्यऽवाहम् । देवासः । अग्ने । ऊर्जः । आ । नपातम् ॥६

हे “अग्ने “ऊर्जः बलस्य “नपातं पुत्रम् । “सूनुर्नपात्' इत्यपत्यनामसु पाठात् । “त्वामु त्वामैव “ते प्रसिद्धाः "देवासः देवाः “हव्यवाहं हविषो वोढारम् “आ “दधिरे । अकुर्वन्नित्यर्थः ॥

ते तें दे॒वाय॒ दाशंतः स्याम म॒हो नो॒ रत्ना॒ वि दंध इया॒नः ॥७

ते । ते॒ । दे॒वायं । दाशंतः । स्या॒म॒ । म॒हः । न॒ः । रत्नां । वि । द॒ध॒ः । इ॒या॒नः ॥७

ते । ते । देवाय । दाशतः । स्याम । महः । नः । रत्ना । वि । दधः । इयानः ॥७

हे अग्ने “देवाय द्योतमानाय “ते तुभ्यं “ते प्रसिद्धा वसिष्ठा वयं “दाशतः हवींषि ददतः “स्याम भवेम । अतः “महः महांस्त्वम् “इयानः उपगम्यमानो याच्यमानो वा “नः अस्मभ्यं “रत्ना रत्नानि रमणीयानि धनानि “वि “दधः विधत्स्व ॥ ॥ २३ ॥ ॥ १ ॥

मण्डल ७

ऋग्वेदः सूक्तं ७.१८

दे. इन्द्रः, २२-२५ सुदाः पैजवनः। त्रिष्टुप्।

त्वे ह यत्पितरश्चिन्न इन्द्र विश्वा वामा जरितारो असन्वन् ।
त्वे गावः सुदुघास्त्वे ह्यश्वास्त्वं वसु देवयते वनिष्ठः ॥१॥
राजेव हि जनिभिः क्षेष्येवाव द्युभिरभि विदुष्कविः सन् ।
पिशा गिरो मघवन्गोभिरश्वैस्त्वायतः शिशीहि राये अस्मान् ॥२॥
इमा उ त्वा पस्पृधानासो अत्र मन्द्रा गिरो देवयन्तीरुप स्थुः ।
अर्वाची ते पथ्या राय एतु स्याम ते सुमताविन्द्र शर्मन् ॥३॥
धेनुं न त्वा सूयवसे दुदुक्षन्नुप ब्रह्माणि ससृजे वसिष्ठः ।
त्वामिन्मे गोपतिं विश्व आहा न इन्द्रः सुमतिं गन्त्वच्छ ॥४॥
अर्णांसि चित्पप्रथाना सुदास इन्द्रो गाधान्यकृणोत्सुपारा ।
शर्धन्तं शिम्युमुचथस्य नव्यः शापं सिन्धूनामकृणोदशस्तीः ॥५॥
पुरोळा इत्तुर्वशो यक्षुरासीद्राये मत्स्यासो निशिता अपीव ।
श्रुष्टिं चक्रुर्भृगवो द्रुह्यवश्च सखा सखायमतरद्विषूचोः ॥६॥

आ पक्थासो भलानसो भनन्तालिनासो विषाणिनः शिवासः ।
आ योऽनयत्सधमा आर्यस्य गव्या तृत्सुभ्यो अजगन्युधा नॄन् ॥७॥
दुराध्यो अदितिं स्रेवयन्तोऽचेतसो वि जगृभ्रे परुष्णीम् ।
मह्नाविव्यक्पृथिवीं पत्यमानः पशुष्कविरशयच्चायमानः ॥८॥
ईयुरर्थं न न्यर्थं परुष्णीमाशुश्चनेदभिपित्वं जगाम ।
सुदास इन्द्रः सुतुकाँ अमित्रानरन्धयन्मानुषे वध्रिवाचः ॥९॥
ईयुर्गावो न यवसादगोपा यथाकृतमभि मित्रं चितासः ।
पृश्निगावः पृश्निनिप्रेषितासः श्रुष्टिं चक्रुर्नियुतो रन्तयश्च ॥१०॥
एकं च यो विंशतिं च श्रवस्या वैकर्णयोर्जनान्राजा न्यस्तः ।
दस्मो न सद्मन्नि शिशाति बर्हिः शूरः सर्गमकृणोदिन्द्र एषाम् ॥११॥
अध श्रुतं कवषं वृद्धमप्स्वनु द्रुह्युं नि वृणग्वज्रबाहुः ।
वृणाना अत्र सख्याय सख्यं त्वायन्तो ये अमदन्ननु त्वा ॥१२॥
वि सद्यो विश्वा दृंहितान्येषामिन्द्रः पुरः सहसा सप्त दर्दः ।
व्यानवस्य तृत्सवे गयं भाग्जेष्म पूरुं विदथे मृध्रवाचम् ॥१३॥
नि गव्यवोऽनवो द्रुह्यवश्च षष्टिः शता सुषुपुः षट् सहस्रा ।
षष्टिर्वीरासो अधि षड्दुवोयु विश्वेदिन्द्रस्य वीर्या कृतानि ॥१४॥
इन्द्रेणैते तृत्सवो वेविषाणा आपो न सृष्टा अधवन्त नीचीः ।
दुर्मित्रासः प्रकलविन्मिमाना जहुर्विश्वानि भोजना सुदासे ॥१५॥
अर्धं वीरस्य शृतपामनिन्द्रं परा शर्धन्तं नुनुदे अभि क्षाम् ।
इन्द्रो मन्युं मन्युम्यो मिमाय भेजे पथो वर्तनिं पत्यमानः ॥१६॥
आध्रेण चित्तद्वेकं चकार सिंह्यं चित्पेत्वेना जघान ।
अव स्रक्तीर्वेश्यावृश्चदिन्द्रः प्रायच्छद्विश्वा भोजना सुदासे ॥१७॥
शश्वन्तो हि शत्रवो रारधुष्टे भेदस्य चिच्छर्धतो विन्द रन्धिम् ।
मर्ताँ एन स्तुवतो यः कृणोति तिग्मं तस्मिन्नि जहि वज्रमिन्द्र ॥१८॥
आवदिन्द्रं यमुना तृत्सवश्च प्रात्र भेदं सर्वताता मुषायत् ।

अजासश्च शिग्रवो यक्षवश्च बलिं शीर्षाणि जभ्रुरश्व्यानि ॥१९॥

न त इन्द्र सुमतयो न रायः संचक्षे पूर्वा उषसो न नूत्नाः ।

देवकं चिन्मान्यमानं जघन्थाव त्मना बृहतः शम्बरं भेत् ॥२०॥

प्र ये गृहादममदुस्त्वाया पराशरः शतयातुर्वसिष्ठः ।

न ते भोजस्य सख्यं मृषन्ताधा सूरिभ्यः सुदिना व्युच्छान् ॥२१॥

द्वे नप्तुर्देववतः शते गोर्द्वा रथा वधूमन्ता सुदासः ।

अर्हन्नग्ने पैजवनस्य दानं होतेव सद्म पर्येमि रेभन् ॥२२॥

चत्वारो मा पैजवनस्य दानाः स्मद्दिष्टयः कृशनिनो निरेके ।

ऋज्रासो मा पृथिविष्ठाः सुदासस्तोकं तोकाय श्रवसे वहन्ति ॥२३॥

यस्य श्रवो रोदसी अन्तरुर्वी शीर्ष्णेशीर्ष्णे विबभाजा विभक्ता ।

सप्तेदिन्द्रं न स्रवतो गृणन्ति नि युध्यामधिमशिशादभीके ॥२४॥

इमं नरो मरुतः सश्चतानु दिवोदासं न पितरं सुदासः ।

अविष्टना पैजवनस्य केतं दूणाशं क्षत्रमजरं दुवोयु ॥२५॥

सायणभाष्यम्

द्वितीयेऽनुवाके षोडश सूक्तानि । तत्र 'त्वे ह यत्पितरः' इति पञ्चविंशत्यृचं प्रथमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमिन्द्रदेवताकम् । द्वाविंशादिभिश्चतसृभिः सुदासनाम्नो राज्ञो दानं स्तूयते । अतस्तास्तदेवताकाः । अनुक्रम्यते हि - त्वे ह यत्पञ्चाधिकैन्द्रं सुदासः पैजवनस्य चतस्रोऽन्त्या दानस्तुतिः इति । महाव्रत आदितः पञ्चदशर्चः शंसनीयाः। तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं - ' त्वे ह यात्पितरश्चिन्न इन्द्रेति पञ्चदश' (ऐ. आ. ५. २. २) इति ॥ ।

त्वे ह॒ यत्पि॒तर॑श्चिन्न इन्द्र॒ विश्वा॑ वा॒मा ज॑रि॒तारो॒ अस॑न्वन् ।

त्वे गाव॑ः सु॒दुघा॒स्त्वे ह्यश्वा॒स्त्वं वसु॑ देवय॒ते वनि॑ष्ठः ॥१

त्वे इति॑ । ह॒ । यत् । पि॒तरः॑ । चि॒त् । नः॒ । इ॒न्द्र॒ । विश्वा॑ । वा॒मा । ज॒रि॒तारः॑ । अस॑न्वन् ।

त्वे इति॑ । गाव॑ः । सु॒ऽदुघाः॑ । त्वे इति॑ । हि । अश्वाः॑ । त्वम् । वसु॑ । दे॒व॒ऽय॒ते । वनि॑ष्ठः ॥१

त्वे इति । ह । यत् । पितरः । चित् । नः । इन्द्र । विश्वा । वामा । जरितारः । असन्वन् ।

त्वे इति । गावः । सुऽदुघाः । त्वे इति । हि । अश्वाः । त्वम् । वसु । देवऽयते । वनिष्ठः ॥१

हे “इन्द्र “त्वे “ह त्वय्येव “नः अस्माकं “पितरश्चित् पितरोऽपि “जरितारः स्तोतारः सन्तः “यत् यस्मात्कारणात् “विश्वा विश्वानि “वामा वामानि वननीयानि धनानि । तथा च यास्कः-- ‘वामं वननीयं भवति' (निरु. ६. ३१) इति । “असन्वन् अलभन्त तस्माद्वयमपि धनकामास्त्वां स्तुमः । तद्युक्तम् । “हि यस्मात् कारणात् “त्वे त्वयि “गावः “सुदुघाः दोग्धुं सुशकाः सन्ति “त्वे त्वयि “अश्वाः सन्ति “त्वं “वसु धनं “देवयते देवं त्वामिच्छते यजमानाय “वनिष्ठः दातृतमो भवसि ॥

राजे॑व॒ हि जनि॑भि॒ः क्षेष्ये॒वाव॒ द्युभि॑र॒भि वि॒दुष्क॒विः सन् ।

पि॒शा गिरो॑ मघव॒न्गोभि॒रश्वै॑स्त्वाय॒तः शि॑शीहि रा॒ये अ॒स्मान् ॥२

राजा॑ऽइव । हि । जनि॑ऽभिः । क्षेषि॑ । ए॒व । अव॑ । द्युऽभिः॑ । अ॒भि । वि॒दुः । क॒विः । सन् ।

पि॒शा । गिरः॑ । म॒घ॒ऽव॒न् । गोभिः॑ । अश्वैः॑ । त्वा॒ऽय॒तः । शि॒शी॒हि॒ । रा॒ये । अ॒स्मान् ॥२

राजाऽइव । हि । जनिऽभिः । क्षेषि । एव । अव । द्युऽभिः । अभि । विदुः । कविः । सन् ।

पिशा । गिरः । मघऽवन् । गोभिः । अश्वैः । त्वाऽयतः । शिशीहि । राये । अस्मान् ॥२

हे इन्द्र त्वं “जनिभिः जायाभिः “राजेव “द्युभिः दीप्तिभिः सह “क्षेष्येव निवसस्येव। “हि इति पूरणः । किंच हे मघवन् धनवन्निन्द्र “विदुः विद्वान् “कविः क्रान्तकर्मा क्रान्तप्रज्ञो वा “सन् “गिरः स्तोतॄनस्मान् “पिशा रूपेण हिरण्यादिना वा “गोभिः च “अश्वैः च “अभि अभितः रक्ष । “त्वायतः त्वत्कामान् “अस्मान् “राये “शिशीहि धनार्थं च संस्कुरु॥

इ॒मा उ॑ त्वा पस्पृधा॒नासो॒ अत्र॑ म॒न्द्रा गिरो॑ देव॒यन्ती॒रुप॑ स्थुः ।

अ॒र्वाची॑ ते प॒थ्या॑ रा॒य ए॑तु॒ स्याम॑ ते सुम॒तावि॑न्द्र॒ शर्म॑न् ॥३

इ॒माः । ऊ॒ इति॑ । त्वा॒ । प॒स्पृ॒धा॒नासः॑ । अत्र॑ । म॒न्द्राः । गिरः॑ । दे॒व॒ऽयन्तीः॑ । उप॑ । स्थु॒ः ।

अ॒र्वाची॑ । ते॒ । प॒थ्या॑ । रा॒यः । ए॒तु॒ । स्याम॑ । ते॒ । सु॒ऽम॒तौ । इ॒न्द्र॒ । शर्म॑न् ॥३

इमाः । ऊं इति । त्वा । पस्पृधानासः । अत्र । मन्द्राः । गिरः । देवऽयन्तीः । उप । स्थुः ।

अर्वाची । ते । पथ्या । रायः । एतु । स्याम । ते । सुऽमतौ । इन्द्र । शर्मन् ॥३

हे "इन्द्र “त्वा त्वाम् “अत्र यज्ञे स्तोतरि वा प्रवर्तमानाः “पस्पृधानासः स्पर्धमानाः "मन्द्राः मोदमानाः “इमाः “गिरः स्तुतयः “उप “स्थुः उपतिष्ठन्ति । अतः “ते तव “रायः धनस्य “पथ्या सृतिः “अर्वाची अस्मदभिमुखी “एतु गच्छतु । हे इन्द्र वयं च “ते "सुमतौ सुष्टुतौ वर्तमानाः “शर्मन् शर्मणि सुखे “स्याम भूयास्म ॥

धे॒नुं न त्वा॑ सू॒यव॑से॒ दुदु॑क्ष॒न्नुप॒ ब्रह्मा॑णि ससृजे॒ वसि॑ष्ठः ।

त्वामिन्मे॒ गोप॑तिं॒ विश्व॑ आ॒हा न॒ इन्द्र॑ः सुम॒तिं ग॒न्त्वच्छ॑ ॥४

धे॒नुम् । न । त्वा॒ । सु॒ऽयव॑से । दुधु॑क्षन् । उप॑ । ब्रह्मा॑णि । स॒सृ॒जे॒ । वसि॑ष्ठः ।

त्वाम् । इत् । मे॒ । गोऽप॑तिम् । विश्वः॑ । आ॒ह॒ । आ । नः॒ । इन्द्रः॑ । सु॒ऽम॒तिम् । ग॒न्तु॒ । अच्छ॑ ॥४

धेनुम् । न । त्वा । सुऽयवसे । दुधुक्षन् । उप । ब्रह्माणि । ससृजे । वसिष्ठः ।

त्वाम् । इत् । मे । गोऽपतिम् । विश्वः । आह । आ । नः । इन्द्रः । सुऽमतिम् । गन्तु । अच्छ ॥४

हे इन्द्र “सुयवसे सुतृणे गोष्ठे वर्तमानां “धेनुं “न धेनुमिव सुहविष्के यज्ञगृहे। दृष्टान्तसामर्थ्यात् दार्ष्टान्तिकलाभः । वर्तमानं त्वां “दुधुक्षन् । संहितायां व्यत्ययेन दकारः । कामान् दोग्धुमिच्छन् “वसिष्ठः “ब्रह्माणि वत्सस्थानीयानि स्तोत्राणि “उप ससृजे उपसृजते । “मे मम “विश्वः सर्वः जनः “त्वामित् त्वामेव “गोपतिं गवां स्वामिनम् “आह ब्रवीति । अथ परोक्षस्तुतिः । “नः अस्माकं “सुमतिं सुष्टुतिम् “अच्छ अभि “इन्द्रः “आ “गन्तु आगच्छतु ॥

अर्णां॑सि चित्पप्रथा॒ना सु॒दास॒ इन्द्रो॑ गा॒धान्य॑कृणोत्सुपा॒रा ।

शर्ध॑न्तं शि॒म्युमु॒चथ॑स्य॒ नव्य॒ः शाप॒ं सिन्धू॑नामकृणो॒दश॑स्तीः ॥५

अर्णां॑सि । चि॒त् । प॒प्र॒था॒ना । सु॒ऽदासे॑ । इन्द्रः॑ । गा॒धानि॑ । अ॒कृ॒णो॒त् । सु॒ऽपा॒रा ।

शर्ध॑न्तम् । शि॒म्युम् । उ॒चथ॑स्य । नव्यः॑ । शाप॑म् । सिन्धू॑नाम् । अ॒कृ॒णो॒त् । अश॑स्तीः ॥५

अर्णांसि । चित् । पप्रथाना । सुऽदासे । इन्द्रः । गाधानि । अकृणोत् । सुऽपारा ।

शर्धन्तम् । शिम्युम् । उचथस्य । नव्यः । शापम् । सिन्धूनाम् । अकृणोत् । अशस्तीः ॥५

"नव्यः स्तुत्यः “इन्द्रः “अर्णांसि शत्रुभिर्विदारितायाः परुष्ण्याः उदकानि “पप्रथाना “चित् प्रथमानान्यपि "सुदासे राज्ञे “गाधानि “सुपारा सुपाराणि पारयितुं तर्तुं योग्यानि च “अकृणोत् अकरोत् । अपि च “शर्धन्तम् उत्सहमानं “शिम्युं बाधमानं “शापं विश्वरूपोद्भवमात्मनोऽभिशापम् “अशस्तीः अभिशस्तीश्च “उचथस्य स्तोतुः “सिन्धूनां नदीनाम् "अकृणोत् अकरोत् ॥ ॥ २४ ॥

पु॒रो॒ळा इत्तु॒र्वशो॒ यक्षु॑रासीद्रा॒ये मत्स्या॑सो॒ निशि॑ता॒ अपी॑व ।

श्रु॒ष्टिं च॑क्रु॒र्भृग॑वो द्रु॒ह्यव॑श्च॒ सखा॒ सखा॑यमतर॒द्विषू॑चोः ॥६

पु॒रो॒ळाः । इत् । तु॒र्वशः॑ । यक्षुः॑ । आ॒सी॒त् । रा॒ये । मत्स्या॑सः । निऽशि॑ताः । अपि॑ऽइव ।

श्रुष्टिम् । चक्रुः । भृगवः । द्रुह्यवः । च । सखा । सखायम् । अतरत् । विषूचोः ॥६

पुरोळाः । इत् । तुर्वशः । यक्षुः । आसीत् । राये । मत्स्यासः । निऽशिताः । अपिऽइव ।

श्रुष्टिम् । चक्रुः । भृगवः । द्रुह्यवः । च । सखा । सखायम् । अतरत् । विषूचोः ॥६

"यक्षुः यज्ञकुशलः ॥ यजेः सन्प्रत्ययो न तु सनन्तः । अतो न द्विर्भावः ॥ "पुरोळाः पुरोगामी पुरोदाता वा । "इत् इति पूरणः । "तुर्वशः नाम राजासीत्। सः तुर्वशः "राये धनप्राप्तये इन्द्रस्य सखायं सुदासं जगाम । "मत्स्यासः "इव जालनिहिता मत्स्या इव "निशिताः नियन्त्रिताः "अपि "भृगवः "द्रुह्यवश्च योधाश्च सुदासः तुर्वशस्य च "श्रुष्टिम् आशुप्राप्तिं "चक्रुः । "विषूचोः विष्वगञ्चतोरुभयोर्मध्ये "सखा सुदासश्चेन्द्रः "सखायं सुदासम् "अतरत् अतारयत् । तुर्वशं चावधीदित्यर्थः । यद्वा । यक्षुर्यज्ञशीलः पुरोळाः पुरोदाता तुर्वशो नाम राजासीत् । तेन मत्स्यासो मत्स्यजनपदा निशिता बाधिता आसन् । अपि च भृगवो द्रुह्यवश्च श्रुष्टिं सुखं तुर्वशस्य चक्रुः । विषूचोर्विष्वगञ्चतोरुभयोर्मध्ये सखा तुर्वशस्य सखेन्द्रः सखायं राजानमतरत् अतारयत् ॥

आ पक्थासो भलानसो भनन्तालिनासो विषाणिनः शिवासः ।

आ योऽनयत्सधमा आर्यस्य गव्या तृत्सुभ्यो अजगन्युधा नॄन् ॥७

आ । पक्थासः । भलानसः । भनन्त । आ । अलिनासः । विषाणिनः । शिवासः ।

आ । यः । अनयत् । सधऽमाः । आर्यस्य । गव्या । तृत्सुऽभ्यः । अजगन् । युधा । नॄन् ॥७

आ । पक्थासः । भलानसः । भनन्त । आ । अलिनासः । विषाणिनः । शिवासः ।

आ । यः । अनयत् । सधऽमाः । आर्यस्य । गव्या । तृत्सुऽभ्यः । अजगन् । युधा । नॄन् ॥७

"पक्थासः पक्था हविषां पाचकाः "भलानसः भद्रमुखाः । भलेति भद्रवाची । "अलिनासः अलिनाः । तपोभिरप्रवृद्धा इत्यर्थः । "विषाणिनः कण्डूयनार्थं कृष्णविषाणहस्ताः । दीक्षिता इत्यर्थः । "शिवासः शिवाः यागादिना सर्वस्य लोकस्य शिवकराः । यागेन हि शिवं भवति लोकस्य । "आ "भनन्त अभिष्टुवन्ति तमिन्द्रम् । भनतिः शब्दकर्मा 'नौति भनति' इति शब्दकर्मसु पाठात् । "यः इन्द्रः "सधमाः । सोमपानेन सह माद्यतीति सधमादः । सधमाद एव सधमाः । "आर्यस्य कर्मशीलस्य "गव्या गोसंघान् "तृत्सुभ्यः हिंसकेभ्यः "आ "अनयत् । "अजगन् अजगत् स्वयं च गोसंघान् लेभे । "युधा युद्धेन तान् नॄन्' शत्रून् जघान चेति शेषः ॥

दुराध्यो३ अदितिं स्रेवयन्तोऽचेतसो वि जगृभ्रे परुष्णीम् ।

मह्नाविव्यक्पृथिवीं पत्यमानः पशुष्कविरशयच्चायमानः ॥८

दुःऽआध्यः । अदितिम् । स्रेवयन्तः । अचेतसः । वि । जगृभ्रे । परुष्णीम् ।

मह्ना । अविव्यक् । पृथिवीम् । पत्यमानः । पशुः । कविः । अशयत् । चायमानः ॥८

दुःऽआध्यः । अदितिम् । स्रेवयन्तः । अचेतसः । वि । जगृभ्रे । परुष्णीम् ।

मह्ना । अविव्यक् । पृथिवीम् । पत्यमानः । पशुः । कविः । अशयत् । चायमानः ॥८

"दुराध्यः दुष्टाभिसंधयः "अचेतसः मन्दमतयः सुदासः शत्रवः "अदितिम् अदीनां “परुष्णीं नदीं “स्रेवयन्तः “वि “जगृभ्रे । विग्रहः कूलभेदः । तमकुर्वन् । परुष्ण्याः कूलं बिभिदुरित्यर्थः। सः सुदासः “मह्ना इन्द्रप्रसादलब्धेन महिम्ना “पृथिवीम् अविव्यक् तदैव व्याप्नोत् । न पुनरुदकेनाबाध्यत । ततः सुदासः शत्रुः “चायमानः चयमानस्य पुत्रः “कविः कविनामा “पत्यमानः पलायमानः “पशुः यागे संज्ञप्तः पशुरिव "अशयत् अशेत । सुदासा निहत इत्यर्थः ॥

ई॒युरर्थं॒ न न्य॒र्थं परु॑ष्णीमा॒शुश्च॒नेद॑भिपि॒त्वं ज॑गाम ।

सु॒दास॒ इन्द्र॑ः सु॒तुकाँ अ॒मित्रा॒नर॑न्धय॒न्मानु॑षे॒ वध्रि॑वाचः ॥९

ई॒युः । अर्थ॑म् । न । नि॒ऽअ॒र्थम् । परु॑ष्णीम् । आ॒शुः । च॒न । इत् । अ॒भि॒ऽपि॒त्वम् । ज॒गा॒म॒ ।

सु॒ऽदासे॑ । इन्द्र॑ः । सु॒ऽतुका॑न् । अ॒मित्रा॑न् । अर॑न्धयत् । मानु॑षे । वध्रि॑ऽवाचः ॥९

ईयुः । अर्थम् । न । निऽअर्थम् । परुष्णीम् । आशुः । चन । इत् । अभिऽपित्वम् । जगाम ।

सुऽदासे । इन्द्रः । सुऽतुकान् । अमित्रान् । अरन्धयत् । मानुषे । वध्रिऽवाचः ॥९

अथेन्द्रः परुष्ण्या विच्छिन्नानि पर्वाणि संदधे । ततः परुष्ण्या आपः यथापूर्वम् “अर्थं गन्तव्यमेव प्रवणदेशं प्रति “परुष्णीम् “ईयुः आययां चक्रुः ॥ 'इण् गतौ ' इति धातोरन्तर्भावितण्यर्थात् लिटि ईयुः इति । अतो द्विकर्मकमाख्यातम् ॥ “न्यर्थम् अगन्तव्यं परुष्ण्याः पार्श्वयोः स्थितं निम्नं देशं प्रति परुष्णीं “न ईयुः । “आशुश्चन राज्ञः सुदासोऽश्वोऽपि “अभिपित्वम् अभिप्राप्तव्यमेव “जगाम । “इन्द्रः च “सुदासे राज्ञे “मानुषे लोके “वध्रिवाचः जल्पकान् “अमित्रान् शत्रून् “सुतुकान् सुतोकान् । 'तुक् तोकम्' इत्यपत्यनामसु पाठात् । “अरन्धयत् वशमानयत् ॥

ई॒युर्गावो॒ न यव॑सा॒दगो॑पा यथाकृ॒तम॒भि मि॒त्रं चि॒तास॑ः ।

पृश्नि॑गाव॒ः पृश्नि॑निप्रेषितासः श्रु॒ष्टिं च॑क्रुर्नि॒युतो॒ रन्त॑यश्च ॥१०

ई॒युः । गाव॑ः । न । यव॑सात् । अगो॑पाः । य॒था॒ऽकृ॒तम् । अ॒भि । मि॒त्रम् । चि॒तास॑ः ।

पृश्नि॑ऽगावः । पृश्नि॑ऽनिप्रेषितासः । श्रु॒ष्टिम् । च॒क्रु॒ः । नि॒ऽयुत॑ः । रन्त॑यः । च॒ ॥१०

ईयुः । गावः । न । यवसात् । अगोपाः । यथाऽकृतम् । अभि । मित्रम् । चितासः ।

पृश्निऽगावः । पृश्निऽनिप्रेषितासः । श्रुष्टिम् । चक्रुः । निऽयुतः । रन्तयः । च ॥१०

यदेन्द्रः सुदासो रक्षणार्थमागच्छति तदा “पृश्निनिप्रेषितासः पृश्निनिप्रेषिताः पृश्न्या मात्रा नितरां प्रहिताः “चितासः संहता जानन्तो वा “पृश्निगावः । पृश्निवर्णा गावोऽश्वा येषां ते पृश्निगावः मरुतः “यथाकृतम् इन्द्रस्य साहाय्यं करवामेति यथा पूर्वं समयः कृतस्तं समयमनतिक्रम्य “मित्रम् इन्द्रं "यवसात् । निमित्तार्थे पञ्चमी । यवसं निमित्तीकृत्य “अगोपाः गोपालेनारक्षिताः “गावो “न गाव इव

अभि “ईयुः अभिजग्मुः । “रन्तयः रममाणाः “नियुतः मरुतामश्वाः “च । “श्रुष्टिं शीघ्रप्राप्तिं “चक्रुः । तस्मिन् युद्धे मरुत इन्द्रं साहाय्यार्थमभ्यगच्छन्नित्यर्थः ॥

एकं॑ च॒ यो विं॑श॒तिं च॑ श्रव॒स्या वै॑क॒र्णयो॒र्जना॒न्राजा॒ न्यस्त॑ः ।

द॒स्मो न सद्म॒न्नि शि॑शाति ब॒र्हिः शूर॒ः सर्ग॑मकृणो॒दिन्द्र॑ एषाम् ॥११

एक॑म् । च॒ । यः । विं॒श॒तिम् । च॒ । श्र॒व॒स्या । वै॒क॒र्णयोः॑ । जना॑न् । राजा॑ । नि । अस्त॒रित्यस्तः॑ ।

द॒स्मः । न । सद्म॑न् । नि । शि॒शा॒ति॒ । ब॒र्हिः । शूरः॑ । सर्ग॑म् । अ॒कृ॒णो॒त् । इन्द्रः॑ । ए॒षा॒म् ॥११

एकम् । च । यः । विंशतिम् । च । श्रवस्या । वैकर्णयोः । जनान् । राजा । नि । अस्तरित्यस्तः ।

दस्मः । न । सद्मन् । नि । शिशाति । बर्हिः । शूरः । सर्गम् । अकृणोत् । इन्द्रः । एषाम् ॥११

“यः सुदासो राजा “श्रवस्या यशस इच्छया अन्नेच्छया वा परुष्ण्याः पार्श्वस्थयोः "वैकर्णयोः जनपदयोर्विद्यमानान् “एकं “च “विंशतिं “च “जनान् “न्यस्तः आत्मना अहन् सः “राजा “दस्मो “न दर्शनीयो युवाध्वर्युरिव “सद्मन् यज्ञगृहे “बर्हिः यस्मिन् युद्धे सपत्नान “नि “शिशाति नितरां लुनाति तस्मिन् युद्धे “शूरः “इन्द्रः “एषां मरुतां “सर्गं प्रसवम् “अकृणोत् सुदासः साहाय्यार्थमकरोत् ॥

अध॑ श्रु॒तं क॒वषं॑ वृ॒द्धम॒प्स्वनु॑ द्रु॒ह्युं नि वृ॑ण॒ग्वज्र॑बाहुः ।

वृ॒णा॒ना अत्र॑ स॒ख्याय॑ स॒ख्यं त्वा॒यन्तो॒ ये अम॑द॒न्ननु॑ त्वा ॥१२

अध॑ । श्रु॒तम् । क॒वष॑म् । वृ॒द्धम् । अ॒प्ऽसु । अनु॑ । द्रु॒ह्युम् । नि । वृ॒ण॒क् । वज्र॑ऽबाहुः ।

वृ॒णा॒नाः । अत्र॑ । स॒ख्याय॑ । स॒ख्यम् । त्वा॒ऽयन्तः॑ । ये । अम॑दन् । अनु॑ । त्वा॒ ॥१२

अध । श्रुतम् । कवषम् । वृद्धम् । अप्ऽसु । अनु । द्रुह्युम् । नि । वृणक् । वज्रऽबाहुः ।

वृणानाः । अत्र । सख्याय । सख्यम् । त्वाऽयन्तः । ये । अमदन् । अनु । त्वा ॥१२

“अध अपि च “वज्रबाहुः इन्द्रः “श्रुतं “कवषं च “वृद्धं च त्रीन् तथा “द्रुह्युम् “अनु आनुपूर्व्येण “अप्सु उदकेषु “नि “वृणक् न्यमज्जयदित्यर्थः । अत्र अस्मिन्नवसरे “ये “त्वायन्तः त्वत्कामाः “त्वा त्वाम् “अनु “अमदन् अस्तुवन् ते सखायः “सख्याय सख्यार्थं त्वां “वृणानाः “सख्यं लेभिरे इति शेषः ॥

वि स॒द्यो विश्वा॑ दृंहि॒तान्ये॑षा॒मिन्द्र॒ः पुर॒ः सह॑सा स॒प्त द॑र्दः ।

व्यान॑वस्य॒ तृत्स॑वे॒ गयं॑ भा॒ग्जेष्म॑ पू॒रुं वि॒दथे॑ मृध्रवा॑चम् ॥१३

वि । स॒द्यः । विश्वा॑ । दृं॒हि॒तानि॑ । ए॒षा॒म् । इन्द्रः॑ । पुरः॑ । सह॑सा । स॒प्त । द॒र्द॒रिति॑ दर्दः ।

वि । आन॑वस्य । तृत्स॑वे । गय॑म् । भा॒क् । जेष्म॑ । पू॒रुम् । वि॒दथे॑ । मृ॒ध्रऽवा॑चम् ॥१३

वि । सद्यः । विश्वा । दृंहितानि । एषाम् । इन्द्रः । पुरः । सहसा । सप्त । दर्दरिति दर्दः ।

वि । आनवस्य । तृत्सवे । गयम् । भाक् । जेष्म । पूरुम् । विदथे । मृध्रऽवाचम् ॥१३

“एषां कवषादीनां “विश्वा विश्वानि “दृंहितानि दृढानि दुर्गाणि “पुरः नगरीश्च तद्रक्षासाधनभूतान् “सप्त प्राकारांश्च “इन्द्रः “सहसा बलेन “सद्यः एव “वि “दर्दः विदारयामास । अपि च “आनवस्य अनोः संबन्धिनो बलस्य अनोः पुत्रस्य वा “गयं गृहं धनं वा “तृत्सवे तृत्सुनामकाय राज्ञे तृत्सूनां गणाय वा “वि “भाक् व्यभजत् । अदादित्यर्थः । इत्थमिन्द्रं स्तुवन्तो वयं “विदथे युद्धे “मृधवाचं बाधवाचं “पूरुं मनुष्यं “जेष्म जयेम ॥

नि ग॒व्यवोऽन॑वो द्रु॒ह्यव॑श्च ष॒ष्टिः श॒ता सु॑षुपु॒ः षट् स॒हस्रा॑ ।

ष॒ष्टिर्वी॒रासो॒ अधि॒ षड्दु॑वो॒यु विश्वेदिन्द्र॑स्य वी॒र्या॑ कृ॒तानि॑ ॥१४

नि । ग॒व्यवः॑ । अन॑वः । द्रु॒ह्यवः॑ । च॒ । ष॒ष्टिः । श॒ता । सु॒सु॒पु॒ः । षट् । स॒हस्रा॑ ।

ष॒ष्टिः । वी॒रासः॑ । अधि॑ । षट् । दु॒व॒ःऽयु । विश्वा॑ । इत् । इन्द्र॑स्य । वी॒र्या॑ । कृ॒तानि॑ ॥१४

नि । गव्यवः । अनवः । द्रुह्यवः । च । षष्टिः । शता । सुसुपुः । षट् । सहस्रा ।

षष्टिः । वीरासः । अधि । षट् । दुवःऽयु । विश्वा । इत् । इन्द्रस्य । वीर्या । कृतानि ॥१४

“गव्यवः गोकामाः "अनवः अनोः संबन्धिनः “द्रुह्यवः द्रुह्योः संबन्धिनः “च “वीरासः वीराः “षष्टिः “शता शतानि । सहस्राणीत्यर्थः। “षट् “सहस्रा सहस्राणि च “षष्टिः च अधि “षट् अधिकाः षट् च “दुवोयु दुवोयुवे । चतुर्थीलुक् । परिचरणकामाय सुदासे। ‘नमस्यति दुवस्यति' इति परिचरणकर्मसु पाठात् । “नि सुषुपुः नितरां शेरते । निहता इत्यर्थः । तान्येतानि “विश्वा विश्वानि “कृतानि कार्याणि 'इन्द्रस्य “इत् इन्द्रस्यैव “वीर्या वीर्याणीति ॥

इन्द्रे॑णै॒ते तृत्स॑वो॒ वेवि॑षाणा॒ आपो॒ न सृ॒ष्टा अ॑धवन्त॒ नीची॑ः ।

दु॒र्मि॒त्रास॑ः प्रकल॒विन्मिमा॑ना ज॒हुर्विश्वा॑नि॒ भोज॑ना सु॒दासे॑ ॥१५

इन्द्रे॑ण । ए॒ते । तृत्स॑वः । वेवि॑षाणाः । आपः॑ । न । सृ॒ष्टाः । अ॒ध॒व॒न्त॒ । नीचीः॑ ।

दु॒ःऽमि॒त्रासः॑ । प्र॒क॒ल॒ऽवित् । मिमा॑नाः । ज॒हुः । विश्वा॑नि । भोज॑ना । सु॒ऽदासे॑ ॥१५

इन्द्रेण । एते । तृत्सवः । वेविषाणाः । आपः । न । सृष्टाः । अधवन्त । नीचीः ।

दुःऽमित्रासः । प्रकलऽवित् । मिमानाः । जहुः । विश्वानि । भोजना । सुऽदासे ॥१५

कदाचिदिन्द्रेण रक्षिता अप्यन्यदा तेनैव बाध्यन्ते । “एते "तृत्सवः "दुर्मित्रासः दुष्टमित्राः “प्रकलवित् अजानन्तः “इन्द्रेण “वेविषाणाः युद्धार्थं संगताः “सृष्टाः पलायनार्थमुद्युक्ताः “नीचीः नीचीनाः "आपो “न आप इव “अधवन्त अधावन्त । ततः “मिमानाः सुदासा बाध्यमानाः “विश्वानि “भोजना भोग्यानि धनानि "सुदासे राज्ञे "जहुः ॥ ॥ २६ ॥

अ॒र्धं वी॒रस्य॑ शृत॒पाम॑नि॒न्द्रं परा॒ शर्ध॑न्तं नुनुदे अ॒भि क्षाम् ।

इन्द्रो॑ म॒न्युं म॑न्यु॒म्यो॑ मिमाय भे॒जे प॒थो व॑र्त॒निं पत्य॑मानः ॥१६

अ॒र्धम् । वी॒रस्य॑ । शृ॒त॒ऽपाम् । अ॒नि॒न्द्रम् । परा॑ । शर्ध॑न्तम् । नु॒नु॒दे॒ । अ॒भि । क्षाम् ।

इन्द्रः॑ । म॒न्युम् । म॒न्यु॒ऽभ्यः॑ । मि॒मा॒य॒ । भे॒जे । प॒थः । व॒र्त॒निम् । पत्य॑मानः ॥१६

अर्धम् । वीरस्य । शृतऽपाम् । अनिन्द्रम् । परा । शर्धन्तम् । नुनुदे । अभि । क्षाम् ।

इन्द्रः । मन्युम् । मन्युऽभ्यः । मिमाय । भेजे । पथः । वर्तनिम् । पत्यमानः ॥१६

“इन्द्रः “अभि “क्षां भूमिमभि । भूम्यामित्यर्थः। “वीरस्य वीर्ययुक्तस्य सुदासः “अर्धं हिंसकम् ॥ अर्धेर्हिंसाकर्मणोऽर्धशब्दस्य निष्पत्तिः ॥ "अनिन्द्रम् । यस्य बुद्धाविन्द्रो नास्त्यसावनिन्द्रः । तम् । इन्द्रमगणयन्तमित्यर्थः। “शृतपां शृतस्य क्षीरादेर्हविषः पातारं “शर्धन्तम् उत्सहमानं “परा “नुनुदे । किंच “मन्युभ्यः मन्युकर्तुर्मन्युना मिनतो हिंसतो वा शत्रोः “मन्युं क्रोधं “मिमाय बबाधे। अथ सुदासः शत्रुः "पथः मार्गान् “पत्यमानः गच्छन् 'वर्तनिं पलायनमार्गं “भेजे प्राप॥

आ॒ध्रेण॑ चि॒त्तद्वेकं॑ चकार सिं॒ह्यं॑ चि॒त्पेत्वे॑ना जघान ।

अव॑ स्र॒क्तीर्वे॒श्या॑वृश्च॒दिन्द्र॒ः प्राय॑च्छ॒द्विश्वा॒ भोज॑ना सु॒दासे॑ ॥१७

आ॒ध्रेण॑ । चि॒त् । तत् । ऊँ॒ इति॑ । एक॑म् । च॒का॒र॒ । सिं॒ह्य॑म् । चि॒त् । पेत्वे॑न । ज॒घा॒न॒ ।

अव॑ । स्र॒क्तीः । वे॒श्या॑ । अ॒वृ॒श्च॒त् । इन्द्रः॑ । प्र । अ॒य॒च्छ॒त् । विश्वा॑ । भोज॑ना । सु॒ऽदासे॑ ॥१७

आध्रेण । चित् । तत् । ऊं इति । एकम् । चकार । सिंह्यम् । चित् । पेत्वेन । जघान ।

अव । स्रक्तीः । वेश्या । अवृश्चत् । इन्द्रः । प्र । अयच्छत् । विश्वा । भोजना । सुऽदासे ॥१७

“इन्द्रः “तत् तदा “आध्रेण “चित् दरिद्रेणापि सुदासा “एकं मुख्यं दानकर्म “चकार कारयामास । “सिंह्यं चित् । प्रवयाः सिंहः सिंह्यः । तमपि “पेत्वेन छागेन “जघान घातयामास। “वेश्या । वेशी सूची । तया "स्रक्तीः यूपादेरश्रीन् “अव “अवृश्चत् अववृक्तवान् । वेश्यादेः कृत्यं सूच्यैवाकरोदित्यर्थः । तान्येतानि त्रीणि कर्माणि असंभावितानीति नाशङ्कनीयानि इन्द्रस्य महिम्नोऽधिकत्वात् । “विश्वा विश्वानि "भोजना भोजनानि भोग्यानि धनानि "सुदासे राज्ञे “प्रायच्छत् अदाच्च ॥

शश्व॑न्तो॒ हि शत्र॑वो रार॒धुष्टे॑ भे॒दस्य॑ चि॒च्छर्ध॑तो विन्द॒ रन्धि॑म् ।

मर्ताँ॒ एन॑ः स्तुव॒तो यः कृ॒णोति॑ ति॒ग्मं तस्मि॒न्नि ज॑हि॒ वज्र॑मिन्द्र ॥१८

शश्व॑न्तः । हि । शत्र॑वः । र॒र॒धुः । ते॒ । भे॒दस्य॑ । चि॒त् । शर्ध॑तः । वि॒न्द॒ । रन्धि॑म् ।

मर्ता॑न् । एन॑ः । स्तु॒व॒तः । यः । कृ॒णोति॑ । ति॒ग्मम् । तस्मि॑न् । नि । ज॒हि॒ । वज्र॑म् । इ॒न्द्र॒ ॥१८

शश्वन्तः । हि । शत्रवः । ररधुः । ते । भेदस्य । चित् । शर्धतः । विन्द । रन्धिम् ।

मर्तान् । एनः । स्तुवतः । यः । कृणोति । तिग्मम् । तस्मिन् । नि । जहि । वज्रम् । इन्द्र ॥१८

हे “इन्द्र "ते तव “शत्रवः अरयः “शश्वन्तः बहवः “ररधुः वशमीयुः । “चित् अपि च “शर्धतः उत्सहमानस्य “भेदस्य । भिनत्ति मर्यादा इति भेदो नास्तिकः । तस्य । यद्वा । भेदो नाम सुदासः शत्रुः कश्चित् । तस्येत्यर्थः । “रन्धिं वशीकरं "विन्द लभस्व । “यः भेदः “स्तुवतः त्वां स्तुवत “मर्तान् मर्त्यान् प्रति “एनः पापं “कृणोति करोति "तस्मिन् भेदे “तिग्मं निशितं योद्धारमुत्साहयन्तम्। तथा च यास्कः-’ तिग्मं तेजतेरुत्साहकर्मणः ' (निरु. १०. ६) इति । “वज्रम् । वजति गच्छत्येव शत्रुं न प्रतिहन्यत इति वज्रः । तम् ॥ वज्रशब्दो वजेः ‘ऋज्रेन्द्राग्रवज्रविप्र० इत्यादिना रन्प्रत्ययान्तो निपातितः ॥ तं “जहि । वज्रेण भेदं प्रहरेत्यर्थः ॥

आव॒दिन्द्रं॑ य॒मुना॒ तृत्स॑वश्च॒ प्रात्र॑ भे॒दं स॒र्वता॑ता मुषायत् ।

अ॒जास॑श्च॒ शिग्र॑वो॒ यक्ष॑वश्च ब॒लिं शी॒र्षाणि॑ जभ्रु॒रश्व्या॑नि ॥१९

आव॑त् । इन्द्र॑म् । य॒मुना॑ । तृत्स॑वः । च॒ । प्र । अत्र॑ । भे॒दम् । स॒र्वऽता॑ता । मु॒षा॒य॒त् ।

अ॒जास॑ः । च॒ । शिग्र॑वः । यक्ष॑वः । च॒ । ब॒लिम् । शी॒र्षाणि॑ । ज॒भ्रु॒ः । अश्व्या॑नि ॥१९

आवत् । इन्द्रम् । यमुना । तृत्सवः । च । प्र । अत्र । भेदम् । सर्वऽताता । मुषायत् ।

अजासः । च । शिग्रवः । यक्षवः । च । बलिम् । शीर्षाणि । जभ्रुः । अश्व्यानि ॥१९

“अत्र अस्मिन् “सर्वताता सर्वतातौ युद्धे य इन्द्रः “भेदं नास्तिकं भेदनामकं वा सुदासः शत्रुं “प्र “मुषायत् प्रामुष्णात् । अवधीदित्यर्थः । तम् “इन्द्रं “यमुना “आवत् अतोषयत् । तत्तीरवासी जनः सर्वोऽप्यतोषयदित्यर्थः। “तृत्सवः तृत्सोः पुरुषाश्चावन् । आवत् इत्येकवचनं बहुवचनान्ततया विपरिणतं सदत्र संबध्यते । किंच “अजासः अजाः जनपदाः “शिग्रवः जनपदाः "यक्षवश्च जनपदाः “अश्व्यानि अश्वसंबन्धीनि “शीर्षाणि शिरांसि । युद्धे हतानामश्वानां शिरांसीत्यर्थः । “बलिम् उपहारं तस्मा इन्द्राय उप “जभ्रुः उपजह्रुः । यद्वा । अश्व्यानि शीर्षाणि युद्धे गृहीतान् मुख्यानश्वानिन्द्राय उपहारं जह्रुरित्यर्थः ॥ ।

न त॑ इन्द्र सुम॒तयो॒ न राय॑ः सं॒चक्षे॒ पूर्वा॑ उ॒षसो॒ न नूत्ना॑ः ।

देव॑कं चिन्मान्यमा॒नं ज॑घ॒न्थाव॒ त्मना॑ बृह॒तः शम्ब॑रं भेत् ॥२०

न । ते॒ । इ॒न्द्र॒ । सु॒ऽम॒तयः॑ । न । रायः॑ । स॒म्ऽचक्षे॑ । पूर्वाः॑ । उ॒षसः॑ । न । नूत्नाः॑ ।

देव॑कम् । चि॒त् । मा॒न्य॒मा॒नम् । ज॒घ॒न्थ॒ । अव॑ । त्मना॑ । बृ॒ह॒तः । शम्ब॑रम् । भे॒त् ॥२०

न । ते । इन्द्र । सुऽमतयः । न । रायः । सम्ऽचक्षे । पूर्वाः । उषसः । न । नूत्नाः ।

देवकम् । चित् । मान्यमानम् । जघन्थ । अव । त्मना । बृहतः । शम्बरम् । भेत् ॥२०

हे इन्द्र "ते तव "पूर्वा: पुरातनाः "सुमतयः शोभनमतयः "रायः धनानि च "उषसो "न उषस इव "न "संचक्षे संख्यातुं न शक्याः । "न "नूत्नाः नूतनाश्च सुमतयो रायश्च न संचक्षे । किंच त्वं "मान्यमानं मन्यमानस्य पुत्रं "देवकं देवकनामानं शत्रुं "जघन्थ अवधीः । "त्मना स्वयमेव "बृहतः महतः शैलात् "शम्बरं च "अव "भेत् अवाभैत्सीरिति ॥ ॥ २७ ॥

प्र ये गृ॒हादम॑मदुस्त्वा॒या प॑राश॒रः श॒तया॑तु॒र्वसि॑ष्ठः ।

न ते॑ भो॒जस्य॑ स॒ख्यं मृ॑ष॒न्ताधा॑ सू॒रिभ्य॑ः सु॒दिना॒ व्यु॑च्छान् ॥२१

प्र । ये । गृ॒हात् । अम॑मदुः । त्वा॒ऽया । प॒रा॒ऽश॒रः । श॒तऽया॑तुः । वसि॑ष्ठः ।

न । ते॒ । भो॒जस्य॑ । स॒ख्यम् । मृ॒ष॒न्त॒ । अध॑ । सू॒रिऽभ्यः॑ । सु॒ऽदिना॑ । वि । उ॒च्छा॒न् ॥२१

प्र । ये । गृहात् । अममदुः । त्वाऽया । पराऽशरः । शतऽयातुः । वसिष्ठः ।

न । ते । भोजस्य । सख्यम् । मृषन्त । अध । सूरिऽभ्यः । सुऽदिना । वि । उच्छान् ॥२१

हे इन्द्र "पराशरः "शतयातुः बहुरक्षाः । बहूनि रक्षांसि बाधितुं यं कामयन्ते स शतयातुः बहूनां रक्षसां शातयिता वा । शक्तिः "वसिष्ठः चैवमादयः "ये ऋषयः "त्वाया त्वदिच्छया "गृहात् गृहं प्राप्य ॥ ल्यब्लोपे द्वितीयार्थे पञ्चमी (पा. सू. २. ३. २८, १) ॥ यद्वा गृहात् गृहे । सप्तम्यर्थे पञ्चमी । "प्र "अममदुः त्वां प्रतुष्टवुः प्रकर्षेण तर्पितवन्तो वा ते पराशरप्रभृतयः "भोजस्य भोजकस्य पालकस्य "ते तव "सख्यं सख्युः कर्म स्तोत्रं यजनं वा "न "मृषन्त न विस्मरन्ति । मृष मर्षे ' । मर्षों मर्षणम् । तन्न कुर्वन्तीत्यर्थः । यतो न विस्मरन्ति "अध अतो हेतोः "सूरिभ्यः सूरीणां स्तोतॄणामेषाम् । अत्र विभक्तिव्यत्ययः । "सुदिना सुदिनानि "व्युच्छान् व्युच्छन्ति निवसन्ति । उपगच्छन्तीत्यर्थः ॥

द्वे नप्तु॑र्दे॒ववा॑तः श॒ते गोर्द्वा रथा॑ व॒धूम॑न्ता सु॒दास॑ः ।

अर्ह॑न्नग्ने पैजव॒नस्य॒ दान॒ं होते॑व॒ सद्म॒ पर्ये॑मि॒ रेभ॑न् ॥२२

द्वे इति॑ । नप्तुः॑ । दे॒वऽव॑तः । श॒ते इति॑ । गोः । द्वा । रथा॑ । व॒धूऽम॑न्ता । सु॒ऽदासः॑ ।

अर्ह॑न् । अ॒ग्ने॒ । पै॒ज॒ऽव॒नस्य॑ । दान॑म् । होता॑ऽइव । सद्म॑ । परि॑ । ए॒मि॒ । रेभ॑न् ॥२२

द्वे इति । नप्तुः । देवऽवतः । शते इति । गोः । द्वा । रथा । वधूऽमन्ता । सुऽदासः ।

अर्हन् । अग्ने । पैजऽवनस्य । दानम् । होताऽइव । सद्म । परि । एमि । रेभन् ॥२२

“देववतः राज्ञः “नप्तुः पौत्रस्य “पैजवनस्य पिजवनपुत्रस्य "सुदासः राज्ञः "गोः गवां “द्वे “शते “वधूमन्ता वधूसंयुक्तौ “द्वा द्वौ “रथा रथौ च देयं “दानं दानभूतान् “रेभन् इन्द्रं स्तुवन् अत एव “अर्हन योग्योऽहं वसिष्ठो हे “अग्ने “सद्म यज्ञगृहं “होतेव वषट्कर्तेव “पर्येमि । अत्राग्नेः संबोधनं सर्वदेवमुख्यत्वप्रतिपादनार्थं न तु देवतात्वज्ञापनार्थमतद्देवताकत्वादस्य सूक्तस्य ॥

च॒त्वारो॑ मा पैजव॒नस्य॒ दाना॒ः स्मद्दि॑ष्टयः कृश॒निनो॑ निरे॒के ।

ऋ॒ज्रासो॑ मा पृथिवि॒ष्ठाः सु॒दास॑स्तो॒कं तो॒काय॒ श्रव॑से वहन्ति ॥२३

च॒त्वारः॑ । मा॒ । पै॒ज॒ऽव॒नस्य॑ । दानाः॑ । स्मत्ऽदि॑ष्टयः । कृ॒श॒निनः॑ । नि॒रे॒के ।

ऋ॒ज्रासः॑ । मा॒ । पृ॒थि॒वि॒ऽस्थाः । सु॒ऽदासः॑ । तो॒कम् । तो॒काय॑ । श्रव॑से । व॒ह॒न्ति॒ ॥२३

चत्वारः । मा । पैजऽवनस्य । दानाः । स्मत्ऽदिष्टयः । कृशनिनः । निरेके ।

ऋज्रासः । मा । पृथिविऽस्थाः । सुऽदासः । तोकम् । तोकाय । श्रवसे । वहन्ति ॥२३

“पैजवनस्य पिजवनपुत्रस्य "सुदासः राज्ञः "स्मद्दिष्टयः प्रशस्तातिसर्जनाः श्रद्धादिदानाङ्गयुक्ताः “कृशनिनः हिरण्यालंकारवन्तः “निरेके दुर्गतौ सत्याम् "ऋज्रासः ऋजुगामिनः पृथिविष्ठाः पृथिव्यां सुप्रतिष्ठिताः “दानाः देयभूताः “चत्वारः अश्वाः “तोकं पुत्रवत्पालनीयं मां वसिष्ठं रथे स्थितं “तोकाय तोकस्य पुत्रस्य । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । “श्रवसे अन्नाय यशसे वा “वहन्ति । पुनः “मा इति पूरणः ॥

यस्य॒ श्रवो॒ रोद॑सी अ॒न्तरु॒र्वी शी॒र्ष्णेशी॑र्ष्णे विब॒भाजा॑ विभ॒क्ता ।

स॒प्तेदिन्द्रं॒ न स्र॒वतो॑ गृणन्ति॒ नि यु॑ध्याम॒धिम॑शिशाद॒भीके॑ ॥२४

यस्य॑ । श्रवः॑ । रोद॑सी॒ इति॑ । अ॒न्तः । उ॒र्वी इति॑ । शी॒र्ष्णेऽशी॑र्ष्णे । वि॒ऽब॒भाज॑ । वि॒ऽभ॒क्ता ।

स॒प्त । इत् । इन्द्र॑म् । न । स्र॒वतः॑ । गृ॒ण॒न्ति॒ । नि । यु॒ध्या॒म॒धिम् । अ॒शि॒शा॒त् । अ॒भीके॑ ॥२४

यस्य । श्रवः । रोदसी इति । अन्तः । उर्वी इति । शीर्ष्णेऽशीर्ष्णे । विऽबभाज । विऽभक्ता ।

सप्त । इत् । इन्द्रम् । न । स्रवतः । गृणन्ति । नि । युध्यामधिम् । अशिशात् । अभीके ॥२४

विस्तीर्णयोर्द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्तत इत्यर्थः । यश्च सुदाः “विभक्ता धनस्य प्रदाता “शीर्ष्णेशीर्ष्णे श्रेष्ठाय श्रेष्ठाय “विबभाज धनं प्रददौ तं सुदासं “सप्तेत् सप्तैव लोकाः “इन्द्रं “न इन्द्रमिव “गृणन्ति स्तुवन्ति । किंच “स्रवतः नद्यः "अभीके युद्धे "युध्यामधिं युध्यामधिनामकं सपत्नं “नि "अशिशात् न्यहन् ॥

इ॒मं न॑रो मरुतः सश्च॒तानु॒ दिवो॑दासं॒ न पि॒तरं॑ सु॒दासः॑ ।

अ॒वि॒ष्टना॑ पैजव॒नस्य॒ केतं॑ दू॒णाशं॑ क्ष॒त्रम॒जरं॑ दुवो॒यु ॥२५

इ॒मम् । न॒रः॒ । म॒रु॒तः॒ । स॒श्च॒त॒ । अनु॑ । दिवः॑ऽदासम् । न । पि॒तर॑म् । सु॒ऽदासः॑ ।

अ॒वि॒ष्टन॑ । पै॒ज॒ऽव॒नस्य॑ । केत॑म् । दुः॒ऽनश॑म् । क्ष॒त्रम् । अ॒जर॑म् । दु॒वः॒ऽयु ॥२५

इमम् । नरः । मरुतः । सश्चत । अनु । दिवःऽदासम् । न । पितरम् । सुऽदासः ।

अविष्टन । पैजऽवनस्य । केतम् । दुःऽनशम् । क्षत्रम् । अजरम् । दुवःऽयु ॥२५

हे "नरः नेतारः "मरुतः "इमं सुदासं राजानं "सुदासः राज्ञः "पितरं "दिवोदासं "न दिवोदासमिव । दिवोदास इति पिजवनस्यैव नामान्तरम् । "अनु "सश्चत अनुसेवध्वम् । किंच "दुवोयु परिचरणकामस्य ॥ षष्ठ्या लुक् ॥ "पैजवनस्य पिजवनपुत्रस्य सुदासः "केतं मन्त्रं गृहं वा "अविष्टन रक्षत । अपि चास्य सुदासः "क्षत्रं बलं "दूणाशं दुर्नशमविनाशि "अजरम् अशिथिलं चास्तु ॥ ॥ २८॥

मण्डल ७

ऋग्वेदः सूक्तं ७.१९

ऋग्वेदः - मण्डल ७

← सूक्तं ७.१८ | सूक्तं ७.१९ | सूक्तं ७.२० →

मैत्रावरुणिर्वसिष्ठः।

दे. इन्द्रः। त्रिष्टुप्।

यस्तिग्मशृङ्गो वृषभो न भीम एकः कृष्टीश्च्यावयति प्र विश्वाः ।

यः शश्वतो अदाशुषो गयस्य प्रयन्तासि सुष्वितराय वेदः ॥१॥

त्वं ह त्यदिन्द्र कुत्समावः शुश्रूषमाणस्तन्वा समर्ये ।

दासं यच्छुष्णं कुयवं न्यस्मा अरन्धय आर्जुनेयाय शिक्षन् ॥२॥

त्वं धृष्णो धृषता वीतहव्यं प्रावो विश्वाभिरूतिभिः सुदासम् ।

प्र पौरुकुत्सिं त्रसदस्युमावः क्षेत्रसाता वृत्रहत्येषु पूरुम् ॥३॥

त्वं नृभिर्नृमणो देववीतौ भूरीणि वृत्रा हर्यश्व हंसि ।

त्वं नि दस्युं चुमुरिं धुनिं चास्वापयो दभीतये सुहन्तु ॥४॥

तव च्यौत्नानि वज्रहस्त तानि नव यत्पुरो नवतिं च सद्यः ।

निवेशने शततमाविवेषीरहञ्च वृत्रं नमुचिमुताहन् ॥५॥

सना ता त इन्द्र भोजनानि रातहव्याय दाशुषे सुदासे ।

वृष्णे ते हरी वृषणा युनज्मि व्यन्तु ब्रह्माणि पुरुशाक वाजम् ॥६॥

मा ते अस्यां सहसावन्परिष्टावघाय भूम हरिवः परादै ।

त्रायस्व नोऽवृकेभिर्वरूथैस्तव प्रियासः सूरिषु स्याम ॥७॥

प्रियास इत्ते मघवन्नभिष्टौ नरो मदेम शरणे सखायः ।

नि तुर्वशं नि याद्वं शिशीह्यतिथिग्वाय शंस्यं करिष्यन् ॥८॥

सद्यश्चिन्नु ते मघवन्नभिष्टौ नरः शंसन्त्युक्थशास उक्था ।

ये ते हवेभिर्वि पणीँरदाशन्नस्मान्वृणीष्व युज्याय तस्मै ॥९॥

एते स्तोमा नरां नृतम तुभ्यमस्मद्र्यञ्चो ददतो मघानि ।

तेषामिन्द्र वृत्रहत्ये शिवो भूः सखा च शूरोऽविता च नृणाम् ॥१०॥

नू इन्द्र शूर स्तवमान ऊती ब्रह्मजूतस्तन्वा वावृधस्व ।

उप नो वाजान्मिमीह्युप स्तीन्यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥११॥

सायणभाष्यम्

'यस्तिग्मशृङ्गः' इत्येकादशर्चं द्वितीयं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानुक्रान्तं' यस्तिग्मशृङ्ग एकादश' इति । आभिप्लविके पञ्चमेऽहन्येतन्निविद्धानम् । सूत्रितं च---'कया शुभा यस्तिग्मशृङ्ग इति मध्यंदिनः ' (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति । विषुवति निष्केवल्यशस्त्रेऽप्येतत्सूक्तम् । सूत्रितं च--' यस्तिग्मशृङ्गोऽभि त्यं मेषम् ' (आश्व. श्रौ. ८. ६) इति । महाव्रते निष्केवल्येऽप्येतत् सूक्तम् । सूत्रितं च-' यस्तिग्मशृङ्गो वृषभो न भीम उग्रो जज्ञे वीर्याय स्वधावान्' (ऐ. आ. ५. २. २) इति । आयुष्कामेष्ट्यां 'मा ते अस्याम्' इतीन्द्रस्य त्रातुर्याज्या । सूत्रितं च – ' मा ते अस्यां सहसावन्परिष्टौ पाहि नो अग्ने पायुभिः' (आश्व. श्रौ. २. १०) इति ॥

यस्ति॒ग्मशृं॑ङ्गो वृष॒भो न भी॒म एकः॑ कृ॒ष्टीश्च्या॒वय॑ति॒ प्र विश्वाः॑ ।

यः शश्व॑तो॒ अदा॑शुषो॒ गय॑स्य प्रय॒न्तासि॒ सुष्वि॑तराय॒ वेदः॑ ॥१

यः । ति॒ग्मऽशृं॑ङ्गः । वृ॒ष॒भः । न । भी॒मः । एकः॑ । कृ॒ष्टीः । च्य॒वय॑ति । प्र । विश्वाः॑ ।

यः । शश्व॑तः । अदा॑शुषः । गय॑स्य । प्र॒ऽय॒न्ता । अ॒सि॒ । सु॒स्वि॑ऽतराय । वेदः॑ ॥१

यः । तिग्मऽशृङ्गः । वृषभः । न । भीमः । एकः । कृष्टीः । च्यवयति । प्र । विश्वाः ।

यः । शश्वतः । अदाशुषः । गयस्य । प्रऽयन्ता । असि । सुस्विऽतराय । वेदः ॥१

"यः इन्द्रः "तिग्मशृङ्गः तीक्ष्णशृङ्गः "वृषभो "न वृषभ इव "भीमः भयंकरः सन् "एकः असहाय एव "विश्वाः सर्वान् "कृष्टीः शत्रुजनान् स्थानात् "प्र "च्यावयति । "यः चेन्द्रः "अदाशुषः अयजमानस्य "शश्वतः बहोः "गयस्य गृहस्य धनस्य वा । अपहर्ता भवतीति शेषः ।

हे इन्द्र स त्वं "सुष्वितराय अतिशयेन सोमाभि<वं कुर्वते जनाय "वेदः धनं “प्रयन्ता प्रदाता "असि ॥ तृन्नन्तत्वादत्र षष्ठ्या अभावः । असि इत्यस्याख्यातस्यानुदात्तत्वात् यद्वृत्तयोगाच्चानुदात्तत्वासंभवात् यद्वृत्तयुक्तमाख्यातान्तरमध्याहृत्य योजना कृता ।।

त्वं ह॒ त्यदि॑न्द्र॒ कुत्स॑माव॒ः शुश्रू॑षमाणस्त॒न्वा॑ सम॒र्ये ।

दास॒ं यच्छुष्ण॒ं कुय॑व॒ं न्य॑स्मा॒ अर॑न्धय आर्जु॒ने॒याय॒ शिक्ष॑न् ॥२

त्वम् । ह॒ । त्यत् । इ॒न्द्र॒ । कुत्स॑म् । आ॒वः॒ । शुश्रू॑षमाणः । त॒न्वा॑ । स॒ऽम॒र्ये ।

दास॑म् । यत् । शुष्ण॑म् । कुय॑वम् । नि । अ॒स्मै॒ । अर॑न्धयः । आ॒र्जु॒ने॒याय॑ । शिक्ष॑न् ॥२

त्वम् । ह । त्यत् । इन्द्र । कुत्सम् । आवः । शुश्रूषमाणः । तन्वा । सऽमर्ये ।

दासम् । यत् । शुष्णम् । कुयवम् । नि । अस्मै । अरन्धयः । आर्जुनेयाय । शिक्षन् ॥२

हे “इन्द्र “त्वं “ह त्वं खलु “त्यत् तदा "तन्वा शरीरेण “शुश्रूषमाणः उपचरन् "सम॒र्ये॒ मर्यैर्मर्त्यैर्योद्धृभिः सहिते युद्धे “कुत्सम् "आवः अरक्षः । कदेत्यत्राह । "यत् यदा "आर्जुनेयाय अर्जुन्याः पुत्राय “अस्मै कुत्साय "शिक्षन् धनं प्रयच्छन् "दासं दासनामकमसुरं “शुष्णं च "कुयवं च “नि "अरन्धयः नितरां वशमानयः ॥

त्वं धृ॑ष्णो धृष॒ता वी॒तह॑व्य॒ं प्रावो॒ विश्वा॑भिरू॒तिभि॒ः सु॒दास॑म् ।

प्र पौरु॑कुत्सिं त्र॒सद॑स्युमाव॒ः क्षेत्र॑साता वृत्र॒हत्ये॑षु पू॒रुम् ॥३

त्वम् । धृ॒ष्णो॒ इति॑ । धृ॒ष॒ता । वी॒तऽह॑व्यम् । प्र । आ॒वः॒ । विश्वा॑भिः । ऊ॒तिऽभि॑ः । सु॒ऽदास॑म् ।

प्र । पौरु॑ऽकुत्सिम् । त्र॒सद॑स्युम् । आ॒वः॒ । क्षेत्र॑ऽसाता । वृ॒त्र॒ऽहत्ये॑षु । पू॒रुम् ॥३

त्वम् । धृष्णो इति । धृषता । वीतऽहव्यम् । प्र । आवः । विश्वाभिः । ऊतिऽभिः । सुऽदासम् ।

प्र । पौरुऽकुत्सिम् । त्रसदस्युम् । आवः । क्षेत्रऽसाता । वृत्रऽहत्येषु । पूरुम् ॥३

हे “धृष्णो शत्रूणां धर्षकेन्द्र "धृषता धर्षकेण वज्रेण बलेन वा "वीतहव्यं दत्तहविष्कं प्रजनितहविष्कं वा "सुदासं राजानं "विश्वाभिः सर्वाभिः “ऊतिभिः रक्षाभिः "प्रावः प्रकर्षेणारक्षः । किंच “वृत्रहत्येषु युद्धेषु "क्षेत्रसाता क्षेत्रसातौ क्षेत्रस्य भूमेर्भजने निमित्ते पौरुकुत्सिं पुरुकुत्सस्यापत्यं “त्रसदस्युं “पूरुं च “प्र “आवः ॥

त्वं नृभि॑र्नृमणो दे॒ववी॑तौ॒ भूरी॑णि वृ॒त्रा ह॑र्यश्व हंसि ।

त्वं नि दस्यु॒ं चुमु॑रि॒ं धुनि॒ं चास्वा॑पयो द॒भीत॑ये सु॒हन्तु॑ ॥४

त्वम् । नृऽभिः । नृऽमनः । देवऽवीतौ । भूरीणि । वृत्रा । हरिऽअश्व । हंसि ।

त्वम् । नि । दस्युम् । चुमुरिम् । धुनिम् । च । अस्वापयः । दभीतये । सुऽहन्तु ॥४

त्वम् । नृऽभिः । नृऽमनः । देवऽवीतौ । भूरीणि । वृत्रा । हरिऽअश्व । हंसि ।

त्वम् । नि । दस्युम् । चुमुरिम् । धुनिम् । च । अस्वापयः । दभीतये । सुऽहन्तु ॥४

हे "नृमणः नृभिर्यज्ञानां नेतृभिः स्तोतृभिर्मननीय स्तोतव्येन्द्र । नृषु मनो यस्येति बहुव्रीहिर्वा । “देववीतौ यज्ञे क्रियमाणे सति संग्रामे वा । देवा विजिगीषवो यस्मिन् वियन्ति गच्छन्तीति संग्रामो देववीतिः। "नृभिः मरुद्भिः सह "भूरीणि बहूनि "वृत्रा वृत्राणि शत्रून् "हंसि मारितवानसि । किंच हे "हर्यश्व इन्द्र “त्वं “दभीतये दभीतिनामकाय राजर्षये । तदर्थमित्यर्थः । “दस्युं “चुमुरिं च “धुनिं च "सुहन्तु सुहन्तुना वज्रेण "नि नितराम् "अस्वापयः । मारितवानसीत्यर्थः ॥

तव च्यौत्नानि वज्रहस्त तानि नव यत्पुरो नवतिं च सद्यः ।

निवेशने शततमाविवेषीरहञ्च वृत्रं नमुचिमुताहन् ॥५

तव । च्यौत्नानि । वज्रऽहस्त । तानि । नव । यत् । पुरः । नवतिम् । च । सद्यः ।

निऽवेशने । शतऽतमा । अविवेषीः । अहन् । च । वृत्रम् । नमुचिम् । उत । अहन् ॥५

तव । च्यौत्नानि । वज्रऽहस्त । तानि । नव । यत् । पुरः । नवतिम् । च । सद्यः ।

निऽवेशने । शतऽतमा । अविवेषीः । अहन् । च । वृत्रम् । नमुचिम् । उत । अहन् ॥५

हे "वज्रहस्त “तव “च्यौत्नानि बलानि "तानि तादृशानि । "यत् यदा त्वं शम्बरस्य "नव “नवतिं "च “पुरः "सद्यः युगपदेव विदारितवानसीति शेषः । तदा "निवेशने निवेशनार्थं “शततमा शततमीं पुरम् "अविवेषीः व्याप्नोः । "वृत्रं "च "अहन् । "उत अपि च "नमुचिम् “अहन् ॥ ॥ २९ ॥

सना ता त इन्द्र भोजनानि रातहव्याय दाशुषे सुदासे ।

वृष्णे ते हरी वृषणा युनज्मि व्यन्तु ब्रह्माणि पुरुशाक वाजम् ॥६

सना । ता । ते । इन्द्र । भोजनानि । रातऽहव्याय । दाशुषे । सुऽदासे ।

वृष्णे । ते । हरी इति । वृषणा । युनज्मि । व्यन्तु । ब्रह्माणि । पुरुऽशाक । वाजम् ॥६

सना । ता । ते । इन्द्र । भोजनानि । रातऽहव्याय । दाशुषे । सुऽदासे ।

वृष्णे । ते । हरी इति । वृषणा । युनज्मि । व्यन्तु । ब्रह्माणि । पुरुऽशाक । वाजम् ॥६

हे "इन्द्र "ते तव "रातहव्याय दत्तहव्याय "दाशुषे यजमानाय "सुदासे "ता तानि त्वया दत्तानि “भोजनानि भोग्यानि धनानि “सना सनानि सनातनानि बभूवुरिति शेषः । हे "पुरुशाक बहुकर्मन्निन्द्र "वृष्णे कामानां वर्षित्रे "ते तुभ्यम् । त्वामानेतुमित्यर्थः । "वृषणा वृषणौ “हरी अश्वौ “युनज्मि रथे योजयामि । “ब्रह्माणि अस्मदीयानि स्तोत्राणि "वाजं बलिनं त्वां “व्यन्तु गच्छन्तु ॥

मा ते॑ अ॒स्यां स॑हसाव॒न्परि॑ष्टाव॒घाय॑ भूम हरिवः परा॒दै ।

त्राय॑स्व नोऽवृ॒केभि॒र्वरू॑थै॒स्तव॑ प्रि॒यास॑ः सू॒रिषु॑ स्याम ॥७

मा । ते॒ । अ॒स्याम् । स॒ह॒सा॒ऽव॒न् । परि॑ष्टौ । अ॒घाय॑ । भू॒म॒ । ह॒रि॒ऽव॒ः । प॒रा॒ऽदै ।

त्राय॑स्व । न॒ः । अ॒वृ॒केभि॑ः । वरू॑थैः । तव॑ । प्रि॒यास॑ः । सू॒रिषु॑ । स्या॒म॒ ॥७

मा । ते । अस्याम् । सहसाऽवन् । परिष्टौ । अघाय । भूम । हरिऽवः । पराऽदै ।

त्रायस्व । नः । अवृकेभिः । वरूथैः । तव । प्रियासः । सूरिषु । स्याम ॥७

हे "सहसावन् बलवन् "हरिवः हरिवन्निन्द्र "ते तव "अस्यां स्तोत्रेणास्माभिः क्रियमाणायां “परिष्टौ अन्वेषणायां "परादै परादानाय "अघाय अ(आ?)हन्त्रे वयं "मा "भूम । किंच "नः अस्मान् “अवृकेभिः अबाधैः "वरूथैः । वारयन्त्युपद्रवेभ्य इति वरूथानि रक्षणानि । तैः “त्रायस्व पाहि । “तव "सूरिषु स्तोतृषु मध्ये वयं "प्रियासः प्रियाः स्याम भूयास्म ॥

प्रि॒यास॒ इत्ते॑ मघवन्न॒भिष्टौ॒ नरो॑ मदेम शर॒णे सखा॑यः ।

नि तु॒र्वशं॒ नि याद्वं॑ शिशीह्यतिथि॒ग्वाय॒ शंस्यं॑ करि॒ष्यन् ॥८

प्रि॒यास॑ः । इत् । ते॒ । म॒घ॒ऽव॒न् । अ॒भिष्टौ॑ । नर॑ः । म॒दे॒म॒ । श॒र॒णे । सखा॑यः ।

नि । तु॒र्वश॑म् । नि । याद्व॑म् । शि॒शी॒हि॒ । अ॒ति॒थि॒ऽग्वाय॑ । शंस्य॑म् । क॒रि॒ष्यन् ॥८

प्रियासः । इत् । ते । मघऽवन् । अभिष्टौ । नरः । मदेम । शरणे । सखायः ।

नि । तुर्वशम् । नि । याद्वम् । शिशीहि । अतिथिऽग्वाय । शंस्यम् । करिष्यन् ॥८

हे "मघवन् धनवन्निन्द्र “ते तव "अभिष्टौ अभ्येषणे "नरः स्तोत्राणां नेतारो वयं "सखायः समानख्यातयः “प्रियासः प्रियाश्च सन्तः “शरणे "इत् गृह एव “मदेम मोदेम । किंच “अतिथिग्वाय । पूजयातिथीन् गच्छतीत्यतिथिग्वः । तस्मै सुदासे दिवोदासाय वास्मदीयाय राज्ञे “शंस्यं शंसनीयं सुखं "करिष्यन् कुर्वन् "तुर्वशं राजानं "नि "शिशीहि वशं कुरु । "याद्वं च राजानं “नि शिशीहीत्यर्थः ॥

स॒द्यश्चि॒न्नु ते म॑घवन्न॒भिष्टौ॒ नर॑ः शंसन्त्युक्थ॒शास॑ उ॒क्था ।

ये ते॒ हवे॑भि॒र्वि प॒णीँरदा॑शन्न॒स्मान्वृ॑णीष्व॒ युज्या॑य॒ तस्मै॑ ॥९

स॒द्यः । चि॒त् । नु । ते॒ । म॒घ॒ऽव॒न् । अ॒भिष्टौ॑ । नरः॑ । शं॒स॒न्ति॒ । उ॒क्थ॒ऽशासः॑ । उ॒क्था ।

ये । ते॒ । हवे॑भिः । वि । प॒णीन् । अदा॑शन् । अ॒स्मान् । वृ॒णी॒ष्व॒ । युज्या॑य । तस्मै॑ ॥९

सद्यः । चित् । नु । ते । मघऽवन् । अभिष्टौ । नरः । शंसन्ति । उक्थऽशासः । उक्था ।

ये । ते । हवेभिः । वि । पणीन् । अदाशन् । अस्मान् । वृणीष्व । युज्याय । तस्मै ॥९

हे "मघवन् धनवन्निन्द्र "ते तव “नु अद्य "अभिष्टौ अभ्येषणे "ये "नरः “उक्थशासः उक्थानां शंसितारः “उक्था उक्थानि शस्त्राणि "सद्यश्चित् सद्य एव “शंसन्ति । किंच "ते तव "हवेभिः स्तोत्रैः "पणीन् अप्रदानशीलान् वणिजोऽपि “वि “अदाशन् । धनानि विशेषेणादापयन्नित्यर्थः । तान् "अस्मान् "तस्मै "युज्याय सख्याय तत्सख्यमनुवर्तयितुं "वृणीष्व परिगृहाण ॥

ए॒ते स्तोमा॑ न॒रां नृ॑तम॒ तुभ्य॑मस्म॒द्र्य॑ञ्चो॒ दद॑तो म॒घानि॑ ।

तेषा॑मिन्द्र वृत्र॒हत्ये॑ शि॒वो भू॒ः सखा॑ च॒ शूरो॑ऽवि॒ता च॑ नृ॒णाम् ॥१०

ए॒ते । स्तोमाः॑ । न॒राम् । नृ॒ऽत॒म॒ । तुभ्य॑म् । अ॒स्म॒द्र्य॑ञ्चः । दद॑तः । म॒घानि॑ ।

तेषा॑म् । इ॒न्द्र॒ । वृ॒त्र॒ऽहत्ये॑ । शि॒वः । भूः॒ । सखा॑ । च॒ । शूरः॑ । अ॒वि॒ता । च॒ । नृ॒णाम् ॥१०

एते । स्तोमाः । नराम् । नृऽतम । तुभ्यम् । अस्मद्र्यञ्चः । ददतः । मघानि ।

तेषाम् । इन्द्र । वृत्रऽहत्ये । शिवः । भूः । सखा । च । शूरः । अविता । च । नृणाम् ॥१०

हे "नृतम नेतृतम "इन्द्र "तुभ्यं "नरां नेतॄणां ये “एते "स्तोमाः संघाः "मघानि मंहनीयानि - हवींषि “ददतः ददन्तः "अस्मद्र्यञ्चः अस्मदभिमुखाः अभूवन्निति शेषः । "तेषां "नृणां "वृत्रहत्ये संग्रामे "शिवः कल्याणकृत् 'भूः भव। "सखा “च भूः । “अविता' रक्षिता “च भूः ॥

नू इ॑न्द्र शूर॒ स्तव॑मान ऊ॒ती ब्रह्म॑जूतस्त॒न्वा॑ वावृधस्व ।

उप॑ नो॒ वाजा॑न्मिमी॒ह्युप॒ स्तीन्यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभि॒ः सदा॑ नः ॥११

नु । इ॒न्द्र॒ । शू॒र॒ । स्तव॑मानः । ऊ॒ती । ब्रह्म॑ऽजूतः । त॒न्वा॑ । व॒वृ॒धस्व॒ ।

उप॑ । नः॒ । वाजा॑न् । मि॒मी॒हि॒ । उप॑ । स्तीन् । यू॒यम् । पा॒त॒ । स्व॒स्तिऽभिः॑ । सदा॑ । नः॒ ॥११

नु । इन्द्र । शूर । स्तवमानः । ऊती । ब्रह्मऽजूतः । तन्वा । ववृधस्व ।

उप । नः । वाजान् । मिमीहि । उप । स्तीन् । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥११

हे "शूर “इन्द्र “नु अद्य "स्तवमानः अस्माभिः स्तूयमानः “ब्रह्मजूतः ब्रह्मणा स्तोत्रेण प्रेरितः “तन्वा शरीरेण ऊत्या रक्षणेन’ “ववृधस्व । अपि च "नः अस्मभ्यं “वाजान् अन्नानि “उप “मिमीहि । प्रयच्छेत्यर्थः । "स्तीन गृहांश्च “उप मिमीहि । स्पष्टमन्यत् ॥ ॥ ३० ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये

पञ्चमाष्टके द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

टिप्पणी

७.१९.५ नमुचि उपरि टिप्पणी (http://www.angelfire.com/indie/veda_study/pur_index15/namuchi.htm)

मण्डल ७

ऋग्वेदः सूक्तं ७.२०

ऋग्वेदः - मण्डल ७

← सूक्तं ७.१९ | सूक्तं ७.२० | सूक्तं ७.२१ →

मैत्रावरुणिर्वसिष्ठः।

दे. इन्द्रः। त्रिष्टुप्।

उग्रो जज्ञे वीर्याय स्वधावाञ्चक्रिरपो नर्यो यत्करिष्यन् ।
जग्मिर्युवा नृषदनमवोभिस्त्राता न इन्द्र एनसो महश्चित् ॥१॥
हन्ता वृत्रमिन्द्रः शूशुवानः प्रावीन्नु वीरो जरितारमूती ।
कर्ता सुदासे अह वा उ लोकं दाता वसु मुहुरा दाशुषे भूत् ॥२॥
युध्मो अनर्वा खजकृत्समद्वा शूरः सत्राषाड्जनुषेमषाळ्हः ।
व्यास इन्द्रः पृतनाः स्वोजा अधा विश्वं शत्रूयन्तं जघान ॥३॥
उभे चिदिन्द्र रोदसी महित्वा पप्राथ तविषीभिस्तुविष्मः ।
नि वज्रमिन्द्रो हरिवान्मिमिक्षन्समन्धसा मदेषु वा उवोच ॥४॥
वृषा जजान वृषणं रणाय तमु चिन्नारी नर्यं ससूव ।
प्र यः सेनानीरध नृभ्यो अस्तीनः सत्वा गवेषणः स धृष्णुः ॥५॥
नू चित्स भ्रेषते जनो न रेषन्मनो यो अस्य घोरमाविवासात् ।
यज्ञैर्य इन्द्रे दधते दुवांसि क्षयत्स राय ऋतपा ऋतेजाः ॥६॥

यदिन्द्र पूर्वो अपराय शिक्षन्नयज्ज्यायान्कनीयसो देष्णम् ।

अमृत इत्पर्यासीत दूरमा चित्र चित्र्यं भरा रयिं नः ॥७॥

यस्त इन्द्र प्रियो जनो ददाशदसन्निरेके अद्रिवः सखा ते ।

वयं ते अस्यां सुमतौ चनिष्ठाः स्याम वरूथे अघ्नतो नृपीतौ ॥८॥

एष स्तोमो अचिक्रदद्वृषा त उत स्तामुर्मघवन्नक्रपिष्ट ।

रायस्कामो जरितारं त आगन्त्वमङ्ग शक्र वस्व आ शको नः ॥९॥

स न इन्द्र त्वयताया इषे धास्त्मना च ये मघवानो जुनन्ति ।

वस्वी षु ते जरित्रे अस्तु शक्तिर्यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥१०॥

सायणभाष्यम्

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ तृतीयोऽध्याय आरभ्यते । “उग्रो जज्ञे' इति दशर्चं तृतीयं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानुक्रम्यते- उग्रो दश' इति । आभिप्लविके चतुर्थेऽहनि निष्केवल्य एतत्सूक्तं निविद्धानम् । सूत्रितं च – चतुर्थस्योग्रो जज्ञ इति निष्केवल्यम्' (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति । महाव्रतेऽपि निष्केवल्य एतत्सूक्तम् । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितम्- उग्रो जज्ञे वीर्याय स्वधावानुदु ब्रह्माण्यैरत श्रवस्या' (ऐ. आ. ५. २. २.) इति । सौमिकचातुर्मास्येषु वैश्वदेवस्य स्थाने प्रथमं पृष्ठ्यमहः । तत्रापि निष्केवल्य एतत्सूक्तं निविद्धानम्। सूत्रितं च - ‘जनिष्ठा उग्र उग्रो जज्ञ इति मध्यंदिनः' (आश्व. श्रौ. ९:२) इति ॥

उ॒ग्रो जं॑ज्ञे वी॒र्या॑य स्व॒धावा॒ञ्चक्रि॒रपो॒ नर्यो॒ यत्क॑रि॒ष्यन् ।

जग्मि॒र्युवा॑ नृ॒षद॑न॒मवो॑भिस्त्रा॒ता न॒ इन्द्र॒ एन॑सो म॒हश्चि॑त् ॥१

उ॒ग्रः । ज॒ज्ञे॒ । वी॒र्या॑य । स्व॒धाऽवा॑न् । चक्रिः॑ । अपः॑ । नर्यः॑ । यत् । क॒रि॒ष्यन् ।

जग्मिः॑ । युवा॑ । नृ॒ऽसद॑नम् । अवः॑ऽभिः । त्रा॒ता । नः॒ । इन्द्रः॑ । एन॑सः । म॒हः । चि॒त् ॥१

उग्रः । जज्ञे । वीर्याय । स्वधाऽवान् । चक्रिः । अपः । नर्यः । यत् । करिष्यन् ।

जग्मिः । युवा । नृऽसदनम् । अवःऽभिः । त्राता । नः । इन्द्रः । एनसः । महः । चित् ॥१

“स्वधावान् बलवान् उग्रः ओजस्वी उद्गूर्णो वा “इन्द्रः "वीर्याय वीर्यं कर्तुं "जज्ञे बभूव । “नर्यः नरहितः सन् यत् कर्म करिष्यन् भवति तत् "अपः कर्म चक्रिः कर्तैव ॥ चक्रिः इति किन्प्रत्ययस्य लिड्वद्भावात् ‘न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम्’ इति षष्ठीप्रतिषेधः ॥ अपि च “नृषदनं यज्ञगृहं “युवा नित्यतरुणः सन् “अवोभिः रक्षणैः सार्धं "जग्मिः गन्ता "महश्चित् महतोऽपि “एनसः पापात् "नः अस्माकं “त्राता रक्षिता च भवेति ।।

हन्ता॑ वृ॒त्रमिन्द्र॒ः शूशु॑वान॒ः प्रावी॒न्नु वी॒रो ज॑रि॒तार॑मू॒ती ।

कर्ता॑ सु॒दासे॒ अह॒ वा उ॑ लो॒कं दाता॒ वसु॒ मुहु॒रा दा॒शुषे॑ भूत् ॥२

हन्ता॑ । वृ॒त्रम् । इन्द्रः॑ । शूशु॑वानः । प्र । आ॒वी॒त् । नु । वी॒रः । ज॒रि॒तार॑म् । ऊ॒ती ।

कर्ता॑ । सु॒ऽदासे॑ । अह॑ । वै । ऊं॒ इति॑ । लो॒कम् । दाता॑ । वसु॑ । मुहुः॑ । आ । दा॒शुषे॑ । भू॒त् ॥२

हन्ता । वृत्रम् । इन्द्रः । शूशुवानः । प्र । आवीत् । नु । वीरः । जरितारम् । ऊती ।

कर्ता । सुऽदासे । अह । वै । ऊं इति । लोकम् । दाता । वसु । मुहुः । आ । दाशुषे । भूत् ॥२

“इन्द्रः “शूशुवानः वर्धमानः सन् "वृत्रम् असुरम् “हन्ता भवति ॥ तृन्नन्तत्वादत्र षष्ठ्यभावः ॥ “वीरः वीरः सन् “जरितारं स्तोतारं “नु क्षिप्रम् “ऊती ऊत्या रक्षया “प्रावीत् प्रारक्षञ्च । “सुदासे राज्ञे “लोकं जनपदं “कर्ता च । यद्वा । सुदासे कल्याणदानाय यजमानाय लोकं कर्ता च भवति ॥ इहाप्युत्तरत्रापि तृन्नन्तत्वात् षष्ठ्यभावः ॥ “अह “वा “उ इति त्रयः पूरणाः । “दाशुषे यजमानाय “वसु धनं "मुहुः भूयो भूयः “दाता च “भूत् अभूत् । “आ इति चार्थे ।

यु॒ध्मो अ॑न॒र्वा ख॑ज॒कृत्स॒मद्वा॒ शूर॑ः सत्रा॒षाड्ज॒नुषे॒मषा॑ळ्हः ।

व्या॑स॒ इन्द्र॒ः पृत॑ना॒ः स्वोजा॒ अधा॒ विश्वं॑ शत्रू॒यन्तं॑ जघान ॥३

यु॒ध्मः । अ॒न॒र्वा । ख॒ज॒ऽकृत् । स॒मत्ऽवा॑ । शूरः॑ । स॒त्रा॒षाट् । ज॒नुषा॑ । ई॒म् । अषा॑ळ्हः ।

वि । आ॒से॒ । इन्द्रः॑ । पृत॑नाः । सु॒ऽओजाः॑ । अध॑ । विश्व॑म् । श॒त्रु॒ऽयन्त॑म् । ज॒घा॒न॒ ॥३

युध्मः । अनर्वा । खजऽकृत् । समत्ऽवा । शूरः । सत्राषाट् । जनुषा । ईम् । अषाळ्हः ।

वि । आसे । इन्द्रः । पृतनाः । सुऽओजाः । अध । विश्वम् । शत्रुऽयन्तम् । जघान ॥३

"युध्मः योद्धा “अनर्व अभिगन्तृरहितो युद्धेष्वपराङ्मुखो वा “खजकृत् युद्धकृत् । ‘खले खजे’ इति युद्धनामसु पाठात् । “समद्वा । समत् कलहः। तद्वान् “शूरः शौर्योपेतः "जनुषा जन्मना स्वभावत एव सत्राषाट् बहूनामभिभविता “अषाळ्हः स्वयं च केनाप्यनभिभूतः “स्वोजाः सुबलः "ईम् अयम् “इन्द्रः “पृतनाः शत्रूणां सेनाः “व्यासे विक्षिपति । "अध अपि च "शत्रूयन्तं शात्रवमाचरन्तं “विश्वं सर्वं “जघान हन्ति ।

उ॒भे चि॑दिन्द्र॒ रोद॑सी महि॒त्वा प॑प्राथ॒ तवि॑षीभिस्तुविष्मः ।

नि वज्र॒मिन्द्रो॒ हरि॑वा॒न्मिमि॑क्ष॒न्समन्ध॑सा॒ मदे॑षु॒ वा उ॑वोच ॥४

उ॒भे इति॑ । चि॒त् । इ॒न्द्र॒ । रोद॑सी॒ इति॑ । म॒हि॒ऽत्वा । आ । प॒प्रा॒थ॒ । तवि॑षीभिः । तु॒वि॒ष्म॒ः ।

नि । वज्र॑म् । इन्द्रः॑ । हरि॑ऽवान् । मिमि॑क्षन् । सम् । अन्ध॑सा । मदे॑षु । वै । उ॒वो॒च॒ ॥४

उभे इति । चित् । इन्द्र । रोदसी इति । महिऽत्वा । आ । पप्राथ । तविषीभिः । तुविष्मः ।

नि । वज्रम् । इन्द्रः । हरिऽवान् । मिमिक्षन् । सम् । अन्धसा । मदेषु । वै । उवोच ॥४

हे "तुविष्मः बहुधन “इन्द्र “महित्वा महत्त्वेन “तविषीभिः बलैश्च “उभे “चित् उभे अपि "रोदसी द्यावापृथिव्यौ “आ "पप्राथ आपूरितवानसि। अथ परोक्षस्तुतिः। "हरिवान् अश्ववान् “इन्द्रः “वज्रं “नि “मिमिक्षन् शत्रुषु प्रापयन् “मदेषु यज्ञेषु निवित्सु वा “अन्धसा सोमेन “सम् “उवोच संसेव्यते संगच्छते वा ॥ ‘उच समवाये' इति धातुः । "वै इति पूरणः ॥

वृषा॑ जजान॒ वृष॑णं॒ रणा॑य॒ तमु॑ चि॒न्नारी॒ नर्यं॑ ससूव ।

प्र यः से॑ना॒नीरध॒ नृभ्यो॒ अस्ती॒नः सत्वा॑ ग॒वेष॑ण॒ः स धृ॒ष्णुः ॥५

वृषा॑ । ज॒जा॒न॒ । वृष॑णम् । रणा॑य । तम् । ऊं॒ इति॑ । चि॒त् । नारी॑ । नर्य॑म् । स॒सू॒व॒ ।

प्र । यः । से॒ना॒ऽनीः । अध॑ । नृऽभ्यः॑ । अस्ति॑ । इ॒नः । सत्वा॑ । गो॒ऽएष॑णः । सः । धृ॒ष्णुः ॥५

वृषा । जजान । वृषणम् । रणाय । तम् । ऊं इति । चित् । नारी । नर्यम् । ससूव ।

प्र । यः । सेनाऽनीः । अध । नृऽभ्यः । अस्ति । इनः । सत्वा । गोऽएषणः । सः । धृष्णुः ॥५

“वृषा सेक्ता पिता कश्यपः “वृषणं कामानां वर्षितारमिन्द्रं “रणाय युद्धार्थं “जजान । ‘जन जनने ' इति धातुः । “नर्यं नरहितं “तमु तमेवेन्द्रं “नारी “चित् अदितिरपि “ससूव सुषुवे। “अध अपि च “यः इन्द्रः “नृभ्यः नृणां “सेनानीः सेनानां नेता सन् “प्र “अस्ति प्रभवति “सः इन्द्रः “इनः सर्वस्य जगत ईश्वरो भवति । ' नियुत्वान् इनः' इति ईश्वरनामसु पाठात् । “सत्वा शत्रूणां सादकश्च “गवेषणः गवामन्वेष्टा च “धृष्णुः शत्रूणां धर्षकश्च भवतीति शेषः ॥ ॥ १ ॥

नू चि॒त्स भ्रे॑षते॒ जनो॒ न रे॑ष॒न्मनो॒ यो अ॑स्य घो॒रमा॒विवा॑सात् ।

य॒ज्ञैर्य इन्द्रे॒ दध॑ते॒ दुवां॑सि॒ क्षय॒त्स रा॒य ऋ॒त॒पा ऋ॒ते॒जाः ॥६

नु । चि॒त् । सः । भ्रे॒ष॒ते॒ । जनः॑ । न । रे॒ष॒त् । मनः॑ । यः । अ॒स्य॒ । घो॒रम् । आ॒ऽविवा॑सात् ।

य॒ज्ञैः । यः । इन्द्रे॑ । दध॑ते । दुवां॑सि । क्षय॑त् । सः । रा॒ये । ऋ॒त॒ऽपाः । ऋ॒ते॒ऽजाः ॥६

नु । चित् । सः । भ्रेषते । जनः । न । रेषत् । मनः । यः । अस्य । घोरम् । आऽविवासात् ।

यज्ञैः । यः । इन्द्रे । दधते । दुवांसि । क्षयत् । सः । राये । ऋतऽपाः । ऋतेऽजाः ॥६

"यः जनः “अस्य इन्द्रस्य “घोरं शत्रूणां बाधकं “मनः “यज्ञैः "आविवासात् परिचरति “सः “जनः । नु इति प्रतिषेधे वर्तते । चिदित्येवकारार्थे । "नू “चित् नैव “भ्रेषते स्थानान्न भ्रश्यति । “न “रेषत् नैव क्षीयेत । अपि च “यः जनः “दुवांसि परिचरणसाधनानि स्तोत्रशस्त्राणि “इन्द्रे “दधते निधत्ते तस्मै जनाय “ऋतपाः यज्ञपाता “ऋतेजाः यज्ञे जातश्च “सः इन्द्रः “राये धनाय “क्षयत् निवसति । भवेदित्यर्थः ॥

यदि॑न्द्र॒ पूर्वो॒ अप॑राय॒ शिक्ष॒न्नय॒ज्ज्याया॒न्कनी॑यसो दे॒ष्णम् ।

अ॒मृत॒ इत्पर्या॑सीत दू॒रमा चि॑त्र॒ चित्र्यं॑ भरा र॒यिं नः॑ ॥७

यत् । इ॒न्द्र॒ । पूर्वः॑ । अप॑राय । शिक्ष॑न् । अय॑त् । ज्याया॑न् । कनी॑यसः । दे॒ष्णम् ।

अ॒मृतः॑ । इत् । परि॑ । आ॒सी॒त॒ । दू॒रम् । आ । चि॒त्र॒ । चित्र्य॑म् । भ॒र॒ । र॒यिम् । न॒ः ॥७

यत् । इन्द्र । पूर्वः । अपराय । शिक्षन् । अयत् । ज्यायान् । कनीयसः । देष्णम् ।

अमृतः । इत् । परि । आसीत । दूरम् । आ । चित्र । चित्र्यम् । भर । रयिम् । नः ॥७

हे “चित्र चायनीय "इन्द्र “यत् धनं "पूर्वः पिता ज्येष्ठो भ्राता वा “अपराय पुत्राय कनीयसे वा “शिक्षन् प्रयच्छन् । शिक्षतिर्दानकर्मा ‘प्रीणाति शिक्षति' इति दानकर्मसु पाठात् । भवतीति शेषः। यच्च "देष्णं देयं धनं "ज्यायान् ज्येष्ठः “कनीयसः "अयत् प्राप्नुयात् । यच्चापि धनं पितृतो लब्ध्वा पुत्रः “अमृत “इत् अमृत एव सन् पितृगृहं विहाय “दूरं “पर्यासीत आस्ते तत्त्रिविधं “चित्र्यं चायनीयं “रयिं धनं "नः अस्मभ्यम् “आ “भर आहर ॥

यस्त॑ इन्द्र प्रि॒यो जनो॒ ददा॑श॒दस॑न्निरे॒के अ॑द्रिवः॒ सखा॑ ते ।

व॒यं ते॑ अ॒स्यां सु॑म॒तौ चनि॑ष्ठाः॒ स्याम॒ वरू॑थे॒ अघ्न॑तो॒ नृपी॑तौ ॥८

यः । ते॒ । इ॒न्द्र॒ । प्रि॒यः । जनः॑ । ददा॑शत् । अस॑त् । नि॒रे॒के । अ॒द्रि॒ऽव॒ः । सखा॑ । ते॒ ।

व॒यम् । ते॒ । अ॒स्याम् । सु॒ऽम॒तौ । चनि॑ष्ठाः । स्याम॑ । वरू॑थे । अघ्न॑तः । नृऽपी॑तौ ॥८

यः । ते । इन्द्र । प्रियः । जनः । ददाशत् । असत् । निरेके । अद्रिऽवः । सखा । ते ।

वयम् । ते । अस्याम् । सुऽमतौ । चनिष्ठाः । स्याम । वरूथे । अघ्नतः । नृऽपीतौ ॥८

हे “इन्द्र “यः "ते तुभ्यं “प्रियः सखा “जनः “ददाशत् हवींषि दद्यात् हे “अद्रिवः सः “सखा “ते तव “निरेके दाने “असत् स्यात् । “वयं च वसिष्ठाः “अघ्नतः अहिंसतः “ते तव “अस्यां "सुमतौ अनुग्रहबुद्धौ वर्तमानाः “चनिष्ठाः स्तुतिमत्तरा अतिशयेनान्नवन्तो वा । चनोऽन्नम्। "नृपीतौ नृणां रक्षके “वरूथे गृहे वरणीये वा धने “स्याम वसेम भवेम वा ॥

एष स्तोमो अचिक्रदद्वृषा त उत स्तामुर्मघवन्नक्रपिष्ट ।

रायस्कामो जरितारं त आगन्त्वमङ्ग शक्र वस्व आ शको नः ॥९

एषः । स्तोमः । अचिक्रदत् । वृषा । ते । उत । स्तामुः । मघऽवन् । अक्रपिष्ट ।

रायः । कामः । जरितारम् । ते । आ । अगन् । त्वम् । अङ्ग । शक्र । वस्वः । आ । शकः । नः ॥९

एषः । स्तोमः । अचिक्रदत् । वृषा । ते । उत । स्तामुः । मघऽवन् । अक्रपिष्ट ।

रायः । कामः । जरितारम् । ते । आ । अगन् । त्वम् । अङ्ग । शक्र । वस्वः । आ । शकः । नः ॥९

हे “मघवन् धनवन्निन्द्र "ते त्वदर्थं “वृषा सेक्ता “एषः “स्तोमः सोमः सूयमानः “अचिक्रदत् क्रन्दति । "उत अपि च "स्तामुः स्तोता “अक्रपिष्ट अस्तौत् । अपि च हे “शक्र “ते तव “जरितारं स्तोतारं मां “रायः धनस्य “कामः अभिलाषः “आगन् आगतः । अतः “त्वं “वस्वः धनम् । कर्मणि षष्ठी । “नः अस्मभ्यम् “अङ्ग क्षिप्रम् “आ “शकः धेहि ॥

स नं इन्द्र त्वयंताया इषे धास्त्मनां च ये मघवानो जुनन्ति ।

वस्वी षु ते जरित्रे अस्तु शक्तिर्यूयं पात स्वस्तिभिः सदां नः ॥१०

सः । नः । इन्द्र । त्वऽयंतायै । इषे । धाः । त्मनां । च । ये । मघऽवानः । जुनन्ति ।

वस्वीं । सु । ते । जरित्रे । अस्तु । शक्तिः । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदां । नः ॥१०

सः । नः । इन्द्र । त्वऽयतायै । इषे । धाः । त्मना । च । ये । मघऽवानः । जुनन्ति ।

वस्वी । सु । ते । जरित्रे । अस्तु । शक्तिः । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥१०

हे "इन्द्र "सः त्वं “त्वयताया “इषे त्वया दत्तमन्नं भोक्तुं “नः अस्मान् “धाः धारय । "ये "च “मघवानः हविष्मन्तः “त्मना स्वयमेव “जुनन्ति हवींषि त्वां प्रति प्रेरयन्ति तानपि त्वयताया इषे धाः । अपि च वस्वीषु अत्यन्तं प्रशस्तासु स्तुतिषु “ते तव "जरित्रे स्तोत्रे मह्यं “शक्तिः सामर्थ्यम् “अस्तु । यद्वा । जरित्रे मह्यं ते तव वस्वी षु प्रशस्ता शक्तिर्दानमस्तु । स्पष्टमन्यत् ॥ ॥ २ ॥

मण्डल ७

ऋग्वेदः सूक्तं ७.२१

ऋग्वेदः - मण्डल ७		
← सूक्तं ७.२०	सूक्तं ७.२१	सूक्तं ७.२२ →
	मैत्रावरुणिर्वसिष्ठः।	

दे. इन्द्रः। त्रिष्टुप्।

असावि देवं गोऋजीकमन्धो न्यस्मिन्निन्द्रो जनुषेमुवोच ।

बोधामसि त्वा हर्यश्व यज्ञैर्बोधा न स्तोममन्धसो मदेषु ॥१॥

प्र यन्ति यज्ञं विपयन्ति बर्हिः सोममादो विदथे दुध्रवाचः ।

न्यु भ्रियन्ते यशसो गृभादा दूरउपब्दो वृषणो नृषाचः ॥२॥

त्वमिन्द्र स्रवितवा अपस्कः परिष्ठिता अहिना शूर पूर्वीः ।

त्वद्वावक्रे रथ्यो न धेना रेजन्ते विश्वा कृत्रिमाणि भीषा ॥३॥

भीमो विवेषायुधेभिरेषामपांसि विश्वा नर्याणि विद्वान् ।

इन्द्रः पुरो जर्हृषाणो वि दूधोद्वि वज्रहस्तो महिना जघान ॥४॥

न यातव इन्द्र जूजुवुर्नो न वन्दना शविष्ठ वेद्याभिः ।

स शर्धदर्यो विषुणस्य जन्तोर्मा शिश्नदेवा अपि गुरृतं नः ॥५॥

अभि क्रत्वेन्द्र भूरध ज्मन्न ते विव्यङ्महिमानं रजांसि ।

स्वेना हि वृत्रं शवसा जघन्थ न शत्रुरन्तं विविदद्युधा ते ॥६॥

देवाश्चित्ते असुर्याय पूर्वेऽनु क्षत्राय ममिरे सहांसि ।

इन्द्रो मघानि दयते विषह्येन्द्रं वाजस्य जोहुवन्त सातौ ॥७॥

कीरिश्चिद्धि त्वामवसे जुहावेशानमिन्द्र सौभगस्य भूरेः ।

अवो बभूथ शतमूते अस्मे अभिक्षत्तुस्त्वावतो वरूता ॥८॥

सखायस्त इन्द्र विश्वह स्याम नमोवृधासो महिना तरुत्र ।

वन्वन्तु स्मा तेऽवसा समीकेऽभीतिमर्यो वनुषां शवांसि ॥९॥

स न इन्द्र त्वयताया इषे धास्त्मना च ये मघवानो जुनन्ति ।

वस्वी षु ते जरित्रे अस्तु शक्तिर्यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥१०॥

सायणभाष्यम्

'असावि देवम्' इति दशर्चं चतुर्थं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानुक्रान्तम् – 'असावि ' इति । माध्यंदिनसवने मैत्रावरुणस्योन्नीयमानमिदं सूक्तम् । 'असावि देवमिहोप यातेत्यनुसवनम् ' (आश्व. श्रौ. ५.५) इति । इन्द्रस्य वृत्रघ्नः पशौ अभिक्रत्वा' इति वपाया अनुवाक्या । सूत्रितं च - 'अभि क्रत्वेन्द्र भूरध ज्मंस्त्वं महाँ इन्द्र तुभ्यं ह क्षाः' (आश्व. श्रौ. ३.८) इति ।।

असा॑वि दे॒वं गोऋ॑जीक॒मन्धो॒ न्य॑स्मि॒न्निन्द्रो॑ ज॒नुषे॑मुवोच ।

बोधा॑मसि त्वा हर्यश्व य॒ज्ञैर्बोधा॑ न॒ः स्तोम॒मन्ध॑सो॒ मदे॑षु ॥१

असा॑वि । दे॒वम् । गोऽऋ॑जीकम् । अन्ध॑ः । नि । अ॒स्मि॒न् । इन्द्र॑ः । ज॒नुषा॑ । ई॒म् । उ॒वो॒च॒ ।

बोधा॑मसि । त्वा॒ । ह॒रि॒ऽअ॒श्व॒ । य॒ज्ञैः । बोध॑ । न॒ः । स्तोम॑म् । अन्ध॑सः । मदे॑षु ॥१

असावि । देवम् । गोऽऋजीकम् । अन्धः । नि । अस्मिन् । इन्द्रः । जनुषा । ईम् । उवोच ।

बोधामसि । त्वा । हरिऽअश्व । यज्ञैः । बोध । नः । स्तोमम् । अन्धसः । मदेषु ॥१

"देवं दीप्तं "गोऋजीकं गोभिः संस्कृतम् । गव्येन मिश्रितमित्यर्थः । "अन्धः सोमरूपमन्नम् "असावि अभिषुतम् । "ईम् अयम् "इन्द्रः "अस्मिन् अभिषुते सोमरूपेऽन्धसि "जनुषा स्वभावत एव "नि "उवोच नितरां संगतो भवति । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः। हे "हर्यश्व "त्वा त्वां "यज्ञैः स्तोत्रैर्हविर्भिर्वा "बोधामसि बोधयामः । "अन्धसः सोमस्य "मदेषु "नः अस्माकं "स्तोमं स्तोत्रं "बोध बुध्यस्व च ॥

प्र य॑न्ति य॒ज्ञं वि॒पय॑न्ति ब॒र्हिः सो॑म॒मादो॑ वि॒दथे॑ दु॒ध्रवा॑चः ।

न्यु॑ भ्रियन्ते य॒शसो॑ गृ॒भादा दू॒रउ॑पब्दो॒ वृष॑णो नृ॒षाच॑ः ॥२

प्र । य॒न्ति॒ । य॒ज्ञम् । वि॒पय॑न्ति । ब॒र्हिः । सो॒म॒ऽमादः॑ । वि॒दथे॑ । दु॒ध्रऽवा॑चः ।

नि । ऊं॒ इति॑ । भ्रि॒य॒न्ते॒ । य॒शसः॑ । गृ॒भात् । आ । दू॒रेऽउ॑पब्दः । वृष॑णः । नृ॒ऽसाचः॑ ॥२

प्र । यन्ति । यज्ञम् । विपयन्ति । बर्हिः । सोमऽमादः । विदथे । दुध्रऽवाचः ।

नि । ऊं इति । भ्रियन्ते । यशसः । गृभात् । आ । दूरेऽउपब्दः । वृषणः । नृऽसाचः ॥२

"यज्ञं “प्र "यन्ति यष्टारः “बर्हिः च “विपयन्ति स्तृणन्ति । विपिः स्तरणकर्मा । “विदथे यज्ञे “सोममादः ग्रावाणश्च “दुध्रवाचः दुर्धरवाचः भवन्ति । अपि च “यशसः यशस्विनः "दूरउपब्दः । दूर उपब्दिः शब्दो येषां ते दूरउपब्दः । “नृषाचः । नॄन्नेतॄनृत्विजः सचन्त इति नृषाचः । “वृषणः ग्रावाणः “गृभात् गृहात् । गृहमध्यमग्रावा' । तस्मात् । “आ इति चार्थे । “नि “भ्रियन्ते अभिषववेलायां निगृह्यन्ते । “उ इति पूरणः ॥

त्वमि॑न्द्र॒ स्रवि॑त॒वा अ॒पस्क॒ः परि॑ष्ठिता॒ अहि॑ना शूर पू॒र्वीः ।

त्वद्वा॑वक्रे र॒थ्यो॒३॒ न धेना॒ रेज॑न्ते॒ विश्वा॑ कृ॒त्रिमा॑णि भी॒षा ॥३

त्वम् । इ॒न्द्र॒ । स्रवि॑त॒वै । अ॒पः । क॒रिति॑ कः । परि॑ऽस्थिताः । अहि॑ना । शू॒र॒ । पू॒र्वीः ।

त्वत् । वा॒व॒क्रे॒ । र॒थ्यः॑ । न । धेनाः॑ । रेज॑न्ते । विश्वा॑ । कृ॒त्रिमा॑णि । भी॒षा ॥३

त्वम् । इन्द्र । स्रवितवै । अपः । करिति कः । परिऽस्थिताः । अहिना । शूर । पूर्वीः ।

त्वत् । वावक्रे । रथ्यः । न । धेनाः । रेजन्ते । विश्वा । कृत्रिमाणि । भीषा ॥३

हे "शूर “इन्द्र “त्वम् “अहिना वृत्रेण “परिष्ठिताः आक्रान्ताः “पूर्वीः बह्वीः "अपः उदकानि “स्रवितवै स्रवितुं "कः अकार्षीः । “धेनाः नद्यश्च “त्वत् त्वत्तो हेतोः “रथ्यो “न रथिन इव “वावक्रे निर्गच्छन्ति । 'वकि कौटिल्ये' इति धातुः । “विश्वा विश्वानि “कृत्रिमणि भुवनानि च । “भीषा त्वत्तो भीत्या “रेजन्ते कम्पन्ते ॥

भी॒मो वि॑वे॒षायु॑धेभिरेषा॒मपां॑सि॒ विश्वा॒ नर्या॑णि वि॒द्वान् ।

इन्द्र॒ः पुरो॒ जर्हृ॑षाणो॒ वि दू॑धो॒द्वि वज्र॑हस्तो महि॒ना ज॑घान ॥४

भी॒मः । वि॒वे॒ष॒ । आयु॑धेभिः । ए॒षा॒म् । अपां॑सि । विश्वा॑ । नर्या॑णि । वि॒द्वान् ।

इन्द्रः । पुरः । जर्हृषाणः । वि । दूधोत् । वि । वज्रऽहस्तः । महिना । जघान ॥४

भीमः । विवेष । आयुधेभिः । एषाम् । अपांसि । विश्वा । नर्याणि । विद्वान् ।

इन्द्रः । पुरः । जर्हृषाणः । वि । दूधोत् । वि । वज्रऽहस्तः । महिना । जघान ॥४

“इन्द्रः "नर्याणि नरहितानि "विश्वा विश्वानि "अपांसि कर्माणि “विद्वान् जानन् "आयुधेभिः आयुधैः “भीमः भयंकरः सन् “एषाम् । कर्मणि षष्ठी । एतानसुरान् “विवेष व्याप्तवान् । “पुरः च तेषां “वि दूधोत् अकम्पयत् । अपि च "जर्हृषाणः हृष्यन् “महिना महिम्ना युक्तः “वज्रहस्तः सन् तान् “वि “जघान ॥

न यातवं इन्द्र जूजुवुर्नो न वन्दंना शविष्ठ वेद्याभिंः ।

स शंर्धदुर्यो विषुंणस्य जन्तोर्मा शिश्नदेंवा अपिं गुरृतं नंः ॥५

न । यातवः । इन्द्र । जूजुवुः । नः । न । वन्दंना । शविष्ठ । वेद्याभिः ।

सः । शर्धत् । अर्यः । विषुंणस्य । जन्तोः । मा । शिश्नऽदेंवाः । अपिं । गुः । ऋतम् । नः ॥५

न । यातवः । इन्द्र । जूजुवुः । नः । न । वन्दना । शविष्ठ । वेद्याभिः ।

सः । शर्धत् । अर्यः । विषुणस्य । जन्तोः । मा । शिश्नऽदेवाः । अपि । गुः । ऋतम् । नः ॥५

हे “इन्द्र “यातवः राक्षसाः “नः अस्मान् "न “जूजुवुः न हिंस्युः। जूजुवुरिति हिंसाक्रियः पृथक्करणक्रियो वा । अपि च हे "शविष्ठ बलवत्तमेन्द्र “वन्दना वन्दनानि रक्षांसि “वेद्याभिः वेद्याभ्यः प्रजाभ्यो नोऽस्मान् “न जूजुवुः न पृथक्कुर्वन्तु । किंच "अर्यः स्वामी “सः इन्द्रः “विषुणस्य विषमस्य “जन्तोः प्राणिनः शासने “शर्धत् उत्सहेत । अथ च "शिश्नदेवाः । शिश्नेन दीव्यन्ति क्रीडन्त इति शिश्नदेवाः । अब्रह्मचर्या इत्यर्थः । “नः अस्माकम् “ऋतं यज्ञं सत्यं वा “मा “अपि “गुः मा अपिगमन् । तथा च यास्कः-’ स उत्सहतां यो विषुणस्य जन्तोर्विषमस्य मा शिश्नदेवा अब्रह्मचर्याः । शिश्नं श्नथतेः । अपि गुर्ऋतं नः सत्यं वा यज्ञं वा' (निरु. ४. १९) इति ॥ ॥ ३ ॥

अभि क्रत्वेंन्द्र भूरध ज्मन्न तें विव्यङ्महिमानं रजांसि ।

स्वेना हि वृत्रं शवंसा जघन्थ न शत्रुरन्तं विविदद्युधा तें ॥६

अभि । क्रत्वां । इन्द्र । भूः । अधं । ज्मन् । न । ते । विव्यक् । महिमानंम् । रजांसि ।

स्वेनं । हि । वृत्रम् । शवंसा । जघन्थं । न । शत्रुः । अन्तंम् । विविदत् । युधा । ते ॥६

अभि । क्रत्वा । इन्द्र । भूः । अध । ज्मन् । न । ते । विव्यक् । महिमानम् । रजांसि ।

स्वेन । हि । वृत्रम् । शवसा । जघन्थ । न । शत्रुः । अन्तम् । विविदत् । युधा । ते ॥६

हे "इन्द्र त्वं “क्रत्वा कर्मणा “ज्मन् पृथिव्यां वर्तमानान् जन्तून् वा “अभि "भूः अभ्यभूः । “अध अपि च “ते तव "महिमानं "रजांसि सर्वे लोकाः “न “विव्यक् । व्यचिर्व्याप्तिकर्मा । न व्याप्नुवन्नित्यर्थः । “स्वेन “हि आत्मीयेन च “शवसा बलेन “वृत्रं “जघन्थ त्वमवधीः । “शत्रुः च "युधा युद्धेन “ते तव "अन्तं हिंसां “न "विविदत् न लब्धवान् ॥

दे॒वाश्चि॑त्ते असु॒र्या॑य॒ पूर्वेऽनु॑ क्ष॒त्राय॑ ममिरे॒ सहाँ॑सि ।

इन्द्रो॑ म॒घानि॑ दयते वि॒षह्येन्द्रं॒ वाज॑स्य जोहुवन्त सा॒तौ ॥७

दे॒वाः । चि॒त् । ते॒ । अ॒सु॒र्या॑य । पूर्वे॑ । अनु॑ । क्ष॒त्राय॑ । म॒मि॒रे॒ । सहाँ॑सि ।

इन्द्रः॑ । म॒घानि॑ । द॒य॒ते॒ । वि॒ऽसह्य॑ । इन्द्र॑म् । वाज॑स्य । जो॒हु॒व॒न्त॒ । सा॒तौ ॥७

देवाः । चित् । ते । असुर्याय । पूर्वे । अनु । क्षत्राय । ममिरे । सहांसि ।

इन्द्रः । मघानि । दयते । विऽसह्य । इन्द्रम् । वाजस्य । जोहुवन्त । सातौ ॥७

"पूर्वे “देवाश्चित् असुरा अपि “असुर्याय बलाय "क्षत्राय । क्षदिर्हिंसाकर्मा । बलं हिंसां चोभे कर्तुमित्यर्थः । हे इन्द्र “ते तव “सहांसि बलानि “अनु “ममिरे ॥ 'हीने ' (पा. सू. १.४.८६) इत्यनुः कर्मप्रवचनीयः ॥ तव बलेभ्यो हीना ममिर इत्यर्थः । तथा च निगमान्तरम्- ' अनु ते द्यौर्बृहती वीर्यं ममे ' (ऋ. सं. १.५७.५) इति । अथ परोक्षस्तुतिः। “इन्द्रः शत्रून् “विषह्य “मघानि मंहनीयानि धनानि “दयते भक्तेभ्यः प्रयच्छति । अपि च “इन्द्रं “वाजस्य अन्नस्य “सातौ लाभार्थं “जोहुवन्त स्तुवन्ति स्तोतार आह्वयन्ति वा ॥

की॒रिश्चि॒द्धि त्वामव॑से जु॒हावेशा॑नमिन्द्र॒ सौभ॑गस्य॒ भूरेः॑ ।

अवो॑ बभूथ शतमूते अ॒स्मे अ॑भिक्ष॒त्तुस्त्वाव॑तो वरू॒ता ॥८

की॒रिः । चि॒त् । हि । त्वाम् । अव॑से । जु॒हाव॑ । ईशा॑नम् । इ॒न्द्र॒ । सौभ॑गस्य । भूरेः॑ ।

अवः॑ । ब॒भू॒थ॒ । श॒त॒म्ऽऊ॒ते॒ । अ॒स्मे इति॑ । अ॒भि॒ऽक्ष॒त्तुः । त्वाऽव॑तः । व॒रू॒ता ॥८

कीरिः । चित् । हि । त्वाम् । अवसे । जुहाव । ईशानम् । इन्द्र । सौभगस्य । भूरेः ।

अवः । बभूथ । शतम्ऽऊते । अस्मे इति । अभिऽक्षत्तुः । त्वाऽवतः । वरूता ॥८

हे “इन्द्र “ईशानं “त्वां “कीरिः स्तोता। 'कारुः कीरिः' इति स्तोतृनामसु पाठात् । वसिष्ठः “अवसे रक्षणाय "जुहाव “हि स्तौति हि ह्वयति वा । “चित् इति पूरणः । अपि च हे “शतमूते बहुरक्षेन्द्र “अस्मे अस्माकं “भूरेः प्रभूतस्य “सौभगस्य धनस्य “अवः रक्षा “बभूथ बभूविथ। “अभिक्षत्तुः अभिहिंसकस्य “त्वावतः त्वत्सदृशस्य “वरूता वारयिता च भव ॥

सखा॑यस्त इन्द्र वि॒श्वह॑ स्याम नमोवृ॒धासो॑ महि॒ना त॑रुत्र ।

व॒न्वन्तु॑ स्मा॒ तेऽव॑सा समी॒के३॒॑ऽभी॑तिम॒र्यो व॒नुषां॒ शवां॑सि ॥९

सखा॑यः । ते॒ । इ॒न्द्र॒ । वि॒श्वह॑ । स्या॒म॒ । न॒म॒ःऽवृ॒धासः॑ । म॒हि॒ना । त॒रु॒त्र॒ ।

व॒न्वन्तु॑ । स्म॒ । ते॒ । अव॑सा । स॒म्ऽई॒के । अ॒भिऽइ॑तिम् । अ॒र्यः । व॒नुषा॑म् । शवां॑सि ॥९

सखायः । ते । इन्द्र । विश्वह । स्याम । नमःऽवृधासः । महिना । तरुत्र ।

वन्वन्तु । स्म । ते । अवसा । सम्ऽईके । अभिऽइतिम् । अर्यः । वनुषाम् । शवांसि ॥९

हे “इन्द्र “ते तव “नमोवृधासः नमसा स्तुत्या हविषा वा वर्धयितारो वयं “विश्वह सर्वदा “सखायः “स्याम भवेम । “महिना महिम्ना "तरुत्र अत्यन्तं तारकेन्द्र “ते तव “अवसा रक्षणेन “समीके संग्रामे “अर्यः “अभीतिम् अभिगमनं "वनुषां हिंसकानां “शवांसि बलानि च “वन्वन्तु स्तोतारो हिंसन्तु ॥

स नं॑ इन्द्र॒ त्वयं॑ताया इ॒षे धा॒स्त्मना॑ च॒ ये म॒घवा॑नो जु॒नन्ति॑ ।

वस्वी॒ षु ते॑ जरि॒त्रे अ॑स्तु श॒क्तिर्यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभि॒ः सदा॑ नः ॥१०

सः । न॒ः । इ॒न्द्र॒ । त्वऽय॑तायै । इ॒षे । धा॒ः । त्मना॑ । च॒ । ये । म॒घऽवा॑नः । जु॒नन्ति॑ ।

वस्वी॑ । सु । ते॒ । ज॒रि॒त्रे । अ॒स्तु॒ । श॒क्तिः । यू॒यम् । पा॒त॒ । स्व॒स्तिऽभि॑ः । सदा॑ । न॒ः ॥१०

सः । नः । इन्द्र । त्वऽयतायै । इषे । धाः । त्मना । च । ये । मघऽवानः । जुनन्ति ।

वस्वी । सु । ते । जरित्रे । अस्तु । शक्तिः । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥१०

इयमृग्व्याख्यातचरा ॥ ॥ ४ ॥

टिप्पणी

७.२१.१ असावि देवं गोऋजीकमिति

प्राकर्षम् - निहवम् (https://sa.wikisource.org/s/2jwj)

मण्डल ७

ऋग्वेदः सूक्तं ७.२२

दे. इन्द्रः। विराट्, ९ त्रिष्टुप्।

पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वा यं ते सुषाव हर्यश्वाद्रिः ।

सोतुर्बाहुभ्यां सुयतो नार्वा ॥१॥

यस्ते मदो युज्यश्चारुरस्ति येन वृत्राणि हर्यश्व हंसि ।

स त्वामिन्द्र प्रभूवसो ममत्तु ॥२॥

बोधा सु मे मघवन्वाचमेमां यां ते वसिष्ठो अर्चति प्रशस्तिम् ।

इमा ब्रह्म सधमादे जुषस्व ॥३॥

श्रुधी हवं विपिपानस्याद्रेर्बोधा विप्रस्यार्चतो मनीषाम् ।

कृष्वा दुवांस्यन्तमा सचेमा ॥४॥

न ते गिरो अपि मृष्ये तुरस्य न सुष्टुतिमसुर्यस्य विद्वान् ।

सदा ते नाम स्वयशो विवक्मि ॥५॥

भूरि हि ते सवना मानुषेषु भूरि मनीषी हवते त्वामित् ।

मारे अस्मन्मघवञ्ज्योक्कः ॥६॥

तुभ्येदिमा सवना शूर विश्वा तुभ्यं ब्रह्माणि वर्धना कृणोमि ।

त्वं नृभिर्हव्यो विश्वधासि ॥७॥

नू चिन्नु ते मन्यमानस्य दस्मोदश्नुवन्ति महिमानमुग्र ।

न वीर्यमिन्द्र ते न राधः ॥८॥

ये च पूर्व ऋषयो ये च नूत्ना इन्द्र ब्रह्माणि जनयन्त विप्राः ।

अस्मे ते सन्तु सख्या शिवानि यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥९॥

सायणभाष्यम्

‘ पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वा' इति नवर्चं पञ्चमं सूक्तम् । अनुक्रम्यते च -- पिब नव वैराजमृतेऽन्त्याम्' इति । वसिष्ठ ऋषिः । आदितोऽष्टौ विराजो नवमी त्रिष्टुप् । इन्द्रो देवता । दशरात्रे चतुर्थेऽहनि निष्केवल्यशस्त्रे ‘ पिबा सोममिन्द्र' इति षट् स्तोत्रियानुरूपौ । सूत्रितं च-- ’ वैराजं चेत्पृष्ठं पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वेति षट् स्तोत्रियानुरूपौ' (आश्व. श्रौ. ७. ११) इति । महाव्रतेऽपि निष्केवल्य आद्याः षडृचः । सूत्रितं च--’ पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वेति षट्' (ऐ. आ. ५. ३. १) इति । आद्या निष्केवल्यशस्त्रयाज्या । सूत्रितं च -- पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वेति याज्या' (आश्व. श्रौ. ५. १५) इति । चतुर्थेऽहनि माध्यंदिनसवने होत्रकशस्त्रेषु सप्त विराजस्त्रींस्तृचान् कृत्वैकैकस्तृचः शंसनीयः । तत्र ‘न ते गिरः' इत्याद्याश्चतस्र ऋचः । सूत्रितं च -’ न ते गिरो अपि मृष्ये तुरस्य प्र वो महे महिवृधे भरध्वम्' (आश्व. श्रौ. ७. ११) इति ॥

पिबा॒ सोम॑मिन्द्र॒ मन्द॑तु त्वा॒ यं ते॑ सु॒षाव॑ हर्य॒श्वाद्रि॑ः ।

सो॒तुर्बा॒हुभ्यां॒ सुय॑तो॒ नार्वा॑ ॥१

पिब॑ । सोम॑म् । इ॒न्द्र॒ । मन्द॑तु । त्वा॒ । यम् । ते॒ । सु॒साव॑ । ह॒रि॒ऽअ॒श्व॒ । अद्रि॑ः ।

सो॒तुः । बा॒हुऽभ्या॑म् । सुऽय॑तः । न । अर्वा॑ ॥१

पिब । सोमम् । इन्द्र । मन्दतु । त्वा । यम् । ते । सुसाव । हरिऽअश्व । अद्रिः ।

सोतुः । बाहुऽभ्याम् । सुऽयतः । न । अर्वा ॥१

हे "इन्द्र “सोमं “पिब । स सोमः “त्वा त्वां “मन्दतु मादयतु । हे “हर्यश्व "ते त्वदर्थं “सोतुः अभिषवकर्तुः "बाहुभ्याम् “अर्वा “न रश्मिभ्यामश्व इव "सुयतः सुष्ठु परिगृहीतः “अद्रिः ग्रावा “यं सोमं “सुषाव ॥

यस्ते॒ मदो॒ युज्य॒श्चारु॒रस्ति॒ येन॑ वृ॒त्राणि॑ हर्यश्व॒ हंसि॑ ।

स त्वामिंन्द्र प्रभूवसो ममत्तु ॥२

यः । ते॒ । मदः॑ । युज्यः॑ । चारुः॑ । अस्तिं । येनं । वृ॒त्राणिं । ह॒रि॒ऽअ॒श्व॒ । हंसिं ।

सः । त्वाम् । इ॒न्द्र॒ । प्र॒भु॒व॒सो॒ इतिं प्रभुऽवसो । म॒म॒त्तु॒ ॥२

यः । ते । मदः । युज्यः । चारुः । अस्ति । येन । वृत्राणि । हरिऽअश्व । हंसि ।

सः । त्वाम् । इन्द्र । प्रभुवसो इति प्रभुऽवसो । ममत्तु ॥२

हे “हर्यश्व "ते तव “यः “युज्यः अनुगुणः “चारुः समीचीनः “मदः मदकरः सोमः “अस्ति विद्यते “येन च पीतेन सोमेन “वृत्राणि “हंसि हे “प्रभूवसो प्रभूतंधन “इन्द्र “त्वां “सः सोमः “ममत्तु मादयतु ।

बोधा॒ सु में मघव॒न्वाच॒मेमां यां ते॒ वसिं॑ष्ठो॒ अर्चं॑ति॒ प्रशं॑स्तिम् ।

इ॒मा ब्रह्मं॑ सध॒मादें जुषस्व ॥३

बोधं॑ । सु । मे॒ । म॒घ॒ऽव॒न् । वाचं॑म् । आ । इ॒माम् । याम् । ते॒ । वसिं॑ष्ठः । अर्चं॑ति । प्रऽशं॑स्तिम् ।

इ॒मा । ब्रह्मं॑ । स॒ध॒ऽमादें । जु॒ष॒स्व॒ ॥३

बोध । सु । मे । मघऽवन् । वाचम् । आ । इमाम् । याम् । ते । वसिष्ठः । अर्चति । प्रऽशस्तिम् ।

इमा । ब्रह्म । सधऽमादे । जुषस्व ॥३

हे "मघवन् धनवन्निन्द्र "ते तव "प्रशस्तिं स्तुतिरूपां "यां "वाचं "वसिष्ठः “अर्चति वदति ताम् “इमां "मे वसिष्ठस्य संबन्धिनीं वाचं "सु "आ “बोध सुष्ठु अभिबुध्यस्व । किंच “इमा इमानि “ब्रह्म ब्रह्माणि "सधमादे यज्ञे "जुषस्व सेवस्व ॥

श्रु॒धी हवं॑ विपिपा॒नस्याद्रे॒र्बोधा॒ विप्र॒स्यार्चं॑तो मनी॒षाम् ।

कृ॒ष्वा दुवां॒स्यन्तं॑मा॒ सचे॒मा ॥४

श्रु॒धि । हवं॑म् । वि॒ऽपि॒पा॒नस्यं॑ । अद्रेः॑ । बोधं॑ । विप्रं॑स्य । अर्चं॑तः । म॒नी॒षाम् ।

कृ॒ष्व । दुवाँ॑सि । अन्तं॑मा । सचा॑ । इ॒मा ॥४

श्रुधि । हवम् । विऽपिपानस्य । अद्रेः । बोध । विप्रस्य । अर्चतः । मनीषाम् ।

कृष्व । दुवांसि । अन्तमा । सचा । इमा ॥४

हे इन्द्र “विपिपानस्य विपीतवतो विपिबतो वा मस “अद्रेः ग्राव्णः "हवम् आह्वानं "श्रुधि शृणु । तथा च निगमान्तरं--’ ग्रावभ्यो वाचं वदता वदद्यः् ' (ऋ. सं. १०. ९४. १) इति । “विप्रस्य प्राज्ञस्य वसिष्ठस्य "अर्चतः स्तुवतः "मनीषां स्तुतिं "बोध बुध्यस्व च। "इमा इमानि क्रियमाणानि “दुवांसि परिचरणानि “अन्तमा अन्तिकतमानि बुद्धिस्थानि “सचा सह सहायभूतः सन् वा "कृष्व कुरु च ॥

न ते॒ गिरो॒ अपिं मृष्ये तु॒रस्य॒ न सुंष्टु॒तिमंसु॒र्यंस्य वि॒द्वान् ।

सदां ते॒ नामं स्वयशो विवक्मि ॥५

न । ते॒ । गिरः॑ । अपिं । मृ॒ष्ये॒ । तु॒रस्यं । न । सु॒ऽस्तु॒तिम् । अ॒सु॒र्यंस्य । वि॒द्वान् ।

सदां । ते॒ । नामं । स्व॒ऽय॒शः॒ । वि॒व॒क्मि॒ ॥५

न । ते । गिरः । अपि । मृष्ये । तुरस्य । न । सुऽस्तुतिम् । असुर्यस्य । विद्वान् ।

सदा । ते । नाम । स्वऽयशः । विवक्मि ॥५

हे इन्द्र “तुरस्य शत्रूणां हिंसकस्य "ते तव "गिरः स्तुतीः "असुर्यस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी । त्वदीयमसुर्यं बलं “विद्वान् जानन्नहं "न “अपि "मृष्ये । मृषिर्मार्जनकर्मा । न मार्जयामि । न परित्यजामीत्यर्थः । "सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं च “न अपि मृष्ये। मृषेर्मार्जनकर्मत्वमन्यत्रापि दृश्यते । तद्यथा--' मा नो अग्ने सख्या पित्र्याणि प्र मर्षिष्ठाः' (ऋ. सं. १. ७१. १०) इति । किंतु "स्वयशः असाधारणयशः “ते तव "नाम स्तोत्रं सदैव "विवक्मि ब्रवीमि ॥ ॥ ५ ॥

भूरि॒ हि ते॒ सवं॑ना॒ मानुं॑षेषु॒ भूरिं मनी॒षी हंवते॒ त्वामित् ।

मारे अ॒स्मन्मंघव॒ञ्ज्योक्कंः ॥६

भूरिं । हि । ते॒ । सवं॑ना । मानुं॑षेषु । भूरिं । म॒नी॒षी । ह॒व॒ते॒ । त्वाम् । इत् ।

मा । आ॒रे । अ॒स्मत् । म॒घ॒ऽव॒न् । ज्योक् । क॒रिरितिं कः ॥६

भूरि । हि । ते । सवना । मानुषेषु । भूरि । मनीषी । हवते । त्वाम् । इत् ।

मा । आरे । अस्मत् । मघऽवन् । ज्योक् । करिति कः ॥६

हे "मघवन् "ते तव "सवना सवनानि सोमाभिषवणानि "भूरि भूरीणि "मानुषेषु अस्मासु वर्तन्त इति शेषः । "मनीषी स्तोता “त्वामित् त्वामेव "भूरि “हवते नितरां ह्वयति स्तौति । अतः “अस्मत् अस्मत्तः "आरे दूरे "ज्योक् चिरकालं “मा "कः आत्मानं मा कार्षीः। क्षिप्रमात्मानमस्मदासन्नं कुर्वित्यर्थः ॥

तुभ्येदि॒मा सवं॑ना शूर॒ विश्वा॒ तुभ्यं॒ ब्रह्मा॑णि॒ वर्धंना कृणोमि ।

त्वं नृभि॒र्हव्यों वि॒श्वधा॑सि ॥७

तुभ्यं॑ । इत् । इ॒मा । सव॑ना । शू॒र॒ । विश्वा॑ । तुभ्य॑म् । ब्रह्मा॑णि । वर्ध॑ना । कृ॒णो॒मि॒ ।

त्वम् । नृऽभिः॑ । हव्यः॑ । वि॒श्वधा॑ । अ॒सि॒ ॥७

तुभ्य । इत् । इमा । सवना । शूर । विश्वा । तुभ्यम् । ब्रह्माणि । वर्धना । कृणोमि ।

त्वम् । नृऽभिः । हव्यः । विश्वधा । असि ॥७

हे "शूर “तुभ्येत् तुभ्यमेव “इमा इमानि "विश्वा विश्वानि "सवना सोमाभिषवणानि मया क्रियन्त इति शेषः । "तुभ्यं त्वदर्थमेव “वर्धना वर्धनानि “ब्रह्माणि स्तोत्राणि "कृणोमि करोमि। “त्वम् एव "नृभिः यज्ञानां नेतृभिः "विश्वधा सर्वप्रकारैः "हव्यः ह्वातव्यः स्तुत्यो वा "असि ॥

नू चि॒न्नु ते॒ मन्य॑मानस्य द॒स्मोद॑श्नुवन्ति महि॒मान॑मुग्र ।

न वी॒र्य॑मिन्द्र ते॒ न राध॑ः ॥८

नु । चि॒त् । नु । ते॒ । मन्य॑मानस्य । द॒स्म॒ । उत् । अ॒श्नु॒व॒न्ति॒ । म॒हि॒मान॑म् । उ॒ग्र॒ ।

न । वी॒र्य॑म् । इ॒न्द्र॒ । ते॒ । न । राधः॑ ॥८

नु । चित् । नु । ते । मन्यमानस्य । दस्म । उत् । अश्नुवन्ति । महिमानम् । उग्र ।

न । वीर्यम् । इन्द्र । ते । न । राधः ॥८

हे "दस्म दर्शनीय "मन्यमानस्य स्तूयमानस्य “ते तव "महिमानम् । नू चिदिति प्रतिषेधार्थः । "नु क्षिप्रं "नू "चित् "उदश्नुवन्ति केचन न प्राप्नुवन्ति । हे "उग्र उद्गूर्ण “ते तव "राधः धनं "न उदश्नुवन्ति ॥

ये च॒ पूर्व॒ ऋष॑यो॒ ये च॒ नूत्ना॒ इन्द्र॒ ब्रह्मा॑णि ज॒नय॑न्त॒ विप्रा॑ः ।

अ॒स्मे ते॑ सन्तु स॒ख्या शि॒वानि॑ यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभि॒ः सदा॑ नः ॥९

ये । च॒ । पूर्वे॑ । ऋष॑यः । ये । च॒ । नूत्नाः॑ । इन्द्र॑ । ब्रह्मा॑णि । ज॒नय॑न्त । विप्राः॑ ।

अ॒स्मे इति॑ । ते॒ । स॒न्तु॒ । स॒ख्या । शि॒वानि॑ । यू॒यम् । पा॒त॒ । स्व॒स्तिऽभिः॑ । सदा॑ । नः॒ ॥९

ये । च । पूर्वे । ऋषयः । ये । च । नूत्नाः । इन्द्र । ब्रह्माणि । जनयन्त । विप्राः ।

अस्मे इति । ते । सन्तु । सख्या । शिवानि । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः॥ ९

“ये "च "पूर्वे प्राक्तनाः “ऋषयः "ये “च "नूत्नाः नूतनाः "विप्राः मेधाविन ऋषयः “ब्रह्माणि स्तोत्राणि "जनयन्त अजनयन्त तेष्विव “अस्मे अस्मास्वपि हे “इन्द्र "ते तव "सख्या सख्यानि “शिवानि भद्राणि "सन्तु । स्पष्टमन्यत् ॥ ॥ ६ ॥

मण्डल ७

ऋग्वेदः सूक्तं ७.२३

ऋग्वेदः - मण्डल ७

← सूक्तं ७.२२ | सूक्तं ७.२३ | सूक्तं ७.२४ →

मैत्रावरुणिर्वसिष्ठः।

दे. इन्द्रः। त्रिष्टुप्।

उदु ब्रह्माण्यैरत श्रवस्येन्द्रं समर्ये महया वसिष्ठ ।

आ यो विश्वानि शवसा ततानोपश्रोता म ईवतो वचांसि ॥१॥

अयामि घोष इन्द्र देवजामिरिरज्यन्त यच्छुरुधो विवाचि ।

नहि स्वमायुश्चिकिते जनेषु तानीदंहांस्यति पर्ष्यस्मान् ॥२॥

युजे रथं गवेषणं हरिभ्यामुप ब्रह्माणि जुजुषाणमस्थुः ।

वि बाधिष्ट स्य रोदसी महित्वेन्द्रो वृत्राण्यप्रती जघन्वान् ॥३॥

आपश्चित्पिप्यु स्तर्यो न गावो नक्षन्नृतं जरितारस्त इन्द्र ।

याहि वायुर्न नियुतो नो अच्छा त्वं हि धीभिर्दयसे वि वाजान् ॥४॥

ते त्वा मदा इन्द्र मादयन्तु शुष्मिणं तुविराधसं जरित्रे ।

एको देवत्रा दयसे हि मर्तानस्मिञ्छूर सवने मादयस्व ॥५॥

एवेदिन्द्रं वृषणं वज्रबाहुं वसिष्ठासो अभ्यर्चन्त्यर्कैः ।

स न स्तुतो वीरवद्धातु गोमद्यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥६॥

सायणभाष्यम्

उदु ब्रह्माणि' इति षड़ृचं षष्ठं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । अनुक्रम्यते च– 'उदु षट्' इति । अग्निष्टोमे माध्यंदिने सवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्र एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च - 'उदु ब्रह्माण्यृजीषी वज्री वृषभस्तुराषाळिति याज्या ' (आश्व. श्रौ. ५. १६) इति । चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्र एतदहरहःशस्यसंज्ञकं सूक्तम् । सूत्रितं च - 'उदु ब्रह्माण्यभि तष्टेवेतीतरावहरहःशस्ये ' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति । अहर्गणेषु द्वितीयादिष्वहःसु एतदेव सूक्तम्। महाव्रतेऽपि निष्केवल्य एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च- 'उदु ब्रह्माण्यैरत श्रवस्या ते मह इन्द्रोत्युग्रेति पञ्च सूक्तानि (ऐ. आ. ५. २. २) इति ॥

उदु॒ ब्रह्मा॑ण्यैरत श्रव॒स्येन्द्रं॑ सम॒र्ये म॑हया वसिष्ठ ।

आ यो विश्वा॑नि॒ शव॑सा त॒तानो॑पश्रो॒ता म॒ ईव॑तो॒ वचां॑सि ॥१

उत् । ऊं॒ इति॑ । ब्रह्मा॑णि । ऐ॒र॒त॒ । श्र॒व॒स्या । इन्द्र॑म् । स॒ऽम॒र्ये । म॒ह॒य॒ । व॒सि॒ष्ठ॒ ।

आ । यः । विश्वा॑नि । शव॑सा । त॒तान॑ । उ॒प॒ऽश्रो॒ता । मे॒ । ईव॑तः । वचां॑सि ॥१

उत् । ऊं इति । ब्रह्माणि । ऐरत । श्रवस्या । इन्द्रम् । सऽमर्ये । महय । वसिष्ठ ।

आ । यः । विश्वानि । शवसा । ततान । उपऽश्रोता । मे । ईवतः । वचांसि ॥१

“श्रवस्या अन्नेच्छया “ब्रह्माणि स्तोत्राणि हवींषि च इन्द्रार्थम् "उत् “ऐरत सर्व ऋषय इति शेषः । "उ इति पूरणः । हे "वसिष्ठ त्वमपि “समर्ये यज्ञे “इन्द्रं "महय स्तोत्रेण हविषा च पूजय । अपि च "यः इन्द्रः “विश्वानि भुवनानि “शवसा बलेन "आ “ततान सः “ईवतः उपगमनवतः “मे मम “वचांसि स्तुतिरूपाणि वाक्यानि “उपश्रोता भवतु ॥

अया॑मि॒ घोष॑ इन्द्र दे॒वजा॑मिरिर॒ज्यन्त॒ यच्छु॒रुधो॒ विवा॑चि ।

न॒हि स्वमायु॑श्चिकि॒ते जने॑षु तानीदंहा॒ंस्यति॑ पर्ष्य॒स्मान् ॥२

अया॑मि । घोषः॑ । इ॒न्द्र॒ । दे॒वऽजा॑मिः । इ॒र॒ज्यन्त॑ । यत् । शु॒रुधः॑ । विऽवा॑चि ।

न॒हि । स्वम् । आयुः॑ । चि॒कि॒ते । जने॑षु । तानि॑ । इत् । अंहां॑सि । अति॑ । प॒र्षि॒ । अ॒स्मान् ॥२

अयामि । घोषः । इन्द्र । देवऽजामिः । इरज्यन्त । यत् । शुरुधः । विऽवाचि ।

नहि । स्वम् । आयुः । चिकिते । जनेषु । तानि । इत् । अंहांसि । अति । पर्षि । अस्मान् ॥२

"यत् यदा “शुरुधः । शुचं रुन्धन्तीति शुरुध ओषध्यः। “इरज्यन्त वर्धन्ते तदा हे “इन्द्र त्वदर्थं "विवाचि स्तोतरि “देवजामिः देवानां बन्धुः “घोषः । स्तुतिरूपः शब्दो घोषः । "अयामि अकारि । अपि च “जनेषु मध्ये केनापि "स्वमायुः स्वजीवितं नहि “चिकिते न

ज्ञायते । यैः “आयुः क्षीयते “तानीत् तानि सर्वाण्येव "अंहांसि पापानि "अस्मान् "अति "पर्षि अतिपारय ॥

युजे रथं गवेषणं हरिभ्यामुप ब्रह्माणि जुजुषाणमस्थुः ।

वि बाधिष्ट स्य रोदसी महित्वेन्द्रो वृत्राण्यप्रती जघन्वान् ॥३

युजे । रथम् । गोऽएषणम् । हरिऽभ्याम् । उप । ब्रह्माणि । जुजुषाणम् । अस्थुः ।

वि । बाधिष्ट । स्यः । रोदसी इति । महिऽत्वा । इन्द्रः । वृत्राणि । अप्रति । जघन्वान् ॥३

युजे । रथम् । गोऽएषणम् । हरिऽभ्याम् । उप । ब्रह्माणि । जुजुषाणम् । अस्थुः ।

वि । बाधिष्ट । स्यः । रोदसी इति । महिऽत्वा । इन्द्रः । वृत्राणि । अप्रति । जघन्वान् ॥३

“गवेषणं गवां प्रापकमिन्द्रस्य "रथं "हरिभ्याम् इन्द्रवाहाभ्यां “युजे स्तोत्रैरहं युनज्मि । “ब्रह्माणि स्तोत्राणि जुजुषाणं परिवारैः सेव्यमानमिन्द्रम् “उप "अस्थुः उपातिष्ठन्त । "स्यः सोऽयमिन्द्रः "महित्वा महत्त्वेन "रोदसी द्यावापृथिव्यौ “वि “बाधिष्ट व्यबाधिष्ट च । अपि च “इन्द्रः "वृत्राणि शत्रून् अप्रतिद्वन्द्वानि "जघन्वान् हतवान् ॥

आपश्चित्पिप्युः स्तर्यो३ न गावो नक्षन्नृतं जरितारस्त इन्द्र ।

याहि वायुर्न नियुतो नो अच्छा त्वं हि धीभिर्दयसे वि वाजान् ॥४

आपः । चित् । पिप्युः । स्तर्यः । न । गावः । नक्षन् । ऋतम् । जरितारः । ते । इन्द्र ।

याहि । वायुः । न । निऽयुतः । नः । अच्छ । त्वम् । हि । धीभिः । दयसे । वि । वाजान् ॥४

आपः । चित् । पिप्युः । स्तर्यः । न । गावः । नक्षन् । ऋतम् । जरितारः । ते । इन्द्र ।

याहि । वायुः । न । निऽयुतः । नः । अच्छ । त्वम् । हि । धीभिः । दयसे । वि । वाजान् ॥४

हे “इन्द्र त्वत्प्रसादात् "आपश्चित् आपः “स्तर्यो "न "गावः स्तर्यो वशा गाव इव "पिप्युः वर्धन्ताम् । अप्रसूता गावो मांसला भवन्ति हि । “ते तव "जरितारः स्तोतारश्च “ऋतम् उदकं “नक्षन् व्याप्नुवन् । अपि च त्वं "नः अस्मान् "नियुतः "वायुर्न वायुरिव “अच्छ "याहि अभियाहि । “त्वं "हि “धीभिः प्रज्ञाभिः कर्मभिर्वा "वाजान् अन्नानि “वि "दयसे स्तोतृभ्यः प्रयच्छसि ॥

ते त्वा मदा इन्द्र मादयन्तु शुष्मिणं तुविराधसं जरित्रे ।

एको देवत्रा दयसे हि मर्तानस्मिञ्छूर सवने मादयस्व ॥५

ते । त्वा । मदाः । इन्द्र । मादयन्तु । शुष्मिणम् । तुविऽराधसम् । जरित्रे ।

एकः॑ । दे॒व॒ऽत्रा । दय॑से । हि । मर्ता॑न् । अ॒स्मिन् । शू॒र॒ । सव॑ने । मा॒द॒य॒स्व॒ ॥५

ते । त्वा । मदाः । इन्द्र । मादयन्तु । शुष्मिणम् । तुविऽराधसम् । जरित्रे ।

एकः । देवऽत्रा । दयसे । हि । मर्तान् । अस्मिन् । शूर । सवने । मादयस्व ॥५

हे “इन्द्र “त्वा त्वां "ते एते “मदाः मदकराः सोमाः "मादयन्तु। अपि च "जरित्रे स्तोत्रे "शुष्मिणं बलवन्तं “तुविराधसे बहुधनं पुत्रं प्रयच्छतीति शेषः । हे "शूर त्वं "देवत्रा देवेषु “एकः एव "मर्तान् मनुष्यान् "दयसे "हि । दयतिरनुकम्पार्थः । "अस्मिन् "सवने यज्ञे "मादयस्व ॥

ए॒वेदिन्द्रं॒ वृष॑णं॒ वज्र॑बाहुं॒ वसि॑ष्ठासो अ॒भ्य॑र्चन्त्य॒र्कैः ।

स नः॑ स्तु॒तो वी॒रव॑द्धातु॒ गोम॑द्यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभिः॒ सदा॑ नः ॥६

ए॒व । इत् । इन्द्र॑म् । वृष॑णम् । वज्र॑ऽबाहुम् । वसि॑ष्ठासः । अ॒भि । अ॒र्च॒न्ति॒ । अ॒र्कैः ।

सः । नः॒ । स्तु॒तः । वी॒रऽव॑त् । पा॒तु॒ । गोऽम॑त् । यू॒यम् । पा॒त॒ । स्व॒स्तिऽभिः॑ । सदा॑ । नः॒ ॥६

एव । इत् । इन्द्रम् । वृषणम् । वज्रऽबाहुम् । वसिष्ठासः । अभि । अर्चन्ति । अर्कैः ।

सः । नः । स्तुतः । वीरऽवत् । पातु । गोऽमत् । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥६

“वसिष्ठासः वसिष्ठाः "वज्रबाहुं वज्रकल्पबाहुं "वृषणं कामानां वर्षितारम् "इन्द्रम् “एवेत् उक्तेन प्रकारेणैव "अर्कैः अर्चनीयैः स्तोत्रैः “अभ्यर्चन्ति अभिपूजयन्ति । "स्तुतः "सः इन्द्रः "नः अस्मभ्यं "वीरवत् पुत्रादियुक्तं "गोमत् गोयुक्तं च धनं “धातु ददातु । स्पष्टमन्यत् ॥ ॥ ७ ॥

टिप्पणी

७.२३.१ उदु ब्रह्माणि इति

वैश्वदेवम् (https://sa.wikisource.org/s/2i7w) (ग्रामगेयः)

वसिष्ठ व्रते द्वे (https://sa.wikisource.org/s/2i7x) (आरण्यकगेयः)

द्र. उदुम्बरोपरि टिप्पणी (https://sites.google.com/view/puranic-subject-index/udaana-udgeetha/udumbara)

मण्डल ७

ऋग्वेदः सूक्तं ७.२४

ऋग्वेदः - मण्डल ७

← सूक्तं ७.२३ | सूक्तं ७.२४ | सूक्तं ७.२५ →

मैत्रावरुणिर्वसिष्ठः।

दे. इन्द्रः। त्रिष्टुप्।

योनिष्ट इन्द्र सदने अकारि तमा नृभिः पुरुहूत प्र याहि ।

असो यथा नोऽविता वृधे च ददो वसूनि ममदश्च सोमैः ॥१॥

गृभीतं ते मन इन्द्र द्विबर्हाः सुतः सोमः परिषिक्ता मधूनि ।

विसृष्टधेना भरते सुवृक्तिरियमिन्द्रं जोहुवती मनीषा ॥२॥

आ नो दिव आ पृथिव्या ऋजीषिन्निदं बर्हिः सोमपेयाय याहि ।

वहन्तु त्वा हरयो मद्र्यञ्चमाङ्गूषमच्छा तवसं मदाय ॥३॥

आ नो विश्वाभिरूतिभिः सजोषा ब्रह्म जुषाणो हर्यश्व याहि ।

वरीवृजत्स्थविरेभिः सुशिप्रास्मे दधद्वृषणं शुष्ममिन्द्र ॥४॥

एष स्तोमो मह उग्राय वाहे धुरीवात्यो न वाजयन्नधायि ।

इन्द्र त्वायमर्क ईट्टे वसूनां दिवीव द्यामधि नः श्रोमतं धाः ॥५॥

एवा न इन्द्र वार्यस्य पूर्धि प्र ते महीं सुमतिं वेविदाम ।

इषं पिन्व मघवद्भ्यः सुवीरां यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥६॥

सायणभाष्यम्

'योनिष्ट इन्द्र सदने अकारि ' इति षड्टचं सप्तमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । अनुक्रम्यते च-' योनिः' इति । महाव्रते निष्केवल्य एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च - ' योनिष्ट इन्द्र सदने अकारीत्येतस्य चतस्रः शस्त्वोत्तमामुपसंतत्योपोत्तमया परिदधाति' (ऐ. आ. ५. ३. १) इति ॥

योनि॑ष्ट इन्द्र॒ सद॑ने अकारि॒ तमा नृभि॑ः पुरुहूत॒ प्र या॑हि ।

असो॒ यथा॑ नोऽवि॒ता वृ॒धे च॒ ददो॒ वसू॑नि म॒मद॑श्च॒ सोमै॑ः ॥१

योनि॑ः । ते॒ । इ॒न्द्र॒ । सद॑ने । अ॒का॒रि॒ । तम् । आ । नृऽभि॑ः । पु॒रु॒ऽहू॒त॒ । प्र । या॒हि॒ ।

अस॑ः । यथा॑ । न॒ः । अ॒वि॒ता । वृ॒धे । च॒ । दद॑ः । वसू॑नि । म॒मद॑ः । च॒ । सोमै॑ः ॥१

योनिः । ते । इन्द्र । सदने । अकारि । तम् । आ । नृऽभिः । पुरुऽहूत । प्र । याहि ।

असः । यथा । नः । अविता । वृधे । च । ददः । वसूनि । ममदः । च । सोमैः ॥१

हे "इन्द्र "ते तव “सदने सदनार्थं "योनिः स्थानम् "अकारि । हे "पुरुहूत "नृभिः मरुद्भिः सार्धं "तं योनिम् "आ “प्र “याहि । “नः अस्माकं "यथा "अविता रक्षिता “असः भवसि नोऽस्माकं "वृधे वर्धनाय "च असः । तथा च "वसूनि "ददः अस्मभ्यं देहि । "सोमैः अस्मदीयैः “ममदः मादयस्व "च ॥

गृ॒भी॒तं ते॒ मन॑ इन्द्र द्वि॒बर्हा॑ः सु॒तः सोम॒ः परि॑षिक्ता॒ मधू॑नि ।

विसृ॑ष्टधेना भरते सुवृ॒क्तिरि॒यमिन्द्रं॒ जोहु॑वती मनी॒षा ॥२

गृ॒भी॒तम् । ते॒ । मन॑ः । इ॒न्द्र॒ । द्वि॒ऽबर्हा॑ः । सु॒तः । सोम॑ः । परि॑ऽसिक्ता । मधू॑नि ।

विसृ॑ष्टऽधेना । भ॒र॒ते॒ । सु॒ऽवृ॒क्तिः । इ॒यम् । इन्द्र॑म् । जोहु॑वती । म॒नी॒षा ॥२

गृभीतम् । ते । मनः । इन्द्र । द्विऽबर्हाः । सुतः । सोमः । परिऽसिक्ता । मधूनि ।

विसृष्टऽधेना । भरते । सुऽवृक्तिः । इयम् । इन्द्रम् । जोहुवती । मनीषा ॥२

हे इन्द्र “द्विबर्हाः । षष्ठ्यर्थे प्रथमा । द्विबर्हसो द्वयोः स्थानयोः परिवृढस्य “ते तव “मनः “गृभीतम् अस्माभिः परिगृहीतम् । “सोमः च “सुतः अभिषुतः । “मधूनि च "परिषिक्ता पात्रेषु परिषिक्तानि । “विसृष्टधेना विसृष्टजिह्वा मध्यमस्वरेणोच्चार्यमाणा "सुवृक्तिः सुसमाप्तिः “इयं “मनीषा स्तुतिः “इन्द्रं "जोहुवती भृशमाह्वयन्ती “भरते संभ्रियते च ॥

आ नों दि॒व आ पृ॑थि॒व्या ऋ॑जीषिन्नि॒दं ब॒र्हिः सो॑म॒पेया॑य याहि ।

वह॑न्तु त्वा॒ हर॑यो म॒द्र्य॑ञ्चमाङ्गू॒षमच्छा॑ त॒वस॒ं मदा॑य ॥३

आ । न॒ः । दि॒वः । आ । पृ॒थि॒व्याः । ऋ॒जी॒षि॒न् । इ॒दम् । ब॒र्हिः । सो॒म॒ऽपेया॑य । या॒हि॒ ।

वह॑न्तु । त्वा॒ । हर॑यः । म॒द्र्य॑ञ्चम् । आ॒ङ्गू॒षम् । अच्छ॑ । त॒वस॑म् । मदा॑य ॥३

आ । नः । दिवः । आ । पृथिव्याः । ऋजीषिन् । इदम् । बर्हिः । सोमऽपेयाय । याहि ।

वहन्तु । त्वा । हरयः । मद्र्यञ्चम् । आङ्गूषम् । अच्छ । तवसम् । मदाय ॥३

हे “ऋजीषिन् इन्द्र “नः अस्माकम् “इदं “बर्हिः इमं यज्ञं “सोमपेयाय “दिवः स्वर्गात् “आ “याहि आगच्छ । “पृथिव्याः अन्तरिक्षाच्च । ‘ आपः पृथिवी' इत्यन्तरिक्षनामसु पाठात् । “आ याहि । अपि च “तवसं प्रवृद्धं बलवन्तं वा मद्र्यञ्चं मदभिमुखं “त्वा त्वाम् “आङ्गूषं स्तोत्रम् “अच्छ अभि “मदाय मदार्थं "हरयः अश्वाः "वहन्तु ॥

आ नो॒ विश्वा॑भिरू॒तिभि॑ः स॒जोषा॒ ब्रह्म॑ जुषा॒णो ह॑र्यश्व याहि ।

वरी॑वृज॒त्स्थवि॑रेभिः सुशिप्रा॒स्मे दध॒द्वृष॑णं॒ शुष्म॑मिन्द्र ॥४

आ । न॒ः । विश्वा॑भिः । ऊ॒तिऽभि॑ः । स॒ऽजोषा॑ः । ब्रह्म॑ । जु॒षा॒णः । ह॒रि॒ऽअ॒श्व॒ । या॒हि॒ ।

वरी॑वृजत् । स्थवि॑रेभिः । सु॒ऽशि॒प्र॒ । अ॒स्मे इति॑ । दध॑त् । वृष॑णम् । शुष्म॑म् । इ॒न्द्र॒ ॥४

आ । नः । विश्वाभिः । ऊतिऽभिः । सऽजोषाः । ब्रह्म । जुषाणः । हरिऽअश्व । याहि ।

वरीवृजत् । स्थविरेभिः । सुऽशिप्र । अस्मे इति । दधत् । वृषणम् । शुष्मम् । इन्द्र ॥४

हे "हर्यश्व हरिनामकाश्व “सुशिप्र शोभनहनो “इन्द्र “विश्वाभिः सर्वाभिः “ऊतिभिः रक्षाभिः “सजोषाः संगतः “स्थविरेभिः वृद्धैर्मरुद्भिः सह “वरीवृजत् शत्रून् भृशं हिंसन् “अस्मे अस्मभ्यं “वृषणं कामानां वर्षितारं “शुष्मं बलवन्तं पुत्रं “दधत् प्रयच्छन् “ब्रह्म स्तोत्रं "जुषाणः सेवमानः “नः अस्मान् “आ “याहि ॥

ए॒ष स्तोमो॑ म॒ह उ॒ग्राय॒ वाहे॑ धु॒री॒३॑वात्यो॒ न वा॒जय॑न्नधायि ।

इन्द्र॑ं त्वा॒यम॒र्क ई॑ट्टे वसू॑नां दि॒वी॑व॒ द्यामधि॑ न॒ः श्रोम॑तं धाः ॥५

ए॒षः । स्तोम॑ः । म॒हे । उ॒ग्राय॑ । वाहे॑ । धु॒रिऽइ॑व । अत्य॑ः । न । वा॒जय॑न् । अ॒धा॒यि॒ ।

इन्द्र॑ । त्वा॒ । अ॒यम् । अ॒र्कः । ई॒ट्टे॒ । वसू॑नाम् । दि॒विऽइ॑व । द्याम् । अधि॑ । न॒ः । श्रोम॑तम् । धा॒ः ॥५

एषः । स्तोमः । महे । उग्राय । वाहे । धुरिऽइव । अत्यः । न । वाजयन् । अधायि ।

इन्द्र । त्वा । अयम् । अर्कः । ईट्टे । वसूनाम् । दिविऽइव । द्याम् । अधि । नः । श्रोमतम् । धाः ॥५

"महे महते "उग्राय उद्गूर्णाय ओजस्विने वा "वाहे विश्वस्य वोढ्रे इन्द्राय "धुरीव रथस्य "अत्यो "न अश्व इव "वाजयन् बलं कुर्वन् "एष "स्तोमः "अधायि व्यधाथि । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । हे "इन्द्र यं त्वाम् "अयमर्कः स्तोता "वसूनां वसूनि धनानि "ईट्टे याचते स त्वं "नः अस्मासु "द्यां "दिवीव "श्रोमतं श्रवणीयमन्नं पुत्रं वा "अधि "धाः अधिधेहि ॥

ए॒वा न॑ इन्द्र॒ वार्य॑स्य पू॒र्धि॒ प्र ते॑ म॒हीं सु॑म॒तिं वे॑विदाम ।

इषं॑ पिन्व म॒घव॑द्भ्यः सु॒वीरां॑ यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभि॒ः सदा॑ नः ॥६

ए॒व । न॒ः । इ॒न्द्र॒ । वार्य॑स्य । पू॒र्धि॒ । प्र । ते॒ । म॒हीम् । सु॒ऽम॒तिम् । वे॒वि॒दा॒म॒ ।

इष॑म् । पि॒न्व॒ । म॒घव॑त्ऽभ्यः । सु॒ऽवीरा॑म् । यू॒यम् । पा॒त॒ । स्व॒स्तिऽभिः॑ । सदा॑ । न॒ः ॥६

एव । नः । इन्द्र । वार्यस्य । पूर्धि । प्र । ते । महीम् । सुऽमतिम् । वेविदाम ।

इषम् । पिन्व । मघवत्ऽभ्यः । सुऽवीराम् । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥६

हे "इन्द्र "नः अस्मान् "एव एवं "वार्यस्य । तृतीयार्थे षष्ठी। वरणीयेन धनेन "पूर्धि पूरय । "ते तव "महीं महतीं "सुमतिम् अनुग्रहबुद्धिं "वेविदाम भृशं लभेमहि । "मघवद्भ्यः हविष्मद्भ्योऽस्मभ्यं "सुवीरां शोभनपुत्रादियुताम् "इषम् अन्नं "पिन्व प्रयच्छेत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ॥ ॥ ८ ॥

मण्डल ७

ऋग्वेदः सूक्तं ७.२५

ऋग्वेदः - मण्डल ७
← सूक्तं ७.२४ सूक्तं ७.२५ सूक्तं ७.२६ →
मैत्रावरुणिर्वसिष्ठः।

दे. इन्द्रः। त्रिष्टुप्।

आ ते मह इन्द्रोत्युग्र समन्यवो यत्समरन्त सेनाः ।

पताति दिद्युन्नर्यस्य बाह्वोर्मा ते मनो विष्वद्र्यग्वि चारीत् ॥१॥

नि दुर्ग इन्द्र श्नथिह्यमित्राँ अभि ये नो मर्तासो अमन्ति ।

आरे तं शंसं कृणुहि निनित्सोरा नो भर सम्भरणं वसूनाम् ॥२॥

शतं ते शिप्रिन्नूतयः सुदासे सहस्रं शंसा उत रातिरस्तु ।

जहि वधर्वनुषो मर्त्यस्यास्मे द्युम्नमधि रत्नं च धेहि ॥३॥

त्वावतो हीन्द्र क्रत्वे अस्मि त्वावतोऽवितुः शूर रातौ ।

विश्वेदहानि तविषीव उग्रँ ओकः कृणुष्व हरिवो न मर्धीः ॥४॥

कुत्सा एते हर्यश्वाय शूषमिन्द्रे सहो देवजूतमियानाः ।

सत्रा कृधि सुहना शूर वृत्रा वयं तरुत्राः सनुयाम वाजम् ॥५॥

एवा न इन्द्र वार्यस्य पूर्धि प्र ते महीं सुमतिं वेविदाम ।

इषं पिन्व मघवद्भ्यः सुवीरां यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥६॥

सायणभाष्यम्

‘आ ते मह इन्द्र' इति षड्टचमष्टमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ‘आ ते' इत्यनुक्रान्तम् । महाव्रते निष्केवल्य इदमादीनि पञ्च सूक्तानि । सूत्रितं च-’ आ ते मह इन्द्रोत्युग्रेति पञ्च सूक्तानि (ऐ. आ. ५. २. २) इति ॥

आ ते॑ म॒ह इ॑न्द्रो॒त्यु॑ग्र॒ सम॑न्यवो॒ यत्स॒मर॑न्त॒ सेना॑ः ।

पता॑ति दि॒द्युन्नर्य॑स्य बा॒ह्वोर्मा ते॒ मनो॑ विष्व॒द्र्य१॒॑ग्वि चा॑रीत् ॥१

आ । ते॒ । म॒हः । इ॒न्द्र॒ । ऊ॒ती । उ॒ग्र॒ । स॒ऽम॑न्यवः । यत् । स॒म्ऽअर॑न्त । सेना॑ः ।

पता॑ति । दि॒द्युत् । नर्य॑स्य । बा॒ह्वोः । मा । ते॒ । मन॑ः । वि॒ष्व॒द्र्य॑क् । वि । चा॒री॒त् ॥१

आ । ते । महः । इन्द्र । ऊती । उग्र । सऽमन्यवः । यत् । सम्ऽअरन्त । सेनाः ।

पताति । दिद्युत् । नर्यस्य । बाह्वोः । मा । ते । मनः । विष्वद्र्यक् । वि । चारीत् ॥१

हे "उग्र उद्गूर्ण ओजस्विन् “इन्द्र “यत् यदा “समन्यवः । समो मन्युरभिमानो वासां ताः समन्यवः । “सेनाः “समरन्त युध्यन्ते संगच्छन्ते' वा तदा “नर्यस्य नरहितस्य “महः महतः । “ते तव “बाह्वोः स्थिता “दिद्युत् आयुधम् । “दिद्युत् हेतिः' इति वज्रनामसु पाठात् । “ऊती ऊत्यै अस्मद्रक्षायै “आ “पताति आपततु । तव “विष्वद्र्यक् विष्वग्गन्तृ “मनः च “मा “वि चारीत् अस्मास्वेव स्थिरं भवतु ॥

नि दु॒र्ग इ॑न्द्र श्नथिह्य॒मित्राँ॑ अ॒भि ये नो॒ मर्ता॑सो अ॒मन्ति॑ ।

आ॒रे तं शंसं॑ कृणुहि निनि॒त्सोरा नो॑ भर स॒म्भर॑णं॒ वसू॑नाम् ॥२

नि । दुः॒ऽगे । इ॒न्द्र॒ । श्न॒थि॒हि॒ । अ॒मित्रा॑न् । अ॒भि । ये । नः॒ । मर्ता॑सः । अ॒मन्ति॑ ।

आ॒रे । तम् । शंस॑म् । कृ॒णु॒हि॒ । नि॒नि॒त्सोः । आ । नः॒ । भ॒र॒ । स॒म्ऽभर॑णम् । वसू॑नाम् ॥२

नि । दुःऽगे । इन्द्र । श्नथिहि । अमित्रान् । अभि । ये । नः । मर्तासः । अमन्ति ।

आरे । तम् । शंसम् । कृणुहि । निनित्सोः । आ । नः । भर । सम्ऽभरणम् । वसूनाम् ॥२

हे “इन्द्र “दुर्गे युद्धे “ये “मर्तासः मर्ताः “अभि अभिमुखाः सन्तः “नः अस्मान् “अमन्ति अभिभवन्ति तान् "अमित्रान् शत्रून् “नि “श्नथिहि निजहि । अपि च “निनित्सोः अस्मान्निन्दितुमिच्छतो नरस्य “तं "शंसम् आशंसनम् "आरे दूरे “कृणुहि कुरु । अपि च “नः अस्मभ्यं “वसूनां धनानां “संभरणं समूहम् “आ “भर आहर ॥

श॒तं ते॑ शिप्रिन्नू॒तय॑ः सु॒दासे॑ स॒हस्रं॒ शंसा॑ उ॒त रा॒तिर॑स्तु ।

ज॒हि वध॑र्व॒नुषो॒ मर्त्य॑स्या॒स्मे द्यु॒म्नमधि॒ रत्नं॑ च धेहि ॥३

श॒तम् । ते॒ । शि॒प्रि॒न् । ऊ॒तय॑ः । सु॒ऽदासे॑ । स॒हस्र॑म् । शंसा॑ः । उ॒त । रा॒तिः । अ॒स्तु॒ ।

ज॒हि । वध॑ः । व॒नुष॑ः । मर्त्य॑स्य । अ॒स्मे इति॑ । द्यु॒म्नम् । अधि॑ । रत्न॑म् । च॒ । धे॒हि॒ ॥३

शतम् । ते । शिप्रिन् । ऊतयः । सुऽदासे । सहस्रम् । शंसाः । उत । रातिः । अस्तु ।

जहि । वधः । वनुषः । मर्त्यस्य । अस्मे इति । द्युम्नम् । अधि । रत्नम् । च । धेहि ॥३

हे शिप्रिन् उष्णीषिन्निन्द्र “ते त्वदीयाः “शतं बह्व्यः ी “ऊतयः रक्षाः “सुदासे शोभनदानाय मह्यं सन्तु । "सहस्रं “शंसाः शंसनीयाः कामाश्च सन्तु। "उत अपि च “रातिः धनम् “अस्तु । "वनुषः हिंसकस्य “मर्त्यस्य “वधः हिंसासाधनमायुधं च "जहि । अपि च "अस्मे “अधि अस्मासु “द्युम्नं दीप्तिमदन्नं यशो वा “रत्नं “च “धेहि। तथा च यास्कः- द्युम्नं द्योततेर्यशो वान्नं वा । अस्मे द्युम्नमधि रत्नं च धेहि । अस्मासु द्युम्नं च रत्नं च धेहि' (निरु. ५. ५) इति ।।

त्वाव॑तो॒ ही॑न्द्र॒ क्रत्वे॒ अस्मि॒ त्वाव॑तोऽवि॒तुः शू॑र रा॒तौ ।

विश्वेदहा॑नि तविषीव उग्रँ ओक॑ः कृणुष्व हरिवो॒ न म॑र्धीः ॥४

त्वाऽव॑तः । हि । इ॒न्द्र॒ । क्रत्वे॑ । अस्मि॑ । त्वाऽव॑तः । अ॒वि॒तुः । शू॒र॒ । रा॒तौ ।

विश्वा॑ । इत् । अहा॑नि । त॒वि॒षी॒ऽव॒ः । उ॒ग्र॒ । ओक॑ः । कृ॒णु॒ष्व॒ । ह॒रि॒ऽव॒ः । न । म॒र्धीः॒ ॥४

त्वाऽवतः । हि । इन्द्र । क्रत्वे । अस्मि । त्वाऽवतः । अवितुः । शूर । रातौ ।

विश्वा । इत् । अहानि । तविषीऽवः । उग्र । ओकः । कृणुष्व । हरिऽवः । न । मर्धीः ॥४

हे "इन्द्र “त्वावतः त्वत्सदृशस्य “क्रत्वे कर्मणे "अस्मि भवामि “हि । हे "शूर “अवितुः विश्वस्य रक्षितुः “त्वावतः त्वत्सदृशस्य "रातौ दाने चास्मीति शेषः। हे “तविषीवः बलवन् “उग्र ओजस्विन्निन्द्र “विश्वेत् विश्वान्येव "अहानि "ओकः अस्माकं स्थानं “कृणुष्व कुरु। हे “हरिवः हरिवन् “न मर्धीः अस्मान्न हिंस्याः ॥

कुत्सा॑ ए॒ते हर्य॑श्वाय शू॒षमिन्द्रे॒ सहो॑ दे॒वजू॑तमिया॒नाः ।

स॒त्रा कृ॑धि सु॒हना॑ शूर वृ॒त्रा व॒यं तरु॑त्राः सनुयाम॒ वाज॑म् ॥५

कुत्सा॑ः । ए॒ते । हरि॑ऽअश्वाय । शू॒षम् । इन्द्रे॑ । सहः॑ । दे॒वऽजू॑तम् । इ॒या॒नाः ।

स॒त्रा । कृ॒धि॒ । सु॒ऽहना॑ । शू॒र॒ । वृ॒त्रा । व॒यम् । तरु॑त्राः । स॒नु॒या॒म॒ । वाज॑म् ॥५

कुत्साः । एते । हरिऽअश्वाय । शूषम् । इन्द्रे । सहः । देवऽजूतम् । इयानाः ।

सत्रा । कृधि । सुऽहना । शूर । वृत्रा । वयम् । तरुत्राः । सनुयाम । वाजम् ॥५

"एते “वयं वसिष्ठाः “हर्यश्वाय हरिनामकाश्वायेन्द्राय "शूषं सुखकरं स्तोत्रं "कुत्साः कुर्वाणाः । करोतेः कुत्सशब्दनिष्पत्तिः । “इन्द्रे "देवजूतं देवैः प्रेरितं “सहः बलम् इयानाः याचमानाः “तरुत्राः दुर्गाणि तीर्णाः सन्तः “वाजं बलं “सनुयाम लभेमहि । अपि च हे “शूर “वृत्रा वृत्राणि शत्रून् “सुहना हन्तुं सुशकानि "सत्रा सर्वदा “कृधि कुरु ॥

ए॒वा न॑ इन्द्र॒ वार्य॑स्य पूर्धि॒ प्र ते॑ म॒हीं सु॑म॒तिं वे॑विदाम ।

इषं॑ पिन्व म॒घव॑द्भ्यः सु॒वीरां॑ यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभि॒ः सदा॑ नः ॥६

ए॒व । न॒ः । इ॒न्द्र॒ । वार्य॑स्य । पू॒र्धि॒ । प्र । ते॒ । म॒हीम् । सु॒ऽम॒तिम् । वे॒वि॒दा॒म॒ ।

इष॑म् । पि॒न्व॒ । म॒घव॑त्ऽभ्यः । सु॒ऽवीरा॑म् । यू॒यम् । पा॒त॒ । स्व॒स्तिऽभिः॑ । सदा॑ । न॒ः ॥६

एव । नः । इन्द्र । वार्यस्य । पूर्धि । प्र । ते । महीम् । सुऽमतिम् । वेविदाम ।

इषम् । पिन्व । मघवत्ऽभ्यः । सुऽवीराम् । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥६

इयं व्याख्यातचरा ॥ ॥ ९ ॥

मण्डल ७

ऋग्वेदः सूक्तं ७.२६

ऋग्वेदः - मण्डल ७
← सूक्तं ७.२५ सूक्तं ७.२६ सूक्तं ७.२७ →
मैत्रावरुणिर्वसिष्ठः।

दे. इन्द्रः। त्रिष्टुप्।

न सोम इन्द्रमसुतो ममाद नाब्रह्माणो मघवानं सुतासः ।
तस्मा उक्थं जनये यज्जुजोषन्नृवन्नवीयः शृणवद्यथा नः ॥१॥
उक्थौक्थे सोम इन्द्रं ममाद नीथेनीथे मघवानं सुतासः ।
यदीं सबाधः पितरं न पुत्राः समानदक्षा अवसे हवन्ते ॥२॥
चकार ता कृणवन्नूनमन्या यानि ब्रुवन्ति वेधसः सुतेषु ।
जनीरिव पतिरेकः समानो नि मामृजे पुर इन्द्रः सु सर्वाः ॥३॥
एवा तमाहुरुत शृण्व इन्द्र एको विभक्ता तरणिर्मघानाम् ।
मिथस्तुर ऊतयो यस्य पूर्वीरस्मे भद्राणि सश्चत प्रियाणि ॥४॥
एवा वसिष्ठ इन्द्रमूतये नॄन्कृष्टीनां वृषभं सुते गृणाति ।
सहस्रिण उप नो माहि वाजान्यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥५॥

सायणभाष्यम्

‘ न सोम इन्द्रम्' इति पञ्चर्चं नवमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानुक्रम्यते-- ’ न सोमः पञ्च' इति । महाव्रत उक्तो विनियोगः ॥

न सोम॒ इन्द्र॒मसु॑तो ममाद॒ नाब्र॑ह्माणो म॒घवा॑नं सु॒तासः॑ ।

तस्मा॑ उ॒क्थं जं॑नये॒ यज्जुजो॑षन्नृ॒वन्नवी॑यः शृ॒णव॒द्यथा॑ नः ॥१

न । सोमः॑ । इन्द्र॑म् । असु॑तः । म॒मा॒द॒ । न । अब्र॑ह्माणः । म॒घऽवा॑नम् । सु॒तासः॑ ।

तस्मै॑ । उ॒क्थम् । ज॒न॒ये॒ । यत् । जुजो॑षत् । नृ॒ऽवत् । नवी॑यः । शृ॒णव॑त् । यथा॑ । नः॒ ॥१

न । सोमः । इन्द्रम् । असुतः । ममाद । न । अब्रह्माणः । मघऽवानम् । सुतासः ।

तस्मै । उक्थम् । जनये । यत् । जुजोषत् । नृऽवत् । नवीयः । शृणवत् । यथा । नः ॥१

“मघवानं धनवन्तम् “इन्द्रम् “असुतः नाभिषुतः “सोमः “न “ममाद न तर्पयति । "सुतासः अभिषुता अपि सोमाः "अब्रह्माणः स्तोत्रहीनाः “न ममदुः । ममाद इत्येतदाख्यातं बहुवचनान्ततया विपरिणतं सदत्र संबध्यते । अत एव त्रिष्वपि सवनेषु पावमानैः स्तोत्रैः स्तुता एव सोमा हूयन्ते । अपि च “नः अस्मदीयं “यत् "उक्थम् इन्द्रः "जुजोषत् सेवेत "यथा च "नृवत् राजेवादरेण “शृणवत् शृणुयात् तथा "नवीयः नवतरम्' उक्थं शस्त्रं “तस्मै इन्द्राय “जनये । पठामीत्यर्थः ॥

उ॒क्थौक्थे॒ सोम॒ इन्द्रं॑ ममाद नी॒थेनी॑थे म॒घवा॑नं सु॒तासः॑ ।

यदीं॑ स॒बाधः॑ पि॒तर॒ं न पु॒त्राः स॑मा॒नद॑क्षा॒ अव॑से॒ हव॑न्ते ॥२

उ॒क्थेऽउ॑क्थे । सोमः॑ । इन्द्र॑म् । म॒मा॒द॒ । नी॒थेऽनी॑थे । म॒घऽवा॑नम् । सु॒तासः॑ ।

यत् । ई॒म् । स॒ऽबाधः॑ । पि॒तर॑म् । न । पु॒त्राः । स॒मा॒नऽद॑क्षाः । अव॑से । हव॑न्ते ॥२

उक्थेऽउक्थे । सोमः । इन्द्रम् । ममाद । नीथेऽनीथे । मघऽवानम् । सुतासः ।

यत् । ईम् । सऽबाधः । पितरम् । न । पुत्राः । समानऽदक्षाः । अवसे । हवन्ते ॥२

“यत् यस्मात् "उक्थेउक्थे शस्त्रेशस्त्रे क्रियमाणे “सोमः "मघवानम् “इन्द्रं 'ममाद मादयति “नीथेनीथे स्तोत्रेस्तोत्रे क्रियमाणे “सुतासः अभिषुताः सोमाः मादयन्ति तस्मात् “ईम् एनमिन्द्रं “सबाधः परस्परं मिलिताः “समानदक्षाः समानोत्साहा ऋत्विजः “पुत्राः “पितरं “न पितरमिव “अवसे तर्पणाय स्वरक्षणाय वा "हवन्ते । शस्त्रैः स्तोत्रैश्च स्तुवन्ति ॥

च॒कार॒ ता कृ॒णव॑न्नू॒नम॒न्या यानि॑ ब्रु॒वन्ति॑ वे॒धसः॑ सु॒तेषु॑ ।

जनी॑रिव॒ पति॒रेकः॑ समा॒नो नि मा॑मृजे॒ पुर॒ इन्द्रः॒ सु सर्वाः॑ ॥३

च॒कार॑ । ता । कृ॒णव॑त् । नू॒नम् । अ॒न्या । यानि॑ । ब्रु॒वन्ति॑ । वे॒धस॑ः । सु॒तेषु॑ ।

जनी॑ःऽइव । पति॑ः । एक॑ः । स॒मा॒नः । नि । म॒मृ॒जे॒ । पुर॑ः । इन्द्र॑ः । सु । सर्वा॑ः ॥३

चकार । ता । कृणवत् । नूनम् । अन्या । यानि । ब्रुवन्ति । वेधसः । सुतेषु ।

जनीःऽइव । पतिः । एकः । समानः । नि । ममृजे । पुरः । इन्द्रः । सु । सर्वाः ॥३

“वेधसः स्तोत्राणां विधातारः “सुतेषु सोमेष्वभिषुतेषु “यानि कर्माणि “ब्रुवन्ति तानि वृत्रवधादीनि कर्माणीन्द्रः पूर्वस्मिन् काले “चकार । “नूनं संप्रत्यपि “अन्या अन्यानि कर्माणि “कृणवत् कुर्यात् । अपि च सः “इन्द्रः “सर्वाः “पुरः शत्रुनगरीः “समानः समवृत्तिः “एकः असहायः “पतिः “जनीरिव जाया इव "सु “नि “मामृजे सम्यक् शोधयेत् ॥

ए॒वा तमा॑हुरु॒त शृ॑ण्व॒ इन्द्र॒ एको॑ विभ॒क्ता त॒रणि॑र्म॒घाना॑म् ।

मि॒थ॒स्तुर॑ ऊ॒तयो॒ यस्य॑ पू॒र्वीर॒स्मे भ॒द्राणि॑ सश्चत प्रि॒याणि॑ ॥४

ए॒व । तम् । आ॒हु॒ः । उ॒त । शृ॒ण्वे॒ । इन्द्र॑ः । एक॑ः । वि॒ऽभ॒क्ता । त॒रणि॑ः । म॒घाना॑म् ।

मि॒थ॒ःऽतुर॑ः । ऊ॒तय॑ः । यस्य॑ । पू॒र्वीः । अ॒स्मे इति॑ । भ॒द्राणि॑ । स॒श्च॒त॒ । प्रि॒याणि॑ ॥४

एव । तम् । आहुः । उत । शृण्वे । इन्द्रः । एकः । विऽभक्ता । तरणिः । मघानाम् ।

मिथःऽतुरः । ऊतयः । यस्य । पूर्वीः । अस्मे इति । भद्राणि । सश्चत । प्रियाणि ॥४

“यस्य इन्द्रस्य “मिथः परस्परं “तुरः बाधमानाः संश्लिष्टा वा “पूर्वीः पूर्व्यो बह्व्यः “ऊतयः रक्षाः सन्ति “तम् “एव एवमुक्तगुणम् “आहुः पूर्वे ऋषयः। “उत अपि चाद्यापि सः “इन्द्रः "मघानां मंहनीयानां धनानां “विभक्ता दाता इति “तरणिः आपदस्तारयितेति “शृण्वे श्रूयते । तस्य च प्रसादात् “अस्मे अस्मान् “प्रियाणि “भद्राणि कल्याणानि "सश्चत सेवन्ताम् ॥

ए॒वा वसि॑ष्ठ॒ इन्द्र॑मू॒तये॒ नॄन्कृ॑ष्टी॒नां वृ॑ष॒भं सु॒ते गृ॑णाति ।

स॒ह॒स्रिण॒ उप॑ नो माहि॒ वाजा॑न्यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभि॒ः सदा॑ नः ॥५

ए॒व । वसि॑ष्ठः । इन्द्र॑म् । ऊ॒तये॑ । नॄन् । कृ॒ष्टी॒नाम् । वृ॒ष॒भम् । सु॒ते । गृ॒णा॒ति॒ ।

स॒ह॒स्रिण॑ः । उप॑ । न॒ः । मा॒हि॒ । वाजा॑न् । यू॒यम् । पा॒त॒ । स्व॒स्तिऽभि॑ः । सदा॑ । न॒ः ॥५

एव । वसिष्ठः । इन्द्रम् । ऊतये । नॄन् । कृष्टीनाम् । वृषभम् । सुते । गृणाति ।

सहस्रिणः । उप । नः । माहि । वाजान् । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥५

“वसिष्ठः "नॄन् नृणाम् । षष्ठ्यर्थे द्वितीया । "ऊतये रक्षायै "कृष्टीनां प्रजानां “वृषभं कामानां वर्षितारम् “इन्द्रम् “एव एवं पूर्वोक्तप्रकारेण "गृणाति स्तौति । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । हे इन्द्र नः अस्मभ्यं “सहस्रिणः सहस्रसंख्याकान् “वाजान् अन्नानि “उप “माहि । प्रयच्छेत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ॥ ॥ १० ॥

मण्डल ७

ऋग्वेदः सूक्तं ७.२७

ऋग्वेदः - मण्डल ७
← सूक्तं ७.२६ सूक्तं ७.२७ सूक्तं ७.२८ →
मैत्रावरुणिर्वसिष्ठः।

दे. इन्द्रः। त्रिष्टुप्।

0:00 / 0:00

इन्द्रस्य राजनम् रौहिणे

इन्द्रं नरो नेमधिता हवन्ते यत्पार्या युनजते धियस्ताः ।

शूरो नृषाता शवसश्चकान आ गोमति व्रजे भजा त्वं नः ॥१॥

य इन्द्र शुष्मो मघवन्ते अस्ति शिक्षा सखिभ्यः पुरुहूत नृभ्यः ।

त्वं हि दृळ्हा मघवन्विचेता अपा वृधि परिवृतं न राधः ॥२॥

इन्द्रो राजा जगतश्चर्षणीनामधि क्षमि विषुरूपं यदस्ति ।

ततो ददाति दाशुषे वसूनि चोदद्राध उपस्तुतश्चिदर्वाक् ॥३॥

नू चिन्न इन्द्रो मघवा सहूती दानो वाजं नि यमते न ऊती ।

अनूना यस्य दक्षिणा पीपाय वामं नृभ्यो अभिवीता सखिभ्यः ॥४॥

नू इन्द्र राये वरिवस्कृधी न आ ते मनो ववृत्याम मघाय ।

गोमदश्वावद्रथवद्व्यन्तो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥५॥

सायणभाष्यम्

'इन्द्रं नरः' इति पञ्चर्चं दशमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । 'इन्द्रं नरः' इत्यनुक्रान्तम् । महाव्रते निष्केवल्य एतत्सूक्तमुक्तं तृतीयत्वेन । ऐन्द्रे पशौ वपापुरोडाशहविषामाद्यास्तिस्रः क्रमेणानुवाक्याः । सूत्रितं च– इन्द्रं नरो नेमधिता हवन्त इत्युरुं नो लोकमनु नेषि विद्वान्' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

इन्द्रं नरो नेमधिता हवन्ते यत्पार्या युनजते धियस्ताः ।

शूरो नृषाता शवसश्चकान आ गोमति व्रजे भजा त्वं नः ॥१

इन्द्रम् । नरः । नेमऽधिता । हवन्ते । यत् । पार्याः । युनजते । धियः । ताः ।

शूरः । नृऽसाता । शवसः । चकानः । आ । गोऽमति । व्रजे । भज । त्वम् । नः ॥१

इन्द्रम् । नरः । नेमऽधिता । हवन्ते । यत् । पार्याः । युनजते । धियः । ताः ।

शूरः । नृऽसाता । शवसः । चकानः । आ । गोऽमति । व्रजे । भज । त्वम् । नः ॥१

"यत् यदा "पार्याः युद्धभरणनिमित्ताः "ताः प्रसिद्धाः धियः कर्माणि युनजते प्रयुज्यन्ते तदा नरः नेतारः यम् इन्द्र नेमधितो नेमधितौ संग्रामे हवन्ते ह्वयन्ति सः त्वं "शूरः "नृषाता नृणां संभक्ता च "शवसः बलस्य बलं चकानः कामयमानश्च सन् 'गोमति "व्रजे गोठे गोसमूहे "नः अस्मान् "आ "भज प्रापय ॥

य इन्द्र शुष्मो मघवन्ते अस्ति शिक्षा सखिभ्यः पुरुहूत नृभ्यः ।

त्वं हि दृळ्हा मघवन्विचेता अपा वृधि परिवृतं न राधः ॥२

यः । इन्द्र । शुष्मः । मघऽवन् । ते । अस्ति । शिक्ष । सखिऽभ्यः । पुरुऽहूत । नृऽभ्यः ।

त्वम् । हि । दृळ्हा । मघऽवन् । विऽचेताः । अप । वृधि । परिऽवृतम् । न । राधः ॥२

यः । इन्द्र । शुष्मः । मघऽवन् । ते । अस्ति । शिक्ष । सखिऽभ्यः । पुरुऽहूत । नृऽभ्यः ।

त्वम् । हि । दृळ्हा । मघऽवन् । विऽचेताः । अप । वृधि । परिऽवृतम् । न । राधः ॥२

हे "पुरुहूत बहुभिराहूत "इन्द्र "ते तव "यः “शुष्मः बलम् "अस्ति तं शुष्मं "सखिभ्यः स्तोतृभ्यः "नृभ्यः “शिक्ष देहि । अपि च हे "मघवन् "हि यस्मात् "दृळ्हा दृढानि । पुरां द्वाराणि बिभेदिथेति शेषः । तस्मात् सः "त्वं "विचेताः विविक्तप्रज्ञः सन् "परिवृतं तिरोहितं "राधः धनम् “अप “वृधि अस्मभ्यमपवृणु । "न इति संप्रत्यर्थे ।

इन्द्रो॒ राजा॒ जग॑तश्चर्षणी॒नामधि॒ क्षमि॒ विषु॑रूपं॒ यदस्ति॑ ।

ततो॑ ददाति दा॒शुषे॒ वसू॑नि॒ चोद॒द्राध॒ उप॑स्तुतश्चिद॒र्वाक् ॥३

इन्द्रः॑ । राजा॑ । जग॑तः । च॒र्ष॒णी॒नाम् । अधि॑ । क्षमि॑ । विषु॑ऽरूपम् । यत् । अस्ति॑ ।

ततः॑ । द॒दा॒ति॒ । दा॒शुषे॑ । वसू॑नि । चोद॑त् । राधः॑ । उप॑ऽस्तुतः । चि॒त् । अ॒र्वाक् ॥३

इन्द्रः । राजा । जगतः । चर्षणीनाम् । अधि । क्षमि । विषुऽरूपम् । यत् । अस्ति ।

ततः । ददाति । दाशुषे । वसूनि । चोदत् । राधः । उपऽस्तुतः । चित् । अर्वाक् ॥३

सः "इन्द्रः "जगतः जङ्गमस्य पश्वादेर्यतः "राजा ईश्वरो भवति "चर्षणीनां मनुष्याणां च राजा भवति “अधि “क्षमि क्षमायां "विषुरूपं नानारूपं "यत् धनम् "अस्ति तस्यापि राजा भवति “ततः "दाशुषे यजमानाय “वसूनि धनानि "ददाति । स इन्द्रोऽस्माभिः "उपस्तुतः एव सन् "राधः धनम् "अर्वाक् अस्मदभिमुखं "चोदत् प्रेरयतु ॥

नू चि॑न्न॒ इन्द्रो॑ म॒घवा॒ सहू॑ती दा॒नो वाज॒ं नि य॑मते न ऊ॒ती ।

अनू॑ना॒ यस्य॒ दक्षि॑णा पी॒पाय॑ वा॒मं नृभ्यो॑ अ॒भिवी॑ता॒ सखि॑भ्यः ॥४

नु । चि॒त् । न॒ः । इन्द्रः॑ । म॒घऽवा॑ । सऽहू॑ती । दा॒नः । वाज॑म् । नि । य॒म॒ते॒ । न॒ः । ऊ॒ती ।

अनू॑ना । यस्य॑ । दक्षि॑णा । पी॒पाय॑ । वा॒मम् । नृऽभ्यः॑ । अ॒भिऽवी॑ता । सखि॑ऽभ्यः ॥४

नु । चित् । नः । इन्द्रः । मघऽवा । सऽहूती । दानः । वाजम् । नि । यमते । नः । ऊती ।

अनूना । यस्य । दक्षिणा । पीपाय । वामम् । नृऽभ्यः । अभिऽवीता । सखिऽभ्यः ॥४

"मघवा धनवान् "दानः ददानः सः "इन्द्रः "नः अस्माकं "सहूती सहूत्या मरुद्भिः सहाह्वानेन “वाजम् अन्नं “नः अस्मभ्यं “ऊती ऊत्यै रक्षायै "नू “चित् क्षिप्रमेव "नि "यमते प्रयच्छतु । "यस्य इन्द्रस्य "अनूना संपूर्णा "अभिवीता अभिप्राप्ता "दक्षिणा दानं "सखिभ्यः स्तोतृभ्यः "नृभ्यः “वामं वननीयं धनं "पीपाय दोग्धि ॥

नू इ॑न्द्र रा॒ये वरि॑वस्कृधी न॒ आ ते॒ मनो॑ ववृत्याम म॒घाय॑ ।

गोम॒दश्वा॑व॒द्रथ॑व॒द्व्यन्तो॑ यूयं पा॑त स्व॒स्तिभि॒ः सदा॑ नः ॥५

नु । इ॒न्द्र॒ । रा॒ये । वरि॑वः । कृ॒धि॒ । न॒ः । आ । ते॒ । मनः॑ । व॒वृ॒त्या॒म॒ । म॒घाय॑ ।

गोऽमं॑त् । अश्वं॑ऽवत् । रथं॑ऽवत् । व्यन्तः॑ । यू॒यम् । पा॒त॒ । स्व॒स्तिऽभिः॑ । सदा॑ । न॒ः ॥५

नु । इन्द्र । राये । वरिवः । कृधि । नः । आ । ते । मनः । ववृत्याम । मघाय ।

गोऽमत् । अश्वऽवत् । रथऽवत् । व्यन्तः । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥५

हे “इन्द्र "नः अस्मभ्यं "राये धनप्राप्तये "नु क्षिप्रं "वरिवः धनम् । वेदो वरिवः' इति धननामसु पाठात् । त्वं "कृधि देहि । वयं "ते तव "मनः “मघाय मंहनीयाय स्तुत्या "आ “ववृत्याम आवर्तयाम । स्पष्टमन्यत् ॥ ॥ ११ ॥

टिप्पणी

७.२७.१ इन्द्रं नरो इति

इन्द्रस्य राजनम् रौहिणे द्वे (https://sa.wikisource.org/s/2i86)

मण्डल ७

ऋग्वेदः सूक्तं ७.२८

ऋग्वेदः - मण्डल ७

← सूक्तं ७.२७ | सूक्तं ७.२८ | सूक्तं ७.२९ →

मैत्रावरुणिर्वसिष्ठः।

दे. इन्द्रः । त्रिष्टुप्।

ब्रह्मा ण इन्द्रोप याहि विद्वानर्वाञ्चस्ते हरयः सन्तु युक्ताः ।
विश्वे चिद्धि त्वा विहवन्त मर्ता अस्माकमिच्छृणुहि विश्वमिन्व ॥१॥
हवं त इन्द्र महिमा व्यानड्ब्रह्म यत्पासि शवसिन्नृषीणाम् ।
आ यद्वज्रं दधिषे हस्त उग्र घोरः सन्क्रत्वा जनिष्ठा अषाळ्हः ॥२॥
तव प्रणीतीन्द्र जोहुवानान्सं यन्नॄन्न रोदसी निनेथ ।
महे क्षत्राय शवसे हि जज्ञेऽतूतुजिं चित्तूतुजिरशिश्नत् ॥३॥
एभिर्न इन्द्राहभिर्दशस्य दुर्मित्रासो हि क्षितयः पवन्ते ।
प्रति यच्चष्टे अनृतमनेना अव द्विता वरुणो मायी नः सात् ॥४॥
वोचेमेदिन्द्रं मघवानमेनं महो रायो राधसो यद्ददन्नः ।
यो अर्चतो ब्रह्मकृतिमविष्ठो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥५॥

सायणभाष्यम्

‘ ब्रह्मा ण इन्द्र' इति पञ्चर्चमेकादशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम्। ब्रह्मा णः' इत्यनुक्रान्तम् । महाव्रते निष्केवल्ये पञ्चमत्वेनास्य सूक्तस्य विनियोग उक्तः । अष्टमेऽहनि प्रउगशस्त्र आद्यस्तृच ऐन्द्रः (आश्व. श्रौ. ८. १०)॥

ब्रह्मा॑ ण इ॒न्द्रोप॑ याहि वि॒द्वान॒र्वाञ्च॑स्ते॒ हर॑यः सन्तु यु॒क्ताः ।

विश्वे॑ चि॒द्धि त्वा॑ वि॒हव॑न्त॒ मर्ता॑ अ॒स्माक॒मिच्छृ॑णुहि विश्वमिन्व ॥१

ब्रह्म॑ । न॒ः । इ॒न्द्र॒ । उप॑ । या॒हि॒ । वि॒द्वान् । अ॒र्वाञ्चः॑ । ते॒ । हर॑यः । स॒न्तु॒ । यु॒क्ताः ।

विश्वे॑ । चि॒त् । हि । त्वा॒ । वि॒ऽहव॑न्त । मर्ताः॑ । अ॒स्माक॑म् । इत् । शृ॒णु॒हि॒ । वि॒श्व॒म्ऽइ॒न्व॒ ॥१

ब्रह्म । नः । इन्द्र । उप । याहि । विद्वान् । अर्वाञ्चः । ते । हरयः । सन्तु । युक्ताः ।

विश्वे । चित् । हि । त्वा । विऽहवन्त । मर्ताः । अस्माकम् । इत् । शृणुहि । विश्वम्ऽइन्व ॥१

हे "इन्द्र त्वं "विद्वान् जानन् "नः अस्माकं "ब्रह्म स्तोत्रं "उप “याहि । "ते तव "हरयः अश्वाश्च "अर्वाञ्चः अस्मदभिमुखाः "युक्ताः "सन्तु। हे “विश्वमिन्व विश्वप्रीणयितरिन्द्र “त्वा त्वां “विश्वे सर्वे "मर्ताः मनुष्याः "चित् "हि यद्यपि "विहवन्त पृथग्हवन्ते तथापि "अस्माकमित् अस्माकमेव हवं "शृणुहि शृणु ॥

हवं॑ त इन्द्र महि॒मा व्या॑न॒ड्ब्रह्म॒ यत्पासि॑ शवसि॒न्नृषी॑णाम् ।

आ यद्वज्रं॑ दधि॒षे हस्त॑ उग्र घो॒रः सन्क्रत्वा॑ जनिष्ठा॒ अषा॑ळ्हः ॥२

हव॑म् । ते॒ । इ॒न्द्र॒ । म॒हि॒मा । वि । आ॒न॒ट् । ब्रह्म॑ । यत् । पासि॑ । श॒व॒सि॒न् । ऋषी॑णाम् ।

आ । यत् । वज्र॑म् । द॒धि॒षे । हस्ते॑ । उ॒ग्र॒ । घो॒रः । सन् । क्रत्वा॑ । ज॒नि॒ष्ठाः॒ । अषा॑ळ्हः ॥२

हवम् । ते । इन्द्र । महिमा । वि । आनट् । ब्रह्म । यत् । पासि । शवसिन् । ऋषीणाम् ।

आ । यत् । वज्रम् । दधिषे । हस्ते । उग्र । घोरः । सन् । क्रत्वा । जनिष्ठाः । अषाळ्हः ॥२

हे "शवसिन् बलवन् "इन्द्र "यत् यदा “ऋषीणां "ब्रह्म स्तोत्रं "पासि रक्षसि । स्तोत्रस्य रक्षणं नाम फलप्रदानम् । तदा "ते तव “महिमा "हवं हवः स्तोता तं “व्यानट् व्याप्नोतु । हे "उग्र ओजस्विन्निन्द्र "यत् यदा "हस्ते पाणौ "वज्रम् "आ दधिषे धारयसि तदा “क्रत्वा शत्रुवधादिना कर्मणा “घोरः "सन् अषाळ्हः शत्रुभिरनभिभूतः "जनिष्ठाः अजनिष्ठाः अभवः ॥

तव॒ प्रणी॑तीन्द्र॒ जोहु॑वाना॒न्सं यन्नॄन्न रोद॑सी नि॒नेथ॑ ।

म॒हे क्ष॒त्राय॒ शव॑से॒ हि ज॒ज्ञेऽतू॑तुजिं चि॒त्तूतु॑जिरशिश्नत् ॥३

तव॑ । प्रऽनी॑ती । इ॒न्द्र॒ । जोहु॑वानान् । सम् । यत् । नॄन् । न । रोद॑सी॒ इति॑ । नि॒नेथ॑ ।

म॒हे । क्ष॒त्राय॑ । शव॑से । हि । ज॒ज्ञे । अतू॑तुजिम् । चि॒त् । तूतु॑जिः । अ॒शि॒श्न॒त् ॥३

तव । प्रऽनीती । इन्द्र । जोहुवानान् । सम् । यत् । नॄन् । न । रोदसी इति । निनेथ ।

महे । क्षत्राय । शवसे । हि । जज्ञे । अतूतुजिम् । चित् । तूतुजिः । अशिश्नत् ॥३

हे "इन्द्र यत् यस्त्वं "तव "प्रणीती प्रणीत्या प्रणयनेन "जोहुवानान् भृशं स्तुवतः "नॄन् "रोदसी द्यावापृथिव्यौ "सं "निनेथ संगमयसि । दिवि पृथिव्यां च स्तोतॄन् प्रतिष्ठापयसीत्यर्थः । स त्वं "महे महते "क्षत्राय धनाय । रयिः क्षत्रम्' इति धननामसु पाठात् । "शवसे बलाय च । यजमानेभ्यो महद्धनं बलं च दातुमित्यर्थः । "जज्ञे जज्ञिषे। "हि इति हेत्वर्थे । यत एवमतः कारणात् "अतूतुजिम् अदातारमयजमानं "तूतुजः दाता यजमानः "अशिश्नत् । श्नथतिर्हिंसाकर्मा । तस्माल्लडर्थे लुङ्। हिनस्ति । "चित् इत्येवकारार्थे ॥

ए॒भिर्नं॑ इ॒न्द्राह॑भिर्दशस्य दु॒र्मि॒त्रासो॒ हि क्षि॒तय॒ः पव॑न्ते ।

प्रति॒ यच्चष्टे॒ अनृ॑तमने॒ना अव॑ द्वि॒ता वरु॑णो मा॒यी न॑ः सात् ॥४

ए॒भिः । न॒ः । इ॒न्द्र॒ । अह॑ऽभिः । द॒श॒स्य॒ । दु॒ःऽमि॒त्रास॑ः । हि । क्षि॒तय॑ः । पव॑न्ते ।

प्रति॑ । यत् । चष्टे॑ । अनृ॑तम् । अ॒ने॒नाः । अव॑ । द्वि॒ता । वरु॑णः । मा॒यी । न॒ः । सा॒त् ॥४

एभिः । नः । इन्द्र । अहऽभिः । दशस्य । दुःऽमित्रासः । हि । क्षितयः । पवन्ते ।

प्रति । यत् । चष्टे । अनृतम् । अनेनाः । अव । द्विता । वरुणः । मायी । नः । सात् ॥४

हे "इन्द्र "दुर्मित्रासः दुष्टमित्रभूता बाधकाः "क्षितयः जनाः "पवन्ते अभिगच्छन्ति । पवतिर्गतिकर्मा । तेभ्यो धनमाच्छिद्य "नः अस्मभ्यम् "एभिः सात्त्विकैः "अहभिः अहोभिः "दशस्य देहि । किंच "अनेनाः एनसां निहन्ता "मायी प्रज्ञावान् "वरुणः "यत् "अनृतं "नः अस्मासु "प्रति "चष्टे अभिपश्यति तदनृतं हे इन्द्र त्वत्प्रसादात् "द्विता द्विधा "अव "सात् अवस्यतु विमोचयतु । तथा च यास्कः - स्यतिरुपसृष्टो विमोचने' (निरु. १. १७) इति ॥

वो॒चेमेदिन्द्रं॑ म॒घवा॑नमेनं म॒हो रा॒यो राध॑सो॒ यद्दद॑न्नः ।

यो अर्च॑तो॒ ब्रह्म॑कृति॒मवि॑ष्ठो यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभि॒ः सदा॑ नः ॥५

वो॒चेम॑ । इत् । इन्द्र॑म् । म॒घऽवा॑नम् । ए॒न॒म् । म॒हः । रा॒यः । राध॑सः । यत् । दद॑त् । न॒ः ।

यः । अर्च॑तः । ब्रह्म॑ऽकृतिम् । अवि॑ष्ठः । यू॒यम् । पा॒त॒ । स्व॒स्तिऽभि॑ः । सदा॑ । न॒ः ॥५

वोचेम । इत् । इन्द्रम् । मघऽवानम् । एनम् । महः । रायः । राधसः । यत् । ददत् । नः ।

यः । अर्चतः । ब्रह्मऽकृतिम् । अविष्ठः । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥५

"यत् य इन्द्रः “महः महतः "राधसः संराधकस्य "रायः धनस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी । संराधकं महद्धनं "नः अस्मभ्यं "ददत् प्रायच्छत् "यः चेन्द्रः "अर्चतः स्तुवतः “ब्रह्मकृतिं क्रियमाणं ब्रह्म स्तोत्रम् "अविष्ठः अतिशयेन रक्षिता गन्ता भवति तम् “एनं "मघवानं धनवन्तम् “इन्द्रं "वोचेमेत् स्तुवेमैव । स्पष्टमन्यत् ॥ ॥ १२ ॥

मण्डल ७

ऋग्वेदः सूक्तं ७.२९

दे. इन्द्रः। त्रिष्टुप्।

अयं सोम इन्द्र तुभ्यं सुन्व आ तु प्र याहि हरिवस्तदोकाः ।

पिबा त्वस्य सुषुतस्य चारोर्ददो मघानि मघवन्नियानः ॥१॥

ब्रह्मन्वीर ब्रह्मकृतिं जुषाणोऽर्वाचीनो हरिभिर्याहि तूयम् ।

अस्मिन्नू षु सवने मादयस्वोप ब्रह्माणि शृणव इमा नः ॥२॥

का ते अस्त्यरंकृतिः सूक्तैः कदा नूनं ते मघवन्दाशेम ।

विश्वा मतीरा ततने त्वायाधा म इन्द्र शृणवो हवेमा ॥३॥

उतो घा ते पुरुष्या इदासन्येषां पूर्वेषामशृणोरृषीणाम् ।

अधाहं त्वा मघवञ्जोहवीमि त्वं न इन्द्रासि प्रमतिः पितेव ॥४॥

वोचेमेदिन्द्रं मघवानमेनं महो रायो राधसो यद्ददन्नः ।

यो अर्चतो ब्रह्मकृतिमविष्ठो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥५॥

सायणभाष्यम्

अयं सोम इन्द्र' इति पञ्चर्चं द्वादशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । अयं सोमः' इत्यनुक्रान्तम् । व्यूळ्हे दशरात्रे नवमेऽहनि ‘अयं सोम इन्द्र' इति प्रउगशस्त्र ऐन्द्रस्तृचः । सूत्रितं च- अयं सोम इन्द्र तुभ्यं सुन्व आ तु प्र ब्रह्माणः' (आश्व. श्रौ. ८. ११) इति । षोडशिशस्त्रे ‘ ब्रह्मन्वीर' इत्येषा त्रिष्टुप् । सूत्रितं च- ’ ब्रह्मन्वीर ब्रह्मकृतिं जुषाण इति त्रिष्टुप्' (आश्व. श्रौ. ६. २) इति ॥

अ॒यं सोम॑ इन्द्र॒ तुभ्यं॑ सुन्व॒ आ तु प्र या॑हि हरिव॒स्तदो॑काः ।

पिबा॒ त्व१॒॑स्य सुषु॑तस्य॒ चारो॒र्ददो॑ म॒घानि॑ मघवन्निया॒नः ॥१

अ॒यम् । सोमः॑ । इ॒न्द्र॒ । तुभ्य॑म् । सु॒न्वे॒ । आ । तु । प्र । या॒हि॒ । ह॒रि॒ऽव॒ः । तत्ऽओ॑काः ।

पिब॑ । तु । अ॒स्य । सुऽसु॑तस्य । चारोः॑ । ददः॑ । म॒घानि॑ । म॒घ॒ऽव॒न् । इ॒या॒नः ॥१

अयम् । सोमः । इन्द्र । तुभ्यम् । सुन्वे । आ । तु । प्र । याहि । हरिऽवः । तत्ऽओकाः ।

पिब । तु । अस्य । सुऽसुतस्य । चारोः । ददः । मघानि । मघऽवन् । इयानः ॥१

हे 'इन्द्र "तुभ्यं त्वदर्थम् "अयम् एषः "सोमः "सुन्वे अभिषुतोऽभवत् । हे "हरिवः हरिवन्निन्द्र “तदोकाः । सवनीयो यस्यासौ तदोकाः । “तु क्षिप्रम् “आ “प्र “याहि । "सुषुतस्य सम्यगभिषुतस्य “चारोः शोभनस्य "अस्य सोमस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी । सम्यगभिषुतं शोभनमित्यर्थः । “तु क्षिप्रं "पिब च । अपि च हे "मघवन् “इयानः उपगम्यमानो याच्यमानो वा त्वं "मघानि धनानि "ददः अस्मभ्यं देहि ॥

ब्रह्म॑न्वीर॒ ब्रह्म॑कृतिं जुषा॒णो॑ऽर्वाची॒नो हरि॑भिर्याहि॒ तूय॑म् ।

अ॒स्मिन्नू॒ षु सव॑ने मादय॒स्वोप॒ ब्रह्मा॑णि शृणव इ॒मा न॑ः ॥२

ब्रह्म॑न् । वी॒र॒ । ब्रह्म॑ऽकृतिम् । जु॒षा॒णः । अ॒र्वा॒ची॒नः । हरि॑ऽभिः । या॒हि॒ । तूय॑म् ।

अ॒स्मिन् । ऊ॒ं इति॑ । सु । सव॑ने । मा॒द॒य॒स्व॒ । उप॑ । ब्रह्मा॑णि । शृ॒ण॒व॒ः । इ॒मा । न॒ः ॥२

ब्रह्मन् । वीर । ब्रह्मऽकृतिम् । जुषाणः । अर्वाचीनः । हरिऽभिः । याहि । तूयम् ।

अस्मिन् । ऊं इति । सु । सवने । मादयस्व । उप । ब्रह्माणि । शृणवः । इमा । नः ॥२

हे "ब्रह्मन् परिवृढ “वीर इन्द्र “ब्रह्मकृतिं क्रियमाणं स्तोत्रं "जुषाणः सेवमानः "अर्वाचीनः अस्मदभिमुखः सन् "हरिभिः अश्वैः "तूयं क्षिप्रं "याहि । "अस्मिन्नु अस्मिन्नेव "सवने यज्ञे "सु सुष्ठु "मादयस्व च । "नः अस्मदीयानि “इमा इमानि “ब्रह्माणि स्तोत्राणि च "उप “शृणवः उपशृणु ॥

का ते॑ अ॒स्त्यरं॑कृतिः सू॒क्तैः क॒दा नू॒नं ते॑ मघवन्दाशेम ।

विश्वा॑ म॒तीरा त॑तने त्वा॒याधा॑ म इन्द्र शृणवो॒ हवे॒मा ॥३

का । ते॒ । अ॒स्ति॒ । अर॑म्ऽकृतिः । सु॒ऽउ॒क्तैः । क॒दा । नू॒नम् । ते॒ । म॒घ॒ऽव॒न् । दा॒शे॒म॒ ।

विश्वाः॑ । म॒तीः । आ । त॒त॒ने॒ । त्वा॒ऽया । अध॑ । मे॒ । इ॒न्द्र॒ । शृ॒ण॒वः॒ । हवा॑ । इ॒मा ॥३

का । ते । अस्ति । अरम्ऽकृतिः । सुऽउक्तैः । कदा । नूनम् । ते । मघऽवन् । दाशेम ।

विश्वाः । मतीः । आ । ततने । त्वाऽया । अध । मे । इन्द्र । शृणवः । हवा । इमा ॥३

हे इन्द्र "ते तव "सूक्तैः अस्माभिः क्रियमाणैः स्तोत्रैः "अरंकृतिः अलंकृतिः "का "अस्ति कीदृशी भवति । हे "मघवन् "ते तव "कदा "नूनं कदा खलु “दाशेम प्रीतिमुत्पादयेम । “त्वाया त्वत्कामनयैव "विश्वाः “मतीः सर्वाः स्तुतीः “आ “ततने करोमि । "अध अतः कारणात् हे “इन्द्र “मे मदीयानि "इमा इमानि "हवा हवानि स्तोत्राणि “शृणवः शृणु ॥

उ॒तो घा॒ ते पु॑रु॒ष्या॒३॒॑ इदा॑स॒न्येषां॒ पूर्वे॑षा॒मशृ॑णो॒रृषी॑णाम् ।

अधा॒हं त्वा॑ मघवञ्जोहवीमि॒ त्वं न॑ इन्द्रासि॒ प्रम॑तिः पि॒तेव॑ ॥४

उ॒तो इति॑ । घ॒ । ते । पु॒रु॒ष्याः॑ । इत् । आ॒स॒न् । येषा॑म् । पूर्वे॑षाम् । अशृ॑णोः । ऋषी॑णाम् ।

अध॑ । अ॒हम् । त्वा॒ । म॒घ॒ऽव॒न् । जो॒ह॒वी॒मि॒ । त्वम् । नः॒ । इ॒न्द्र॒ । अ॒सि॒ । प्रऽम॑तिः । पि॒ताऽइ॑व ॥४

उतो इति । घ । ते । पुरुष्याः । इत् । आसन् । येषाम् । पूर्वेषाम् । अशृणोः । ऋषीणाम् ।

अध । अहम् । त्वा । मघऽवन् । जोहवीमि । त्वम् । नः । इन्द्र । असि । प्रऽमतिः । पिताऽइव ॥४

"उत अपि च । “घ इति पूरणः । हे "मघवन् "येषां "पूर्वेषाम् “ऋषीणां स्तुतीः "अशृणोः "ते पूर्व ऋषयः "पुरुष्याः "इत् पुरुषेभ्यो हिता एव "आसन् । "अध अतः "अहं "त्वा त्वां "जोहवीमि भृशं स्तौमि । अपि च हे "इन्द्र “त्वं "नः अस्माकं "पितेव जनक इव "प्रमतिः बन्धुः "असि ॥

वो॒चेमेदिन्द्रं॑ म॒घवा॑नमेनं म॒हो रा॒यो राध॑सो॒ यद्दद॑न्नः ।

यो अर्च॑तो॒ ब्रह्म॑कृति॒मवि॑ष्ठो यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभि॒ः सदा॑ नः ॥५

वो॒चेम॑ । इत् । इन्द्र॑म् । म॒घऽवा॑नम् । ए॒न॒म् । म॒हः । रा॒यः । राध॑सः । यत् । दद॑त् । नः॒ ।

यः । अर्च॑तः । ब्रह्म॑ऽकृतिम् । अवि॑ष्ठः । यू॒यम् । पा॒त॒ । स्व॒स्तिऽभिः॑ । सदा॑ । नः॒ ॥५

वोचेम । इत् । इन्द्रम् । मघऽवानम् । एनम् । महः । रायः । राधसः । यत् । ददत् । नः ।

यः । अर्चतः । ब्रह्मऽकृतिम् । अविष्ठः । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥५

इयं व्याख्यातचरा ॥ ॥ १३ ॥

मण्डल ७

ऋग्वेदः सूक्तं ७.३०

ऋग्वेदः - मण्डल ७

← सूक्तं ७.२९ | सूक्तं ७.३० | सूक्तं ७.३१ →

मैत्रावरुणिर्वसिष्ठः।

दे. इन्द्रः। त्रिष्टुप्।

आ नो देव शवसा याहि शुष्मिन्भवा वृध इन्द्र रायो अस्य ।
महे नृम्णाय नृपते सुवज्र महि क्षत्राय पौंस्याय शूर ॥१॥
हवन्त उ त्वा हव्यं विवाचि तनूषु शूराः सूर्यस्य सातौ ।
त्वं विश्वेषु सेन्यो जनेषु त्वं वृत्राणि रन्धया सुहन्तु ॥२॥
अहा यदिन्द्र सुदिना व्युच्छान्दधो यत्केतुमुपमं समत्सु ।
न्यग्निः सीददसुरो न होता हुवानो अत्र सुभगाय देवान् ॥३॥
वयं ते त इन्द्र ये च देव स्तवन्त शूर ददतो मघानि ।
यच्छा सूरिभ्य उपमं वरूथं स्वाभुवो जरणामश्नवन्त ॥४॥
वोचेमेदिन्द्रं मघवानमेनं महो रायो राधसो यद्ददन्नः ।
यो अर्चतो ब्रह्मकृतिमविष्ठो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥५॥

सायणभाष्यम्

' आ नो देव' इति पञ्चर्चं त्रयोदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । 'आ नो देव' इत्यनुक्रान्तम् । प्रथमे छन्दोमे प्रउगशस्त्रे 'आ नः' इत्ययमैन्द्रस्तृचः । सूत्र्यते हि-' आ नो देव शवसा याहि शुष्मिन् प्र वो यज्ञेषु देवयन्तो अर्चन्' (आश्व. श्रौ. ८. ९) इति ॥

आ नों देव॒ शवसा याहि शुष्मि॒न्भवा॑ वृ॒ध इ॑न्द्र रा॒यो अ॒स्य ।

म॒हे नृ॒म्णाय॑ नृपते सुवज्र॒ महिं क्ष॒त्राय॒ पौंस्या॑य शूर ॥१

आ । न॒ः । दे॒व॒ । शव॑सा । या॒हि॒ । शु॒ष्मि॒न् । भव॑ । वृ॒धः । इ॒न्द्र॒ । रा॒यः । अ॒स्य ।

म॒हे । नृ॒म्णाय॑ । नृ॒ऽप॒ते॒ । सु॒ऽव॒ज्र॒ । महिं । क्ष॒त्राय॑ । पौंस्या॑य । शू॒र॒ ॥१

आ । नः । देव । शवसा । याहि । शुष्मिन् । भव । वृधः । इन्द्र । रायः । अस्य ।

महे । नृम्णाय । नृऽपते । सुऽवज्र । महि । क्षत्राय । पौंस्याय । शूर ॥१

हे देव द्योतमान "शुष्मिन् बलवन् "इन्द्र "नः अस्मान् "शवसा बलेन सार्धम् "आ "याहि । "अस्य अस्मभ्यं देयस्य "रायः धनस्य "वृधः वर्धयिता च "भव । हे "नृपते "सुवज्र "महे महते "नृम्णाय बलाय च भव । "बाधो नृम्णम्' इति बलनामसु पाठात् । हे "शूर "महि महते "क्षत्राय शत्रूणां हिंसकाय । क्षदिर्हिंसाकर्मा । "पौंस्याय वीर्याय च भव ॥

हव॑न्त उ त्वा॒ हव्यं॒ विवा॑चि त॒नूषु॒ शूरा॒ः सूर्य॑स्य सा॒तौ ।

त्वं विश्वे॑षु॒ सेन्यो॒ जने॑षु॒ त्वं वृ॒त्राणि॑ रन्धया सु॒हन्तु॑ ॥२

हव॑न्ते । ऊं॒ इति॑ । त्वा॒ । हव्य॑म् । विऽवा॑चि । त॒नूषु॑ । शूरा॑ः । सूर्य॑स्य । सा॒तौ ।

त्वम् । विश्वे॑षु । सेन्य॑ः । जने॑षु । त्वम् । वृ॒त्राणि॑ । र॒न्ध॒य॒ । सु॒ऽहन्तु॑ ॥२

हवन्ते । ऊं इति । त्वा । हव्यम् । विऽवाचि । तनूषु । शूराः । सूर्यस्य । सातौ ।

त्वम् । विश्वेषु । सेन्यः । जनेषु । त्वम् । वृत्राणि । रन्धय । सुऽहन्तु ॥२

हे इन्द्र "हव्यं ह्वातव्यं "त्वा त्वां "विवाचि विविधा वाचो यस्मिन् प्रादुर्भवन्ति तस्मिन् युद्धे "शूराः पुरुषाः "तनूषु अङ्गेषु रक्षणीयासु "सूर्यस्य "सातौ संभजने। सरति गच्छतीत्यायुरत्र सूर्यो विवक्षितः । तस्य चिरकालं प्राप्त्यर्थं "हवन्ते ह्वयन्ति । "विश्वेषु सर्वेषु "जनेषु "त्वम् एव "सेन्यः सेनार्होऽसि । अपि च "त्वं "वृत्राणि शत्रून् "सुहन्तु सुहन्तुना वज्रेण "रन्धय अस्मभ्यं वशीकुरु ॥

अहा॒ यदि॑न्द्र सु॒दिना॑ व्यु॒च्छान्दधो॒ यत्के॒तुमु॑प॒मं स॒मत्सु॑ ।

न्य१॒॑ग्निः सी॑द॒दसु॑रो॒ न होता॑ हुवा॒नो अत्र॑ सु॒भगा॑य दे॒वान् ॥३

अहा॑ । यत् । इ॒न्द्र॒ । सु॒ऽदिना॑ । वि॒ऽउ॒च्छान् । दधः॑ । यत् । के॒तुम् । उ॒प॒ऽमम् । स॒मत्ऽसु॑ ।

नि । अ॒ग्निः । सी॒द॒त् । असु॑रः । न । होता॑ । हु॒वा॒नः । अत्र॑ । सु॒ऽभगा॑य । दे॒वान् ॥३

अहा । यत् । इन्द्र । सुऽदिना । विऽउच्छान् । दधः । यत् । केतुम् । उपऽमम् । समत्ऽसु ।

नि । अग्निः । सीदत् । असुरः । न । होता । हुवानः । अत्र । सुऽभगाय । देवान् ॥३

हे "इन्द्र "यत् यदा "अहा अहानि "सुदिना सुदिनानि “व्युच्छान् व्युच्छेयुः "यत् यदा च “समत्सु संग्रामेषु "केतुं ज्ञानम् "उपमम् अन्तिकं "दधः धारयेः तदा "असुरः बलवान् "होता देवानामाह्वाता “अग्निः "सुभगाय अस्माकं शोभनधनप्राप्तये “देवान् "हुवानः ह्वयन् "अत्र अस्मिन् यज्ञे "नि “षीदत् न्यसीदत् ॥

व॒यं ते त॑ इन्द्र॒ ये च॑ देव॒ स्तव॑न्त शूर॒ दद॑तो म॒घानि॑ ।

यच्छा॑ सू॒रिभ्य॑ उप॒मं वरू॑थं स्वा॒भुवो॑ जर॒णाम॑श्नवन्त ॥४

व॒यम् । ते । ते॒ । इ॒न्द्र॒ । ये । च॒ । दे॒व॒ । स्तव॑न्त । शू॒र॒ । दद॑तः । म॒घानि॑ ।

यच्छ॑ । सू॒रिऽभ्यः॑ । उ॒प॒ऽमम् । वरू॑थम् । सु॒ऽआ॒भुवः॑ । ज॒र॒णाम् । अ॒श्न॒व॒न्त॒ ॥४

वयम् । ते । ते । इन्द्र । ये । च । देव । स्तवन्त । शूर । ददतः । मघानि ।

यच्छ । सूरिऽभ्यः । उपऽमम् । वरूथम् । सुऽआभुवः । जरणाम् । अश्नवन्त ॥४

हे "देव "शूर “इन्द्र "ते तव “वयं वसिष्ठाः स्वभूताः । "ये जना मदीय पुत्रपौत्रादयः "मघानि मंहनीयानि हवींषि "ददतः प्रयच्छन्तः "स्तवन्त स्तुवन्ति "ते अपि तव स्वभूताः । तेभ्य उभयेभ्यः “सूरिभ्यः स्तोतृभ्यः “उपमं श्रेष्ठं “वरूथं गृहं "यच्छ प्रयच्छ । अपि च त उभे "स्वाभुवः सुसमृद्धाः सन्तः "जरणां जराम् "अश्नवन्त प्राप्नुवन्तु ॥

वो॒चेमेदिन्द्रं॑ म॒घवा॑नमेनं म॒हो रा॒यो राध॑सो॒ यद्दद॑न्नः ।

यो अर्च॑तो॒ ब्रह्म॑कृति॒मवि॑ष्ठो यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभि॒ः सदा॑ नः ॥५

वो॒चेम॑ । इत् । इन्द्र॑म् । म॒घऽवा॑नम् । ए॒न॒म् । म॒हः । रा॒यः । राध॑सः । यत् । दद॑त् । नः॒ ।

यः । अर्च॑तः । ब्रह्म॑ऽकृतिम् । अवि॑ष्ठः । यू॒यम् । पा॒त॒ । स्व॒स्तिऽभिः॑ । सदा॑ । नः॒ ॥५

वोचेम । इत् । इन्द्रम् । मघऽवानम् । एनम् । महः । रायः । राधसः । यत् । ददत् । नः ।

यः । अर्चतः । ब्रह्मऽकृतिम् । अविष्ठः । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥५

एषा सिद्धा ॥ ॥ १४ ॥

मण्डल ७

ऋग्वेदः सूक्तं ७.३१

दे. इन्द्रः। गायत्री, १०-१२ विराट्।

प्र व इन्द्राय मादनं हर्यश्वाय गायत ।

सखायः सोमपाव्ने ॥१॥

शंसेदुक्थं सुदानव उत द्युक्षं यथा नरः ।

चकृमा सत्यराधसे ॥२॥

त्वं न इन्द्र वाजयुस्त्वं गव्युः शतक्रतो ।

त्वं हिरण्ययुर्वसो ॥३॥

वयमिन्द्र त्वायवोऽभि प्र णोनुमो वृषन् ।

विद्धी त्वस्य नो वसो ॥४॥

मा नो निदे च वक्तवेऽर्यो रन्धीरराव्णे ।

त्वे अपि क्रतुर्मम ॥५॥

त्वं वर्मासि सप्रथः पुरोयोधश्च वृत्रहन् ।

त्वया प्रति ब्रुवे युजा ॥६॥

महाँ उतासि यस्य तेऽनु स्वधावरी सहः ।

मम्नाते इन्द्र रोदसी ॥७॥

तं त्वा मरुत्वती परि भुवद्वाणी सयावरी ।

नक्षमाणा सह द्युभिः ॥८॥

ऊर्ध्वासस्त्वान्विन्दवो भुवन्दस्ममुप द्यवि ।

सं ते नमन्त कृष्टयः ॥९॥

प्र वो महे महिवृधे भरध्वं प्रचेतसे प्र सुमतिं कृणुध्वम् ।

विशः पूर्वीः प्र चरा चर्षणिप्राः ॥१०॥

उरुव्यचसे महिने सुवृक्तिमिन्द्राय ब्रह्म जनयन्त विप्राः ।

तस्य व्रतानि न मिनन्ति धीराः ॥११॥

इन्द्रं वाणीरनुत्तमन्युमेव सत्रा राजानं दधिरे सहध्यै ।

हर्यश्वाय बर्हया समापीन् ॥१२॥

सायणभाष्यम्

'प्र व इन्द्राय' इति द्वादशर्चं चतुर्दशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं गायत्रमैन्द्रम् । दशम्याद्यास्तिस्रो विराजः शिष्टा गायत्र्यः । तथा चानुक्रान्तं - ' प्र वो द्वादश गायत्रं त्रिविराळन्तम्' इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । प्रथमे रात्रिपर्याये मैत्रावरुणशस्त्रे 'प्र व इन्द्राय' इत्याद्यस्तृचः स्तोत्रियः । सूत्रितं च - 'प्र व इन्द्राय मादनं प्र कृतान्यृजीषिणः' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति । अतिरात्रे प्रथमे पर्याये ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे वयमिन्द्र वायवोऽभि' इत्यनुरूपस्तृचः । तथा च सूत्रितं - ' वयमिन्द्र त्वायवोऽभि वार्त्रहत्यायेत्युत्तमामुद्धरेत्' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति । चतुर्थेऽहनि माध्यदिनसवने होत्रकशस्त्र आरम्भणीयाभ्य ऊर्ध्वं वैराज एकस्तृच आहवनीयः। तदर्थाः 'प्र वो महे महिवृधे भरध्वम्' इत्याद्यास्तिस्रः । सूत्रितं च - ' प्र वो महे महिवृधे भरध्वमिति चतस्रस्तिस्रश्च विराजः । (आश्व. श्रौ. ७. ११) इति ॥

प्र व॒ इन्द्रा॑य॒ माद॑न॒ं हर्य॑श्वाय गायत ।

सखा॑यः सोम॒पाव्ने॑ ॥१

प्र । व॒ः । इन्द्रा॑य । माद॑नम् । हरि॑ऽअश्वाय । गा॒य॒त॒ ।

सखा॑यः । सो॒म॒ऽपाव्ने॑ ॥१

प्र । वः । इन्द्राय । मादनम् । हरिऽअश्वाय । गायत ।

सखायः । सोमऽपाव्ने ॥१

हे "सखायः "वः यूयं "हर्यश्वाय "सोमपाव्ने सोमानां पात्रे “इन्द्राय "मादनं मदकरं स्तोत्रं “प्र “गायत ॥

शंसेदु॒क्थं सु॒दान॑व उ॒त द्यु॒क्षं यथा॒ नर॑ः ।

च॒कृ॒मा स॒त्यरा॑धसे ॥२

शंस॑ । इत् । उ॒क्थम् । सु॒ऽदान॑वे । उ॒त । द्यु॒क्षम् । यथा॑ । नर॑ः ।

च॒कृ॒म । स॒त्यऽरा॑धसे ॥२

शंस । इत् । उक्थम् । सुऽदानवे । उत । द्युक्षम् । यथा । नरः ।

चकृम । सत्यऽराधसे ॥२

“उत अपि च हे स्तोतः "सुदानवे शोभनदानाय "सत्यराधसे सत्यधनायेन्द्राय "उक्थं स्तोमं “यथा "नरः अन्ये स्तोतारः “द्युक्षं दीप्तेः साधनभूतं स्तोत्रं शंसन्ति तद्वत्वमपि “शंस उच्चारय । “इत् इति पूरणः । वयं च "चकृम स्तोत्रं करवाम ॥

त्वं न॑ इन्द्र वाज॒युस्त्वं ग॒व्युः श॑तक्रतो ।

त्वं हि॑रण्य॒युर्व॑सो ॥३

त्वम् । न॒ः । इ॒न्द्र॒ । वा॒ज॒ऽयुः । त्वम् । ग॒व्युः । श॒त॒क्र॒तो॒ इति॑ शतऽक्रतो ।

त्वम् । हि॒र॒ण्य॒ऽयुः । व॒सो॒ इति॑ ॥३

त्वम् । नः । इन्द्र । वाजऽयुः । त्वम् । गव्युः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

त्वम् । हिरण्यऽयुः । वसो इति ॥३

हे “इन्द्र “त्वं “नः अस्माकं “वाजयुः अन्नकामो भव । हे “शतक्रतो “त्वं नोऽस्माकं “गव्युः गोकामो भव । हे “वसो वासयितरिन्द्र “त्वं हिरण्ययुः हिरण्यकामोऽपि भव । छन्दसि परेच्छायामपि दृश्यते क्यच्' इति क्यच् ॥

व॒यमि॑न्द्र त्वा॒यवो॒ऽभि प्र णो॑नुमो वृषन् ।

वि॒द्धी त्व१॒॑स्य नो॑ वसो ॥४

व॒यम् । इ॒न्द्र॒ । त्वा॒ऽयव॑ः । अ॒भि । प्र । नो॒नु॒म॒ः । वृ॒ष॒न् ।

वि॒द्धि । तु । अ॒स्य । न॒ः । व॒सो॒ इति॑ ॥४

वयम् । इन्द्र । त्वाऽयवः । अभि । प्र । नोनुमः । वृषन् ।

विद्धि । तु । अस्य । नः । वसो इति ॥४

हे "वृषन् कामानां वर्षितः "इन्द्र “त्वायवः त्वत्कामाः "वयं वसिष्ठास्त्वाम् "अभि "प्र “णोनुमः प्रकर्षेण स्तुमः । हे “वसो वासयितरिन्द्र "अस्य इदमस्मदीयं स्तोत्रं "तु क्षिप्रं "विद्धि अवधारय ।।

मा नों नि॒दे च॒ वक्त॑वे॒ऽर्यो र॑न्धी॒ररा॑व्णे ।

त्वे अपि॒ क्रतु॒र्मम॑ ॥५

मा । नः॒ । नि॒दे । च॒ । वक्त॑वे । अ॒र्यः । र॒न्धीः॒ । अरा॑व्णे ।

त्वे इति॑ । अपि॑ । क्रतुः॑ । मम॑ ॥५

मा । नः । निदे । च । वक्तवे । अर्यः । रन्धीः । अराव्णे ।

त्वे इति । अपि । क्रतुः । मम ॥५

हे इन्द्र "अर्यः स्वामी त्वं "वक्तवे परुषवाक्यानां वक्त्रे “निदे निन्दित्रे “अराव्णे अदात्रे "नः अस्मान् “मा "रन्धीः वशं मा कार्षीः। “अपि अपि च “त्वे त्वयि "मम "क्रतुः मदीयं स्तोत्रलक्षणं कर्म गच्छत्विति शेषः । अस्मदीयं स्तोत्रं भवच्चित्ते प्रविशत्वित्यर्थः ॥

त्वं वर्मा॑सि स॒प्रथ॑ः पुरोयो॒धश्च॑ वृत्रहन् ।

त्वया॒ प्रति॑ ब्रुवे यु॒जा ॥६

त्वम् । वर्म॑ । अ॒सि॒ । स॒ऽप्रथः॑ । पु॒रः॒ऽयो॒धः । च॒ । वृ॒त्र॒ऽह॒न् ।

त्वया॑ । प्रति॑ । ब्रु॒वे॒ । यु॒जा ॥६

त्वम् । वर्म । असि । सऽप्रथः । पुरःऽयोधः । च । वृत्रऽहन् ।

त्वया । प्रति । ब्रुवे । युजा ॥६

हे "वृत्रहन् शत्रूणां हिंसकेन्द्र “त्वं "वर्म अस्माकं कवचम् "असि । कवचवद्रक्षकोऽसीत्यर्थः । "सप्रथः सर्वतः पृथुश्चासि । "पुरोयोधश्च पुरो योद्धा चासि । "त्वया "युजा त्वया सहायेन "प्रति “ब्रुवे शत्रून् प्रतिब्रवीमि । प्रतिहन्मीत्यर्थः ॥ ॥ १५ ॥

म॒हाँ उ॒तासि॒ यस्य॒ तेऽनु॑ स्व॒धाव॑री॒ सह॑ः ।

म॒म्नाते॑ इन्द्र॒ रोद॑सी ॥७

म॒हान् । उ॒त । अ॒सि॒ । यस्य॑ । ते॒ । अनु॑ । स्व॒धाव॑री॒ इति॑ स्व॒धाऽव॑री । सहः॑ ।

म॒म्नाते॒ इति॑ । इ॒न्द्र॒ । रोद॑सी॒ इति॑ ॥७

महान् । उत । असि । यस्य । ते । अनु । स्वधावरी इति स्वधाऽवरी । सहः ।

मम्नाते इति । इन्द्र । रोदसी इति ॥७

“उत अपि च हे “इन्द्र त्वं "महान् "असि सर्वाधिकोऽसि । हे इन्द्र "यस्य “ते तव "सहः बलं "स्वधावरी अन्नवत्यौ "रोदसी द्यावापृथिव्यौ “अनु “मम्नाते अनुमन्येते । त्वदीयं सहः सर्वाधिकमित्यत्रोभावपि लोकौ विसंवादं न कुरुत इत्यर्थः ॥

तं त्वा॑ म॒रुत्व॑ती॒ परि॒ भुव॒द्वाणी॑ स॒याव॑री ।

नक्ष॑माणा स॒ह द्युभिः॑ ॥८

तम् । त्वा॒ । म॒रुत्व॑ती । परि॑ । भुव॑त् । वाणी॑ । स॒ऽयाव॑री ।

नक्ष॑माणा । स॒ह । द्युऽभिः॑ ॥८

तम् । त्वा । मरुत्वती । परि । भुवत् । वाणी । सऽयावरी ।

नक्षमाणा । सह । द्युऽभिः ॥८

हे इन्द्र “तम् उक्तगुणविशिष्टं “त्वा त्वां “सयावरी त्वया सह गन्त्री । यत्र यत्र त्वं यासि तत्र तत्र यान्तीत्यर्थः । “द्युभिः तेजोभिः "नक्षमाणा व्याप्नुवती "मरुत्वती । मरुतः स्तोतारः । तद्वती “वाणी स्तुतिः "परि "भुवत् परिभवतु । परिभवतिरत्र परिग्रहार्थीयः । परिगृह्णात्वित्यर्थः ।।

ऊ॒र्ध्वास॒स्त्वान्विन्द॑वो॒ भुव॑न्द॒स्ममुप॒ द्यवि॑ ।

सं ते॑ नमन्त कृ॒ष्टयः॑ ॥९

ऊ॒र्ध्वासः॑ । त्वा॒ । अनु॑ । इन्द॑वः । भुव॑न् । द॒स्मम् । उप॑ । द्यवि॑ ।

सम् । ते॒ । न॒म॒न्त॒ । कृ॒ष्टयः॑ ॥९

ऊर्ध्वासः । त्वा । अनु । इन्दवः । भुवन् । दस्मम् । उप । द्यवि ।

सम् । ते । नमन्त । कृष्टयः ॥९

हे इन्द्र “उप “द्यवि द्युलोकसमीपे स्थितं "दस्मं दर्शनीयं "त्वा त्वाम् "अनु उद्दिश्य “ऊर्ध्वासः ऊर्ध्वाः "इन्दवः अस्मदीयाः सोमाः "भुवन् भवन्ति। “कृष्टयः प्रजाश्च "ते तुभ्यं "सं "नमन्त । भुवि सोमास्त्वदर्थमेव जायन्ते प्रजाश्च त्वामेव प्रणमन्तीतीन्द्रस्तुतिः ॥

प्र वों म॒हे मं॑हि॒वृधें भरध्वं॒ प्रचें॑तसे॒ प्र सु॑म॒तिं कृ॑णुध्वम् ।

विशं॑ः पू॒र्वीः प्र चं॑रा चर्षणि॒प्राः ॥१०

प्र । व॒ः । म॒हे । म॒हि॒ऽवृधें । भ॒र॒ध्व॒म् । प्रऽचें॑तसे । प्र । सु॒ऽम॒तिम् । कृ॒णु॒ध्व॒म् ।

विशः॑ । पू॒र्वीः । प्र । च॒र॒ । च॒र्ष॒णि॒ऽप्राः ॥१०

प्र । वः । महे । महिऽवृधे । भरध्वम् । प्रऽचेतसे । प्र । सुऽमतिम् । कृणुध्वम् ।

विशः । पूर्वीः । प्र । चर । चर्षणिऽप्राः ॥१०

हे मदीयाः पुरुषाः “वः यूयं "महिवृधे महतां धनानां वर्धयित्रे "महे महते इन्द्राय “प्र “भरध्वं सोमान् प्रणयत । "प्रचेतसे प्रकृष्टमतये इन्द्राय “सुमतिं सुष्टुतिं च “प्र “कृणुध्वं प्रकुरुत । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । हे इन्द्र "चर्षणिप्राः कामैः प्रजानां पूरयिता त्वं "पूर्वीः हविषां पूरयित्रीः "विशः प्रजाः “प्र “चर अभिगच्छ॥

उ॒रु॒व्यच॑से म॒हिनें सुवृ॒क्तिमिन्द्रा॑य॒ ब्रह्म॑ जनयन्त॒ विप्रा॑ः ।

तस्यं व्र॒तानि॒ न मिंनन्ति॒ धीरा॑ः ॥११

उ॒रु॒ऽव्यच॑से । म॒हिनें । सु॒ऽवृ॒क्तिम् । इन्द्रा॑य । ब्रह्म॑ । ज॒न॒य॒न्त॒ । विप्राः॑ ।

तस्यं । व्र॒तानिं । न । मि॒न॒न्ति॒ । धीराः॑ ॥११

उरुऽव्यचसे । महिने । सुऽवृक्तिम् । इन्द्राय । ब्रह्म । जनयन्त । विप्राः ।

तस्य । व्रतानि । न । मिनन्ति । धीराः ॥११

“उरुव्यचसे पृथुव्याप्तये "महिने महते यस्मै "इन्द्राय “सुवृक्तिं स्तुतिं “ब्रह्म अन्नं हविश्व ‘विप्राः प्राज्ञाः "जनयन्त जनयन्ति "तस्य इन्द्रस्य “व्रतानि रक्षणादीनि कर्माणि “धीराः प्राज्ञा देवा अपि "न "मिनन्ति न हिंसन्ति ॥

इन्द्रं॒ वाणी॒रनुं॑त्तमन्युमे॒व स॒त्रा राजा॑नं दधिरे॒ सह॑ध्यै ।

हर्यं॑श्वाय बर्हया॒ समा॒पीन् ॥१२

इन्द्रं॑म् । वाणीः॑ । अनुं॑त्तऽमन्युम् । ए॒व । स॒त्रा । राजा॑नम् । द॒धि॒रे॒ । सह॑ध्यै ।

हरिं॑ऽअश्वाय । ब॒र्ह॒य॒ । सम् । आ॒पीन् ॥१२

इन्द्रम् । वाणीः । अनुत्तऽमन्युम् । एव । सत्रा । राजानम् । दधिरे । सहध्यै ।

हरिऽअश्वाय । बर्हय । सम् । आपीन् ॥१२

“सत्रा "राजानं सर्वजगत ईश्वरम् “अनुत्तमन्युम् । केनाप्यनुत्तोऽबाधितो मन्युः क्रोधो यस्य सः । तम् “एव “इन्द्रं “वाणीः स्तुतयः “सहध्यै स्तोतॄणां शत्रूनभिभवितुं “दधिरे । अतो हेतोर्हे स्तोतः त्वमपि "हर्यश्वाय इन्द्राय । हर्यश्वमिन्द्रं स्तोतुमित्यर्थः। “आपीन् बन्धून् “सं “बर्हय उत्साहय ॥ ॥ १६ ॥

मण्डल ७

ऋग्वेदः सूक्तं ७.३२

ऋग्वेदः - मण्डल ७

← सूक्तं ७.३१ सूक्तं ७.३२ सूक्तं ७.३३ →

[[लेखकः :|]]

ऋ. मैत्रावरुणिर्वसिष्ठः, २६ पूर्वार्धर्चस्य शक्तिर्वासिष्ठो वा (शाट्यायने ब्राह्मणे), २६-२७ शक्तिर्वासिष्ठो वा(ताण्डके ब्राह्मणे)।

दे. इन्द्रः। प्रगाथः - (बृहती, सतोबृहती), ३ द्विपदा विराट् ।

मो षु त्वा वाघतश्चनारे अस्मन्नि रीरमन् ।

आरात्ताच्चित्सधमादं न आ गहीह वा सन्नुप श्रुधि ॥१॥

इमे हि ते ब्रह्मकृतः सुते सचा मधौ न मक्ष आसते ।

इन्द्रे कामं जरितारो वसूयवो रथे न पादमा दधुः ॥२॥

रायस्कामो वज्रहस्तं सुदक्षिणं पुत्रो न पितरं हुवे ॥३॥

इम इन्द्राय सुन्विरे सोमासो दध्याशिरः ।

ताँ आ मदाय वज्रहस्त पीतये हरिभ्यां याह्योक आ ॥४॥

श्रवच्छ्रुत्कर्ण ईयते वसूनां नू चिन्नो मर्धिषद्गिरः ।

सद्यश्चिद्यः सहस्राणि शता ददन्नकिर्दित्सन्तमा मिनत् ॥५॥

स वीरो अप्रतिष्कुत इन्द्रेण शूशुवे नृभिः ।

यस्ते गभीरा सवनानि वृत्रहन्सुनोत्या च धावति ॥६॥

भवा वरूथं मघवन्मघोनां यत्समजासि शर्धतः ।
वि त्वाहतस्य वेदनं भजेमह्या दूणाशो भरा गयम् ॥७॥
सुनोता सोमपाव्ने सोममिन्द्राय वज्रिणे ।
पचता पक्तीरवसे कृणुध्वमित्पृणन्नित्पृणते मयः ॥८॥
मा स्रेधत सोमिनो दक्षता महे कृणुध्वं राय आतुजे ।
तरणिरिज्जयति क्षेति पुष्यति न देवासः कवत्नवे ॥९॥
नकिः सुदासो रथं पर्यास न रीरमत् ।
इन्द्रो यस्याविता यस्य मरुतो गमत्स गोमति व्रजे ॥१०॥
गमद्वाजं वाजयन्निन्द्र मर्त्यो यस्य त्वमविता भुवः ।
अस्माकं बोध्यविता रथानामस्माकं शूर नृणाम् ॥११॥
उदिन्न्वस्य रिच्यतेऽंशो धनं न जिग्युषः ।
य इन्द्रो हरिवान्न दभन्ति तं रिपो दक्षं दधाति सोमिनि ॥१२॥
मन्त्रमखर्वं सुधितं सुपेशसं दधात यज्ञियेष्वा ।
पूर्वीश्चन प्रसितयस्तरन्ति तं य इन्द्रे कर्मणा भुवत् ॥१३॥
कस्तमिन्द्र त्वावसुमा मर्त्यो दधर्षति ।
श्रद्धा इत्ते मघवन्पार्ये दिवि वाजी वाजं सिषासति ॥१४॥
मघोनः स्म वृत्रहत्येषु चोदय ये ददति प्रिया वसु ।
तव प्रणीती हर्यश्व सूरिभिर्विश्वा तरेम दुरिता ॥१५॥
तवेदिन्द्रावमं वसु त्वं पुष्यसि मध्यमम् ।
सत्रा विश्वस्य परमस्य राजसि नकिष्ट्वा गोषु वृण्वते ॥१६॥
त्वं विश्वस्य धनदा असि श्रुतो य ईं भवन्त्याजयः ।
तवायं विश्वः पुरुहूत पार्थिवोऽवस्युर्नाम भिक्षते ॥१७॥
यदिन्द्र यावतस्त्वमेतावदहमीशीय ।
स्तोतारमिद्दिधिषेय रदावसो न पापत्वाय रासीय ॥१८॥
शिक्षेयमिन्महयते दिवेदिवे राय आ कुहचिद्विदे ।

नहि त्वदन्यन्मघवन्न आप्यं वस्यो अस्ति पिता चन ॥१९॥

तरणिरित्सिषासति वाजं पुरंध्या युजा ।

आ व इन्द्रं पुरुहूतं नमे गिरा नेमिं तष्टेव सुद्र्वम् ॥२०॥

न दुष्टुती मर्त्यो विन्दते वसु न स्रेधन्तं रयिर्नशत् ।

सुशक्तिरिन्मघवन्तुभ्यं मावते देष्णं यत्पार्ये दिवि ॥२१॥

0:00 / 0:00

रथन्तरम्

अभि त्वा शूर नोनुमोऽदुग्धा इव धेनवः ।

ईशानमस्य जगतः स्वर्दृशमीशानमिन्द्र तस्थुषः ॥२२॥

न त्वावाँ अन्यो दिव्यो न पार्थिवो न जातो न जनिष्यते ।

अश्वायन्तो मघवन्निन्द्र वाजिनो गव्यन्तस्त्वा हवामहे ॥२३॥

अभी षतस्तदा भरेन्द्र ज्यायः कनीयसः ।

पुरूवसुर्हि मघवन्सनादसि भरेभरे च हव्यः ॥२४॥

परा णुदस्व मघवन्नमित्रान्सुवेदा नो वसू कृधि ।

अस्माकं बोध्यविता महाधने भवा वृधः सखीनाम् ॥२५॥

इन्द्र क्रतुं न आ भर पिता पुत्रेभ्यो यथा ।

शिक्षा णो अस्मिन्पुरुहूत यामनि जीवा ज्योतिरशीमहि ॥२६॥

मा नो अज्ञाता वृजना दुराध्यो माशिवासो अव क्रमुः ।

त्वया वयं प्रवतः शश्वतीरपोऽति शूर तरामसि ॥२७॥

सायणभाष्यम्

'मो षु त्वा' इति सप्तविंशत्यृचं पञ्चदशं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका - मो षु सप्ताधिका प्रागाथं तृतीया द्विपदा सौदासैरग्नौ प्रक्षिप्यमाणः शक्तिरन्त्यं प्रगाथमालेभे सोऽर्धर्चं उक्तेऽदह्यत । तं पुत्रोक्तं वसिष्ठः समापयतेति शाट्यायनकं वसिष्ठस्यैव हतपुत्रस्यार्षमिति ताण्डकम्' इति । मण्डलद्रष्टा वसिष्ठ ऋषिः । इन्द्र क्रतुं नः' इति प्रगाथस्यार्धर्चस्य च वसिष्ठपुत्रः शक्तिर्वसिष्ठो वा । इन्द्रो देवता । अयुजो बृहत्यो युजः सतोबृहत्यः । तृतीया तु द्विपदा विराट्। महाव्रते निष्केवल्ये बार्हततृचाशीतावेतत्सूक्तम् । तत्र द्विपदाम् ' अभि त्वा शूर' इत्येतं रथन्तरं प्रगाथं 'नकिः सुदासः' इति प्रगाथं च वर्जयेत् । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं- मो षु त्वा वाघतश्चनेत्येतस्य द्विपदां चोद्धरति राथन्तरं च प्रगाथमथ हास्य नकिः सुदासो रथमित्येतं प्रगाथमुद्धृत्य त्वामिदा ह्यो नर इत्येतं प्रगाथं प्रत्यवदधाति' (ऐ. आ. ५, २. ४) इति । चातुर्विंशिकेऽहनि पञ्चमेऽहनि च निष्केवल्ये 'मो षु त्वा वाघतः' इति प्रगाथः सद्विपदः । सूत्रितं च -- मो षु त्वा वाघतश्चनेति सद्विपद उपसमस्येद्द्विपदाम्' (आश्व. श्रौ. ७. ३) इति । चातुर्विंशिकेऽहनि मरुत्वतीये प्राकृतात् मरुत्वतीयात् प्रगाथादनन्तरं ' नकिः सुदासः' इति प्रगाथं शंसेत् । पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोः तृतीये षष्ठेऽहनि चायं प्रगाथः । तथैव सूत्रितं -- नकिः सुदासो रथमिति मरुस्वतीया ऊर्ध्वं नित्यात्' इति । एवं स्थितान् प्रगाथान् पृष्ठ्याभिप्लवयोरन्वहं पुनःपुनरावर्तयेयुः' (आश्व. श्रौ. ७. ३) इति । अग्निष्टोमे माध्यंदिनसवनेऽच्छावाकशस्त्रे 'उदिन्न्वस्य रिच्यते ' इति प्रगाथः। तथा च सूत्रितम्- उदिन्न्वस्य रिच्यते भूय इत्' (आश्व. श्रौ. ५. १६) इति । अग्निष्टोमे माध्यंदिनसवने मैत्रावरुणशस्त्रे ' कस्तमिन्द्र' इति प्रगाथः । सूत्रितं च--- कस्तमिन्द्र त्वावसुं सद्यो ह जातः' (आश्व. श्रौ. ५. १६) इति । चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिनसवने मैत्रावरुणशस्त्रस्यायं प्रगाथः । अहर्गणेष्वपि द्वितीयादिष्वहःसु । सूत्रितं च--- कस्तमिन्द्र त्वावसुं कन्नव्यो अतसीनाम् (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति । ' आरम्भणीयाः पर्यासान् कद्वतोऽहरहःशस्यानीति होत्रकाः' (आश्व. श्रौ. ७. १) इति । पृष्ठयषडहस्य तृतीयेऽहनि निष्केवल्ये वैरूपसामपक्षे ' यदिन्द्र यावतः' इत्यनुरूपस्तृचः । सूत्रितं च -' यदिन्द्र यावतस्त्वमिति प्रगाथौ स्तोत्रियानुरूपौ' (आश्व. श्रौ. ७. १०) इति । अग्निष्टोमे चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिनसवनेऽच्छावाकशस्त्रे 'तरणिरित्सिषासति' इति वैकल्पिकस्तृचः । सूत्रितं च तरोभिर्वो विदद्वसुं तरणिरित्सिषासति' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति । अग्निष्टोमे निष्केवल्यशस्त्रे रथन्तरसामपक्षे ' अभि त्वा शूर' इति प्रगाथः स्तोत्रियः । सूत्रितं च--- अभि त्वा शूर नोनुमोऽभि त्वा पूर्वपीतय इति प्रगाथौ स्तोत्रियानुरूपौ' (आश्व, श्रौ. ५. १५) इति । आश्विनशस्त्रेऽप्ययं प्रगाथः । तथैव सूत्रितं च -- अभि त्वा शूर नोनुमो बहवः सूरचक्षस इति प्रगाथाः (आश्व. श्रौ. ६.५) इति। महाव्रते निष्केवल्ये दक्षिणपक्षेऽयं प्रगाथः । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितम्-' अभि त्वा शूर नोनुमोऽभि त्वा पूर्वपीतय इति रथन्तरस्य स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथौ' (ऐ. आ. ५. २. २) इति । आश्विनशस्त्रे 'इन्द्र क्रतुं नः । इति प्रगाथः । सूत्रितं च--- इन्द्र क्रतुं न आ भराभि त्वा शूर नोनुमः' (आश्व. श्रौ. ६. ५) इति । चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रेऽयं वैकल्पिकः स्तोत्रियः प्रगाथः । सूत्रितं च - इन्द्र क्रतुं न आ भरेन्द्र ज्येष्ठं न आ भर' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ॥

मो षु त्वा॑ वा॒घत॑श्च॒नारे अ॒स्मन्नि री॑रमन् ।

आ॒रात्ता॑च्चित्सध॒मादं॑ न॒ आ ग॑ही॒ह वा॒ सन्नुप॑ श्रुधि ॥१

मो इति॑ । सु । त्वा॒ । वा॒घतः॑ । च॒न । आ॒रे । अ॒स्मत् । नि । री॒र॒म॒न् ।

आ॒रात्ता॑त् । चि॒त् । स॒ध॒ऽमाद॑म् । नः॒ । आ । ग॒हि॒ । इ॒ह । वा॒ । सन् । उप॑ । श्रु॒धि॒ ॥१

मो इति । सु । त्वा । वाघतः । चन । आरे । अस्मत् । नि । रीरमन् ।

आरात्तात् । चित् । सधऽमादम् । नः । आ । गहि । इह । वा । सन् । उप । श्रुधि ॥१

हे इन्द्र "त्वा त्वां "वाघतश्चन यजमाना अपि "अस्मत् अस्मत्तः "आरे दूरे "म "नि "रीरमन् न नितरां रमयन्तु । अतस्त्वम् "आरात्ताच्चित् दूरेऽपि वर्तमानोऽस्मदीयं "सधमादं यज्ञम् "आ "गहि आगच्छ । "इह "वा अत्रापि वा "सन् विद्यमानः "उप "श्रुधि अस्मदीयं स्तोत्रमुपशृणु ॥

इ॒मे हि तें ब्रह्म॒कृत॑ः सु॒ते सचा॒ मधौ॒ न मक्ष॒ आस॑ते ।

इन्द्रे॒ कामं॑ जरि॒तारो॑ वसूयवो॒ रथे॒ न पाद॒मा द॑धुः ॥२

इ॒मे । हि । ते॒ । ब्र॒ह्म॒ऽकृत॑ः । सु॒ते । सचा॑ । मधौ॑ । न । मक्ष॑ः । आस॑ते ।

इन्द्रे॑ । काम॑म् । ज॒रि॒तार॑ः । व॒सु॒ऽयव॑ः । रथे॑ । न । पाद॑म् । आ । द॒धुः॒ ॥२

इमे । हि । ते । ब्रह्मऽकृतः । सुते । सचा । मधौ । न । मक्षः । आसते ।

इन्द्रे । कामम् । जरितारः । वसुऽयवः । रथे । न । पादम् । आ । दधुः ॥२

हे इन्द्र "ते त्वदर्थं "सुते अभिषुते सोमे "ब्रह्मकृतः स्तोत्रकृतः "मधौ "न मधुनीव "मक्षः मक्षिकाः "सचा सह "आसते उपविशन्ति । अथ परोक्षस्तुतिः। "वसूयवः धनकामाः "जरितारः स्तोतारः "कामम् इष्टम् "इन्द्रे "रथे "न "पादं रथे पादमिव "आ "दधुः समर्पयन्ति ॥

रा॒यस्का॑मो॒ वज्र॑हस्तं सु॒दक्षि॑णं पु॒त्रो न पि॒तरं॑ हुवे ॥३

रा॒यःऽका॑मः । वज्र॑ऽहस्तम् । सु॒ऽदक्षि॑णम् । पु॒त्रः । न । पि॒तर॑म् । हु॒वे॒ ॥३

रायःऽकामः । वज्रऽहस्तम् । सुऽदक्षिणम् । पुत्रः । न । पितरम् । हुवे ॥३

"रायस्कामः धनकामोऽहं "सुदक्षिणं शोभनदानं "वज्रहस्तम् इन्द्रं "पुत्रो "न पुत्र इव "पितरं "हुवे ह्वयामि ॥

इ॒म इन्द्रा॑य सुन्वि॒रे॒ सोमा॑सो॒ दध्या॑शिरः ।

ताँ आ मदा॑य वज्रहस्त पी॒तये॒ हरि॑भ्यां या॒ह्योक॒ आ ॥४

इ॒मे । इन्द्रा॑य । सु॒न्वि॒रे॒ । सोमा॑सः । दधि॑ऽआशिरः ।

तान् । आ । मदा॑य । व॒ज्र॒ऽह॒स्त॒ । पी॒तये॑ । हरि॑ऽभ्याम् । या॒हि॒ । ओक॑ः । आ ॥४

इमे । इन्द्राय । सुन्विरे । सोमासः । दधिऽआशिरः ।

तान् । आ । मदाय । वज्रऽहस्त । पीतये । हरिऽभ्याम् । याहि । ओकः । आ ॥४

हे "वज्रहस्त “दध्याशिरः दधिमिश्रणाः “इमे सोमासः सोमाः "इन्द्राय तुभ्यं "सुन्विरे सुता बभूवुः । “तान् सोमान् "मदाय मदार्थं "पीतये पानाय “ओकः यज्ञसदनम् "आ अभि “हरिभ्याम् अश्वाभ्याम् “आ “याहि आगच्छ ।

श्रव॒च्छ्रुत्क॑र्ण ईयते॒ वसू॑नां॒ नू चि॑न्नो मर्धिष॒द्गिर॑ः ।

स॒द्यश्चि॒द्यः स॒हस्रा॑णि श॒ता दद॒न्नकि॒र्दित्स॑न्त॒मा मि॑नत् ॥५

श्रव॑त् । श्रु॒त्ऽक॑र्णः । ई॒य॒ते॒ । वसू॑नाम् । नु । चि॒त् । नः॒ । म॒र्धि॒ष॒त् । गिरः॑ ।

स॒द्यः । चि॒त् । यः । स॒हस्रा॑णि । स॒ता । दद॑त् । नकिः॑ । दित्स॑न्तम् । आ । मि॒न॒त् ॥५

श्रवत् । श्रुत्ऽकर्णः । ईयते । वसूनाम् । नु । चित् । नः । मर्धिषत् । गिरः ।

सद्यः । चित् । यः । सहस्राणि । सता । ददत् । नकिः । दित्सन्तम् । आ । मिनत् ॥५

“श्रुत्कर्णः याञ्चाश्रवणरूपकर्ण इन्द्रः “वसूनां वसूनि “ईयते याच्यते । "नः अस्मदीयाः “गिरः याञ्चावाक्यानि “श्रवत् शृणोतु । "नू “चित् नैव “मर्धिषत् हिनस्तु । अश्रवणेन याञ्चावाक्यानि निष्फलानि न करोत्वित्यर्थः । अपि चेन्द्रः "सद्यश्चित् सद्य एव याञ्चानन्तरमेव "सहस्राणि शतानि च "ददत् प्रयच्छेत् । "दित्सन्तं दातुमिच्छन्तं तमिन्द्रं "नकिः "आ “मिनत् न हिंस्यात् । कश्चिदपि न वारयेदित्यर्थः ॥ ॥ १७ ॥

स वी॒रो अप्र॑तिष्कुत॒ इन्द्रे॑ण शूशुवे॒ नृभि॑ः ।

यस्ते॑ गभी॒रा सव॑नानि वृत्रहन्सु॒नोत्या च॒ धाव॑ति ॥६

सः । वी॒रः । अप्र॑तिऽस्कुतः । इन्द्रे॑ण । शू॒शु॒वे॒ । नृऽभिः॑ ।

यः । ते॒ । ग॒भी॒रा । सव॑नानि । वृ॒त्र॒ऽह॒न् । सु॒नोति॑ । आ । च॒ । धाव॑ति ॥६

सः । वीरः । अप्रतिऽस्कुतः । इन्द्रेण । शूशुवे । नृऽभिः ।

यः । ते । गभीरा । सवनानि । वृत्रऽहन् । सुनोति । आ । च । धावति ॥६

हे "वृत्रहन् "ते त्वदर्थं "यः पुमान् "गभीरा गभीराणि "सवनानि सोमान् "सुनोति “आ “धावति "च त्वां स्तुतिभिरुपधावति च "स “वीरः "इन्द्रेण हेतुना "अप्रतिष्कुतः केनाप्यप्रतिगतोऽप्रतिशब्दितो वा भवेत् । "नृभिः परिचारकैः "शूशुवे उपगम्यते च । श्वयतिर्गतिकर्मा ।।।

भवा॒ वरू॑थं मघवन्म॒घोनां॒ यत्स॒मजा॑सि॒ शर्ध॑तः ।

वि त्वाह॑तस्य॒ वेद॑नं भजेम॒ह्या दू॒णाशो॑ भरा॒ गय॑म् ॥७

भव॑ । वरू॑थम् । म॒घ॒ऽव॒न् । म॒घोना॑म् । यत् । स॒म्ऽअजा॑सि । शर्ध॑तः ।

वि । त्वाऽह॑तस्य । वेद॑नम् । भ॒जे॒म॒हि॒ । आ । दु॒ःऽनश॑ः । भ॒र॒ । गय॑म् ॥७

भव । वरूथम् । मघऽवन् । मघोनाम् । यत् । सम्ऽअजासि । शर्धतः ।

वि । त्वाऽहतस्य । वेदनम् । भजेमहि । आ । दुःऽनशः । भर । गयम् ॥७

हे "मघवन् धनवन्निन्द्र "मघोनां हविष्मतां "वरूथम् उपद्रवाणां वारकं वर्म "भव। "यत् यस्त्वं "शर्धतः उत्सहमानाञ्छत्रून् "समजासि संप्रेरयेः। अपि च "त्वाहतस्य त्वया हतस्य शत्रोः "वेदनं धनं "वि "भजेमहि विशेषेण लभेमहि । किंच "दुर्नशः नाशयितुमशक्यस्त्वं "गयं गृहं धनं वा "आ "भर अस्मभ्यमाहर ॥

सु॒नोता॑ सोम॒पाव्ने॒ सोम॒मिन्द्रा॑य व॒ज्रिणे॑ ।

पच॑ता प॒क्तीरव॑से कृणु॒ध्वमित्पृ॒णन्नित्पृ॑ण॒ते मय॑ः ॥८

सु॒नोत॑ । सो॒म॒ऽपाव्ने॑ । सोम॑म् । इन्द्रा॑य । व॒ज्रिणे॑ ।

पच॑त । प॒क्तीः । अव॑से । कृ॒णु॒ध्वम् । इत् । पृ॒णन् । इत् । पृ॒ण॒ते । मय॑ः ॥८

सुनोत । सोमऽपाव्ने । सोमम् । इन्द्राय । वज्रिणे ।

पचत । पक्तीः । अवसे । कृणुध्वम् । इत् । पृणन् । इत् । पृणते । मयः ॥८

हे मदीयाः पुरुषाः "वज्रिणे "सोमपाव्ने सोमस्य पात्रे "इन्द्राय "सोमं "सुनोत अभिषुणुत। "अवसे इन्द्रं तर्पयितुं "पक्तीः पक्तव्यान् पुरोडाशादीन् "पचत च। "कृणुध्वमित् इन्द्रप्रियकराणि कर्माणि च कुरुतैव । इन्द्रो हि "मयः सुखं "पृणन्नित् यजमानाय प्रयच्छन्नेव "पृणते हवींषीति शेषः ॥

मा स्रे॑धत सोमिनो॒ दक्ष॑ता म॒हे कृ॑णु॒ध्वं रा॒य आ॒तुजे॑ ।

त॒रणि॒रिज्ज॑यति॒ क्षेति॒ पुष्य॑ति॒ न दे॒वास॑ः कव॒त्नवे॑ ॥९

मा । स्रे॒ध॒त॒ । सो॒मि॒नः॒ । दक्ष॑त । म॒हे । कृ॒णु॒ध्वम् । रा॒ये । आ॒ऽतुजे॑ ।

त॒रणि॑ः । इत् । ज॒य॒ति॒ । क्षेति॑ । पुष्य॑ति । न । दे॒वास॑ः । क॒व॒त्नवे॑ ॥९

मा । स्रेधत । सोमिनः । दक्षत । महे । कृणुध्वम् । राये । आऽतुजे ।

तरणिः । इत् । जयति । क्षेति । पुष्यति । न । देवासः । कवत्नवे ॥९

हे मदीया जनाः "सोमिनः सोमवतो यागान् मा “स्रेधत मा हिंसिष्ट। "दक्षत यागादिकं कर्तुमुत्सहध्वं च । "महे महते "आतुजे । तुजिर्हिंसाकर्मा दानकर्मा वा। शत्रूणामभिहिंसकाय धनानां प्रदात्रे वेन्द्राय "राये धनलाभार्थं "कृणुध्वं कर्माणि कुरुत च। "तरणिरित् कर्मसु त्वरित एव "जयति शत्रून् । "क्षेति गृहे निवसति च । "पुष्यति प्रजया पशुभिश्च पुष्टो भवति । “कवत्नवे कुत्सितक्रियायै । कवोपसृष्टस्यातेः सातत्यगमनकर्मणो रूपं कवत्नुरिति । "देवासः देवाः “न भवन्तीति शेषः । सुखप्राप्तये भवन्तीत्यर्थः ॥

नकिः॑ सु॒दासो॒ रथं॒ पर्या॑स॒ न री॑रमत् ।

इन्द्रो॒ यस्या॑वि॒ता यस्य॑ म॒रुतो॒ गम॒त्स गोम॑ति व्र॒जे ॥१०

नकिः॑ । सु॒ऽदासः॑ । रथ॑म् । परि॑ । आ॒स॒ । न । री॒र॒म॒त् ।

इन्द्रः॑ । यस्य॑ । अ॒वि॒ता । यस्य॑ । म॒रुतः॑ । गम॑त् । सः । गोऽम॑ति । व्र॒जे ॥१०

नकिः । सुऽदासः । रथम् । परि । आस । न । रीरमत् ।

इन्द्रः । यस्य । अविता । यस्य । मरुतः । गमत् । सः । गोऽमति । व्रजे ॥१०

"सुदासः शोभनदानस्य यजमानस्य "रथं “नकिः "पर्यास कश्चिन्न पर्यस्यति। "न “रीरमत् न रमयति च । आत्मार्थं न कश्चिदेनं गृह्णातीत्यर्थः। अपि च "यस्य "इन्द्रः "अविता रक्षिता “यस्य च "मरुतः अवितारः "सः "गोमति गोयुक्ते “व्रजे गोष्ठे "गमत् गच्छेत् ॥ ॥ १८ ॥

गम॒द्वाजं॑ वा॒जय॑न्निन्द्र॒ मर्त्यो॒ यस्य॒ त्वम॑वि॒ता भुवः॑ ।

अ॒स्माकं॑ बोध्यवि॒ता रथा॑नाम॒स्माकं॑ शूर नृ॒णाम् ॥११

गम॑त् । वाज॑म् । वा॒जय॑न् । इ॒न्द्र॒ । मर्त्यः॑ । यस्य॑ । त्वम् । अ॒वि॒ता । भुवः॑ ।

अ॒स्माक॑म् । बो॒धि॒ । अ॒वि॒ता । रथा॑नाम् । अ॒स्माक॑म् । शू॒र॒ । नृ॒णाम् ॥११

गमत् । वाजम् । वाजयन् । इन्द्र । मर्त्यः । यस्य । त्वम् । अविता । भुवः ।

अस्माकम् । बोधि । अविता । रथानाम् । अस्माकम् । शूर । नृणाम् ॥११

हे “इन्द्र “त्वं "यस्य मर्त्यस्य "अविता रक्षिता “भुवः भवेः सः "मर्त्यः "वाजयन् स्तोत्रेण त्वां बलिनं कुर्वन् “वाजम् अन्नं “गमत् गच्छेत् । अपि च हे "शूर "अस्माकं वासिष्ठानां “रथानाम् । “अविता रक्षिता “बोधि भव ॥ भवतेर्लोटि रूपम् । भकारस्य बकारश्छान्दसः ॥ “अस्माकं "नृणां पुत्रादीनां चाविता भव ॥

उदिन्न्व॑स्य रिच्य॒तेंऽशो॒ धनं॒ न जि॒ग्युषः॑ ।

य इन्द्रो॒ हरिं॑वा॒न्न दं॑भन्ति॒ तं रिपो॒ दक्षं॑ दधाति सो॒मिनिं॑ ॥१२

उत् । इत् । नु । अ॒स्य॒ । रि॒च्य॒ते॒ । अंशः॑ । धनं॑म् । न । जि॒ग्युषः॑ ।

यः । इन्द्रः॑ । हरिं॑ऽवान् । न । द॒भ॒न्ति॒ । तम् । रिपः॑ । दक्षं॑म् । द॒धा॒ति॒ । सो॒मिनिं॑ ॥१२

उत् । इत् । नु । अस्य । रिच्यते । अंशः । धनम् । न । जिग्युषः ।

यः । इन्द्रः । हरिऽवान् । न । दभन्ति । तम् । रिपः । दक्षम् । दधाति । सोमिनि ॥१२

"अस्य इन्द्रस्य "अंशः यज्ञे सोमस्य भागः अतिरिच्यतेऽन्येभ्योऽपि देवेभ्यः । इन्द्रस्य त्रिष्वपि सवनेषु सोमपानमस्ति माध्यंदिनं हि सर्वमैन्द्रमिति । "जिग्युषः जितवतः "धनं "न धनमिव । "उदिन्नु इति त्रयः पूरणाः । अपि च "यः "हरिवान् "इन्द्रः सोमिनि यजमाने "दक्षं बलं "दधाति संदधाति "तं "रिपः रिपवः "न "दभन्ति न हिंसन्ति ।।

मन्त्र॒मख॑र्वं॒ सुधि॑तं सु॒पेश॑सं॒ दधा॑त य॒ज्ञिये॒ष्वा ।

पू॒र्वीश्च॒न प्रसि॑तयस्तरन्ति॒ तं य इन्द्रे॒ कर्म॑णा॒ भुव॑त् ॥१३

मन्त्र॑म् । अख॑र्वम् । सुऽधि॑तम् । सु॒ऽपेश॑सम् । दधा॑त । य॒ज्ञिये॑षु । आ ।

पू॒र्वीः । च॒न । प्रऽसि॑तयः । त॒र॒न्ति॒ । तम् । यः । इन्द्रे॑ । कर्म॑णा । भुव॑त् ॥१३

मन्त्रम् । अखर्वम् । सुऽधितम् । सुऽपेशसम् । दधात । यज्ञियेषु । आ ।

पूर्वीः । चन । प्रऽसितयः । तरन्ति । तम् । यः । इन्द्रे । कर्मणा । भुवत् ॥१३

हे जनाः "अखर्वम् अनल्पं "सुधितं सुविहितं "सुपेशसं शोभनरूपं "मन्त्रं स्तोत्रं "यज्ञियेषु यजनीयेषु देवेषु मध्य इन्द्राय "दधात विधत्त । "यः जनः "कर्मणा स्तुत्यादिरूपेण "इन्द्रे इन्द्रस्य चित्ते "भुवत् भवेत् "तं जनं "पूर्वीः बह्व्यः "प्रसितयः पाशादीनि बन्धनानि । "चन इति समुदायो नेत्यर्थे वर्तते । न "तरन्ति । न व्याप्नुवन्ति' इत्यर्थः ॥

कस्तमिं॑न्द्र॒ त्वाव॑सु॒मा मर्त्यो॑ दधर्षति ।

श्र॒द्धा इत्ते॑ मघव॒न्पार्ये॑ दि॒वि वा॒जी वाजं॑ सिषासति ॥१४

कः । तम् । इ॒न्द्र॒ । त्वाऽव॑सुम् । आ । मर्त्यः॑ । द॒ध॒र्ष॒ति॒ ।

श्र॒द्धा । इत् । ते॒ । म॒घ॒ऽव॒न् । पार्ये॑ । दि॒वि । वा॒जी । वाजं॑म् । सि॒सा॒स॒ति॒ ॥१४

कः । तम् । इन्द्र । त्वाऽवसुम् । आ । मर्त्यः । दधर्षति ।

श्रद्धा । इत् । ते । मघऽवन् । पार्ये । दिवि । वाजी । वाजम् । सिसासति ॥१४

हे “इन्द्र तव चित्ते यो भवेत् "त्वावसुम्। त्वं वसुव्यपको यस्येति बहुव्रीहिः। “तं जनं “कः “मर्त्यः “आ “दधर्षति आधर्षेत्। हे "मघवन् "ते त्वदर्थं यः "श्रद्धा श्रद्धया युक्तः सन् “वाजी हविष्मान् भवेत् "पार्ये "दिवि सौत्येऽहनि सः “वाजम् अन्नं बलं वा "सिषासति सेवते ॥

म॒घोनः॑ स्म वृत्र॒हत्ये॑षु चोदय॒ ये दद॑ति प्रि॒या वसु॑ ।

तव॒ प्रणी॑ती हर्यश्व सू॒रिभि॒र्विश्वा॑ तरेम दुरि॒ता ॥१५

म॒घोनः॑ । स्म॒ । वृ॒त्र॒ऽहत्ये॑षु । चो॒द॒य॒ । ये । दद॑ति । प्रि॒या । वसु॑ ।

तव॑ । प्रऽनी॑ती । ह॒रि॒ऽअ॒श्व॒ । सू॒रिऽभिः॑ । विश्वा॑ । त॒रे॒म॒ । दुः॒ऽइ॒ता ॥१५

मघोनः । स्म । वृत्रऽहत्येषु । चोदय । ये । ददति । प्रिया । वसु ।

तव । प्रऽनीती । हरिऽअश्व । सूरिऽभिः । विश्वा । तरेम । दुःऽइता ॥१५

हे इन्द्र "मघोनः धनवतस्ते । त्वदर्थमित्यर्थः। "प्रिया प्रियाणि "वसु "वसूनि धनानि "ये जनाः "ददति प्रयच्छन्ति तान् जनान् "वृत्रहत्येषु संग्रामेषु “चोदय प्रेरय । हे “हर्यश्व “तव “प्रणीती प्रणीत्या प्रणयनेन "सूरिभिः स्तोतृभिः पुत्रादिभिः सार्धं “विश्वा विश्वानि “दुरिता दुरितानि “तरेम ॥ ॥ १९ ॥

तवेदि॑न्द्राव॒मं वसु॒ त्वं पु॑ष्यसि मध्य॒मम् ।

स॒त्रा विश्व॑स्य प॒रमस्य॑ राजसि॒ नकि॑ष्ट्वा॒ गोषु॑ वृण्वते ॥१६

तव॑ । इत् । इ॒न्द्र॒ । अ॒व॒मम् । वसु॑ । त्वम् । पु॒ष्य॒सि॒ । म॒ध्य॒मम् ।

स॒त्रा । विश्व॑स्य । प॒र॒मस्य॑ । रा॒ज॒सि॒ । नकिः॑ । त्वा॒ । गोषु॑ । वृ॒ण्व॒ते॒ ॥१६

तव । इत् । इन्द्र । अवमम् । वसु । त्वम् । पुष्यसि । मध्यमम् ।

सत्रा । विश्वस्य । परमस्य । राजसि । नकिः । त्वा । गोषु । वृण्वते ॥१६

हे “इन्द्र "अवमम् अधमं त्रपुसीसादिकं "वसु धनम् । यद्वा भौमं वस्ववमम्। “तवेत् तवैव । "त्वं त्वमेव "मध्यमं वसु रजतहिरण्यादिकमान्तरिक्षं वा “पुष्यसि । "विश्वस्य सर्वस्य “परमस्य उत्तमस्यापि रत्नादेर्दिव्यस्य वा वसुनः "राजसि ईशिषे। “सत्रा सत्यमेव । अपि च “त्वा त्वां “गोषु निमित्तेषु "नकिः “वृण्वते केऽपि न वारयन्ति ।।

त्वं विश्व॑स्य धन॒दा अ॑सि श्रु॒तो य ईं॒ भव॑न्त्या॒जयः॑ ।

तवा॒यं विश्वः॑ पुरुहूत॒ पार्थि॑वोऽव॒स्युर्नाम॑ भिक्षते ॥१७

त्वम् । विश्वस्य । धनऽदाः । असि । श्रुतः । ये । ईम् । भवन्ति । आजयः ।

तव । अयम् । विश्वः । पुरुऽहूत । पार्थिवः । अवस्युः । नाम । भिक्षते ॥१७

त्वम् । विश्वस्य । धनऽदाः । असि । श्रुतः । ये । ईम् । भवन्ति । आजयः ।

तव । अयम् । विश्वः । पुरुऽहूत । पार्थिवः । अवस्युः । नाम । भिक्षते ॥१७

हे इन्द्र “त्वं "विश्वस्य सर्वस्य स्तोतुर्यजमानस्य वा “धनदाः धनस्य दाता सन् “श्रुतः प्रसिद्धः "असि। “य “ईं य एते "आजयः युद्धानि "भवन्ति तेष्वपि धनदाः श्रुतोऽसि । हे “पुरुहूत “विश्वः सर्वोऽपि “अयं पार्थिवः जनः “तव । त्वत्त इत्यर्थः। “अवस्युः रक्षामिच्छन् “नाम अन्नमुदकं वा । 'बर्हिः नाम' इत्युदकनामसु पाठात् । "भिक्षते याचते । त्वामेवेति शेषः ॥

यदिन्द्र यावतस्त्वमेतावदहमीशीय ।

स्तोतारमिद्दिधिषेय रदावसो न पापत्वाय रासीय ॥१८

यत् । इन्द्र । यावतः । त्वम् । एतावत् । अहम् । ईशीय ।

स्तोतारम् । इत् । दिधिषेय । रदवसो इति रदऽवसो । न । पापऽत्वाय । रासीय ॥१८

यत् । इन्द्र । यावतः । त्वम् । एतावत् । अहम् । ईशीय ।

स्तोतारम् । इत् । दिधिषेय । रदवसो इति रदऽवसो । न । पापऽत्वाय । रासीय ॥१८

हे "इन्द्र "यत् यतः "यावतः धनस्य “त्वम् ईशिषे "एतावत् । षष्ठ्या लुक् । एतावतो धनस्य “अहमीशीय ईश्वरो भवेयं हे "रदवसो । रदति ददाति वसूनीति रदवसुः । ततोऽहमस्मदीयं "स्तोतारमित् "दिधिषेय धनप्रदानेन धारयेयमेव । "पापत्वाय "न "रासीय न दद्याम् ॥

शिक्षेयमिन्महयते दिवेदिवे राय आ कुहचिद्विदे ।

नहि त्वदन्यन्मघवन्न आप्यं वस्यो अस्ति पिता चन ॥१९

शिक्षेयम् । इत् । महऽयते । दिवेऽदिवे । रायः । आ । कुहचित्ऽविदे ।

नहि । त्वत् । अन्यत् । मघऽवन् । नः । आप्यम् । वस्यः । अस्ति । पिता । चन ॥१९

शिक्षेयम् । इत् । महऽयते । दिवेऽदिवे । रायः । आ । कुहचित्ऽविदे ।

नहि । त्वत् । अन्यत् । मघऽवन् । नः । आप्यम् । वस्यः । अस्ति । पिता । चन ॥१९

“कुहचिद्विदे। कुत्रचिद्विद्यमानः कुहचिद्वित्। तस्मै। यत्र क्वापि विद्यमानायेत्यर्थः । “महयते पूजयते जनाय “दिवेदिवे प्रतिदिनं "रायः धनानि “शिक्षेयमित् दद्यामेव । आकारः पूरणः । एवमिन्द्रस्य वाक्यं श्रुत्वा संतुष्ट ऋषिर्वदति । हे मघवन् "त्वत् त्वत्तः "अन्यत् अस्माकम् “आप्यं ज्ञातेयं "नहि “अस्ति। “वस्यः प्रशस्यः "पिता “चन पालयिता च त्वदन्यो नास्तीत्यर्थः ।।

त॒रणि॒रित्सि॑षासति॒ वाज॒ं पुर॑ंध्या यु॒जा ।

आ व॒ इन्द्र॑ं पुरुहू॒तं न॑मे गि॒रा ने॒मिं तष्टे॑व सु॒द्र्व॑म् ॥२०

त॒रणिः॑ । इत् । सि॒सा॒स॒ति॒ । वाज॑म् । पुर॑म्ऽध्या । यु॒जा ।

आ । व॒ः । इन्द्र॑म् । पु॒रु॒ऽहू॒तम् । न॒मे॒ । गि॒रा । ने॒मिम् । तष्टा॑ऽइव । सु॒ऽद्र्व॑म् ॥२०

तरणिः । इत् । सिसासति । वाजम् । पुरम्ऽध्या । युजा ।

आ । वः । इन्द्रम् । पुरुऽहूतम् । नमे । गिरा । नेमिम् । तष्टाऽइव । सुऽद्र्वम् ॥२०

"तरणिरित् स्तुत्यादौ कर्मणि त्वरित एव पुमान् "पुरंध्या महत्या धिया "युजा सहायभूतया “वाजम् अन्नं "सिषासति संभजते । "पुरुहूतं बहुभिराहूतम् "इन्द्रं "वः त्वां "गिरा स्तुत्या अहम् “आ “नमे “नेमिं चक्रस्य वलयं "सुद्र्वं शोभनदारुं “तष्टेव। यथा वर्धकिर्दारुनेमिमानमयते तद्वदित्यर्थः ॥ ॥ २० ॥

न दु॑ष्टु॒ती मर्त्यो॑ विन्दते॒ वसु॒ न स्रेध॑न्तं र॒यिर्न॑शत् ।

सु॒शक्ति॒रिन्म॑घव॒न्तुभ्य॒ं माव॑ते दे॒ष्णं यत्पार्ये॑ दि॒वि ॥२१

न । दु॒ःऽस्तु॒ती । मर्त्यः॑ । वि॒न्द॒ते॒ । वसु॑ । न । स्रेध॑न्तम् । र॒यिः । न॒श॒त् ।

सु॒ऽशक्तिः॑ । इत् । म॒घ॒ऽव॒न् । तुभ्य॑म् । माऽव॑ते । दे॒ष्णम् । यत् । पार्ये॑ । दि॒वि ॥२१

न । दुःऽस्तुती । मर्त्यः । विन्दते । वसु । न । स्रेधन्तम् । रयिः । नशत् ।

सुऽशक्तिः । इत् । मघऽवन् । तुभ्यम् । माऽवते । देष्णम् । यत् । पार्ये । दिवि ॥२१

“मर्त्यः मनुष्यः "दुष्टुती दुष्टुत्या "वसु धनं "न विन्दते । इन्द्रं स्तुवन्नेव वसु लभत इत्यर्थः । “स्रेधन्तं हिंसन्तम् । इन्द्रविषयस्तुत्यादिकर्माण्यकुर्वन्तमित्यर्थः। "रयिः धनं "न "नशत् न व्याप्नोति । हे "मघवन् त्वया “पार्ये "दिवि सौत्ये दिवसे “मावते मत्सदृशाय “देष्णं दातव्यं “यत् धनमस्ति तत् "तुभ्यं त्वत्तः "सुशक्तिरित् सुकर्मैव । विन्दत इति व्यवहितमप्यनुषज्यते अध्याहारस्यान्तिकत्वात् ॥

अ॒भि त्वा॑ शूर नोनु॒मोऽदु॑ग्धा इव धे॒नवः॑ ।

ई॒शा॑नम॒स्य जग॑तः स्व॒र्दृश॒मीशा॑नमिन्द्र त॒स्थुष॑ः ॥२२

अ॒भि । त्वा॒ । शू॒र॒ । नो॒नु॒मः॒ । अदु॑ग्धाःऽइव । धे॒नवः॑ ।

ईशा॑नम् । अ॒स्य । जग॑तः । स्व॒ःऽदृश॑म् । ईशा॑नम् । इ॒न्द्र॒ । त॒स्थुषः॑ ॥२२

अभि । त्वा । शूर । नोनुमः । अदुग्धाःऽइव । धेनवः ।

ईशानम् । अस्य । जगतः । स्वःऽदृशम् । ईशानम् । इन्द्र । तस्थुषः ॥२२

हे "शूर "इन्द्र "अस्य "जगतः जङ्गमस्य "ईशानम् ईश्वरं "तस्थुषः स्थावरस्य च "ईशानम् । ईशानमिति पदस्यावृत्तिरादरार्था । स्वर्दृशं सर्वदृशं "त्वा त्वाम् "अदुग्धाइव "धेनवः यथादुग्धा धेनवः क्षीरपूर्णोधस्त्वेन वर्तन्ते तद्वत्सोमपूर्णचमसत्वेन वर्तमाना वयम् "अभि "नोनुमः भृशमभिष्टुमः ॥

न त्वावाँ॑ अ॒न्यो दि॒व्यो न पार्थि॑वो॒ न जा॒तो न ज॑निष्यते ।

अ॒श्वा॒यन्तो॑ मघवन्निन्द्र वा॒जिनो॑ ग॒व्यन्त॑स्त्वा हवामहे ॥२३

न । त्वाऽवा॑न् । अ॒न्यः । दि॒व्यः । न । पार्थि॑वः । न । जा॒तः । न । ज॒नि॒ष्य॒ते॒ ।

अ॒श्व॒ऽयन्तः॑ । म॒घ॒ऽव॒न् । इ॒न्द्र॒ । वा॒जिनः॑ । ग॒व्यन्तः॑ । त्वा॒ । ह॒वा॒म॒हे॒ ॥२३

न । त्वाऽवान् । अन्यः । दिव्यः । न । पार्थिवः । न । जातः । न । जनिष्यते ।

अश्वऽयन्तः । मघऽवन् । इन्द्र । वाजिनः । गव्यन्तः । त्वा । हवामहे ॥२३

हे "मघवन् "इन्द्र "दिव्यः दिवि भवः "त्वावान् त्वत्सदृशः "अन्यः "न जायते । "पार्थिवः पृथिव्यां भवोऽपि त्वावानन्यो "न जायते । दिव्यः पार्थिवो वा त्वावानन्यो "न "जातः । "न च "जनिष्यते । पृथिव्यां दिवि च त्रिष्वपि लोकेषु त्वत्सदृशः कश्चिन्नास्तीत्यर्थः। "अश्वायन्तः अश्वानिच्छन्तः "वाजिनः वाजमिच्छन्तः । इच्छायामिनिप्रत्ययः ॥ हविष्मन्तो वा "गव्यन्तः गा इच्छन्तश्च वयं "त्वा त्वां "हवामहे ह्वयामः ।

अ॒भी ष॒तस्तदा भ॒रेन्द्र॒ ज्याय॒ः कनी॑यसः ।

पु॒रू॒वसु॒र्हि म॑घवन्स॒नादसि॒ भरे॑भरे च॒ हव्य॑ः ॥२४

अ॒भि । स॒तः । तत् । आ । भ॒र॒ । इन्द्र॑ । ज्यायः॑ । कनी॑यसः ।

पु॒रु॒ऽवसुः॑ । हि । म॒घ॒ऽव॒न् । स॒नात् । असि॑ । भरे॑ऽभरे । च॒ । हव्यः॑ ॥२४

अभि । सतः । तत् । आ । भर । इन्द्र । ज्यायः । कनीयसः ।

पुरुऽवसुः । हि । मघऽवन् । सनात् । असि । भरेऽभरे । च । हव्यः ॥२४

हे "ज्यायः ज्यायन् "इन्द्र ॥ 'आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्' इतीन्द्रपदस्याविद्यमानवद्भावात् ज्याय इत्यस्य सर्वानुदात्तत्वाभावः नकारस्य रुत्वं व्यत्ययान्नुमभावो वा ॥ "कनीयसः "सतः मम "तत् प्रसिद्धं धनम् "अभि "आ "भर । हे "मघवन् त्वं "सनात् चिरादेवारभ्य "पुरूवसुर्हि बहुधनो हि "असि । "भरेभरे संग्रामे यज्ञे वा "हव्यः हविष्यः "च असि ॥

परा॑ णुदस्व मघवन्न॒मित्रा॑न्सु॒वेदा॑ नो॒ वसू॑ कृधि ।

अ॒स्माकं॑ बोध्यवि॒ता म॑हाध॒ने भवा॑ वृ॒धः सखी॑नाम् ॥२५

परा॑ । नु॒द॒स्व॒ । म॒घ॒ऽव॒न् । अ॒मित्रा॑न् । सु॒ऽवेदा॑ । नः॒ । वसु॑ । कृ॒धि॒ ।

अ॒स्माक॑म् । बो॒धि॒ । अ॒वि॒ता । म॒हा॒ऽध॒ने । भव॑ । वृ॒धः । सखी॑नाम् ॥२५

परा । नुदस्व । मघऽवन् । अमित्रान् । सुऽवेदा । नः । वसु । कृधि ।

अस्माकम् । बोधि । अविता । महाऽधने । भव । वृधः । सखीनाम् ॥२५

हे "मघवन् "परा पराचीनान् "अमित्रान् शत्रून् "नुदस्व प्रेरय । "नः अस्मभ्यं "वसु वसूनि "सुवेदा सुलभानि "कृधि कुरु । "महाधने संग्रामे। 'वाजसातौ महाधने' इति संग्रामनामसु पाठात् । "सखीनां स्तोतॄणाम् "अस्माकं वसिष्ठानाम् "अविता रक्षिता "बोधि भव । "वृधः वर्धयिता च भव ॥

इन्द्र॒ क्रतुं॑ न॒ आ भ॑र पि॒ता पु॒त्रेभ्यो॒ यथा॑ ।

शिक्षा॑ णो अ॒स्मिन्पु॑रुहूत॒ याम॑नि जी॒वा ज्योति॑रशीमहि ॥२६

इन्द्र॑ । क्रतु॑म् । नः॒ । आ । भ॒र॒ । पि॒ता । पु॒त्रेभ्यः॑ । यथा॑ ।

शिक्ष॑ । नः॒ । अ॒स्मिन् । पु॒रु॒ऽहू॒त॒ । याम॑नि । जी॒वाः । ज्योतिः॑ । अ॒शी॒म॒हि॒ ॥२६

इन्द्र । क्रतुम् । नः । आ । भर । पिता । पुत्रेभ्यः । यथा ।

शिक्ष । नः । अस्मिन् । पुरुऽहूत । यामनि । जीवाः । ज्योतिः । अशीमहि ॥२६

हे "इन्द्र "नः अस्मभ्यं "क्रतुं कर्म प्रज्ञानं वा "आ "भर आहर। अपि च "यथा "पिता "पुत्रेभ्यः धनं प्रयच्छति तथा "नः अस्मभ्यं "शिक्ष धनं देहि। हे "पुरुहूत बहुभिराहूत "यामनि यज्ञे "जीवाः वयं "ज्योतिः सूर्यम् "अशीमहि प्रतिदिनं प्राप्नुयाम ॥

मा नो॒ अज्ञा॑ता वृ॒जना॑ दुरा॒ध्यो॒३॒ माशि॑वासो॒ अव॑ क्रमुः ।

त्वयां व॒यं प्र॒वत॒ः शश्वं॑तीर॒पोऽतिं शूर तरामसि ॥२७

मा । न॒ः । अज्ञांताः । वृ॒जनाः॑ । दु॒ःऽआ॒ध्यः॑ । मा । अशिंवासः । अवं । क्र॒मु॒ः ।

त्वयां । व॒यम् । प्र॒ऽवतः॑ । शश्वंतीः । अ॒पः । अतिं । शू॒र॒ । त॒रा॒म॒सि॒ ॥२७

मा । नः । अज्ञाताः । वृजनाः । दुःऽआध्यः । मा । अशिवासः । अव । क्रमुः ।

त्वया । वयम् । प्रऽवतः । शश्वतीः । अपः । अति । शूर । तरामसि ॥२७

हे इन्द्र "अज्ञाताः अज्ञातगमनाः “वृजनाः हिंसकाः “दुराध्यः "नः अस्मान् "मा "अव “क्रमुः मावचक्रमुः। हे “शूर “त्वया “वयं वसिष्ठाः "प्रवतः प्रवणकाः सन्तः "शश्वतीः बह्वीः “अपः "अति "तरामसि अतितराम ॥ ॥ २१ ॥

टिप्पणी

७.३२.१४ कस्तमिन्द्र त्वावसुम् इति

द्र. कौमुदः (https://sa.wikisource.org/s/2ahj)

<कस् तम् इन्द्र त्वावसुम् [ऋ. ७.३२.१४]><कन् नव्यो अतसीनाम् [ऋ. ८.३.१३]><कद् ऊ न्व् अस्याकृतम् [ऋ. ८.६६.९]> इति कद्वन्तः प्रगाथा अहरहः शस्यन्ते को वै प्रजापतिः प्रजापतेर् आप्त्यै यद् एव कद्वन्तस् तत् स्वर्गस्य लोकस्य रूपम् यद् व् एव कद्वन्तः अथो अन्नं वै कम् अथो अन्नस्यावरुद्ध्यै यद् व् एव कद्वन्तः अथो सुखं वै कम् अथो अन्नस्यावरुद्ध्यै - गोब्रा. २.६.३ (https://sa.wikisource.org/s/14of)

कस्तमिन्द्रेति सामप्रगाथो निष्केवल्यस्य - शांश्रौसू. १६.२१.२३ (https://sa.wikisource.org/s/149j)

७.३२.१६ तवेदिन्द्रावमं वसु इति

यशःसाम (https://sa.wikisource.org/s/2gvv)

७.३२.१८ यदिन्द्र यावतस्त्वम् इति

महावैष्टम्भे (https://sa.wikisource.org/s/2gwd) (ऊहगानम्)

वैरूपे द्वे (https://sa.wikisource.org/s/2gwc) (ग्रामगेयः)

मण्डल ७

"https://sa.wikisource.org/w/index.php?title=ऋग्वेदः_सूक्तं_७.३२&oldid=305251" इत्यस्माद् प्रतिप्राप्तम्

ऋग्वेदः सूक्तं ७.३३

ऋग्वेदः - मण्डल ७

← सूक्तं ७.३२ | सूक्तं ७.३३ | सूक्तं ७.३४ →

१-९ मैत्रावरुणिर्वसिष्ठः, १०-१४ वसिष्ठपुत्राः।

दे. १-९ वसिष्ठपुत्राः इन्द्रो वा, १०-१४ वसिष्ठः। त्रिष्टुप्।

श्वित्यञ्चो मा दक्षिणतस्कपर्दा धियंजिन्वासो अभि हि प्रमन्दुः ।

उत्तिष्ठन्वोचे परि बर्हिषो नॄन्न मे दूरादवितवे वसिष्ठाः ॥१॥

दूरादिन्द्रमनयन्ना सुतेन तिरो वैशन्तमति पान्तमुग्रम् ।

पाशद्युम्नस्य वायतस्य सोमात्सुतादिन्द्रोऽवृणीता वसिष्ठान् ॥२॥

एवेन्नु कं सिन्धुमेभिस्ततारेवेन्नु कं भेदमेभिर्जघान ।

एवेन्नु कं दाशराज्ञे सुदासं प्रावदिन्द्रो ब्रह्मणा वो वसिष्ठाः ॥३॥

जुष्टी नरो ब्रह्मणा वः पितॄणामक्षमव्ययं न किला रिषाथ ।

यच्छक्वरीषु बृहता रवेणेन्द्रे शुष्ममदधाता वसिष्ठाः ॥४॥

उद्द्यामिवेत्तृष्णजो नाथितासोऽदीधयुर्दाशराज्ञे वृतासः ।

वसिष्ठस्य स्तुवत इन्द्रो अश्रोदुरुं तृत्सुभ्यो अकृणोदु लोकम् ॥५॥

दण्डा इवेद्गोअजनास आसन्परिच्छिन्ना भरता अर्भकासः ।

अभवच्च पुरएता वसिष्ठ आदित्तृत्सूनां विशो अप्रथन्त ॥६॥

त्रयः कृण्वन्ति भुवनेषु रेतस्तिस्रः प्रजा आर्या ज्योतिरग्राः ।

त्रयो घर्मास उषसं सचन्ते सर्वाँ इत्ताँ अनु विदुर्वसिष्ठाः ॥७॥

सूर्यस्येव वक्षथो ज्योतिरेषां समुद्रस्येव महिमा गभीरः ।

वातस्येव प्रजवो नान्येन स्तोमो वसिष्ठा अन्वेतवे वः ॥८॥

त इन्निण्यं हृदयस्य प्रकेतैः सहस्रवल्शमभि सं चरन्ति ।

यमेन ततं परिधिं वयन्तोऽप्सरस उप सेदुर्वसिष्ठाः ॥९॥

विद्युतो ज्योतिः परि संजिहानं मित्रावरुणा यदपश्यतां त्वा ।

तत्ते जन्मोतैकं वसिष्ठागस्त्यो यत्त्वा विश आजभार ॥१०॥

उतासि मैत्रावरुणो वसिष्ठोर्वश्या ब्रह्मन्मनसोऽधि जातः ।

द्रप्सं स्कन्नं ब्रह्मणा दैव्येन विश्वे देवाः पुष्करे त्वाददन्त ॥११॥

स प्रकेत उभयस्य प्रविद्वान्सहस्रदान उत वा सदानः ।

यमेन ततं परिधिं वयिष्यन्नप्सरसः परि जज्ञे वसिष्ठः ॥१२॥

सत्रे ह जाताविषिता नमोभिः कुम्भे रेतः सिषिचतुः समानम् ।

ततो ह मान उदियाय मध्यात्ततो जातमृषिमाहुर्वसिष्ठम् ॥१३॥

उक्थभृतं सामभृतं बिभर्ति ग्रावाणं बिभ्रत्प्र वदात्यग्रे ।

उपैनमाध्वं सुमनस्यमाना आ वो गच्छाति प्रतृदो वसिष्ठः ॥१४॥

सायणभाष्यम्

'श्वित्यञ्चः ' इति चतुर्दशर्चं षोडशं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका--- श्वित्यञ्चः षळूना संस्तवो वसिष्ठस्य सपुत्रस्येन्द्रेण वा संवादः' इति । आदितो नवानां वसिष्ठ ऋषिः । वसिष्ठपुत्राणां स्तूयमानत्वात्त एव देवता । "विद्युतो ज्योतिः' इत्यादिभिर्दशम्यादिभिः स्वपुत्रैर्वसिष्ठः स्तूयते । अतो वसिष्ठो देवता । त एव ऋषयः । ' या तेनोच्यते' इति न्यायात् । अनुक्तत्वात् त्रिष्टुप् ॥

श्वि॒त्यञ्चो॑ मा दक्षिण॒तस्क॑पर्दा धियंजि॒न्वासो॑ अ॒भि हि प्र॑म॒न्दुः ।

उ॒त्तिष्ठ॑न्वोचे॒ परि॑ ब॒र्हिषो॒ नॄन्न मे॑ दू॒राद॑वि॑तवे॒ वसि॑ष्ठाः ॥१

श्वि॒त्यञ्चः॑ । मा॒ । द॒क्षि॒ण॒तः॒ऽक॑पर्दाः । धि॒य॒म्ऽजि॒न्वासः॑ । अ॒भि । हि । प्र॒ऽम॒न्दुः ।

उ॒त्ऽतिष्ठ॑न् । वो॒चे॒ । परि॑ । ब॒र्हिषः॑ । नॄन् । न । मे॒ । दू॒रात् । अवि॑तवे । वसि॑ष्ठाः ॥१

श्वित्यञ्चः । मा । दक्षिणतःऽकपर्दाः । धियम्ऽजिन्वासः । अभि । हि । प्रऽमन्दुः ।

उत्ऽतिष्ठन् । वोचे । परि । बर्हिषः । नॄन् । न । मे । दूरात् । अवितवे । वसिष्ठाः ॥१

“श्वित्यञ्चः । श्वित्यं श्वेतवर्णमञ्चन्तीति श्वित्यञ्चः । श्वेतवर्णा इत्यर्थः । “धियंजिन्वासः कर्मणां पूरयितारः “दक्षिणतस्कपर्दाः । दक्षिणे शिरसो भागे कपर्दाश्चूडा येषां ते दक्षिणतस्कपर्दाः । चूडाकर्मणि दक्षिणतो वसिष्ठानामिति स्मर्यते । “मा माम् “अभि “प्रमन्दुः विद्याबलेनाभिप्रहर्षयन् । यतो मामभि प्रमन्दुरतः “बर्हिषः यज्ञात् । “परि इति पञ्चम्यनुवादः। “उत्तिष्ठन् अहं “नॄन् यज्ञस्य नेतॄन् “वोचे ब्रवीमि। “मे मत्तः “दूरात “वसिष्ठाः वसिष्ठस्य मम पुत्राः। “अवितवे गन्तुं “न अर्हन्तीति शेषः ॥

दूरादिन्द्र॑मनय॒न्ना सु॒तेन॑ ति॒रो वै॑श॒न्तमति॒ पान्त॑मु॒ग्रम् ।

पाश॑द्युम्नस्य वाय॒तस्य॒ सोमा॑त्सु॒तादिन्द्रो॑ऽवृणीता॒ वसि॑ष्ठान् ॥२

दू॒रात् । इन्द्र॑म् । अ॒न॒य॒न् । आ । सु॒तेन॑ । ति॒रः । वै॒श॒न्तम् । अति॑ । पान्त॑म् । उ॒ग्रम् ।

पाश॑ऽद्युम्नस्य । वा॒य॒तस्य॑ । सोमा॑त् । सु॒तात् । इन्द्रः॑ । अ॒वृ॒णी॒त॒ । वसि॑ष्ठान् ॥२

दूरात् । इन्द्रम् । अनयन् । आ । सुतेन । तिरः । वैशन्तम् । अति । पान्तम् । उग्रम् ।

पाशऽद्युम्नस्य । वायतस्य । सोमात् । सुतात् । इन्द्रः । अवृणीत । वसिष्ठान् ॥२

यदा वसिष्ठस्य पुत्राः सुदासं राजानमयाजयन् तदैव पाशद्युम्नाख्योऽपि राजा सोमान् यष्टुमुद्यमं चकार । तदा ते वसिष्ठपुत्राः पाशद्युम्नं तिरस्कृत्य तदीये यागे सोमं पिबन्तमिन्द्रं मन्त्रबलेन तस्मादाच्छिद्य सुदासो यज्ञे स्थापयामासुः । तदेतद्वृत्तान्तं कीर्तयन् वसिष्ठः स्वसुताननेन मन्त्रेण स्तौति । “वैशन्तम् । वेशन्तः पल्वलम् । अत्र वेशन्तशब्देन सोमाधारश्चमसो लक्ष्यते । तत्स्थं सोमं "पान्तं पिबन्तम् “उग्रम् उद्गूर्णम् “इन्द्रं “सुतेन सुदासो यज्ञेऽभिषुतेन सोमेन हेतुना “तिरः पाशद्युम्नं तिरस्कृत्य "दूरात् “आ “अनयन् वसिष्ठा मन्त्रबलेनानीतवन्तः । “इन्द्रः अपि "वायतस्य वयतः पुत्रस्य “पाशद्युम्नस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी । वायतं पाशद्युम्नम् “अति अतिहाय सुदासो यज्ञेऽभिषुतात् “सोमात् हेतोः “वसिष्ठान् वसिष्ठस्य पुत्रान् “अवृणीत । पाशद्युम्नस्य सोमयागे चमसस्थं सोमं पिबन्नपीन्द्रस्तं पाशद्युम्नं तिरस्कृत्य मन्त्रसामर्थ्यबलेन सुदासो यज्ञ आहवनकाले वसिष्ठानाजगामेत्यर्थः ॥

ए॒वेन्नु कं॒ सिन्धु॑मेभिस्तततारे॒वेन्नु कं॑ भे॒दमे॑भिर्जघान ।

ए॒वेन्नु कं॑ दाशरा॒ज्ञे सु॒दासं॒ प्राव॒दिन्द्रो॒ ब्रह्म॑णा वो वसिष्ठाः ॥३

ए॒व । इत् । नु । क॒म् । सिन्धु॑म् । ए॒भिः॒ । त॒ता॒र॒ । ए॒व । इत् । नु । क॒म् । भे॒दम् । ए॒भिः॒ । ज॒घा॒न॒ ।

ए॒व । इत् । नु । क॒म् । दा॒श॒ऽरा॒ज्ञे । सु॒ऽदास॑म् । प्र । आ॒व॒त् । इन्द्रः॑ । ब्रह्म॑णा । व॒ः । व॒सि॒ष्ठा॒ः ॥३

एव । इत् । नु । कम् । सिन्धुम् । एभिः । ततार । एव । इत् । नु । कम् । भेदम् । एभिः । जघान ।

एव । इत् । नु । कम् । दाशऽराज्ञे । सुऽदासम् । प्र । आवत् । इन्द्रः । ब्रह्मणा । वः । वसिष्ठाः ॥३

“एवेत् यथा पाशद्युम्नस्य सवाख्ये' सोमयागे चमसस्थं सोमं पिबन्तमपीन्द्रं वसिष्ठैः सुदाः प्राप्तवान् एवमेव “सिन्धुं नदीम् “एभिः वसिष्ठैः “कं सुखेन “ततार तीर्णं आसीत् । “नु इति पूरणः । तथा च निगमान्तरम्-' अर्णांसि चित्पप्रथाना सुदासे' (ऋ. सं. ७. १८, ५) इति । “एवेत् एवमेव “भेदं भेदनामकं शत्रुमपि “एभिः वसिष्ठैरेव “जघान । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । “एवेत् एवमेव हे “वसिष्ठाः “वः युष्मदीयेन “ब्रह्मणा स्तोत्रेण “दाशराज्ञे दशभी राजभिः सह युद्धे प्रवृत्ते सति “सुदासं राजानम् “इन्द्रः “प्रावत् प्रारक्षत् । तथा च निगमान्तरं - दश राजानः समिता अयज्यवः सुदासमिन्द्रावरुणा न युयुधुः' (ऋ. सं. ७, ८३. ७) इति ‘दाशराज्ञे परियत्ताय विश्वतः' (ऋ. सं. ७, ८३.८) इति च ॥

जुष्टीं नरो ब्रह्मणा वः पितॄणामक्षमव्ययं न किला रिषाथ ।

यच्छक्वरीषु बृहता रवेणेन्द्रे शुष्ममदधाता वसिष्ठाः ॥४

जुष्टीं । नरः । ब्रह्मणा । वः । पितॄणाम् । अक्षम् । अव्ययम् । न । किल । रिषाथ ।

यत् । शक्वरीषु । बृहता । रवेण । इन्द्रे । शुष्मम् । अदधात । वसिष्ठाः ॥४

जुष्टी । नरः । ब्रह्मणा । वः । पितॄणाम् । अक्षम् । अव्ययम् । न । किल । रिषाथ ।

यत् । शक्वरीषु । बृहता । रवेण । इन्द्रे । शुष्मम् । अदधात । वसिष्ठाः ॥४

हे “नरः “वः युष्मदीयेन “ब्रह्मणा स्तोत्रेण “पितॄणां "जुष्टी प्रीतिर्भवति । पितृणामित्यनेन पारोक्ष्येण वसिष्ठस्यैव कीर्तनम् । अहं प्रीतो भवामीत्यर्थः । अथेदानीं स्वमाश्रमं गन्तुमुद्यतोऽहम् “अक्षं रथस्याक्षम् “अव्ययं व्ययामि । लडर्थे लङ् । चालयामीत्यर्थः । यूयं “न “किल “रिषाथ न च क्षीणा भवथ हे “वसिष्ठाः “यत् यस्मात् “शक्वरीषु ऋक्षु “बृहता श्रेष्ठेन “रवेण साम्ना “इन्द्रे “शुष्मं बलम् “अदधात अधारयत ।।

उद्द्यामिवेत्तृष्णजो नाथितासोऽदीधयुर्दाशराज्ञे वृतासः ।

वसिष्ठस्य स्तुवत इन्द्रो अश्रोदुरुं तृत्सुभ्यो अकृणोदु लोकम् ॥५

उत् । द्याम्ऽइव । इत् । तृष्णऽजः । नाथितासः । अदीधयुः । दाशऽराज्ञे । वृतासः ।

वसिष्ठस्य । स्तुवतः । इन्द्रः । अश्रोत् । उरुम् । तृत्सुऽभ्यः । अकृणोत् । ऊं इतिं । लोकम् ॥५

उत् । द्याम्ऽइव । इत् । तृष्णऽजः । नाथितासः । अदीधयुः । दाशऽराज्ञे । वृतासः ।

वसिष्ठस्य । स्तुवतः । इन्द्रः । अश्रोत् । उरुम् । तृत्सुऽभ्यः । अकृणोत् । ऊं इति । लोकम् ॥५

“तृष्णजः जाततृष्णाः “वृतासः तृत्सुभी राजभिवृताः "नाथितासः वृष्टिं याचमानाः वसिष्ठाः “द्यामिव आदित्यमिव इन्द्रं “दाशराज्ञे दशानां राज्ञां संग्रामे “उत् “अदीधयुः उददीधयन् । “स्तुवतः “वसिष्ठस्य स्तोत्रम् “इन्द्रः “अश्रोत् अशृणोच्च । “उरुं विस्तीर्णं “लोकं “तृत्सुभ्यः राजभ्यः “अकृणोत् अकरोच्च अददाच्चेत्यर्थः ॥ ॥ २२ ॥

द॒ण्डा इ॒वेद्गो॒अज॑नास आस॒न्परि॑च्छिन्ना भर॒ता अ॑र्भ॒कास॑ः ।

अभ॑वच्च पुरए॒ता वसि॑ष्ठ आदित्तृत्सू॑नां॒ विशो॑ अप्रथन्त ॥६

द॒ण्डाःऽइ॑व । इत् । गो॒ऽअज॑नासः । आ॒स॒न् । परि॑ऽछिन्नाः । भ॒र॒ताः । अ॒र्भ॒कास॑ः ।

अभ॑वत् । च॒ । पु॒रः॒ऽए॒ता । वसि॑ष्ठः । आत् । इत् । तृत्सू॑नाम् । विश॑ः । अ॒प्र॒थ॒न्त॒ ॥६

दण्डाःऽइव । इत् । गोऽअजनासः । आसन् । परिऽछिन्नाः । भरताः । अर्भकासः ।

अभवत् । च । पुरःऽएता । वसिष्ठः । आत् । इत् । तृत्सूनाम् । विशः । अप्रथन्त ॥६

“गोअजनासः गवां प्रेरकाः “दण्डाइव यथा दण्डाः परिच्छिन्नपत्रोपशाखा भवन्ति तद्वत् “भरताः । तृत्सूनामेव राज्ञां भरता इति नामान्तरेणोपादानम् । शत्रुभिः “परिच्छिन्नाः एव “आसन् । “अर्भकासः अर्भकाः अल्पाश्चासन् । “आदित् परिच्छिन्नत्वादनन्तरमेव तेषां “तृत्सूनां “वसिष्ठः “पुरएता पुरोहितः “अभवच्च । तत्पौरोहित्यसामर्थ्यात् तृत्सूनां “विशः प्रजाः “अप्रथन्त अवर्धन्त ॥

त्रय॑ः कृण्वन्ति॒ भुव॑नेषु॒ रेत॑स्ति॒स्रः प्र॒जा आर्या॒ ज्योति॑रग्राः ।

त्रयो॑ घ॒र्मास॑ उ॒षस॑ं सचन्ते॒ सर्वा॒ँ इत्ताँ अनु॑ विदु॒र्वसि॑ष्ठाः ॥७

त्रय॑ः । कृ॒ण्व॒न्ति॒ । भुव॑नेषु । रेत॑ः । ति॒स्रः । प्र॒ऽजाः । आर्या॑ः । ज्योति॑ःऽअग्राः ।

त्रय॑ः । घ॒र्मास॑ः । उ॒षस॑म् । स॒च॒न्ते॒ । सर्वा॑न् । इत् । तान् । अनु॑ । वि॒दुः॒ । वसि॑ष्ठाः ॥७

त्रयः । कृण्वन्ति । भुवनेषु । रेतः । तिस्रः । प्रऽजाः । आर्याः । ज्योतिःऽअग्राः ।

त्रयः । घर्मासः । उषसम् । सचन्ते । सर्वान् । इत् । तान् । अनु । विदुः । वसिष्ठाः ॥७

"भुवनेषु पृथिव्यन्तरिक्षद्युषु “त्रयः अग्निवायुसूर्याः यथाक्रमेण “रेतः विश्वस्य धारकमुदकं “कृण्वन्ति कुर्वन्ति । तेषां त्रयाणां “ज्योतिरग्राः आदित्यप्रमुखाः “आर्याः श्रेष्ठाः “तिस्रः प्रजाः भवन्ति । ते च “त्रयः अग्निवायुसूर्याः “घर्मासः दीप्यमानाः “उषसं “सचन्ते समवयन्ति । दुर्ज्ञानान् “सर्वानित् सर्वानेव “तान् “वसिष्ठाः “अनु “विदुः अभिजानन्ति । तेषां रहस्यविज्ञानादियमपि वसिष्ठानामेव स्तुतिः। तथा च शाट्यायनकं-- त्रयः कृण्वन्ति भुवनेषु रेत इत्यग्निः पृथिव्यां रेतः कृणोति वायुरन्तरिक्ष आदित्यो दिवि तिस्रः प्रजा आर्या ज्योतिरग्रा इति वसवो रुद्रा आदित्यास्तासां ज्योतिर्यदसावादित्यस्त्रयो घर्मास उषसं सचन्त इत्यग्निरुषसं सचते वायुरुषसं सचत आदित्य उषसं सचते ' इति ॥

सूर्य॑स्येव व॒क्षथो॒ ज्योति॑रेषां समु॒द्रस्ये॑व महि॒मा ग॑भी॒रः ।

वात॑स्येव प्रज॒वो नान्येन॒ स्तोमो॑ वसिष्ठा॒ अन्वे॑तवे वः ॥८

सूर्य॑स्यऽइव । व॒क्षथः॑ । ज्योतिः॑ । ए॒षा॒म् । स॒मु॒द्रस्य॑ऽइव । म॒हि॒मा । ग॒भी॒रः ।

वात॑स्यऽइव । प्र॒ऽज॒वः । न । अ॒न्येन॑ । स्तोमः॑ । व॒सि॒ष्ठाः॒ । अनु॑ऽएतवे । वः॒ ॥८

सूर्यस्यऽइव । वक्षथः । ज्योतिः । एषाम् । समुद्रस्यऽइव । महिमा । गभीरः ।

वातस्यऽइव । प्रऽजवः । न । अन्येन । स्तोमः । वसिष्ठाः । अनुऽएतवे । वः ॥८

हे “वसिष्ठाः “एषां “वः युष्माकं “स्तोमः महिमापि वा “सूर्यस्य “ज्योतिः “इव “वक्षथः प्रकाशोऽस्ति । हे वसिष्ठाः वो युष्माकं “महिमा स्तोमोऽपि वा “समुद्रस्येव “गभीरः गम्भीरोऽस्ति । तथा हे वसिष्ठाः एषां वो युष्माकं स्तोम ऋक्समूहो महिमापि वा “वातस्येव “प्रजवः यथा वातस्य प्रवेगोऽन्येनान्वेतुं न शक्यस्तद्वत् “अन्येन “अन्वेतवे अन्वेतुं “न शक्यः ॥

त इन्नि॒ण्यं हृद॑यस्य प्रके॒तैः स॒हस्र॑वल्शम॒भि सं च॑रन्ति ।

य॒मेन॑ त॒तं प॑रि॒धिं वय॑न्तोऽप्स॒रस॒ उप॑ सेदु॒र्वसि॑ष्ठाः ॥९

ते । इत् । नि॒ण्यम् । हृद॑यस्य । प्र॒ऽके॒तैः । स॒हस्र॑ऽवल्शम् । अ॒भि । सम् । च॒र॒न्ति॒ ।

य॒मेन॑ । त॒तम् । प॒रि॒ऽधिम् । वय॑न्तः । अ॒प्स॒रसः॑ । उप॑ । से॒दु॒ः । वसि॑ष्ठाः ॥९

ते । इत् । निण्यम् । हृदयस्य । प्रऽकेतैः । सहस्रऽवल्शम् । अभि । सम् । चरन्ति ।

यमेन । ततम् । परिऽधिम् । वयन्तः । अप्सरसः । उप । सेदुः । वसिष्ठाः ॥९

“त “इत् त एव वसिष्ठाः “निण्यं तिरोहितं दुर्ज्ञानम् । 'निण्यं सस्वः' इत्यन्तर्हितनामसु पाठात् । “सहस्रवल्शं सहस्रशाखं संसारं “हृदयस्य “प्रकेतैः प्रज्ञानैः “अभि “सं “चरन्ति । एवं स्वाच्छन्द्येन' अभिसंचरन्तस्ते “वसिष्ठाः “यमेन कारणात्मना सर्वनियन्त्रा “ततं विस्तृतं “परिधिं वस्त्रम्। परिधिरित्यनेन जन्मादिप्रवाहो विवक्षितः । तं "वयन्तोऽप्सरसः जननीत्वेन “उप “सेदुः । अत्र वसिष्ठा इति बहुवचनं पूजायाम् । वसिष्ठः पूर्वं प्रजापतेरुत्पन्नं देहमुत्सृज्याप्सरःसु जायेयेति बुद्धिमकरोदिति भावः ॥

वि॒द्युतो॒ ज्योति॒ः परि॑ सं॒जिहा॑नं मि॒त्रावरु॑णा॒ यदप॑श्यतां त्वा ।

तत्ते॒ जन्मो॒तैकं॑ वसिष्ठा॒गस्त्यो॒ यत्त्वा॑ वि॒श आ॑ज॒भार॑ ॥१०

वि॒ऽद्युतः॑ । ज्योतिः॑ । परि॑ । स॒म्ऽजिहा॑नम् । मि॒त्रावरु॑णा । यत् । अप॑श्यताम् । त्वा॒ ।

तत् । ते॒ । जन्म॑ । उ॒त । एक॑म् । व॒सि॒ष्ठ॒ । अ॒गस्त्यः॑ । यत् । त्वा॒ । वि॒शः । आ॒ऽज॒भार॑ ॥१०

विऽद्युतः । ज्योतिः । परि । सम्ऽजिहानम् । मित्रावरुणा । यत् । अपश्यताम् । त्वा ।

तत् । ते । जन्म । उत । एकम् । वसिष्ठ । अगस्त्यः । यत् । त्वा । विशः । आऽजभार ॥१०

एतास्वृक्षु वसिष्ठस्यैव देहपरिग्रहः प्रतिपाद्यते । एताश्चेन्द्रस्य वाक्यमित्येके वर्णयन्त्यपरे वसिष्ठपुत्राणामिति । हे “वसिष्ठ “यत् यदा “विद्युतः विद्युत इव स्वीयं “ज्योतिः देहान्तरपरिग्रहार्थं “परि “संजिहानं परित्यजन्तं “त्वा त्वाम् । छान्दसमात्मनेपदम् । यद्वा । जिघृक्षितदेहार्थं स्वीयं ज्योतिः परि संजिहानम्। परिजिघृक्षन्तमित्यर्थः । अस्मिन् पक्षे जहातेर्गत्यर्थत्वादात्मनेपदं छान्दसं न भवति । "मित्रावरुणा मित्रावरुणौ “अपश्यताम् । आवाभ्यामयं जायेतेति समकल्पतामित्यर्थः । “तत् तदा “ते तव “एकं जन्म। “उत अपि च “यत् यदा “अगस्त्यः “विशः निवेशनान्मित्रावरुणौ आवां जनयिष्याव इत्येतस्मात् पूर्वावस्थानात् त्वाम् “आजभार आजहार ॥ ॥ २३ ॥

उ॒तासि॑ मैत्रावरु॒णो व॑सिष्ठो॒र्वश्या॑ ब्रह्म॒न्मन॒सोऽधि॑ जा॒तः ।

द्र॒प्सं स्क॒न्नं ब्रह्म॑णा॒ दैव्ये॑न॒ विश्वे॑ दे॒वाः पुष्क॑रे त्वाददन्त ॥११

उ॒त । अ॒सि॒ । मै॒त्रा॒व॒रु॒णः । व॒सि॒ष्ठ॒ । उ॒र्वश्याः॑ । ब्र॒ह्म॒न् । मन॑सः । अधि॑ । जा॒तः ।

द्र॒प्सम् । स्क॒न्नम् । ब्रह्म॑णा । दैव्ये॑न । विश्वे॑ । दे॒वाः । पुष्क॑रे । त्वा॒ । अ॒द॒द॒न्त॒ ॥११

उत । असि । मैत्रावरुणः । वसिष्ठ । उर्वश्याः । ब्रह्मन् । मनसः । अधि । जातः ।

द्रप्सम् । स्कन्नम् । ब्रह्मणा । दैव्येन । विश्वे । देवाः । पुष्करे । त्वा । अददन्त ॥११

“उत अपि च हे “वसिष्ठ “मैत्रावरुणः मित्रावरुणयोः पुत्रः “असि । हे “ब्रह्मन् वसिष्ठ “उर्वश्याः अप्सरसः “मनसः ममायं पुत्रः स्यादितीदृशात् संकल्पात् “द्रप्सं रेतः मित्रावरुणयोरुर्वशीदर्शनात् “स्कन्नम् आसीत् । तस्मात् “अधि “जातः असि । तथा च वक्ष्यते ‘सत्रे ह जातौ' इत्यृचि । एवं जातं “त्वा त्वां “दैव्येन देवसंबन्धिना “ब्रह्मणा वेदराशिना अहं भुवा युक्तं पुष्करे “विश्वे “देवाः “अददन्त अधारयन्त। तथा च अदितेर्मित्रावरुणौ जज्ञाते इति प्रकृत्य पठ्यते-’ तयोरादित्ययोः सत्रे दृष्ट्वाप्सरसमुर्वशीम् । रेतश्चस्कन्द तत्कुम्भे न्यपतद्वासतीवरे ।। तेनैव तु मुहूर्तेन वीर्यवन्तौ तपस्विनौ । अगस्त्यश्च वसिष्ठश्च तत्र संबभूवतुः ॥ बहुधा पतितं रेतः कलशे च जले स्थले । स्थले वसिष्ठस्तु मुनिः संभूत ऋषिसत्तमः ॥ कुम्भे त्वगस्त्यः संभूतो जले मत्स्यो महाद्युतिः । उदियाय ततोऽगस्त्यः शम्यामात्रो महातपाः ॥ मानेन संमितो यस्मात्तस्मान्मान्य इहोच्यते । यद्वा कुम्भादृषिजातः कुम्भेनापि हि मीयते ॥ कुम्भ इत्यभिधानं च परिमाणस्य लक्ष्यते। ततोऽप्सु गृह्यमाणासु वसिष्ठः पुष्करे स्थितः ॥ सर्वतः पुष्करे तं हि विश्वे देवा अधारयन् ।' (बृहद्दे. ५. १४९-१५५) इति ।।

स प्र॑के॒त उ॒भय॑स्य प्रवि॒द्वान्स॒हस्र॑दान उ॒त वा॒ सदा॑नः ।

य॒मेन॑ त॒तं प॑रि॒धिं व॑यि॒ष्यन्न॑प्स॒रस॒ः परि॑ जज्ञे॒ वसि॑ष्ठः ॥१२

सः । प्र॒ऽके॒तः । उ॒भय॑स्य । प्र॒ऽवि॒द्वान् । स॒हस्र॑ऽदानः । उ॒त । वा॒ । सऽदा॑नः ।

य॒मेन॑ । त॒तम् । प॒रि॒ऽधिम् । व॒यि॒ष्यन् । अ॒प्स॒रसः॑ । परि॑ । ज॒ज्ञे॒ । वसि॑ष्ठः ॥१२

सः । प्रऽकेतः । उभयस्य । प्रऽविद्वान् । सहस्रऽदानः । उत । वा । सऽदानः ।

यमेन । ततम् । परिऽधिम् । वयिष्यन् । अप्सरसः । परि । जज्ञे । वसिष्ठः ॥१२

“सः वसिष्ठः “प्रकेतः प्रकृष्टज्ञानः “उभयस्य उभयं दिवं च पृथिवीं च “प्रविद्वान् प्रकर्षेण जानन् “सहस्रदानः अभवत् । किमनेन सहस्रदान इति विशेषणेन “उत “वा अपि वा “सदानः सर्वदानसहित एवाभवत् किंच “वसिष्ठः "यमेन कारणात्मना सर्वनियन्त्रा “ततं विस्तृतं परिधिं वस्त्रम् । परिधिरित्यनेन संसारप्रवाहो विवक्षितः । तं “वयिष्यन् “अप्सरसः उर्वश्याः । “परि इति पञ्चम्यर्थानुवादः । "जज्ञे जातः ।।

स॒त्रे ह॑ जा॒ताvिषि॒ता नमो॑भिः कु॒म्भे रेतः॑ सिषिचतुः समा॒नम् ।

ततो॑ ह॒ मान॒ उदि॑याय॒ मध्या॒त्ततो॑ जा॒तमृषि॑माहु॒र्वसि॑ष्ठम् ॥१३

स॒त्रे । ह॒ । जा॒तौ । इ॒षि॒ता । नमः॑ऽभिः । कु॒म्भे । रेतः॑ । सि॒सि॒च॒तुः॒ । स॒मा॒नम् ।

ततः॑ । ह॒ । मानः॑ । उत् । इ॒या॒य॒ । मध्या॑त् । ततः॑ । जा॒तम् । ऋषि॑म् । आ॒हुः॒ । वसि॑ष्ठम् ॥१३

सत्रे । ह । जातौ । इषिता । नमःऽभिः । कुम्भे । रेतः । सिसिचतुः । समानम् ।

ततः । ह । मानः । उत् । इयाय । मध्यात् । ततः । जातम् । ऋषिम् । आहुः । वसिष्ठम् ॥१३

"सत्रे बहुकर्तृके यागे । “ह इति पूरणः । “जातौ दीक्षितौ मित्रावरुणौ “इषिता अध्येषितौ स्वयमन्यैर्जनैः “नमोभिः स्तुतिभिः “कुम्भे वासतीवरे कलशे “समानम् एकदैव "रेतः “सिसिचतुः असिञ्चताम्। “ततः वासतीवरात्कुम्भात् “मध्यात् अगस्त्यः “मानः शमीप्रमाणः “उदियाय प्रादुर्बभूव । “ततः एव कुम्भात् “वसिष्ठम् अपि “ऋषिं “जातमाहुः ॥

उ॒क्थ॒भृतं॑ साम॒भृतं॑ बिभर्ति॒ ग्रावा॑णं॒ बिभ्र॒त्प्र व॑दा॒त्यग्रे॑ ।

उपै॑नमाध्वं सुमन॒स्यमा॑ना॒ आ वो॑ गच्छाति प्रतृदो॒ वसि॑ष्ठः ॥१४

उ॒क्थ॒ऽभृत॑म् । सा॒म॒ऽभृत॑म् । बि॒भ॒र्ति॒ । ग्रावा॑णम् । बिभ्र॑त् । प्र । व॒दा॒ति॒ । अग्रे॑ ।

उप॑ । ए॒न॒म् । आ॒ध्व॒म् । सु॒ऽम॒न॒स्यमा॑नाः । आ । व॒ः॒ । ग॒च्छा॒ति॒ । प्र॒ऽतृ॒द॒ः॒ । वसि॑ष्ठः ॥१४

उक्थऽभृतम् । सामऽभृतम् । बिभर्ति । ग्रावाणम् । बिभ्रत् । प्र । वदाति । अग्रे ।

उप । एनम् । आध्वम् । सुऽमनस्यमानाः । आ । वः । गच्छाति । प्रऽतृदः । वसिष्ठः ॥१४

हे “प्रतृदः । प्रतृद इति तृत्सव एवाभिधीयन्ते नामान्तरेण । “वः युष्मान् “वसिष्ठः “आ “गच्छाति आगच्छति । “एनं वसिष्ठं “सुमनस्यमानाः सुमनसः सन्तः “उप “आध्वं उपतिष्ठत । आगतश्चासौ वसिष्ठः यज्ञे “अग्रे पुरोहितो ब्रह्मा सन् “उक्थभृतं शस्त्राणां संभक्तारं “बिभर्ति ।। “सामभृतम् उद्गातारं बिभर्ति । “ग्रावाणम् अभिषवणं “बिभ्रत् बिभ्रतम् अध्वर्युं च बिभर्ति । “प्र “वदाति यज्ञे यत्प्रवदितव्यं भ्रेषादिनिमित्ते कर्तव्यमस्ति तदपि वदतीति तृत्सून् प्रतीन्द्रो ब्रवीति ॥ ॥ २४ ॥ ॥ २ ॥

७.३३.६

आशीस्तु वात आ वातु दण्डेति परिदेवना । प्रश्नश्च प्रतिवाक्यं च पृच्छामि त्वेत्यृचौ पृथक् ।।बृहद्देवता १.५० ।।

मण्डल ७

ऋग्वेदः सूक्तं ७.३४

ऋग्वेदः - मण्डल ७

← सूक्तं ७.३३ | सूक्तं ७.३४ | सूक्तं ७.३५ →

मैत्रावरुणिर्वसिष्ठः।

दे. विश्वे देवाः, १६ अहिः, १७ अहिर्बुध्न्यः। द्विपदा विराट्, २२-२५ त्रिष्टुप्, ।

प्र शुक्रैतु देवी मनीषा अस्मत्सुतष्टो रथो न वाजी ॥१॥

विदुः पृथिव्या दिवो जनित्रं शृण्वन्त्यापो अध क्षरन्तीः ॥२॥

आपश्चिदस्मै पिन्वन्त पृथ्वीर्वृत्रेषु शूरा मंसन्त उग्राः ॥३॥

आ धूर्ष्वस्मै दधाताश्वानिन्द्रो न वज्री हिरण्यबाहुः ॥४॥

अभि प्र स्थाताहेव यज्ञं यातेव पत्मन्त्मना हिनोत ॥५॥

त्मना समत्सु हिनोत यज्ञं दधात केतुं जनाय वीरम् ॥६॥

उदस्य शुष्माद्भानुर्नार्त बिभर्ति भारं पृथिवी न भूम ॥७॥

ह्वयामि देवाँ अयातुरग्ने साधन्नृतेन धियं दधामि ॥८॥

अभि वो देवीं धियं दधिध्वं प्र वो देवत्रा वाचं कृणुध्वम् ॥९॥

आ चष्ट आसां पाथो नदीनां वरुण उग्रः सहस्रचक्षाः ॥१०॥

राजा राष्ट्रानां पेशो नदीनामनुत्तमस्मै क्षत्रं विश्वायु ॥११॥

अविष्टो अस्मान्विश्वासु विक्ष्वद्युं कृणोत शंसं निनित्सोः ॥१२॥

व्येतु दिद्युद्द्विषामशेवा युयोत विष्वग्रपस्तनूनाम् ॥१३॥

अवीन्नो अग्निर्हव्यान्नमोभिः प्रेष्ठो अस्मा अधायि स्तोमः ॥१४॥

सजूर्देवेभिरपां नपातं सखायं कृध्वं शिवो नो अस्तु ॥१५॥

अब्जामुक्थैरहिं गृणीषे बुध्ने नदीनां रजस्सु षीदन् ॥१६॥

मा नोऽहिर्बुध्न्यो रिषे धान्मा यज्ञो अस्य स्रिधदृतायोः ॥१७॥

उत न एषु नृषु श्रवो धुः प्र राये यन्तु शर्धन्तो अर्यः ॥१८॥

तपन्ति शत्रुं स्वर्ण भूमा महासेनासो अमेभिरेषाम् ॥१९॥

आ यन्नः पत्नीर्गमन्त्यच्छा त्वष्टा सुपाणिर्दधातु वीरान् ॥२०॥

प्रति न स्तोमं त्वष्टा जुषेत स्यादस्मे अरमतिर्वसूयुः ॥२१॥

ता नो रासन्रातिषाचो वसून्या रोदसी वरुणानी शृणोतु ।

वरूत्रीभिः सुशरणो नो अस्तु त्वष्टा सुदत्रो वि दधातु रायः ॥२२॥

तन्नो रायः पर्वतास्तन्न आपस्तद्रातिषाच ओषधीरुत द्यौः ।

वनस्पतिभिः पृथिवी सजोषा उभे रोदसी परि पासतो नः ॥२३॥

अनु तदुर्वी रोदसी जिहातामनु द्युक्षो वरुण इन्द्रसखा ।

अनु विश्वे मरुतो ये सहासो रायः स्याम धरुणं धियध्यै ॥२४॥

तन्न इन्द्रो वरुणो मित्रो अग्निराप ओषधीर्वनिनो जुषन्त ।

शर्मन्स्याम मरुतामुपस्थे यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥२५॥

सायणभाष्यम्

तृतीयेऽनुवाके द्वाविंशतिसूक्तानि । तत्र 'प्र शुक्रा' इति पञ्चविंशत्यृचं प्रथमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका - प्र शुक्रा पञ्चाधिका वैश्वदेवं हाद्या एकविंशतिद्विपदा अब्जामहेरर्धर्च उत्तरोऽहिर्बुध्न्याय ' इति । वसिष्ठ ऋषिः । आद्या एकविंशतिर्द्विपदा विंशत्यक्षरा विराजो द्वाविंशायाश्चतस्रस्त्रिष्टुभः । विश्वे देवा देवता । व्यूळ्हे दशरात्रे चतुर्थेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र इदं सूक्तं वैश्वदेवनिविद्धानम् । सूत्रितं च - प्र शुक्रैत्विति वैश्वदेवम् ' (आश्व. श्रौ. ८.८) इति । षोडशिनि 'आ धूर्ष्वस्मा इति द्विपदा ' (आश्व. श्रौ. ६. २) इति । महाव्रतेऽप्येषा द्विपदा। तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं - आ धूर्ष्वस्मा इत्येका सूददोहाः' (ऐ. आ. ५. २. २) इति ॥

प्र शु॒क्रैतु॑ दे॒वी म॑नी॒षा अ॒स्मत्सुत॑ष्टो॒ रथो॒ न वा॒जी ॥१

प्र । शु॒क्रा । ए॒तु॒ । दे॒वी । म॒नी॒षा । अ॒स्मत् । सु॒ऽत॑ष्टः । रथः॑ । न । वा॒जी ॥१

प्र । शुक्रा । एतु । देवी । मनीषा । अस्मत् । सुऽतष्टः । रथः । न । वाजी ॥१

"शुक्रा दीप्ता "देवी सर्वेषां कामानां प्रदात्री "मनीषा स्तुतिः "अस्मत् अस्मत्तः अस्मिन् सूक्ते स्तोष्यमाणान् देवान् "वाजी वेगवान् "सुतष्टः सुसंस्कृतः "रथो "न रथ इव "प्र "एतु प्रगच्छतु ॥

वि॒दुः पृ॑थि॒व्या दि॒वो ज॒नित्रं॑ शृ॒ण्वंत्यापो॒ अध॒ क्षरं॑तीः ॥२

वि॒दुः । पृ॒थि॒व्याः । दि॒वः । ज॒नित्र॑म् । शृ॒ण्वन्ति॑ । आपः॑ । अध॑ । क्षर॑न्तीः ॥२

विदुः । पृथिव्याः । दिवः । जनित्रम् । शृण्वन्ति । आपः । अध । क्षरन्तीः ॥२

अस्यामृच्यापः स्तूयन्ते । "क्षरन्तीः क्षरन्त्यः "आपः "दिवः "पृथिव्याः च । उभयोरपि लोकयोरित्यर्थः । "जनित्रम् उत्पत्तिं "विदुः जानन्ति। "अध अपि च "शृण्वन्ति स्तोत्राणीति शेषः ॥

आप॑श्चिदस्मै॒ पिन्वं॑त पृ॒थ्वीर्वृ॒त्रेषु॒ शूरा॒ मंसं॑त उ॒ग्राः ॥३

आपः॑ । चि॒त् । अ॒स्मै॒ । पिन्वं॑न्त । पृ॒थ्वीः । वृ॒त्रेषु॑ । शूराः॑ । मंस॑न्ते । उ॒ग्राः ॥३

आपः । चित् । अस्मै । पिन्वन्त । पृथ्वीः । वृत्रेषु । शूराः । मंसन्ते । उग्राः ॥३

इन्द्रोऽस्मिन् द्वृचे स्तूयते । "पृथ्वीः पृथ्व्यः प्रथमानाः "आपश्चित् आपोऽपि "अस्मै इन्द्राय "पिन्वन्त प्यायन्ते । "वृत्रेषु उपद्रवेषु सत्सु "उग्राः उद्गूर्णास्तेजस्विनो बा "शूराः योद्धारोऽपि "मंसन्ते इममेवेन्द्रं स्तुवन्ति ॥

आ धू॒र्ष्व॑स्मै॒ दधा॒ताश्वा॒निंद्रो॒ न व॒ज्री हिर॑ण्यबाहुः ॥४

आ । धूः॒ऽसु । अ॒स्मै॒ । दधा॑त । अश्वा॑न् । इन्द्रः॑ । न । व॒ज्री । हिर॑ण्यऽबाहुः ॥४

आ । धूःऽसु । अस्मै । दधात । अश्वान् । इन्द्रः । न । वज्री । हिरण्यऽबाहुः ॥४

"अस्मै । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । अस्येन्द्रस्यागमनाय "अश्वान् "धूर्षु रथस्य "आ "दधात। "इन्द्रो "न । नेति चार्थे। इन्द्रः "वज्री वज्रवान् "हिरण्यबाहुः हिरण्यहस्तश्च भवति ॥ षोडशिनि शस्यमानत्वादस्या ऐन्द्रत्वं गम्यते । 'आ धूर्ष्वस्मै ' इत्यत्र 'अस्मै ' इत्यस्य पदस्यानुदात्तत्वं पूर्वस्यामिन्द्रस्य प्रकृतत्वात् । अत एव पूर्वाप्यैन्द्रीति विज्ञायते । पूर्वस्यामप्यृचि 'अस्मै ' इत्यत्रानुदात्तत्वमल्पीयोऽर्थतरमनुदात्तमिति । तथा च यास्कः - ' अस्येति चोदात्तं प्रथमादेशेऽनुदात्तमन्वादेशे तीव्रार्थतरमुदात्तमल्पीयोऽर्थतरमनुदात्तम् ' (निरु. ४. २५) इति । अल्पीयस्त्वं चेदंशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य संनिधानस्य दूरस्थत्वेनेत्यवगन्तव्यम् ॥

अ॒भि प्र स्था॒ताहे॑व य॒ज्ञं याते॑व॒ पत्म॒न्त्मना॑ हिनोत ॥५

अ॒भि । प्र । स्था॒त॒ । अह॑ऽइव । य॒ज्ञम् । याता॑ऽइव । पत्म॑न् । त्मना॑ । हि॒नो॒त॒ ॥५

अभि । प्र । स्थात । अहऽइव । यज्ञम् । याताऽइव । पत्मन् । त्मना । हिनोत ॥५

यज्ञस्तुतिरियम् । हे जनाः “यज्ञम् “अभि “प्र “स्थात अभिक्रमत । “अहेव इति पूरणौ । अपि च "पत्मन् पत्मनि यज्ञमार्गे “त्मना स्वयमेव “यातेव गन्तेव “हिनोत गच्छत । ' हि गतौ' इति धातुः ॥

त्मना॑ स॒मत्सु॑ हि॒नोत॑ य॒ज्ञं दधा॑त के॒तुं जना॑य वी॒रं ॥६

त्मना॑ । स॒मत्ऽसु॑ । हि॒नोत॑ । य॒ज्ञम् । दधा॑त । के॒तुम् । जना॑य । वी॒रम् ॥६

त्मना । समत्ऽसु । हिनोत । यज्ञम् । दधात । केतुम् । जनाय । वीरम् ॥६

उक्तस्यैव विवरणमत्र। हे मदीया जनाः “समस्सु संग्रामेषु “त्मना स्वयमेव “हिनोत गच्छत । अपि च “केतुं प्रज्ञापकं “वीरं पापानां वारयितारम् । नाशकमित्यर्थः । “यज्ञं “जनाय लोकाय । तद्रक्षार्थमित्यर्थः । “दधात विधत्त ॥

उद॑स्य॒ शुष्मा॑द्भा॒नुर्नार्त॒ बिभ॑र्ति भा॒रं पृ॑थि॒वी न भूम॑ ॥७

उत् । अ॒स्य॒ । शुष्मा॑त् । भा॒नुः । न । आ॒र्त॒ । बिभ॑र्ति । भा॒रम् । पृ॒थि॒वी । न । भूम॑ ॥७

उत् । अस्य । शुष्मात् । भानुः । न । आर्त । बिभर्ति । भारम् । पृथिवी । न । भूम ॥७

“अस्य यज्ञस्य “शुष्मात् बलात् "भानुः सूर्यः "उत् "आर्त उद्गच्छति । "भूम भूतानि पृथिवीव “भारं लोकस्यायं यज्ञो “बिभर्ति च ॥

ह्वया॑मि दे॒वाँ अया॑तुरग्ने॒ साध॑न्नृ॒तेन॒ धियं॑ दधामि ॥८

ह्वया॑मि । दे॒वान् । अया॑तुः । अ॒ग्ने॒ । साध॑न् । ऋ॒तेन॑ । धिय॑म् । द॒धा॒मि॒ ॥८

ह्वयामि । देवान् । अयातुः । अग्ने । साधन् । ऋतेन । धियम् । दधामि ॥८

अस्मिंस्तृचे देवाः स्तूयन्ते । हे “अग्ने “अयातुः अहिंसादिनियमयुक्तेन “ऋतेन यज्ञेन “साधन् कामान् साधयन् “देवान् ह्वयामि । अपि च “धियं देवानां परिचरणात्मकं कर्म “दधामि । करोमीत्यर्थः ॥

अ॒भि वो॑ दे॒वीं धियं॑ दधिध्व॒ं प्र वो॑ देव॒त्रा वाचं॑ कृणुध्वं ॥९

अ॒भि । व॒: । दे॒वीम् । धियं॑म् । द॒धि॒ध्व॒म् । प्र । व॒: । दे॒व॒ऽत्रा । वाचं॑म् । कृ॒णु॒ध्व॒म् ॥९

अभि । वः । देवीम् । धियम् । दधिध्वम् । प्र । वः । देवऽत्रा । वाचम् । कृणुध्वम् ॥९

हे जनाः “वः यूयम् “अभि देवानुद्दिश्य “देवीं दीप्तां “धियं कर्म “दधिध्वं विधत्त । अपि च “वः यूयं “देवत्रा देवेषु “वाचं स्तुतिरूपां “प्र “कृणुध्वं प्रकर्षेण कुरुध्वम् ॥

आ चं॑ष्ट आसा॒ं पाथो॑ न॒दीना॒ं वरु॑ण उ॒ग्रः स॒हस्र॑चक्षाः ॥१०

आ । च॒ष्टे॒ । आ॒सा॒म् । पाथः॑ । न॒दीना॑म् । वरु॑णः । उ॒ग्रः । स॒हस्र॑ऽचक्षाः ॥१०

आ । चष्टे । आसाम् । पाथः । नदीनाम् । वरुणः । उग्रः । सहस्रऽचक्षाः ॥१०

"सहस्रचक्षाः बहुचक्षुः “वरुणः "आसां “नदीनां "पाथः जलम् “आ चष्टे अभिपश्यति । कीदृशो वरुणः । "उग्रः उद्गूर्ण ओजस्वी वा ॥ ॥ २५ ॥

राजा॑ रा॒ष्ट्राना॒ं पेशो॑ न॒दीना॒मनु॑त्तमस्मै क्ष॒त्रं वि॒श्वायु॑ ॥११

राजा॑ । रा॒ष्ट्राना॑म् । पेशः॑ । न॒दीना॑म् । अनु॑त्तम् । अ॒स्मै॒ । क्ष॒त्रम् । वि॒श्वऽआ॑यु ॥११

राजा । राष्ट्रानाम् । पेशः । नदीनाम् । अनुत्तम् । अस्मै । क्षत्रम् । विश्वऽआयु ॥११

"राष्ट्रानां राष्ट्राणाम् ॥ णत्वाभावश्छान्दसः ॥ ईश्वराणामपि वरुणः "राजा ईश्वरः भवति । “नदीनां “पेशः रूपं रूपकृदपि भवतीत्यर्थः। “अस्मै । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। अस्य वरुणस्य “क्षत्रं बलम् “अनुत्तम् अन्यैरबाधितं "विश्वायु सर्वतो गन्तृ भवतीति ॥

अवि॑ष्टो अ॒स्मान्विश्वा॑सु वि॒क्ष्वद्युं॑ कृणोत॒ शंसं॑ निनि॒त्सोः ॥१२

अवि॑ष्टो॒ इति॑ । अ॒स्मान् । विश्वा॑सु । वि॒क्षु । अद्यु॑म् । कृ॒णो॒त॒ । शंस॑म् । नि॒नि॒त्सोः ॥१२

अविष्टो इति । अस्मान् । विश्वासु । विक्षु । अद्युम् । कृणोत । शंसम् । निनित्सोः ॥१२

अयं द्वृचो दैवः । हे देवाः “अस्मान् “विश्वासु सर्वासु “विक्षु प्रजासु । अविष्ट उ इति समुदितम् “अविष्टो इति । अविष्ट रक्षत। “शंसं निनित्सोः निन्दितुमिच्छतः शत्रोः "अद्युम् अदीप्तिं “कृणोत कुरुत च ॥

व्ये॑तु दि॒द्युद्द्वि॒षामशे॑वा यु॒योत॒ विष्व॒ग्रप॑स्त॒नूनां॑ ॥१३

वि । ए॒तु॒ । दि॒द्युत् । द्वि॒षाम् । अशे॑वा । यु॒योत॑ । विष्व॑क् । रपः॑ । त॒नूना॑म् ॥१३

वि । एतु । दिद्युत् । द्विषाम् । अशेवा । युयोत । विष्वक् । रपः । तनूनाम् ॥१३

"द्विषां शत्रूणां "दिद्युत् आयुधम् “अशेवा असुखकरी “विष्वक् सर्वतः “व्येतु अपगच्छतु । “तनूनाम् अङ्गानां “रपः पापं देवाः "युयोत अस्मत्तः पृथक्कुरुत ॥

अवी॑न्नो अ॒ग्निर्ह॒व्यान्नमो॑भिः॒ प्रेष्ठो॑ अस्मा अधायि॒ स्तोमः॑ ॥१४

अवी॑त् । नः॒ । अ॒ग्निः । ह॒व्य॒ऽअत् । नमः॑ऽभिः । प्रेष्ठः॑ । अ॒स्मै॒ । अ॒धा॒यि॒ । स्तोमः॑ ॥१४

अवीत् । नः । अग्निः । हव्यऽअत् । नमःऽभिः । प्रेष्ठः । अस्मै । अधायि । स्तोमः ॥१४

“हव्यात् हव्यानामत्ता "अग्निः “नमोभिः अस्मदीयैर्नमस्कारैः "प्रेष्ठः प्रियतमः सन् “नः अस्मान् “अवीत् रक्षतु । “अस्मै अग्नये स्तोत्रम् “अधायि अस्माभिर्व्यधायि ॥

स॒जूर्दे॒वेभि॑र॒पां नपा॑तं॒ सखा॑यं कृध्वं शि॒वो नो॑ अस्तु ॥१५

स॒ऽजूः । दे॒वेभिः॑ । अ॒पाम् । नपा॑तम् । सखा॑यम् । कृ॒ध्व॒म् । शि॒वः । नः॒ । अ॒स्तु॒ ॥१५

सऽजूः । देवेभिः । अपाम् । नपातम् । सखायम् । कृध्वम् । शिवः । नः । अस्तु ॥१५

हे स्तोतारः “अपाम् उदकानां “नपातं पुत्रमग्निम्। ‘सूनुः नपात्' इत्यपत्यनामसु पाठात् । “देवेभिः देवैः “सजूः सह "सखायं मित्रं स्तुतिभिः “कृध्वं कुरुध्वम् । स चापां नपात् “नः अस्मभ्यं “शिवः सुखकरः “अस्तु भवतु ।।

अ॒ब्जामु॒क्थैरहिं॑ गृणीषे बु॒ध्ने न॒दीनां॒ रजः॑स्सु॒ षीद॑न् ॥१६

अ॒प्ऽजाम् । उ॒क्थैः । अहि॑म् । गृ॒णी॒षे॒ । बु॒ध्ने । न॒दीना॑म् । रजः॑ऽसु । सीद॑न् ॥१६

अप्ऽजाम् । उक्थैः । अहिम् । गृणीषे । बुध्ने । नदीनाम् । रजःऽसु । सीदन् ॥१६

“अहिं मेघानामाहन्तारं "नदीनाम् उदकानां "बुध्ने स्थाने। बुध्नमन्तरिक्षं बद्धा अस्मिन् धृता आप इति व्युत्पत्तेः । तस्मिन् “रजःसु उदकेषु “सीदन् सीदन्तम् “अब्जाम् अप्सु जातमिममग्निम् “उक्थैः स्तोत्रैः “गृणीषे। ‘बुध्ने नदीनां रजःसूदकेषु सीदन् बुध्नमन्तरिक्षं बद्धा अस्मिन् धृता आप इति ' (निरु. १०. ४४) इति ॥

मा नोऽहि॑र्बु॒ध्न्यो॑ रि॒षे धा॒न्मा य॒ज्ञो अ॑स्य स्रिधदृता॒योः ॥१७

मा । नः॒ । अहिः॑ । बु॒ध्न्यः॑ । रि॒षे । धा॒त् । मा । य॒ज्ञः । अ॒स्य॒ । स्रि॒ध॒त् । ऋ॒त॒ऽयोः ॥१७

मा । नः । अहिः । बुध्न्यः । रिषे । धात् । मा । यज्ञः । अस्य । स्रिधत् । ऋतऽयोः ॥१७

“अहिर्बुध्न्यः । बुध्नेऽन्तरिक्षे भवो बुध्न्यः। अहिश्चासौ बुध्न्यश्चेत्यहिर्बुध्न्योऽग्निः “नः अस्मान् “रिषे हिंसकाय “मा “धात् मा ददातु । “अस्य “ऋतायोः यज्ञकामस्य यजमानस्य “यज्ञः “मा च “स्रिधत् न क्षीयेत । यद्वा । अस्याहिर्बुध्न्यस्य इममहिर्बुध्न्यमुद्दिश्य ऋतायोः यज्ञकामस्य यो यज्ञः स न क्षीयेतेत्यर्थः ।।

उ॒त नं॑ ए॒षु नृषु॒ श्रवों॑ धुः॒ प्र रा॒ये यं॑तु॒ शर्ध॑तो अ॒र्यः ॥१८

उ॒त । नः॒ । ए॒षु । नृषु॑ । श्रवः॑ । धुः॒ । प्र । रा॒ये । य॒न्तु॒ । शर्ध॑न्तः । अ॒र्यः ॥१८

उत । नः । एषु । नृषु । श्रवः । धुः । प्र । राये । यन्तु । शर्धन्तः । अर्यः ॥१८

अयं द्वृचो दैवो मारुतो वा । "उत अपि च “नः अस्मदीयेषु “एषु “नृषु पुरुषेषु “श्रवः अन्नं “धुः देवा मरुतो वा धारयन्तु । “राये धनार्थं "शर्धन्तः उत्सहमानाः प्रीयमाणा वा “अर्यः अरयः “प्र “यन्तु प्रगच्छन्तु । म्रियन्तामित्यर्थः ।।

तप॑न्ति॒ शत्रुं॒ स्व१॒॑र्ण भूमा॑ म॒हासे॑नासो॒ अमे॑भिरेषां ॥१९

तप॑न्ति । शत्रुं॑म् । स्वः॑ । न । भूम॑ । म॒हाऽसे॑नासः । अमे॑भिः । ए॒षा॒म् ॥१९

तपन्ति । शत्रुम् । स्वः । न । भूम । महाऽसेनासः । अमेभिः । एषाम् ॥१९

"महासेनासः महासेना राजानः “एषां मरुतां देवानां वा “अमेभिः बलैः “भूमा भुवनानि “स्वर्ण आदित्य इव "शत्रुं स्वकीयं “तपन्ति बाधन्ते । महान्तोऽपि राजानः अमैः बलैः शत्रून् बाधन्ते । तानि बलानि देवानामेवेत्यर्थः ॥

आ यन्नः॒ पत्नी॒र्गम॒न्त्यच्छा॒ त्वष्टा॑ सुपा॒णिर्दधा॑तु वी॒रान् ॥२०

आ । यत् । नः॒ । पत्नीः॑ । गम॑न्ति । अच्छ॑ । त्वष्टा॑ । सु॒ऽपा॒णिः । दधा॑तु । वी॒रान् ॥२०

आ । यत् । नः । पत्नीः । गमन्ति । अच्छ । त्वष्टा । सुऽपाणिः । दधातु । वीरान् ॥२०

अस्यां देवपत्न्यस्त्वष्टा च देवता । “यत् यदा “पत्नीः देवानां पत्न्यः “नः अस्मान् “अच्छ अभि “आ “गमन्ति आगच्छन्ति तदा “सुपाणिः शोभनहस्तः “त्वष्टा देवः “वीरान पुत्रान् “दधातु अस्मभ्यं ददातु ॥ ॥ २६ ॥

प्रति॑ नः॒ स्तोम॒ं त्वष्टा॑ जुषेत॒ स्याद॒स्मे अ॒रम॑तिर्वसू॒युः ॥२१

प्रति॑ । नः॒ । स्तोम॑म् । त्वष्टा॑ । जु॒षे॒त॒ । स्यात् । अ॒स्मे इति॑ । अ॒रम॑तिः । व॒सु॒ऽयुः ॥२१

प्रति । नः । स्तोमम् । त्वष्टा । जुषेत । स्यात् । अस्मे इति । अरमतिः । वसुऽयुः ॥२१

“नः अस्माकं “स्तोमं स्तोत्रं “त्वष्टा "प्रति “जुषेत प्रतिसेवेत । अपि च “अरमतिः पर्याप्तबुद्धिः सर्वविषयव्यापिबुद्धिर्वा त्वष्टा “अस्मे अस्मदर्थं “वसूयुः धनकामः “स्यात् भूयात् ॥

ता नों रासन्नाति॒षाचो॒ वसू॒न्या रोदं॑सी वरुणा॒नी शृं॑णोतु ।

वरू॑त्रीभिः सुशर॒णो नों अस्तु॒ त्वष्टा॑ सु॒दत्रो॒ वि दं॑धातु॒ रायः॑ ॥२२

ता । नः॒ । रा॒स॒न् । रा॒ति॒ऽसाचः॑ । वसू॑नि । आ । रोदं॑सी॒ इतिं । व॒रु॒णा॒नी । शृ॒णो॒तु॒ ।

वरू॑त्रीभिः । सु॒ऽश॒र॒णः । नः॒ । अ॒स्तु॒ । त्वष्टा॑ । सु॒ऽदत्रः॑ । वि । द॒धा॒तु॒ । रायः॑ ॥२२

ता । नः । रासन् । रातिऽसाचः । वसूनि । आ । रोदसी इति । वरुणानी । शृणोतु ।

वरूत्रीभिः । सुऽशरणः । नः । अस्तु । त्वष्टा । सुऽदत्रः । वि । दधातु । रायः ॥२२

“ता यानि अस्माकमभीष्टानि तानि “वसूनि धनानि “रातिषाचः दानसमवेताः देवपत्न्यः “नः अस्मभ्यं “रासन् प्रयच्छन्तु। अपि च “वरुणानी वरुणस्य पत्नी “आ “शृणोतु अस्मदीयं स्तोत्रम् अभिशृणोतु। “रोदसी द्यावापृथिव्यौ चाभिशृणुताम्। “सुदत्रः कल्याणदानः “त्वष्टा च “वरूत्रीभिः उपद्रवाणां वारयित्रीभिर्देवपत्नीभिः सह “नः अस्मभ्यं “सुशरणः सुशरणप्रदः “अस्तु । "रायः धनानि च “वि “दधातु ॥

तन्नो॒ रायः॒ पर्व॑ता॒स्तन्न॒ आप॒स्तद्रा॑ति॒षाच॒ ओष॑धीरु॒त द्यौः ।

वन॒स्पतिं॑भिः पृथि॒वी स॒जोषा॑ उ॒भे रोदं॑सी॒ परिं पासतो नः ॥२३

तत् । नः॒ । रायः॑ । पर्व॑ताः । तत् । नः॒ । आपः॑ । तत् । रा॒ति॒ऽसाचः॑ । ओष॑धीः । उ॒त । द्यौः ।

वन॒स्पतिं॑ऽभिः । पृ॒थि॒वी । स॒ऽजोषाः॑ । उ॒भे इतिं । रोदं॑सी॒ इतिं । परिं । पा॒स॒तः॒ । नः॒ ॥२३

तत् । नः । रायः । पर्वताः । तत् । नः । आपः । तत् । रातिऽसाचः । ओषधीः । उत । द्यौः ।

वनस्पतिऽभिः । पृथिवी । सऽजोषाः । उभे इति । रोदसी इति । परि । पासतः । नः ॥२३

“नः अस्माकम् । “तत् इत्यव्ययम् । ताः “रायः धनानि “पर्वताः परिपान्तु। “नः अस्माकं “तत् ताः रायः “आपः च परिपान्तु। “तद्रातिषाचः दानसहिता देवपत्न्यश्च परिपान्तु। “ओषधीः ओषधयश्च तत् परिपान्तु । "उत अपि च “द्यौः तत् परिपातु । “वनस्पतिभिः “सजोषाः सहिता “पृथिवी अन्तरिक्षं च तत् परिपातु ।'आपः पृथिवी ' इत्यन्तरिक्षनामसु पाठात् । “नः अस्माकं तत् "उभे “रोदसी द्यावापृथिव्यावपि “परि “पासतः परिरक्षताम् ॥

अनु॒ तदु॒र्वी रोदं॑सी जिहाता॒मनुं॑ द्यु॒क्षो वरुं॑ण॒ इंद्रं॑सखा ।

अनु॒ विश्वे॑ म॒रुतो॒ ये स॒हासो॑ रा॒यः स्या॑म ध॒रुणं॑ धि॒यध्यै॑ ॥२४

अनु॑ । तत् । उ॒र्वी इति॑ । रोद॑सी॒ इति॑ । जि॒हा॒ता॒म् । अनु॑ । द्यु॒क्षः । वरु॑णः । इन्द्र॑ऽसखा ।

अनु॑ । विश्वे॑ । म॒रुतः॑ । ये । स॒हासः॑ । रा॒यः । स्या॒म॒ । ध॒रुण॑म् । धि॒यध्यै॑ ॥२४

अनु । तत् । उर्वी इति । रोदसी इति । जिहाताम् । अनु । द्युक्षः । वरुणः । इन्द्रऽसखा ।

अनु । विश्वे । मरुतः । ये । सहासः । रायः । स्याम । धरुणम् । धियध्यै ॥२४

“तत् वक्ष्यमाणम् "उर्वी विस्तीर्णे “रोदसी द्यावापृथिव्यौ “अनु "जिहाताम् अनुगच्छताम्। अनुमन्येतामित्यर्थः। “द्युक्षः दीप्तेर्निवासभूतः “इन्द्रसखा इन्द्रसखः । इन्द्रः सखा यस्येति बहुव्रीहिः। “वरुणः च तत् “अनु जिहीताम् । द्विवचनान्तस्यैकवचनान्ततया विपरिणामः । “ये “सहासः शत्रूणामभिभवितारः ते “मरुतः अपि तत् “अनु जिहताम् । अत्र बहुवचनान्ततया विपरिणामः । यदनुमन्तव्यं तदाह । “धियध्यै भरणीयं धारयितुं “रायः धनस्य “धरुणं धाम स्थानं वयं “स्याम भवेमेति ।।

तन्न॒ इंद्रो॒ वरु॑णो मि॒त्रो अ॒ग्निराप॒ ओष॑धीर्व॒निनो॑ जुषंत ।

शर्म॑न्त्स्याम म॒रुता॑मु॒पस्थे॑ यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभिः॒ सदा॑ नः ॥२५

तत् । नः॒ । इन्द्रः॑ । वरु॑णः । मि॒त्रः । अ॒ग्निः । आपः॑ । ओष॑धीः । व॒निनः॑ । जु॒ष॒न्त॒ ।

शर्म॑न् । स्या॒म॒ । म॒रुता॑म् । उ॒पऽस्थे॑ । यू॒यम् । पा॒त॒ । स्व॒स्तिऽभिः॑ । सदा॑ । नः॒ ॥२५

तत् । नः । इन्द्रः । वरुणः । मित्रः । अग्निः । आपः । ओषधीः । वनिनः । जुषन्त ।

शर्मन् । स्याम । मरुताम् । उपऽस्थे । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥२५

“नः अस्मदीयं “तत् इदं स्तोत्रम् “इन्द्रः “वरुणः च “मित्रः च “अग्निः च "आपः च “ओषधीः ओषधयश्च “वनिनः वृक्षाश्च “जुषन्त जुषन्तां सेवन्ताम् । वयं च "मरुतामुपस्थे उपस्थाने वर्तमानाः “शर्मन् शर्मणि सुखे गृहे वा “स्याम भवेम । सिद्धमन्यत् ॥ ॥ २७ ॥

मण्डल ७

ऋग्वेदः सूक्तं ७.३५

ऋग्वेदः - मण्डल ७
← सूक्तं ७.३४ सूक्तं ७.३५ सूक्तं ७.३६ →
मैत्रावरुणिर्वसिष्ठः।

दे. विश्वे देवाः। त्रिष्टुप्‌।

शं न इन्द्राग्नी भवतामवोभिः शं न इन्द्रावरुणा रातहव्या ।
शमिन्द्रासोमा सुविताय शं योः शं न इन्द्रापूषणा वाजसातौ ॥१॥
शं नो भगः शमु नः शंसो अस्तु शं नः पुरंधिः शमु सन्तु रायः ।
शं नः सत्यस्य सुयमस्य शंसः शं नो अर्यमा पुरुजातो अस्तु ॥२॥
शं नो धाता शमु धर्ता नो अस्तु शं न उरूची भवतु स्वधाभिः ।
शं रोदसी बृहती शं नो अद्रिः शं नो देवानां सुहवानि सन्तु ॥३॥
शं नो अग्निर्ज्योतिरनीको अस्तु शं नो मित्रावरुणावश्विना शम् ।
शं नः सुकृतां सुकृतानि सन्तु शं न इषिरो अभि वातु वातः ॥४॥
शं नो द्यावापृथिवी पूर्वहूतौ शमन्तरिक्षं दृशये नो अस्तु ।
शं न ओषधीर्वनिनो भवन्तु शं नो रजसस्पतिरस्तु जिष्णुः ॥५॥
शं न इन्द्रो वसुभिर्देवो अस्तु शमादित्येभिर्वरुणः सुशंसः ।
शं नो रुद्रो रुद्रेभिर्जलाषः शं नस्त्वष्टा ग्नाभिरिह शृणोतु ॥६॥

शं नः सोमो भवतु ब्रह्म शं नः शं नो ग्रावाणः शमु सन्तु यज्ञाः ।

शं नः स्वरूणां मितयो भवन्तु शं नः प्रस्वः शम्वस्तु वेदिः ॥७॥

शं नः सूर्य उरुचक्षा उदेतु शं नश्चतस्रः प्रदिशो भवन्तु ।

शं नः पर्वता ध्रुवयो भवन्तु शं नः सिन्धवः शमु सन्त्वापः ॥८॥

शं नो अदितिर्भवतु व्रतेभिः शं नो भवन्तु मरुतः स्वर्काः ।

शं नो विष्णुः शमु पूषा नो अस्तु शं नो भवित्रं शम्वस्तु वायुः ॥९॥

शं नो देवः सविता त्रायमाणः शं नो भवन्तूषसो विभातीः ।

शं नः पर्जन्यो भवतु प्रजाभ्यः शं नः क्षेत्रस्य पतिरस्तु शम्भुः ॥१०॥

शं नो देवा विश्वदेवा भवन्तु शं सरस्वती सह धीभिरस्तु ।

शमभिषाचः शमु रातिषाचः शं नो दिव्याः पार्थिवाः शं नो अप्याः ॥११॥

शं नः सत्यस्य पतयो भवन्तु शं नो अर्वन्तः शमु सन्तु गावः ।

शं न ऋभवः सुकृतः सुहस्ताः शं नो भवन्तु पितरो हवेषु ॥१२॥

शं नो अज एकपाद्देवो अस्तु शं नोऽहिर्बुध्न्यः शं समुद्रः ।

शं नो अपां नपात्पेरुरस्तु शं नः पृश्निर्भवतु देवगोपा ॥१३॥

आदित्या रुद्रा वसवो जुषन्तेदं ब्रह्म क्रियमाणं नवीयः ।

शृण्वन्तु नो दिव्याः पार्थिवासो गोजाता उत ये यज्ञियासः ॥१४॥

ये देवानां यज्ञिया यज्ञियानां मनोर्यजत्रा अमृता ऋतज्ञाः ।

ते नो रासन्तामुरुगायमद्य यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥१५॥

सायणभाष्यम्

‘शं न इन्द्राग्नी' इति पञ्चदशर्चं द्वितीयं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका- शं नः पञ्चोना शान्तिः ' इति । वसिष्ठ ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । वैश्वदेवं ह ' इत्युक्तत्वादिदमपि वैश्वदेवम् । महानाम्नीव्रत एतत् सूक्तं जप्यम् । तथा च सूत्रितं - भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः शं न इन्द्राग्नी भवतामवोभिः' (आश्व. श्रौ. ८. १४) इति । एव....सु ॥

शं नं इन्द्राग्नी भंवतामवोंभिः शं न इन्द्रावरुंणा रातहंव्या ।

शमिन्द्रासोमा सुविताय शं योः शं न इन्द्रापूषणा वाजसातौ ॥१

शम् । नः । इन्द्राग्नी इति । भवताम् । अवःऽभिः । शम् । नः । इन्द्रावरुणा । रातऽहव्या ।

शम् । इन्द्रासोमा । सुविताय । शम् । योः । शम् । नः । इन्द्रापूषणा । वाजऽसातौ ॥१

शम् । नः । इन्द्राग्नी इति । भवताम् । अवःऽभिः । शम् । नः । इन्द्रावरुणा । रातऽहव्या ।

शम् । इन्द्रासोमा । सुविताय । शम् । योः । शम् । नः । इन्द्रापूषणा । वाजऽसातौ ॥१

"नः अस्माकमस्मभ्यं वा "इन्द्राग्नी "अवोभिः रक्षणैः "शं शान्त्यै "भवताम्। "रातहव्या रातहव्यौ यजमानैर्दत्तहविष्कौ "इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणावपि "नः अस्मभ्यं "शं शान्त्यै भवताम् । "इन्द्रासोमा इन्द्रासोमावपि नः "शं शान्त्यै "सुविताय कल्याणाय च भवताम् । "शं शान्त्यै सुखाय च। पुनरुक्तिरादरार्था। अथवा शं शमनहेतुकं सुखं "योः विषययोगनिमित्तं सुखमित्यपुनरुक्तिः । इन्द्रापूषणा इन्द्रापूषणावपि "वाजसातौ युद्धे अन्नलाभे निमित्ते वा "नः "शं शान्त्यै भवतामित्यर्थः ॥

शं नो भगः शमु नः शंसो अस्तु शं नः पुरंधिः शमु सन्तु रायः ।

शं नः सत्यस्य सुयमस्य शंसः शं नो अर्यमा पुरुजातो अस्तु ॥२

शम् । नः । भगः । शम् । ऊं इति । नः । शंसः । अस्तु । शम् । नः । पुरम्ऽधिः । शम् । ऊं इति । सन्तु । रायः ।

शम् । नः । सत्यस्य । सुऽयमस्य । शंसः । शम् । नः । अर्यमा । पुरुऽजातः । अस्तु ॥२

शम् । नः । भगः । शम् । ऊं इति । नः । शंसः । अस्तु । शम् । नः । पुरम्ऽधिः । शम् । ऊं इति । सन्तु । रायः ।

शम् । नः । सत्यस्य । सुऽयमस्य । शंसः । शम् । नः । अर्यमा । पुरुऽजातः । अस्तु ॥२

"नः अस्माकं "शं शान्त्यै "भगः देवः "अस्तु भवतु । "नः अस्माकं "शमु शान्त्या एव "शंसः नराशंसोऽस्तु भवतु । "नः अस्माकं "शं शान्त्यै "पुरंधिः बहुधीरप्यस्तु । "रायः धनान्यपि "शमु शान्त्या एव "सन्तु। "नः अस्माकं "सुयमस्य शोभनयमयुक्तस्य "सत्यस्य "शंसः वचनमपि "शम् अस्तु । "नः अस्माकं "शं शान्त्यै "पुरुजातः बहुप्रादुर्भावः "अर्यमा देवोऽपि "अस्तु ॥

शं नो धाता शमु धर्ता नो अस्तु शं न उरूची भवतु स्वधाभिः ।

शं रोदसी बृहती शं नो अद्रिः शं नो देवानां सुहवानि सन्तु ॥३

शम् । नः । धाता । शम् । ऊं इति । धर्ता । नः । अस्तु । शम् । नः । उरूची । भवतु । स्वधाभिः ।

शम् । रोदसी इति । बृहती इति । शम् । नः । अद्रिः । शम् । नः । देवानाम् । सुऽहवानि । सन्तु ॥३

शम् । नः । धाता । शम् । ऊं इति । धर्ता । नः । अस्तु । शम् । नः । उरूची । भवतु । स्वधाभिः ।

शम् । रोदसी इति । बृहती इति । शम् । नः । अद्रिः । शम् । नः । देवानाम् । सुऽहवानि । सन्तु ॥३

“नः अस्माकं “शं शान्त्यै “धाता देवः “अस्तु । "नः अस्माकं “शमु शान्त्या एव “धर्ता पुण्यपापानां विधारयिता वरुणो देवोऽप्यस्तु । “नः अस्माकं “शं शान्त्यै “उरूची विवर्तगमना पृथिव्यपि “स्वधाभिः अन्नैः सहास्तु । “बृहती महत्यौ “रोदसी द्यावापृथिव्यावपि “शं भवताम् । “अद्रिः पर्वतोऽपि “नः अस्माकं “शं शान्त्यै भवतु । शं शान्त्यै “नः अस्माकं “देवानां "सुहवानि सुष्टुतयः “सन्तु भवन्तु ॥

शं नो॑ अ॒ग्निर्ज्योति॑रनीको अस्तु॒ शं नो॑ मि॒त्रावरु॑णाव॒श्विना॒ शम् ।

शं न॑ः सु॒कृतां॑ सुकृ॒तानि॑ सन्तु॒ शं न॑ इषि॒रो अ॒भि वा॑तु॒ वात॑ः ॥४

शम् । न॒ः । अ॒ग्निः । ज्योति॑ःऽअनीकः । अ॒स्तु॒ । शम् । न॒ः । मि॒त्रावरु॑णौ । अ॒श्विना॑ । शम् ।

शम् । न॒ः । सु॒ऽकृता॑म् । सु॒ऽकृ॒तानि॑ । स॒न्तु॒ । शम् । न॒ः । इ॒षि॒रः । अ॒भि । वा॒तु॒ । वात॑ः ॥४

शम् । नः । अग्निः । ज्योतिःऽअनीकः । अस्तु । शम् । नः । मित्रावरुणौ । अश्विना । शम् ।

शम् । नः । सुऽकृताम् । सुऽकृतानि । सन्तु । शम् । नः । इषिरः । अभि । वातु । वातः ॥४

"ज्योतिरनीकः ज्योतिर्मुखः “अग्निः “नः अस्माकं “शं शान्त्यै अस्तु भवतु । मित्रावरुणा मित्रावरुणावपि “नः अस्माकं “शं शान्त्यै भवताम् । “अश्विना अश्विनावपि “शं भवताम् । “सुकृतां पुण्यकर्मणां पुरुषाणां “सुकृतानि पुण्यकर्माण्यपि “नः अस्माकं “शं शान्त्यै “सन्तु भवन्तु । “इषिरः गमनशीलोऽपि “वातः वायुरपि “नः अस्माकं “शं शान्त्यै "अभि “वातु ॥

शं नो॒ द्यावा॑पृथि॒वी पू॒र्वहू॑तौ॒ शम॒न्तरि॑क्षं दृ॒शये॑ नो अस्तु ।

शं न॒ ओष॑धीर्व॒निनो॑ भवन्तु॒ शं नो॒ रज॑स॒स्पति॑रस्तु जि॒ष्णुः ॥५

शम् । न॒ः । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । पू॒र्वऽहू॑तौ । शम् । अ॒न्तरि॑क्षम् । दृ॒शये॑ । न॒ः । अ॒स्तु॒ ।

शम् । न॒ः । ओष॑धीः । व॒निन॑ः । भ॒व॒न्तु॒ । शम् । न॒ः । रज॑सः । पति॑ः । अ॒स्तु॒ । जि॒ष्णुः ॥५

शम् । नः । द्यावापृथिवी इति । पूर्वऽहूतौ । शम् । अन्तरिक्षम् । दृशये । नः । अस्तु ।

शम् । नः । ओषधीः । वनिनः । भवन्तु । शम् । नः । रजसः । पतिः । अस्तु । जिष्णुः ॥५

“नः अस्माकं “शं शान्त्यै “द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ “पूर्वहूतौ प्रथमाह्वाने भवताम् । “अन्तरिक्षम् अपि “नः अस्माकं “दृशये दर्शनाय “शम् “अस्तु । "नः अस्माकं “शं शान्त्यै “ओषधीः ओषधयोऽपि “भवन्तु। “वनिनः वृक्षाश्च शं भवन्तु । “जिष्णुः जयशीलः "रजसः लोकस्य "पतिः इन्द्रोऽपि “नः अस्माकं “शं शान्त्यै “अस्तु ॥ ॥ २८ ॥

शं न॒ इन्द्रो॒ वसु॑भिर्दे॒वो अ॑स्तु॒ शमा॑दि॒त्येभि॒र्वरु॑णः सु॒शंस॑ः ।

शं नों रु॒द्रो रु॒द्रेभि॒र्जला॑षः॒ शं न॒स्त्वष्टा॒ ग्नाभिं॑रि॒ह शृं॑णोतु ॥६

शम् । न॒ः । इन्द्र॑ः । वसुं॑ऽभिः । दे॒वः । अ॒स्तु॒ । शम् । आ॒दि॒त्येभि॑ः । वरुं॑णः । सु॒ऽशंस॑ः ।

शम् । न॒ः । रु॒द्रः । रु॒द्रेभि॑ः । जला॑षः । शम् । न॒ः । त्वष्टा॑ । ग्नाभि॑ः । इ॒ह । शृ॒णो॒तु॒ ॥६

शम् । नः । इन्द्रः । वसुऽभिः । देवः । अस्तु । शम् । आदित्येभिः । वरुणः । सुऽशंसः ।

शम् । नः । रुद्रः । रुद्रेभिः । जलाषः । शम् । नः । त्वष्टा । ग्नाभिः । इह । शृणोतु ॥६

“देवः द्योतनादिगुणयुक्तः “इन्द्रः "वसुभिः देवैः सार्धं “नः अस्माकं “शं शान्त्यै भवतु । "सुशंसः शोभनस्तुतिः “वरुणः देवः “आदित्येभिः आदित्यैर्देवैः सार्धं “शं शान्त्यै “अस्तु भवतु । “जलाषः “रुद्रः दुःखद्रावको देवः “रुद्रेभिः रुद्रैः सार्धं “शं शान्त्यै “नः अस्माकं भवतु । “इह यज्ञे “त्वष्टा देवः "ग्नाभिः देवपत्नीभिः सार्धं “नः “शं शान्त्यै भवतु । इह यज्ञे नः स्तोत्रं “शृणोतु च ॥

शं न॒ः सोमों भवतु॒ ब्रह्म॒ शं न॒ः शं नो॒ ग्रावा॑ण॒ः शमुं सन्तु य॒ज्ञाः ।

शं न॒ः स्वरू॑णां मि॒तयों भवन्तु॒ शं न॑ः प्र॒स्व१॒ः शम्वं॑स्तु वेदिं॑ः ॥७

शम् । न॒ः । सोम॑ः । भ॒व॒तु॒ । ब्रह्म॑ । शम् । न॒ः । शम् । न॒ः । ग्रावा॑णः । शम् । ऊं॒ इतिं॑ । स॒न्तु॒ । य॒ज्ञाः ।

शम् । न॒ः । स्वरू॑णाम् । मि॒तय॑ः । भ॒व॒न्तु॒ । शम् । न॒ः । प्र॒ऽस्व॑ः । शम् । ऊं॒ इतिं॑ । अ॒स्तु॒ । वेदि॑ः ॥७

शम् । नः । सोमः । भवतु । ब्रह्म । शम् । नः । शम् । नः । ग्रावाणः । शम् । ऊं इति । सन्तु । यज्ञाः ।

शम् । नः । स्वरूणाम् । मितयः । भवन्तु । शम् । नः । प्रऽस्वः । शम् । ऊं इति । अस्तु । वेदिः ॥७

“नः अस्माकं “शं शान्त्यै “सोमः “भवतु । “ब्रह्म स्तोत्रमपि “नः अस्माकं “शं शान्त्यै भवतु । “ग्रावाणः अभिषवसाधनभूताः पाषाणा अपि “नः अस्माकं “शं शान्त्यै भवन्तु । “यज्ञाः च नः “शमु शान्त्या एव “सन्तु। "स्वरूणां यूपानां “मितयः उन्मानान्यपि “नः अस्माकं “शं शान्त्यै “भवन्तु । "प्रस्वः ओषधयोऽपि “नः अस्माकं “शं शान्त्यै भवन्तु । "वेदिः अपि नः “शमु शान्त्या एव "अस्तु ।

शं न॒ः सूर्यं उरु॒चक्षा॒ उदें॑तु॒ शं न॒श्चत॑स्रः प्र॒दिशों भवन्तु ।

शं न॒ः पर्वं॑ता ध्रु॒वयों भवन्तु॒ शं न॒ः सिन्धं॑व॒ः शमुं स॒न्त्वाप॑ः ॥८

शम् । न॒ः । सूर्य॑ः । उ॒रु॒ऽचक्षा॑ः । उत् । ए॒तु॒ । शम् । न॒ः । चत॑स्रः । प्र॒ऽदिश॑ः । भ॒व॒न्तु॒ ।

शम् । न॒ः । पर्वं॑ताः । ध्रु॒वय॑ः । भ॒व॒न्तु॒ । शम् । न॒ः । सिन्धं॑वः । शम् । ऊं॒ इतिं॑ । स॒न्तु॒ । आप॑ः ॥८

शम् । नः । सूर्यः । उरुऽचक्षाः । उत् । एतु । शम् । नः । चतस्रः । प्रऽदिशः । भवन्तु ।

शम् । नः । पर्वताः । ध्रुवयः । भवन्तु । शम् । नः । सिन्धवः । शम् । ऊं इति । सन्तु । आपः ॥८

“नः अस्माकं “शं शान्त्यै “सूर्यः “उरुचक्षाः विस्तीर्णतेजाः सन् “उदेतु उदयं प्राप्नोतु । “चतस्रः “प्रदिशः महादिशोऽपि “नः अस्माकं “शं शान्त्यै “भवन्तु । “नः अस्माकं “शं शान्त्यै “पर्वताः “ध्रुवयः ध्रुवाः “भवन्तु। “नः अस्माकं “शं शान्त्यै “सिन्धवः नद्योऽपि भवन्तु । “आपः च नः “शमु शान्त्या एव “सन्तु ॥

शं नो॒ अदि॑तिर्भवतु व्र॒तेभि॒ः शं नो॑ भवन्तु म॒रुत॑ः स्व॒र्काः ।

शं नो॒ विष्णु॒ः शमु॑ पू॒षा नो॑ अस्तु॒ शं नो॑ भ॒वित्रं॒ शम्व॑स्तु वा॒युः ॥९

शम् । न॒ः । अदि॑तिः । भ॒व॒तु॒ । व्र॒तेभिः॑ । शम् । न॒ः । भ॒व॒न्तु॒ । म॒रुतः॑ । सु॒ऽअ॒र्काः ।

शम् । न॒ः । विष्णुः॑ । शम् । ऊँ॒ इति॑ । पू॒षा । न॒ः । अ॒स्तु॒ । शम् । न॒ः । भ॒वित्र॑म् । शम् । ऊँ॒ इति॑ । अ॒स्तु॒ । वा॒युः ॥९

शम् । नः । अदितिः । भवतु । व्रतेभिः । शम् । नः । भवन्तु । मरुतः । सुऽअर्काः ।

शम् । नः । विष्णुः । शम् । ऊं इति । पूषा । नः । अस्तु । शम् । नः । भवित्रम् । शम् । ऊं इति । अस्तु । वायुः ॥९

“अदितिः देवी “व्रतेभिः व्रतैः कर्मभिः सार्धं “नः अस्माकं “शं शान्त्यै “भवतु । “स्वर्काः शोभनस्तुतयः “मरुतः अपि “नः अस्माकं “शं शान्त्यै सन्तु। “विष्णुः व्यापकः “नः अस्माकं “शं शान्त्या अस्तु । “पूषा देवोऽपि “नः अस्माकं “शमु शान्त्या एव “अस्तु । “भवित्रं भुवनमन्तरिक्षमुदकं वा “नः अस्माकं “शं शान्त्या अस्तु । "वायुः अपि नः “शमु शान्त्या एव “अस्तु ।

शं नो॑ दे॒वः स॑वि॒ता त्राय॑माण॒ः शं नो॑ भवन्तू॒षसो॑ विभा॒तीः ।

शं न॑ः प॒र्जन्यो॑ भवतु प्र॒जाभ्य॒ः शं न॒ः क्षेत्र॑स्य॒ पति॑रस्तु श॒म्भुः ॥१०

शम् । न॒ः । दे॒वः । स॒वि॒ता । त्राय॑माणः । शम् । न॒ः । भ॒व॒न्तु॒ । उ॒षसः॑ । वि॒ऽभा॒तीः ।

शम् । न॒ः । प॒र्जन्यः॑ । भ॒व॒तु॒ । प्र॒ऽजाभ्यः॑ । शम् । न॒ः । क्षेत्र॑स्य । पतिः॑ । अ॒स्तु॒ । श॒म्ऽभुः ॥१०

शम् । नः । देवः । सविता । त्रायमाणः । शम् । नः । भवन्तु । उषसः । विऽभातीः ।

शम् । नः । पर्जन्यः । भवतु । प्रऽजाभ्यः । शम् । नः । क्षेत्रस्य । पतिः । अस्तु । शम्ऽभुः ॥१०

“देवः क्रीडनादिगुणयुक्तः “सविता “त्रायमाणः रक्षन् “नः अस्माकं “शं शान्त्यै भवतु । “विभातीः व्युच्छन्त्यः “उषसः अपि “नः अस्माकं “शं शान्त्यै “भवन्तु। “नः अस्माकं “प्रजाभ्यः “पर्जन्यः अपि “शं “भवतु । “शंभुः सुखस्य भावयिता “क्षेत्रस्य “पतिः “नः अस्माकं “शं शान्त्यै “अस्तु ॥ ॥ २९ ॥

शं नो॑ दे॒वा वि॒श्वदे॑वा भवन्तु॒ शं सर॑स्वती स॒ह धी॒भिर॑स्तु ।

शम॑भि॒षाच॒ः शमु॑ राति॒षाच॒ः शं नो॑ दि॒व्याः पार्थि॑वा॒ः शं नो॒ अप्या॑ः ॥११

शम् । न॒: । दे॒वाः । वि॒श्वऽदे॑वाः । भ॒व॒न्तु॒ । शम् । सर॑स्वती । स॒ह । धी॒भिः । अ॒स्तु॒ ।

शम् । अ॒भि॒ऽसाचः॑ । शम् । ऊं॒ इति॑ । रा॒ति॒ऽसाचः॑ । शम् । न॒: । दि॒व्याः । पार्थि॑वाः । शम् । न॒: । अप्याः॑ ॥११

शम् । नः । देवाः । विश्वऽदेवाः । भवन्तु । शम् । सरस्वती । सह । धीभिः । अस्तु ।

शम् । अभिऽसाचः । शम् । ऊं इति । रातिऽसाचः । शम् । नः । दिव्याः । पार्थिवाः । शम् । नः । अप्याः ॥११

“विश्वदेवाः बहुस्तोत्रकाः "देवाः “नः अस्माकं “शं शान्त्यै “भवन्तु । “सरस्वती च “धीभिः स्तुतिभिः कर्मभिर्वा “सह नोऽस्माकं “शं शान्त्यै “अस्तु । “अभिषाचः यज्ञमभितः सेवमानाश्च नः “शं शान्त्यै भवन्तु । “रातिषाचः दानं सेवमाना अपि “शमु शान्त्या एव भवन्तु । “दिव्याः दिवि भवाश्च “नः अस्माकं “शं शान्त्यै भवन्तु । “पार्थिवाः पृथिव्यां संभूताश्च नः शं भवन्तु । “अप्याः अप्स्वन्तरिक्षे भवाश्च । आकाशमापः' इत्यन्तरिक्षनामसु पाठात् । “नः अस्माकं “शं शान्त्यै भवन्तु ।।

शं न॑ः स॒त्यस्य॒ पत॑यो भवन्तु॒ शं नो॒ अर्व॑न्त॒ः शमु॑ सन्तु॒ गाव॑ः ।

शं न॑ ऋ॒भव॑ः सु॒कृत॑ः सु॒हस्ता॒ः शं नो॑ भवन्तु पि॒तरो॒ हवे॑षु ॥१२

शम् । न॒: । स॒त्यस्य॑ । पत॑यः । भ॒व॒न्तु॒ । शम् । न॒: । अर्व॑न्तः । शम् । ऊं॒ इति॑ । स॒न्तु॒ । गावः॑ ।

शम् । न॒: । ऋ॒भवः॑ । सु॒ऽकृतः॑ । सु॒ऽहस्ताः॑ । शम् । न॒: । भ॒व॒न्तु॒ । पि॒तरः॑ । हवे॑षु ॥१२

शम् । नः । सत्यस्य । पतयः । भवन्तु । शम् । नः । अर्वन्तः । शम् । ऊं इति । सन्तु । गावः ।

शम् । नः । ऋभवः । सुऽकृतः । सुऽहस्ताः । शम् । नः । भवन्तु । पितरः । हवेषु ॥१२

“सत्यस्य “पतयः पालकाः सत्यशीला देवाः “नः अस्माकं “शं शान्त्यै “भवन्तु। “अर्वन्तः अश्वाश्च “नः अस्माकं “शं शान्त्यै भवन्तु । “गावः अपि नः “शं शान्त्यै भवन्तु । “सुकृतः सुकर्माणः "सुहस्ताः शोभनहस्ताः “ऋभवः अपि “नः अस्माकं “शं शान्त्यै सन्तु। "हवेषु स्तोत्रेषु सत्सु “पितरः अपि “नः अस्माकं “शं शान्त्यै “भवन्तु ॥

शं नो॑ अ॒ज एक॑पाद्दे॒वो अ॑स्तु॒ शं नोऽहि॑र्बु॒ध्न्य१॒॑ः शं स॑मु॒द्रः ।

शं नो॑ अ॒पां नपा॑त्पे॒रुर॑स्तु॒ शं न॒ः पृश्नि॑र्भवतु दे॒वगो॑पा ॥१३

शम् । न॒: । अ॒जः । एक॑ऽपात् । दे॒वः । अ॒स्तु॒ । शम् । न॒: । अहिः॑ । बु॒ध्न्यः॑ । शम् । स॒मु॒द्रः ।

शम् । न॒: । अ॒पाम् । नपा॑त् । पे॒रुः । अ॒स्तु॒ । शम् । न॒: । पृश्निः॑ । भ॒व॒तु॒ । दे॒वऽगो॑पा ॥१३

शम् । नः । अजः । एकऽपात् । देवः । अस्तु । शम् । नः । अहिः । बुध्न्यः । शम् । समुद्रः ।

शम् । नः । अपाम् । नपात् । पेरुः । अस्तु । शम् । नः । पृश्निः । भवतु । देवऽगोपा ॥१३

“अज “एकपात् अज एकपान्नामधेयः "देवः “नः अस्माकं “शं शान्त्यै “अस्तु । “अहि र्बुध्न्यः च “नः अस्माकं “शं शान्त्या अस्तु । “समुद्रः अपि नः “शं शान्त्या अस्तु । “पेरुः उपद्रवेभ्यः पारयिता “अपां “नपात् अपांनपान्नामधेयोऽपि देवः “नः अस्माकं “शं शान्त्यै “अस्तु । "देवगोपा देवा गोपायितारो यस्यां सा “पृश्निः मरुतां माता “नः अस्माकं “शं शान्त्यै “भवतु ।।

आ॒दि॒त्या रु॒द्रा वस॑वो जुषन्ते॒दं ब्रह्म॑ क्रि॒यमा॑णं॒ नवी॑यः ।

शृ॒ण्वन्तु॑ नो दि॒व्याः पार्थि॑वासो॒ गोजा॑ता उ॒त ये य॒ज्ञिया॑सः ॥१४

आ॒दि॒त्याः । रु॒द्राः । वस॑वः । जु॒ष॒न्त॒ । इ॒दम् । ब्रह्म॑ । क्रि॒यमा॑णम् । नवी॑यः ।

शृ॒ण्वन्तु॑ । नः॒ । दि॒व्याः । पार्थि॑वासः । गोऽजा॑ताः । उ॒त । ये । य॒ज्ञिया॑सः ॥१४

आदित्याः । रुद्राः । वसवः । जुषन्त । इदम् । ब्रह्म । क्रियमाणम् । नवीयः ।

शृण्वन्तु । नः । दिव्याः । पार्थिवासः । गोऽजाताः । उत । ये । यज्ञियासः ॥१४

“नवीयः नवतरमस्माभिः “क्रियमाणम् “इदं “ब्रह्म स्तोत्रम् “आदित्याः दिव्याः। ‘अदितिर्द्यौः ' (ऋ. सं. १. ८९. १०) इति श्रुतेः । रुद्राः आन्तरिक्षाः “वसवः पार्थिवाश्च “जुषन्त जुषन्तां सेवन्ताम् । अन्ये "दिव्याः दिवि भवाः “पार्थिवासः पार्थिवाः “गोजाताः गोः पृश्नेर्जाताः । ‘नाको गौः' इति साधारणनामसु पाठात् । "उत अपि च "ये “यज्ञियासः यज्ञार्हास्ते सर्वेऽपि “नः अस्माकं हवं “शृण्वन्तु ॥

ये दे॒वानां॑ य॒ज्ञिया॑ य॒ज्ञिया॑नां॒ मनो॒र्यज॑त्रा अ॒मृता॑ ऋत॒ज्ञाः ।

ते नो॑ रासन्तामुरुगा॒यम॒द्य यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभि॒ः सदा॑ नः ॥१५

ये । दे॒वाना॑म् । य॒ज्ञियाः॑ । य॒ज्ञिया॑नाम् । मनोः॑ । यज॑त्राः । अ॒मृताः॑ । ऋ॒त॒ऽज्ञाः ।

ते । नः॒ । रा॒स॒न्ता॒म् । उ॒रु॒ऽगा॒यम् । अ॒द्य । यू॒यम् । पा॒त॒ । स्व॒स्तिऽभिः॑ । सदा॑ । नः॒ ॥१५

ये । देवानाम् । यज्ञियाः । यज्ञियानाम् । मनोः । यजत्राः । अमृताः । ऋतऽज्ञाः ।

ते । नः । रासन्ताम् । उरुऽगायम् । अद्य । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥१५

“यज्ञियानां यजनीयानां “देवानाम् अपि “यज्ञियाः यजनीयाः “मनोः प्रजापतेश्च “यजत्राः यजनीयाः "अमृताः मरणरहिताः “ऋतज्ञाः सत्यज्ञाः "ये देवाः सन्ति “ते सर्वे “उरुगायं बहुकीर्तिं पुत्रम् “अद्य “नः अस्मभ्यं “रासन्तां प्रयच्छन्तु । सिद्ध एवोत्तमः पादः ॥ ॥ ३० ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये पञ्चमाष्टके तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

मण्डल ७

ऋग्वेदः सूक्तं ७.३६

ऋग्वेदः - मण्डल ७

← सूक्तं ७.३५ | सूक्तं ७.३६ | सूक्तं ७.३७ →

मैत्रावरुणिर्वसिष्ठः।

दे. विश्वे देवाः । त्रिष्टुप्।

प्र ब्रह्मैतु सदनादृतस्य वि रश्मिभिः ससृजे सूर्यो गाः ।

वि सानुना पृथिवी सस्र उर्वी पृथु प्रतीकमध्येधे अग्निः ॥१॥

इमां वां मित्रावरुणा सुवृक्तिमिषं न कृण्वे असुरा नवीयः ।

इनो वामन्यः पदवीरदब्धो जनं च मित्रो यतति ब्रुवाणः ॥२॥

आ वातस्य ध्रजतो रन्त इत्या अपीपयन्त धेनवो न सूदाः ।

महो दिवः सदने जायमानोऽचिक्रदद्वृषभः सस्मिन्नूधन् ॥३॥

गिरा य एता युनजद्धरी त इन्द्र प्रिया सुरथा शूर धायू ।

प्र यो मन्युं रिरिक्षतो मिनात्या सुक्रतुमर्यमणं ववृत्याम् ॥४॥

यजन्ते अस्य सख्यं वयश्च नमस्विनः स्व ऋतस्य धामन् ।

वि पृक्षो बाबधे नृभि स्तवान इदं नमो रुद्राय प्रेष्ठम् ॥५॥

आ यत्साकं यशसो वावशानाः सरस्वती सप्तथी सिन्धुमाता ।

याः सुष्वयन्त सुदुघाः सुधारा अभि स्वेन पयसा पीप्यानाः ॥६॥

उत त्ये नो मरुतो मन्दसाना धियं तोकं च वाजिनोऽवन्तु ।

मा नः परि ख्यदक्षरा चरन्त्यवीवृधन्युज्यं ते रयिं नः ॥७॥

प्र वो महीमरमतिं कृणुध्वं प्र पूषणं विदथ्यं न वीरम् ।

भगं धियोऽवितारं नो अस्याः सातौ वाजं रातिषाचं पुरंधिम् ॥८॥

अच्छायं वो मरुतः श्लोक एत्वच्छा विष्णुं निषिक्तपामवोभिः ।

उत प्रजायै गृणते वयो धुर्यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥९॥

सायणभाष्यम्

॥ श्रीगणेशाय नमः ।।

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ पञ्चमाष्टके चतुर्थोऽध्याय आरभ्यते । तत्र षडनुवाकात्मकस्य वासिष्ठस्य सप्तमस्य मण्डलस्य तृतीयेऽनुवाके द्वाविंशतिसूक्तानि । तत्र 'प्र ब्रह्म' इति नवर्चं तृतीयं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं पूर्ववद्वैश्वदेवम् । अनुक्रान्तं च--- प्र ब्रह्म नव ' इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

प्र ब्रह्मै॑तु सद॑नादृ॒तस्य॒ वि र॒श्मिभि॑ः ससृजे॒ सूर्यो॒ गाः ।

वि सानु॑ना पृथि॒वी स॑स्र उ॒र्वी पृ॒थु प्रती॑क॒मध्येधें अ॒ग्निः ॥१

प्र । ब्रह्म॑ । ए॒तु॒ । सद॑नात् । ऋ॒तस्य॑ । वि । र॒श्मिऽभि॑ः । स॒सृ॒जे॒ । सूर्य॑ः । गाः ।

वि । सानु॑ना । पृ॒थि॒वी । स॒स्रे॒ । उ॒र्वी । पृ॒थु । प्रती॑कम् । अधि॑ । आ । ई॒धे॒ । अ॒ग्निः ॥१

प्र । ब्रह्म । एतु । सदनात् । ऋतस्य । वि । रश्मिऽभिः । ससृजे । सूर्यः । गाः ।

वि । सानुना । पृथिवी । सस्रे । उर्वी । पृथु । प्रतीकम् । अधि । आ । ईधे । अग्निः ॥१

“ऋतस्य यज्ञस्य “सदनात् स्थानाद्देवयजनदेशात् "ब्रह्म स्तोत्रं स्तुत्यान् सूर्यादीन् “प्र “एतु प्रकर्षेण गच्छतु । किं तद्ब्रह्मेति तदाह । "सूर्यः सर्वस्य प्रेरकः शोभनवीर्यो वा देवः “रश्मिभिः आत्मीयैः किरणैः “गाः अपो वृष्ट्युदकानि “वि “ससृजे विसृजति विमुञ्चति । प्रवर्षति । श्रूयते हि - ‘ याभिरादित्यस्तपति रश्मिभिस्ताभिः पर्जन्यो वर्षति' (तै. आ. १०.६३) इति । स्मृतिश्च भवति – ‘आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ' इति । अत ईदृशं माहात्म्यं सूर्यस्यैव विद्यते नान्यस्य कस्यचिदित्यनेन पादेन सूर्यः

स्तूयते । अपि च “पृथिवी प्रथिता भूमिः “सानुना समुच्छ्रितेन पर्वतादिना “उर्वी विस्तीर्णा सती “वि “सस्ने विसरति व्याप्नोति । तथा “अग्निः “पृथु विस्तीर्णं “प्रतीकं पृथिव्या अवयवं देवयजनलक्षणं स्थानम् “अधि । “अधिपरी अनर्थकौ इत्यधेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां कर्मप्रवचनीययुक्ते°। इति सप्तम्यर्थे द्वितीया । ईदृशे स्थाने “एधे आदीप्यते ॥

इ॒मां वां॑ मित्रावरुणा सुवृ॒क्तिमि॒षं॒ न कृ॑ण्वे असुरा॒ नवीं॑यः ।

इ॒नो वा॑म॒न्यः प॑द॒वीरद॑ब्धो॒ जनं॑ च मि॒त्रो य॑तति ब्रुवा॒णः ॥२

इ॒माम् । वा॒म् । मि॒त्रा॒व॒रु॒णा॒ । सु॒ऽवृ॒क्तिम् । इषं॑म् । न । कृ॒ण्वे॒ । अ॒सु॒रा॒ । नवीं॑यः ।

इ॒नः । वा॒म् । अ॒न्यः । प॒द॒ऽवीः । अद॑ब्धः । जन॑म् । च॒ । मि॒त्रः । य॒त॒ति॒ । ब्रु॒वा॒णः ॥२

इमाम् । वाम् । मित्रावरुणा । सुऽवृक्तिम् । इषम् । न । कृण्वे । असुरा । नवीयः ।

इनः । वाम् । अन्यः । पदऽवीः । अदब्धः । जनम् । च । मित्रः । यतति । ब्रुवाणः ॥२

हे "असुरा असुरौ बलवन्तौ हे "मित्रावरुणा मित्रावरुणौ “वां युवाभ्याम् “इषं “न हषीरूपमन्नमिव “नवीयः नवीयसीम् “इमाम् अस्मदीयां पुरोवर्तिनीं "सुवृक्तिं स्तुतिं “कृण्वे अहं स्तोता करोमि। "वां युवयोः “अन्यः अन्यतरः "इनः प्रभुः “अदब्धः शत्रुभिरहिंसितो वरुणः “पदवीः पदस्य स्थानस्य प्रजनयिता। वरुणो हि धर्माधर्मयोर्धारयितेति पदवीरित्युच्यते । “ब्रुवाणः अस्माभिः स्तूयमानः “मित्रः “च “जनं सर्वं प्राणिजातं “यतति यातयति प्रवर्तयति । तथा च श्रूयते - मित्रो जनान्यातयति बुवाणः' (ऋ. सं. ३. ५९. ५) इति ॥

आ वात॑स्य॒ ध्रज॑तो रन्त इ॒त्या अपीं॑पयन्त धे॒नवो॒ न सूदा॑ः ।

म॒हो दि॒वः सद॑ने॒ जाय॑मा॒नोऽचिं॑क्रदद्वृष॒भः सस्मि॒न्नूध॑न् ॥३

आ । वात॑स्य । ध्रज॑तः । र॒न्ते॒ । इ॒त्याः । अपीं॑पयन्त । धे॒नवः॑ । न । सूदाः॑ ।

म॒हः । दि॒वः । सद॑ने । जाय॑मानः । अचिं॑क्रदत् । वृ॒ष॒भः । सस्मिं॑न् । ऊध॑न् ॥३

आ । वातस्य । ध्रजतः । रन्ते । इत्याः । अपीपयन्त । धेनवः । न । सूदाः ।

महः । दिवः । सदने । जायमानः । अचिक्रदत् । वृषभः । सस्मिन् । ऊधन् ॥३

“ध्रजतः गच्छतः “वातस्य वायोः “इत्याः गतयः “आ “रन्ते अभितो रमन्ते । तथा “सूदाः ।‘सूद प्रेरणे ' इति धातुः । क्षीरस्य प्रेरयित्र्यः “धेनवो “न । नेति चार्थे । गावश्च “अपीपयन्त प्यायन्ते एधन्ते । अपि च “महः महतः “दिवः द्योतमानस्यादित्यस्य “सदने स्थानेऽन्तरिक्षे “जायमानः उत्पद्यमानः “वृषभः वर्षणशीलः पर्जन्यः “सस्मिन्नूधन् तस्मिन् अन्तरिक्षे “अचिक्रदत् ॥

गि॒रा य ए॒ता यु॒नज॒द्धरीं॑ त॒ इन्द्र॑ प्रि॒या सु॒रथा॑ शूर धा॒यू ।

प्र यो म॒न्युं रिरि॑क्षतो मि॒नात्या सु॒क्रतु॑मर्य॒मणं॑ ववृत्याम् ॥४

गि॒रा । यः । ए॒ता । यु॒नज॑त् । हरी॒ इति॑ । ते॒ । इन्द्र॑ । प्रि॒या । सु॒ऽरथा॑ । शू॒र॒ । धा॒यू इति॑ ।

प्र । यः । म॒न्युम् । रिरि॑क्षतः । मि॒नाति॑ । आ । सु॒ऽक्रतु॑म् । अ॒र्य॒मणं॑म् । व॒वृ॒त्या॒म् ॥४

गिरा । यः । एता । युनजत् । हरी इति । ते । इन्द्र । प्रिया । सुऽरथा । शूर । धायू इति ।

प्र । यः । मन्युम् । रिरिक्षतः । मिनाति । आ । सुऽक्रतुम् । अर्यमणम् । ववृत्याम् ॥४

अस्याः पूर्वोऽर्धर्च इन्द्रस्तुतिरपरोऽर्यम्णः स्तुतिः । हे “शूर विक्रान्त “इन्द्र "ते तव “प्रिया प्रियौ “सुरथा सुष्ठुरंहणौ “धायू धारकौ “एता एतौ “हरी त्वदीयावश्वौ “यः जनः “गिरा स्तुतिरूपया वाचा “युनजत् रथे युञ्ज्यात् हे इन्द्र त्वम् अस्य यागमायाहीति शेषः । “यः अर्यमा “रिरिक्षतः हिंसितुमिच्छतः शत्रोः संबन्धिनं “मन्युं कोपं “प्र “मिनाति प्रकर्षेण हिनस्ति “सुक्रतुं शोभनकर्माणम् “अर्यमणम् “आ “ववृत्यां स्तुत्यावर्तयामि ॥

यज॑न्ते अस्य स॒ख्यं वय॑श्च नम॒स्विन॒ः स्व ऋ॒तस्य॒ धाम॑न् ।

वि पृक्षो॑ बाबधे॒ नृभि॒ः स्तवा॑न इ॒दं नमो॑ रु॒द्राय॒ प्रेष्ठ॑म् ॥५

यज॑न्ते । अ॒स्य॒ । स॒ख्यम् । वयः॑ । च॒ । न॒म॒स्विनः॑ । स्वे । ऋ॒तस्य॑ । धाम॑न् ।

वि । पृक्षः॑ । बा॒बु॒धे॒ । नृऽभिः॑ । स्तवा॑नः । इ॒दम् । नमः॑ । रु॒द्राय॑ । प्रेष्ठ॑म् ॥५

यजन्ते । अस्य । सख्यम् । वयः । च । नमस्विनः । स्वे । ऋतस्य । धामन् ।

वि । पृक्षः । बाबधे । नृऽभिः । स्तवानः । इदम् । नमः । रुद्राय । प्रेष्ठम् ॥५

अनया रुद्रः स्तूयते । “नमस्विनः हविर्लक्षणान्नवन्तः “स्वे स्वकीये “ऋतस्य यज्ञस्य “धामन् धामनि स्थाने । स्वकीये यज्ञगृहे स्थिता इत्यर्थः। “वयश्च गन्तारः कर्माणि कुर्वाणा यजमानाः “अस्य रुद्रस्य “सख्यं सखित्वमुद्दिश्य "यजन्ते पूजयन्ति । “नृभिः नेतृभिः “स्तवानः स्तूयमानो रुद्रः "पृक्षः अन्नं स्तोतृषु “वि “बाबधे विबध्नाति । ददातीत्यर्थः । “प्रेष्ठं रुद्रस्य प्रियतमम् “इदं “नमः तस्मै "रुद्राय मया क्रियते ॥ ॥ १ ॥

आ यत्सा॒कं य॒शसो॑ वावश॒ानाः सर॑स्वती स॒प्तथी॒ सिन्धु॑माता ।

याः सु॒ष्वय॑न्त सु॒दुघा॒ः सुधा॒रा अ॒भि स्वेन॒ पय॑सा॒ पीप्या॑नाः ॥६

आ । यत् । सा॒कम् । य॒शसः॑ । वा॒व॒शा॒नाः । सर॑स्वती । स॒प्तथी॑ । सिन्धु॑ऽमाता ।

याः । सु॒स्वय॑न्त । सु॒ऽदुघाः॑ । सु॒ऽधा॒राः । अ॒भि । स्वेन॑ । पय॑सा । पीप्या॑नाः ॥६

आ । यत् । साकम् । यशसः । वावशानाः । सरस्वती । सप्तथी । सिन्धुऽमाता ।

याः । सुस्वयन्त । सुऽदुघाः । सुऽधाराः । अभि । स्वेन । पयसा । पीप्यानाः ॥६

“यत् यासां गङ्गादीनां नदीनां मध्ये “सिन्धुमाता अपां मातृभूता “सरस्वती एतदाख्या नदी "सप्तथी सप्तमी भवति “सुदुघाः कामान् दोग्धुं सुशक्याः “सुधाराः शोभनधारो पेताश्च नद्यः "सुष्वयन्त सुष्वयन्ते। गतिकर्मैतत् । प्रवहन्ति । “स्वेन स्वकीयेन “पयसा उदकेन “अभि "पीप्यानाः “याः च अभिवर्धयन्त्यः “यशसः अन्नवत्यः "वावशानाः कामयमाना नद्यः “साकं युगपदेव “आ गच्छन्तु । आ इत्युपसर्गस्य योग्यक्रियाध्याहारः ॥

उ॒त त्ये नो॑ म॒रुतो॑ मन्दसा॒ना धियं॑ तो॒कं च॑ वा॒जिनो॑ऽवन्तु ।

मा न॒ः परि॑ ख्य॒दक्ष॑रा॒ चर॒न्त्यवी॑वृध॒न्युज्यं॒ ते र॒यिं न॑ः ॥७

उ॒त । त्ये । न॒ः । म॒रुत॑ः । म॒न्द॒सा॒नाः । धियं॑म् । तो॒कम् । च॒ । वा॒जिन॑ः । अ॒व॒न्तु॒ ।

मा । न॒ः । परि॑ । ख्य॒त् । अक्ष॑रा । चर॑न्ती । अवी॑वृधन् । युज्य॑म् । ते । र॒यिम् । न॒ः ॥७

उत । त्ये । नः । मरुतः । मन्दसानाः । धियम् । तोकम् । च । वाजिनः । अवन्तु ।

मा । नः । परि । ख्यत् । अक्षरा । चरन्ती । अवीवृधन् । युज्यम् । ते । रयिम् । नः ॥७

"उत अपि च “मन्दसानाः मोदमानाः “वाजिनः वेगवन्तः “त्ये ते “मरुतः “नः अस्मदीयं “धियं यज्ञाख्यं कर्म “तोकं “च अस्मदीयं पुत्रं च “अवन्तु रक्षन्तु । “अक्षरा व्याप्ता “चरन्ती वाग्देवता च “नः अस्मान् “परि त्यक्त्वा अस्मद्व्यतिरिक्तानन्यान् “मा “ख्यत् मा द्राक्षीत् । “ते पूर्वोक्ता मरुतो वाक्च “युज्यं युक्तमपि “नः अस्मदीयं “रयिं धनम् अवीवृधन् वर्धयन्तु ॥

प्र वो॑ म॒हीम॒रम॑तिं कृणुध्वं॒ प्र पू॒षणं॑ विद॒थ्यं१॒॑ न वी॒रम् ।

भगं॑ धि॒यो॑ऽवि॒तारं॑ नो अ॒स्याः सा॒तौ वाजं॑ राति॒षाचं॒ पुरं॑धिम् ॥८

प्र । व॒ः । म॒हीम् । अ॒रम॑तिम् । कृ॒णु॒ध्व॒म् । प्र । पू॒षणं॑म् । वि॒द॒थ्यं॑म् । न । वी॒रम् ।

भगं॑म् । धि॒यः । अ॒वि॒तार॑म् । न॒ः । अ॒स्याः । सा॒तौ । वाजं॑म् । रा॒ति॒ऽसाचं॑म् । पुरं॑म्ऽधिम् ॥८

प्र । वः । महीम् । अरमतिम् । कृणुध्वम् । प्र । पूषणम् । विदथ्यम् । न । वीरम् ।

भगम् । धियः । अवितारम् । नः । अस्याः । सातौ । वाजम् । रातिऽसाचम् । पुरम्ऽधिम् ॥८

हे स्तोतारः “वः यूयम् “अरमतिम् उपरतिरहितां “महीं महतीं भूमिं “प्र “कृणुध्वम् आह्वयत । तथा “विदथ्यं यज्ञार्हं “वीरं “न सर्वेषां प्रेरकं च “पूषणम् एतन्नामकं देवं “प्र कृणुध्वम् । तथा “अस्याः “धियः “नः अस्मदीयस्यास्य कर्मणः “अवितारं रक्षितारं “भगं देवं

चाह्वयत । अपि च “सातौ अस्मदीये यज्ञे युद्धे वा “वाजम् ऋभूणामन्यतमं देवमाह्वयत । कीदृशं वाजम् । “रातिषाचं दानसेवकं “पुरंधिं पुराणां धारयितारम् ॥

यज्ञपुच्छे अच्छायं वः' इति चमसिनः स्वं स्वं चमसमभिमृशेयुः । सूत्रितं च - अच्छायं वो मरुतः श्लोक एत्वित्येतयाभिमृशन्ति' (आश्व. श्रौ. ६. १२) इति ॥

अच्छा॒यं वो॑ मरुत॒ः श्लोक॑ ए॒त्वच्छा॒ विष्णुं॑ निषिक्त॒पामवो॑भिः ।

उ॒त प्र॒जायै॑ गृण॒ते वयो॑ धुर्यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभि॒ः सदा॑ नः ॥९

अच्छ॑ । अ॒यम् । व॒ः । म॒रु॒त॒ः । श्लोकः॑ । ए॒तु॒ । अच्छ॑ । विष्णु॑म् । नि॒सि॒क्त॒ऽपाम् । अवः॑ऽभिः ।

उ॒त । प्र॒ऽजायै॑ । गृ॒ण॒ते । वयः॑ । धु॒ः । यू॒यम् । पा॒त॒ । स्व॒स्तिऽभिः॑ । सदा॑ । न॒ः ॥९

अच्छ । अयम् । वः । मरुतः । श्लोकः । एतु । अच्छ । विष्णुम् । निसिक्तऽपाम् । अवःऽभिः ।

उत । प्रऽजायै । गृणते । वयः । धुः । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥९

हे “मरुतः “वः युष्मान् "अयं “श्लोकः अस्मदीयमिदं स्तोत्रम् "अच्छ “एतु अभिगच्छतु । “निषिक्तपां निषिक्तस्य गर्भस्य रक्षितारम् । यद्वा । चमसे निषिक्तानां सोमानां पातारम् । “अवोभिः अस्मद्विषयरक्षणैर्युक्तं “विष्णुं चास्मदीयं स्तोत्रम् "अच्छ एतु । “उत अपि च मरुतो विष्णुश्च "गृणते स्तुवते मह्यं "प्रजायै पुत्ररूपां प्रजां “वयः अन्नं च “धुः अधुः दधतु । हे मरुतो हे विष्णो “यूयं “स्वस्तिभिः अविनाशैः “नः अस्मान् “सदा सर्वदा "पात रक्षत ॥ ॥ १॥

मण्डल ७

सूक्तं ७.१	सूक्तं ७.२१	सूक्तं ७.४१	सूक्तं ७.६१	सूक्तं ७.८१	
सूक्तं ७.२	सूक्तं ७.२२	सूक्तं ७.४२	सूक्तं ७.६२	सूक्तं ७.८२	
सूक्तं ७.३	सूक्तं ७.२३	सूक्तं ७.४३	सूक्तं ७.६३	सूक्तं ७.८३	
सूक्तं ७.४	सूक्तं ७.२४	सूक्तं ७.४४	सूक्तं ७.६४	सूक्तं ७.८४	
सूक्तं ७.५	सूक्तं ७.२५	सूक्तं ७.४५	सूक्तं ७.६५	सूक्तं ७.८५	
सूक्तं ७.६	सूक्तं ७.२६	सूक्तं ७.४६	सूक्तं ७.६६	सूक्तं ७.८६	
सूक्तं ७.७	सूक्तं ७.२७	सूक्तं ७.४७	सूक्तं ७.६७	सूक्तं ७.८७	
सूक्तं ७.८	सूक्तं ७.२८	सूक्तं ७.४८	सूक्तं ७.६८	सूक्तं ७.८८	
सूक्तं ७.९	सूक्तं ७.२९	सूक्तं ७.४९	सूक्तं ७.६९	सूक्तं ७.८९	सूक्तं ७.१०१
सूक्तं ७.१०	सूक्तं ७.३०	सूक्तं ७.५०	सूक्तं ७.७०	सूक्तं ७.९०	सूक्तं ७.१०२
सूक्तं ७.११	सूक्तं ७.३१	सूक्तं ७.५१	सूक्तं ७.७१	सूक्तं ७.९१	सूक्तं ७.१०३
सूक्तं ७.१२	सूक्तं ७.३२	सूक्तं ७.५२	सूक्तं ७.७२	सूक्तं ७.९२	सूक्तं ७.१०४
सूक्तं ७.१३	सूक्तं ७.३३	सूक्तं ७.५३	सूक्तं ७.७३	सूक्तं ७.९३	
सूक्तं ७.१४	सूक्तं ७.३४	सूक्तं ७.५४	सूक्तं ७.७४	सूक्तं ७.९४	
सूक्तं ७.१५	सूक्तं ७.३५	सूक्तं ७.५५	सूक्तं ७.७५	सूक्तं ७.९५	
सूक्तं ७.१६	सूक्तं ७.३६	सूक्तं ७.५६	सूक्तं ७.७६	सूक्तं ७.९६	
सूक्तं ७.१७	सूक्तं ७.३७	सूक्तं ७.५७	सूक्तं ७.७७	सूक्तं ७.९७	
सूक्तं ७.१८	सूक्तं ७.३८	सूक्तं ७.५८	सूक्तं ७.७८	सूक्तं ७.९८	
सूक्तं ७.१९	सूक्तं ७.३९	सूक्तं ७.५९	सूक्तं ७.७९	सूक्तं ७.९९	
सूक्तं ७.२०	सूक्तं ७.४०	सूक्तं ७.६०	सूक्तं ७.८०	सूक्तं ७.१००	

ऋग्वेदः सूक्तं ७.३७

दे. विश्वे देवाः। त्रिष्टुप्।

आ वो वाहिष्ठो वहतु स्तवध्यै रथो वाजा ऋभुक्षणो अमृक्तः ।

अभि त्रिपृष्ठैः सवनेषु सोमैर्मदे सुशिप्रा महभिः पृणध्वम् ॥१॥

यूयं ह रत्नं मघवत्सु धत्थ स्वर्दृश ऋभुक्षणो अमृक्तम् ।

सं यज्ञेषु स्वधावन्तः पिबध्वं वि नो राधांसि मतिभिर्दयध्वम् ॥२॥

उवोचिथ हि मघवन्देष्णं महो अर्भस्य वसुनो विभागे ।

उभा ते पूर्णा वसुना गभस्ती न सूनृता नि यमते वसव्या ॥३॥

त्वमिन्द्र स्वयशा ऋभुक्षा वाजो न साधुरस्तमेष्यृक्वा ।

वयं नु ते दाश्वांसः स्याम ब्रह्म कृण्वन्तो हरिवो वसिष्ठाः ॥४॥

सनितासि प्रवतो दाशुषे चिद्याभिर्विवेषो हर्यश्व धीभिः ।

ववन्मा नु ते युज्याभिरूती कदा न इन्द्र राय आ दशस्येः ॥५॥

वासयसीव वेधसस्त्वं नः कदा न इन्द्र वचसो बुबोधः ।

अस्तं तात्या धिया रयिं सुवीरं पृक्षो नो अर्वा न्युहीत वाजी ॥६॥

अभि यं देवी निरृतिश्चिदीशे नक्षन्त इन्द्रं शरदः सुपृक्षः ।

उप त्रिबन्धुर्जरदष्टिमेत्यस्ववेशं यं कृणवन्त मर्ताः ॥७॥

आ नो राधांसि सवित स्तवध्या आ रायो यन्तु पर्वतस्य रातौ ।

सदा नो दिव्यः पायुः सिषक्तु यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥८॥

सायणभाष्यम्

‘आ वो वाहिष्ठः ' इत्यष्टर्चं चतुर्थं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं वैश्वदेवम् । अनुक्रम्यते च - ‘आ वोऽष्टौ ' इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

आ वो॒ वाहि॑ष्ठो वहतु स्त॒वध्यै॑ रथो॑ वाजा ऋभुक्षणो॒ अमृ॑क्तः ।

अ॒भि त्रि॑पृ॒ष्ठैः सव॑नेषु॒ सोमै॒र्मदे॑ सुशिप्रा म॒हभि॑ः पृणध्वम् ॥१

आ । व॒ः । वाहि॑ष्ठः । व॒ह॒तु॒ । स्त॒वध्यै॑ । रथः॑ । वा॒जा॒ः । ऋ॒भु॒क्ष॒ण॒ः । अमृ॑क्तः ।

अ॒भि । त्रि॑ऽपृ॒ष्ठैः । सव॑नेषु । सोमैः॑ । मदे॑ । सु॒ऽशि॒प्रा॒ः । म॒हऽभिः॑ । पृ॒ण॒ध्व॒म् ॥१

आ । वः । वाहिष्ठः । वहतु । स्तवध्यै । रथः । वाजाः । ऋभुक्षणः । अमृक्तः ।

अभि । त्रिऽपृष्ठैः । सवनेषु । सोमैः । मदे । सुऽशिप्राः । महऽभिः । पृणध्वम् ॥१

अनेन द्वृचेन ऋभवः स्तूयन्ते। “ऋभुक्षणः विस्तीर्णस्य तेजसो निवासभूता हे "वाजाः ऋभवः “वाहिष्ठः वोढृतमः “स्तवध्यै स्तोतुमर्हः “अमृक्तः केनाप्यहिंसितो युष्मदीयः “रथः “वः युष्मान् “आ “वहतु आ समन्तादस्मदीयं यज्ञं प्रापयतु । हे “सुशिप्राः शोभनहनवः यूयं तेन रथेनागत्य “सवनेषु अस्मदीययज्ञेषु "मदे मदनिमित्ते “त्रिपृष्ठैः क्षीरदधिसक्तुमिश्रैः "महभिः महद्भिः “सोमैः “अभि "पृणध्वं युष्मदीयं जठरमभिपूरयत । स रथो युष्मानावहत्विति पूर्वेणान्वयः ।।

यू॒यं ह॒ रत्नं॑ म॒घव॑त्सु धत्थ स्व॒र्दृश॑ ऋभुक्षणो॒ अमृ॑क्तम् ।

सं य॒ज्ञेषु॑ स्वधावन्तः पिबध्वं॒ वि नो॒ राधां॑सि म॒तिभि॑र्दयध्वम् ॥२

यू॒यम् । ह॒ । रत्नं॑म् । म॒घव॑त्ऽसु । ध॒त्थ॒ । स्व॒ःऽदृशः॑ । ऋ॒भु॒क्ष॒ण॒ः । अमृ॑क्तम् ।

सम् । य॒ज्ञेषु॑ । स्व॒धा॒ऽव॒न्त॒ः । पि॒ब॒ध्व॒म् । वि । न॒ः । राधां॑सि । म॒तिऽभिः॑ । द॒य॒ध्व॒म् ॥२

यूयम् । ह । रत्नम् । मघवत्ऽसु । धत्थ । स्वःऽदृशः । ऋभुक्षणः । अमृक्तम् ।

सम् । यज्ञेषु । स्वधाऽवन्तः । पिबध्वम् । वि । नः । राधांसि । मतिऽभिः । दयध्वम् ॥२

हे "ऋभुक्षणः हे ऋभवः "स्वर्दृशः स्वर्गं पश्यन्तः "यूयं "ह यूयमेव "मघवत्सु हविर्लक्षणान्नवत्स्वस्मासु निमित्तेषु "अमृक्तम् अहिंसितम्। चोरादिभिर्नापहृतमित्यर्थः । "रत्नं रमणीयं "धत्थ धारयथ। तदनन्तरं "स्वधावन्तः बलवन्तस्ते यूयं "यज्ञेषु अस्मदीययज्ञेषु "सं "पिबध्वं सम्यक् सोमं पिबत । अपि च यूयं "मतिभिः धनहेतुभिः "नः अस्मभ्यं "राधांसि धनानि "वि "दयध्वं विशेषेण दत्त ।।

उवोचिंथ हि मंघवन्देष्णं महो अर्भंस्य वसुंनो विभागे ।

उभा तें पूर्णा वसुंना गभंस्ती न सूनृता नि यंमते वसव्यां ॥३

उवोचिंथ । हि । मघऽवन् । देष्णम् । महः । अर्भंस्य । वसुंनः । विऽभागे ।

उभा । ते । पूर्णा । वसुंना । गभंस्ती इतिं । न । सूनृतां । नि । यमते । वसव्यां ॥३

उवोचिथ । हि । मघऽवन् । देष्णम् । महः । अर्भस्य । वसुनः । विऽभागे ।

उभा । ते । पूर्णा । वसुना । गभस्ती इति । न । सूनृता । नि । यमते । वसव्या ॥३

' उवोचिथ ' इत्याद्याः पञ्चर्च इन्द्रदेवताकाः। हे "मघवन् धनवन्निन्द्र त्वं "महः महतः "अर्भस्य अल्पस्य च "वसुनः धनस्य "विभागे परिचरणानुकूले दाननिमित्ते "देष्णं धनम् "उवोचिथ "हि सेवसे खलु। उचतिः सेवाकर्मा। तथा "ते त्वदीयौ "उभा उभौ "गभस्ती बाहू "वसुना धनेन "पूर्णा संपूर्णौ भवतः । ते त्वदीया "सूनृता वाक् "वसव्या वसूनि धनानि "न "नि "यमते न नियच्छति । यद्वा । वसव्या वसुषु धनेषु साधुः सूनृता वाक् धनेन संपूर्णौ त्वदीयौ बाहू न नियच्छति । नाल्पं प्रदापयतीत्यर्थः ॥ ।

त्वमिंन्द्र स्वयंशा ऋभुक्षा वाजो न साधुरस्तंमेष्यृक्वां ।

वयं नु तें दाश्वांसः स्याम ब्रह्मं कृण्वन्तों हरिवो वसिंष्ठाः ॥४

त्वम् । इन्द्र । स्वऽयंशाः । ऋभुक्षाः । वाजः । न । साधुः । अस्तंम् । एषि । ऋक्वां ।

वयम् । नु । ते । दाश्वांसः । स्याम । ब्रह्मं । कृण्वन्तः । हरिऽवः । वसिंष्ठाः ॥४

त्वम् । इन्द्र । स्वऽयशाः । ऋभुक्षाः । वाजः । न । साधुः । अस्तम् । एषि । ऋक्वा ।

वयम् । नु । ते । दाश्वांसः । स्याम । ब्रह्म । कृण्वन्तः । हरिऽवः । वसिष्ठाः ॥४

हे इन्द्र "स्वयशाः असाधारणकीर्तिः "ऋभुक्षाः ऋभुनिवासकः ऋभूणामीश्वरो वा "त्वं "साधुः साधकः "वाजः "न अन्नमिव "ऋक्वा ऋक्वणः स्तोतुर्मम "अस्तं गृहम् "एषि प्राप्नुहि । "नु अद्य "वसिष्ठाः एतत्संज्ञका ऋषयः "वयं हे "हरिवः स्वकीयाश्वोपेतेन्द्र "ते त्वदर्थं "दाश्वांसः हविर्लक्षणान्नं दत्तवन्तः "ब्रह्म स्तोत्रं "कृण्वन्तः कुर्वन्तः सन्तः "स्याम भवेम ।

सनिंतासि प्रवतों दाशुषें चिद्याभिर्विवेंषो हर्यश्व धीभिः ।

ववन्मा नु ते युज्यांभिरूती कदा नं इन्द्र राय आ दंशस्येः ॥५

सनिंता । असि । प्रऽवतः । दाशुषें । चित् । याभिः । विवेंषः । हरिऽअश्व । धीभिः ।

ववन्म । नु । ते । युज्यांभिः । ऊती । कदा । नः । इन्द्र । रायः । आ । दशस्येः ॥५

सनिता । असि । प्रऽवतः । दाशुषे । चित् । याभिः । विवेषः । हरिऽअश्व । धीभिः ।

ववन्म । नु । ते । युज्याभिः । ऊती । कदा । नः । इन्द्र । रायः । आ । दशस्येः ॥५

हे “हर्यश्व हरिनामकाश्वेन्द्र त्वं “याभिः “धीभिः अस्मदीयाभिः स्तुतिभिः “विवेषः व्याप्नोषि स त्वं “दाशुषे “चित् हविर्दत्तवते यजमानायापि “प्रवतः प्रवणस्य धनस्य “सनिता “असि दाता भवसि । अपि च हे इन्द्र त्वं “नः अस्मभ्यं “कदा कस्मिन् काले “रायः धनानि “आ “दशस्येः प्रयच्छेः । “नु अद्य “ते तव “युज्याभिः योग्याभिः “ऊती उतिभी रक्षाभिः “ववन्म त्वां संभजेम ॥ ॥ ३ ॥

वासयंसीव वेधसस्त्वं नंः कदा नं इन्द्र वचंसो बुबोधः ।

अस्तं तात्या धिया रयिं सुवीरं पृक्षो नो अर्वा न्युंहीत वाजी ॥६

वासयंसिऽइव । वेधसः । त्वम् । नः । कदा । नः । इन्द्र । वचंसः । बुबोधः ।

अस्तंम् । तात्या । धिया । रयिम् । सुऽवीरंम् । पृक्षः । नः । अर्वा । नि । उहीत । वाजी ॥६

वासयसिऽइव । वेधसः । त्वम् । नः । कदा । नः । इन्द्र । वचसः । बुबोधः ।

अस्तम् । तात्या । धिया । रयिम् । सुऽवीरम् । पृक्षः । नः । अर्वा । नि । उहीत । वाजी ॥६

हे इन्द्र “त्वं “कदा कस्मिन् काले “नः अस्मदीयं “वचसः वचोरूपं स्तोत्रं “बुबोधः अवगच्छेः। तथा स त्वं “वेधसः स्तोतॄनस्मान् “वासयसीव। इवेदानीमर्थे । इदानीं स्वकीये स्थानेऽवस्थापयसि । किंच “वाजी बलवान् “अर्वा वेगवांस्त्वदीयोऽश्वः । “तात्या। तनोतेरिदं रूपम्। संततया “धिया अस्मत्प्रेरितया स्तुत्या हेतुभूतया “सुवीरं शोभनपुत्रोपेतं “रयिं त्वदीयं धनं "पृक्षः अन्नं च “नः अस्मदीयम् “अस्तं गृहं “नि उहीत निवहेत् ॥

अभि यं देवी निरृंतिश्चिदीशे नक्षंन्त इन्द्रं शरदंः सुपृक्षंः ।

उपं त्रिबन्धुर्जरदंष्टिमेत्यस्ववेशं यं कृणवंन्त मर्ताः ॥७

अभि । यम् । देवी । निःऽऋंतिः । चित् । ईशें । नक्षंन्ते । इन्द्रंम् । शरदः । सुऽपृक्षः ।

उपं । त्रिऽबन्धुः । जुरत्ऽअंष्टिम् । एति । अस्वंवेशम् । यम् । कृणवंन्त । मर्ताः ॥७

अभि । यम् । देवी । निःऽऋतिः । चित् । ईशे । नक्षन्ते । इन्द्रम् । शरदः । सुऽपृक्षः ।

उप । त्रिऽबन्धुः । जरत्ऽअष्टिम् । एति । अस्ववेशम् । यम् । कृणवन्त । मर्ताः ॥७

"देवी द्योतमाना "निर्ऋतिश्चित् भूमिरपि "ईशे ॥ कृत्यार्थे केन्प्रत्ययः ॥ ईशितव्या स्वभूता सती "यम् "इन्द्रम् "अभि नक्षते व्याप्नोति । "सुपृक्षः शोभनान्नैरुपेताः "शरदः संवत्सराश्च यमिन्द्रं "नक्षन्ते व्याप्नुवन्ति । "मर्ताः मरणधर्माणः स्तोतारो वयं "यम् इन्द्रम् "अस्ववेशं स्वकीये स्थानेऽनुपविशन्तं "कृणवन्त कुर्वन्ति । त्रिबन्धुः त्रयाणां लोकानां बन्धको विधारकः स इन्द्रः "जरदष्टिं जरज्जीर्णमष्टिरशनं यस्य बलस्य हेतुभूतं तद्बलम् "उप "एति उपगच्छति ॥

आ नो राधांसि सवितः स्तुवध्या आ रायों यन्तु पर्वंतस्य रातौ ।

सदां नो दिव्यः पायुः सिंषक्तु यूयं पांत स्वस्तिभिः सदां नः ॥८

आ । नः । राधांसि । सवितरितिं । स्तवध्यैं । आ । रायः । यन्तु । पर्वंतस्य । रातौ ।

सदां । नः । दिव्यः । पायुः । सिसक्तु । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदां । नः ॥८

आ । नः । राधांसि । सवितरिति । स्तवध्यै । आ । रायः । यन्तु । पर्वतस्य । रातौ ।

सदा । नः । दिव्यः । पायुः । सिसक्तु । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥८

हे "सवितः सर्वस्य प्रेरक देव त्वत्सकाशात् "स्तवध्यै स्तोतुं योग्यानि "राधांसि धनानि । "नः अस्मान् "आ "यन्तु आगच्छन्तु । "पर्वतस्य । पर्वत इति कश्चिदिन्द्रस्य सखा । एतत्संज्ञकस्य देवस्य "रातौ दाने सति "रायः धनान्यस्मान् "आ यन्तु। "पायुः सर्वस्य पालकः "दिव्यः दिवि भवः स इन्द्रः "सदा सर्वदा "नः अस्मान् "सिषक्तु रक्षकत्वेन सेवताम् । अस्मिन् सूक्ते ये प्रतिपादिता देवास्ते सर्वे "यूयं "नः अस्मान् "स्वस्तिभिः कल्याणैः "सदा "पात पालयत ॥ ॥ ४ ॥

मण्डल ७

ऋग्वेदः सूक्तं ७.३८

ऋग्वेदः - मण्डल ७
← सूक्तं ७.३७ सूक्तं ७.३८ सूक्तं ७.३९ →
मैत्रावरुणिर्वसिष्ठः।

दे. १-६ सविता, ६ उत्तरार्धस्य भगो वा, ७-८ वाजिनः। त्रिष्टुप्।

कीर्तिमुखस्य मुखतः रत्नानां उत्पत्तिः

उदु ष्य देवः सविता ययाम हिरण्ययीममतिं यामशिश्रेत् ।

नूनं भगो हव्यो मानुषेभिर्वि यो रत्ना पुरूवसुर्दधाति ॥१॥

उदु तिष्ठ सवितः श्रुध्यस्य हिरण्यपाणे प्रभृतावृतस्य ।

व्युर्वीं पृथ्वीममतिं सृजान आ नृभ्यो मर्तभोजनं सुवानः ॥२॥

अपि ष्टुतः सविता देवो अस्तु यमा चिद्विश्वे वसवो गृणन्ति ।

स न स्तोमान्नमस्यश्चनो धाद्विश्वेभिः पातु पायुभिर्नि सूरीन् ॥३॥

अभि यं देव्यदितिर्गृणाति सवं देवस्य सवितुर्जुषाणा ।

अभि सम्राजो वरुणो गृणन्त्यभि मित्रासो अर्यमा सजोषाः ॥४॥

अभि ये मिथो वनुषः सपन्ते रातिं दिवो रातिषाचः पृथिव्याः ।

अहिर्बुध्न्य उत नः शृणोतु वरूत्र्येकधेनुभिर्नि पातु ॥५॥

अनु तन्नो जास्पतिर्मंसीष्ट रत्नं देवस्य सवितुरियानः ।

भगमुग्रोऽवसे जोहवीति भगमनुग्रो अध याति रत्नम् ॥६॥

शं नो भवन्तु वाजिनो हवेषु देवताता मितद्रवः स्वर्काः ।

जम्भयन्तोऽहिं वृकं रक्षांसि सनेम्यस्मद्युयवन्नमीवाः ॥७॥

वाजेवाजेऽवत वाजिनो नो धनेषु विप्रा अमृता ऋतज्ञाः ।

अस्य मध्वः पिबत मादयध्वं तृप्ता यात पथिभिर्देवयानैः ॥८॥

सायणभाष्यम्

‘उदु ष्य देवः' इत्यष्टर्चं पञ्चमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं सवितृदेवताकम् । सप्तम्यष्टम्यौ वाजिदेवताके। ‘भगमुग्रोऽवसे ' इत्यर्धर्चो भगदेवत्यः सावित्रो वा । तथा चानुक्रमणिका - उदु ष्य सावित्रमन्त्ये वाजिन्यौ भगमिति भागो वार्धर्चः' इति । गतः सूक्तविनियोगः ॥

उदु॒ ष्य दे॒वः स॑वि॒ता य॑याम हिर॒ण्ययी॑म॒मतिं॒ यामशिं॑श्रेत् ।

नू॒नं भगो॒ हव्यो॒ मानु॑षेभि॒र्वि यो रत्ना॑ पुरू॒वसु॒र्दधा॑ति ॥१

उत् । ऊँ॒ इति॑ । स्यः । दे॒वः । स॒वि॒ता । य॒या॒म॒ । हि॒र॒ण्ययी॑म् । अ॒मति॑म् । याम् । अशि॑श्रेत् ।

नू॒नम् । भगः॑ । हव्यः॑ । मानु॑षेभिः । वि । यः । रत्ना॑ । पु॒रु॒ऽवसुः॑ । दधा॑ति ॥१

उत् । ऊं इति । स्यः । देवः । सविता । ययाम । हिरण्ययीम् । अमतिम् । याम् । अशिश्रेत् ।

नूनम् । भगः । हव्यः । मानुषेभिः । वि । यः । रत्ना । पुरुऽवसुः । दधाति ॥१

“सविता सर्वस्य प्रेरकः “स्यः सः “देवः “हिरण्ययीं सुवर्णमयीं “याम् "अमतिम् । रूपनामैतत् । रूपं प्रभामित्यर्थः । “अशिश्रेत् आश्रयतिताममतिम् “उत् “ययाम उद्यच्छति उद्गमयति । “उ इति पादपूरणः । “नूनम् अद्य “भगः भजनीयो यः सविता “मानुषेभिः मनुष्यैः स्तोतृभिः “हव्यः हवनीयः स्तोतव्यो भवति । पुरूवसुः बहुधनः “यः देवः स्तोतृभ्यः “रत्ना रत्नानि रमणीयानि धनानि “वि “दधाति करोति । स सविता देवः ताममतिमुद्ययामेति पूर्वेण संबन्धः ॥

उदु॑ तिष्ठ सवितः श्रु॒ध्य१॒॑स्य हिर॑ण्यपाणे॒ प्रभृ॑तावृ॒तस्य॑ ।

व्यु१॒॑र्वीं पृ॒थ्वीम॒मतिं॑ सृजा॒न आ नृभ्यो॑ मर्त॒भोज॑नं सुवा॒नः ॥२

उत् । ऊँ॒ इति॑ । ति॒ष्ठ॒ । स॒वि॒त॒रिति॑ । श्रु॒धि । अ॒स्य । हिर॑ण्यऽपाणे । प्रऽभृ॑तौ । ऋ॒तस्य॑ ।

वि । उ॒र्वीम् । पृ॒थ्वीम् । अ॒मति॑म् । सृ॒जा॒नः । आ । नृऽभ्यः॑ । म॒र्त॒ऽभोज॑नम् । सु॒वा॒नः ॥२

उत् । ऊं इति । तिष्ठ । सवितरिति । श्रुधि । अस्य । हिरण्यऽपाणे । प्रऽभृतौ । ऋतस्य ।

वि । उर्वीम् । पृथ्वीम् । अमतिम् । सृजानः । आ । नृऽभ्यः । मर्तऽभोजनम् । सुवानः ॥२

हे “सवितः सर्वस्य प्रेरयितर्देव त्वम् “उत् “तिष्ठ ऊर्ध्वं गच्छ । ततो हे “हिरण्यपाणे हे सुवर्णहस्त त्वमस्मदभीप्सितप्रदानाय “ऋतस्य यज्ञस्य “प्रभृतौ प्रणयने “अस्य अस्मदीयमिदं स्तोत्रं “श्रुधि शृणु । “उ इति पूरणः । कीदृशस्त्वम् । “उर्वीं विस्तीर्णां “पृथ्वीं प्रथिताम् “अमतिं रूपं प्रभां “वि “सृजानः विसृजन “नृभ्यः नेतृभ्यः स्तोतृभ्यः “मर्तभोजनं मनुष्याणां भोगयोग्यं धनम् “आ “सुवानः प्रेरयन् । एवंभूतस्त्वमिदं स्तोत्रं शृण्विति संबन्धः ॥

अपि॑ ष्टु॒तः स॑वि॒ता दे॒वो अ॑स्तु॒ यमा चि॒द्विश्वे॒ वस॑वो गृ॒णन्ति॑ ।

स न॒ः स्तोमा॑न्नम॒स्य१॒॑श्चनो॑ धा॒द्विश्वे॑भिः पातु पा॒युभि॒र्नि सू॒रीन् ॥३

अपि॑ । स्तु॒तः । स॒वि॒ता । दे॒वः । अ॒स्तु॒ । यम् । आ । चि॒त् । विश्वे॑ । वस॑वः । गृ॒णन्ति॑ ।

सः । नः॒ । स्तोमा॑न् । न॒म॒स्यः॑ । चनः॑ । धा॒त् । विश्वे॑भिः । पा॒तु॒ । पा॒युऽभिः॑ । नि । सू॒रीन् ॥३

अपि । स्तुतः । सविता । देवः । अस्तु । यम् । आ । चित् । विश्वे । वसवः । गृणन्ति ।

सः । नः । स्तोमान् । नमस्यः । चनः । धात् । विश्वेभिः । पातु । पायुऽभिः । नि । सूरीन् ॥३

“अपि च “सविता “देवः अस्माभिः "स्तुतः “अस्तु । अस्मदीयाः स्तुतीः शृणोत्वित्यर्थः । “विश्वे “वसवः “चित् सर्वे देवा अपि “यं सवितारम् “आ “गृणन्ति अभिष्टुवन्ति “नमस्यः सर्वैर्नमस्करणीयः “सः देवः “स्तोमान् “नः अस्मदीयानि स्तोत्राणि “चनः अन्नं “धात् दधातु । अन्नफलानि करोतु । “विश्वेभिः विश्वैः सर्वैः "पायुभिः पालनैः “सूरीन् स्तोतॄनस्मान् “नि “पातु नितरां पालयतु ॥

अ॒भि यं दे॒व्यदि॑तिर्गृ॒णाति॑ स॒वं दे॒वस्य॑ सवि॒तुर्जु॑षा॒णा ।

अ॒भि स॒म्राजो॒ वरु॑णो गृणन्त्य॒भि मि॒त्रासो॑ अर्य॒मा स॒जोषा॑ः ॥४

अ॒भि । यम् । दे॒वी । अदि॑तिः । गृ॒णाति॑ । स॒वम् । दे॒वस्य॑ । स॒वि॒तुः । जु॒षा॒णा ।

अ॒भि । स॒म्ऽराजः॑ । वरु॑णः । गृ॒ण॒न्ति॒ । अ॒भि । मि॒त्रासः॑ । अ॒र्य॒मा । स॒ऽजोषाः॑ ॥४

अभि । यम् । देवी । अदितिः । गृणाति । सवम् । देवस्य । सवितुः । जुषाणा ।

अभि । सम्ऽराजः । वरुणः । गृणन्ति । अभि । मित्रासः । अर्यमा । सऽजोषाः ॥४

“देवी द्योतमाना “अदितिः अदीना देवमाता “यं सवितारम् “अभि “गृणाति अभिष्टौति । कीदृशी । “सवितुः “देवस्य एव “सवं प्रसवमनुज्ञां “जुषाणा सेवमाना। “सम्राजः सम्यग्राजमानाः “वरुणः । उपलक्षणमेतत् । वरुणादयो देवाः यं सवितारम् “अभि “गृणन्ति अभिष्टुवन्ति । “मित्रासः मित्रादयश्च “सजोषाः समानप्रीतिः “अर्यमा एतत्संज्ञको देवश्च यम् "अभि गृणन्ति । स नः स्तोमांश्चनो धादिति पूर्वयर्चा संबन्धः ।

अ॒भि ये मि॒थो व॒नुष॒ः सप॑न्ते रा॒तिं दि॒वो रा॑ति॒षाच॑ः पृथि॒व्याः ।

अहि॑र्बु॒ध्न्य॑ उ॒त न॑ः शृणोतु वरू॒त्र्येक॑धेनुभि॒र्नि पा॑तु ॥५

अ॒भि । ये । मि॒थः । व॒नुषः॑ । सप॑न्ते । रा॒तिम् । दि॒वः । रा॒ति॒ऽसाचः॑ । पृ॒थि॒व्याः ।

अहिः॑ । बु॒ध्न्यः॑ । उ॒त । न॒ः । शृ॒णो॒तु॒ । वरू॑त्री । एक॑धेनुऽभिः । नि । पा॒तु॒ ॥५

अभि । ये । मिथः । वनुषः । सपन्ते । रातिम् । दिवः । रातिऽसाचः । पृथिव्याः ।

अहिः । बुध्न्यः । उत । नः । शृणोतु । वरूत्री । एकधेनुऽभिः । नि । पातु ॥५

"रातिषाचः दानसेविनः “वनुषः संभक्तारः "ये यजमानाः “मिथः परस्परं संहता भूत्वा सवितारमभिलक्ष्य "सपन्ते परिचरन्ति । कीदृशम् । “दिवः द्युलोकस्य “पृथिव्याः भूमेश्च “रातिं मित्रभूतम् । “उत अपि च “अहिर्बुध्न्यः । बुध्नेऽन्तरिक्षे भवो बुध्न्यः ।

एतीत्यहिः। एतत्पदद्वयाभिधो मध्यमस्थानोऽग्निरहिर्बुध्न्य इत्युच्यते । सवितुर्मित्रभूतः सोऽपि तेषां “नः अस्माकं सवितृविषयं स्तोत्रं “शृणोतु । तथा “वरूत्री वाग्देवी च सवितृसहिता सती “एकधेनुभिः मुख्याभिर्गोभिः “नि “पातु नितरामस्मान् पालयतु । ।

अनु॒ तन्नो॒ जास्पति॑र्मंसीष्ट॒ रत्नं॑ दे॒वस्य॑ सवि॒तुरि॑या॒नः ।

भग॑मु॒ग्रोऽव॑से॒ जोह॑वीति॒ भग॒मनु॑ग्रो॒ अध॑ याति॒ रत्न॑म् ॥६

अनु॑ । तत् । नः॒ । जाःऽपतिः॑ । मं॒सी॒ष्ट॒ । रत्न॑म् । दे॒वस्य॑ । स॒वि॒तुः । इ॒या॒नः ।

भग॑म् । उ॒ग्रः । अव॑से । जोह॑वीति । भग॑म् । अनु॑ग्रः । अध॑ । या॒ति॒ । रत्न॑म् ॥६

अनु । तत् । नः । जाःऽपतिः । मंसीष्ट । रत्नम् । देवस्य । सवितुः । इयानः ।

भगम् । उग्रः । अवसे । जोहवीति । भगम् । अनुग्रः । अध । याति । रत्नम् ॥६

“इयानः अस्माभिर्याच्यमानः “जास्पतिः प्रजानां पालकः सविता देवः “सवितुः “देवस्य स्वस्य संबन्धि “रत्नं रमणीयं “तत् प्रसिद्धं धनं “नः अस्माकम् “अनु “मंसीष्ट अनुमन्यताम् । “उग्रः ओजस्वी स्तोता “भगं भजनीयं सवितारं भगसंज्ञकं देवं वा “अवसे नोऽस्माकं रक्षणाय “जोहवीति भृशं ह्वयति । “अध अपि च “अनुग्रः असमर्थः स्तोता “भगम् एतत्संज्ञकं सवितारं वा “रत्नं रमणीयं तत्प्रसिद्धं धनं “याति याचते ॥

वैश्वदेवे पर्वणि वाजिनस्य हविषः शं नो भवन्तु ' इत्यादिके द्वे याज्यानुवाक्ये । सूत्रितं च -- ' शं नो भवन्तु वाजिनो हवेषु वाजेवाजेऽवत वाजिनो न इत्यूर्ध्वज्ञुरनवानं याज्याम् ' (आश्व. श्रौ. २. १६) इति ।

शं नो॑ भवन्तु वा॒जिनो॒ हवे॑षु दे॒वता॑ता मि॒तद्र॑वः स्व॒र्काः ।

ज॒म्भय॒न्तोऽहिं॒ वृकं॒ रक्षां॑सि॒ सने॑म्य॒स्मद्यु॑यव॒न्नमी॑वाः ॥७

शम् । नः॒ । भ॒व॒न्तु॒ । वा॒जिनः॑ । हवे॑षु । दे॒वऽता॑ता । मि॒तऽद्र॑वः । सु॒ऽअ॒र्काः ।

ज॒म्भय॑न्तः । अहि॑म् । वृक॑म् । रक्षां॑सि । सने॑मि । अ॒स्मत् । यु॒य॒व॒न् । अमी॑वाः ॥७

शम् । नः । भवन्तु । वाजिनः । हवेषु । देवऽताता । मितऽद्रवः । सुऽअर्काः ।

जम्भयन्तः । अहिम् । वृकम् । रक्षांसि । सनेमि । अस्मत् । युयवन् । अमीवाः ॥७

"देवताता देवतातौ यज्ञे “हवेषु अस्मदीयेषु स्तोत्रेषु “मितद्रवः मितद्रवणा मितमार्गाः “स्वर्काः शोभनान्नाः “वाजिनः एतदभिधायका देवाः “नः अस्माकं “शं सुखाय “भवन्तु । अपि च “अहिम् आगत्य हन्तारं “वृकं वसूनामादातारम् । चोरमिति शेषः । "रक्षांसि च “जम्भयन्तः हिंसन्तो वाजिनो देवाः “सनेमि। पुराणनामैतत् । पुरातनाः “अमीवाः रोगान् “अस्मत् अस्मत्तः "युयवन् पृथक्कुर्वन्तु ॥

वाजे॑वाजेऽवत वाजिनो नो॒ धने॑षु विप्रा अमृता ऋतज्ञाः ।

अ॒स्य मध्वः॑ पिबत मा॒दय॑ध्वं तृ॒प्ता या॑त प॒थिभि॑र्दे॒व॒यानैः॑ ॥८

वाजे॑ऽवाजे । अ॒व॒त॒ । वा॒जि॒नः॒ । नः॒ । धने॑षु । वि॒प्राः॒ । अ॒मृ॒ताः॒ । ऋ॒त॒ऽज्ञाः॒ ।

अ॒स्य । मध्वः॑ । पि॒ब॒त॒ । मा॒दय॑ध्वम् । तृ॒प्ताः । या॒त॒ । प॒थिऽभिः॑ । दे॒व॒ऽयानैः॑ ॥८

वाजेऽवाजे । अवत । वाजिनः । नः । धनेषु । विप्राः । अमृताः । ऋतऽज्ञाः ।

अस्य । मध्वः । पिबत । मादयध्वम् । तृप्ताः । यात । पथिऽभिः । देवऽयानैः ॥८

हे "वाजिनः एतन्नामका देवाः "विप्राः मेधाविनः "अमृताः अमरणधर्माणः "ऋतज्ञाः सत्यं जानन्त एवंभूताः सन्तो यूयं "वाजेवाजे सर्वेषु युद्धेषु "नः अस्मान् "धनेषु धननिमित्तेषु "अवत पालयत । ततो यूयम् "अस्य "मध्वः मधुरोपेतमिमं सोमं "पिबत । सोमपानानन्तरं "मादयध्वं यूयं तृप्ता भवत। ततः "तृप्ताः यूयं "देवयानैः देवगमनसाधनैः "पथिभिः मार्गैः "यात गच्छत ॥ ॥५॥

टिप्पणी

७.३८.२ -- उदु तिष्ठ सवितः श्रुध्यस्य

श्रुध्यं साम (https://sa.wikisource.org/s/1zh3)

७.३८.६ --

रत्नोपरि पौराणिकसंदर्भाः (http://vedastudy.tripod.com/pur_index25/pva8.htm)

रत्नोपरि टिप्पणी (http://vedastudy.tripod.com/pur_index25/ratna.htm)

मण्डल ७

ऋग्वेदः सूक्तं ७.३९

दे. विश्वे देवाः। त्रिष्टुप्।

ऊर्ध्वो अग्निः सुमतिं वस्वो अश्रेत्प्रतीची जूर्णिर्देवतातिमेति ।

भेजाते अद्री रथ्येव पन्थामृतं होता न इषितो यजाति ॥१॥

प्र वावृजे सुप्रया बर्हिरेषामा विश्पतीव बीरिट इयाते ।

विशामक्तोरुषसः पूर्वहूतौ वायुः पूषा स्वस्तये नियुत्वान् ॥२॥

ज्मया अत्र वसवो रन्त देवा उरावन्तरिक्षे मर्जयन्त शुभ्राः ।

अर्वाक्पथ उरुज्रयः कृणुध्वं श्रोता दूतस्य जग्मुषो नो अस्य ॥३॥

ते हि यज्ञेषु यज्ञियास ऊमाः सधस्थं विश्वे अभि सन्ति देवाः ।

ताँ अध्वर उशतो यक्ष्यग्ने श्रुष्टी भगं नासत्या पुरंधिम् ॥४॥

आग्ने गिरो दिव आ पृथिव्या मित्रं वह वरुणमिन्द्रमग्निम् ।

आर्यमणमदितिं विष्णुमेषां सरस्वती मरुतो मादयन्ताम् ॥५॥

ररे हव्यं मतिभिर्यज्ञियानां नक्षत्कामं मर्त्यानामसिन्वन् ।

धाता रयिमविदस्यं सदासां सक्षीमहि युज्येभिर्नु देवैः ॥६॥

नू रोदसी अभिष्टुते वसिष्ठैरृतावानो वरुणो मित्रो अग्निः ।

यच्छन्तु चन्द्रा उपमं नो अर्कं यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥७॥

सायणभाष्यम्

ऊर्ध्वो अग्निः ' इति सप्तर्चं षष्ठं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं वैश्वदेवम् । "ऊर्ध्वः सप्त वैश्वदेवं तु ' इत्यनुक्रमणिका । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः। द्वितीये छन्दोमे प्रउगशस्त्रे उर्ध्वो अग्निः' इति वैश्वदेवस्तृचः । सूत्रितं च - ' ऊर्ध्वो अग्निः सुमतिं वस्वो अश्रेदुत स्या नः सरस्वती जुषाणेति प्रउगम्' (आश्व. श्रौ. ८. १०) इति ॥

ऊ॒र्ध्वो अ॒ग्निः सु॑म॒तिं वस्वो॑ अश्रेत्प्रती॒ची जू॒र्णिर्दे॒वता॑तिमेति ।

भे॒जाते॒ अद्री॑ र॒थ्ये॑व॒ पन्था॑मृ॒तं होता॑ न इषि॒तो य॑जाति ॥१

ऊ॒र्ध्वः । अ॒ग्निः । सु॒ऽम॒तिम् । वस्वः॑ । अ॒श्रे॒त् । प्र॒ती॒ची । जू॒र्णिः । दे॒वऽता॑तिम् । ए॒ति॒ ।

भे॒जाते॒ इति॑ । अद्री॒ इति॑ । र॒थ्या॑ऽइव । पन्था॑म् । ऋ॒तम् । होता॑ । नः॒ । इ॒षि॒तः । य॒जा॒ति॒ ॥१

ऊर्ध्वः । अग्निः । सुऽमतिम् । वस्वः । अश्रेत् । प्रतीची । जूर्णिः । देवऽतातिम् । एति ।

भेजाते इति । अद्री इति । रथ्याऽइव । पन्थाम् । ऋतम् । होता । नः । इषितः । यजाति ॥१

"अग्निः अञ्जनादिगुणविशिष्टः "ऊर्ध्वः उद्गमनः सन् "वस्वः वासकस्य स्तोतुः "सुमतिम् अस्मदीयां शोभनां स्तुतिम् "अश्रेत् श्रयतु सेवताम् । "प्रतीची अभिमुखी "जूर्णिः सर्वासां प्रजानां जरयित्र्युषोदेवता "देवतातिं यज्ञम् "एति गच्छति । "अद्री आद्रियन्तौ श्रद्धावन्तौ पत्नीयजमानौ "पन्थां पन्थानं यज्ञमार्गं "रथ्येव रथिनाविव "भेजाते सेवेते । तथा "इषितः संप्रेषितः "नः अस्मदीयः "होता "ऋतं यज्ञं "यजाति यजतु । करोत्वित्यर्थः ॥

प्र वा॑वृजे सुप्र॒या ब॒र्हिरे॑षा॒मा वि॒श्पती॑व॒ बीरि॑ट इयाते ।

वि॒शाम॒क्तोरु॒षसः॑ पू॒र्वहू॑तौ वा॒युः पू॒षा स्व॒स्तये॑ नि॒युत्वा॑न् ॥२

प्र । व॒वृ॒जे॒ । सु॒ऽप्र॒याः । ब॒र्हिः । ए॒षा॒म् । आ । वि॒श्पती॑ इ॒वेति॑ वि॒श्पती॑ऽइव । बीरि॑टे । इ॒या॒ते॒ इति॑ ।

वि॒शाम् । अ॒क्तोः । उ॒षसः॑ । पू॒र्वऽहू॑तौ । वा॒युः । पू॒षा । स्व॒स्तये॑ । नि॒युत्वा॑न् ॥२

प्र । ववृजे । सुऽप्रयाः । बर्हिः । एषाम् । आ । विश्पती इवेति विश्पतीऽइव । बीरिटे । इयाते इति ।

विशाम् । अक्तोः । उषसः । पूर्वऽहूतौ । वायुः । पूषा । स्वस्तये । नियुत्वान् ॥२

“एषां यजमानानां संबन्धि “सुप्रयाः शोभनान्नेन युक्तं “बर्हिः कुशमयं “प्र “ववृजे प्रवृज्यते । आसाद्यत इत्यर्थः । “विश्पतीव । इवेतीदानीमर्थे । इदानीमस्मदीयानां प्रजानां पालकौ “नियुत्वान् । नियुच्छब्देन वडवा उच्यन्ते । तद्वान् "वायुः “पूषा च "विशां प्रजानां “स्वस्तये क्षेमाय “अक्तोः रात्रेः संबन्धिन्याः “उषसः सकाशात् पूर्वहूतौ पूर्वस्मिन्नाह्वाने सति "बीरिटे अन्तरिक्षे “आ “ड्याते आगच्छताम् । यद्वा । विश्पतीवेत्युपमा। विशां मनुष्याणां बीरिटे गणे विश्पतीव राजानौ यथागच्छतां तद्वत् । अस्मिन् पक्षे विशामित्युभयत्र संबध्यते ॥

ज्म॒या अत्र॒ वस॑वो रन्त दे॒वा उ॒राव॒न्तरि॑क्षे मर्जयन्त शु॒भ्राः ।

अ॒र्वाक्प॒थ उ॑रुज्रयः कृणुध्वं॒ श्रोता॑ दू॒तस्य॑ ज॒ग्मुषो॑ नो अ॒स्य ॥३

ज्म॒याः । अत्र॑ । वस॑वः । र॒न्त॒ । दे॒वाः । उ॒रौ । अ॒न्तरि॑क्षे । म॒र्ज॒य॒न्त॒ । शु॒भ्राः ।

अ॒र्वाक् । प॒थः । उ॒रु॒ऽज्र॒य॒ः । कृ॒णु॒ध्व॒म् । श्रोत॑ । दू॒तस्य॑ । ज॒ग्मुषः॑ । न॒ः । अ॒स्य ॥३

ज्मयाः । अत्र । वसवः । रन्त । देवाः । उरौ । अन्तरिक्षे । मर्जयन्त । शुभ्राः ।

अर्वाक् । पथः । उरुऽज्रयः । कृणुध्वम् । श्रोता । दूतस्य । जग्मुषः । नः । अस्य ॥३

“वसवः वसुसंज्ञकाः “देवाः “अत्र अस्मिन् यज्ञे “ज्मयाः पृथिव्यां भवाः “रन्त रमयन्ताम् । “उरौ विस्तीर्णे “अन्तरिक्षे स्थिताः “शुभ्राः दीप्यमाना मरुतश्च “मर्जयन्त परिचर्यन्ते । हे "उरुज्रयः प्रभूतगमना वसवो मरुतश्च यूयं “पथः युष्मदीयान् मार्गान् “अर्वाक् अस्मदभिमुखं यथा भवति तथा “कृणुध्वं कुरुत । अपि च यूयं “जग्मुषः युष्मान् प्रति गतवतः “नः अस्मदीयस्य “अस्य "दूतस्य अग्नेराह्वानं “श्रोत शृणुत। अग्निर्हि यजमानानां दूतः सन् देवानाह्वयतीत्यर्थः ॥

ते हि य॒ज्ञेषु॑ य॒ज्ञिया॑स॒ ऊमा॑ः स॒धस्थं॒ विश्वे॑ अ॒भि सन्ति॑ दे॒वाः ।

ताँ अ॑ध्व॒र उ॑श॒तो य॑क्ष्यग्ने श्रु॒ष्टी भग॒ं नास॑त्या॒ पुरं॑धिम् ॥४

ते । हि । य॒ज्ञेषु॑ । य॒ज्ञिया॑सः । ऊमाः॑ । स॒धऽस्थ॑म् । विश्वे॑ । अ॒भि । सन्ति॑ । दे॒वाः ।

तान् । अ॒ध्व॒रे । उ॒श॒तः । य॒क्षि॒ । अ॒ग्ने॒ । श्रु॒ष्टी । भग॑म् । नास॑त्या । पुर॑म्ऽधिम् ॥४

ते । हि । यज्ञेषु । यज्ञियासः । ऊमाः । सधऽस्थम् । विश्वे । अभि । सन्ति । देवाः ।

तान् । अध्वरे । उशतः । यक्षि । अग्ने । श्रुष्टी । भगम् । नासत्या । पुरम्ऽधिम् ॥४

“यज्ञेषु यागेषु “ते “हि ते खलु प्रसिद्धाः “यज्ञियासः यज्ञार्हाः “ऊमाः रक्षकाः “विश्वे सर्वे “देवाः “सधस्थं सहस्थानम् “अभि “सन्ति अभिभवन्ति आक्रामन्ति । हे “अग्ने “अध्वरे अस्मदीये यज्ञे “उशतः कामयमानान् “तान् देवान् “यक्षि यज। तथा “श्रुष्टी । क्षिप्रनामैतत् । क्षिप्रं “भगम् एतत्संज्ञकं देवं “नासत्या नासत्यावश्विनौ च “पुरंधिं पुरूणां ध्यातारमिन्द्रं च यज ॥

आग्ने॒ गिरो॑ दि॒व आ पृ॑थि॒व्या मि॒त्रं व॑ह॒ वरु॑ण॒मिन्द्र॑म॒ग्निम् ।

आर्य॒मण॒मदि॑तिं॒ विष्णु॑मेषां॒ सर॑स्वती म॒रुतो॑ मादयन्ताम् ॥५

आ । अ॒ग्ने॒ । गिरः॑ । दि॒वः । आ । पृ॒थि॒व्याः । मि॒त्रम् । व॒ह॒ । वरु॑णम् । इन्द्र॑म् । अ॒ग्निम् ।

आ । अ॒र्य॒मण॑म् । अदि॑तिम् । विष्णु॑म् । ए॒षा॒म् । सर॑स्वती । म॒रुतः॑ । मा॒द॒य॒न्ता॒म् ॥५

आ । अग्ने । गिरः । दिवः । आ । पृथिव्याः । मित्रम् । वह । वरुणम् । इन्द्रम् । अग्निम् ।

आ । अर्यमणम् । अदितिम् । विष्णुम् । एषाम् । सरस्वती । मरुतः । मादयन्ताम् ॥५

हे “अग्ने त्वं "दिवः द्युलोकात् सकाशात् "गिरः गरणीयान् स्तुत्यान् देवानस्मदीयं यज्ञं प्रति “आ “वह आह्वानं कुरु । “पृथिव्याः अन्तरिक्षाच्च “आ वह । कान् देवानिति तदुच्यते । “मित्रम् एतत्संज्ञकं “वरुणं च “इन्द्रं च देवेषु देवतास्वरूपेणावस्थितं च "अग्निम् “अर्यमणम् एतत्संज्ञकम् “अदितिम् अदीनां पृथिवीं च विष्णुं च । एवंभूतान् देवान् “एषाम् अस्माकं यजमानानामर्थाय “आ वह । “सरस्वती वाग्देवता च "मरुतः च "मादयन्ताम् । अस्मदीयैः स्तोत्रैर्हविर्भिश्च माद्यन्तु ॥

र॒रे ह॒व्यं म॒तिभि॑र्य॒ज्ञिया॑नां॒ नक्ष॒त्काम॒ं मर्त्या॑ना॒मसि॑न्वन् ।

धाता॑ र॒यिम॑विद॒स्यं स॑दा॒सां स॑क्षी॒महि॒ युज्ये॑भि॒र्नु दे॒वैः ॥६

र॒रे । ह॒व्यम् । म॒तिऽभिः॑ । य॒ज्ञिया॑नाम् । नक्ष॑त् । काम॑म् । मर्त्या॑नाम् । असि॑न्वन् ।

धात॑ । र॒यिम् । अ॒वि॒ऽद॒स्यम् । स॒दा॒ऽसाम् । स॒क्षी॒महि॑ । युज्ये॑भिः । नु । दे॒वैः ॥६

ररे । हव्यम् । मतिऽभिः । यज्ञियानाम् । नक्षत् । कामम् । मर्त्यानाम् । असिन्वन् ।

धात । रयिम् । अविऽदस्यम् । सदाऽसाम् । सक्षीमहि । युज्येभिः । नु । देवैः ॥६

"यज्ञियानाम् । चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । यज्ञार्हेभ्यो देवेभ्यः "मतिभिः अस्मदीयाभिः स्तुतिभिः सह “हव्यं हविः “ररे अस्माभिर्दीयते । “मर्त्यानां मनुष्याणामस्माकं “कामम् अभिलाषम् “असिन्वन् अप्रतिबध्नवन्नग्निः “नक्षत् अस्मदीयं यज्ञं व्याप्नोतु । हे देवा यूयम् “अविदस्थम् अनुपक्षपणीयं “सदासां सर्वदा संभजनीयं “रयिं धनं “धात अस्मभ्यं दत्त । “नु अद्य वयं “युज्येभिः सहायभूतैरिह यज्ञे समागतैः "देवैः "सक्षीमहि । यद्वा । न्वित्युपमार्थे । युज्येभिर्नु बन्धुभिरिव देवैः सक्षीमहि ।।

नू रोद॑सी अ॒भिष्टु॑ते॒ वसि॑ष्ठैर्‌ऋ॒तावा॑नो॒ वरु॑णो मि॒त्रो अ॒ग्निः ।

यच्छ॑न्तु च॒न्द्रा उ॑प॒मं नो॑ अ॒र्कं यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभि॒ः सदा॑ नः ॥७

नु । रोद॑सी॒ इति॑ । अ॒भिस्तु॑ते॒ इत्य॒भिऽस्तु॑ते । वसि॑ष्ठैः । ऋ॒तऽवा॑नः । वरु॑णः । मि॒त्रः । अ॒ग्निः ।

यच्छं॑न्तु । च॒न्द्राः । उ॒प॒ऽमम् । न॒ः । अ॒र्कम् । यू॒यम् । पा॒त॒ । स्व॒स्तिऽभि॑ः । सदा॑ । न॒ः ॥७

नु । रोदसी इति । अभिस्तुते इत्यभिऽस्तुते । वसिष्ठैः । ऋतऽवानः । वरुणः । मित्रः । अग्निः ।

यच्छन्तु । चन्द्राः । उपऽमम् । नः । अर्कम् । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥७

“नु अद्य “रोदसी द्यावापृथिव्यौ “वसिष्ठैः अस्माभिः । पूजार्थं बहुवचनम्। “अभिष्टुते अभितः सर्वतः स्तुते अभूताम्। तथा “ऋतावानः अस्माभिः क्रियमाणैर्यज्ञैरुपेताः “वरुणः “मित्रः “अग्निः स एवंभूता देवा अस्माभिरभिष्टुता आसन् । “चन्द्राः आह्लादकाः सर्वे देवाः “नः अस्मभ्यम् “उपमम् उपमानभूतमुत्कृष्टम् “अर्कम् अन्नं “यच्छन्तु ददतु । अस्मिन् सूक्ते प्रतिपादिता ये देवास्ते सर्वे “यूयं “नः अस्मान् “स्वस्तिभिः अविनाशैः “सदा सर्वदा “पात पालयत ॥ ॥ ६ ॥

मण्डल ७

ऋग्वेदः सूक्तं ७.४०

ऋग्वेदः - मण्डल ७
← सूक्तं ७.३९ सूक्तं ७.४० सूक्तं ७.४१ →
मैत्रावरुणिर्वसिष्ठः।

दे. विश्वे देवाः। त्रिष्टुप्।

ओ श्रुष्टिर्विदथ्या समेतु प्रति स्तोमं दधीमहि तुराणाम् ।

यदद्य देवः सविता सुवाति स्यामास्य रत्निनो विभागे ॥१॥

मित्रस्तन्नो वरुणो रोदसी च द्युभक्तमिन्द्रो अर्यमा ददातु ।

दिदेष्टु देव्यदिती रेक्णो वायुश्च यन्नियुवैते भगश्च ॥२॥

सेदुग्रो अस्तु मरुतः स शुष्मी यं मर्त्यं पृषदश्वा अवाथ ।

उतेमग्निः सरस्वती जुनन्ति न तस्य रायः पर्येतास्ति ॥३॥

अयं हि नेता वरुण ऋतस्य मित्रो राजानो अर्यमापो धुः ।

सुहवा देव्यदितिरनर्वा ते नो अंहो अति पर्षन्नरिष्टान् ॥४॥

अस्य देवस्य मीळ्हुषो वया विष्णोरेषस्य प्रभृथे हविर्भिः ।

विदे हि रुद्रो रुद्रियं महित्वं यासिष्टं वर्तिरश्विनाविरावत् ॥५॥

मात्र पूषन्नाघृण इरस्यो वरूत्री यद्रातिषाचश्च रासन् ।

मयोभुवो नो अर्वन्तो नि पान्तु वृष्टिं परिज्मा वातो ददातु ॥६॥

नू रोदसी अभिष्टुते वसिष्ठैरृतावानो वरुणो मित्रो अग्निः ।

यच्छन्तु चन्द्रा उपमं नो अर्कं यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥७॥

सायणभाष्यम्

'ओ श्रुष्टिः' इति सप्तर्चं सप्तमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं वैश्वदेवम्। 'ओ श्रुष्टिः' इत्यनुक्रान्तम् । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

ओ श्रुष्टिर्विदथ्या३ समेतु प्रति स्तोमं दधीमहि तुराणाम् ।

यदद्य देवः सविता सुवाति स्यामास्य रत्निनो विभागे ॥१

ओ इति । श्रुष्टिः । विदथ्या । सम् । एतु । प्रति । स्तोमम् । दधीमहि । तुराणाम् ।

यत् । अद्य । देवः । सविता । सुवाति । स्याम । अस्य । रत्निनः । विऽभागे ॥१

ओ इति । श्रुष्टिः । विदथ्या । सम् । एतु । प्रति । स्तोमम् । दधीमहि । तुराणाम् ।

यत् । अद्य । देवः । सविता । सुवाति । स्याम । अस्य । रत्निनः । विऽभागे ॥१

हे देवाः "विदथ्या विदथेन त्वदीयेन चित्तेन संपाद्या "श्रुष्टिः सुखमस्मान् "ओ आ "समेतु आगच्छतु । अथवा श्रुष्टिर्वेगवती विदथ्या विदथे यज्ञे क्रियमाणास्मदीया स्तुतिर्युष्मानागच्छतु । वयं "तुराणां वेगवतां देवानां "स्तोमं स्तोत्रं "प्रति "दधीमहि कुर्वीमहि। "अद्य इदानीं "सविता "देवः "यत् धनं "सुवाति अस्मभ्यं प्रेरयेत् "रत्निनः रमणीयधनवतः "अस्य सवितुस्तस्य धनस्य "विभागे दाने "स्याम वयं भवेम ॥

मित्रस्तन्नो वरुणो रोदसी च द्युभक्तमिन्द्रो अर्यमा ददातु ।

दिदेष्टु देव्यदिती रेक्णो वायुश्च यन्नियुवैते भगश्च ॥२

मित्रः । तत् । नः । वरुणः । रोदसी इति । च । द्युऽभक्तम् । इन्द्रः । अर्यमा । ददातु ।

दिदेष्टु । देवी । अदितिः । रेक्णः । वायुः । च । यत् । नियुवैते इति निऽयुवैते । भगः । च ॥२

मित्रः । तत् । नः । वरुणः । रोदसी इति । च । द्युऽभक्तम् । इन्द्रः । अर्यमा । ददातु ।

दिदेष्टु । देवी । अदितिः । रेक्णः । वायुः । च । यत् । नियुवैते इति निऽयुवैते । भगः । च ॥२

“मित्रः देवः “नः अस्मभ्यं “तत् प्रसिद्धं धनं “ददातु प्रयच्छतु । तथा “वरुणः ददातु। “रोदसी “च द्यावापृथिव्यौ च दत्ताम् । तथा “इन्द्रः “द्युभक्तं द्युभिर्द्योतमानैः स्तोतृभिः सेवितं तद्धनं ददातु। “अर्यमा च ददातु तथा “अदितिः “देवी “रेक्णः धनं “दिदेष्टु तद्धनमस्मभ्यं दिशतु । “वायुश्च "भगश्च उभौ देवौ “यत् धनं “नियुवैते अस्मान्नितरां योजयेतां तद्धनमिति पूर्वेण संबन्धः ॥

सेदु॒ग्रो अ॑स्तु मरुत॒ः स शु॒ष्मी यं मर्त्यं॑ पृषदश्वा॒ अवा॑थ ।

उ॒तेम॒ग्निः सर॑स्वती जु॒नन्ति॒ न तस्य॑ रा॒यः प॑र्ये॒तास्ति॑ ॥३

सः । इत् । उ॒ग्रः । अ॒स्तु॒ । म॒रु॒त॒ः । सः । शु॒ष्मी । यम् । मर्त्य॑म् । पृ॒ष॒त्ऽअ॒श्वा॒ः । अवा॑थ ।

उ॒त । ई॒म् । अ॒ग्निः । सर॑स्वती । जु॒नन्ति॑ । न । तस्य॑ । रा॒यः । प॒रि॒ऽए॒ता । अ॒स्ति॒ ॥३

सः । इत् । उग्रः । अस्तु । मरुतः । सः । शुष्मी । यम् । मर्त्यम् । पृषत्ऽअश्वाः । अवाथ ।

उत । ईम् । अग्निः । सरस्वती । जुनन्ति । न । तस्य । रायः । परिऽएता । अस्ति ॥३

हे “पृषदश्वाः। पृषच्छब्देन केचिन्मृगविशेषा उच्यन्ते । त एवाश्वा वाहा येषां ते । एवंभूता हे "मरुतः रुद्रपुत्रा देवा यूयं “मर्त्यं मरणधर्माणं “यं यजमानम् “अवाथ पालयेत “सेत् स एव यजमानः “उग्रः “अस्तु ओजस्वी भवतु । तथा “सः “शुष्मी बलवान् भवतु । तथा “उत अपि च “अग्निः अङ्गनादिगुणयुक्तो देवः “सरस्वती वाग्देवता चेत्याद्याः सर्वे देवाः “ईम् एनं यजमानं "जुनन्ति प्रवर्तयन्ति । “तस्य यजमानस्य संबन्धिनः “रायः धनस्य कश्चिदपि “पर्येता परिगन्ता “न "अस्ति नाशको न भवतीत्यर्थः ॥

अ॒यं हि ने॒ता वरु॑ण ऋ॒तस्य॑ मि॒त्रो राजा॑नो अर्य॒मापो॒ धुः ।

सु॒हवा॑ दे॒व्यदि॑तिरन॒र्वा ते नो॒ अंहो॒ अति॑ पर्ष॒न्नरि॑ष्टान् ॥४

अ॒यम् । हि । ने॒ता । वरु॑णः । ऋ॒तस्य॑ । मि॒त्रः । राजा॑नः । अ॒र्य॒मा । अपः॑ । धुरिति॒ धुः ।

सु॒ऽहवा॑ । दे॒वी । अदि॑तिः । अ॒न॒र्वा । ते । न॒ः । अंहः॑ । अति॑ । प॒र्ष॒न् । अरि॑ष्टान् ॥४

अयम् । हि । नेता । वरुणः । ऋतस्य । मित्रः । राजानः । अर्यमा । अपः । धुरिति धुः ।

सुऽहवा । देवी । अदितिः । अनर्वा । ते । नः । अंहः । अति । पर्षन् । अरिष्टान् ॥४

“ऋतस्य यज्ञस्य सत्यस्य वा “नेता प्रापयिता "अयं हि अयं खलु “वरुणः च “मित्रः च “अर्यमा चैते “राजानः समर्था देवाः “अपः अस्मदीयं यज्ञादिलक्षणं कर्म “धुः अधुः दधति । “अनर्वा केनाप्यप्रतिगता “देवी द्योतमाना “अदितिः अदीना देवमाता “सुहवा शोभनाह्वाना भवति । “ते वरुणादयो देवाः “अरिष्टान् अबाधितान् सतः “नः अस्मान् “अंहः दुरितम् “अति “पर्षन् अतिपारयन्तु ।।

अ॒स्य दे॒वस्य॑ मी॒ळ्हुषो॑ व॒या विष्णो॑रे॒षस्य॑ प्रभृ॒थे ह॒विर्भि॑ः ।

वि॒दे हि रु॒द्रो रु॒द्रियं॑ महि॒त्वं या॑सि॒ष्टं व॒र्तिर॑श्विना॒विरा॑वत् ॥५

अ॒स्य । दे॒वस्य॑ । मी॒ळ्हुषः॑ । व॒याः । विष्णोः॑ । ए॒षस्य॑ । प्र॒ऽभृ॒थे । ह॒विःऽभिः॑ ।

वि॒दे । हि । रु॒द्रः । रु॒द्रिय॑म् । म॒हि॒ऽत्वम् । या॒सि॒ष्टम् । व॒र्तिः । अ॒श्वि॒नौ॒ । इरा॑ऽवत् ॥५

अस्य । देवस्य । मीळ्हुषः । वयाः । विष्णोः । एषस्य । प्रऽभृथे । हविःऽभिः ।

विदे । हि । रुद्रः । रुद्रियम् । महिऽत्वम् । यासिष्टम् । वर्तिः । अश्विनौ । इराऽवत् ॥५

“प्रभृथे “हविर्भिः हवीरूपैरन्नैः “एषस्य प्रापणीयस्य “मीळ्हुषः कामानां सेक्तुः “विष्णोः सर्वदेवात्मकस्य “अस्य “देवस्य । विष्णुः सर्वा देवताः' (ऐ. ब्रा. १. १) इति श्रुतेः । अन्ये देवाः “वयाः शाखा इव भवन्ति । "रुद्रः देवः “रुद्रियं रुद्रसंबन्धि सुखं “महित्वं महत्त्वं च "विदे “हि अस्मान् प्रापयति खलु । अपि च हे “अश्विनौ देवौ युवाम् “इरावत् हविर्लक्षणान्नयुक्तं “वर्तिः अस्मदीयं गृहं “यासिष्टम् अयासिष्टमागच्छतम् ॥

मात्र॑ पूषन्नाघृण इरस्यो॒ वरू॑त्री॒ यद्रा॑ति॒षाच॑श्च॒ रास॑न् ।

म॒यो॒भुवो॑ नो॒ अर्व॑न्तो॒ नि पा॑न्तु वृ॒ष्टिं परि॑ज्मा॒ वातो॑ ददातु ॥६

मा । अत्र॑ । पू॒ष॒न् । आ॒घृ॒णे॒ । इ॒र॒स्य॒ः । वरू॑त्री । यत् । रा॒ति॒ऽसाचः॑ । च॒ । रास॑न् ।

म॒य॒ःऽभुवः॑ । न॒ः । अर्व॑न्तः । नि । पा॒न्तु॒ । वृ॒ष्टिम् । परि॑ऽज्मा । वातः॑ । द॒दा॒तु॒ ॥६

मा । अत्र । पूषन् । आघृणे । इरस्यः । वरूत्री । यत् । रातिऽसाचः । च । रासन् ।

मयःऽभुवः । नः । अर्वन्तः । नि । पान्तु । वृष्टिम् । परिऽज्मा । वातः । ददातु ॥६

हे “आघृणे प्राप्तदीप्ते एवंभूत हे “पूषन् देव "अत्र अस्मिन् दाने “मा “इरस्यः विघातं मा कृथाः। “वरूत्री सर्वैर्वरणीया सरस्वती “रातिषाचश्च । रातिर्दानम् । तस्य संभवत्र्यो देवपत्न्यश्च “यत् धनं “रासन् अस्मभ्यं प्रयच्छेयुः । अत्र मा कृथा इति पूर्वेण संबन्धः। किंच “मयोभुवः सुखस्य भावकाः “अर्वन्तः गच्छन्तो देवाः “नः अस्मान् “नि “पान्तु नितरां पालयन्तु। “परिज्म परितो गन्ता “वातः वायुः “वृष्टिं वृष्टिलक्षणमुदकं “ददातु प्रयच्छत्वस्मभ्यम् ॥

नू रोद॑सी अ॒भिष्टु॑ते॒ वसि॑ष्ठैरृ॒तावा॑नो॒ वरु॑णो मि॒त्रो अ॒ग्निः ।

यच्छ॑न्तु च॒न्द्रा उ॑प॒मं नो॑ अ॒र्कं यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभि॒ः सदा॑ नः ॥७

नु । रोद॑सी॒ इति॑ । अ॒भिस्तु॑ते॒ इत्य॒भिऽस्तु॑ते । वसि॑ष्ठैः । ऋ॒तऽवा॑नः । वरु॑णः । मि॒त्रः । अ॒ग्निः ।

यच्छ॑न्तु । च॒न्द्राः । उ॒प॒ऽमम् । न॒ः । अ॒र्कम् । यू॒यम् । पा॒त॒ । स्व॒स्तिऽभिः॑ । सदा॑ । न॒ः ॥७

नु । रोदसी इति । अभिस्तुते इत्यभिऽस्तुते । वसिष्ठैः । ऋतऽवानः । वरुणः । मित्रः । अग्निः ।

यच्छन्तु । चन्द्राः । उपऽमम् । नः । अर्कम् । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥७

पूर्वं व्याख्यातेयम् । अक्षरार्थस्तु । द्यावापृथिव्यौ वरुणादयो देवाश्च वसिष्ठैरस्माभिरभिष्टुता भवन्ति । एवंभूता आह्लादका देवाः सर्वोत्कृष्टमन्नमस्मभ्यं ददतु । अस्मिन् सूक्ते प्रतिपादिताः सर्वे देवा यूयं कल्याणैरस्मान् सर्वदा पालयत ॥ ॥ ७ ॥

मण्डल ७

ऋग्वेदः सूक्तं ७.४१

ऋग्वेदः - मण्डल ७
← सूक्तं ७.४० | सूक्तं ७.४१ | सूक्तं ७.४२ →
मैत्रावरुणिर्वसिष्ठः।

दे. अग्नीन्द्रमित्रावरुणाश्विभगपूषब्रह्मणस्पतिसोमरुद्राः, २-६ भगः, ७ उषसः। त्रिष्टुप्, १ जगती।

प्रातरग्निं प्रातरिन्द्रं हवामहे प्रातर्मित्रावरुणा प्रातरश्विना ।

प्रातर्भगं पूषणं ब्रह्मणस्पतिं प्रातः सोममुत रुद्रं हुवेम ॥१॥

प्रातर्जितं भगमुग्रं हुवेम वयं पुत्रमदितेर्यो विधर्ता ।

आध्रश्चिद्यं मन्यमानस्तुरश्चिद्राजा चिद्यं भगं भक्षीत्याह ॥२॥

भग प्रणेतर्भग सत्यराधो भगेमां धियमुदवा ददन्नः ।

भग प्र णो जनय गोभिरश्वैर्भग प्र नृभिर्नृवन्तः स्याम ॥३॥

उतेदानीं भगवन्तः स्यामोत प्रपित्व उत मध्ये अह्नाम् ।

उतोदिता मघवन्सूर्यस्य वयं देवानां सुमतौ स्याम ॥४॥

भग एव भगवाँ अस्तु देवास्तेन वयं भगवन्तः स्याम ।

तं त्वा भग सर्व इज्जोहवीति स नो भग पुरएता भवेह ॥५॥

समध्वरायोषसो नमन्त दधिक्रावेव शुचये पदाय ।

अर्वाचीनं वसुविदं भगं नो रथमिवाश्वा वाजिन आ वहन्तु ॥६॥

अश्वावतीर्गोमतीर्न उषासो वीरवतीः सदमुच्छन्तु भद्राः ।

घृतं दुहाना विश्वतः प्रपीता यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥७॥

सायणभाष्यम्

‘ प्रातरग्निम् ' इति सप्तर्चमष्टमं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका -- प्रातर्भागं जगत्याद्या लिङ्गोक्तदेवतान्त्योषस्या ' इति । वसिष्ठ ऋषिः । आद्या जगती शिष्टास्त्रिष्टुभः। आद्याग्नीन्द्रादिदेवत्या द्वितीयाद्याः पञ्च भगदेवत्याः सप्तम्युषोदेवत्या । अत्र केचिदाहुः ‘निवेष्टुकामो रोगार्तो भगसूक्तं जपेत्सदा । निवेशं विशति क्षिप्रं रोगैश्च परिमुच्यते '(ऋग्वि. २.३०६) इति ।।

प्रा॒तर॒ग्निं प्रा॒तरिन्द्रं॑ हवामहे प्रा॒तर्मि॒त्रावरु॑णा प्रा॒तर॒श्विना॑ ।

प्रा॒तर्भगं॑ पू॒षणं॒ ब्रह्म॑ण॒स्पतिं॑ प्रा॒तः सोम॑मु॒त रु॒द्रं हु॑वेम ॥१

प्रा॒तः । अ॒ग्निम् । प्र॒ातः । इन्द्र॑म् । ह॒वा॒म॒हे॒ । प्र॒तः । मि॒त्रावरु॑णा । प्रा॒तः । अ॒श्विना॑ ।

प्र॒तः । भग॑म् । पू॒षण॑म् । ब्रह्म॑णः । पति॑म् । प्र॒तः । सोम॑म् । उ॒त । रु॒द्रम् । हु॒वे॒म॒ ॥१

प्रातः । अग्निम् । प्रातः । इन्द्रम् । हवामहे । प्रतः । मित्रावरुणा । प्रातः । अश्विना ।

प्रतः । भगम् । पूषणम् । ब्रह्मणः । पतिम् । प्रतः । सोमम् । उत । रुद्रम् । हुवेम ॥१

“प्रातः उषःकाले “अग्निं देवं “हवामहे वयं स्तोतार आह्वयामः । तथा प्रातःकाले “इन्द्रं हवामहे। तथा “मित्रावरुणा मित्रावरुणावहोरात्राभिमानिनौ देवौ “प्रातः वयं हवामहे । तथाश्विनौ देवानां भिषजौ “प्रातः वयं हवामहे । तथा “प्रातः “भगं देवं “पूषणं देवं “ब्रह्मणस्पतिं मन्त्राभिमानिनमेतत्संज्ञकं चाह्वयामः। तथा “प्रातः “सोमम् एतत्संज्ञकं देवम् "उत अपि च “रुद्रं देवं च "हुवेम आह्वयामः ॥

प्रा॒त॒र्जितं॒ भग॑मु॒ग्रं हु॑वेम व॒यं पु॒त्रमदि॑ते॒र्यो वि॑धु॒र्ता ।

आ॒ध्रश्चि॒द्यं मन्य॑मानस्तु॒रश्चि॒द्राजा॑ चि॒द्यं भगं॑ भ॒क्षीत्याह॑ ॥२

प्रा॒त॒ःऽजित॑म् । भग॑म् । उ॒ग्रम् । हु॒वे॒म॒ । व॒यम् । पु॒त्रम् । अदि॑तेः । यः । वि॒ऽधु॒र्ता ।

आ॒ध्रः । चि॒त् । यम् । मन्य॑मानः । तु॒रः । चि॒त् । राजा॑ । चि॒त् । यम् । भग॑म् । भ॒क्षि॒ । इति॑ । आह॑ ॥२

प्रातःऽजितम् । भगम् । उग्रम् । हुवेम । वयम् । पुत्रम् । अदितेः । यः । विऽधर्ता ।

आध्रः । चित् । यम् । मन्यमानः । तुरः । चित् । राजा । चित् । यम् । भगम् । भक्षि । इति । आह ॥२

“यः भगो देवः “विधर्ता विश्वस्य जगतो धारकः “जितं जयशीलम् “उग्रम् उद्गूर्णम् “अदितेः “पुत्रं “भगं देवं प्रातःकाल एव “वयं “हुवेम आह्वयामः । "आध्रश्चित् दरिद्रोऽपि स्तोता “यं भगं देवं “मन्यमानः स्तुवन् “भगं भजनीयं धनं “भक्षि भज विभज मह्यं देहि इति “आह ब्रवीति । “तुरश्चित् । तुरतिर्गतिकर्मा। प्राप्तधनोऽपि “राजा “चित् समर्थोऽपि जनः “यं भगं देवं भजनीयं धनं मह्यं भक्षि देहीत्याह । तं भगं प्रातरेव वयं हुवेमेति संबन्धः ॥

भग॒ प्रणे॑त॒र्भग॒ सत्य॑राधो॒ भगे॒मां धिय॒मुद॑वा॒ दद॑न्नः ।

भग॒ प्र णो॑ जनय॒ गोभि॒रश्वै॒र्भग॒ प्र नृभि॑र्नृ॒वन्त॑ः स्याम ॥३

भग॑ । प्रने॑त॒रिति॒ प्रऽने॑तः । भग॑ । सत्य॑ऽराधः । भग॑ । इ॒माम् । धिय॑म् । उत् । अ॒व॒ । दद॑त् । न॒ः ।

भग॑ । प्र । न॒ः । ज॒न॒य॒ । गोभि॑ः । अश्वै॑ः । भग॑ । प्र । नृऽभि॑ः । नृ॒ऽवन्त॑ः । स्या॒म॒ ॥३

भग । प्रनेतरिति प्रऽनेतः । भग । सत्यऽराधः । भग । इमाम् । धियम् । उत् । अव । ददत् । नः ।

भग । प्र । नः । जनय । गोभिः । अश्वैः । भग । प्र । नृऽभिः । नृऽवन्तः । स्याम ॥३

हे “भग देव त्वं प्रणेता प्रकर्षेण नेतासि । तादृश “प्रणेतः हे “भग त्वं “सत्यराधः सत्यधनोऽसि । तादृश सत्यराधो हे "भग त्वं “नः अस्मभ्यं “ददत् कामान् प्रयच्छन् "इमाम् अस्मदीयां “धियं स्तुतिम् "उदव उद्रक्ष फलयुक्तां कुरु । हे “भग त्वं “गोभिरश्वैः च “नः अस्मान् “प्र “जनय प्रोद्भूतान् कुरु । हे “भग त्वत्प्रसादाद्वयं “नृभिः नेतृभिः पुत्रादिभिः "नृवन्तः मनुष्यवन्तः “प्र “स्याम प्रभवेम ॥

उ॒तेदानी॒ं भग॑वन्तः स्यामो॒त प्र॑पि॒त्व उ॒त मध्ये॒ अह्ना॑म् ।

उ॒तोदि॑ता मघव॒न्सूर्य॑स्य व॒यं दे॒वानां॑ सुम॒तौ स्या॑म ॥४

उ॒त । इ॒दानी॑म् । भग॑ऽवन्तः । स्या॒म॒ । उ॒त । प्र॒ऽपि॒त्वे । उ॒त । मध्ये॑ । अह्ना॑म् ।

उ॒त । उत्ऽइ॑ता । म॒घ॒ऽव॒न् । सूर्य॑स्य । व॒यम् । दे॒वाना॑म् । सु॒ऽम॒तौ । स्या॒म॒ ॥४

उत । इदानीम् । भगऽवन्तः । स्याम । उत । प्रऽपित्वे । उत । मध्ये । अह्नाम् ।

उत । उत्ऽइता । मघऽवन् । सूर्यस्य । वयम् । देवानाम् । सुऽमतौ । स्याम ॥४

“उत अपि च “इदानीं वयं “भगवन्तः “स्याम । हे भग भगेन त्वया स्वामिना युक्ता भवेम । यद्वा । भगवन्तो धनवन्तः स्याम । “उत अपि च “प्रपित्वे अह्नां प्राप्ते पूर्वाह्ने भगवन्तः स्याम। "उत अपि च "अह्नां दिवसानां "मध्ये मध्याह्ने भगवन्तः स्याम । "उत अपि च हे “मघवन् धनवन् भग देव "सूर्यस्य सर्वस्य प्रेरकस्य देवस्य “उदिता उदितौ उदये सति “वयं त्वदनुग्रहात् "देवानाम् इन्द्रादीनां “सुमतौ अनुग्रहबुद्धौ “स्याम भवेम ॥

भग॑ ए॒व भग॑वाँ अस्तु देवा॒स्तेन॑ व॒यं भग॑वन्तः स्याम ।

तं त्वा॑ भग॒ सर्व॒ इज्जो॑हवीति॒ स नो॑ भग पुरए॒ता भ॑वे॒ह ॥५

भगः॑ । ए॒व । भग॑ऽवान् । अ॒स्तु॒ । दे॒वाः॒ । तेन॑ । व॒यम् । भग॑ऽवन्तः । स्या॒म॒ ।

तम् । त्वा॒ । भ॒ग॒ । सर्वः॑ । इत् । जो॒ह॒वी॒ति॒ । सः । नः॒ । भ॒ग॒ । पु॒रः॒ऽए॒ता । भ॒व॒ । इ॒ह ॥५

भगः । एव । भगऽवान् । अस्तु । देवाः । तेन । वयम् । भगऽवन्तः । स्याम ।

तम् । त्वा । भग । सर्वः । इत् । जोहवीति । सः । नः । भग । पुरःऽएता । भव । इह ॥५

हे देवाः "भगः देवः "एव "भगवान् धनवान् "अस्तु । "तेन भगेन देवेन धनेन वा "वयं "भगवन्तः "स्याम धनवन्तो भवेम । हे "भग "तं प्रसिद्धं "त्वा त्वां "सर्व "इत् सर्व एव जनः "जोहवीति भृशं पुनःपुनर्वाह्वयति । हे "भग देव "सः त्वम् "इह अस्मिन् यज्ञे "नः अस्माकं "पुरएता पुरोगन्ता "भव ॥

सम॑ध्व॒रायो॒षसो॑ नमन्त दधि॒क्रावे॑व॒ शुच॑ये प॒दाय॑ ।

अ॒र्वा॒ची॒नं व॑सु॒वि॒दं॒ भगं॑ नो॒ रथ॑मि॒वाश्वा॑ वा॒जिन॒ आ व॑हन्तु ॥६

सम् । अ॒ध्व॒राय॑ । उ॒षसः॑ । न॒म॒न्त॒ । द॒धि॒क्रावा॑ऽइव । शुच॑ये । प॒दाय॑ ।

अ॒र्वा॒ची॒नम् । व॒सु॒ऽवि॒द॑म् । भग॑म् । नः॒ । रथ॑म्ऽइव । अश्वाः॑ । वा॒जिनः॑ । आ । व॒ह॒न्तु॒ ॥६

सम् । अध्वराय । उषसः । नमन्त । दधिक्रावाऽइव । शुचये । पदाय ।

अर्वाचीनम् । वसुऽविदम् । भगम् । नः । रथम्ऽइव । अश्वाः । वाजिनः । आ । वहन्तु ॥६

"शुचये शुद्धाय गमनयोग्याय "पदाय स्थानाय "दधिक्रावेव अश्वो यथा तथा "उषसः उषोदेवताः "अध्वराय अस्मदीयाय यागाय "सं "नमन्त संगच्छन्तु । "वाजिनः वेगवन्तः "अश्वाः "रथमिव रथं यथा तथोषसः "अर्वाचीनम् अस्मदभिमुखं "वसुविदं धनस्य प्रापकं "भगं देवं "नः अस्मान् प्रति "आ "वहन्तु आनयन्तु ॥

अश्वा॑वती॒र्गोम॑तीर्न उ॒षासो॑ वी॒रव॑ती॒ः सद॑मुच्छन्तु भ॒द्राः ।

घृ॒तं दुहा॑ना वि॒श्वत॒ः प्रपी॑ता यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभि॒ः सदा॑ नः ॥७

अश्व॑ऽवतीः । गोऽम॑तीः । नः॒ । उ॒षसः॑ । वी॒रऽव॑तीः । सद॑म् । उ॒च्छ॒न्तु॒ । भ॒द्राः ।

घृ॒तम् । दुहा॑नाः । वि॒श्वतः॑ । प्रऽपी॑ताः । यू॒यम् । पा॒त॒ । स्व॒स्तिऽभिः॑ । सदा॑ । नः॒ ॥७

अश्वऽवतीः । गोऽमतीः । नः । उषसः । वीरऽवतीः । सदम् । उच्छन्तु । भद्राः ।

घृतम् । दुहानाः । विश्वतः । प्रऽपीताः । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥७

“भद्राः भजनीयाः “उषसः उषोदेवताः “अश्वावतीः अश्ववत्योऽश्वसहिताः सत्यः “गोमतीः गोमत्यश्च “वीरवतीः वीरवत्यः पुत्रादिजनोपेताश्च भवन्त्यः “नः अस्मभ्यं “सदं सर्वदा “उच्छन्तु व्युच्छन्तु नैशं तमो विवासयन्तु । कीदृश्यः। “घृतम् उदकं “दुहानाः सिञ्चन्त्यः “विश्वतः सर्वैर्गुणैः “प्रपीताः प्रवृद्धाः । एवंभूता उषसस्तम उच्छन्तु । अस्मिन् सूक्ते प्रतिपादिता हे सर्वे देवाः “यूयं “नः अस्मान् “सदा सर्वदा “स्वस्तिभिः कल्याणैः “पात पालयत ॥ ॥ ८ ॥

टिप्पणी

भगोपरि पौराणिकसंदर्भाः (http://puranastudy.ultimatefreehost.in/pur_index21/pva1.htm)

भगोपरि टिप्पणी (http://puranastudy.ultimatefreehost.in/pur_index21/bhaga.htm)

मण्डल ७

सूक्तं ७.१	सूक्तं ७.२१	सूक्तं ७.४१	सूक्तं ७.६१	सूक्तं ७.८१	
सूक्तं ७.२	सूक्तं ७.२२	सूक्तं ७.४२	सूक्तं ७.६२	सूक्तं ७.८२	
सूक्तं ७.३	सूक्तं ७.२३	सूक्तं ७.४३	सूक्तं ७.६३	सूक्तं ७.८३	
सूक्तं ७.४	सूक्तं ७.२४	सूक्तं ७.४४	सूक्तं ७.६४	सूक्तं ७.८४	
सूक्तं ७.५	सूक्तं ७.२५	सूक्तं ७.४५	सूक्तं ७.६५	सूक्तं ७.८५	
सूक्तं ७.६	सूक्तं ७.२६	सूक्तं ७.४६	सूक्तं ७.६६	सूक्तं ७.८६	
सूक्तं ७.७	सूक्तं ७.२७	सूक्तं ७.४७	सूक्तं ७.६७	सूक्तं ७.८७	
सूक्तं ७.८	सूक्तं ७.२८	सूक्तं ७.४८	सूक्तं ७.६८	सूक्तं ७.८८	
सूक्तं ७.९	सूक्तं ७.२९	सूक्तं ७.४९	सूक्तं ७.६९	सूक्तं ७.८९	सूक्तं ७.१०१
सूक्तं ७.१०	सूक्तं ७.३०	सूक्तं ७.५०	सूक्तं ७.७०	सूक्तं ७.९०	सूक्तं ७.१०२
सूक्तं ७.११	सूक्तं ७.३१	सूक्तं ७.५१	सूक्तं ७.७१	सूक्तं ७.९१	सूक्तं ७.१०३
सूक्तं ७.१२	सूक्तं ७.३२	सूक्तं ७.५२	सूक्तं ७.७२	सूक्तं ७.९२	सूक्तं ७.१०४
सूक्तं ७.१३	सूक्तं ७.३३	सूक्तं ७.५३	सूक्तं ७.७३	सूक्तं ७.९३	
सूक्तं ७.१४	सूक्तं ७.३४	सूक्तं ७.५४	सूक्तं ७.७४	सूक्तं ७.९४	
सूक्तं ७.१५	सूक्तं ७.३५	सूक्तं ७.५५	सूक्तं ७.७५	सूक्तं ७.९५	
सूक्तं ७.१६	सूक्तं ७.३६	सूक्तं ७.५६	सूक्तं ७.७६	सूक्तं ७.९६	
सूक्तं ७.१७	सूक्तं ७.३७	सूक्तं ७.५७	सूक्तं ७.७७	सूक्तं ७.९७	
सूक्तं ७.१८	सूक्तं ७.३८	सूक्तं ७.५८	सूक्तं ७.७८	सूक्तं ७.९८	
सूक्तं ७.१९	सूक्तं ७.३९	सूक्तं ७.५९	सूक्तं ७.७९	सूक्तं ७.९९	
सूक्तं ७.२०	सूक्तं ७.४०	सूक्तं ७.६०	सूक्तं ७.८०	सूक्तं ७.१००	

ऋग्वेदः सूक्तं ७.४२

ऋग्वेदः - मण्डल ७
← सूक्तं ७.४१ सूक्तं ७.४२ सूक्तं ७.४३ →
मैत्रावरुणिर्वसिष्ठः

दे. विश्वे देवाः। त्रिष्टुप्।

प्र ब्रह्माणो अङ्गिरसो नक्षन्त प्र क्रन्दनुर्नभन्यस्य वेतु ।
प्र धेनव उदप्रुतो नवन्त युज्यातामद्री अध्वरस्य पेशः ॥१॥
सुगस्ते अग्ने सनवित्तो अध्वा युक्ष्वा सुते हरितो रोहितश्च ।
ये वा सद्मन्नरुषा वीरवाहो हुवे देवानां जनिमानि सत्तः ॥२॥
समु वो यज्ञं महयन्नमोभिः प्र होता मन्द्रो रिरिच उपाके ।
यजस्व सु पुर्वणीक देवाना यज्ञियामरमतिं ववृत्याः ॥३॥
यदा वीरस्य रेवतो दुरोणे स्योनशीरतिथिराचिकेतत् ।
सुप्रीतो अग्निः सुधितो दम आ स विशे दाति वार्यमियत्यै ॥४॥
इमं नो अग्ने अध्वरं जुषस्व मरुत्स्विन्द्रे यशसं कृधी नः ।
आ नक्ता बर्हिः सदतामुषासोशन्ता मित्रावरुणा यजेह ॥५॥
एवाग्निं सहस्यं वसिष्ठो रायस्कामो विश्वप्स्न्यस्य स्तौत् ।
इषं रयिं पप्रथद्वाजमस्मे यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥६॥

सायणभाष्यम्

'प्र ब्रह्माणः' इति षड्चं नवमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं वैश्वदेवम् । अत्रानुक्रान्तं - ' प्र ब्रह्माणः षड्वैश्वदेवं तु ' इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । तृतीये छन्दोमे प्रउगशस्त्रे 'प्र ब्रह्माणः इति वैश्वदेवस्तृचः । सूत्रितं च --- प्र ब्रह्माणो अङ्गिरसो नक्षन्त सरस्वतीं देवयन्तो हवन्ते ' (आश्व. श्रौ. ८. ११) इति ॥

प्र ब्र॒ह्माणो॒ अङ्गि॑रसो नक्षन्त॒ प्र क्र॑न्द॒नुर्न॑भ॒न्य॑स्य वेतु ।

प्र धे॒नव॑ उद॒प्रुतो॑ नवन्त यु॒ज्याता॒मद्री॑ अध्व॒रस्य॒ पेश॑ः ॥१

प्र । ब्र॒ह्माणः॑ । अङ्गि॑रसः । न॒क्ष॒न्त॒ । प्र । क्र॒न्द॒नुः । न॒भ॒न्य॑स्य । वे॒तु॒ ।

प्र । धे॒नवः॑ । उ॒द॒ऽप्रुतः॑ । न॒व॒न्त॒ । यु॒ज्याता॑म् । अद्री॒ इति॑ । अ॒ध्व॒रस्य॑ । पेशः॑ ॥१

प्र । ब्रह्माणः । अङ्गिरसः । नक्षन्त । प्र । क्रन्दनुः । नभन्यस्य । वेतु ।

प्र । धेनवः । उदऽप्रुतः । नवन्त । युज्याताम् । अद्री इति । अध्वरस्य । पेशः ॥१

“ब्रह्माणः “अङ्गिरसः एतन्नामका ऋषयः “प्र “नक्षन्त सर्वत्र व्याप्नुवन्तु । “क्रन्दनुः पर्जन्यः “नभन्यस्य स्तोत्रस्यास्मदीयं स्तोत्रं “प्र “वेतु प्रकर्षेणेच्छतु । “धेनवः प्रीणयित्र्यो नद्यः “उदप्रुतः उदकानि सिञ्चन्त्यः “प्र “नवन्त सर्पन्तु। “अद्री आद्रियन्तौ पत्नीयजमानौ “अध्वरस्य यज्ञस्य “पेशः रूपं “युज्यातां योजयेताम् ॥

सु॒गस्ते॑ अग्ने॒ सन॑वित्तो॒ अध्वा॑ यु॒क्ष्वा सु॒ते ह॒रितो॑ रो॒हित॑श्च ।

ये वा॒ सद्म॑न्नरु॒षा वी॑र॒वाहो॑ हु॒वे दे॒वाना॒ं जनि॑मानि स॒त्तः ॥२

सु॒ऽगः । ते॒ । अ॒ग्ने॒ । सन॑ऽवित्तः । अध्वा॑ । यु॒ङ्क्ष्व । सु॒ते । ह॒रितः॑ । रो॒हितः॑ । च॒ ।

ये । वा॒ । सद्म॑न् । अ॒रु॒षाः । वी॒र॒ऽवाहः॑ । हु॒वे । दे॒वाना॑म् । जनि॑मानि । स॒त्तः ॥२

सुऽगः । ते । अग्ने । सनऽवित्तः । अध्वा । युङ्क्ष्व । सुते । हरितः । रोहितः । च ।

ये । वा । सद्मन् । अरुषाः । वीरऽवाहः । हुवे । देवानाम् । जनिमानि । सत्तः ॥२

हे “अग्ने “सनवित्तः सनाच्चिरकालादारभ्य लब्धः “ते त्वदीयः “अध्वा मार्गः “सुगः सुष्ठु गन्तव्यो भवतु । किंच “हरितः श्यामवर्णाः “रोहितश्च लोहितवर्णाश्चेत्युभयविधाः “ये “वा ये च ते त्वदीया अश्वाः “सद्मन् सद्मनि यज्ञगृहे “वीरवाहः वीरं शूरं त्वां वहन्तः “अरुषाः आरोचमाना भवन्ति तांश्च त्वं सु “युक्ष्व त्वदीये रथे सुष्ठु संयोजय । निसत्तो यज्ञगृहे निषण्णोऽहं होता सन् “देवानाम् इन्द्रादीनां जनिमा जनान् संघान् “हुवे आह्वयामि ॥

समुं वो युज्ञं मंहयुन्नमोंभिः प्र होतां मुन्द्रो रिंरिच उपाके ।

यजंस्वु सु पुंर्वणीक देवाना युज्ञियांमुरमंतिं ववृत्याः ॥३

सम् । ऊं इतिं । वः । युज्ञम् । मुहयुन् । नमःऽभिः । प्र । होतां । मुन्द्रः । रिरिचे । उपाके ।

यजंस्व । सु । पुरुऽअनीक । देवान् । आ । युज्ञियांम् । अरमंतिम् । ववृत्याः ॥३

सम् । ऊं इति । वः । यज्ञम् । महयन् । नमःऽभिः । प्र । होता । मन्द्रः । रिरिचे । उपाके ।

यजस्व । सु । पुरुऽअनीक । देवान् । आ । यज्ञियाम् । अरमतिम् । ववृत्याः ॥३

हे देवाः “वः युष्माकं “यज्ञं नमोभिः नमस्कारैर्युक्ता इमे स्तोतारो वा यजमाना वा “सं “महयन् सम्यक् पूजयन्ति । “उ इति पूरकः । “मन्द्रः स्तुतिशीलः “उपाके अस्माकं समीपे स्थितोऽस्मदीयः “होता “प्र “रिरिचे अन्येभ्यो होतृभ्योऽतिरिच्यते । हे यजमान त्वं “देवान् “सु सुष्ठु “यजस्व । हे “पुर्वणीक बहुतेजस्विन्नग्ने त्वं “यज्ञियां यज्ञार्हाम् “अरमतिं भूमिम् “आ “ववृत्याः आवर्तय । तथा च निगमान्तरे - आ नो महीमरमतिं सजोषाः' (ऋ. सं. ५. ४३. ६) इति ॥

युदा वीरस्यं रेवतों दुरोणे स्योंनुशीरतिंथिराचिकेंतत् ।

सुप्रींतो अुग्निः सुधिंतो दम आ स विशे दांति वार्युमियंत्यै ॥४

युदा । वीरस्यं । रेवतः । दुरोणे । स्योनऽशीः । अतिंथिः । आऽचिकेंतत् ।

सुऽप्रींतः । अुग्निः । सुऽधिंतः । दमें । आ । सः । विशे । दाति । वार्यम् । इयंत्यै ॥४

यदा । वीरस्य । रेवतः । दुरोणे । स्योनऽशीः । अतिथिः । आऽचिकेतत् ।

सुऽप्रीतः । अग्निः । सुऽधितः । दमे । आ । सः । विशे । दाति । वार्यम् । इयत्यै ॥४

“अतिथिः सर्वेषामतिथिभूतोऽग्निः “यदा “वीरस्य वीरकस्य स्तोत्राणां प्रेरयितुः “रेवतः हविष्मतो यजमानस्य “दुरोणे गृहे "स्योनशीः सुखेन शयनीयः “आचिकेतत् प्रज्ञायते "अग्निः “दमे यज्ञगृहे “सुधितः । आकाराश्चार्थे । सुनिहितश्च सुष्ठु निहितः सन् यदा “सुप्रीतः भवति तदा “सः अग्निः “इयत्यै उपगच्छन्त्यै “विशे प्रजायै “वार्यं वरणीयं धनं “दाति ददाति प्रयच्छति ॥

इमं नों अग्ने अध्वरं जुंषस्व मुरुत्स्विन्द्रें युशसं कृधी नः ।

आ नक्तां बुर्हिः संदतामुषासोशन्तां मित्रावरुंणा यजेह ॥५

इमम् । नः । अग्ने । अध्वरम् । जुषस्व । मुरुत्ऽसुं । इन्द्रें । युशसंम् । कृधि । नः ।

आ । नक्ता॑ । ब॒र्हिः । स॒द॒ता॒म् । उ॒षसा॑ । उ॒शन्ता॑ । मि॒त्रावरु॑णा । य॒ज॒ । इ॒ह ॥५

इमम् । नः । अग्ने । अध्वरम् । जुषस्व । मरुत्ऽसु । इन्द्रे । यशसम् । कृधि । नः ।

आ । नक्ता । बर्हिः । सदताम् । उषसा । उशन्ता । मित्रावरुणा । यज । इह ॥५

हे "अग्ने त्वं "नः अस्मदीयम् "इमम् "अध्वरं यज्ञं "जुषस्व सेवस्व। किंच "मरुत्सु इन्द्रस्य सखिभूतेषु देवेषु "इन्द्रे च "यशसं यशोयुक्तं हविर्लक्षणान्नवन्तं "नः अस्मदीयं यज्ञं हे अग्ने त्वं "कृधि कुरु। स्थापयेत्यर्थः। तथा "नक्ता रात्रिश्च "उषसा दिवसश्च । अहर्निशे इत्यर्थः। "बर्हिः बर्हिषि कुशमये "आ "सदताम् उपविशताम् । अपि च हे अग्ने "उशन्ता उशन्तौ यज्ञमिच्छन्तौ "मित्रावरुणा मित्रावरुणौ देवौ "इह अस्मिन् यज्ञे "यज पूजय ॥

ए॒वाग्निं स॑ह॒स्यं१॒॑ वसि॑ष्ठो रा॒यस्का॑मो वि॒श्वप्स्न्य॑स्य स्तौत् ।

इषं॑ र॒यिं प॑प्रथ॒द्वाज॑म॒स्मे यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभि॒ः सदा॑ नः ॥६

ए॒व । अ॒ग्निम् । स॒ह॒स्य॑म् । वसि॑ष्ठः । रा॒यः॒ऽका॑मः । वि॒श्वऽप्स्न्य॑स्य । स्तौ॒त् ।

इष॑म् । र॒यिम् । प॒प्र॒थ॒त् । वाज॑म् । अ॒स्मे इति॑ । यू॒यम् । पा॒त॒ । स्व॒स्तिऽभिः॑ । सदा॑ । न॒ः ॥६

एव । अग्निम् । सहस्यम् । वसिष्ठः । रायःऽकामः । विश्वऽप्स्न्यस्य । स्तौत् ।

इषम् । रयिम् । पप्रथत् । वाजम् । अस्मे इति । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥६

"वसिष्ठः एतदाख्य ऋषिः "रायस्कामः पश्वादिधनानीच्छन् "एव एवमुक्तप्रकारेण सहस्यम् । सहो बलम् । तस्य पुत्रम् । तद्वन्तमिति वा। "अग्निं देवं विश्वप्न्यस्य पुरुरूपस्य धनस्य लाभाय "स्तौत् । एवंभूतोऽग्निः "अस्मे अस्मभ्यम् "इषम् अन्नं "रयिं धनं "वाजं बलं च "पप्रथत् प्रथयतु विस्तारयतु । ददात्वित्यर्थः । अस्मिन् सूक्ते प्रतिपादिताः सर्वे देवाः यूयम् अस्मान् कल्याणैः सर्वदा पालयत ॥ ॥ ९ ॥

मण्डल ७

ऋग्वेदः सूक्तं ७.४३

ऋग्वेदः - मण्डल ७

← सूक्तं ७.४२ | सूक्तं ७.४३ | सूक्तं ७.४४ →

मैत्रावरुणिर्वसिष्ठः।

दे. विश्वे देवाः। त्रिष्टुप्।

प्र वो यज्ञेषु देवयन्तो अर्चन्द्यावा नमोभिः पृथिवी इषध्यै ।

येषां ब्रह्माण्यसमानि विप्रा विष्वग्वियन्ति वनिनो न शाखाः ॥१॥

प्र यज्ञ एतु हेत्वो न सप्तिरुद्यच्छध्वं समनसो घृताचीः ।

स्तृणीत बर्हिरध्वराय साधूर्ध्वा शोचींषि देवयून्यस्थुः ॥२॥

आ पुत्रासो न मातरं विभृत्राः सानौ देवासो बर्हिषः सदन्तु ।

आ विश्वाची विदथ्यामनक्त्वग्ने मा नो देवताता मृधस्कः ॥३॥

ते सीषपन्त जोषमा यजत्रा ऋतस्य धाराः सुदुघा दुहानाः ।

ज्येष्ठं वो अद्य मह आ वसूनामा गन्तन समनसो यति ष्ठ ॥४॥

एवा नो अग्ने विक्ष्वा दशस्य त्वया वयं सहसावन्नास्क्राः ।

राया युजा सधमादो अरिष्टा यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥५॥

सायणभाष्यम्

‘ प्र वो यज्ञेषु ' इति पञ्चर्चं दशमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं वैश्वदेवम्। ‘प्र वः पञ्च ' इत्यनुक्रान्तम् । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । प्रथमे छन्दोमे प्रउगशस्त्रे ‘प्र वो यज्ञेषु ' इति वैश्वदेवस्तृचः । सूत्रितं च -- ‘ प्र वो यज्ञेषु देवयन्तो अर्चन् प्र क्षोदसा धायसा सस्र एषेति प्रउगम् ' (आश्व. श्रौ. ८. ९) इति ॥

प्र वों य॒ज्ञेषुं देव॒यन्तों अर्च॒न्द्यावा॒ नमोंभिः पृथि॒वी इ॒षध्यैं ।

येषा॒ं ब्रह्मा॒ण्यसंमानि॒ विप्रा॒ विष्वंग्वि॒यन्तिं व॒निनो॒ न शाखांः ॥१

प्र । व॒ः । य॒ज्ञेषुं । दे॒व॒ऽयन्तः॑ । अ॒र्च॒न् । द्यावां । नमः॑ऽभिः । पृ॒थि॒वी इतिं । इ॒षध्यैं ।

येषा॑म् । ब्रह्मा॑णि । असं॑मानि । विप्रा॑ । विष्वं॑क् । वि॒ऽयन्तिं॑ । व॒निनः॑ । न । शाखाः॑ ॥१

प्र । वः । यज्ञेषु । देवऽयन्तः । अर्चन् । द्यावा । नमःऽभिः । पृथिवी इति । इषध्यै ।

येषाम् । ब्रह्माणि । असमानि । विप्रा । विष्वक् । विऽयन्ति । वनिनः । न । शाखाः ॥१

“देवयन्तः देवान् कामयमानाः विप्राः “यज्ञेषु “नमोभिः स्तुतिभिर्हविर्भिर्वा “वः युष्मान् “इषध्यै अभिप्राप्तुं “प्र “अर्चन् प्रार्चयन्ति प्रकर्षेण स्तुवन्ति । “द्यावा दिवं च “पृथिवी भूमिं च प्रस्तुवन्ति । “येषां विप्राणां मेधाविनां “ब्रह्माणि स्तोत्राणि “वनिनो “न “शाखाः वृक्षस्य शाखा इव “विष्वक् विश्वतः “वियन्ति विशेषेण गच्छन्ति । ते "विप्राः प्रार्चन्निति पूर्वेण संबन्धः ।।

प्र य॒ज्ञ एंतु॒ हेत्वो॒ न सप्ति॒रुद्यंच्छध्व॒ं समंनसो घृ॒ताचींः ।

स्तृ॒णी॒त ब॒र्हिरंध्व॒रायं सा॒धूर्ध्वा शो॒चींषिं देव॒यून्यंस्थुः ॥२

प्र । य॒ज्ञः । ए॒तु॒ । हेत्वः॑ । न । सप्तिः॑ । उत् । य॒च्छ॒ध्व॒म् । सऽमं॑नसः । घृ॒ताचीः॑ ।

स्तृ॒णी॒त । ब॒र्हिः । अ॒ध्व॒रायं । सा॒धु । ऊ॒र्ध्वा । शो॒चींषिं । दे॒व॒ऽयूनिं । अ॒स्थु॒ः ॥२

प्र । यज्ञः । एतु । हेत्वः । न । सप्तिः । उत् । यच्छध्वम् । सऽमनसः । घृताचीः ।

स्तृणीत । बर्हिः । अध्वराय । साधु । ऊर्ध्वा । शोचींषि । देवऽयूनि । अस्थुः ॥२

अयमस्मदीयः "यज्ञः “प्र “एतु देवान् प्रति गच्छतु । तत्र दृष्टान्तः । “हेत्वो “न “सप्तिः शीघ्रगाम्यश्वो यथा तद्वत् । हे ऋत्विजः सर्वे यूयं “समनसः सदृशमनस्काः सन्तः “घृताचीः स्रुचः “उद्यच्छध्वं हस्त उद्यम्य धारयत । तथा “अध्वराय यागं कर्तुं “साधु साधकं “बर्हिः कुशमयं “स्तृणीत वेद्यां छादयत । हे अग्ने “देवयूनि देवान् कामयमानानि त्वदीयानि “शोचींषि अर्चींषि “ऊर्ध्वा ऊर्ध्वमुखानि “अस्थुः तिष्ठन्तु ॥

आ पु॒त्रासो॒ न मा॒तरं॒ विभृंत्रा॒ः सानौं दे॒वासों ब॒र्हिषंः सदन्तु ।

आ वि॒श्वाचीं॑ वि॒दथ्या॑मन॒क्त्वग्ने॒ मा नो॑ दे॒वता॑ता॒ मृध॒स्कः ॥३

आ । पु॒त्रासः॑ । न । मा॒तर॑म् । विऽभृ॑त्राः । सानौ॑ । दे॒वासः॑ । ब॒र्हिषः॑ । स॒द॒न्तु॒ ।

आ । वि॒श्वाचीं॑ । वि॒द॒थ्या॑म् । अ॒न॒क्तु॒ । अग्ने॑ । मा । नः॒ । दे॒वऽता॑ता । मृधः॑ । क॒रिति॑ कः ॥३

आ । पुत्रासः । न । मातरम् । विऽभृत्राः । सानौ । देवासः । बर्हिषः । सदन्तु ।

आ । विश्वाची । विदथ्याम् । अनक्तु । अग्ने । मा । नः । देवऽताता । मृधः । करिति कः ॥३

“मातरं जननीं “विभृत्राः विशेषेण भर्तव्याः “पुत्रासो “न पुत्रा इव तद्वदस्माकं भरणीयाः “देवासः देवाः “बर्हिषः कुशमयस्य वेद्यामास्तीर्णस्य “सानौ उन्नते देशे “आ “सदन्तु उपविशन्तु । हे “अग्ने “विदथ्यां यज्ञयोग्यां त्वदीयां ज्वालां “विश्वाची । विश्वं सर्वं हविरञ्चति गच्छतीति विश्वाची जुहूः। “आ “अनक्तु आ समन्तात् सिञ्चतु । "देवताता देवतातौ युद्धे “नः अस्माकं “मृधः हिंसकान् हे अग्ने त्वं “मा “कः मा कार्षीः । यज्ञवाचको देवतातिशब्दोऽत्र संग्रामे वर्तते ॥

ते सी॑षपन्त॒ जोष॒मा यज॑त्रा ऋ॒तस्य॒ धारा॑ः सु॒दुघा॒ दुहा॑नाः ।

ज्येष्ठं॑ वो अ॒द्य मह॒ आ वसू॑ना॒मा ग॑न्तन॒ सम॑नसो॒ यति॒ ष्ठ ॥४

ते । सी॒ष॒प॒न्त॒ । जोष॑म् । आ । यज॑त्राः । ऋ॒तस्य॑ । धाराः॑ । सु॒ऽदुघाः॑ । दुहा॑नाः ।

ज्येष्ठ॑म् । व॒ः । अ॒द्य । महः॑ । आ । वसू॑नाम् । आ । ग॒न्त॒न॒ । सऽम॑नसः । यति॑ । स्थ ॥४

ते । सीषपन्त । जोषम् । आ । यजत्राः । ऋतस्य । धाराः । सुऽदुघाः । दुहानाः ।

ज्येष्ठम् । वः । अद्य । महः । आ । वसूनाम् । आ । गन्तन । सऽमनसः । यति । स्थ ॥४

"यजत्राः यजनीयाः “ते इन्द्रादयो देवाः “ऋतस्य उदकस्य “सुदुघाः सुखेन दोग्धुं शक्याः “धाराः “दुहानाः वर्षन्तः "जोषं पर्याप्तं यथा भवति तथा “आ “सीषपन्त । सपतिः परिचरणार्थः । स्तुतिभिः आ समन्तात् पर्यचीचरन् । अस्मान् परिचरणं कुर्वन्तु । स्वीकुर्वन्त्विति यावत् । “अद्य अस्मिन् दिने हे देवाः “वसूनां धनानां मध्ये “ज्येष्ठं श्रेष्ठं “वः युष्मदीयं “महः मंहनीयं धनम् “आ गच्छतु। यूयमपि “समनसः तुल्यमतयः सन्तः “आ “गन्तन आगच्छत। हे देवाः यूयं --- आगन्तनेति संबन्धः ॥

ए॒वा नो॑ अग्ने वि॒क्ष्वा द॑शस्य॒ त्वया॑ व॒यं स॑हसाव॒न्नास्क्रा॑ः ।

रा॒या यु॒जा स॑ध॒मादो॒ अरि॑ष्टा यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभि॒ः सदा॑ नः ॥५

ए॒व । न॒ः । अ॒ग्ने॒ । वि॒क्षु । आ । द॒श॒स्य॒ । त्वया॑ । व॒यम् । स॒ह॒सा॒ऽव॒न् । आस्क्राः॑ ।

रा॒या । यु॒जा । स॒ध॒ऽमादः॑ । अरि॑ष्टाः । यू॒यम् । पा॒त॒ । स्व॒स्तिऽभिः॑ । सदा॑ । न॒ः ॥५

एव । नः । अग्ने । विक्षु । आ । दशस्य । त्वया । वयम् । सहसाऽवन् । आस्क्राः ।

राया । युजा । सधऽमादः । अरिष्टाः । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥५

हे “अग्ने “एव एवं स्तुतस्त्वं “विक्षु प्रजासु मध्ये "नः अस्मभ्यम् “आ "दशस्य धनमभिप्रयच्छ। हे "सहसावन् बलवन्नग्ने “त्वया “आस्क्राः अस्कन्नाः “वयं “युजा नित्ययुक्तेन “राया धनेन “सधमादः सह माद्यन्तः “अरिष्टाः अहिंसिता भवेम । अस्मिन् सूक्ते प्रतिपादिताः सर्वे देवाः "यूयं “नः अस्मान् कल्याणैः सर्वदा पालयत ॥ ॥ १० ॥

मण्डल ७

ऋग्वेदः सूक्तं ७.४४

ऋग्वेदः - मण्डल ७
← सूक्तं ७.४३ सूक्तं ७.४४ सूक्तं ७.४५ →
मैत्रावरुणिर्वसिष्ठः।

दे. दधिक्राः, १ दधिक्राश्व्युषोऽग्निर्भगेन्द्रविष्णुपूषब्रह्मणस्पत्यादित्यद्यावापृथिव्यापः। त्रिष्टुप्, १ जगती।

दधिक्रां वः प्रथममश्विनोषसमग्निं समिद्धं भगमूतये हुवे ।
इन्द्रं विष्णुं पूषणं ब्रह्मणस्पतिमादित्यान्द्यावापृथिवी अपः स्वः ॥१॥
दधिक्रामु नमसा बोधयन्त उदीराणा यज्ञमुपप्रयन्तः ।
इळां देवीं बर्हिषि सादयन्तोऽश्विना विप्रा सुहवा हुवेम ॥२॥
दधिक्रावाणं बुबुधानो अग्निमुप ब्रुव उषसं सूर्यं गाम् ।
ब्रध्नं माँश्चतोर्वरुणस्य बभ्रुं ते विश्वास्मद्दुरिता यावयन्तु ॥३॥
दधिक्रावा प्रथमो वाज्यर्वाग्रे रथानां भवति प्रजानन् ।
संविदान उषसा सूर्येणादित्येभिर्वसुभिरङ्गिरोभिः ॥४॥
आ नो दधिक्राः पथ्यामनक्त्वृतस्य पन्थामन्वेतवा उ ।
शृणोतु नो दैव्यं शर्धो अग्निः शृण्वन्तु विश्वे महिषा अमूराः ॥५॥

सायणभाष्यम्

‘दधिक्रां वः ' इति पञ्चर्चमेकादशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं दधिक्राख्यदेवताकम् । आद्या जगती सा तु दधिक्रादिलिङ्गोक्तदेवताका शिष्टाश्चतस्रस्त्रिष्टुभः । अनुक्रम्यते हि - दधिक्रां दाधिक्रं जगत्याद्या लिङ्गोक्तदेवता ' इति । गतो विनियोगः ॥

द॒धि॒क्रां व॑ः प्रथ॒मम॒श्विनो॒षस॑म॒ग्निं समि॑द्धं॒ भग॑मू॒तये॑ हुवे ।

इन्द्रं॒ विष्णुं॑ पू॒षणं॒ ब्रह्म॑ण॒स्पति॑मादि॒त्यान्द्यावा॑पृथि॒वी अ॒पः स्व॑ः ॥१

द॒धि॒ऽक्राम् । व॒ः । प्र॒थ॒मम् । अ॒श्विना॑ । उ॒षस॑म् । अ॒ग्निम् । सम्ऽइ॑द्धम् । भग॑म् । ऊ॒तये॑ । हु॒वे॒ ।

इन्द्र॑म् । विष्णु॑म् । पू॒षण॑म् । ब्रह्म॑णः । पति॑म् । आ॒दि॒त्यान् । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । अ॒पः । स्व१॒॑रिति॑ स्वः॑ ॥१

दधिऽक्राम् । वः । प्रथमम् । अश्विना । उषसम् । अग्निम् । सम्ऽइद्धम् । भगम् । ऊतये । हुवे ।

इन्द्रम् । विष्णुम् । पूषणम् । ब्रह्मणः । पतिम् । आदित्यान् । द्यावापृथिवी इति । अपः । स्वः ॥१

हे स्तोतारः “वः युष्माकम् “ऊतये रक्षणाय “प्रथमं “दधिक्राम् अश्वाभिमानिनीं देवतां “हुवे आह्वयामि । ततः “अश्विना अश्विनौ देवौ "उषसम् उषोदेवतां च “समिद्धं सम्यग्दीप्तम् “अग्निं च "भगम् एतदाख्यं देवं च आह्वयामि । “इन्द्रं “विष्णुं “पूषणं च “ब्रह्मणस्पतिमादित्यान् “द्यावापृथिवी “अपः उदकदेवताः “स्वः सूर्यमित्येतान् देवानाह्वयामि ॥

द॒धि॒क्रामु॒ नम॑सा बो॒धय॑न्त उ॒दीरा॑णा य॒ज्ञमु॑पप्र॒यन्त॑ः ।

इळां॑ दे॒वीं ब॒र्हिषि॑ सा॒दय॑न्तो॒ऽश्विना॒ विप्रा॑ सु॒हवा॑ हुवेम ॥२

द॒धि॒ऽक्राम् । ऊं॒ इति॑ । नम॑सा । बो॒धय॑न्तः । उ॒त्ऽईरा॑णाः । य॒ज्ञम् । उ॒प॒ऽप्र॒यन्तः॑ ।

इळा॑म् । दे॒वीम् । ब॒र्हिषि॑ । सा॒दय॑न्तः । अ॒श्विना॑ । विप्राः॑ । सु॒ऽहवा॑ । हु॒वे॒म॒ ॥२

दधिऽक्राम् । ऊं इति । नमसा । बोधयन्तः । उत्ऽईराणाः । यज्ञम् । उपऽप्रयन्तः ।

इळाम् । देवीम् । बर्हिषि । सादयन्तः । अश्विना । विप्राः । सुऽहवा । हुवेम ॥२

“दधिक्राम् एतन्नामकमश्वविशेषं देवं “नमसा स्तोत्रेण “बोधयन्तः प्रज्ञापयन्तः “उदीराणाः प्रेरयन्तः “यज्ञं यागम् “उपप्रयन्तः उपक्रममाणाः वयं “बर्हिषि "इळां हवीरूपां देवीं “सादयन्तः आस्थापयन्तः “सुहवा शोभनाह्वानौ “विप्रा विप्रौ मेधाविनौ “अश्विना अश्विनौ देवौ “हुवेम आह्वयाम । “उ इति पूरणः ॥

द॒धि॒क्रावा॑णं बुबुधा॒नो अ॒ग्निमुप॑ ब्रुव उ॒षसं॒ सूर्यं॒ गाम् ।

ब्र॒ध्नं माँश्च॒तोर्वरु॑णस्य ब॒भ्रुं ते विश्वा॒स्मद्दु॑रि॒ता यो॑वयन्तु ॥३

द॒धि॒ऽक्रावा॑णम् । बु॒बु॒धा॒नः । अ॒ग्निम् । उप॑ । ब्रु॒वे॒ । उ॒षस॑म् । सूर्य॑म् । गाम् ।

ब्र॒ध्नम् । म॒ंश्च॒तोः । वरु॑णस्य । ब॒भ्रुम् । ते । विश्वा॑ । अ॒स्मत् । दुः॒ऽइ॒ता । य॒व॒य॒न्तु॒ ॥३

दधिऽक्रावाणम् । बुबुधानः । अग्निम् । उप । ब्रुवे । उषसम् । सूर्यम् । गाम् ।

ब्रध्नम् । मंश्चतोः । वरुणस्य । बभ्रुम् । ते । विश्वा । अस्मत् । दुःऽइता । यवयन्तु ॥३

“दधिक्रावाजम् अश्वविशेषं “बुबुधानः स्तोत्रेण बोधयन्नहम् "अग्निं देवम् “उप “ब्रुवे उपस्तौमि । तथा च "उषसम् उषोदेवतां "सूर्यं सर्वस्य प्रेरकं देवं “गां भूमिम् । वाग्देवतां वा । एवंभूतान् देवानहमुपस्तौमि। “मंश्चतोः । मन्यमानान् स्तुवतो जनांश्चेतयते जानातीति यद्वाभिमन्यमानांश्चातयते नाशयतीति मंश्चतुः। तस्य वरुणस्य “ब्रध्नं महान्तं "बभ्रुं पिङ्गलवर्णमश्वं तस्थानयनार्थमहमुप ब्रुवे। “ते देवाः “अस्मत् अस्मत्तः “विश्वा विश्वानि सर्वाणि “दुरिता दुरितानि पापानि “यवयन्तु पृथक्कुर्वन्तु ॥

द॒धि॒क्रावा॑ प्रथ॒मो वा॒ज्यर्वाग्रे॒ रथा॑नां भवति प्रजा॒नन् ।

सं॒वि॒दा॒न उ॒षसा॒ सूर्ये॑णादि॒त्येभि॒र्वसु॑भि॒रङ्गि॑रोभिः ॥४

द॒धि॒ऽक्रावा॑ । प्र॒थ॒मः । वा॒जी । अर्वा॑ । अग्रे॑ । रथा॑नाम् । भ॒व॒ति॒ । प्र॒ऽजा॒नन् ।

स॒म्ऽवि॒दा॒नः । उ॒षसा॑ । सूर्ये॑ण । आ॒दि॒त्येभिः॑ । वसु॑ऽभिः । अङ्गि॑रःऽभिः ॥४

दधिऽक्रावा । प्रथमः । वाजी । अर्वा । अग्रे । रथानाम् । भवति । प्रऽजानन् ।

सम्ऽविदानः । उषसा । सूर्येण । आदित्येभिः । वसुऽभिः । अङ्गिरःऽभिः ॥४

“प्रथमः सर्वेषामश्वानां मुख्यः “वाजी शीघ्रगामी “अर्वा गमनशीलः “दधिक्रावा अश्वरूपो देवः “प्रजानन् रथसंयोजनीयांस्तांस्तानश्वानधिष्ठाय ज्ञातव्यानि सम्यग्जानन् “रथानाम् “अग्रे प्रमुखः “भवति। कीदृशोऽश्वः । “उषसा उषोदेवतया "सूर्येण सर्वस्य प्रेरकेण देवेन “आदित्येभिः आदित्यैश्च “वसुभिः च “अङ्गिरोभिः देवैः सह स्तोतव्यैर्ऋषिभिश्च “संविदानः सम्यग्जानन् । ऐकमत्वं प्राप्त इत्यर्थः ॥

आ नो॑ दधि॒क्राः प॒थ्या॑मनक्त्वृ॒तस्य॒ पन्था॒मन्वे॑त॒वा उ॑ ।

शृ॒णोतु॑ नो॒ दैव्यं॒ शर्धो॑ अ॒ग्निः शृ॒ण्वन्तु॒ विश्वे॑ महि॒षा अमू॑राः ॥५

आ । न॒ः । द॒धि॒ऽक्राः । प॒थ्या॑म् । अ॒न॒क्तु॒ । ऋ॒तस्य॑ । पन्था॑म् । अनु॑ऽए॒त॒वै । उ॒ं इति॑ ।

शृ॒णोतु॑ । न॒ः । दैव्य॑म् । शर्धः॑ । अ॒ग्निः । शृ॒ण्वन्तु॑ । विश्वे॑ । म॒हि॒षाः । अमू॑राः ॥५

आ । नः । दधिऽक्राः । पथ्याम् । अनक्तु । ऋतस्य । पन्थाम् । अनुऽएतवै । ऊं इति ।

शृणोतु । नः । दैव्यम् । शर्धः । अग्निः । शृण्वन्तु । विश्वे । महिषाः । अमूराः ॥५

"दधिक्राः अश्वरूपो देवः "ऋतस्य यज्ञस्य "पन्थां पन्थानं मार्गम् "अन्वेतवै अनुगन्तुं प्रवृत्तानां "नः अस्माकं "पथ्यां पदवीम् "आ "अनक्तु उदकेनासिञ्चतु। "उ इति पूरणः । "दैव्यं "शर्धः देवसंबन्धि बलमीदृग्रूपः "अग्निः "नः अस्मदीयं हवं "शृणोतु । "अमूराः अमूढाः "महिषाः महान्तः "विश्वे सर्वे देवा अस्मदीयं हवं "शृण्वन्तु ॥ ॥ ११ ॥

टिप्पणी

दधिक्रा उपरि शोधलेखः (https://5da2e8952caa4.site123.me/%E0%A4%85%E0%A4%A7-%E0%A4%AF-%E0%A4%AF-%E0%A4%A8-%E0%A4%95-%E0%A4%B0%E0%A4%AE-features/%E0%A4%AA-%E0%A4%9A%E0%A4%AE-%E0%A4%85%E0%A4%A7-%E0%A4%AF-%E0%A4%AF-%E0%A4%A6%E0%A4%A7-%E0%A4%95-%E0%A4%B0-%E0%A4%AA-%E0%A4%B0%E0%A4%A5%E0%A4%AE-%E0%A4%B5-%E0%A4%9C-%E0%A4%94%E0%A4%B0-%E0%A4%AC-%E0%A4%B0%E0%A4%A7-%E0%A4%A8)

मण्डल ७

ऋग्वेदः सूक्तं ७.४५

ऋग्वेदः - मण्डल ७

← सूक्तं ७.४४ | सूक्तं ७.४५ | सूक्तं ७.४६ →

मैत्रावरुणिर्वसिष्ठः।

दे. सविता। त्रिष्टुप्।

आ देवो यातु सविता सुरत्नोऽन्तरिक्षप्रा वहमानो अश्वैः ।

हस्ते दधानो नर्या पुरूणि निवेशयञ्च प्रसुवञ्च भूम ॥१॥

उदस्य बाहू शिथिरा बृहन्ता हिरण्यया दिवो अन्ताँ अनष्टाम् ।

नूनं सो अस्य महिमा पनिष्ट सूरश्चिदस्मा अनु दादपस्याम् ॥२॥

स घा नो देवः सविता सहावा साविषद्वसुपतिर्वसूनि ।

विश्रयमाणो अमतिमुरूचीं मर्तभोजनमध रासते नः ॥३॥

इमा गिरः सवितारं सुजिह्वं पूर्णगभस्तिमीळते सुपाणिम् ।

चित्रं वयो बृहदस्मे दधातु यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥४॥

सायणभाष्यम्

'आ देवो यातु' इति चतुर्ऋचं द्वादशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं सवितृदेवताकं त्रैष्टुभम्। 'आ देवश्चतुष्कं सावित्रम्' इत्यनुक्रान्तम् । व्यूळ्हे दशरात्रे चतुर्थेऽहनि वैश्वदेशस्त्र इदं सावित्रनिविद्धानम्। सूत्र्यते हि - चतुर्थेऽहन्या देवो यातु --' (आश्व. श्रौ. ८. ८)।... इत्येषा

वपानुवाक्या। सूत्रितं च --' आ देवो यातु सविता सुरत्नः स घा नो देवः सविता सहावा ' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति। अश्वमेधेऽनुसवनं तिस्रः सावित्र्य इष्टयः । तत्र द्वितीयस्यामिष्टौ याज्येयम् । सूत्रितं च -- य इमा विश्वा जातान्या देवो यातु ' (आश्व. श्रौ. १०. ६) इति ॥

आ दे॒वो या॑तु सवि॒ता सु॒रत्नो॑ऽन्तरिक्ष॒प्रा वह॑मानो॒ अश्वैः॑ ।

हस्ते॒ दधा॑नो॒ नर्या॑ पु॒रूणि॑ निवे॒शय॑ञ्च प्रसु॒वञ्च॒ भूम॑ ॥१

आ । दे॒वः । या॒तु । स॒वि॒ता । सु॒ऽरत्नः॑ । अ॒न्त॒रि॒क्ष॒ऽप्राः । वह॑मानः । अश्वैः॑ ।

हस्ते॑ । दधा॑नः । नर्या॑ । पु॒रूणि॑ । नि॒ऽवे॒शय॑न् । च॒ । प्र॒ऽसु॒वन् । च॒ । भूम॑ ॥१

आ । देवः । यातु । सविता । सुऽरत्नः । अन्तरिक्षऽप्राः । वहमानः । अश्वैः ।

हस्ते । दधानः । नर्या । पुरूणि । निऽवेशयन् । च । प्रऽसुवन् । च । भूम ॥१

"सुरत्नः शोभनरत्नोपेतः "अन्तरिक्षप्राः स्वकीयेन तेजसान्तरिक्षस्य पूरयिता "अश्वैः स्वकीयैर्वाहैः "वहमानः उह्यमानः "सविता सर्वस्य प्रेरकः "देवः "आ "यातु आगच्छतु । कीदृशः। "नर्या नर्याणि मनुष्यहितानि "पुरूणि बहूनि धनानि "हस्ते पाणौ "दधानः दातुं धारयन् "भूम भूतानि "निवेशयंश्च रात्रिषु स्वे स्थाने स्थापयंश्च "प्रसुवंश्च अहःसु प्रेरयंश्च । एवंभूतः सविता देव आ यातु ॥

उद॑स्य बा॒हू शि॑थि॒रा बृ॒हन्ता॑ हिर॒ण्यया॑ दि॒वो अन्ताँ॑ अनष्टाम् ।

नू॒नं सो अ॑स्य महि॒मा प॑निष्ट॒ सूर॑श्चिदस्मा॒ अनु॑ दादप॒स्याम् ॥२

उत् । अ॒स्य॒ । बा॒हू इति॑ । शि॒थि॒रा । बृ॒हन्ता॑ । हि॒र॒ण्यया॑ । दि॒वः । अन्ता॑न् । अ॒न॒ष्टा॒म् ।

नू॒नम् । सः । अ॒स्य॒ । म॒हि॒मा । प॒नि॒ष्ट॒ । सूरः॑ । चि॒त् । अ॒स्मै॒ । अनु॑ । दा॒त् । अ॒प॒स्याम् ॥२

उत् । अस्य । बाहू इति । शिथिरा । बृहन्ता । हिरण्यया । दिवः । अन्तान् । अनष्टाम् ।

नूनम् । सः । अस्य । महिमा । पनिष्ट । सूरः । चित् । अस्मै । अनु । दात् । अपस्याम् ॥२

"शिथिरा शिथिलौ दानार्थं प्रसारितौ "बृहन्ता बृहन्तौ महान्तौ "हिरण्यया हिरण्ययौ सुवर्णमयौ "अस्य सवितुः संबन्धिनौ "बाहू हस्तौ "दिवः अन्तरिक्षस्य "अन्तान् पर्यन्तान् "उत् "अनष्टाम् ऊर्ध्वौ सन्तौ व्याप्नुवताम् । "नूनम् अद्य "अस्य ईदृग्भूतस्य सवितुः "सः तादृशः "महिमा महत्त्वं "पनिष्ट अस्माभिः स्तूयते । "सूरश्चित् सूर्योऽपि "अस्मै सवित्रे "अपस्यां कर्मेच्छाम् "अनु "दात् अनुददातु ॥

सावित्रे पशौ पुरोडाशस्थ हविषोः 'स घा नः' इति द्वे अनुवाक्ये । सूत्रं पूर्वमुदाहृतम् । आश्वमेधिकीषु सावित्रेष्टिषु तृतीयस्यामिष्टाविमे एव याज्यानुवाक्ये । सूत्रितं च - स घा नो देवः सविता सहावेति द्वे ' (आश्व. श्रौ. १०. ६) इति ॥

स घा॑ नो दे॒वः स॑वि॒ता स॒हावा सा॑विष॒द्वसु॑पति॒र्वसू॑नि ।

वि॒श्रय॑माणो अ॒मति॑मुरू॒चीं म॑र्त॒भोज॑न॒मध॑ रासते नः ॥३

सः । घ॒ । नः॒ । दे॒वः । स॒वि॒ता । स॒हऽवा॑ । आ । सा॒वि॒ष॒त् । वसु॑ऽपतिः । वसू॑नि ।

वि॒ऽश्रय॑माणः । अ॒मति॑म् । उ॒रू॒चीम् । म॒र्त॒ऽभोज॑नम् । अध॑ । रा॒स॒ते॒ । नः॒ ॥३

सः । घ । नः । देवः । सविता । सहऽवा । आ । साविषत् । वसुऽपतिः । वसूनि ।

विऽश्रयमाणः । अमतिम् । उरूचीम् । मर्तऽभोजनम् । अध । रासते । नः ॥३

“सहावा । तेजोऽन्तराण्यभिभावुकं तेजो यस्य सः । “वसुपतिः धनानां पालकः “सः “सविता “देवः “नः अस्मभ्यं “वसूनि धनानि “आ "साविषत् आ समन्तात् प्रेरयति । “घ इति पूरणः । स सविता देवः “उरूचीं विस्तीर्णगमनाम् “अमतिं रूपम् । दीप्तिमित्यर्थः। “विश्रयमाणः निषेवमाणः सन् “आध अधुना “नः अस्मभ्यं “मर्तभोजनं मनुष्याणां भोगयोग्यं धनं “रासते ददातु ॥

इ॒मा गिर॑ः सवि॒तारं॑ सुजि॒ह्वं पू॒र्णग॑भस्तिमीळते सुपा॒णिम् ।

चि॒त्रं वयो॑ बृ॒हद॒स्मे द॑धातु यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभि॒ः सदा॑ नः ॥४

इ॒माः । गिरः॑ । स॒वि॒तार॑म् । सु॒ऽजि॒ह्वम् । पू॒र्णऽग॑भस्तिम् । ई॒ळ॒ते॒ । सु॒ऽपा॒णिम् ।

चि॒त्रम् । वयः॑ । बृ॒हत् । अ॒स्मे इति॑ । द॒धा॒तु॒ । यू॒यम् । पा॒त॒ । स्व॒स्तिऽभिः॑ । सदा॑ । नः॒ ॥४

इमाः । गिरः । सवितारम् । सुऽजिह्वम् । पूर्णऽगभस्तिम् । ईळते । सुऽपाणिम् ।

चित्रम् । वयः । बृहत् । अस्मे इति । दधातु । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥४

“इमाः ईदृग्भूताः “गिरः । गृणन्ति स्तुवन्तीति गिरः स्तोत्र्यः प्रजाः । यद्वा । इमाः स्तुतिरूपा वाचः । “सुजिह्वं शोभनजिह्वम् । शोभनवाचमित्यर्थः । “पूर्णगभस्तिं संपूर्णधनहस्तं “सवितारं देवम् “ईळते स्तुवन्ति । स च सविता “चित्रं चायनीयं "बृहत् महत् "वयः अन्नम् “अस्मे अस्मासु “दधातु । यद्वा अस्मे अस्मभ्यं प्रयच्छतु । हे सवितृप्रमुखा देवाः “यूयं “नः अस्मान् “स्वस्तिभिः कल्याणैः “सदा सर्वदा “पात पालयत । ॥ १२ ॥

मण्डल ७

ऋग्वेदः सूक्तं ७.४६

दे. रुद्रः। जगती, ४ त्रिष्टुप्।

इमा रुद्राय स्थिरधन्वने गिरः क्षिप्रेषवे देवाय स्वधाव्ने ।

अषाळ्हाय सहमानाय वेधसे तिग्मायुधाय भरता शृणोतु नः ॥१॥

स हि क्षयेण क्षम्यस्य जन्मनः साम्राज्येन दिव्यस्य चेतति ।

अवन्नवन्तीरुप नो दुरश्चरानमीवो रुद्र जासु नो भव ॥२॥

या ते दिद्युदवसृष्टा दिवस्परि क्ष्मया चरति परि सा वृणक्तु नः ।

सहस्रं ते स्वपिवात भेषजा मा नस्तोकेषु तनयेषु रीरिषः ॥३॥

मा नो वधी रुद्र मा परा दा मा ते भूम प्रसितौ हीळितस्य ।

आ नो भज बर्हिषि जीवशंसे यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥४॥

सायणभाष्यम्

‘ इमा रुद्राय ' इति चतुर्ऋचं त्रयोदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं रुद्रदेवताकम् । अन्त्या त्रिष्टुप् शिष्टा जगत्यः । तथा चानुक्रमणिका - इमा रौद्रं त्रिष्टुबन्तम् ' इति । शूलगवादिषु रौद्रयज्ञेष्वनेन सूक्तेनोदीची दिगुपस्थेया। सूत्र्यते हि - ‘ इमा रुद्राय स्थिरधन्वन इति

सर्वरुद्रयज्ञेषु दिशामुपस्थानम् ' (आश्व. गृ. ४. ९. २१) इति ॥

इ॒मा रु॒द्राय॑ स्थि॒रध॑न्वने॒ गिर॑ः क्षि॒प्रेष॑वे दे॒वाय॑ स्व॒धाव्ने॑ ।

अषा॑ळ्हाय॒ सह॑मानाय वे॒धसे॑ ति॒ग्मायु॑धाय भरता शृ॒णोतु॑ नः ॥१

इ॒माः । रु॒द्राय॑ । स्थि॒रऽध॑न्वने । गिरः॑ । क्षि॒प्रऽइ॑षवे । दे॒वाय॑ । स्व॒धाऽव्ने॑ ।

अषा॑ळ्हाय । सह॑मानाय । वे॒धसे॑ । ति॒ग्मऽआ॑युधाय । भ॒र॒त॒ । शृ॒णोतु॑ । न॒ः ॥१

इमाः । रुद्राय । स्थिरऽधन्वने । गिरः । क्षिप्रऽइषवे । देवाय । स्वधाऽव्ने ।

अषाळ्हाय । सहमानाय । वेधसे । तिग्मऽआयुधाय । भरत । शृणोतु । नः ॥१

हे अस्मदीयाः स्तोतारः यूयम् "इमाः “गिरः स्तुतीः "रुद्राय एतन्नामकाय "देवाय “भरत धारयत । कीदृशाय । “स्थिरधन्वने दृढधनुष्काय “क्षिप्रेषवे शीघ्रगामिबाणाय स्वधाव्ने अन्नवते “अषाळ्हाय केनाप्यनभिभूताय “सहमानाय शत्रूणामभिभवित्रे “वेधसे विधात्रे “तिग्मायुधाय तीक्ष्णास्त्राय । एवंभूताय रुद्राय स्तुतीः भरत । स च रुद्रः “नः अस्मदीयाः स्तुतीः “शृणोतु ॥

स हि क्षये॑ण॒ क्षम्य॑स्य॒ जन्म॑न॒ः साम्रा॑ज्येन दि॒व्यस्य॒ चेत॑ति ।

अव॒न्नव॑न्ती॒रुप॑ नो॒ दुर॑श्चरानमी॒वो रु॑द्र॒ जासु॑ नो भव ॥२

सः । हि । क्षये॑ण । क्षम्य॑स्य । जन्म॑नः । साम्ऽरा॑ज्येन । दि॒व्यस्य॑ । चेत॑ति ।

अव॑न् । अव॑न्तीः । उप॑ । न॒ः । दुरः॑ । च॒र॒ । अ॒न॒मी॒वः । रु॒द्र॒ । जासु॑ । न॒ः । भ॒व॒ ॥२

सः । हि । क्षयेण । क्षम्यस्य । जन्मनः । साम्ऽराज्येन । दिव्यस्य । चेतति ।

अवन् । अवन्तीः । उप । नः । दुरः । चर । अनमीवः । रुद्र । जासु । नः । भव ॥२

“स “हि स खलु रुद्रो देवः “क्षम्यस्य । क्षमायां पृथिव्यां भवः। तस्य “जन्मनः जनस्य “क्षयेण ऐश्वर्येण “चेतति प्रज्ञायते । "दिव्यस्य जनस्य च "साम्राज्येन ऐश्वर्येण प्रज्ञायते । शेषः प्रत्यक्षकृतः । हे "रुद्र देव त्वं च "अवन्तीः त्वां स्तोत्रैस्तर्पयन्तीः “नः अस्मदीयाः प्रजाः "अवन् पालयन् “दुरः दुर्याणि अस्मदीयानि गृहाणि “उप “चर उपगच्छ। किंच त्वं “नः अस्मदीयासु प्रजासु “अनमीवः । अमीवा रोगः । तामकुर्वन् "भव ॥

या ते॑ दि॒द्युदव॑सृष्टा दि॒वस्परि॑ क्ष्म॒या चर॑ति॒ परि॒ सा वृ॑णक्तु नः ।

स॒हस्रं॑ ते स्वपिवात भेष॒जा मा न॑स्तो॒केषु॒ तन॑येषु रीरिषः ॥३

या । ते॒ । दि॒द्युत् । अव॑ऽसृष्टा । दि॒वः । परि॑ । क्ष्म॒या । चर॑ति । परि॑ । सा । वृ॒ण॒क्तु॒ । न॒ः ।

स॒हस्र॑म् । ते॒ । सु॒ऽअ॒पि॒वा॒त॒ । भे॒ष॒जा । मा । न॒ः । तो॒केषु॑ । तन॑येषु । रि॒रि॒षः॒ ॥३

या । ते । दिद्युत् । अवऽसृष्टा । दिवः । परि । क्ष्मया । चरति । परि । सा । वृणक्तु । नः ।

सहस्रम् । ते । सुऽअपिवात । भेषजा । मा । नः । तोकेषु । तनयेषु । रिरिषः ॥३

हे रुद्र "ते वैधुतात्मनस्तव संबन्धिनी “दिवस्परि अन्तरिक्षसकाशात् “अवसृष्टा विमुक्ता “या "दिद्युत् अशनिरूपा हेतिः "क्ष्मया क्षित्या क्षितौ वा "चरति वर्तते "सा दिद्युत् "नः अस्मान् “परि "वृणक्तु परित्यजतु । अपि च हे "स्वपिवात "ते तव "सहस्रं बहूनि “भेषजा भेषजानि यान्यौषधानि सन्ति तान्यस्मभ्यं प्रयच्छेति शेषः । "नः अस्माकं “तोकेषु पुत्रेषु "तनयेषु च "मा “रिरिषः हिंसां मा कृथाः ॥

मा नो॑ वधी रुद्र॒ मा परा॑ दा॒ मा ते॑ भूम॒ प्रसि॑तौ हीळि॒तस्य॑ ।

आ नो॑ भज ब॒र्हिषि॑ जीवशं॒से यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभि॒ः सदा॑ नः ॥४

मा । न॒ः । व॒धी॒ः । रु॒द्र॒ । मा । परा॑ । दा॒ः । मा । ते॒ । भू॒म॒ । प्रऽसि॑तौ । ही॒ळि॒तस्य॑ ।

आ । न॒ः । भ॒ज॒ । ब॒र्हिषि॑ । जी॒व॒ऽशं॒से । यू॒यम् । पा॒त॒ । स्व॒स्तिऽभि॑ः । सदा॑ । न॒ः ॥४

मा । नः । वधीः । रुद्र । मा । परा । दाः । मा । ते । भूम । प्रऽसितौ । हीळितस्य ।

आ । नः । भज । बर्हिषि । जीवऽशंसे । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥४

हे "रुद्र त्वं "नः अस्मान् "मा “वधीः मा हिंसीः । तथा “मा "परा "दाः मा च त्याक्षीः । अपि च “हीळितस्य क्रुद्धस्य “ते तव “प्रसितौ प्रकर्षेण बन्धने वयं च "मा “भूम। किंच "जीवशंसे जीवैराशंसनीये “बर्हिषि यज्ञे “नः अस्मान् “आ “भज भागिनः कुरु । हे रुद्रप्रमुखाः देवाः "यूयं “नः अस्मान् कल्याणैः सर्वदा पालयत ॥ ॥ १३ ॥

टिप्पणी

रुद्रोपरि टिप्पणी (http://vedastudy.tripod.com/pur_index25/rudra.htm)

मण्डल ७

ऋग्वेदः सूक्तं ७.४७

ऋग्वेदः - मण्डल ७

← सूक्तं ७.४६
सूक्तं ७.४७
सूक्तं ७.४८ →

मैत्रावरुणिर्वसिष्ठः।

दे. आपः। त्रिष्टुप्।

आपो यं वः प्रथमं देवयन्त इन्द्रपानमूर्मिमकृण्वतेळः ।

तं वो वयं शुचिमरिप्रमद्य घृतप्रुषं मधुमन्तं वनेम ॥१॥

तमूर्मिमापो मधुमत्तमं वोऽपां नपादवत्वाशुहेमा ।

यस्मिन्निन्द्रो वसुभिर्मादयाते तमश्याम देवयन्तो वो अद्य ॥२॥

शतपवित्राः स्वधया मदन्तीर्देवीर्देवानामपि यन्ति पाथः ।

ता इन्द्रस्य न मिनन्ति व्रतानि सिन्धुभ्यो हव्यं घृतवज्जुहोत ॥३॥

याः सूर्यो रश्मिभिराततान याभ्य इन्द्रो अरदद्गातुमूर्मिम् ।

ते सिन्धवो वरिवो धातना नो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥४॥

सायणभाष्यम्

'आपो यं वः' इति चतुर्ऋचं चतुर्दशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमब्देवताकम् । 'आपो यमापम् ' इत्यनुक्रान्तं च । गतो विनियोगः ॥

आपो यं वः प्रथमं देवयन्त इन्द्रपानमूर्मिमकृण्वतेळः ।

तं वो वयं शुचिमरिप्रमद्य घृतप्रुषं मधुमन्तं वनेम ॥१

आपः । यम् । वः । प्रथमम् । देवऽयन्तः । इन्द्रऽपानम् । ऊर्मिम् । अकृण्वत । इळः ।

तम् । वः । वयम् । शुचिम् । अरिप्रम् । अद्य । घृतऽप्रुषम् । मधुऽमन्तम् । वनेम ॥१

आपः । यम् । वः । प्रथमम् । देवऽयन्तः । इन्द्रऽपानम् । ऊर्मिम् । अकृण्वत । इळः ।

तम् । वः । वयम् । शुचिम् । अरिप्रम् । अद्य । घृतऽप्रुषम् । मधुऽमन्तम् । वनेम ॥१

“देवयन्तः देवानिच्छन्तोऽध्वर्यवः हे "आपः हे अब्देवताः "वः युष्माकं कार्यभूतम् "इन्द्रपानम् इन्द्रेण पातव्यम् “इळः इळायाः भूम्याः संभूतं "यम् “ऊर्मिं सोमाख्यं यं रसं "प्रथम पुरा “अकृण्वत अभिषवणपवनादिभिः समस्कुर्वत “अद्य इदानीं “वयम् अपि “वः युष्मदीयं "तम् ऊर्मिं “वनेम संभजेमहि । कीदृशम् । "शुचिं शुद्धम् "अरिप्रं पापरहितं “घृतप्रुषं वृष्टिलक्षणमुदकं सिञ्चन्तं "मधुमन्तं मधुररसोपेतम् । एवंभूतं तं वनेमेति संबन्धः ॥

तमूर्मिमापो मधुमत्तमं वोऽपां नपादवत्वाशुहेमा ।

यस्मिन्निन्द्रो वसुभिर्मादयाते तमश्याम देवयन्तो वो अद्य ॥२

तम् । ऊर्मिम् । आपः । मधुमत्ऽतमम् । वः । अपाम् । नपात् । अवतु । आशुऽहेमा ।

यस्मिन् । इन्द्रः । वसुऽभिः । मादयाते । तम् । अश्याम । देवऽयन्तः । वः । अद्य ॥२

तम् । ऊर्मिम् । आपः । मधुमत्ऽतमम् । वः । अपाम् । नपात् । अवतु । आशुऽहेमा ।

यस्मिन् । इन्द्रः । वसुऽभिः । मादयाते । तम् । अश्याम । देवऽयन्तः । वः । अद्य ॥२

हे आपः एतत्संज्ञका देवाः वः युष्मदीयं "मधुमत्तमं रसवत्तमं "तमूर्मिं प्रसिद्धं सोमाख्यं रसम् "आशुहेमा शीघ्रगतिः "अपां "नपात् एतदाख्यो देवः “अवतु पालयतु । “इन्द्रः "यस्मिन् ऊर्मौ "वसुभिः वासकैर्देवैः सह "मादयाते माद्येत् "अद्य अस्मिन् दिने "देवयन्तः देवकामा वयं “वः युष्मदीयं "तम् ऊर्मिम् "अश्याम प्राप्नुयाम ॥

शतपवित्राः स्वधया मदन्तीर्देवीर्देवानामपि यन्ति पाथः ।

ता इन्द्रस्य न मिनन्ति व्रतानि सिन्धुभ्यो हव्यं घृतवज्जुहोत ॥३

शतऽपवित्राः । स्वधया । मदन्तीः । देवीः । देवानाम् । अपि । यन्ति । पाथः ।

ताः । इन्द्रस्य । न । मिनन्ति । व्रतानि । सिन्धुऽभ्यः । हव्यम् । घृतऽवत् । जुहोत ॥३

शतऽपवित्राः । स्वधया । मदन्तीः । देवीः । देवानाम् । अपि । यन्ति । पाथः ।

ताः । इन्द्रस्य । न । मिनन्ति । व्रतानि । सिन्धुऽभ्यः । हव्यम् । घृतऽवत् । जुहोत ॥३

“शतपवित्राः शतं बहूनि पवित्राणि पावनानि रूपाणि यासां ताः "स्वधया स्वकार्यभूतेनान्नेन “मदन्तीः जनान् मादयन्त्यः “देवीः देव्यो द्योतमाना आपः "देवानाम् इन्द्रादीनां "पाथः स्थानम् “अपि “यन्ति प्रविशन्ति । “ताः तादृश्य आपः “इन्द्रस्य प्रीणनानि “व्रतानि यज्ञादीनि कर्माणि "न “मिनन्ति न हिंसन्ति । उत्पादयन्तीत्यर्थः । हे अध्वर्यवः यूयं “सिन्धुभ्यः ताभ्योऽद्भ्यः “घृतवत् उपस्तरणाभिघारणलक्षणाज्ययुक्तं "हव्यं पुरोडाशादिकं हविः "जुहोत जुहुत ॥

याः सूर्यो रश्मिभिराततान याभ्य इन्द्रो अरदद्गातुमूर्मिम् ।

ते सिन्धवो वरिवो धातना नो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥४

याः । सूर्यः । रश्मिऽभिः । आऽततान । याभ्यः । इन्द्रः । अरदत् । गातुम् । ऊर्मिम् ।

ते । सिन्धवः । वरिवः । धातन । नः । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥४

याः । सूर्यः । रश्मिऽभिः । आऽततान । याभ्यः । इन्द्रः । अरदत् । गातुम् । ऊर्मिम् ।

ते । सिन्धवः । वरिवः । धातन । नः । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥४

"सूर्यः देवः "याः अपः "रश्मिभिः स्वकीयैः किरणैः "आततान विस्तारयति । सूर्यो हि रश्मिभिरुदकसारमादाय वर्षतीत्यर्थः । “याभ्यः अद्भ्यश्च “ऊर्मिम् । अर्तेरिदं रूपम् गमनयोग्यं “गातुं मेघेभ्यो निर्गमनसाधनं मार्गम् "इन्द्रः अपि “अरदत् वज्रेण मेघांस्ताडयन् प्रयच्छति हे “सिन्धवः आपः “ते यूयं "नः अस्मभ्यं "वरिवः धनं “धातन धत्त प्रयच्छत । ते इति सिन्धुशब्देन समानाधिकरणत्वात् पुंलिङ्गत्वम् । हे अब्देवताः "यूयं सर्वदा "नः अस्मान् कल्याणैः पालयत ॥१४॥

मण्डल ७

"https://sa.wikisource.org/w/index.php?title=ऋग्वेदः_सूक्तं_७.४७&oldid=200966" इत्यस्माद् प्रतिप्राप्तम्

ऋग्वेदः सूक्तं ७.४८

दे. ऋभवः, ४ विश्वे देवा वा। त्रिष्टुप्।

ऋभुक्षणो वाजा मादयध्वमस्मे नरो मघवानः सुतस्य ।

आ वोऽर्वाचः क्रतवो न यातां विभ्वो रथं नर्यं वर्तयन्तु ॥१॥

ऋभुरृभुभिरभि वः स्याम विभ्वो विभुभिः शवसा शवांसि ।

वाजो अस्माँ अवतु वाजसाताविन्द्रेण युजा तरुषेम वृत्रम् ॥२॥

ते चिद्धि पूर्वीरभि सन्ति शासा विश्वाँ अर्य उपरताति वन्वन् ।

इन्द्रो विभ्वाँ ऋभुक्षा वाजो अर्यः शत्रोर्मिथत्या कृणवन्वि नृम्णम् ॥३॥

नू देवासो वरिवः कर्तना नो भूत नो विश्वेऽवसे सजोषाः ।

समस्मे इषं वसवो ददीरन्यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥४॥

सायणभाष्यम्

‘ ऋभुक्षणः' इति चतुर्ऋचं पञ्चदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमृभुदेवताकम् । अन्त्याया विकल्पेन विश्वे देवा देवता । तथा चानुक्रान्तम् - ऋभुक्षण आर्भवमन्त्या वैश्वदेवी वा ' इति । दशमेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र आर्भवनिविद्धानम् । सूत्र्यते हि - ‘ ऋभुक्षण

इत्यार्भवम्' (आश्व. श्रौ. ८. १२) इति ॥

ऋभुंक्षणो वाजा मादयंध्वमस्मे नंरो मघवानः सुतस्यं ।

आ वोऽर्वाचः क्रतंवो न यातां विभ्वो रथं नर्यं वर्तयन्तु ॥१

ऋभुंक्षणः । वाजाः । मादयंध्वम् । अस्मे इतिं । नरः । मघऽवानः । सुतस्यं ।

आ । वः । अर्वाचः । क्रतंवः । न । याताम् । विऽभ्वः । रथंम् । नर्यंम् । वर्तयन्तु ॥१

ऋभुक्षणः । वाजाः । मादयध्वम् । अस्मे इति । नरः । मघऽवानः । सुतस्य ।

आ । वः । अर्वाचः । क्रतवः । न । याताम् । विऽभ्वः । रथम् । नर्यम् । वर्तयन्तु ॥१

ऋभुक्षेत्यृभूणां ज्येष्ठस्याख्या वाज इति तु कनिष्ठस्य । अत्र 'ऋभुक्षणो वाजाः' इति बहुवचनेन ऋभवस्त्रयो गृह्यन्ते । हे "ऋभुक्षणो "वाजाः "नरः नेतारः "मघवानः धनवन्तः एवंभूता हे ऋभवः यूयम् "अस्मे अस्मासु स्थितेन "सुतस्य अभिषुतेन सोमेन "मादयध्वं तृप्ता भवत । "न इति संप्रत्यर्थे । इदानीं "यातां गच्छतां "वः युष्मदीयाः "क्रतवः कर्मणां कर्तारः "विभ्वः विभवः समर्था अश्वाः "अर्वाचः अर्वाञ्चोऽस्मदभिमुखाः सन्तः "नर्यं मनुष्यहितं "रथं युष्मदीयम् "आ "वर्तयन्तु आगमयन्तु ॥

ऋभुरृभुभिंरभि वंः स्याम विभ्वों विभुभिः शवंसा शवांसि ।

वाजों अस्माँ अंवतु वाजंसाताविन्द्रेंण युजा तंरुषेम वृत्रम् ॥२

ऋभुः । ऋभुऽभिः । अभि । वः । स्याम । विऽभ्वः । विभुऽभिः । शवंसा । शवांसि ।

वाजः । अस्मान् । अवतु । वाजंऽसातौ । इन्द्रेंण । युजा । तरुषेम । वृत्रम् ॥२

ऋभुः । ऋभुऽभिः । अभि । वः । स्याम । विऽभ्वः । विभुऽभिः । शवसा । शवांसि ।

वाजः । अस्मान् । अवतु । वाजऽसातौ । इन्द्रेण । युजा । तरुषेम । वृत्रम् ॥२

हे ऋभवः "ऋभुभिः युष्माभिर्वयम् "ऋभुः । उरु भवन्तीत्यृभवः । सन्तः "विभुभिः युष्माभिः "विभ्वः विभवश्च सन्तः "शवांसि शत्रूणां बलानि "शवसा युष्मदीयेन बलेन "अभि "स्याम अभिभवेम । तथा "वाजसातौ संग्रामे "वाजः एतत्संज्ञक ऋभुः "अस्मानवतु पालयतु । अपि च "युजा सहायभूतेन "इन्द्रेण "वृत्रं शत्रुं वयं "तरुषेम हनाम । प्रायेणर्भवोऽपीन्द्रेण सह स्तूयन्त इति ॥

ते चिद्धि पूर्वीरभि सन्तिं शासा विश्वाँ अर्य उंपरतांति वन्वन् ।

इन्द्रो विभ्वाँ ऋभुक्षा वाजों अर्यः शत्रोर्मिथत्या कृंणवन्वि नृम्णम् ॥३

ते । चि॒त् । हि । पू॒र्वीः । अ॒भि । सन्ति॑ । शा॒सा । विश्वा॑न् । अ॒र्यः । उ॒प॒र॒ऽता॑ति । व॒न्व॒न् ।

इन्द्रः॑ । विऽभ्वा॑ । ऋ॒भु॒क्षाः । वाजः॑ । अ॒र्यः । शत्रोः॑ । मि॒थ॒त्या । कृ॒ण॒व॒न् । वि । नृ॒म्णम् ॥३

ते । चित् । हि । पूर्वीः । अभि । सन्ति । शासा । विश्वान् । अर्यः । उपरऽताति । वन्वन् ।

इन्द्रः । विऽभ्वा । ऋभुक्षाः । वाजः । अर्यः । शत्रोः । मिथत्या । कृणवन् । वि । नृम्णम् ॥३

“ते तादृशाः इन्द्रः ऋभवश्च "पूर्वीः बह्वीरस्मच्छत्रुसेनाः “शासा शासनेन स्वकीययाज्ञया । यद्वा । विशस्यते हिंस्यतेऽनेनेति शासशब्द आयुधवाची । तेन "अभि "सन्ति अभिभवन्ति । “चिद्धि इतीमौ पूरणौ । किंच "उपरताति ॥ सप्तम्या लुक् ॥ उपरैः उपलैः पाषाणसदृशैरायुधैस्तायते विस्तार्यत इत्युपरताति युद्धम् । तस्मिन् "विश्वान् समस्तान् "अर्यः अरीञ्छत्रून् "वन्वन् हिंसन्ति । "विभ्वा “ऋभुक्षाः "वाजः एतत्संज्ञका ऋभवश्च “इन्द्रः च "अर्यः शत्रूणामभिगन्तारः सन्तः "शत्रोः संबन्धि "नृम्णं बलं "मिथत्या । मेथतेरिदं रूपम् । मिथतिर्हिंसा । तया "वि कृणवन् विकुर्वन्तु । विनाशयन्वित्यर्थः ॥

नू दे॒वासो॒ वरि॑वः कर्तना नो भू॒त नो॒ विश्वेऽव॑से स॒जोषाः॑ ।

सम॒स्मे इषं॒ वसा॑वो ददीरन्यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभि॒ः सदा॑ नः ॥४

नु । दे॒वा॒सः॒ । वरि॑वः । क॒र्त॒न॒ । नः॒ । भू॒त । नः॒ । विश्वे॑ । अव॑से । स॒ऽजोषाः॑ ।

सम् । अ॒स्मे इति॑ । इष॑म् । वस॑वः । द॒दी॒र॒न् । यू॒यम् । पा॒त॒ । स्व॒स्तिऽभिः॑ । सदा॑ । नः॒ ॥ ४

नु । देवासः । वरिवः । कर्तन । नः । भूत । नः । विश्वे । अवसे । सऽजोषाः ।

सम् । अस्मे इति । इषम् । वसवः । ददीरन् । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥४

हे "देवासः देवाः द्योतमाना ऋभवः यूयं "नु अद्य "नः अस्मभ्यं "वरिवः धनं "कर्तन कुरुत प्रयच्छत । तथा "विश्वे सर्वे ऋभवो यूयं "सजोषाः सह प्रीयमाणाः सन्तः “नः अस्माकम् "अवसे रक्षणाय "भूत भवत । अपि च "वसवः प्रशस्या ऋभवः “इषम् अन्नम् "अस्मे अस्मभ्यं "सं "ददीरन् संप्रयच्छेयुः । हे ऋभवः यूयम् अस्मान् सर्वदा कल्याणैः रक्षत ॥ ॥ १५ ॥

टिप्पणी

ऋभु उपरि टिप्पणी (https://5cabeab707782.site123.me/%E0%A4%8B%E0%A4%AD-ribhu)

वाजोपरि टिप्पणी (http://puranastudy.byethost14.com/pur_index26/vaajah.htm)

मण्डल ७

ऋग्वेदः सूक्तं ७.४९

ऋग्वेदः - मण्डल ७
← सूक्तं ७.४८ सूक्तं ७.४९ सूक्तं ७.५० →
मैत्रावरुणिर्वसिष्ठः।

दे. आपः। त्रिष्टुप्।

समुद्रज्येष्ठाः सलिलस्य मध्यात्पुनाना यन्त्यनिविशमानाः ।
इन्द्रो या वज्री वृषभो रराद ता आपो देवीरिह मामवन्तु ॥१॥
या आपो दिव्या उत वा स्रवन्ति खनित्रिमा उत वा याः स्वयंजाः ।
समुद्रार्था याः शुचयः पावकास्ता आपो देवीरिह मामवन्तु ॥२॥
यासां राजा वरुणो याति मध्ये सत्यानृते अवपश्यञ्जनानाम् ।
मधुश्चुतः शुचयो याः पावकास्ता आपो देवीरिह मामवन्तु ॥३॥
यासु राजा वरुणो यासु सोमो विश्वे देवा यासूर्जं मदन्ति ।
वैश्वानरो यास्वग्निः प्रविष्टस्ता आपो देवीरिह मामवन्तु ॥४॥

सायणभाष्यम्

‘समुद्रज्येष्ठाः' इति चतुर्ऋचं षोडशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमब्देवताकम् । तथा चानुक्रान्तं -- समुद्रज्येष्ठा आपम् ' इति । गतो विनियोगः ॥

स॒मु॒द्रज्ये॑ष्ठाः सलि॒लस्य॒ मध्या॑त्पुन॒ाना य॒न्त्यनि॑र्विशमानाः ।

इन्द्रो॒ या व॒ज्री वृ॑ष॒भो र॒राद॒ ता आपो॑ दे॒वीरि॒ह माम॑वन्तु ॥१

स॒मु॒द्रऽज्ये॑ष्ठाः । स॒लि॒लस्य॑ । मध्या॑त् । पु॒ना॒नाः । य॒न्ति॒ । अनि॑ऽविशमानाः ।

इन्द्रः॑ । या । व॒ज्री । वृ॒ष॒भः । र॒राद॑ । ताः । आपः॑ । दे॒वीः । इ॒ह । माम् । अ॒व॒न्तु॒ ॥१

समुद्रऽज्येष्ठाः । सलिलस्य । मध्यात् । पुनानाः । यन्ति । अनिऽविशमानाः ।

इन्द्रः । या । वज्री । वृषभः । रराद । ताः । आपः । देवीः । इह । माम् । अवन्१

"समुद्रज्येष्ठाः । समुद्रोऽर्णवो ज्येष्ठः प्रशस्यतमो यासामपां ताः । "सलिलस्य । (https://sites.google.com/site/vedastudy/sarita-sahaja/salila) अन्तरिक्षनामैतत् । अन्तरिक्षस्य “मध्यात् माध्यमिकात् स्थानात् "यन्ति गच्छन्ति । कीदृश्थः । "पुनानाः विश्वं शोधयन्त्यः "अनिविशमानाः सर्वदा गच्छन्त्यः । "वज्री वज्रभृत् "वृषभः कामानां वर्षिता “इन्द्रः "याः निरूद्धा अपः "रराद लिखति “देवीः देव्यः “ताः “आपः “इह अस्मिन् प्रदेशे स्थितं "मामवन्तु रक्षन्तु अभिगच्छन्तु वा ॥

या आपो॑ दि॒व्या उ॒त वा॒ स्रव॑न्ति ख॒नित्रि॑मा उ॒त वा॒ याः स्व॑य॒ंजाः ।

स॒मु॒द्रार्था॒ याः शुच॑यः पाव॒कास्ता आपो॑ दे॒वीरि॒ह माम॑वन्तु ॥२

याः । आपः॑ । दि॒व्याः । उ॒त । वा॒ । स्रव॑न्ति । ख॒नित्रि॑माः । उ॒त । वा॒ । याः । स्व॒य॒म्ऽजाः ।

स॒मु॒द्रऽअ॑र्थाः । याः । शुच॑यः । पा॒व॒काः । ताः । आपः॑ । दे॒वीः । इ॒ह । माम् । अ॒व॒न्तु॒ ॥२

याः । आपः । दिव्याः । उत । वा । स्रवन्ति । खनित्रिमाः । उत । वा । याः । स्वयम्ऽजाः ।

समुद्रऽअर्थाः । याः । शुचयः । पावकाः । ताः । आपः । देवीः । इह । माम् । अवन्तु ॥२

“या "आपो "दिव्याः अन्तरिक्षभवाः सन्ति। “उत "वा अपि च याः आपः नद्यादिगताः सत्यः "स्रवन्ति गच्छन्ति । याश्च "खनित्रिमाः खननेन निर्वृत्ताः। “उत "वा अपि च “याः "स्वयंजाः स्वयमेव प्रादुर्भवन्त्यः "समुद्रार्थाः । समुद्र एवार्थो गन्तव्यो यासां ताः समुद्रार्थाः । "शुचयः दीप्तियुक्ताः "पावकाः शोधयित्र्यश्च भवन्ति । “ता "आपः "मामवन्तु इति ॥

यासा॒ं राजा॒ वरु॑णो॒ याति॒ मध्ये॑ सत्यानृ॒ते अ॑व॒पश्य॒ञ्जना॑नाम् ।

म॒धु॒श्चु॒तः॒ शुच॑यो॒ याः पा॑व॒कास्ता आपो॑ दे॒वीरि॒ह माम॑वन्तु ॥३

यासा॑म् । राजा॑ । वरु॑णः । याति॑ । मध्ये॑ । स॒त्या॒नृ॒ते इति॑ । अ॒व॒ऽपश्य॑न् । जना॑नाम् ।

म॒धु॒ऽश्चुतः॑ । शुच॑यः । याः । पा॒व॒काः । ताः । आपः॑ । दे॒वीः । इ॒ह । माम् । अ॒व॒न्तु॒ ॥३

यासाम् । राजा । वरुणः । याति । मध्ये । सत्यानृते इति । अवऽपश्यन् । जनानाम् ।

मधुऽश्चुतः । शुचयः । याः । पावकाः । ताः । आपः । देवीः । इह । माम् । अवन्तु ॥३

“वरुणः "यासाम् अपां "राजा स्वामी "मध्ये मध्यमलोके "याति गच्छति । किं कुर्वन् । “जनानां प्रजानां "सत्यानृते सत्यं चानृतं च “अवपश्यन् । जानन्नित्यर्थः। “याः आपः "मधुश्चुतः रसं क्षरन्त्यः "शुचयः दीप्तियुक्ताः "पावकाः शोधयित्र्यः। “ता “आपः देव्यः “मां रक्षन्त्विति ॥

यासु॒ राजा॒ वरु॑णो॒ यासु॒ सोमो॒ विश्वे॑ दे॒वा यासू॒र्जं॒ मद॑न्ति ।

वै॒श्वा॒न॒रो यास्व॒ग्निः प्रवि॑ष्ट॒स्ता आपो॑ दे॒वीरि॒ह माम॑वन्तु ॥४

यासु॑ । राजा॑ । वरु॑णः । यासु॑ । सोमः॑ । विश्वे॑ । दे॒वाः । यासु॑ । ऊर्ज॑म् । मद॑न्ति ।

वै॒श्वा॒न॒रः । यासु॑ । अ॒ग्निः । प्रऽवि॑ष्टः । ताः । आपः॑ । दे॒वीः । इ॒ह । माम् । अ॒व॒न्तु॒ ॥४

यासु । राजा । वरुणः । यासु । सोमः । विश्वे । देवाः । यासु । ऊर्जम् । मदन्ति ।

वैश्वानरः । यासु । अग्निः । प्रऽविष्टः । ताः । आपः । देवीः । इह । माम् । अवन्तु ॥४

अपां "राजा “वरुणः “यासु अप्सु वर्तते । "सोमः “यासु अप्सु वर्तते । "यासु अप्सु स्थिताः "विश्वे सर्वे "देवाः “ऊर्जम् अन्नं "मदन्ति। “वैश्वानरः "अग्निः “यासु "प्रविष्टः । “ताः “आपः देव्यः “इह स्थितं "मामवन्तु ॥ ॥ १६ ॥

मण्डल ७

ऋग्वेदः सूक्तं ७.५०

ऋग्वेदः - मण्डल ७

← सूक्तं ७.४९ | सूक्तं ७.५० | सूक्तं ७.५१ →

मैत्रावरुणिर्वसिष्ठः।

दे. १ मित्रावरुणौ, २ अग्निः, ३ विश्वे देवाः, ४ नद्यः। जगती, ४ अतिजगती शक्वरी वा ।

आ मां मित्रावरुणेह रक्षतं कुलाययद्विश्वयन्मा न आ गन् ।

अजकावं दुर्दृशीकं तिरो दधे मा मां पद्येन रपसा विदत्त्सरुः ॥१॥

यद्विजामन्परुषि वन्दनं भुवदष्ठीवन्तौ परि कुल्फौ च देहत् ।

अग्निष्टच्छोचन्नप बाधतामितो मा मां पद्येन रपसा विदत्त्सरुः ॥२॥

यच्छल्मलौ भवति यन्नदीषु यदोषधीभ्यः परि जायते विषम् ।

विश्वे देवा निरितस्तत्सुवन्तु मा मां पद्येन रपसा विदत्त्सरुः ॥३॥

याः प्रवतो निवत उद्वत उदन्वतीरनुदकाश्च याः ।

ता अस्मभ्यं पयसा पिन्वमानाः शिवा देवीरशिपदा भवन्तु सर्वा नद्यो अशिमिदा भवन्तु ॥४॥

सायणभाष्यम्

‘आ मां मित्रावरुणा ' इति चतुर्ऋचं सप्तदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षम् । चतुर्थ्यतिजगती व्यूहेन शक्वरी वादितस्तिस्रो जगत्यः । प्रथमा मैत्रावरुणी द्वितीयाग्नेयी तृतीया वैश्वदेवी चतुर्थी गङ्गादिनदीदेवताका । तथा चानुक्रमणिका – ' आ मां मैत्रावरुण्याग्नेयी वैश्वदेवी नदीस्तुतिर्जागतमन्त्यातिजगती शक्वरी वा ' इति । अस्य सूक्तस्य प्रत्यृचं विषादिहरणे विनियोगो लिङ्गादवगन्तव्यः ॥

आ मां मि॑त्रावरुणे॒ह र॑क्षतं कुला॒यय॑द्वि॒श्वय॒न्मा न॒ आ ग॑न् ।

अ॒ज॒का॒वं दु॒र्दृशी॑कं ति॒रो द॑धे॒ मा मां पद्ये॑न॒ रप॑सा विद॒त्त्सरु॑ः ॥१

आ । माम् । मि॒त्रा॒व॒रु॒णा॒ । इ॒ह । र॒क्ष॒त॒म् । कु॒ला॒यय॑त् । वि॒ऽश्वय॑त् । मा । न॒ः । आ । ग॒न् ।

अ॒ज॒का॒ऽवम् । दु॒ःऽदृशी॑कम् । ति॒रः । द॒धे॒ । मा । माम् । पद्ये॑न । रप॑सा । वि॒द॒त् । त्सरु॑ः ॥१

आ । माम् । मित्रावरुणा । इह । रक्षतम् । कुलाययत् । विऽश्वयत् । मा । नः । आ । गन् ।

अजकाऽवम् । दुःऽदृशीकम् । तिरः । दधे । मा । माम् । पद्येन । रपसा । विदत् । त्सरुः ॥१

हे "मित्रावरुणा हे मित्रावरुणौ युवाम् "इह अस्मिँल्लोके "माम् "आ "रक्षतम् आभिमुख्येन पालयतम्। “कुलाययत् । कुलायं स्थानम्। तत्कुर्वत् "विश्वयत् विशेषेन वर्धमानं विषं “नः अस्मान् “आ आभिमुख्येन “मा "गन् मा गमत् मा गच्छतु । तथा “अजकावम् । अजका नाम रोगविशेषः । तद्वत् "दुर्दृशीकं दुर्दर्शनं विषं "तिरो “दधे तिरो धत्ताम् । नश्यत्वित्यर्थः । तथा “त्सरुः छद्मगामी । जिह्मगः सर्प इत्यर्थः । "मां "पद्येन पादभवेन "रपसा। रपिः शब्दकर्मा । शब्देन 'मा “विदत् न जानातु ।।

यद्वि॒जाम॒न्परु॑षि॒ वन्द॑नं॒ भुव॑दष्ठी॒वन्तौ॒ परि॑ कु॒ल्फौ च॒ देह॑त् ।

अ॒ग्निष्टच्छोच॒न्नप॑ बाधतामि॒तो मा मां पद्ये॑न॒ रप॑सा विद॒त्त्सरु॑ः ॥२

यत् । वि॒ऽजाम॑न् । परु॑षि । वन्द॑नम् । भुव॑त् । अ॒ष्ठी॒वन्तौ॑ । परि॑ । कु॒ल्फौ । च॒ । देह॑त् ।

अ॒ग्निः । तत् । शोच॑न् । अप॑ । बा॒ध॒ता॒म् । इ॒तः । मा । माम् । पद्ये॑न । रप॑सा । वि॒द॒त् । त्सरु॑ः ॥२

यत् । विऽजामन् । परुषि । वन्दनम् । भुवत् । अष्ठीवन्तौ । परि । कुल्फौ । च । देहत् ।

अग्निः । तत् । शोचन् । अप । बाधताम् । इतः । मा । माम् । पद्येन । रपसा । विदत् । त्सरुः ॥२

“वन्दनम् एतत्संज्ञकं “यत् विषं "विजामन् विविधजन्मनि “परुषि वृक्षादीनां पर्वणि “भुवत् उद्भवेत् । यच्च विषम् "अष्ठीवन्तौ जानुनी "कुल्फौ गुल्फौ “च “परि "देहत् । ‘दिह उपचये। उपचितं कुर्यात् । “अग्निः देवः “शोचन् दीप्यमानः सन् “इतः अस्माज्जनात् "तत् विषम् "अप “बाधताम् अपहन्तु । शिष्टं व्याख्यातम् ॥

यच्छ॑ल्म॒लौ भव॑ति॒ यन्न॒दीषु॒ यदोष॑धीभ्य॒ः परि॒ जाय॑ते वि॒षम् ।

विश्वे॑ दे॒वा निरि॒तस्तत्सु॑वन्तु॒ मा मां पद्ये॑न॒ रप॑सा विद॒त्त्सरुः॑ ॥३

यत् । श॒ल्म॒लौ । भव॑ति । यत् । न॒दीषु॑ । यत् । ओष॑धीभ्यः । परि॑ । जाय॑ते । वि॒षम् ।

विश्वे॑ । दे॒वाः । निः । इ॒तः । तत् । सु॒व॒न्तु॒ । मा । माम् । पद्ये॑न । रप॑सा । वि॒द॒त् । त्सरुः॑ ॥३

यत् । शल्मलौ । भवति । यत् । नदीषु । यत् । ओषधीभ्यः । परि । जायते । विषम् ।

विश्वे । देवाः । निः । इतः । तत् । सुवन्तु । मा । माम् । पद्येन । रपसा । विदत् । त्सरुः ॥३

“यत् विषं "शल्मलौ एतत्संज्ञके वृक्षे "भवति । “यत् विषं "नदीषु तत्रस्थास्वप्सु प्रादुर्भवति। "परि इति पञ्चम्यर्थानुवादी। “औषधीभ्यः सकाशात् "यत् विषं “जायते उत्पद्यते । “विश्वे सर्वे देवाः “तत् विषम् "इतः अस्माज्जनाद्देशाद्वा "निः "सुवन्तु निःशेषेण प्रेरयन्तु । मा मामिति शिष्टं व्याख्यातम् ॥

याः प्र॒वतो॑ नि॒वत॑ उ॒द्वत॑ उद॒न्वती॑रनुद॒काश्च॒ याः ।

ता अ॒स्मभ्यं॒ पय॑सा॒ पिन्व॑मानाः शि॒वा दे॒वीर॑शिप॒दा भ॑वन्तु॒ सर्वा॑ न॒द्यो॑ अशिमि॒दा भ॑वन्तु ॥४

याः । प्र॒ऽवतः॑ । नि॒ऽवतः॑ । उ॒त्ऽवतः॑ । उ॒द॒न्ऽवतीः॑ । अ॒नु॒द॒काः । च॒ । याः ।

ताः । अ॒स्मभ्य॑म् । पय॑सा । पिन्व॑मानाः । शि॒वाः । दे॒वीः । अ॒शि॒प॒दाः । भ॒व॒न्तु॒ । सर्वाः॑ । न॒द्यः॑ । अ॒शि॒मि॒दाः । भ॒व॒न्तु॒ ॥४

याः । प्रऽवतः । निऽवतः । उत्ऽवतः । उदन्ऽवतीः । अनुदकाः । च । याः ।

ताः । अस्मभ्यम् । पयसा । पिन्वमानाः । शिवाः । देवीः । अशिपदाः । भवन्तु । सर्वाः । नद्यः । अशिमिदाः । भवन्तु ॥४

“याः नद्यः "प्रवतः प्रवणदेशे गच्छन्त्यः । याः “निवतः निम्नदेशे गच्छन्त्यः । याः “उद्वतः उन्नतदेशे गच्छन्त्यः । याः "उदन्वतीः उदन्वत्य उदकयुक्ताः । "अनुदकाश्च उदकरहिताश्च "याः नद्यो यान्ति । "पयसा उदकेन "पिन्वमानाः विश्वमाप्याययन्त्यः "देवीः देव्यो द्योतमानाः “ताः तादृश्यो नद्यः "अस्मभ्यम् "अशिपदाः । शिपदं नाम रोगविशेषः । तदकुर्वत्यः सत्यः "शिवाः कल्याण्यः "भवन्तु । अपि च "सर्वाः ताः "नद्यः "अशिमिदाः । शिमिर्वधकर्मा। अहिंसाप्रदाः “भवन्तु ॥ ॥ १७ ॥

मण्डल ७

ऋग्वेदः सूक्तं ७.५१

ऋग्वेदः - मण्डल ७
← सूक्तं ७.५० सूक्तं ७.५१ सूक्तं ७.५२ →
मैत्रावरुणिर्वसिष्ठः।

दे. आदित्याः। त्रिष्टुप्।

आदित्यानामवसा नूतनेन सक्षीमहि शर्मणा शंतमेन ।

अनागास्त्वे अदितित्वे तुरास इमं यज्ञं दधतु श्रोषमाणाः ॥१॥

आदित्यासो अदितिर्मादयन्तां मित्रो अर्यमा वरुणो रजिष्ठाः ।

अस्माकं सन्तु भुवनस्य गोपाः पिबन्तु सोममवसे नो अद्य ॥२॥

आदित्या विश्वे मरुतश्च विश्वे देवाश्च विश्व ऋभवश्च विश्वे ।

इन्द्रो अग्निरश्विना तुष्टुवाना यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥३॥

सायणभाष्यम्

‘ आदित्यानाम्' इति तृचमष्टादशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमादित्यदेवताकम् । अनुक्रम्यते च - आदित्यानां तृचमादित्यं तु ' इति । गतः सूक्तविनियोगः । आदित्यदेवताके पशौ आदित्यानामवसा ' इति वपाया अनुवाक्या। सूत्रितं च - आदित्यानामवसा नूतनेनेमा गिर आदित्येभ्यः' (आश्व. श्रौ. ३.८) इति ।

आदित्यग्रहस्यैषानुवाक्या। सूत्रितं च - आदित्यानामवसा नूतनेन होता यक्षदादित्यान्' (आश्व. श्रौ. ५. १७) इति ॥

आ॒दि॒त्याना॒मव॑सा॒ नूत॑नेन सक्षी॒महि॒ शर्म॑णा॒ शंत॑मेन ।

अ॒ना॒गा॒स्त्वे अ॑दिति॒त्वे तु॒रास॑ इ॒मं य॒ज्ञं द॑धतु॒ श्रोष॑माणाः ॥१

आ॒दि॒त्याना॑म् । अव॑सा । नूत॑नेन । स॒क्षी॒महि॑ । शर्म॑णा । शम्ऽत॑मेन ।

अ॒ना॒गाःऽत्वे । अ॒दि॒ति॒ऽत्वे । तु॒रासः॑ । इ॒मम् । य॒ज्ञम् । द॒ध॒तु॒ । श्रोष॑माणाः ॥१

आदित्यानाम् । अवसा । नूतनेन । सक्षीमहि । शर्मणा । शम्ऽतमेन ।

अनागाःऽत्वे । अदितिऽत्वे । तुरासः । इमम् । यज्ञम् । दधतु । श्रोषमाणाः ॥१

“आदित्यानाम् अदितेः पुत्राणामेतत्संज्ञकानां देवानाम् "अवसा रक्षणेन । तद्धेतुभूतेनेत्यर्थः । "नूतनेन अद्यतनेन “शंतमेन । शं सुखम्। अतिशयेन तत्करणेन “शर्मणा । शर्मेति गृहनामैतत् । गृहेण "सक्षीमहि वयं संगच्छेमहि । “तुरासः तुरास्त्वरिता आदित्याः “श्रोषमाणाः अस्मदीयानि स्तोत्राणि शृण्वन्तः "यज्ञं यष्टारम् “इमं जनम् “अनागास्त्वे अनपराधत्वे च “अदितित्वे अदीनत्वे च "दधतु स्थापयन्तु ॥

आदित्यासो अदितिः' इत्यादित्यग्रहस्य याज्या । सूत्रितं च -- आदित्यासो अदितिर्मादयन्तामिति नैतं ग्रहमीक्षेत हूयमानम्' (आश्व. श्रौ. ५. १७) इति ॥

आ॒दि॒त्यासो॒ अदि॑तिर्मादयन्तां मि॒त्रो अ॑र्य॒मा वरु॑णो॒ रजि॑ष्ठाः ।

अ॒स्माकं॑ सन्तु॒ भुव॑नस्य गो॒पाः पिब॑न्तु॒ सोम॒मव॑से नो अ॒द्य ॥२

आ॒दि॒त्यासः॑ । अदि॑तिः । मा॒द॒य॒न्ता॒म् । मि॒त्रः । अ॒र्य॒मा । वरु॑णः । रजि॑ष्ठाः ।

अ॒स्माक॑म् । स॒न्तु॒ । भुव॑नस्य । गो॒पाः । पिब॑न्तु । सोम॑म् । अव॑से । नः॒ । अ॒द्य ॥२

आदित्यासः । अदितिः । मादयन्ताम् । मित्रः । अर्यमा । वरुणः । रजिष्ठाः ।

अस्माकम् । सन्तु । भुवनस्य । गोपाः । पिबन्तु । सोमम् । अवसे । नः । अद्य ॥२

“आदित्यासः आदित्या देवाः "अदितिः तेषां माता च । यद्वा अदितिरिति देवविशेषणम् । अदितिरदितयोऽदीनाः । "रजिष्ठाः अतिशयेनर्जवः “मित्रो "अर्यमा “वरूणः चैतत्संज्ञकाः "मादयन्तां तृप्ताः सन्तु । “भुवनस्य सर्वस्य जगतः “गोपाः रक्षका एवंभूता देवाः "अस्माकं “सन्तु । अस्माकमेव रक्षका भवन्त्वित्यर्थः । "अद्य अस्मिन् दिने “नः अस्माकम् “अवसे रक्षणाय “सोमम् अस्माभिरभिषुतं "पिबन्तु ॥

आ॒दि॒त्या विश्वे॑ म॒रुत॑श्च॒ विश्वे॑ दे॒वाश्च॒ विश्व॑ ऋ॒भव॑श्च॒ विश्वे॑ ।

इन्द्रो॑ अ॒ग्निर॒श्विना॑ तुष्टुवा॒ना यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभि॒ः सदा॑ नः ॥३

आ॒दि॒त्याः । विश्वे॑ । म॒रुतः॑ । च॒ । विश्वे॑ । दे॒वाः । च॒ । विश्वे॑ । ऋ॒भवः॑ । च॒ । विश्वे॑ ।

इन्द्रः॑ । अ॒ग्निः । अ॒श्विना॑ । तु॒स्तु॒वा॒नाः । यू॒यम् । पा॒त॒ । स्व॒स्तिऽभिः॑ । सदा॑ । न॒ः ॥३

आदित्याः । विश्वे । मरुतः । च । विश्वे । देवाः । च । विश्वे । ऋभवः । च । विश्वे ।

इन्द्रः । अग्निः । अश्विना । तुस्तुवानाः । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥३

“आदित्याः अदितेः पुत्राः "विश्वे सर्वे द्वादशसंख्याका अर्काः "विश्वे "मरुतश्च सर्व एकोनपञ्चाशत्संख्योपेताश्च “विश्वे "देवाश्च “विश्वे “ऋभवश्च “इन्द्रः “अग्निः "अश्विना अश्विनावेतत्संज्ञका एवंभूता ये देवाः “तुष्टुवानाः अस्माभिः स्तुता बभूवुः सर्वे ते देवाः "यूयं "सदा सर्वदा "नः अस्मान् "स्वस्तिभिः कल्याणैः "पात रक्षत ॥ ॥ १८ ॥

मण्डल ७

ऋग्वेदः सूक्तं ७.५२

ऋग्वेदः - मण्डल ७

← सूक्तं ७.५१ | सूक्तं ७.५२ | सूक्तं ७.५३ →

मैत्रावरुणिर्वसिष्ठः

दे. आदित्याः। त्रिष्टुप्।

आदित्यासो अदितयः स्याम पूर्देवत्रा वसवो मर्त्यत्रा ।

सनेम मित्रावरुणा सनन्तो भवेम द्यावापृथिवी भवन्तः ॥१॥

मित्रस्तन्नो वरुणो मामहन्त शर्म तोकाय तनयाय गोपाः ।

मा वो भुजेमान्यजातमेनो मा तत्कर्म वसवो यच्चयध्वे ॥२॥

तुरण्यवोऽङ्गिरसो नक्षन्त रत्नं देवस्य सवितुरियानाः ।

पिता च तन्नो महान्यजत्रो विश्वे देवाः समनसो जुषन्त ॥३॥

सायणभाष्यम्

‘आदित्यासो अदितयः' इति तृचात्मकमेकोनविंशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमादित्यदेवताकम् । ‘ आदित्यासः' इत्यनुक्रमणिका । गतो विनियोगः ॥

आ॒दि॒त्यासो॒ अदि॑तयः स्याम॒ पूर्दे॑व॒त्रा व॑सवो मर्त्य॒त्रा ।

सनेम मित्रावरुणा सनन्तो भवेम द्यावापृथिवी भवन्तः ॥१

आदित्यासः । अदितयः । स्याम । पूः । देवऽत्रा । वसवः । मर्त्यऽत्रा ।

सनेम । मित्रावरुणा । सनन्तः । भवेम । द्यावापृथिवी इति । भवन्तः ॥१

आदित्यासः । अदितयः । स्याम । पूः । देवऽत्रा । वसवः । मर्त्यऽत्रा ।

सनेम । मित्रावरुणा । सनन्तः । भवेम । द्यावापृथिवी इति । भवन्तः ॥१

हे "आदित्यासः आदित्या देवाः ॥ व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वाभावः ॥ यद्वा । आदित्यानामिमा आदित्याः ॥ तस्येदम् ' इत्यर्थे प्राग्दीव्यतीयो ण्यप्रत्ययः ॥ आदित्यानां शेषभूता वयम् "अदितय अखण्डनीयाः "स्याम भवेम । "देवत्रा देवेषु "वसवः वासका देवा युष्मदीयं "पूः पालनं "मर्त्यत्र मनुष्येष्वस्मासु भवतु । हे "मित्रावरुणा मित्रावरुणौ "सनन्तः युवां संभजन्तो वयं "सनेम युवाभ्य दत्तं धनं संभजेमहि । हे "द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ युवयोः प्रसादात् वयं "भवन्तः भवेम भूतिमन्तः स्याम ॥

मित्रस्तन्नो वरुणो मामहन्त शर्म तोकाय तनयाय गोपाः ।

मा वो भुजेमान्यजातमेनो मा तत्कर्म वसवो यच्चयध्वे ॥२

मित्रः । तत् । नः । वरुणः । ममहन्त । शर्म । तोकाय । तनयाय । गोपाः ।

मा । वः । भुजेम । अन्यऽजातम् । एनः । मा । तत् । कर्म । वसवः । यत् । चयध्वे ॥२

मित्रः । तत् । नः । वरुणः । ममहन्त । शर्म । तोकाय । तनयाय । गोपाः ।

मा । वः । भुजेम । अन्यऽजातम् । एनः । मा । तत् । कर्म । वसवः । यत् । चयध्वे ॥२

"मित्रः "वरुणः अहर्निशाभिमानिनौ देवावेतदाद्याः सर्व आदित्याः "नः अस्मभ्यं "तत् प्रसिद्धं "शर्म सुखं "ममहन्त । मंहतिर्दानकर्मा । ददतु । "गोपाः विश्वस्य रक्षकास्ते देवाः "तोकाय अस्मदीयाय पुत्राय "तनयाय तत्पुत्राय च शर्म प्रयच्छन्तु । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । हे देवाः "वः युष्मदीया वयम् "अन्यजातम् अन्येनोत्पादितम् "एनः पापं "मा "भुजेम मा भुक्तवन्तः स्याम । हे "वसवः वासका देवाः "यत् येन युष्मदप्रियेण कर्मणा "चयध्वे यूयमस्मान्नाशयत "तत् तादृशं कर्म वयं "मा "कर्म मा कार्ष्म ॥ लुङि करोतेरुत्तमस्य बहुवचनम् । मन्त्रे घसह्वर ' इत्यादिना च्लेर्लोपः ॥

तुरण्यवोऽङ्गिरसो नक्षन्त रत्नं देवस्य सवितुरियानाः ।

पिता च तन्नो महान्यजत्रो विश्वे देवाः समनसो जुषन्त ॥३

तुरण्यवः । अङ्गिरसः । नक्षन्त । रत्नम् । देवस्य । सवितुः । इयानाः ।

पिता । च । तत् । नः । महान् । यजत्रः । विश्वे । देवाः । सऽमनसः । जुषन्त ॥३

तुरण्यवः । अङ्गिरसः । नक्षन्त । रत्नम् । देवस्य । सवितुः । इयानाः ।

पिता । च । तत् । नः । महान् । यजत्रः । विश्वे । देवाः । सऽमनसः । जुषन्त ॥३

“तुरण्यवः यज्ञादिकर्मसु त्वरिताः "अङ्गिरसः एतन्नामका ऋषयः “इयानाः सवितारं याचमानाः सन्तः "सवितुः प्रेरकस्य "देवस्य संबन्धि "रत्नं रमणीयं यद्धनं "नक्षन्त आश्नुवन्त। उत्तरार्धगततच्छब्दापेक्षया यच्छब्दोऽत्राध्याह्रियते। "यजत्रः यजनशीलः "महान् प्रभूतः “पिता “च वसिष्ठस्य पितृभूतो वरुणश्च । यद्वा । सर्वेषां पिता प्रजापतिः । “विश्वे सर्वे "देवाः "समनसः समानमनस्काः "तत् तादृशं रत्नं "नः अस्मान् "जुषन्त सेवयन्तु । यद्वा नोऽस्मभ्यं ददतु ॥ ॥१९॥

मण्डल ७

ऋग्वेदः सूक्तं ७.५३

ऋग्वेदः - मण्डल ७
← सूक्तं ७.५२ सूक्तं ७.५३ सूक्तं ७.५४ →
मैत्रावरुणिर्वसिष्ठः।

दे. द्यावापृथिवी। त्रिष्टुप्।

प्र द्यावा यज्ञैः पृथिवी नमोभिः सबाध ईळे बृहती यजत्रे ।

ते चिद्धि पूर्वे कवयो गृणन्तः पुरो मही दधिरे देवपुत्रे ॥१॥

प्र पूर्वजे पितरा नव्यसीभिर्गीर्भिः कृणुध्वं सदने ऋतस्य ।

आ नो द्यावापृथिवी दैव्येन जनेन यातं महि वां वरूथम् ॥२॥

उतो हि वां रत्नधेयानि सन्ति पुरूणि द्यावापृथिवी सुदासे ।

अस्मे धत्तं यदसदस्कृधोयु यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥३॥

सायणभाष्यम्

‘प्र द्यावा यज्ञैः ' इति तृचात्मकं विंशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं द्यावापृथिव्यम् । अनुक्रम्यते च --- प्र द्यावा द्यावापृथिव्यम्' इति । चतुर्थेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र इदं द्यावापृथिव्यनिविद्धानम् । सूत्रितं च – ' आ देवो यातु प्र द्यावेति वासिष्ठम्' (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति । द्यावापृथिव्ये पशौ वपापुरोडाशयोः ‘प्र द्यावा ' इति द्वे ऋचौ याज्ये। सूत्रितं च – प्र द्यावा यज्ञैः पृथिवी नमोभिरिति द्वे ' (आश्व. श्रौ. ३.८) इति ॥

प्र द्यावा॑ य॒ज्ञैः पृ॑थि॒वी नमो॑भिः स॒बाध॑ ईळे बृह॒ती यज॑त्रे ।

ते चि॒द्धि पूर्वे॑ क॒वयो॑ गृ॒णन्त॑ः पु॒रो म॒ही द॑धि॒रे दे॒वपु॑त्रे ॥१

प्र । द्यावा॑ । य॒ज्ञैः । पृ॒थि॒वी इति॑ । नमः॑ऽभिः । स॒ऽबाधः॑ । ई॒ळे॒ । बृ॒ह॒ती इति॑ । यज॑त्रे॒ इति॑ ।

ते इति॑ । चि॒त् । हि । पूर्वे॑ । क॒वयः॑ । गृ॒णन्तः॑ । पु॒रः । म॒ही इति॑ । द॒धि॒रे । दे॒वपु॑त्रे॒ इति॑ दे॒वऽपु॑त्रे ॥१

प्र । द्यावा । यज्ञैः । पृथिवी इति । नमःऽभिः । सऽबाधः । ईळे । बृहती इति । यजत्रे इति ।

ते इति । चित् । हि । पूर्वे । कवयः । गृणन्तः । पुरः । मही इति । दधिरे । देवपुत्रे इति देवऽपुत्रे ॥१

“यजत्रे यजनीये "बृहती बृहत्यौ महत्यौ "द्यावा “पृथिवी द्यावापृथिव्यौ "यज्ञैः यागैः "नमोभिः स्तोत्रैश्चाहं स्तोता "सबाधः बाधासहितः । ऋत्विजां संबाधयुक्त इत्यर्थः । “प्र “ईळे प्रकर्षेण स्तौमि । “मही महत्यौ "देवपुत्रे । देवाः पुत्रा ययोस्ते । “ते “चिद्धि तादृश्यौ खल्वपि द्यावापृथिव्यौ “पूर्वे पुरातनाः "कवयः गृणन्तः स्तुवन्तः "पुरः "दधिरे पुरस्तात् स्थापयामासुः ॥

आग्रयणे द्यावापृथिव्यैककपालस्य ‘प्र पूर्वजे ' इति याज्या । सूत्रितं च -- ‘ मही द्यौः पृथिवी च नः प्र पूर्वजे पितरा नव्यसीभिः' (आश्व. श्रौ. २. ९) इति ॥

प्र पू॑र्व॒जे पि॒तरा॒ नव्य॑सीभिर्गी॒र्भिः कृ॑णुध्वं॒ सद॑ने ऋ॒तस्य॑ ।

आ नो॑ द्यावापृथिवी॒ दैव्ये॑न॒ जने॑न यात॒ं महि॑ वा॒ं वरू॑थम् ॥२

प्र । पू॒र्व॒जे इति॑ पू॒र्व॒ऽजे । पि॒तरा॑ । नव्य॑सीभिः । गीः॒ऽभिः । कृ॒णु॒ध्व॒म् । सद॑ने॒ इति॑ । ऋ॒तस्य॑ ।

आ । नः॒ । द्या॒वा॒पृ॒थि॒वी॒ इति॑ । दैव्ये॑न । जने॑न । या॒त॒म् । महि॑ । वा॒म् । वरू॑थम् ॥२

प्र । पूर्वजे इति पूर्वऽजे । पितरा । नव्यसीभिः । गीःऽभिः । कृणुध्वम् । सदने इति । ऋतस्य ।

आ । नः । द्यावापृथिवी इति । दैव्येन । जनेन । यातम् । महि । वाम् । वरूथम् ॥२

हे अस्मदीयाः स्तोतारो यूयं "नव्यसीभिः नवतराभिः “गीर्भिः स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिः “ऋतस्य यज्ञस्य “सदने स्थानभूते "पूर्वजे पूर्वं प्रजाते "पितरा पितरौ विश्वस्य मातापितृभूते द्यावापृथिव्यौ “प्र “कृणुध्वं पुरस्कुरुत । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । हे "द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ युवां “दैव्येन देवसंबन्धिना “जनेन सह “नः अस्मानभि “आ “यातम् आगच्छतम् । किमर्थम् आयातमित्युच्यते । “वां युवयोः "वरूथम् अस्माभिर्वरणीयं “महि महत्। यद्धनमस्तीति शेषः। तद्धनमस्मभ्यं दीयतामित्यर्थः ॥

उ॒तो हि वां॑ रत्न॒धेया॑नि॒ सन्ति॑ पु॒रूणि॑ द्यावापृथिवी सु॒दासे॑ ।

अ॒स्मे ध॑त्त॒ं यदस॒दस्कृ॑धोयु यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभि॒ः सदा॑ नः ॥३

उ॒तो इति॑ । हि । वा॒म् । र॒त्न॒ऽधेया॑नि । सन्ति॑ । पु॒रूणि॑ । द्या॒वा॒पृ॒थि॒वी॒ इति॑ । सु॒ऽदासे॑ ।

अ॒स्मे इति॑ । ध॒त्त॒म् । यत् । अस॑त् । अस्कृ॑धोयु । यू॒यम् । पा॒त॒ । स्व॒स्तिऽभिः॑ । सदा॑ । नः॒ ॥३

उतो इति । हि । वाम् । रत्नऽधेयानि । सन्ति । पुरूणि । द्यावापृथिवी इति । सुऽदासे ।

अस्मे इति । धत्तम् । यत् । असत् । अस्कृधोयु । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥३

“उतो "हि अपि च खलु हे “द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ “वां युवयोः "सुदासे शोभनहविर्दानाय यजमानाय देयानि “पुरूणि बहूनि "रत्नधेयानि रमणीयानि धनानि "सन्ति भवन्ति । तेषां मध्ये "यत् धनम् अस्कृधोयु । कृधुको ह्रस्वः । अह्रस्वमनल्पम् "असत् भवेत्तद्धनम् "अस्मे अस्मभ्यं “धत्तं प्रयच्छतम् । हे द्यावापृथिव्यौ "यूयं युवां "नः अस्मान् सर्वदा कल्याणैः "पात पालयतम् ॥ ॥ २०॥

मण्डल ७

ऋग्वेदः सूक्तं ७.५४

ऋग्वेदः - मण्डल ७
← सूक्तं ७.५३ सूक्तं ७.५४ सूक्तं ७.५५ →
मैत्रावरुणिर्वसिष्ठः।

दे. वास्तोष्पतिः । त्रिष्टुप् ।

वास्तोष्पते प्रति जानीह्यस्मान्स्वावेशो अनमीवो भवा नः ।

यत्त्वेमहे प्रति तन्नो जुषस्व शं नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे ॥१॥

वास्तोष्पते प्रतरणो न एधि गयस्फानो गोभिरश्वेभिरिन्दो ।

अजरासस्ते सख्ये स्याम पितेव पुत्रान्प्रति नो जुषस्व ॥२॥

वास्तोष्पते शग्मया संसदा ते सक्षीमहि रण्वया गातुमत्या ।

पाहि क्षेम उत योगे वरं नो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥३॥

सायणभाष्यम्

‘वास्तोष्पते' इति तृचात्मकमेकविंशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं वास्तोष्पत्यम् । तथा चानुक्रम्यते- ‘ वास्तोष्पते वास्तोष्पत्यम् ' इति । स्मार्ते गृहनिर्माणे 'वास्तोष्पते ' इति चतसृभिः प्रत्यृचं जुहुयात् । सूत्रितं च - वास्तोष्पते प्रति जानीह्यस्मानिति चतसृभिः प्रत्यृचं हुत्वा ' (आश्व. गृ. २. ९. ९ (https://sa.wikisource.org/s/2a8b)) इति ॥

वास्तोष्पते॒ प्रति॑ जानीह्य॒स्मान्स्वा॑वे॒शो अ॑नमी॒वो भ॑वा नः ।

यत्त्वेम॑हे॒ प्रति॒ तन्नो॑ जुषस्व॒ शं नो॑ भव द्वि॒पदे॒ शं चतु॑ष्पदे ॥१

वास्तोः॑ । प॒ते॒ । प्रति॑ । जा॒नी॒हि॒ । अ॒स्मान् । सु॒ऽआ॒वे॒शः । अ॒न॒मी॒वः । भ॒व॒ । नः॒ ।

यत् । त्वा॒ । ईम॑हे । प्रति॑ । तत् । नः॒ । जु॒षु॒स्व॒ । शम् । नः॒ । भ॒व॒ । द्वि॒ऽपदे॑ । शम् । चतुः॑ऽपदे ॥१

वास्तोः । पते । प्रति । जानीहि । अस्मान् । सुऽआवेशः । अनमीवः । भव । नः ।

यत् । त्वा । ईमहे । प्रति । तत् । नः । जुषस्व । शम् । नः । भव । द्विऽपदे । शम् । चतुःऽपदे ॥१

हे "वास्तोष्पते गृहस्य पालयितर्देव त्वम् "अस्मान् त्वदीयान् स्तोतॄनिति “प्रति “जानीहि प्रबुध्यस्व । तदनन्तरं "नः अस्माकं “स्वावेशः शोभननिवेशः "अनमीवः अरोगकृच्च “भव । किंच वयं “त्वा त्वां “यत् धनम् "ईमहे याचामहे त्वमपि "तत् धनं "नः अस्मभ्यं “प्रति “जुषस्व प्रयच्छ । अपि च "नः अस्माकं "द्विपदे पुत्रपौत्रादिजनाय “शं सुखकरः “भव । "चतुष्पदे अस्मदीयाय गवाश्वादिवर्गाय च "शं सुखकरो भव ॥

वास्तो॑ष्पते प्र॒तर॑णो न एधि गय॒स्फानो॒ गोभि॒रश्वे॑भिरिन्दो ।

अ॒जरा॑सस्ते स॒ख्ये स्या॑म पि॒तेव॑ पु॒त्रान्प्रति॑ नो जुषस्व ॥२

वास्तोः॑ । प॒ते॒ । प्र॒ऽतर॑णः । नः॒ । ए॒धि॒ । ग॒य॒ऽस्फानः॑ । गोभिः॑ । अश्वे॑भिः । इ॒न्दो॒ इति॑ ।

अ॒जरा॑सः । ते॒ । स॒ख्ये । स्या॒म॒ । पि॒ताऽइ॑व । पु॒त्रान् । प्रति॑ । नः॒ । जु॒षु॒स्व॒ ॥२

वास्तोः । पते । प्रऽतरणः । नः । एधि । गयऽस्फानः । गोभिः । अश्वेभिः । इन्दो इति ।

अजरासः । ते । सख्ये । स्याम । पिताऽइव । पुत्रान् । प्रति । नः । जुषस्व ॥२

हे "वास्तोष्पते गृहस्य पालयितर्देव त्वं "नः अस्माकं "प्रतरणः प्रवर्धकः “गयस्फानः गयस्य अस्मदीयस्य धनस्य स्फाययिता प्रवर्धकः “एधि भव । हे “इन्दो सोमवदाह्लादक "ते त्वया सह “सख्ये सति वयं "गोभिः पशुभिः "अश्वेभिः अश्वैश्च सहिताः “अजरासः जरारहिताः "स्याम भवेम । विनाशरहिता इत्यर्थः । "पितेव “पुत्रान् यथा पिता पुत्रान् रक्षकत्वेन सेवते तथा त्वमपि “नः अस्मान् "प्रति "जुषस्व सेवस्व ॥

वास्तो॑ष्पते श॒ग्मया॑ सं॒सदा॑ ते सक्षी॒महि॑ र॒ण्वया॑ गातु॒मत्या॑ ।

पा॒हि क्षेम॑ उ॒त योगे॒ वरं॑ नो यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभि॒ः सदा॑ नः ॥३

वास्तोः॑ । प॒ते॒ । श॒ग्मया॑ । स॒म्ऽसदा॑ । ते॒ । स॒क्षी॒महि॑ । र॒ण्वया॑ । गा॒तु॒ऽमत्या॑ ।

पा॒हि । क्षेमे॑ । उ॒त । योगे॑ । वर॑म् । नः॒ । यू॒यम् । पा॒त॒ । स्व॒स्तिऽभिः॑ । सदा॑ । नः॒ ॥३

वास्तोः । पते । शग्मया । सम्ऽसदा । ते । सक्षीमहि । रण्वया । गातुऽमत्या ।

पाहि । क्षेमे । उत । योगे । वरम् । नः । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥३

हे "वास्तोष्पते देव “शग्मया सुखकर्या “रण्वया रमणीयया “गातुमत्या धनवत्या “ते त्वया देयया “संसदा स्थानेन “सक्षीमहि वयं संगच्छेमहि । त्वमपि "क्षेमे प्राप्तस्य रक्षणे “उत अपि च “योगे अप्राप्तस्य प्रापणे “वरं वरणीयं "नः अस्मदीयं धनं "पाहि रक्ष । हे वास्तोष्पते "यूयं त्वं “नः अस्मान् सर्वदा कल्याणैः “पात पाहि ॥ ॥ २१ ॥

टिप्पणी

शौअ ३.१२ (https://sa.wikisource.org/s/1e2s) (इहैव ध्रुवां इति), ५.९ (https://sa.wikisource.org/s/1uhy) (दिवे स्वाहा इति), ५.१० (https://sa.wikisource.org/s/1x6d) (अश्मवर्ममेसि इति) , ५.२६ (https://sa.wikisource.org/s/1hjg) (यजूंषि यज्ञे इति), ६.७३.३ (https://sa.wikisource.org/s/1xyp) (इहैव स्त इति)।

प्रयाणं करिष्यतोऽग्निहोत्रिणोऽग्निसमारोपणम, वास्तोष्पतिहोमम् च(तैसं. ३.४.१० (https://sa.wikisource.org/s/1e25))

वास्तु उपरि टिप्पणी (http://puranastudy.byethost14.com/pur_index26/vaastu.htm)

वास्तुसूत्रोपनिषत् (https://sa.wikisource.org/s/wtx)

मण्डल ७

सूक्तं ७.१ सूक्तं ७.२१ सूक्तं ७.४१ सूक्तं ७.६१ सूक्तं ७.८१

सूक्तं ७.२ सूक्तं ७.२२ सूक्तं ७.४२ सूक्तं ७.६२ सूक्तं ७.८२

सूक्तं ७.३ सूक्तं ७.२३ सूक्तं ७.४३ सूक्तं ७.६३ सूक्तं ७.८३

सूक्तं ७.४ सूक्तं ७.२४ सूक्तं ७.४४ सूक्तं ७.६४ सूक्तं ७.८४

सूक्तं ७.५ सूक्तं ७.२५ सूक्तं ७.४५ सूक्तं ७.६५ सूक्तं ७.८५

सूक्तं ७.६ सूक्तं ७.२६ सूक्तं ७.४६ सूक्तं ७.६६ सूक्तं ७.८६

सूक्तं ७.७ सूक्तं ७.२७ सूक्तं ७.४७ सूक्तं ७.६७ सूक्तं ७.८७

सूक्तं ७.८ सूक्तं ७.२८ सूक्तं ७.४८ सूक्तं ७.६८ सूक्तं ७.८८

सूक्तं ७.९ सूक्तं ७.२९ सूक्तं ७.४९ सूक्तं ७.६९ सूक्तं ७.८९ सूक्तं ७.१०१

सूक्तं ७.१० सूक्तं ७.३० सूक्तं ७.५० सूक्तं ७.७० सूक्तं ७.९० सूक्तं ७.१०२

सूक्तं ७.११ सूक्तं ७.३१ सूक्तं ७.५१ सूक्तं ७.७१ सूक्तं ७.९१ सूक्तं ७.१०३

सूक्तं ७.१२ सूक्तं ७.३२ सूक्तं ७.५२ सूक्तं ७.७२ सूक्तं ७.९२ सूक्तं ७.१०४

सूक्तं ७.१३ सूक्तं ७.३३ सूक्तं ७.५३ सूक्तं ७.७३ सूक्तं ७.९३

सूक्तं ७.१४ सूक्तं ७.३४ सूक्तं ७.५४ सूक्तं ७.७४ सूक्तं ७.९४

सूक्तं ७.१५ सूक्तं ७.३५ सूक्तं ७.५५ सूक्तं ७.७५ सूक्तं ७.९५

सूक्तं ७.१६ सूक्तं ७.३६ सूक्तं ७.५६ सूक्तं ७.७६ सूक्तं ७.९६

सूक्तं ७.१७ सूक्तं ७.३७ सूक्तं ७.५७ सूक्तं ७.७७ सूक्तं ७.९७

सूक्तं ७.१८ सूक्तं ७.३८ सूक्तं ७.५८ सूक्तं ७.७८ सूक्तं ७.९८

सूक्तं ७.१९ सूक्तं ७.३९ सूक्तं ७.५९ सूक्तं ७.७९ सूक्तं ७.९९

सूक्तं ७.२० सूक्तं ७.४० सूक्तं ७.६० सूक्तं ७.८० सूक्तं ७.१००

ऋग्वेदः सूक्तं ७.५५

दे. वास्तोष्पतिः, २-८ इन्द्रः (२-८ प्रस्वापिनी उपनिषद्)। गायत्री, २-४ उपरिष्टाद्बृहती, ५-८ अनुष्टुप्।

अमीवहा वास्तोष्पते विश्वा रूपाण्याविशन् ।

सखा सुशेव एधि नः ॥१॥

यदर्जुन सारमेय दतः पिशङ्ग यच्छसे ।

वीव भ्राजन्त ऋष्टय उप स्रक्वेषु बप्सतो नि षु स्वप ॥२॥

स्तेनं राय सारमेय तस्करं वा पुनःसर ।

स्तोतॄनिन्द्रस्य रायसि किमस्मान्दुच्छुनायसे नि षु स्वप ॥३॥

त्वं सूकरस्य दर्दृहि तव दर्दर्तु सूकरः ।

स्तोतॄनिन्द्रस्य रायसि किमस्मान्दुच्छुनायसे नि षु स्वप ॥४॥

सस्तु माता सस्तु पिता सस्तु श्वा सस्तु विश्पतिः ।

ससन्तु सर्वे ज्ञातयः सस्त्वयमभितो जनः ॥५॥

य आस्ते यश्च चरति यश्च पश्यति नो जनः ।

तेषां सं हन्मो अक्षाणि यथेदं हर्म्यं तथा ॥६॥

सहस्रशृङ्गो वृषभो यः समुद्रादुदाचरत् ।

तेना सहस्येना वयं नि जनान्स्वापयामसि ॥७॥

प्रोष्ठेशया वह्येशया नारीर्यास्तल्पशीवरीः ।

स्त्रियो याः पुण्यगन्धास्ताः सर्वाः स्वापयामसि ॥८॥

सायणभाष्यम्

'अमीवहा' इत्यष्टर्चं द्वाविंशं सूक्तम् । आद्या गायत्री पञ्चम्याद्याश्चतस्रोऽनुष्टुभो द्वितीयाद्यास्तिस्र उपरिष्टाद्बृहत्यः । 'त्र्यष्टका चतुर्थद्वादशी बृहती' इति तल्लक्षणयोगात् । आद्या वास्तोष्पतिदेवताका शिष्टा ऐन्यःर् । तथा चानुक्रान्तम्-'अमीवहाष्टौ वास्तोष्पत्याद्या गायत्री शेषास्त्र्युपरिष्टाद्बृहत्यादयोऽनुष्टुभः प्रस्वापिन्य उपनिषत् ' इति । गतो विनियोगः । बृहद्देवतायां यदुक्तं तदिह लिख्यते- वरुणस्य गृहान् रात्रौ वसिष्ठः स्वप्नमाचरन् । प्रविवेशाथ तं तत्र श्वा नदन्नभ्यवर्तत । क्रन्दन्तं सारमेयं स धावन्तं दष्टुमुद्यतम् ॥ यदर्जुनेति च द्वाभ्यां सान्त्वयित्वा ह्यसूषुपत् । एवं प्रस्वापयामास जनमन्यं च वारुणम्' (बृहद्दे. ६. ११-१३) इति । अत्र केचित् पुनरेवमाहुः-' आसां प्रस्वापिनित्वं तु कथासु परिकल्प्यते । वसिष्ठस्तृषितोऽन्नार्थी त्रिरात्रालब्धभोजनः । चतुर्थरात्रौ चौर्यार्थं वारुणं गृहमेत्य तु । कोष्ठागारे प्रवेशाय पालकश्वादिसुप्तये । यदर्जुनेति सप्तर्चं ददर्श च जजाप च' (अनु. भा. ७. ५५) इति ।।

अ॒मी॒व॒हा वा॑स्तोष्पते॒ विश्वा॑ रू॒पाण्या॑वि॒शन् ।

सखा॑ सु॒शेव॑ एधि नः ॥१

अ॒मी॒व॒ऽहा । वा॒स्तोः॒ । प॒ते॒ । विश्वा॑ । रू॒पाणि॑ । आ॒ऽवि॒शन् ।

सखा॑ । सु॒ऽशेवः॑ । ए॒धि॒ । नः॒ ॥१

अमीवऽहा । वास्तोः । पते । विश्वा । रूपाणि । आऽविशन् ।

सखा । सुऽशेवः । एधि । नः ॥१

हे वास्तोष्पते गृहस्य पालकैतत्संज्ञक देव "अमीवहा अमीवानां रोगाणां नाशकस्त्वं "विश्वा विश्वानि बहूनि "रूपाण्याविशन् प्रविशन् ।' यद्यद्रूपं कामयते तत्तद्देवता विशति' (निरु. १०.१७) इति यास्कः । "नः अस्माकं "सखा मित्रभूतः "सुशेवः सुष्ठु सुखकरः "एधि भव ।।

यद॑र्जुन सारमेय द॒तः पि॑शङ्ग॒ यच्छ॑से ।

वींव भ्राजन्त ऋ॒ष्टय॒ उप॒ स्रक्वे॑षु॒ बप्स॑तो॒ नि षु स्व॑प ॥२

यत् । अ॒र्जु॒न॒ । सा॒र॒मे॒य॒ । द॒तः । पि॒श॒ङ्ग॒ । यच्छ॑से ।

विऽइ॑व । भ्रा॒ज॒न्ते॒ । ऋ॒ष्टयः॑ । उप॑ । स्रक्वे॑षु । बप्स॑तः । नि । सु । स्व॒प॒ ॥२

यत् । अर्जुन । सारमेय । दतः । पिशङ्ग । यच्छसे ।

विऽइव । भ्राजन्ते । ऋष्टयः । उप । स्रक्वेषु । बप्सतः । नि । सु । स्वप ॥२

हे "अर्जुन श्वेत हे "सारमेय । सरमा नाम देवशुनी । तस्याः कुलोद्भव हे "पिशङ्ग केषुचिदङ्गेषु पिङ्गलवर्णैवंभूत हे शुनक त्वं "दतः दन्तान् "यत् यदा "यच्छसे विवृणोषि । अस्मान् दुष्टुमित्यर्थः । तदानीं "वीव "भ्राजन्त "ऋष्टयः यथायुधानि विशेषेण भासन्ते तथा "उप अस्मत्समीपे "बप्सतः भक्षयतस्तव दन्ताः "स्रक्वेषु स्रक्वासु भासन्ते । स्रक्वाशब्द ओष्ठप्रदेशविशेषवाचीत्यर्थः । तथाभूतस्त्वमिदानीं "सु सुष्ठु "नि "स्वप नितरां निद्रां कुरु ॥

स्ते॒नं रा॑य सारमेय॒ तस्क॑रं वा पुनःसर ।

स्तो॒तॄनिन्द्र॑स्य रायसि॒ किम॒स्मान्दु॑च्छुनायसे॒ नि षु स्व॑प ॥३

स्ते॒नम् । रा॒य॒ । सा॒र॒मे॒य॒ । तस्क॑रम् । वा॒ । पु॒नः॒ऽस॒र॒ ।

स्तो॒तॄन् । इन्द्र॑स्य । रा॒य॒सि॒ । किम् । अ॒स्मान् । दु॒च्छु॒न॒ऽय॒से॒ । नि । सु । स्व॒प॒ ॥३

स्तेनम् । राय । सारमेय । तस्करम् । वा । पुनःऽसर ।

स्तोतॄन् । इन्द्रस्य । रायसि । किम् । अस्मान् । दुच्छुनऽयसे । नि । सु । स्वप ॥३

हे "पुनःसर । गतमेव देशं पुनः सरंतीति पुनःसरः । तादृग्भूत हे "सारमेय त्वं "स्तेनम् । प्रच्छन्नधनापहारी स्तेनः । तं "तस्करम् । प्रत्यक्षधनापहारी तस्करः । तं "वा "राय गच्छ । "इन्द्रस्य "स्तोतॄन् अस्मान् "किं "रायसि गच्छसि । "अस्मान् "दुच्छुनायसे किं बाधसे । "नि "षु "स्वप अत्यन्तं निद्रां कुरु ॥

त्वं सू॑क॒रस्य॑ दर्दृहि॒ तव॑ दर्दर्तु सूक॒रः ।

स्तो॒तॄनिन्द्र॑स्य रायसि॒ किम॒स्मान्दु॑च्छुनायसे॒ नि षु स्व॑प ॥४

त्वम् । सू॒क॒रस्य॑ । द॒र्दृ॒हि॒ । तव॑ । द॒र्द॒र्तु॒ । सू॒क॒रः ।

स्तो॒तॄन् । इन्द्र॑स्य । रा॒य॒सि॒ । किम् । अ॒स्मान् । दु॒च्छु॒न॒ऽय॒से॒ । नि । सु । स्व॒प॒ ॥४

त्वम् । सूकरस्य । दर्दृहि । तव । दर्दर्तु । सूकरः ।

स्तोतॄन् । इन्द्रस्य । रायसि । किम् । अस्मान् । दुच्छुनऽयसे । नि । सु । स्वप ॥४

हे सारमेय "त्वं सूकरस्य वराहस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी । दर्दृहि विदारय । "सूकरः अपि "तव दर्दर्तु विदारयतु । युवयोर्नित्यवैरित्वात् । अस्मान् मा दशेत्यर्थः । स्तोतॄन इत्यर्धर्चः पूर्वस्यामृचि व्याख्यातः ॥

सस्तुं मा॒ता सस्तुं पि॒ता सस्तु॒ श्वा सस्तुं वि॒श्पतिः॑ ।

स॒सन्तु॒ सर्वे॑ ज्ञा॒तयः॒ सस्त्व॒यम॒भितो॒ जनः॑ ॥५

सस्तुं । मा॒ता । सस्तुं । पि॒ता । सस्तुं । श्वा । सस्तुं । वि॒श्पतिः॑ ।

स॒सन्तुं । सर्वे॑ । ज्ञा॒तयः॑ । सस्तुं । अ॒यम् । अ॒भितः॑ । जनः॑ ॥५

सस्तु । माता । सस्तु । पिता । सस्तु । श्वा । सस्तु । विश्पतिः ।

ससन्तु । सर्वे । ज्ञातयः । सस्तु । अयम् । अभितः । जनः ॥५

हे सारमेय माता त्वदीया जननी "सस्तु स्वपतु । "पिता च "सस्तु। "श्वा सारमेयो भवान् "सस्तु । "विश्पतिः जामाता यद्वा विशां जनानां पालको गृही "सस्तु । "सर्वे "ज्ञातयः बन्धवोऽपि "ससन्तु स्वपन्तु । "अभितः परितः स्थितः "अयम् अपि सर्वः "जनः "सस्तु स्वपतु ॥

य आस्ते॒ यश्च॒ चर॑ति॒ यश्च॒ पश्य॑ति नो॒ जनः॑ ।

तेषां॒ सं ह॑न्मो अ॒क्षाणि॒ यथे॒दं ह॒र्म्यं तथा॑ ॥६

यः । आस्ते॑ । यः । च॒ । चर॑ति । यः । च॒ । पश्य॑ति । नः॒ । जनः॑ ।

तेषा॑म् । सम् । ह॒न्मः॒ । अ॒क्षाणि॑ । यथा॑ । इ॒दम् । ह॒र्म्यम् । तथा॑ ॥६

यः । आस्ते । यः । च । चरति । यः । च । पश्यति । नः । जनः ।

तेषाम् । सम् । हन्मः । अक्षाणि । यथा । इदम् । हर्म्यम् । तथा ॥६

"यः जनः "आस्ते अस्मिन् प्रदेशे तिष्ठति "यश्च "चरति गच्छति "यश्च "जनः "नः अस्मान् "पश्यति एवंभूतानां "तेषां जनानाम् "अक्षाणि इन्द्रियाणि "सं "हन्मः संहनाम । संहतिर्निमीलनम् । निमीलयामेत्यर्थः । "इदं प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानं "हर्म्यं प्रासादादिस्थावरात्मकं वस्तुजातं "यथा निश्चलं भवति "तथा इमे सर्वे जना निश्चला भवन्त्वित्यर्थः ॥

स॒हस्र॑शृङ्गो वृष॒भो यः स॑मु॒द्रादु॒दाच॑रत् ।

तेना॑ सह॒स्ये॑ना व॒यं नि जना॑न्स्वापयामसि ॥७

स॒हस्र॑ऽशृङ्गः । वृ॒ष॒भः । यः । स॒मु॒द्रात् । उ॒त्ऽआच॑रत् ।

तेन॑ । स॒ह॒स्ये॑न । व॒यम् । नि । जना॑न् । स्वा॒प॒या॒म॒सि॒ ॥७

सहस्रऽशृङ्गः । वृषभः । यः । समुद्रात् । उत्ऽआचरत् ।

तेन । सहस्येन । वयम् । नि । जनान् । स्वापयामसि ॥७

“सहस्रशृङ्गः सहस्रकिरणः "वृषभः कामानां वर्षिता "यः सूर्यः "समुद्रात् अम्बुधेः सकाशात् “उदाचरत् उदागच्छति सहस्येन अभिभवित्रा “तेन सूर्येण “वयं स्तोतारः “जनान् सर्वान् “नि “ष्वापयामसि नितरां स्वापयामः ॥

प्रो॒ष्ठे॒श॒या व॑ह्ये॒श॒या नारी॒र्यास्त॑ल्प॒शीव॑रीः ।

स्त्रियो॒ याः पुण्य॑गन्धा॒स्ताः सर्वा॑ः स्वापयामसि ॥८

प्रो॒ष्ठे॒ऽश॒याः । व॒ह्ये॒ऽश॒याः । नारीः॑ । याः । त॒ल्प॒ऽशीव॑रीः ।

स्त्रियः॑ । याः । पुण्य॑ऽगन्धाः । ताः । सर्वाः॑ । स्वा॒प॒या॒म॒सि॒ ॥८

प्रोष्ठेऽशयाः । वह्येऽशयाः । नारीः । याः । तल्पऽशीवरीः ।

स्त्रियः । याः । पुण्यऽगन्धाः । ताः । सर्वाः । स्वापयामसि ॥८

"याः यादृश्यः "नारीः नार्यः स्त्रियः “प्रोष्ठेशयाः प्राङ्कणे' शयानाः । याः “वह्येशयाः । वह्यं वाहनम् । तस्मिन् शयानाः । याः "तल्पशीवरीः तल्पशयाः। “याः "स्त्रियः पुण्यगन्धाः मङ्गल्यगन्धाः। “ताः तादृशीः "सर्वाः स्त्रीः "स्वापयामसि वयं निद्रां कारयामः ॥ ॥ २२ ॥ ॥ ३ ॥

मण्डल ७

ऋग्वेदः सूक्तं ७.५६

दे. मरुतः। त्रिष्टुप्, १-११ द्विपदा विराट्।

क ईं व्यक्ता नरः सनीळा रुद्रस्य मर्या अध स्वश्वाः ॥१॥

नकिर्ह्येषां जनूंषि वेद ते अङ्ग विद्रे मिथो जनित्रम् ॥२॥

अभि स्वपूभिर्मिथो वपन्त वातस्वनसः श्येना अस्पृध्रन् ॥३॥

एतानि धीरो निण्या चिकेत पृश्निर्यदूधो मही जभार ॥४॥

सा विट् सुवीरा मरुद्भिरस्तु सनात्सहन्ती पुष्यन्ती नृम्णम् ॥५॥

यामं येष्ठाः शुभा शोभिष्ठाः श्रिया सम्मिश्ला ओजोभिरुग्राः ॥६॥

उग्रं व ओज स्थिरा शवांस्यधा मरुद्भिर्गणस्तुविष्मान् ॥७॥

शुभ्रो वः शुष्मः क्रुध्मी मनांसि धुनिर्मुनिरिव शर्धस्य धृष्णोः ॥८॥

सनेम्यस्मद्युयोत दिद्युं मा वो दुर्मतिरिह प्रणङ्नः ॥९॥

प्रिया वो नाम हुवे तुराणामा यत्तृपन्मरुतो वावशानाः ॥१०॥

स्वायुधास इष्मिणः सुनिष्का उत स्वयं तन्वः शुम्भमानाः ॥११॥

शुची वो हव्या मरुतः शुचीनां शुचिं हिनोम्यध्वरं शुचिभ्यः ।

ऋतेन सत्यमृतसाप आयञ्छुचिजन्मानः शुचयः पावकाः ॥१२॥

अंसेष्वा मरुतः खादयो वो वक्षस्सु रुक्मा उपशिश्रियाणाः ।

वि विद्युतो न वृष्टिभी रुचाना अनु स्वधामायुधैर्यच्छमानाः ॥१३॥

प्र बुध्न्या व ईरते महांसि प्र नामानि प्रयज्यवस्तिरध्वम् ।

सहस्रियं दम्यं भागमेतं गृहमेधीयं मरुतो जुषध्वम् ॥१४॥

यदि स्तुतस्य मरुतो अधीथेत्था विप्रस्य वाजिनो हवीमन् ।

मक्षू रायः सुवीर्यस्य दात नू चिद्यमन्य आदभदरावा ॥१५॥

अत्यासो न ये मरुतः स्वञ्चो यक्षदृशो न शुभयन्त मर्याः ।

ते हर्म्येष्ठाः शिशवो न शुभ्रा वत्सासो न प्रक्रीळिनः पयोधाः ॥१६॥

दशस्यन्तो नो मरुतो मृळन्तु वरिवस्यन्तो रोदसी सुमेके ।

आरे गोहा नृहा वधो वो अस्तु सुम्नेभिरस्मे वसवो नमध्वम् ॥१७॥

आ वो होता जोहवीति सत्तः सत्राचीं रातिं मरुतो गृणानः ।

य ईवतो वृषणो अस्ति गोपाः सो अद्वयावी हवते व उक्थैः ॥१८॥

इमे तुरं मरुतो रामयन्तीमे सहः सहस आ नमन्ति ।

इमे शंसं वनुष्यतो नि पान्ति गुरु द्वेषो अररुषे दधन्ति ॥१९॥

इमे रध्रं चिन्मरुतो जुनन्ति भृमिं चिद्यथा वसवो जुषन्त ।

अप बाधध्वं वृषणस्तमांसि धत्त विश्वं तनयं तोकमस्मे ॥२०॥

मा वो दात्रान्मरुतो निरराम मा पश्चाद्दघ्म रथ्यो विभागे ।

आ न स्पार्हे भजतना वसव्ये यदीं सुजातं वृषणो वो अस्ति ॥२१॥

सं यद्धनन्त मन्युभिर्जनासः शूरा यह्वीष्वोषधीषु विक्षु ।

अध स्मा नो मरुतो रुद्रियासस्त्रातारो भूत पृतनास्वर्यः ॥२२॥

भूरि चक्र मरुतः पित्र्याण्युक्थानि या वः शस्यन्ते पुरा चित् ।

मरुद्भिरुग्रः पृतनासु साळ्हा मरुद्भिरित्सनिता वाजमर्वा ॥२३॥

अस्मे वीरो मरुतः शुष्म्यस्तु जनानां यो असुरो विधर्ता ।

अपो येन सुक्षितये तरेमाध स्वमोको अभि वः स्याम ॥२४॥

तन्न इन्द्रो वरुणो मित्रो अग्निराप ओषधीर्वनिनो जुषन्त ।

शर्मन्स्याम मरुतामुपस्थे यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥२५॥

सायणभाष्यम्

अथ चतुर्थेऽनुवाके पञ्चदश सूक्तानि । तत्र ' क ईं व्यक्ताः ' इति पञ्चविंशत्यृचं प्रथमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं मरुद्देवताकम् । आद्या एकादश द्विपदा विंशत्यक्षरा विराजः शिष्टाश्चतुर्दश त्रिष्टुभः । तथा चानुकान्तं-- क ईं पञ्चाधिका मारुतं हाद्या एकादश द्विपदा ' इति । दशरात्रे चतुर्थेऽहन्याग्निमारुते शस्त्र इदं मारुतनिविद्धानम् । सूत्र्यते हि -- वैश्वानरस्य सुमतौ क ईं व्यक्ता नरः ' (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति ।।

क ईं॒ व्यं॑क्ता॒ नर॒ः सनी॑ळा रु॒द्रस्य॒ मर्या॒ अध॒ स्वश्वा॑ः ॥१

के । ई॒म् । वि॒ऽअं॑क्ताः । नरः॑ । स॒ऽनी॑ळाः । रु॒द्रस्य॑ । मर्याः॑ । अध॑ । सु॒ऽअ॒श्वाः॑ ॥१

के । ईम् । विऽअक्ताः । नरः । सऽनीळाः । रुद्रस्य । मर्याः । अध । सुऽअश्वाः ॥१

“व्यक्ताः कान्तियुक्ताः "नरः नेतारः "सनीळाः समानौकसः "रुद्रस्य महादेवस्य पुत्राः "मर्याः मर्येभ्यो नृभ्यो हिताः "अध अपि च “स्वश्वाः शोभनवाहाः "ईम् इमे एवंभूताः "के भवन्तीति रूपातिशयादृषिराश्चर्येणाह ॥

नकि॒र्ह्ये॑षां ज॒नूं॑षि॒ वेद॒ ते अ॒ङ्ग विं॑द्रे मि॒थो ज॒नित्रं॑म् ॥२

नकिः॑ । हि । ए॒षा॒म् । ज॒नूं॑षिं । वेदं॑ । ते । अ॒ङ्ग । वि॒द्रे॒ । मि॒थः । ज॒नित्रं॑म् ॥२

नकिः । हि । एषाम् । जनूंषि । वेद । ते । अङ्ग । विद्रे । मिथः । जनित्रम् ॥२

“एषां मरुतां “जनूंषि जन्मानि “नकिर्हि “वेद कश्चिदपि न खलु जानाति । "ते तादृशा मरुतः “मिथः परस्परं "जनित्रं रुद्रपृश्निभ्यां सकाशात् प्रादुर्भूतं स्वकीयं जन्म "अङ्ग "विद्रे स्वयमेव विदन्ति ।

अ॒भि स्व॒पूभि॑र्मि॒थो व॑पन्त॒ वात॑स्वनसः श्ये॒ना अ॑स्पृध्रन् ॥३

अ॒भि । स्व॒ऽपूभिः॑ । मि॒थः । व॒प॒न्त॒ । वात॑ऽस्वनसः । श्ये॒नाः । अ॒स्पृ॒ध्रन् ॥३

अभि । स्वऽपूभिः । मिथः । वपन्त । वातऽस्वनसः । श्येनाः । अस्पृध्रन् ॥३

मरुतः "स्वपूभिः स्वकीयैः पवनैः संचरणैः स्वयमेव संचरन्तः "मिथः परस्परम् "अभि “वपन्त संगच्छन्ते । अपि च "वातस्वनसः वायुवत् स्वनन्तः शब्दायमानाः “श्येनाः । श्यैङ् गतौ ' इति धातो रूपम् । गमनशीलाः । यद्वा श्येना इति लुप्तोपममेतत् । श्येनाः पक्षिणः । तद्वद्गच्छन्तः । “अस्पृधन् । परस्परं रूपसौन्दर्यादिभिः स्पर्धन्ते ॥

ए॒तानि॒ धीरो॑ नि॒ण्या चि॑केत॒ पृश्नि॒र्यदूधो॑ म॒ही ज॒भार॑ ॥४

ए॒तानि॑ । धीरः॑ । नि॒ण्या । चि॒के॒त॒ । पृश्निः॑ । यत् । ऊधः॑ । म॒ही । ज॒भार॑ ॥४

एतानि । धीरः । निण्या । चिकेत । पृश्निः । यत् । ऊधः । मही । जभार ॥४

“धीरः धीमान् शास्त्रज्ञो जनः “निण्या निण्यानि श्वेतवर्णानि "एतानि मरुदात्मकानि भूतानि “चिकेत जानीयात् । किंतु न सर्वे जना जानन्तीत्यर्थः । “मही महती “पृश्निः मरुतां जननी यत् यानि मरुदात्मकानि भूतानि “ऊधः ऊधन्यन्तरिक्षे स्वकीये जठरे वा “जभार बभार । एतानि चिकेतेति पूर्वेण संवन्धः ॥

सा विट् सु॒वीरा॑ म॒रुद्भि॑रस्तु स॒नात्सह॑न्ती॒ पुष्य॑न्ती नृ॒म्णम् ॥५

सा । विट् । सु॒ऽवीरा॑ । म॒रुत्ऽभिः॑ । अ॒स्तु॒ । स॒नात् । सह॑न्ती । पुष्य॑न्ती । नृ॒म्णम् ॥५

सा । विट् । सुऽवीरा । मरुत्ऽभिः । अस्तु । सनात् । सहन्ती । पुष्यन्ती । नृम्णम् ॥५

“सा “विट् सा प्रजा मरुतः परिचरति । सा प्रजा “मरुद्भिः हेतुभिः "सनात् चिरात् "सहन्ती शत्रूनभिभवन्ती "नृम्णं धनं बलं वा "पुष्यन्ती लभन्ती "सुवीरा शोभनपुत्रयुक्ता “अस्तु भवतु ।।

याम॒ं येष्ठा॑ः शु॒भा शोभि॑ष्ठाः श्रि॒या सम्मि॑श्ला॒ ओजो॑भिरु॒ग्राः ॥६

याम॑म् । येष्ठाः॑ । शु॒भा । शोभि॑ष्ठाः । श्रि॒या । सम्ऽमि॑श्लाः । ओजः॑ऽभिः । उ॒ग्राः ॥६

यामम् । येष्ठाः । शुभा । शोभिष्ठाः । श्रिया । सम्ऽमिश्लाः । ओजःऽभिः । उग्राः ॥६

मरुतः "यामं यातव्यं गन्तव्यं प्रदेशं "येष्ठाः यातृतमा अतिशयेन गन्तारः “शुभा अलंकारेण “शोभिष्ठाः अतिशयेन शोभायुक्ताः "श्रिया कान्त्या "संमिश्लाः संगच्छमानाः “ओजोभिः बलैः "उग्राः उद्गूर्णाः । एवंभूता भवन्तीति शेषः ॥

उ॒ग्रं व॒ ओज॑ः स्थि॒रा शवा॒ंस्यधा॑ म॒रुद्भि॑र्ग॒णस्तुवि॑ष्मान् ॥७

उ॒ग्रम् । व॒ः । ओजः॑ । स्थि॒रा । शवां॑सि । अध॑ । म॒रुत्ऽभिः॑ । ग॒णः । तुवि॑ष्मान् ॥७

उग्रम् । वः । ओजः । स्थिरा । शवांसि । अध । मरुत्ऽभिः । गणः । तुविष्मान् ॥७

हे मरुतः "“वः युष्माकम् "ओजः तेजः "उग्रम् उद्गूर्णं भवतु । “शवांसि युष्मदीयानि बलानि “स्थिरा स्थिराणि कैश्चिदनपहर्तव्यानि भवन्तु । “अध अपि च "मरुद्भिर्गणः मरुतां संघः “तुविष्मान् वृद्धिमान् भवतु ॥

शु॒भ्रो व॒ः शुष्म॒ः क्रुध्मी॒ मनाँसि॒ धुनि॒र्मुनि॑रिव॒ शर्ध॑स्य धृ॒ष्णोः ॥८

शु॒भ्रः । व॒ः । शुष्मः॑ । क्रुध्मी॑ । मनाँसि । धुनिः॑ । मुनिः॑ऽइव । शर्ध॑स्य । धृ॒ष्णोः ॥८

शुभ्रः । वः । शुष्मः । क्रुध्मी । मनांसि । धुनिः । मुनिःऽइव । शर्धस्य । धृष्णोः ॥८

हे मरुतः "वः युष्माकं “शुष्मः बलं "शुभ्रः सर्वतः शोभमानम्। किंच वः "मनांसि “क्रुध्मी संग्रामेषु शत्रुहननार्थं क्रोधनशीलानि । “धृष्णोः धर्षणशीलस्य “शर्धस्य बलवतो युष्मदीयस्य गणस्य “धुनिः वृक्षादीनां कम्पयितु(? तृ)वेगः “मुनिरिव । मननात् मुनिः स्तोता । स यथा बहुविधं शब्दमुत्पादयति एवं बहुविधशब्दस्योत्पादक इत्यर्थः ।।

सने॑म्य॒स्मद्यु॒योत॑ दि॒द्युं मा वो॑ दुर्म॒तिरि॒ह प्रण॑ङ्नः ॥९

सने॑मि । अ॒स्मत् । यु॒योत॑ । दि॒द्युम् । मा । व॒ः । दु॒ःऽम॒तिः । इ॒ह । प्रण॑क् । न॒ः ॥९

सनेमि । अस्मत् । युयोत । दिद्युम् । मा । वः । दुःऽमतिः । इह । प्रणक् । नः ॥९

[हे मरुतः "सनेमि पुराणं "दिद्युम् आयुधम् "अस्मत् अस्मत्तः "युयोत पृथक्कुरुत । "वः युष्मदीया “दुर्मतिः क्रूरमतिः "इह अस्मिन् कर्मणि "नः अस्मान् "मा "प्रणक् मा व्याप्नोतु ।।]

प्रि॒या वो॒ नाम॑ हुवे तु॒राणा॒मा यत्तृ॒पन्म॑रुतो वावश॒ाना॒ः ॥१०

प्रि॒या । व॒ः । नाम॑ । हु॒वे॒ । तु॒राणा॑म् । आ । यत् । तृ॒पत् । म॒रु॒त॒ः । वा॒व॒शा॒नाः ॥१०

प्रिया । वः । नाम । हुवे । तुराणाम् । आ । यत् । तृपत् । मरुतः । वावशानाः ॥१०

[हे "मरुतः “तुराणां शत्रूणां हिंसकानां त्वरावतां वा "वः युष्माकं "प्रिया प्रियेण "नाम नाम्ना “आ “हुवे आह्वयामि। "यत् येनानेन "वावशानाः कामयमानाः सन्तः “तृपत् तृप्तिं गच्छन्ति ॥] ॥२३॥

स्वा॒यु॒धास॑ इ॒ष्मिण॑ः सुनि॒ष्का उ॒त स्व॒यं त॒न्व१॒ः शुम्भ॑मानाः ॥११

सु॒ऽआ॒यु॒धासः॑ । इ॒ष्मिणः॑ । सु॒ऽनि॒ष्काः । उ॒त । स्व॒यम् । त॒न्वः॑ । शुम्भ॑मानाः ॥११

सुऽआयुधासः । इष्मिणः । सुऽनिष्काः । उत । स्वयम् । तन्वः । शुम्भमानाः ॥११

“स्वायुधासः स्वायुधाः शोभनास्त्राः “इष्मिणः गन्तारः “सुनिष्काः शोभनालंकाराः “उत अपि च "तन्वः स्वकीयानि शरीराणि "शुम्भमानाः स्वयमेव शोभयन्तो मरुत एवंभूता भवन्तीत्यर्थः ॥

मारुते पशौ ‘शुची वो हव्या ' इति वपाया अनुवाक्या । सूत्रितं च – शुची वो हव्या मरुतः शुचीनां नू ष्ठिरं मरुतः' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

शुचीं वो ह॒व्या मं॑रुत॒ः शुचीं॑ना॒ं शुचिं॑ हिनोम्यध्व॒रं शुचिं॑भ्यः ।

ऋ॒तेनं॑ स॒त्यमृं॑त॒सापं॑ आय॒ञ्छुचिं॑जन्मान॒ः शुचं॑यः पाव॒काः ॥१२

शुचीं । व॒ः । ह॒व्या । म॒रु॒त॒ः । शुचीं॑नाम् । शुचिं॑म् । हि॒नो॒मि॒ । अ॒ध्व॒रम् । शुचिं॑ऽभ्यः ।

ऋ॒तेनं॑ । स॒त्यम् । ऋ॒त॒ऽसाप॑ः । आ॒य॒न् । शुचिं॑ऽजन्मानः । शुचं॑यः । पा॒व॒काः ॥१२

शुची । वः । हव्या । मरुतः । शुचीनाम् । शुचिम् । हिनोमि । अध्वरम् । शुचिऽभ्यः ।

ऋतेन । सत्यम् । ऋतऽसापः । आयन् । शुचिऽजन्मानः । शुचयः । पावकाः ॥१२

हे "मरुतः "शुचीनां शुद्धानां “वः युष्माकं "शुची शुचीनि "हव्या हव्यानि हवींषि भवन्तु । “शुचिभ्यः प्रकाशमानेभ्यो युष्मभ्यं "शुचिं शुद्धम् "अध्वरं यागं “हिनोमि अहं प्रेरयामि। "ऋतसापः ऋतमुदकं स्पृशन्तो मरुतः “ऋतेन सत्येनैव "सत्यम् "आयन् गच्छन्ति । कीदृशाः । “शुचिजन्मानः शोभनजननाः “शुचयः दीप्यमानाः "पावकाः शोधकाः । एवंभूता गच्छन्तीत्यर्थः ॥

अंसे॒ष्वा मं॑रुतः खा॒दयों॑ वो॒ वक्षं॑स्सु रु॒क्मा उं॑पशिश्रिया॒णाः ।

वि वि॒द्युतो॒ न वृ॒ष्टिभीं॑ रुचा॒ना अनुं॑ स्व॒धामायुं॑धै॒र्यच्छं॑मानाः ॥१३

अंसें॑षु । आ । म॒रु॒त॒ः । खा॒दय॑ः । व॒ः । वक्ष॑ःऽसु । रु॒क्माः । उ॒प॒ऽशि॒श्रि॒या॒णाः ।

वि । वि॒ऽद्युत॑ः । न । वृ॒ष्टिऽभि॑ः । रु॒चा॒नाः । अनुं॑ । स्व॒धाम् । आयुं॑धैः । यच्छं॑मानाः ॥१३

अंसेषु । आ । मरुतः । खादयः । वः । वक्षःऽसु । रुक्माः । उपऽशिश्रियाणाः ।

वि । विऽद्युतः । न । वृष्टिऽभिः । रुचानाः । अनु । स्वधाम् । आयुधैः । यच्छमानाः ॥१३

हे "मरुतः “अंसेषु युष्मदीयेषु स्कन्धप्रदेशेषु “खादयः अलंकारविशेषाः "आ मुक्ता भवन्तीति शेषः । सुरुक्माः सुष्ठु रोचमाना हाराः “वः युष्मदीयं वक्ष उरःप्रदेशम् "उपशिश्रियाणाः आश्रिता भवन्ति । किंच हे मरुतः “वृष्टिभिः वर्षैः सार्धं "विद्युतो "न तडितो यथा "रुचानाः रोचमानाः तादृग्भूता यूयम् "आयुधैः मेघताडनैः "स्वधाम् उदकम् "अनु “यच्छमानाः प्रयच्छन्तः "वि चरथेति शेषः ॥

गृहमेधीये ‘प्र बुध्न्या वः' इति प्रधानस्य याज्या। सूत्रितं च - प्र बुध्न्या व ईरते महांसीति पुष्टिमन्तौ विराजौ संयाज्ये' (आश्व. श्रौ. २.

१८) इति ॥

प्र बु॒ध्न्या॑ व ईरते॒ महाँ॑सि॒ प्र नामा॑नि प्रयज्यवस्तिरध्वम् ।

स॒ह॒स्रियं॒ दम्यँ॑ भा॒गमे॒तं गृ॑हमे॒धीयँ॑ मरुतो जुषध्वम् ॥१४

प्र । बु॒ध्न्या॑ । व॒: । ई॒र॒ते॒ । महाँ॑सि । प्र । नामा॑नि । प्र॒ऽय॒ज्य॒व॒: । ति॒र॒ध्व॒म् ।

स॒ह॒स्रिय॑म् । दम्य॑म् । भा॒गम् । ए॒तम् । गृ॒ह॒ऽमे॒धीय॑म् । म॒रु॒त॒: । जु॒ष॒ध्व॒म् ॥१४

प्र । बुध्न्या । वः । ईरते । महांसि । प्र । नामानि । प्रऽयज्यवः । तिरध्वम् ।

सहस्रियम् । दम्यम् । भागम् । एतम् । गृहऽमेधीयम् । मरुतः । जुषध्वम् ॥१४

हे मरुतः "वः युष्मदीयानि “बुध्न्या बुध्न्यान्यन्तरिक्षे भवानि "महांसि तेजांसि “प्र “ईरते प्रकर्षेण गच्छन्ति। किंच हे “प्रयज्यवः प्रकर्षेण यष्टव्या मरुतः यूयं "नामानि। पांसून् नमयन्तीति नामान्युदकानि । “प्र “तिरध्वं वर्धयत । हे “मरुतः यूयं सहस्रियं सहस्रसंख्याकं “दम्यं दमे गृहे भवं “गृहमेधीयं गृहमेधिगुणेभ्यो युष्मभ्यं देयम् “एतम् एतादृशं “भागं “जुषध्वं सेवध्वम्। एकं भागं सहस्रियमिति कथमाह । तथा च श्रूयते – ' यावदेका देवता कामयते यावदेका तावदाहुतिः प्रथते न हि तदस्ति यत्तावदेव स्याद्यावज्जुहोति ' (तै. ब्रा. ३. २. ६. ४) इति ॥

यदिं स्तु॒तस्य॑ मरुतो अधी॒थेत्था विप्र॑स्य वा॒जिनो॒ हवी॑मन् ।

म॒क्षू रा॒यः सु॒वीर्य॑स्य दात॒ नू चि॒द्यम॒न्य आ॒दभ॒दरा॑वा ॥१५

यदिं । स्तु॒तस्य॑ । म॒रु॒त॒: । अ॒धि॒ऽइ॒थ । इ॒त्था । विप्र॑स्य । वा॒जिन॑: । हवी॑मन् ।

म॒क्षु । रा॒यः । सु॒ऽवीर्य॑स्य । दा॒त॒ । नु । चि॒त् । यम् । अ॒न्यः । आ॒ऽदभ॑त् । अरा॑वा ॥१५

यदि । स्तुतस्य । मरुतः । अधिऽइथ । इत्था । विप्रस्य । वाजिनः । हवीमन् ।

मक्षु । रायः । सुऽवीर्यस्य । दात । नु । चित् । यम् । अन्यः । आऽदभत् । अरावा ॥१५

“वाजिनः हविर्लक्षणान्नवतः “विप्रस्य मेधाविनो मम संबन्धिनि “हवीमन् हविष्मति हविषा युक्ते स्तोत्रे क्रियमाणे सति हे "मरुतः यूयं "यदि यस्मात् कारणात् “स्तुतस्य स्तुतं मदीयं स्तोत्रम् “इत्था इत्थमनेन प्रकारेण “अधीथ अवगच्छथ तस्मात् कारणात् हे मरुतः यूयं “सुवीर्यस्य शोभनपुत्रोपेतस्य मस्तः रायः रायं धनम् । द्वितीयार्थे षष्ठी। “मक्षु शीघ्रं “दात दत्त । “अरावा अरातिः शत्रुभूतः “अन्यः जनः “यं रायं “नू “चित् “आदभत् नैवाभिहन्यात् । तद्धनमस्मभ्यं दत्तेति संबन्धः ॥ ॥ २४ ॥

‘मरुद्यः क्रीळिभ्यः सप्तकपालम् ' (तै. सं. १.८.४, २) इत्यस्य ‘अत्यासः' इति याज्या। सूत्रितं च – अत्यासो न ये मरुतः स्वञ्चो जुष्टो दमूनाः ' (आश्व. श्रौ. २. १८) इति ॥

अत्या॑सो॒ न ये म॒रुत॒ः स्वञ्चो॑ यक्ष॒दृशो॒ न शु॒भय॑न्त॒ मर्या॑ः ।

ते ह॑र्म्ये॒ष्ठाः शिश॑वो॒ न शु॒भ्रा व॒त्सासो॒ न प्र॑क्री॒ळिन॑ः पयो॒धाः ॥१६

अत्या॑सः । न । ये । म॒रुतः॑ । सु॒ऽअञ्चः॑ । य॒क्ष॒ऽदृशः॑ । न । शु॒भय॑न्त । मर्याः॑ ।

ते । ह॒र्म्ये॒ऽस्थाः । शिश॑वः । न । शु॒भ्राः । व॒त्सासः॑ । न । प्र॒ऽक्री॒ळिनः॑ । प॒य॒ःऽधाः ॥१६

अत्यासः । न । ये । मरुतः । सुऽअञ्चः । यक्षऽदृशः । न । शुभयन्त । मर्याः ।

ते । हर्म्येऽस्थाः । शिशवः । न । शुभ्राः । वत्सासः । न । प्रऽक्रीळिनः । पयःऽधाः ॥१६

“अत्यासो “न अत्याः सततगामिनोऽश्वा इव “स्वञ्चः सुष्ठु गच्छन्तः “ये “मरुतः “यक्षदृशो “न “मर्याः यक्षस्योत्सवस्य द्रष्टारो मनुष्या इव “शुभयन्त शोभन्ते “हर्म्येष्ठाः हर्म्ये स्थिताः “शिशवो “न कुमारा इव “शुभ्राः शोभमानाः "वत्सासो “न वत्सा इव “प्रक्रीळिनः प्रकर्षेण क्रीडमानाः “ते मरुतः “पयोधाः पयस उदकस्य धारयितारो दातारो वा भवन्ति ॥

द॒श॒स्यन्तो॑ नो म॒रुतो॑ मृळन्तु वरिव॒स्यन्तो॒ रोद॑सी सु॒मेके॑ ।

आ॒रे गो॒हा नृ॒हा व॒धो वो॑ अस्तु सु॒म्नेभि॑र॒स्मे व॑सवो नमध्वम् ॥१७

द॒श॒स्यन्तः॑ । नः॒ । म॒रुतः॑ । मृ॒ळ॒न्तु॒ । व॒रि॒व॒स्यन्तः॑ । रोद॑सी॒ इति॑ । सु॒मेके॒ इति॑ सु॒ऽमेके॑ ।

आ॒रे । गो॒ऽहा । नृ॒ऽहा । व॒धः । वः॒ । अ॒स्तु॒ । सु॒म्नेभिः॑ । अ॒स्मे इति॑ । व॒स॒वः॒ । न॒म॒ध्व॒म् ॥१७

दशस्यन्तः । नः । मरुतः । मृळन्तु । वरिवस्यन्तः । रोदसी इति । सुमेके इति सुऽमेके ।

आरे । गोऽहा । नृऽहा । वधः । वः । अस्तु । सुम्नेभिः । अस्मे इति । वसवः । नमध्वम् ॥१७

“मरुतः “नः अस्मभ्यं “दशस्यन्तः धनानि प्रयच्छन्तः “सुमेके सुरूपे “रोदसी द्यावापृथिव्यौ "वरिवस्यन्तः स्वमहिम्ना पूरयन्तः "मृळन्तु मृळयन्तु। अस्मान् सुखयुक्तान् कुर्वन्तु । अपि च हे “वसवः वासका मरुतः "गोहा गवां मेघस्थानामुदकानां भेदकः “नृहा नृणां शत्रूणां हन्ता “वः युष्मदीयं “वधः आयुधम् “आरे “अस्तु अस्मत्तो दूरे भवतु । यूयमपि “सुम्नेभिः सुम्नैः सुखैः सह “अस्मे अस्मासु “नमध्वं स्वयमेवाभिमुखा भवत ॥

मारुते पशौ ‘आ वो होता ' इत्येषानुवाक्या। सूत्रितं च - ' आ वो होता जोहवीति सत्तः प्र चित्रमर्कं गृणते तुराय ' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

आ वो॒ होता॑ जोहवीति स॒त्तः स॒त्राचीं॑ रा॒तिं म॑रुतो गृणा॒नः ।

य ईव॑तो वृषणो॒ अस्ति॑ गो॒पाः सो अद्व॑यावी हवते व उ॒क्थैः ॥१८

आ । व॒: । होता॑ । जो॒ह॒वी॒ति॒ । स॒त्तः । स॒त्राचीं॑ । रा॒तिम् । म॒रु॒त॒: । गृ॒णा॒नः ।

यः । ईव॑तः । वृ॒ष॒ण॒: । अस्ति॑ । गो॒पाः । सः । अद्व॑यावी । ह॒व॒ते॒ । व॒: । उ॒क्थैः ॥१८

आ । वः । होता । जोहवीति । सत्तः । सत्राची । रातिम् । मरुतः । गृणानः ।

यः । ईवतः । वृषणः । अस्ति । गोपाः । सः । अद्वयावी । हवते । वः । उक्थैः ॥१८

हे “मरुतः “सत्तः होतृषदने निषण्णोऽस्मदीयः “होता “सत्राचीं सर्वतो गमनशीलं “रातिं त्वदीयं दानं “गृणानः स्तुवन् “वः युष्मान् “आ “जोहवीति भृशमाह्वयति । हे “वृषणः कामानां वर्षितारो मरुतः “यः होता “ईवतः गच्छतः व्यापारवतो यजमानस्य “गोपाः “अस्ति युष्मदाह्वाननिमित्तेन रक्षको भवति “सः होता “अद्वयावी मायारहितः सन् “वः युष्मान् “उक्थैः स्तोत्रैः “हवते स्तौति ।।

इ॒मे तु॒रं म॒रुतो॑ रामयन्ती॒मे सह॒ः सह॑स॒ आ न॑मन्ति ।

इ॒मे शंसं॑ वनुष्य॒तो नि पा॑न्ति गु॒रु द्वेषो॒ अर॑रुषे दधन्ति ॥१९

इ॒मे । तु॒रम् । म॒रुतः॑ । र॒म॒य॒न्ति॒ । इ॒मे । सहः॑ । सह॑सः । आ । न॒म॒न्ति॒ ।

इ॒मे । शंस॑म् । व॒नु॒ष्य॒तः । नि । पा॒न्ति॒ । गु॒रु । द्वेषः॑ । अर॑रुषे । द॒ध॒न्ति॒ ॥१९

इमे । तुरम् । मरुतः । रमयन्ति । इमे । सहः । सहसः । आ । नमन्ति ।

इमे । शंसम् । वनुष्यतः । नि । पान्ति । गुरु । द्वेषः । अररुषे । दधन्ति ॥१९

“इमे ईदृशः “मरुतः “तुरं कर्मसु क्षिप्रवन्तं यजमानं “रमयन्ति क्रीडयन्ति । “इमे मरुतः "सहः सहसा बलेन “सहसः बलवतो जनान् “आ “नमन्ति । “इमे मरुतः “वनुष्यतः हिंसकात् पुरुषात् “शंसं शंसकं स्तोतारं “नि "पान्ति नितरां पालयन्ति । “अररुषे हविरप्रयच्छते जनाय "गुरु महत् “द्वेषः अप्रियं “दधन्ति कुर्वन्ति ।।

इ॒मे र॒ध्रं चि॑न्म॒रुतो॑ जुनन्ति॒ भृमिं॑ चि॒द्यथा॒ वसं॑वो जु॒षन्त॑ ।

अप॑ बाधध्वं वृषण॒स्तमां॑सि ध॒त्त विश्वं॒ तन॑यं तो॒कम॒स्मे ॥२०

इ॒मे । र॒ध्रम् । चि॒त् । म॒रुतः॑ । जु॒न॒न्ति॒ । भृमि॑म् । चि॒त् । यथा॑ । वस॑वः । जु॒षन्त॑ ।

अप॑ । बा॒ध॒ध्व॒म् । वृ॒ष॒ण॒: । तमां॑सि । ध॒त्त । विश्व॑म् । तन॑यम् । तो॒कम् । अ॒स्मे इति॑ ॥२०

इमे । रध्रम् । चित् । मरुतः । जुनन्ति । भृमिम् । चित् । यथा । वसवः । जुषन्त ।

अप । बाधध्वम् । वृषणः । तमांसि । धत्त । विश्वम् । तनयम् । तोकम् । अस्मे इति ॥२०

“इमे “मरुतः “रध्रं “चित् समृद्धमपि जनं “जुनन्ति प्रेरयन्ति। “भृमिं “चित् भ्रमणशीलमपि दरिद्रं जुनन्ति प्रेरयन्ति । “वसवः वासका देवा युष्मान् “यथा “जुषन्त कामयेरन् हे “वृषणः कामानां वर्षितारः ते यूयं “तमांसि “अप “बाधध्वं नाशयत । अपि च "अस्मे अस्मभ्यं “विश्वं बहुलं "तोकं पुत्रं “तनयं पौत्रं च “धत्त प्रयच्छत ॥ ॥ २५॥

मा वो॑ दा॒त्रान्म॑रुतो॒ निर॑राम॒ मा प॒श्चाद्द॑घ्म रथ्यो विभा॒गे ।

आ न॑ः स्पा॒र्हे भ॑जतना वस॒व्ये॒३॒ यदीं॑ सुजा॒तं वृ॑षणो वो॒ अस्ति॑ ॥२१

मा । व॒ः । दा॒त्रात् । म॒रु॒त॒ः । निः । अ॒रा॒म॒ । मा । प॒श्चात् । द॒घ्म॒ । र॒थ्य॒ः । वि॒ऽभा॒गे ।

आ । न॒ः । स्पा॒र्हे । भ॒ज॒त॒न॒ । व॒स॒व्यें॑ । यत् । ई॒म् । सु॒ऽजा॒तम् । वृ॒ष॒ण॒ः । व॒ः । अस्ति॑ ॥२१

मा । वः । दात्रात् । मरुतः । निः । अराम । मा । पश्चात् । दघ्म । रथ्यः । विऽभागे ।

आ । नः । स्पार्हे । भजतन । वसव्ये । यत् । ईम् । सुऽजातम् । वृषणः । वः । अस्ति ॥२१

हे "मरुतः “वः युष्माकं “दात्रात् दानात् "मा “निरराम वयं मा निर्गमाम । यूयमस्मान् परित्यक्त्वान्येभ्यो धनं मा दत्तेत्यर्थः । हे “रथ्यः रथवन्तो मरुतः “विभागे युष्मदीयस्य धनस्य दाने “पश्चात् "मा “दध्म । दध्यतिर्गतिकर्मा । वयं पश्चाद्भागिनो मा भूम। यूयं प्रथममस्मभ्यमेव दत्तेति यावत् । “स्पार्हे स्पृहणीये “वसव्ये धनसमूहे यूयं “नः अस्मान् “आ “भजतन भागिनः कुरुत । हे “वृषणः वर्षितारो मरुतः “वः युष्माकं "सुजातं शोभनजनं “यत् वसव्यम् “अस्ति तस्मिन् भागिनः कुरुतेति संबन्धः । “ईम् इति पूरणः ॥

सं यद्धन॑न्त म॒न्युभि॒र्जना॑स॒ः शूरा॑ य॒ह्वीष्वोष॑धीषु वि॒क्षु ।

अध॑ स्मा नो मरुतो रुद्रियासस्त्रा॒तारो॑ भूत॒ पृत॑नास्व॒र्यः ॥२२

सम् । यत् । हन॑न्त । म॒न्युऽभि॑ः । जना॑सः । शूरा॑ः । य॒ह्वीषु॑ । ओष॑धीषु । वि॒क्षु ।

अध॑ । स्म॒ । न॒ः । म॒रु॒त॒ः । रु॒द्रि॒या॒स॒ः । त्रा॒तार॑ः । भू॒त॒ । पृत॑नासु । अ॒र्यः ॥२२

सम् । यत् । हनन्त । मन्युऽभिः । जनासः । शूराः । यह्वीषु । ओषधीषु । विक्षु ।

अध । स्म । नः । मरुतः । रुद्रियासः । त्रातारः । भूत । पृतनासु । अर्यः ॥२२

“यत् यदा "शूराः विक्रान्ताः "जनासः जनाः “यह्वीषु महतीषु “ओषधीषु “विक्षु प्रजासु च जेतव्यासु “मन्युभिः कोपैरभिमानैव “सं “हनन्त संगच्छन्ते “अध तदानीं हे “रुद्रियासः रुद्रपुत्रा हे "मरुतः यूयं “पृतनासु युद्धेषु “अर्यः अरेः शत्रोः सकाशात् “नः अस्माकं “त्रातारः “भूत रक्षका भवत ॥

भूरि॑ चक्र मरुत॒ः पित्र्या॑ण्यु॒क्थानि॒ या व॑ः श॒स्यन्ते॑ पु॒रा चि॑त् ।

म॒रुद्भि॑रु॒ग्रः पृत॑नासु॒ साळ्हा॑ म॒रुद्भि॒रित्सनि॑ता॒ वाज॒मर्वा॑ ॥२३

भूरि॑ । च॒क्र॒ । म॒रु॒तः॒ । पित्र्या॑णि । उ॒क्थानि॑ । या । वः॒ । श॒स्यन्ते॑ । पु॒रा । चि॒त् ।

म॒रुत्ऽभिः॑ । उ॒ग्रः । पृत॑नासु । साळ्हा॑ । म॒रुत्ऽभिः॑ । इत् । सनि॑ता । वाज॑म् । अर्वा॑ ॥२३

भूरि । चक्र । मरुतः । पित्र्याणि । उक्थानि । या । वः । शस्यन्ते । पुरा । चित् ।

मरुत्ऽभिः । उग्रः । पृतनासु । साळ्हा । मरुत्ऽभिः । इत् । सनिता । वाजम् । अर्वा ॥२३

हे "मरुतः यूयं “भूरि भूरीणि बहूनि "पित्र्याणि अस्मत्पितृसंबन्धीनि धनदानादीनि कर्माणि “चक्र कृतवन्तो भवत। “पुरा “चित् पूर्वकालेऽपि “वः युष्माकम् “उक्थानि प्रशस्यानि यानि कर्माणि प्रशस्यन्ते प्रख्यायन्ते तानि चक्रेति संबन्धः । "उग्रः ओजस्वी “पृतनासु युद्धेषु “मरुद्भिः युष्माभिर्हेतुभिः “साळ्हा शत्रूणामभिभविता भवति । “मरुद्भिरित् मरुद्भिर्युष्माभिरेव हेतुभिः “अर्वा स्तोत्रैरभिगन्ता “वाजम् अन्नं "सनिता संभक्ता भवति । यद्वा अर्वाश्वो वाजं युद्धं सनिता भवति ॥

अ॒स्मे वी॒रो म॑रुतः शु॒ष्म्य॑स्तु॒ जना॑नां॒ यो असु॑रो विध॒र्ता ।

अ॒पो येन॑ सुक्षि॒तये॒ तरे॒माध॒ स्वमोको॑ अ॒भि वः॒ स्याम ॥२४

अ॒स्मे इति॑ । वी॒रः । म॒रु॒तः॒ । शु॒ष्मी । अ॒स्तु॒ । जना॑नाम् । यः । असु॑रः । वि॒ऽध॒र्ता ।

अ॒पः । येन॑ । सु॒ऽक्षि॒तये॑ । तरे॑म । अध॑ । स्वम् । ओकः॑ । अ॒भि । वः॒ । स्या॒म॒ ॥२४

अस्मे इति । वीरः । मरुतः । शुष्मी । अस्तु । जनानाम् । यः । असुरः । विऽधर्ता ।

अपः । येन । सुऽक्षितये । तरेम । अध । स्वम् । ओकः । अभि । वः । स्याम ॥२४

हे “मरुतः “अस्मे अस्माकं “वीरः पुत्रः “शुष्मी “अस्तु बलवान् भवतु । “असुरः प्रज्ञावान् “यः “जनानां शत्रूणां “विधर्ता विधारकः । “येन पुत्रेण वयं "सुक्षितये सुष्ठु निवासाय “अपः आप्नुवतः शत्रून् “तरेम हिंसेम । स पुत्रो बलवानस्त्विति पूर्वेणान्वयः । “अध अपि च “वः युष्मदीया वयं “स्वमोकः आत्मीयं स्थानम् “अभि “स्याम आतिष्ठेम ॥

तन्न॒ इन्द्रो॒ वरु॑णो मि॒त्रो अ॒ग्निराप॒ ओष॑धीर्व॒निनो॑ जुषन्त ।

शर्म॑न्स्याम म॒रुता॑मु॒पस्थे॑ यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभिः॒ सदा॑ नः ॥२५

तत् । नः॒ । इन्द्रः॑ । वरु॑णः । मि॒त्रः । अ॒ग्निः । आपः॑ । ओष॑धीः । व॒निनः॑ । जु॒ष॒न्त॒ ।

शर्म॑न् । स्या॒म॒ । म॒रुता॑म् । उ॒पऽस्थे॑ । यू॒यम् । पा॒त॒ । स्व॒स्तिऽभिः॑ । सदा॑ । नः॒ ॥२५

तत् । नः । इन्द्रः । वरुणः । मित्रः । अग्निः । आपः । ओषधीः । वनिनः । जुषन्त ।

शर्मन् । स्याम । मरुताम् । उपऽस्थे । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥२५

पूर्वं व्याख्यातेयम् । अक्षरार्थस्तु । इन्द्रादयो देवा अस्मदीयं स्तोत्रं सेवन्ताम् । मस्तामुपस्थाने वर्तमाना वयं सुखे स्याम । हे मरुतः यूयं सर्वदास्मानविनाशैः पालयत ॥ ॥ २६ ॥

टिप्पणी

मरुतामुपरि पौराणिकसंदर्भाः (https://puranastudy.wordpress.com/%e0%a4%ae%e0%a4%b0%e0%a5%81%e0%a4%a4-%e0%a4%ae%e0%a4%b0%e0%a5%81%e0%a4%a6%e0%a5%8d%e0%a4%b5%e0%a4%a4%e0%a5%80/)

मरुतामुपरि वैदिकसंदर्भाः (https://puranastudy.wordpress.com/%e0%a4%ae%e0%a4%b0%e0%a5%81%e0%a4%a4-%e0%a4%ae%e0%a4%b0%e0%a5%81%e0%a4%a6%e0%a5%8d%e0%a4%b5%e0%a4%a4%e0%a5%80/%e0%a4%ae%e0%a4%b0%e0%a5%81%e0%a4%a4/)

चातुर्मास्ये साकमेधे मरुतां इष्टिः भवति। अयं प्रतीयते यत् साकमेधशब्दः शाकमेधस्य परोक्षरूपमस्ति। मेधः अर्थात् शोधनम्, बन्धनेभ्यः मुक्तिः। गरुडपुराणे २.३२.११३ कथनमस्ति यत् शाकद्वीपस्य स्थितिः देहस्य स्तरे मज्जायां अस्ति। स्कन्दपुराणे ७.१.१३.५ कथनमस्ति यत् सूर्यं भ्रमिरुपरि आरोप्य तस्य यस्य तेजस्य कर्तनमभवत्, तत् शाकद्वीपे अभवत्। पुराणेषु वसिष्ठस्य पुत्रः शक्तिरस्ति। शक्ति अर्थात् बलः यस्य गतिः तिर्यगस्ति।

७.५६.१९ इमे शंसं वनुष्यतो नि पान्ति गुरु द्वेषो अररुषे दधन्ति

अररु उपरि टिप्पणीhttp://puranastudy.angelfire.com/pur_index2/araru.htm

मण्डल ७

ऋग्वेदः सूक्तं ७.५७

दे. मरुतः। त्रिष्टुप्।

मध्वो वो नाम मारुतं यजत्राः प्र यज्ञेषु शवसा मदन्ति ।

ये रेजयन्ति रोदसी चिदुर्वी पिन्वन्त्युत्सं यदयासुरुग्राः ॥१॥

निचेतारो हि मरुतो गृणन्तं प्रणेतारो यजमानस्य मन्म ।

अस्माकमद्य विदथेषु बर्हिरा वीतये सदत पिप्रियाणाः ॥२॥

नैतावदन्ये मरुतो यथेमे भ्राजन्ते रुक्मैरायुधैस्तनूभिः ।

आ रोदसी विश्वपिशः पिशानाः समानमञ्ज्यञ्जते शुभे कम् ॥३॥

ऋधक्सा वो मरुतो दिद्युदस्तु यद्व आगः पुरुषता कराम ।

मा वस्तस्यामपि भूमा यजत्रा अस्मे वो अस्तु सुमतिश्चनिष्ठा ॥४॥

कृते चिदत्र मरुतो रणन्तानवद्यासः शुचयः पावकाः ।

प्र णोऽवत सुमतिभिर्यजत्राः प्र वाजेभिस्तिरत पुष्यसे नः ॥५॥

उत स्तुतासो मरुतो व्यन्तु विश्वेभिर्नामभिर्नरो हवींषि ।

ददात नो अमृतस्य प्रजायै जिगृत रायः सूनृता मघानि ॥६॥

आ स्तुतासो मरुतो विश्व ऊती अच्छा सूरीन्सर्वताता जिगात ।
ये नस्त्मना शतिनो वर्धयन्ति यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥७॥

सायणभाष्यम्

‘ मध्वो वः ' इति सप्तर्चं द्वितीयं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं मरुद्देवताकम्। ' मध्वः सप्त ' इत्यनुक्रान्तम् । दशरात्रे षष्ठेऽहन्याग्निमारुत इदं मारुतनिविद्धानम्। सूत्रितं च - ' मध्वो वो नाम स प्रत्नथेत्याग्निमारुतम् ' (आश्व. श्रौ. ८.८) इति ॥

मध्वोँ वो॒ नाम॒ मारुँतं यजत्रा॒ः प्र य॒ज्ञेषु॒ शवँसा मदन्ति ।

ये रे॒जयँन्ति॒ रोदँसी चिदु॒र्वी पिन्व॒न्त्युत्सं॒ यदयाँसुरु॒ग्राः ॥१

मध्वः॑ । व॒ः । नामँ । मारुँतम् । य॒ज॒त्रा॒ः । प्र । य॒ज्ञेषुँ । शवँसा । म॒दु॒न्ति॒ ।

ये । रे॒जयँन्ति । रोदँसी॒ इतिँ । चि॒त् । उ॒र्वी इतिँ । पिन्वँन्ति । उत्सँम् । यत् । अयाँसुः । उ॒ग्राः ॥१

मध्वः । वः । नाम । मारुतम् । यजत्राः । प्र । यज्ञेषु । शवसा । मदन्ति ।

ये । रेजयन्ति । रोदसी इति । चित् । उर्वी इति । पिन्वन्ति । उत्सम् । यत् । अयासुः । उग्राः ॥१

हे “यजत्राः यजनीया मरुतः “वः युष्मदीयं “मारुतं मरुत्संबन्धि “नाम नामधेयं “मध्वः मधवो मादयितारः स्तोतारः “यज्ञेषु यागेषु “शवसा बलेन “प्र “मदन्ति प्रकर्षेण स्तुवन्ति । उच्चैः स्तुवन्तीत्यर्थः। "ये मरुतः "उर्वी विस्तीर्णे “रोदसी “चित् द्यावापृथिव्यावपि “रेजयन्ति कम्पयन्ति किंच “उत्सं मेघं “पिन्वन्ति वर्षयन्ति "उग्राः उद्गूर्णाः “यत् ये मरुतः “अयासुः यान्ति सर्वत्र गच्छन्ति । तेषां मरुतां युष्माकं नाम प्र मदन्तीति पूर्वेणान्वयः ।।

नि॒चे॒तारो॒ हि म॒रुतोँ गृ॒णन्तँ प्रणे॒तारो॒ यजँमानस्य॒ मन्मँ ।

अ॒स्माकँम॒द्य वि॒दथेँषु ब॒र्हिरा वी॒तयेँ सदत पिप्रिया॒णाः ॥२

नि॒ऽचे॒तारः॑ । हि । म॒रुतः॑ । गृ॒णन्तँम् । प्र॒ऽने॒तारः॑ । यजँमानस्य । मन्मँ ।

अ॒स्माकँम् । अ॒द्य । वि॒दथेँषु । ब॒र्हिः । आ । वी॒तयेँ । स॒द॒त॒ । पि॒प्रि॒या॒णाः ॥२

निऽचेतारः । हि । मरुतः । गृणन्तम् । प्रऽनेतारः । यजमानस्य । मन्म ।

अस्माकम् । अद्य । विदथेषु । बर्हिः । आ । वीतये । सदत । पिप्रियाणाः ॥२

ये "मरुतः “गृणन्तं स्तुवन्तं जनं “निचेतारो “हि मृगयमाणा भवन्ति खलु अपि च “यजमानस्य “मन्म अभिमतं कामं “प्रणेतारः च भवन्ति । अपरोऽर्धर्चः प्रत्यक्षकृतः। हे मरुतः यूयं “पिप्रियाणाः प्रीयमाणाः सन्तः “अद्य अस्मिन् दिवसे “अस्माकं “विदथेषु यज्ञेषु “वीतये सोमस्य भक्षणाय “बर्हिः बर्हिषि कुशमये "आ “सदत आसीदत उपविशत ॥

नैताव॑द॒न्ये म॒रुतो॒ यथे॒मे भ्राज॑न्ते रु॒क्मैरायु॑धैस्त॒नूभि॑ः ।

आ रोद॑सी विश्व॒पिश॑ः पिशा॒नाः स॑मा॒नम॒ञ्ज्य॑ञ्जते शु॒भे कम् ॥३

न । ए॒ताव॑त् । अ॒न्ये । म॒रुतः॑ । यथा॑ । इ॒मे । भ्राज॑न्ते । रु॒क्मैः । आयु॑धैः । त॒नूभिः॑ ।

आ । रोद॑सी॒ इति॑ । वि॒श्व॒ऽपिशः॑ । पि॒शा॒नाः । स॒मा॒नम् । अ॒ञ्जि । अ॒ञ्ज॒ते॒ । शु॒भे । कम् ॥३

न । एतावत् । अन्ये । मरुतः । यथा । इमे । भ्राजन्ते । रुक्मैः । आयुधैः । तनूभिः ।

आ । रोदसी इति । विश्वऽपिशः । पिशानाः । समानम् । अञ्जि । अञ्जते । शुभे । कम् ॥३

“इमे ईदृशाः “मरुतः “यथा यत्परिमाणं धनादिकं ददति “अन्ये मरुद्व्यतिरिक्ता देवाः “एतावत् धनादिकं “न दद्युरित्यर्थः । ते च “रुक्मैः रोचमानैराभरणैः “आयुधैः स्वकीयास्त्रैः “तनूभिः आत्मीयैः केवलैरङ्गैश्च “भ्राजन्ते सर्वदा भासन्ते । कश्चिदेकवाक्यतामाह। यथेमे मरुतो रुक्मादिभिर्भ्राजन्ते नैतावदेतद्व्यतिरिक्ता भ्राजन्त इति । अपि च “रोदसी द्यावापृथिव्यौ “पिशानाः प्रकाशयन्तः “विश्वपिशः व्याप्तदीप्तय एवंभूताः मरुतः “शुभे शोभायै “समानं सदृशरूपम् “अञ्जि आभरणम् “आ “अञ्जते स्वकीयावयवेष्वभिव्यक्तीकुर्वन्ति । "कम् इति पूरणः ।।

ऋध॒क्सा वो॑ मरुतो दि॒द्युद॑स्तु॒ यद्व॒ आग॑ः पुरु॒षता॒ करा॑म ।

मा व॒स्तस्या॒मपि॑ भूमा यजत्रा अ॒स्मे वो॑ अस्तु सुम॒तिश्चनि॑ष्ठा ॥४

ऋध॑क् । सा । वः॒ । म॒रु॒तः॒ । दि॒द्युत् । अ॒स्तु॒ । यत् । वः॒ । आगः॑ । पु॒रु॒षता॑ । करा॑म ।

मा । वः॒ । तस्या॑म् । अपि॑ । भू॒म॒ । य॒ज॒त्राः॒ । अ॒स्मे इति॑ । वः॒ । अ॒स्तु॒ । सु॒ऽम॒तिः । चनि॑ष्ठा ॥४

ऋधक् । सा । वः । मरुतः । दिद्युत् । अस्तु । यत् । वः । आगः । पुरुषता । कराम ।

मा । वः । तस्याम् । अपि । भूम । यजत्राः । अस्मे इति । वः । अस्तु । सुऽमतिः । चनिष्ठा ॥४

हे “मरुतः “वः युष्मदीया “सा प्रसिद्धा “दिद्युत् हेतिः “ऋधक् “अस्तु अस्मत्तः पृथग्भवतु । “यत् यद्यपि वयं “वः युष्माकम् “आगः अपराधं “पुरुषता पुरुषतया मनुष्यत्वेन “कराम करवाम। मनुष्याणां हि प्रमादः सुलभ इत्यर्थः । हे “यजत्राः यजनीया मरुतः “वः युष्मदीयायां “तस्यां दिद्युति “अपि ईषदपि “मा “भूम । “चनिष्ठा अन्नवत्तमा । अतिशयेनान्नप्रदेत्यर्थः। “वः युष्मदीया “सुमतिः अनुग्रहबुद्धिः “अस्मे अस्मासु “अस्तु ॥

कृते चिदत्रं मरुतों रणन्तानवद्यास॒ः शुचंयः पावकाः ।

प्र णोंऽवत सुमतिभिर्यजत्रा॒ः प्र वाजेंभिस्तिरत पुष्यसें नः ॥५

कृते । चित् । अत्रं । मरुतः । रणन्त । अनवद्यासः । शुचंयः । पावकाः ।

प्र । नः । अवत । सुमतिऽभिः । यजत्राः । प्र । वाजेंभिः । तिरत । पुष्यसें । नः ॥५

कृते । चित् । अत्र । मरुतः । रणन्त । अनवद्यासः । शुचयः । पावकाः ।

प्र । नः । अवत । सुमतिऽभिः । यजत्राः । प्र । वाजेभिः । तिरत । पुष्यसे । नः ॥५

“अत्र अस्मिन् “कृते “चित् अस्मदीये यज्ञकर्मण्येव “मरुतो “रणन्त रमन्ताम् । कीदृशा मरुतः । “अनवद्यासः अनिन्दिताः “शुचयः दीप्तियुक्ताः “पावकाः शोधका एवंभूता इति । किंच हे मरुतः “यजत्राः यजनीया यूयं “नः अस्मान् “सुमतिभिः अनुग्रहबुद्धिभिः सुष्टुतिभिर्हेतुभिर्वा “प्र “अवत प्रकर्षेण पालयत । तथा “नः अस्मान् “वाजेभिः वाजैरन्नैः “पुष्यसे पोषार्थं “प्र “तिरत प्रवर्धयत ॥

उत स्तुतासों मरुतों व्यन्तु विश्वेंभिर्नामंभिर्नरों हवींषिं ।

ददांत नो अमृतंस्य प्रजायैं जिगृत रायः सूनृतां मघानिं ॥६

उत । स्तुतासः । मरुतः । व्यन्तु । विश्वेंभिः । नामंऽभिः । नरः । हवींषिं ।

ददांत । नः । अमृतंस्य । प्रऽजायैं । जिगृत । रायः । सूनृतां । मघानिं ॥६

उत । स्तुतासः । मरुतः । व्यन्तु । विश्वेभिः । नामऽभिः । नरः । हवींषि ।

ददात । नः । अमृतस्य । प्रऽजायै । जिगृत । रायः । सूनृता । मघानि ॥६

“उत अपि च “स्तुतासः एवमस्माभिः स्तुताः “मरुतः “हवींषि “व्यन्तु भक्षयन्तु । कीदृशाः । “विश्वेभिः विश्वैः “नामभिः उदकैः सहिताः “नरः नेतारः। शेषः प्रत्यक्षस्तुतः। हे मरुतः “नः अस्मदीयायै “प्रजायै संततये “अमृतस्य अमृतमुदकं “ददात दत्त । तथा हविषो दातुर्यजमानस्य “सूनृता सुभृतानि सुष्ठु नृत्यन्ति शोभनयोग्यानि "मघानि धनानि “जिगृत उद्गिरत प्रयच्छतेत्यर्थः ॥

आ स्तुतासों मरुतो विश्वं ऊती अच्छां सूरीन्सर्वतांता जिगात ।

ये नस्त्मनां शतिनों वर्धयंन्ति यूयं पांत स्वस्तिभि॒ः सदां नः ॥७

आ । स्तुतासः । मरुतः । विश्वें । ऊती । अच्छं । सूरीन् । सर्वऽतांता । जिगात ।

ये । नः । त्मनां । शतिनः । वर्धयंन्ति । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदां । नः ॥७

आ । स्तुतासः । मरुतः । विश्वे । ऊती । अच्छ । सूरीन् । सर्वऽताता । जिगात ।

ये । नः । त्मना । शतिनः । वर्धयन्ति । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥७

हे “मरुतः “स्तुतासः एवमस्माभिः स्तुताः “विश्वे सर्वे यूयम् “ऊती ऊत्या रक्षया सहिताः “सूरीन् स्तोतॄन् “अच्छ अभिलक्ष्य “सर्वताता सर्वतातौ यज्ञे "आ "जिगात आगच्छत । "ये मरुतः “त्मना आत्मनैव “नः अस्मान् “शतिनः शतसंख्याकान् “वर्धयन्ति। यथा वयं पुत्रपौत्रादिभिः शतिनो भवेम तथा वर्धयन्तीत्यर्थः । ते यूयमा जिगातेति पूर्वेण संबन्धः। एवंभूता मरुतः यूयं सर्वदा अस्मान् पालयत ॥ ॥ २७ ॥

मण्डल ७

सूक्तं ७.१	सूक्तं ७.२१	सूक्तं ७.४१	सूक्तं ७.६१	सूक्तं ७.८१	
सूक्तं ७.२	सूक्तं ७.२२	सूक्तं ७.४२	सूक्तं ७.६२	सूक्तं ७.८२	
सूक्तं ७.३	सूक्तं ७.२३	सूक्तं ७.४३	सूक्तं ७.६३	सूक्तं ७.८३	
सूक्तं ७.४	सूक्तं ७.२४	सूक्तं ७.४४	सूक्तं ७.६४	सूक्तं ७.८४	
सूक्तं ७.५	सूक्तं ७.२५	सूक्तं ७.४५	सूक्तं ७.६५	सूक्तं ७.८५	
सूक्तं ७.६	सूक्तं ७.२६	सूक्तं ७.४६	सूक्तं ७.६६	सूक्तं ७.८६	
सूक्तं ७.७	सूक्तं ७.२७	सूक्तं ७.४७	सूक्तं ७.६७	सूक्तं ७.८७	
सूक्तं ७.८	सूक्तं ७.२८	सूक्तं ७.४८	सूक्तं ७.६८	सूक्तं ७.८८	
सूक्तं ७.९	सूक्तं ७.२९	सूक्तं ७.४९	सूक्तं ७.६९	सूक्तं ७.८९	सूक्तं ७.१०१
सूक्तं ७.१०	सूक्तं ७.३०	सूक्तं ७.५०	सूक्तं ७.७०	सूक्तं ७.९०	सूक्तं ७.१०२
सूक्तं ७.११	सूक्तं ७.३१	सूक्तं ७.५१	सूक्तं ७.७१	सूक्तं ७.९१	सूक्तं ७.१०३
सूक्तं ७.१२	सूक्तं ७.३२	सूक्तं ७.५२	सूक्तं ७.७२	सूक्तं ७.९२	सूक्तं ७.१०४
सूक्तं ७.१३	सूक्तं ७.३३	सूक्तं ७.५३	सूक्तं ७.७३	सूक्तं ७.९३	
सूक्तं ७.१४	सूक्तं ७.३४	सूक्तं ७.५४	सूक्तं ७.७४	सूक्तं ७.९४	
सूक्तं ७.१५	सूक्तं ७.३५	सूक्तं ७.५५	सूक्तं ७.७५	सूक्तं ७.९५	
सूक्तं ७.१६	सूक्तं ७.३६	सूक्तं ७.५६	सूक्तं ७.७६	सूक्तं ७.९६	
सूक्तं ७.१७	सूक्तं ७.३७	सूक्तं ७.५७	सूक्तं ७.७७	सूक्तं ७.९७	
सूक्तं ७.१८	सूक्तं ७.३८	सूक्तं ७.५८	सूक्तं ७.७८	सूक्तं ७.९८	
सूक्तं ७.१९	सूक्तं ७.३९	सूक्तं ७.५९	सूक्तं ७.७९	सूक्तं ७.९९	
सूक्तं ७.२०	सूक्तं ७.४०	सूक्तं ७.६०	सूक्तं ७.८०	सूक्तं ७.१००	

ऋग्वेदः सूक्तं ७.५८

दे. मरुतः। त्रिष्टुप्।

प्र साकमुक्षे अर्चता गणाय यो दैव्यस्य धाम्नस्तुविष्मान् ।

उत क्षोदन्ति रोदसी महित्वा नक्षन्ते नाकं निरृतेरवंशात् ॥१॥

जनूश्चिद्वो मरुतस्त्वेष्येण भीमासस्तुविमन्यवोऽयासः ।

प्र ये महोभिरोजसोत सन्ति विश्वो वो यामन्भयते स्वर्दृक् ॥२॥

बृहद्वयो मघवद्भ्यो दधात जुजोषन्निन्मरुतः सुष्टुतिं नः ।

गतो नाध्वा वि तिराति जन्तुं प्र ण स्पार्हाभिरूतिभिस्तिरेत ॥३॥

युष्मोतो विप्रो मरुतः शतस्वी युष्मोतो अर्वा सहुरिः सहस्री ।

युष्मोतः सम्राळुत हन्ति वृत्रं प्र तद्वो अस्तु धूतयो देष्णम् ॥४॥

ताँ आ रुद्रस्य मीळ्हुषो विवासे कुविन्नंसन्ते मरुतः पुनर्नः ।

यत्सस्वर्ता जिहीळिरे यदाविरव तदेन ईमहे तुराणाम् ॥५॥

प्र सा वाचि सुष्टुतिर्मघोनामिदं सूक्तं मरुतो जुषन्त ।

आराच्चिद्द्वेषो वृषणो युयोत यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥६॥

सायणभाष्यम्

‘ प्र साकमुक्षे ' इति षड़ृचं तृतीयं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं मरुद्देवताकम् । अनुक्रान्तं च - ‘ प्र साकमुक्षे षट् ' इति । गतो विनियोगः ॥

प्र सा॑क॒मुक्षे॑ अर्चता ग॒णाय॒ यो दैव्य॑स्य॒ धाम्न॒स्तुवि॑ष्मान् ।

उ॒त क्षो॑दन्ति॒ रोद॑सी महि॒त्वा नक्ष॑न्ते॒ नाक॒ं निरृ॑तेरव॒ंशात् ॥१

प्र । सा॒क॒म्ऽउक्षे॑ । अ॒र्च॒त॒ । ग॒णाय॑ । यः । दैव्य॑स्य । धाम्नः॑ । तुवि॑ष्मान् ।

उ॒त । क्षो॒द॒न्ति॒ । रोद॑सी॒ इति॑ । म॒हि॒ऽत्वा । नक्ष॑न्ते । नाक॑म् । निःऽऋ॑तेः । अ॒व॒ंशात् ॥१

प्र । साकम्ऽउक्षे । अर्चत । गणाय । यः । दैव्यस्य । धाम्नः । तुविष्मान् ।

उत । क्षोदन्ति । रोदसी इति । महिऽत्वा । नक्षन्ते । नाकम् । निःऽऋतेः । अवंशात् ॥१

हे स्तोतारो यूयं “साकमुक्षे संततं वर्षित्रे “गणाय मरुत्समूहाय “प्र “अर्चत स्तोत्रं प्रोच्चारयत । “यः मरुद्गणः “दैव्यस्य देवसंबन्धिनः “धाम्नः स्वर्गाख्यस्य स्थानस्य “तुविष्मान् वृद्धिमान् भवति । सर्वेभ्यो देवेभ्यः प्रवृद्ध इत्यर्थः । तस्मै गणायेति पूर्वेण संबन्धः । “उत अपि च मरुतः “महित्वा स्वकीयेन महत्त्वेन सहिताः “रोदसी द्यावापृथिव्यौ “क्षोदन्ति भञ्जन्ति । तथा “निर्ऋतेः भूमेः “अवंशात् अन्तरिक्षाच्च “नाकं स्वर्गं “नक्षन्ते व्याप्नुवन्ति ॥

ज॒नूश्चि॑द्वो मरुतस्त्वे॒ष्ये॑ण॒ भीमा॑स॒स्तुवि॑मन्य॒वोऽया॑सः ।

प्र ये महो॑भि॒रोज॑सो॒त सन्ति॒ विश्वो॑ वो॒ याम॑न्भयते स्व॒र्दृक् ॥२

ज॒नूः । चि॒त् । व॒ः । म॒रु॒त॒ः । त्वे॒ष्ये॑ण । भीमा॑सः । तुवि॑ऽमन्यवः । अया॑सः ।

प्र । ये । महः॑ऽभिः । ओज॑सा । उ॒त । सन्ति॑ । विश्वः॑ । व॒ः । याम॑न् । भ॒य॒ते॒ । स्व॒ःऽदृक् ॥२

जनूः । चित् । वः । मरुतः । त्वेष्येण । भीमासः । तुविऽमन्यवः । अयासः ।

प्र । ये । महःऽभिः । ओजसा । उत । सन्ति । विश्वः । वः । यामन् । भयते । स्वःऽदृक् ॥२

हे “भीमासः भीमाः "तुविमन्यवः प्रवृद्धमतयः "अयासः गन्तार इति त्रीणि संबोधनानि । एवंभूता हे “मरुतः “वः युष्माकं “जनूः जन्म “त्वेष्येण दीप्तेन रुद्रेण बभूवेति शेषः । “उत अपि च "ये मरुतः “महोभिः तेजोभिः “ओजसा बलेन च “प्र “सन्ति प्रभवन्ति तेषां “वः युष्माकं “यामन् यामनि गमने "विश्वः स्वर्दृक् सूर्यस्य द्रष्टा सर्वो जीवसमूहः। यद्वा । स्वरन्तरिक्षम् । तत् पश्यतीति वृक्षः स्वर्दृक् । सर्वदोत्तिष्ठन्नित्यर्थः । “भयते बिभेति ॥

बृहद्वयो मघवद्भ्यो दधात जुजोषन्निन्मरुतः सुष्टुतिं नः ।

गतो नाध्वा वि तिराति जन्तुं प्र णः स्पार्हाभिरूतिभिस्तिरेत ॥३

बृहत् । वयः । मघवत्ऽभ्यः । दधात । जुजोषन् । इत् । मरुतः । सुऽस्तुतिम् । नः ।

गतः । न । अध्वा । वि । तिराति । जन्तुम् । प्र । नः । स्पार्हाभिः । ऊतिऽभिः । तिरेत ॥३

बृहत् । वयः । मघवत्ऽभ्यः । दधात । जुजोषन् । इत् । मरुतः । सुऽस्तुतिम् । नः ।

गतः । न । अध्वा । वि । तिराति । जन्तुम् । प्र । नः । स्पार्हाभिः । ऊतिऽभिः । तिरेत ॥३

हे "मरुतः यूयं "मघवद्भ्यः हविर्लक्षणान्नवद्भ्योऽस्मभ्यं "बृहत् महत् "वयः अन्नं "दधात प्रयच्छत । "नः अस्मदीयां "सुष्टुतिं शोभनं स्तोत्रं "जुजोषन्नित् सेवन्तामेव । "गतः मरुद्भिः प्राप्तः "अध्वा मार्गः "जन्तुं प्राणिनं "न "वि "तिराति नाहन्ति । उदकेनाप्याययत्येव । यद्वा । वितिरतिर्वर्धनार्थः। नेति चार्थे । मरुद्भिर्गतो मार्गश्च जन्तुं वर्धयति । तथा "नः अस्मान् "स्पार्हाभिः स्पृहणीयाभिः "ऊतिभिः रक्षाभिः "प्र "तिरेत प्रवर्धयते ॥

युष्मोतो विप्रो मरुतः शतस्वी युष्मोतो अर्वा सहुरिः सहस्री ।

युष्मोतः सम्राळुत हन्ति वृत्रं प्र तद्वो अस्तु धूतयो देष्णम् ॥४

युष्माऽऊतः । विप्रः । मरुतः । शतस्वी । युष्माऽऊतः । अर्वा । सहुरिः । सहस्री ।

युष्माऽऊतः । सम्ऽराट् । उत । हन्ति । वृत्रम् । प्र । तत् । वः । अस्तु । धूतयः । देष्णम् ॥४

युष्माऽऊतः । विप्रः । मरुतः । शतस्वी । युष्माऽऊतः । अर्वा । सहुरिः । सहस्री ।

युष्माऽऊतः । सम्ऽराट् । उत । हन्ति । वृत्रम् । प्र । तत् । वः । अस्तु । धूतयः । देष्णम् ॥४

हे "मरुतः "युष्मोतः युष्माभी रक्षितः "विप्रः स्तोता "शतस्वी शतसंख्योपेतधनवान् भवति । "युष्मोतः युष्माभी रक्षितः "अर्वा अभिगन्ता "सहुरिः शत्रूणामभिभविता स्तोता "सहस्री सहस्रधनवान् भवति । "युष्मोतः युष्माभी रक्षितः "सम्राट् साम्राज्ययुक्तो भवति । "उत अपि च "वृत्रं शत्रुं "हन्ति । युष्मद्रक्षको हिनस्ति । हे "धूतयः कम्पयितारो मरुतः "वः युष्माभिर्दत्तं तत् प्रसिद्धं "देष्णं धनं "प्र "अस्तु प्रभूतं भवतु ॥

ताँ आ रुद्रस्य मीळ्हुषो विवासे कुविन्नंसन्ते मरुतः पुनर्नः ।

यत्सस्वर्ता जिहीळिरे यदाविरव तदेन ईमहे तुराणाम् ॥५

तान् । आ । रुद्रस्य । मीळ्हुषः । विवासे । कुवित् । नंसन्ते । मरुतः । पुनः । नः ।

यत् । स॒स्वर्ता॑ । जि॒ही॒ळि॒रे । यत् । आ॒विः । अव॑ । तत् । एनः॑ । ई॒म॒हे॒ । तु॒राणा॑म् ॥५

तान् । आ । रुद्रस्य । मीळ्हुषः । विवासे । कुवित् । नंसन्ते । मरुतः । पुनः । नः ।

यत् । सस्वर्ता । जिहीळिरे । यत् । आविः । अव । तत् । एनः । ईमहे । तुराणाम् ॥५

"मीळ्हुषः कामानां वर्षितुः "रुद्रस्य ईश्वरस्य पुत्रान् "तान् मरुतः "आ "विवासे अहं होता परिचरामि । ते "मरुतः "नः अस्मभ्यं "कुवित् बहुकृत्वः "पुनः भूयः "नंसन्ते नमन्ताम् । अभिमुखीभवन्तु । कुविच्छब्देनैव पुनःशब्दार्थस्य लब्धत्वात् पुनःशब्दग्रहणं किमर्थम् । आदरार्थम् । "सस्वर्ता अन्तर्हितेनाप्रकाशेन "यत् येन एनसा "जिहीळिरे मरुतः क्रुध्येयुः "आविः प्रकाशेन "यत् येनैनसा च जिहीळिरे "तुराणां क्षिप्राणां मरुतां संबन्धि "तत् उभयम् "एनः अपराधम् "अव "ईमहे स्तोत्रेण वयमपनयामः ॥

प्र सा वा॑चि सुष्टु॒तिर्म॒घोना॑मि॒दं सू॒क्तं म॒रुतो॑ जुषन्त ।

आ॒राच्चि॒द्द्वेषो॑ वृषणो युयोत यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभि॒ः सदा॑ नः ॥६

प्र । सा । वा॒चि॒ । सु॒ऽस्तु॒तिः । म॒घोना॑म् । इ॒दम् । सु॒ऽउ॒क्तम् । म॒रुतः॑ । जु॒ष॒न्त॒ ।

आ॒रात् । चि॒त् । द्वेषः॑ । वृ॒ष॒णः॒ । यु॒यो॒त॒ । यू॒यम् । पा॒त॒ । स्व॒स्तिऽभिः॑ । सदा॑ । नः॒ ॥६

प्र । सा । वाचि । सुऽस्तुतिः । मघोनाम् । इदम् । सुऽउक्तम् । मरुतः । जुषन्त ।

आरात् । चित् । द्वेषः । वृषणः । युयोत । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥६

"मघोनां धनवतां मरुतां संबन्धिनी "सुष्टुतिः या शोभना स्तुतिरस्मिन् सूक्ते कृता "सा स्तुतिरस्माभिः "प्र "वाचि प्रोक्तासीत्। "मरुतः "इदम् ईदृग्भूतं "सूक्तं "जुषन्त सेवन्ताम् । हे "वृषणः कामानां वर्षितारः यूयं "द्वेषः द्वेषांसि शत्रून् "आराच्चित् दूरादेव "युयोत अस्मत्तः पृथक्कुरुत । "यूयं "नः अस्मान् "स्वस्तिभिः सर्वदा रक्षत ॥ ॥ २८॥

मण्डल ७

ऋग्वेदः सूक्तं ७.५९

ऋग्वेदः - मण्डल ७

← सूक्तं ७.५८ | सूक्तं ७.५९ | सूक्तं ७.६० →

मैत्रावरुणिर्वसिष्ठः।

दे. १-११ मरुतः, १२ रुद्रः (मृत्युविमोचनी ऋक्)। प्रगाथः - विषमा बृहती, समा सतोबृहती, ७-८ त्रिष्टुप्, ९-११ गायत्री, १२ अनुष्टुप्।

त्र्यम्बकमन्दिरः

यं त्रायध्व इदमिदं देवासो यं च नयथ ।

तस्मा अग्ने वरुण मित्रार्यमन्मरुतः शर्म यच्छत ॥१॥

युष्माकं देवा अवसाहनि प्रिय ईजानस्तरति द्विषः ।

प्र स क्षयं तिरते वि महीरिषो यो वो वराय दाशति ॥२॥

नहि वश्चरमं चन वसिष्ठः परिमंसते ।

अस्माकमद्य मरुतः सुते सचा विश्वे पिबत कामिनः ॥३॥

नहि व ऊतिः पृतनासु मर्धति यस्मा अराध्वं नरः ।

अभि व आवर्त्सुमतिर्नवीयसी तूयं यात पिपीषवः ॥४॥

ओ षु घृष्विराधसो यातनान्धांसि पीतये ।

इमा वो हव्या मरुतो ररे हि कं मो ष्वन्यत्र गन्तन ॥५॥

आ च नो बर्हिः सदताविता च न स्पार्हाणि दातवे वसु ।

अस्रेधन्तो मरुतः सोम्ये मधौ स्वाहेह मादयाध्वै ॥६॥

सस्वश्चिद्धि तन्वः शुम्भमाना आ हंसासो नीलपृष्ठा अपप्तन् ।

विश्वं शर्धो अभितो मा नि षेद नरो न रण्वाः सवने मदन्तः ॥७॥

यो नो मरुतो अभि दुर्हृणायुस्तिरश्चित्तानि वसवो जिघांसति ।

द्रुहः पाशान्प्रति स मुचीष्ट तपिष्ठेन हन्मना हन्तना तम् ॥८॥

सांतपना इदं हविर्मरुतस्तज्जुजुष्टन ।

युष्माकोती रिशादसः ॥९॥

गृहमेधास आ गत मरुतो माप भूतन ।

युष्माकोती सुदानवः ॥१०॥

इहेह वः स्वतवसः कवयः सूर्यत्वचः ।

यज्ञं मरुत आ वृणे ॥११॥

त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।

उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ॥१२॥

सायणभाष्यम्

'यं त्रायध्वे' इति द्वादशर्चं चतुर्थं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका - 'यं त्रायध्वे द्वादश त्रिप्रगाथादि नवम्याद्यास्तिस्रो गायत्र्योऽन्त्यानुष्टुब्रौद्री मृत्युविमोचनी ' इति । आद्यातृतीयापञ्चम्यो बृहत्यो द्वितीयाचतुर्थीषष्ठ्यः सतोबृहत्यः सप्तम्यष्टम्यावनुक्तत्वात् त्रिष्टुभौ नवमीदशम्येकादश्यो गायत्र्यः । द्वादश्यनुष्टुप् सा च रुद्रदेवताका । शिष्टा मारुत्यः । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

यं त्राय॑ध्व इ॒दमि॑दं॒ देवा॑सो॒ यं च॒ नय॑थ ।

तस्मा॑ अग्ने॒ वरु॑ण॒ मित्रार्य॑म॒न्मरु॑त॒ः शर्म॑ यच्छत ॥१

यम् । त्राय॑ध्वे । इ॒दम्ऽइ॑दम् । देवा॑सः । यम् । च॒ । नय॑थ ।

तस्मै॑ । अ॒ग्ने॒ । वरु॑ण । मित्र॑ । अर्य॑मन् । मरु॑तः । शर्म॑ । य॒च्छ॒त॒ ॥१

यम् । त्रायध्वे । इदम्ऽइदम् । देवासः । यम् । च । नयथ ।

तस्मै । अग्ने । वरुण । मित्र । अर्यमन् । मरुतः । शर्म । यच्छत ॥१

हे "देवासः देवाः "इदमिदम् इतो भयहेतोः "यं स्तोतारं "त्रायध्वे पालयध्वे । "यं "च स्तोतारं "नयथ सन्मार्गं प्रापयथ। हे "अग्ने "वरुण "मित्र "अर्यमन् हे "मरुतः एवंभूता हे देवाः "तस्मै स्तोत्रे "शर्म सुखं "यच्छत दत्त ॥

यु॒ष्माकँ॑ देवा॒ अव॒साह॑नि प्रि॒य ई॑जा॒नस्त॑रति॒ द्विष॑ः ।

प्र स क्षयँ॑ तिरते॒ वि म॒हीरिषो॒ यो वो॒ वरा॑य॒ दाश॑ति ॥२

यु॒ष्माक॑म् । दे॒वा॒ः । अव॑सा । अह॑नि । प्रि॒ये । ई॒जा॒नः । त॒र॒ति॒ । द्विषः॑ ।

प्र । सः । क्षय॑म् । ति॒र॒ते॒ । वि । म॒हीः । इषः॑ । यः । व॒ः । वरा॑य । दाश॑ति ॥२

युष्माकम् । देवाः । अवसा । अहनि । प्रिये । ईजानः । तरति । द्विषः ।

प्र । सः । क्षयम् । तिरते । वि । महीः । इषः । यः । वः । वराय । दाशति ॥२

हे "देवाः "युष्माकं युष्मदीयेन "अवसा रक्षणेन "प्रिये "अहनि सर्वेषां देवानां प्रियभूते सुत्याभिधाने दिवसे "ईजानः इष्टवान् जनः "द्विषः शत्रून् "तरति आक्रामति । "सः यजमानः "क्षयं स्वकीयं निवासं "प्र "तिरते प्रवर्धयति । "यः यजमानः "वः युष्मभ्यं "महीः महान्ति "इषः हविर्लक्षणान्यन्नानि "वराय निवारणाय यूयं नान्यत्र गच्छत अस्मदीयान्येव हवींषि स्वीकुरुतेति निरोधनं कर्तुं "वि "दाशति विशेषेण ददाति । अत एव स स्वकीयं निवासं वर्धयतीत्यर्थः ॥

न॒हि वं॑श्च॒र॒मं च॒न वसि॑ष्ठः परि॒मंसं॑ते ।

अ॒स्माकं॑म॒द्य मं॑रुतः सु॒ते सचा॒ विश्वें॑ पिबत का॒मिनं॑ः ॥३

न॒हि । व॒ः । च॒र॒मम् । च॒न । वसि॑ष्ठः । प॒रि॒ऽमंसं॑ते ।

अ॒स्माकं॑म् । अ॒द्य । म॒रु॒त॒ः । सु॒ते । सचा॑ । विश्वें॑ । पि॒ब॒त॒ । का॒मिनः॑ ॥३

नहि । वः । चरमम् । चन । वसिष्ठः । परिऽमंसते ।

अस्माकम् । अद्य । मरुतः । सुते । सचा । विश्वे । पिबत । कामिनः ॥३

“वसिष्ठः ऋषिः “वः युष्माकं मध्ये “चरमं “चन अवरमपि “नहि “परिमंसते वर्जयित्वा न स्तौति । किंतु सर्वानेव युष्मान् स्तौतीत्यर्थः । “अद्य अस्मिन् दिने “अस्माकम् अस्मदीये “सुते सोमेऽभिषुते सति हे “मरुतः “कामिनः सोमं कामयमानाः “विश्वे यूयं “सचा संगत्य “पिबत पानं कुरुत ॥

न॒हि वं॑ ऊ॒तिः पृतं॑नासु॒ मर्धं॑ति॒ यस्मा॒ अरां॑ध्वं नरः ।

अ॒भि व॒ आवं॑र्त्सु॒म॒तिर्नवीं॑यसी॒ तूयं॑ यात पिपीषवः ॥४

न॒हि । व॒ः । ऊ॒तिः । पृतं॑नासु । मर्धं॑ति । यस्मैं॑ । अरां॑ध्वम् । न॒र॒ः ।

अ॒भि । व॒ः । आ । अ॒व॒र्त् । सु॒ऽम॒तिः । नवीं॑यसी । तूयं॑म् । या॒त॒ । पि॒पी॒ष॒व॒ः ॥४

नहि । वः । ऊतिः । पृतनासु । मर्धति । यस्मै । अराध्वम् । नरः ।

अभि । वः । आ । अवर्त् । सुऽमतिः । नवीयसी । तूयम् । यात । पिपीषवः ॥४

हे मरुतः “वः युष्मदीया “ऊतिः रक्षा “पृतनासु युद्धेषु “नहि “मर्धति न खलु हिनस्ति । शत्रुभिः कृतां हिंसां न सहत इत्यर्थः । हे “नरः नेतारः यूयं “यस्मै जनाय “अराध्वं कामानदध्वं तं जनं न हिनस्तीति संबन्धः । “नवीयसी नवतरा “वः युष्मदीया “सुमतिः अनुग्रहबुद्धिः “अभि “आवर्त् अस्मानभ्यावर्तताम् । तथा हे “पिपीषवः सोमपानकामाः यूयमपि "तूयं क्षिप्रं “यात आगच्छत ॥

ओ षु घृं॑ष्विराधसो या॒तनान्धां॑सि पी॒तयें॑ ।

इ॒मा वों॑ ह॒व्या मं॑रुतो र॒रे हि कं॒ मो ष्व१॒॑न्यत्रं॑ गन्तन ॥५

ओ इतिं॑ । सु । घृ॒ष्वि॒ऽरा॒धु॒स॒ः । या॒तनं॑ । अन्धां॑सि । पी॒तयें॑ ।

इ॒मा । व॒ः । ह॒व्या । म॒रु॒त॒ः । र॒रे । हि । क॒म् । मो इतिं॑ । सु । अ॒न्यत्रं॑ । ग॒न्त॒न॒ ॥५

ओ इति । सु । घृष्विऽराधसः । यातन । अन्धांसि । पीतये ।

इमा । वः । हव्या । मरुतः । ररे । हि । कम् । मो इति । सु । अन्यत्र । गन्तन ॥५

हे “घृष्विराधसः परस्परघृष्टानि सुसंहतानि राधांसि येषां ते हे मरुतः यूयम् “अन्धांसि सोमलक्षणानि हवींषि “पीतये भक्षणार्थं “सु सुष्ठु "ओ “यातन आयात । “हि यस्मात् कारणात् हे “मरुतः “वः युष्मभ्यम् “इमा इमानि “हव्या हव्यानि हवींषि “ररे अहं ददामि अतः कारणात् यूयम् “अन्यत्र “मो “षु “गन्तन मा गच्छत ॥'

आ च॑ नो ब॒र्हिः सद॑ताऽवि॒ता च॑ नः स्पा॒र्हाणि॒ दात॑वे॒ वसु॑ ।

अस्रे॑धन्तो मरुतः सो॒म्ये मधौ॒ स्वाहे॒ह मा॑दयाध्वै ॥६

आ । च॒ । न॒ः । ब॒र्हिः । सद॑त । अ॒वि॒त । च॒ । न॒ः । स्पा॒र्हाणि॑ । दात॑वे । वसु॑ ।

अस्रे॑धन्तः । म॒रु॒त॒ः । सो॒म्ये । मधौ॑ । स्वाहा॑ । इ॒ह । मा॒द॒या॒ध्वै॒ ॥६

आ । च । नः । बर्हिः । सदत । अवित । च । नः । स्पार्हाणि । दातवे । वसु ।

अस्रेधन्तः । मरुतः । सोम्ये । मधौ । स्वाहा । इह । मादयाध्वै ॥६

हे मरुतः यूयं “नः अस्मदीये "बर्हिः कुशमये बर्हिषि “आ “सदत “च उपविशत । "स्पार्हाणि स्पृहणीयानि “वसु वसूनि धनानि “दातवे अस्मभ्यं दातुं “नः अस्मान् “अवित “च आगच्छत च । हे “मरुतः “अस्रेधन्तः अहिंसन्तो यूयम् “इह अस्मिन् यज्ञे “मधौ मदकरे “सोम्ये सोमात्मके हविषि “स्वाहा स्वाहाकारेण “मादयाध्वै मादयध्वं माद्यत ॥ ॥ २९ ॥

स॒स्वश्चि॒द्धि त॒न्व१॒ः शुम्भ॑माना॒ आ ह॒ंसासो॒ नील॑पृष्ठा अपप्तन् ।

विश्वं॒ शर्धो॑ अ॒भितो॑ मा॒ नि षे॑द॒ नरो॒ न र॒ण्वाः सव॑ने॒ मद॑न्तः ॥७

स॒स्वरिति॑ । चि॒त् । हि । त॒न्व॑ः । शुम्भ॑मानाः । आ । ह॒ंसास॑ः । नील॑ऽपृष्ठाः । अ॒प॒प्त॒न् ।

विश्व॑म् । शर्ध॑ः । अ॒भित॑ः । मा॒ । नि । से॒द॒ । नर॑ः । न । र॒ण्वाः । सव॑ने । मद॑न्तः ॥७

सस्वरिति । चित् । हि । तन्वः । शुम्भमानाः । आ । हंसासः । नीलऽपृष्ठाः । अपप्तन् ।

विश्वम् । शर्धः । अभितः । मा । नि । सेद । नरः । न । रण्वाः । सवने । मदन्तः ॥७

“सस्वः अन्तर्हिता मरुतः “तन्वः स्वकीयान्यङ्गानि “शुम्भमानाः अलंकरणैः शोभयन्तो मरुतः “नीलपृष्ठाः असितवर्णाः "हंसासः हंसा इव “अपप्तन् आपतन्तु आगच्छन्तु । “विश्वं “शर्धः व्याप्तो मरुद्गणः “मा माम् “अभितः समन्तात् "नि “षेद निषीदतु । तत्र दृष्टान्तः। “सवने अस्मदीये यज्ञे “मदन्तः हृष्यन्तः “रण्वाः रमणीयाः “नरो “न मनुष्या इव तद्वत् ॥

साकमेधेषु ‘मरुद्भ्यः सांतपनेभ्यः ' इत्यस्य ‘यो नो मरुतः' इति पूर्वानुवाक्या ‘सांतपना इदम्' इति याज्या। तथा च सूत्रितं - सांतपना इदं हविर्यो नो मरुतो अभि दुर्हृणायुः । (आश्व. श्रौ. २. १८) इति ॥

यो नों मरुतो अ॒भि दु॑र्हृणा॒युस्ति॒रश्चि॒त्तानि॑ वसवो॒ जिघां॑सति ।

द्रु॒हः पाशा॒न्प्रति॒ स मु॑चीष्ट तपि॑ष्ठेन॒ हन्म॑ना हन्तना॒ तम् ॥८

यः । न॒ः । म॒रु॒त॒ः । अ॒भि । दु॒ःऽहृ॒णा॒युः । ति॒रः । चि॒त्तानि॑ । व॒स॒व॒ः । जिघां॑सति ।

द्रु॒हः । पाशा॑न् । प्रति॑ । सः । मु॒ची॒ष्ट॒ । तपि॑ष्ठेन । हन्म॑ना । ह॒न्त॒न॒ । तम् ॥८

यः । नः । मरुतः । अभि । दुःऽहृणायुः । तिरः । चित्तानि । वसवः । जिघांसति ।

द्रुहः । पाशान् । प्रति । सः । मुचीष्ट । तपिष्ठेन । हन्मना । हन्तन । तम् ॥८

हे “वसवः प्रशस्या हे "मरुतः “नः अस्मदीयानि “चित्तानि “दुर्हृणायुः अशोभनं क्रुध्यन् “तिरः सर्वैस्तिरस्कृतः “यः जनः “अभि “जिघांसति आभिमुख्येन हन्तुमिच्छति “सः जनः “द्रुहः पापानां द्रोग्धुर्वरुणस्य "पाशान् अस्मासु “प्रति “स "मुचीष्ट बध्नीयात् । यूयं “तं जनं “तपिष्ठेन तप्तृतमेन "हन्मना हननसाधनेनायुधेन “हन्तन हत हिंस्त ॥

सांत॑पना इ॒दं ह॒विर्मरु॑त॒स्तज्जु॑जुष्टन ।

यु॒ष्माको॒ती रि॑शादसः ॥९

साम्ऽत॑पनाः । इ॒दम् । ह॒विः । मरु॑तः । तत् । जु॒जु॒ष्ट॒न॒ ।

यु॒ष्माक॑ । ऊ॒ती । रि॒शा॒द॒स॒ः ॥९

साम्ऽतपनाः । इदम् । हविः । मरुतः । तत् । जुजुष्टन ।

युष्माक । ऊती । रिशादसः ॥९

“सांतपनाः शत्रूणां संतापका हे “मरुतः “इदं प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानं “हविः युष्मभ्यं कल्पितमिति शेषः । हे “रिशादसः रिशतां हिंसतामसितारो रिशानामत्तारो वा यूयं “युष्माक युष्माकम् “ऊती ऊत्या रक्षया “तत् तादृशं हविः "जुजुष्टन सेवध्वम् ॥ ‘गृहमेधासः' इति गृहमेधीयस्य हविषोऽनुवाक्या । सूत्रितं च -- ‘गृहमेधास आगत प्र बुध्न्या व ईरते महांसि' (आश्व. श्रौ. २. १८) इति ॥

गृह॑मेधास॒ आ गं॑त॒ मरु॑तो॒ माप॑ भूतन ।

यु॒ष्माको॒ती सु॑दानवः ॥१०

गृहंऽमेधासः । आ । ग॒त॒ । मरुंतः । मा । अपं । भू॒त॒न॒ ।

यु॒ष्माकं । ऊ॒ती । सु॒ऽदा॒न॒वः॒ ॥१०

गृहऽमेधासः । आ । गत । मरुतः । मा । अप । भूतन ।

युष्माक । ऊती । सुऽदानवः ॥१०

“गृहमेधासः गृहे क्रियमाणो यज्ञो येषां ते “सुदानवः शोभनदाना हे “मरुतः यूयं “युष्माक युष्माकम् “ऊती ऊत्या रक्षया युक्ताः "आ “गत अस्मदीयं यज्ञं प्रत्यागच्छत । हे मरुतः “माप “भूतन अपगता मा भवत । ‘भू प्राप्तौ ' इति धातुः ।।

वैश्वदेवे पर्वणि मारुतस्यानुवाक्या ‘ इहेह वः' इत्येषा। सूत्रितं च – इहेह वः स्वतवसः प्र चित्रमर्कं गृणते तुराय ' (आश्व. श्रौ. २. १६) इति ॥

इ॒हेहं वः स्वतवस॒ः कवंय॒ः सूर्यंत्वचः ।

य॒ज्ञं मंरुत॒ आ वृंणे ॥११

इ॒हऽइंह । व॒ः । स्व॒ऽत॒व॒स॒ः । कवंयः । सूर्यंऽत्वचः ।

य॒ज्ञम् । म॒रु॒त॒ः । आ । वृ॒णे॒ ॥११

इहऽइह । वः । स्वऽतवसः । कवयः । सूर्यऽत्वचः ।

यज्ञम् । मरुतः । आ । वृणे ॥११

हे “स्वतवसः स्वायत्तबलाः स्वयं प्रवृद्धा वा हे “कवयः क्रान्तदर्शिनः “सूर्यत्वचः सूर्यवर्णा एवंभूता हे "मरुतः यूयम् “इहेह इहैवास्मदीयं “यज्ञम् “आ "वृणे आभजामि कल्पयामि ॥

त्र्यंम्बकं यजामहे सु॒गन्धिं पुष्टि॒वर्धंनम् ।

उ॒र्वा॒रु॒कमिंव॒ बन्धंनान्मृ॒त्योर्मुंक्षीय॒ मामृतांत् ॥१२

त्रिऽअंम्बकम् । य॒जा॒म॒हे॒ । सु॒ऽगन्धिंम् । पु॒ष्टि॒ऽवर्धंनम् ।

उ॒र्वा॒रु॒कम्ऽइव । बन्धंनात् । मृ॒त्योः । मु॒क्षी॒य॒ । मा । अ॒मृतांत् ॥१२

त्रिऽअम्बकम् । यजामहे । सुऽगन्धिम् । पुष्टिऽवर्धनम् ।

उर्वारुकम्ऽइव । बन्धनात् । मृत्योः । मुक्षीय । मा । अमृतात् ॥१२

अत्र शौनकः – त्रिरात्रं नियतोपोष्य श्रपयेत्पायसं चरुम् । तेनाहुतिशतं पूर्णं जुहुयाच्छंसितव्रतः ॥ समुद्दिश्य महादेवं त्र्यम्बकं त्र्यम्बकेत्यृचा । एतत्पर्वशतं कृत्वा जीवेद्वर्षशतं सुखी' (ऋग्वि. २. ३१४-१५)॥ [त्रयाणां ब्रह्मविष्णुरुद्राणामम्बकं पितरं “यजामहे इति शिष्यसमाहितो वसिष्ठो ब्रवीति । किंविशिष्टमित्यत आह। "सुगन्धिं प्रसारितपुण्यकीर्तिम् । पुनः किंविशिष्टम्। "पुष्टिवर्धनं जगद्बीजम् । उरुशक्तिमित्यर्थः। उपासकस्य वर्धनम् । अणिमादिशक्तिवर्धनम् । अतस्त्वत्प्रसादादेव “मृत्योः मरणात् संसाराद्वा “मुक्षीय मोचय । यथा बन्धनादुर्वारुकं कर्कटीफलं मुच्यते तद्वन्मरणात् संसाराद्वा मोचय । किं मर्यादीकृत्य । “आमृतात् । सायुज्यतामोक्षपर्यन्तमित्यर्थः । अथ तैत्तिरीयभाष्ये(तै. सं. १ .८. ६. २) – “शोभनः शरीरगन्धः पुण्पगन्धो वा यस्यासौ सुगन्धिः। यथा वृक्षस्य संपुष्पितस्य दूराद्गन्धो वात्येवं पुण्यस्य कर्मणो दूराद्गन्धो वाति' (तै. आ. १०. ९) इति श्रुतेः । पुष्टिं शरीरधनादिविषयां वर्धयतीति पुष्टिवर्धनः । तादृशं त्र्यम्बकं यजामहे पूजयामः । लोके यथोर्वारुकफलानि बन्धनाद्वृन्तात् स्वयमेव मुच्यन्ते तद्वदहं त्र्यम्बकप्रसादेन मृत्योर्मुक्षीय मोचनयुक्तो भूयासम् । अमृताच्चिरजीवितात् स्वर्गादेवर्वा मा मुक्षीय । चतुर्थपादार्थे मन्त्रस्य तात्पर्यातिशयं दर्शयति - त्र्यम्बकं यजामह इत्याह मृत्योर्मुक्षीय मामृतादिति वावैतदाह ' (तै.ब्रा. १.६.१०.५) इति ॥] ॥३०॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।।

पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये पञ्चमाष्टके चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

टिप्पणी

मरुतामुपरि पौराणिकसंदर्भाः (https://puranastudy.wordpress.com/%e0%a4%ae%e0%a4%b0%e0%a5%81%e0%a4%a4-%e0%a4%ae%e0%a4%b0%e0%a5%81%e0%a4%a6%e0%a5%8d%e0%a4%b5%e0%a4%a4%e0%a5%80/)

मरुतामुपरि वैदिकसंदर्भाः (https://puranastudy.wordpress.com/%e0%a4%ae%e0%a4%b0%e0%a5%81%e0%a4%a4-%e0%a4%ae%e0%a4%b0%e0%a5%81%e0%a4%a6%e0%a5%8d%e0%a4%b5%e0%a4%a4%e0%a5%80/%e0%a4%ae%e0%a4%b0%e0%a5%81%e0%a4%a4/)

७.५९.७ सास्वी गणः--धर्ता दुर्गध्व निर्भीमो ह्यभियुक्तिः कृपा सहः ।। षष्ठे तु पवनस्कन्धे सास्वी नाम गणः स्मृतः ।।

२९ ।। - विष्णुधर्मोत्तरपुराणम् १.१२७.२९

७.५९.९ द्र. माश. २.५.३.३ ।

सांतपन गणः -- ऋतजित्सत्यजिच्चैव सुषेणः सेनजित्तथा ।। अतिमित्रो नामित्रश्च पुरुमित्रोऽपराजितः ।। २५ ।। तृतीये पवनस्कन्धे गणः सन्तापनः स्मृतः ।। - विष्णुधर्मोत्तरपुराणम् १.१२७.२५

७.५९.५ इमा वो हव्या मरुतो ररे हि कं मो ष्वन्यत्र गन्तन

अररु उपरि टिप्पणी (http://puranastudy.angelfire.com/pur_index2/araru.htm)

७.५९.१० गृहमेधा गणः -- ऋतेश्च ऋतवान्धाता विधाता धरणो ध्रुवः ।। २६ ।। विधारणः चतुर्थस्तु गृहमेधो गणः स्मृतः ।। - विष्णुधर्मोत्तरपुराणम् १.१२७.२६

७.५९.१२ द्र. मा.श. २.६.२ त्र्यम्बकेष्टिः।

त्र्यम्बकोपरि पौराणिकसंदर्भाः (http://puranastudy.tripod.com/pur_index13/pva8.htm)

त्र्यम्बकोपरि वैदिकसंदर्भाः एवं संक्षिप्त टिप्पणी (http://puranastudy.tripod.com/pur_index13/tryambaka.htm)

अम्बोपरि टिप्पणी (http://puranastudy.angelfire.com/pur_index2/amba.htm)

यज्ञायज्ञीयम् साम

उर्वारुकमिव इति --

मैत्रावरुणसामविधानं --- आ त्वेता निषीदतेति साम १६४, (साम ७४०) दैवातिथम्। देवातिथिः सपुत्रोऽशनायंश्चरन्नरण्य उर्वारूण्यविन्दत्तान्येतेन साम्नोपासीदत्ता अस्मै गावः पृश्नयो भूत्वोदतिष्ठन्यदेतत्साम भवति पशूनां पुष्ट्यै- तां.ब्रा. ९.२.१९ । जैमिनीयं ब्राह्मणं १.२२६ अपि द्रष्टव्यम् अस्ति।

मण्डल ७

ऋग्वेदः सूक्तं ७.६०

ऋग्वेदः - मण्डल ७

← सूक्तं ७.५९ | सूक्तं ७.६० | सूक्तं ७.६१ →

मैत्रावरुणिर्वसिष्ठः।

दे. १ सूर्यः, २-१२ मित्रावरुणौ । त्रिष्टुप्।

यदद्य सूर्य ब्रवोऽनागा उद्यन्मित्राय वरुणाय सत्यम् ।

वयं देवत्रादिते स्याम तव प्रियासो अर्यमन्गृणन्तः ॥१॥

एष स्य मित्रावरुणा नृचक्षा उभे उदेति सूर्यो अभि ज्मन् ।

विश्वस्य स्थातुर्जगतश्च गोपा ऋजु मर्तेषु वृजिना च पश्यन् ॥२॥

अयुक्त सप्त हरितः सधस्थाद्या ईं वहन्ति सूर्यं घृताचीः ।

धामानि मित्रावरुणा युवाकुः सं यो यूथेव जनिमानि चष्टे ॥३॥

उद्वां पृक्षासो मधुमन्तो अस्थुरा सूर्यो अरुहच्छुक्रमर्णः ।

यस्मा आदित्या अध्वनो रदन्ति मित्रो अर्यमा वरुणः सजोषाः ॥४॥

इमे चेतारो अनृतस्य भूरेर्मित्रो अर्यमा वरुणो हि सन्ति ।

इम ऋतस्य वावृधुर्दुरोणे शग्मासः पुत्रा अदितेरदब्धाः ॥५॥

इमे मित्रो वरुणो दूळभासोऽचेतसं चिच्चितयन्ति दक्षैः ।

अपि क्रतुं सुचेतसं वतन्तस्तिरश्चिदंहः सुपथा नयन्ति ॥६॥

इमे दिवो अनिमिषा पृथिव्याश्चिकित्वांसो अचेतसं नयन्ति ।

प्रव्राजे चिन्नद्यो गाधमस्ति पारं नो अस्य विष्पितस्य पर्षन् ॥७॥

यद्गोपावददितिः शर्म भद्रं मित्रो यच्छन्ति वरुणः सुदासे ।

तस्मिन्ना तोकं तनयं दधाना मा कर्म देवहेळनं तुरासः ॥८॥

अव वेदिं होत्राभिर्यजेत रिपः काश्चिद्वरुणध्रुतः सः ।

परि द्वेषोभिरर्यमा वृणक्तूरुं सुदासे वृषणा उ लोकम् ॥९॥

सस्वश्चिद्धि समृतिस्त्वेष्येषामपीच्येन सहसा सहन्ते ।

युष्मद्भिया वृषणो रेजमाना दक्षस्य चिन्महिना मृळता नः ॥१०॥

यो ब्रह्मणे सुमतिमायजाते वाजस्य सातौ परमस्य रायः ।

सीक्षन्त मन्युं मघवानो अर्य उरु क्षयाय चक्रिरे सुधातु ॥११॥

इयं देव पुरोहितिर्युवभ्यां यज्ञेषु मित्रावरुणावकारि ।

विश्वानि दुर्गा पिपृतं तिरो नो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥१२॥

सायणभाष्यम्

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत्।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

व्याख्याय निगमाभिज्ञः पञ्चमस्य चतुर्थकम् ।

अध्यायं सायणाचार्यः पञ्चमं व्याकरोत्यथ ।।

तत्र ' यदद्य सूर्य ' इति द्वादशर्चं पञ्चमं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका – यदद्य मैत्रावरुणं तु वै सौर्याद्या ' इति । मण्डलद्रष्टा वसिष्ठ ऋषिः । अनुक्तत्वात्त्रिष्टुप् छन्दः । 'तु वै ' इत्युक्तत्वादेतदादीनि सप्त सूक्तानि मित्रावरुणदेवत्यानि आद्या सूर्यदेवत्या । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

यद॒द्य सूं॒र्य॒ ब्रवोऽनांगा उ॒द्यन्मि॒त्राय॒ वरुंणाय स॒त्यम् ।

व॒यं दे॑व॒त्रादि॑ते स्याम॒ तव॑ प्रि॒यासो॑ अर्यमन्गृ॒णन्त॑ः ॥१

यत् । अ॒द्य । सू॒र्य॒ । ब्रव॑ः । अना॑गाः । उ॒त्ऽयन् । मि॒त्राय॑ । वरु॑णाय । स॒त्यम् ।

व॒यम् । दे॒व॒ऽत्रा । अ॒दि॒ते॒ । स्या॒म॒ । तव॑ । प्रि॒यास॑ः । अ॒र्य॒म॒न् । गृ॒णन्त॑ः ॥१

यत् । अद्य । सूर्य । ब्रवः । अनागाः । उत्ऽयन् । मित्राय । वरुणाय । सत्यम् ।

वयम् । देवऽत्रा । अदिते । स्याम । तव । प्रियासः । अर्यमन् । गृणन्तः ॥१

हे "सूर्य सर्वस्य प्रेरकैतन्नामक देव "उद्यन् उदयंस्त्वं “यत् यदि “अद्य अस्मिन्ननुष्ठानकाले अस्मान् “ब्रवः ब्रयाः । किमिति । “अनागाः अनागस इति । एतेऽपापा इति यदि देवेषु मध्ये ब्रूयाः तर्हि “वयं हे “अदिते अदीन देव “देवत्रा देवेषु देवानां मध्ये "मित्राय “वरुणाय च "सत्यम् अवितथं "स्याम अनागसो भवेम। किंच हे अर्यमन् दातः त्वां “गृणन्तः स्तुवन्तः “तव “प्रियासः प्रियाः स्याम त्वत्प्रेमविषया भवेम । यद्वा । उत्तरार्धं एकं वाक्यम् । हे अदिते हे अर्यमन् उक्तलक्षण देव वयं देवेषु मध्ये त्वां गृणन्तस्तवैव प्रियाः स्याम । यदि मां देवेष्वपापं ब्रूयास्तर्हि तैरयमनपराधीत्यनुगृहीतस्त्वां स्तुत्वा तव प्रियो भवेयमित्यर्थः ।।

ए॒ष स्य मि॑त्रावरुणा नृ॒चक्षा॑ उ॒भे उदे॑ति॒ सूर्यो॑ अ॒भि ज्मन् ।

विश्व॑स्य स्था॒तुर्जग॑तश्च गो॒पा ऋ॒जु मर्ते॑षु वृजि॒ना च॒ पश्य॑न् ॥२

ए॒षः । स्यः । मि॒त्रा॒व॒रु॒णा॒ । नृ॒ऽचक्षा॑ः । उ॒भे इति॑ । उत् । ए॒ति॒ । सूर्य॑ः । अ॒भि । ज्मन् ।

विश्व॑स्य । स्था॒तुः । जग॑तः । च॒ । गो॒पाः । ऋ॒जु । मर्ते॑षु । वृ॒जि॒ना । च॒ । पश्य॑न् ॥२

एषः । स्यः । मित्रावरुणा । नृऽचक्षाः । उभे इति । उत् । एति । सूर्यः । अभि । ज्मन् ।

विश्वस्य । स्थातुः । जगतः । च । गोपाः । ऋजु । मर्तेषु । वृजिना । च । पश्यन् ॥२

हे “मित्रावरुणा “एषः पुरतो दृश्यमानः “स्यः सः सर्वैः स्तुत्यत्वेन प्रसिद्धः “नृचक्षाः नृणां मनुष्याणां द्रष्टा "सूर्यः “उभे द्यावापृथिव्यौ “अभि अभिलक्ष्य “उदेति "ज्मन् अन्तरिक्षे गच्छन् । स विशेष्यते । “विश्वस्य सर्वस्य “स्थातुः स्थावरस्य “जगतः जङ्गमस्य “च गोपाः गोपायिता। किं कुर्वन् । 'मर्तेषु मनुष्येषु स्थितानि “ऋजु ऋजूनि सुकृतानि “वृजिना वृजिनानि पापानि “च “पश्यन् ॥

अयु॑क्त स॒प्त ह॒रित॑ः स॒धस्था॒द्या ईं॒ वह॑न्ति॒ सूर्यं॑ घृ॒ताची॑ः ।

धामा॑नि मित्रावरुणा यु॒वाकु॑ः सं यो यू॒थेव॒ जनि॑मानि॒ चष्टे॑ ॥३

अयु॑क्त । स॒प्त । ह॒रित॑ः । स॒धऽस्था॑त् । याः । ई॒म् । वह॑न्ति । सूर्य॑म् । घृ॒ताची॑ः ।

धामा॑नि । मि॒त्रा॒व॒रु॒णा॒ । यु॒वाकु॑ः । सम् । यः । यू॒थाऽइ॑व । जनि॑मानि । चष्टे॑ ॥३

अयुक्त । सप्त । हरितः । सधऽस्थात् । याः । ईम् । वहन्ति । सूर्यम् । घृताचीः ।

धामानि । मित्रावरुणा । युवाकुः । सम् । यः । यूथाऽइव । जनिमानि । चष्टे ॥३

हे “मित्रावरुणा मित्रावरुणौ युवयोरागमनाय “सधस्थात् सहस्थानादन्तरिक्षात् अन्तरिक्षे “सप्त सर्पणस्वभावान् एतत्संख्याकान् वा “हरितः हरिद्वर्णानश्वान् “अयुक्त युक्तवान् रथे । 'हरित आदित्यस्य ' इति हि निरुक्तम् । “याः हरितः “ईम् एनम् “सूर्यं देवं “घृताचीः घृताञ्चना उदकवत्यः । उदकप्रदा इत्यर्थः । तादृश्यः सत्यो “वहन्ति ता अयुक्त । अथोदितः सन् “धामानि स्थानानि लोकान् “जनिमानि जन्मानि । जन्मभाजः प्राणिन इत्यर्थः। तांश्च “युवाकुः युवां कामयमानः “यः देवः “सं “चष्टे सम्यक् पश्यति "यूथेव गोयूथानीव यूथपाः । स यथा सर्वं यूथं तदवान्तरगोव्यक्तिं च सम्यक् पश्यति तद्वल्लोकान् प्राणिनश्च पश्यति ।।

उद्वां पृक्षासो मधुमन्तो अस्थुरा सूर्यो अरुहच्छुक्रमर्णः ।

यस्मा आदित्या अध्वनो रदन्ति मित्रो अर्यमा वरुणः सजोषाः ॥४

उत् । वाम् । पृक्षासः । मधुऽमन्तः । अस्थुः । आ । सूर्यः । अरुहत् । शुक्रम् । अर्णः ।

यस्मै । आदित्याः । अध्वनः । रदन्ति । मित्रः । अर्यमा । वरुणः । सऽजोषाः ॥४

उत् । वाम् । पृक्षासः । मधुऽमन्तः । अस्थुः । आ । सूर्यः । अरुहत् । शुक्रम् । अर्णः ।

यस्मै । आदित्याः । अध्वनः । रदन्ति । मित्रः । अर्यमा । वरुणः । सऽजोषाः ॥४

हे मित्रावरुणौ “वां युवयोरर्थाय "पृक्षासः अन्नानि चरुपुरोडाशादीनि "मधुमन्तः माधुर्योपेतानि तत्साधनान्योषध्यादीनि वा “उत् "अस्थुः संपादितान्यासन् । “सूर्यः च “शुक्रं दीप्तम् “अर्णः अर्णवमन्तरिक्षम् “आ “अरुहत् आरोहति । “यस्मै सूर्याय तद्गमनार्थम् “आदित्याः अदितेः पुत्री देवाः “आध्वनः मार्गान् “रदन्ति विलिखन्ति साधयन्ति । के ते। “मित्रः “अर्यमा “वरुणः च एते त्रयोऽपि देवाः सजोषसः समानप्रीतयः सन्तः । स देव आरुहदिति ॥

इमे चेतारो अनृतस्य भूरेर्मित्रो अर्यमा वरुणो हि सन्ति ।

इम ऋतस्य वावृधुर्दुरोणे शग्मासः पुत्रा अदितेरदब्धाः ॥५

इमे । चेतारः । अनृतस्य । भूरेः । मित्रः । अर्यमा । वरुणः । हि । सन्ति ।

इमे । ऋतस्य । ववृधुः । दुरोणे । शग्मासः । पुत्राः । अदितेः । अदब्धाः ॥५

इमे । चेतारः । अनृतस्य । भूरेः । मित्रः । अर्यमा । वरुणः । हि । सन्ति ।

इमे । ऋतस्य । ववृधुः । दुरोणे । शग्मासः । पुत्राः । अदितेः । अदब्धाः ॥५

“इमे “मित्रः “अर्यमा "वरुणः च त्रयोऽपि “अनृतस्य पापस्य “भूरेः प्रभूतस्य “चेतारः हन्तारः “सन्ति भवन्ति "हि। "इमे मित्रादयः “ऋतस्य यज्ञस्य “दुरोणे गृहे "ववृधुः वर्धन्ते हविषा स्तुत्या च । कीदृशास्ते । “शग्मासः सुखकराः "अदितेः “पुत्राः “अदब्धाः अहिंसिताः ॥

इ॒मे मि॒त्रो वरु॑णो दू॒ळभा॑सोऽचे॒तसं॑ चिच्चितयन्ति॒ दक्षैः॑ ।

अपि॒ क्रतुं॑ सु॒चेत॑सं॒ वत॑न्तस्ति॒रश्चि॒दंहः॑ सु॒पथा॑ नयन्ति ॥६

इ॒मे । मि॒त्रः । वरु॑णः । दुः॒ऽदभा॑सः । अ॒चे॒तस॑म् । चि॒त् । चि॒त॒य॒न्ति॒ । दक्षैः॑ ।

अपि॑ । क्रतु॑म् । सु॒ऽचेत॑सम् । वत॑न्तः । ति॒रः । चि॒त् । अंहः॑ । सु॒ऽपथा॑ । न॒य॒न्ति॒ ॥६

इमे । मित्रः । वरुणः । दुःऽदभासः । अचेतसम् । चित् । चितयन्ति । दक्षैः ।

अपि । क्रतुम् । सुऽचेतसम् । वतन्तः । तिरः । चित् । अंहः । सुऽपथा । नयन्ति ॥६

“इमे आदित्याः “मित्रः “वरुणः च । एतद्द्वयमर्यम्णोऽप्युपलक्षणम् । एते “दूळभासः दुर्दभाः अनभिभाव्याः "अचेतसं “चित् अप्रज्ञानमनुष्ठानविषयज्ञानरहितमपि “दक्षैः सामर्थ्यैः “चितयन्ति । “अपि “सुचेतसं प्रकृष्टज्ञानवन्तं पुरुषं “क्रतुं कर्तारं कर्मानुष्ठानवन्तं “वतन्तः गच्छन्तः “अंहः दुष्कृतं "तिरश्चित् तिरो नयन्तोऽस्मान् "सुपथा शोभनेन मार्गेण "नयन्ति प्रापयन्त्यभिमतं यज्ञं स्वर्गादिकं वा ॥ ॥ १ ॥

इ॒मे दि॒वो अनि॑मिषा पृथि॒व्याश्चि॑कि॒त्वांसो॑ अचे॒तसं॑ नयन्ति ।

प्र॒व्रा॒जे चि॑न्न॒द्यो॑ गा॒धम॑स्ति पा॒रं नो॑ अ॒स्य वि॑ष्पि॒तस्य॑ पर्षन् ॥७

इ॒मे । दि॒वः । अनि॑ऽमिषा । पृ॒थि॒व्याः । चि॒कि॒त्वांसः॑ । अ॒चे॒तस॑म् । न॒य॒न्ति॒ ।

प्र॒ऽव्रा॒जे । चि॒त् । न॒द्यः॑ । गा॒धम् । अ॒स्ति॒ । पा॒रम् । नः॒ । अ॒स्य । वि॒ष्पि॒तस्य॑ । प॒र्ष॒न् ॥७

इमे । दिवः । अनिऽमिषा । पृथिव्याः । चिकित्वांसः । अचेतसम् । नयन्ति ।

प्रऽव्राजे । चित् । नद्यः । गाधम् । अस्ति । पारम् । नः । अस्य । विष्पितस्य । पर्षन् ॥७

“इमे मित्रादयः “दिवः द्युलोकस्य “पृथिव्याः च संबन्धिनः “अनिमिषा अनिमेषेण सर्वदा “चिकित्वांसः जानन्तः । कम् । “अचेतसम् अज्ञानम् । “नयन्ति प्रापयन्ति कर्माणि । “प्रव्राजे “चित् प्रवणेऽप्यत्यन्तनिम्नेऽपि देशे “नद्यः नद्याः “गाधमस्ति भवति युष्मत्सामर्थ्यात् । ते महान्तः “नः अस्माकम् “अस्य “विष्पितस्य व्याप्तितस्य(?) कर्मणः “पारं “पर्षन् पारयन्तु नयन्तु ॥

यद्गो॒पाव॒ददि॑तिः॒ शर्म॑ भ॒द्रं मि॒त्रो यच्छ॑न्ति॒ वरु॑णः सु॒दासे॑ ।

तस्मि॒न्ना तो॒कं तन॑यं॒ दधा॑ना॒ मा क॑र्म देव॒हेळ॑नं तुरासः ॥८

यत् । गो॒पाव॑त् । अदि॑तिः । शर्मं॑ । भ॒द्रम् । मि॒त्रः । यच्छ॑न्ति । वरु॑णः । सु॒ऽदासे॑ ।

तस्मि॑न् । आ । तो॒कम् । तन॑यम् । दधा॑नाः । मा । क॒र्म॒ । दे॒व॒ऽहेळ॑नम् । तु॒रा॒सः॒ ॥८

यत् । गोपावत् । अदितिः । शर्म । भद्रम् । मित्रः । यच्छन्ति । वरुणः । सुऽदासे ।

तस्मिन् । आ । तोकम् । तनयम् । दधानाः । मा । कर्म । देवऽहेळनम् । तुरासः ॥८

“यत् “शर्म सुखं गृहं वा “गोपावत् रक्षणोपेतं “भद्रं स्तुत्यम् “अदितिः अदीनोऽर्यमादितिर्वा “मित्रः “वरुणः च एते त्रयो देवाः “सुदासे सुदानाय मह्यं “यच्छन्ति प्रयच्छन्ति “तस्मिन् शर्मणि “तोकं पुत्रं “तनयं तत्पुत्रादिकम् । अथवा तनयशब्दोऽपत्यसामान्यवचनः । तोकं बलवन्तं पुत्रम् "आ सर्वतः “दधानाः धारयन्तो वयं हे “तुरासः गमनाय त्वरमाणाः "देवहेळनं देवानां मित्रादीनां कोपनं “मा “कर्म मा कार्ष्म ।।

अव॒ वेदिं॒ होत्रा॑भिर्यजेत॒ रिप॒ः काश्चि॑द्वरुण॒ध्रुत॒ः सः ।

परि॒ द्वेषो॑भिरर्य॒मा वृं॑णक्तू॒रुं सु॒दासे॑ वृषणा उ लो॒कम् ॥९

अव॑ । वेदि॑म् । होत्रा॑भिः । य॒जे॒त॒ । रिपः॑ । काः । चि॒त् । व॒रु॒ण॒ऽध्रुतः॑ । सः ।

परि॑ । द्वेषः॑ऽभिः । अ॒र्य॒मा । वृ॒ण॒क्तु॒ । उ॒रुम् । सु॒ऽदासे॑ । वृ॒ष॒णौ॒ । उँ॒ इति॑ । लो॒कम् ॥९

अव । वेदिम् । होत्राभिः । यजेत । रिपः । काः । चित् । वरुणऽध्रुतः । सः ।

परि । द्वेषःऽभिः । अर्यमा । वृणक्तु । उरुम् । सुऽदासे । वृषणौ । ऊं इति । लोकम् ॥९

हे मित्रादयः “सः अस्मद्द्वेषी "वेदिं यागसाधनं "होत्राभिः। वाङ्नामैतत् । वाग्रूपाभिः स्तुतिभिः सार्धम् “अव “यजेत । वेद्यां कर्माणि कुर्वन् देवान्न स्तुयादित्यर्थः। अवपूर्वो यजतिस्त्यागार्थः । स किं प्राप्नुयादिति तत्राह। “वरुणध्रुतः वरुणेन त्वया हिंसितः सः “काश्चित् “रिपः हिंसाः प्राप्नुयादिति शेषः । अस्मांस्तु “अर्यमा देवः "द्वेषोभिः द्वेष्टृभी रक्षःप्रभृतिभिः “परि “वृणक्तु वर्जयतु । “उरुं विस्तीर्णं “लोकं स्थानं “सुदासे शोभनदानाय मह्यं प्रयच्छतं हे “वृषणा वर्षकौ कामानां मित्रावरुणौ ॥

स॒स्वश्चि॒द्धि समृ॑तिस्त्वे॒ष्ये॑षामपी॒च्ये॑न॒ सह॑सा॒ सह॑न्ते ।

यु॒ष्मद्भि॒या वृ॑षणो॒ रेज॑माना॒ दक्ष॑स्य चिन्महि॒ना मृ॒ळता॑ नः ॥१०

स॒स्वरिति॑ । चि॒त् । हि । सम्ऽऋ॑तिः । त्वे॒षी । ए॒षा॒म् । अ॒पी॒च्ये॑न । सह॑सा । सह॑न्ते ।

यु॒ष्मत् । भि॒या । वृ॒ष॒णः॒ । रेज॑मानाः । दक्ष॑स्य । चि॒त् । म॒हि॒ना । मृ॒ळत॑ । नः॒ ॥१०

सस्वरिति । चित् । हि । सम्ऽऋतिः । त्वेषी । एषाम् । अपीच्येन । सहसा । सहन्ते ।

युष्मत् । भिया । वृषणः । रेजमानाः । दक्षस्य । चित् । महिना । मृळत । नः ॥१०

“एषां मित्रादीनां “समृतिः संगतिः संहतिर्वा “सस्वः अन्तर्हिता निगूढा “त्वेषी दीप्ता च भवति । तादृशा एते “अपीच्येन । एतदप्यन्तर्हितनाम। निगूढेन “सहसा बलेन “सहन्ते अभिभवन्त्यस्मद्वेष्ट्टन् । किंच हे “वृषणः अभिमतवर्षका मित्रादयः "युष्मत् युष्मत्तः “भिया भीत्या “रेजमानाः कम्पमाना भवन्ति विरोधिनः । यस्मादेवं तस्मात् “दक्षस्य युष्माकं बलस्य “महिना महिम्ना महत्त्वेन "नः अस्मभ्यं “मृळत उपदयां कुरुत ॥

यो ब्रह्मंणे सुमतिमायजाते वाजंस्य सातौ पंरमस्यं रायः ।

सीक्षंन्त मन्युं मघवांनो अर्य उरु क्षयांय चक्रिरे सुधातुं ॥११

यः । ब्रह्मंणे । सुऽमतिम् । आऽयजांते । वाजंस्य । सातौ । परमस्यं । रायः ।

सीक्षंन्त । मन्युम् । मघऽवांनः । अर्यः । उरु । क्षयांय । चक्रिरे । सुऽधातुं ॥११

यः । ब्रह्मणे । सुऽमतिम् । आऽयजाते । वाजस्य । सातौ । परमस्य । रायः ।

सीक्षन्त । मन्युम् । मघऽवानः । अर्यः । उरु । क्षयाय । चक्रिरे । सुऽधातु ॥११

"यः यजमानः “ब्रह्मणे परिवृढस्वकर्मणे युष्मत्स्तोत्ररूपाय “सुमतिं शोभनां बुद्धिम् “आयजाते आयजते । यजतिरत्र दाने । ददाति करोति । किमर्थम्। “वाजस्य अन्नस्य “सातौ दाने निमित्ते “परमस्य उत्कृष्टस्य “रायः धनस्य च सातौ। तस्य “अर्यः । ईरयति स्तुतीः प्रेरयतीत्यरिः स्तोता। “मन्युं स्तोत्रं “मघवानः दानवन्तोऽर्यमादयः “सीक्षन्त सचन्ते । सेवित्वा च तस्य “उरुक्षयाय विस्तीर्णनिवासाय "सुधातु सुधाम शोभनस्थानं “चक्रिरे कुर्वते ॥

इयं देंव पुरोहिंतिर्युवभ्यां यज्ञेषुं मित्रावरुणावकारि ।

विश्वांनि दुर्गा पिंपृतं तिरो नों यूयं पांत स्वस्तिभिः सदां नः ॥१२

इयम् । देवा । पुरःऽहिंतिः । युवऽभ्यांम् । यज्ञेषुं । मित्रावरुणौ । अकारि ।

विश्वांनि । दुःऽगा । पिपृतम् । तिरः । नः । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदां । नः ॥१२

इयम् । देवा । पुरःऽहितिः । युवऽभ्याम् । यज्ञेषु । मित्रावरुणौ । अकारि ।

विश्वानि । दुःऽगा । पिपृतम् । तिरः । नः । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥१२

अनया स्तुतिमुपसंहरति । हे “देवा देवौ “मित्रावरुणौ “युवभ्यां युवाभ्यां “यज्ञेषु “इयं “पुरोहितिः पुरस्क्रिया पूजा स्तुतिलक्षणा "अकारि कृताभूत्। तां सेवित्वा “विश्वानि सर्वाणि “दुर्गा दुःखेन गन्तव्यान्यापदः “तिरः तिरस्कुरुतम् । तथा कृत्वा "नः अस्मान्

“पिपृतं पारयतम् । शिष्टो गतः ॥ ॥ २ ॥

मण्डल ७

ऋग्वेदः सूक्तं ७.६१

ऋग्वेदः - मण्डल ७

← सूक्तं ७.६० सूक्तं ७.६१ सूक्तं ७.६२ →

मैत्रावरुणिर्वसिष्ठः।

दे. मित्रावरुणौ। त्रिष्टुप्।

उद्वां चक्षुर्वरुण सुप्रतीकं देवयोरेति सूर्यस्ततन्वान् ।
अभि यो विश्वा भुवनानि चष्टे स मन्युं मर्त्येष्वा चिकेत ॥१॥
प्र वां स मित्रावरुणावृतावा विप्रो मन्मानि दीर्घश्रुदियर्ति ।
यस्य ब्रह्माणि सुक्रतू अवाथ आ यत्क्रत्वा न शरदः पृणैथे ॥२॥
प्रोरोर्मित्रावरुणा पृथिव्याः प्र दिव ऋष्वाद्बृहतः सुदानू ।
स्पशो दधाथे ओषधीषु विक्ष्वृधग्यतो अनिमिषं रक्षमाणा ॥३॥
शंसा मित्रस्य वरुणस्य धाम शुष्मो रोदसी बद्बधे महित्वा ।
अयन्मासा अयज्वनामवीराः प्र यज्ञमन्मा वृजनं तिराते ॥४॥
अमूरा विश्वा वृषणाविमा वां न यासु चित्रं ददृशे न यक्षम् ।
द्रुहः सचन्ते अनृता जनानां न वां निण्यान्यचिते अभूवन् ॥५॥
समु वां यज्ञं महयं नमोभिर्हुवे वां मित्रावरुणा सबाधः ।
प्र वां मन्मान्यृचसे नवानि कृतानि ब्रह्म जुजुषन्निमानि ॥६॥

इयं देव पुरोहितिर्युवभ्यां यज्ञेषु मित्रावरुणावकारि ।

विश्वानि दुर्गा पिपृतं तिरो नो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥७॥

सायणभाष्यम्

“उद्वां चक्षुः' इति सप्तर्चं षष्ठं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं मैत्रावरुणम्। 'उद्वां सप्त ' इत्यनुक्रमणिका । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

उद्वां चक्षुर्वरुण सुप्रतीकं देवयोरेति सूर्यस्ततन्वान् ।

अभि यो विश्वा भुवनानि चष्टे स मन्युं मर्त्येष्वा चिकेत ॥१

उत् । वाम् । चक्षुः । वरुणा । सुऽप्रतीकम् । देवयोः । एति । सूर्यः । ततन्वान् ।

अभि । यः । विश्वा । भुवनानि । चष्टे । सः । मन्युम् । मर्त्येषु । आ । चिकेत ॥१

उत् । वाम् । चक्षुः । वरुणा । सुऽप्रतीकम् । देवयोः । एति । सूर्यः । ततन्वान् ।

अभि । यः । विश्वा । भुवनानि । चष्टे । सः । मन्युम् । मर्त्येषु । आ । चिकेत ॥१

हे “वरुणा मित्रावरुणौ “देवयोः द्योतमानयोः “वां युवयोः “चक्षुः प्रकाशकं तेजः “सुप्रतीकं शोभनरूपमेवंरूपः “सूर्यः “ततन्वान् तेजो विस्तारयन् “उत् “एति उद्गच्छति । अथोदितः “यः देवः “विश्वा सर्वाणि “भुवनानि भूतजातानि “अभि “चष्टे अभिपश्यति “सः देवः “मर्त्येषु प्रवृत्तं “मन्युं स्तोत्रं कर्म वा “आ “चिकेत आजानाति ॥

प्र वां स मित्रावरुणावृतावा विप्रो मन्मानि दीर्घश्रुदियर्ति ।

यस्य ब्रह्माणि सुक्रतू अवाथ आ यत्क्रत्वा न शरदः पृणैथे ॥२

प्र । वाम् । सः । मित्रावरुणौ । ऋतऽवा । विप्रः । मन्मानि । दीर्घऽश्रुत् । इयर्ति ।

यस्य । ब्रह्माणि । सुक्रतू इति सुऽक्रतू । अवाथः । आ । यत् । क्रत्वा । न । शरदः । पृणैथे इति ॥२

प्र । वाम् । सः । मित्रावरुणौ । ऋतऽवा । विप्रः । मन्मानि । दीर्घऽश्रुत् । इयर्ति ।

यस्य । ब्रह्माणि । सुक्रतू इति सुऽक्रतू । अवाथः । आ । यत् । क्रत्वा । न । शरदः । पृणैथे इति ॥२

हे मित्रावरुणौ "वां युवयोः “मन्मानि मननीयानि स्तोत्राणि "सः प्रसिद्धः “विप्रः मेधावी “ऋतावा यज्ञवान् “दीर्घश्रुत् चिरकालं श्रोता एवमुक्तलक्षणो वसिष्ठः “इयर्ति प्रेरयति । “यस्य ऋषेः “ब्रह्माणि परिवृढानि स्तोत्राणि हे "सुक्रतू शोभनकर्माणौ “अवाथः रक्षथः । “यत् कर्म “शरदः बहून् संवत्सरान् “आ “पृणैथे आपूरयेथे स उदियर्ति ।।

प्रोरोर्मित्रावरुणा पृथिव्याः प्र दिव ऋष्वाद्बृहतः सुदानू ।

स्पशो दधाथे ओषधीषु विक्ष्वृधग्यतो अनिमिषं रक्षमाणा ॥३

प्र । उरोः । मित्रावरुणा । पृथिव्याः । प्र । दिवः । ऋष्वात् । बृहतः । सुदानू इति सुऽदानू ।

स्पशः । दधाथे इति । ओषधीषु । विक्षु । ऋधक् । यतः । अनिऽमिषम् । रक्षमाणा ॥३

प्र । उरोः । मित्रावरुणा । पृथिव्याः । प्र । दिवः । ऋष्वात् । बृहतः । सुदानू इति सुऽदानू ।

स्पशः । दधाथे इति । ओषधीषु । विक्षु । ऋधक् । यतः । अनिऽमिषम् । रक्षमाणा ॥३

हे "मित्रावरुणा मित्रावरुणौ युवाम् "उरोः विस्तीर्णायाः "पृथिव्याः अपि "प्र प्रिरिरिचाथे । ' अस्येदेव प्र रिरिचे' (ऋ. सं. १. ६१. ९) इत्यादिषु प्रशब्दस्य रिरिच इत्यनेन सह संबन्धदर्शनादत्राप्युचितक्रियाध्याहारेण रिरिच इति योज्यम् । तथा "ऋष्वात् गुणैर्महतः "बृहतः स्वरूपतोऽतिमहतः "दिवः द्युलोकादपि "प्र रिरिचाथे हे "सुदानू शोभनदानौ। किंच "ओषधीषु "विक्षु प्रजासु निमित्तभूतासु प्रजासु चेति वा "स्पशः रूपं "दधाथे धारयेथे । किं कुर्वन्तौ । "ऋधग्यतः ऋधक्सत्येन यतो विवेकात् सत्येन गच्छतो जनान् "अनिमिषम् अव्यवधानेन सर्वदा "रक्षमाणा पालयन्तौ ।।

शंसा मित्रस्य वरुणस्य धाम शुष्मो रोदसी बद्बधे महित्वा ।

अयन्मासा अयज्वनामवीराः प्र यज्ञमन्मा वृजनं तिराते ॥४

शंस । मित्रस्य । वरुणस्य । धाम । शुष्मः । रोदसी इति । बद्बधे । महिऽत्वा ।

अयन् । मासाः । अयज्वनाम् । अवीराः । प्र । यज्ञऽमन्मा । वृजनम् । तिराते ॥४

शंस । मित्रस्य । वरुणस्य । धाम । शुष्मः । रोदसी इति । बद्बधे । महिऽत्वा ।

अयन् । मासाः । अयज्वनाम् । अवीराः । प्र । यज्ञऽमन्मा । वृजनम् । तिराते ॥४

हे ऋषे "मित्रस्य "वरुणस्य च "धाम तेजःस्थानं "शंस स्तुहि। ययोर्देवयोः "शुष्मः बलं "रोदसी द्यावापृथिव्यौ सह वर्तमाने "महित्वा स्वमहत्त्वेन "बद्बधे बध्नाति पृथक् स्थापयति इयं पृथिवीयं द्यौरिति पृथक्करोति । 'द्यावापृथिवी सहास्ताम्' (तै. ब्रा. १. १. ३. २) इति श्रुतेः । "अयज्वनाम् अननुष्ठातॄणां "मासाः कालावयवाः "अवीराः अपुत्रा एव "अयन् यन्तु गच्छन्तु । तद्विपरीतः "यज्ञमन्मा यज्ञार्थं मतिमान् यज्वा "वृजनं बलं "प्र "तिराते प्रवर्धयतु । प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्धनार्थः ॥

अमूरा विश्वा वृषणाविमा वां न यासु चित्रं ददृशे न यक्षम् ।

द्रुहः सचन्ते अनृता जनानां न वां निण्यान्यचिते अभूवन् ॥५

अमू॑रा । विश्वा॑ । वृ॒ष॒णौ॒ । इ॒माः । वा॒म् । न । यासु॑ । चि॒त्रम् । ददृ॑शे । न । य॒क्षम् ।

द्रुहः॑ । स॒च॒न्ते॒ । अनृ॑ता । जना॑नाम् । न । वा॒म् । नि॒ण्यानि॑ । अ॒चिते॑ । अ॒भू॒व॒न् ॥५

अमूरा । विश्वा । वृषणौ । इमाः । वाम् । न । यासु । चित्रम् । ददृशे । न । यक्षम् ।

द्रुहः । सचन्ते । अनृता । जनानाम् । न । वाम् । निण्यानि । अचिते । अभूवन् ॥५

हे "अमूरा अमूढौ हे "विश्वा व्याप्तौ हे "वृषणौ वर्षितारौ "वां युवाभ्याम् "इमाः इमानि स्तुतिवचांसि क्रियन्ते । "यासु स्तुतिषु "चित्रम् आश्चर्यं "न "ददृशे न दृश्यते "न "यक्षं न पूजा दृश्यते । युवाभ्यां महिम्नोऽपि महत्त्वात् प्रयत्नेन क्रियमाणमपि स्तोत्रं न चमत्करोतीत्यर्थः । "जनानाम् "अनृता अस्तुत्यविषयाणि स्तोत्राणि "द्रुहः द्रोग्धारः "सचन्ते सेवन्ते । न महान्तः । "वां युवाभ्यां क्रियमाणानि "निण्यानि अन्तर्हितानि रहस्यान्यपि स्तोत्राणि "अचिते अज्ञानाय "न "अभूवन् न भवन्ति ।।

समु॑ वां य॒ज्ञं म॑हयं॒ नमो॑भिर्हु॒वे वां॑ मित्रावरुणा स॒बाधः॑ ।

प्र वां॒ मन्मा॑न्यृ॒चसे॒ नवा॑नि कृ॒तानि॒ ब्रह्म॑ जुजुषन्नि॒मानि॑ ॥६

सम् । ऊँ॒ इति॑ । वा॒म् । य॒ज्ञम् । म॒ह॒य॒म् । नमः॑ऽभिः । हु॒वे । वा॒म् । मि॒त्रा॒व॒रु॒णा॒ । स॒ऽबाधः॑ ।

प्र । वा॒म् । मन्मा॑नि । ऋ॒चसे॑ । नवा॑नि । कृ॒तानि॑ । ब्रह्म॑ । जु॒जु॒ष॒न् । इ॒मानि॑ ॥६

सम् । ऊं इति । वाम् । यज्ञम् । महयम् । नमःऽभिः । हुवे । वाम् । मित्रावरुणा । सऽबाधः ।

प्र । वाम् । मन्मानि । ऋचसे । नवानि । कृतानि । ब्रह्म । जुजुषन् । इमानि ॥६

हे मित्रावरुणौ "वां युवयोः "यज्ञं "नमोभिः नमस्कारैः स्तुतिभिः "समु "महयं संपूजयाम्यहम् । तदर्थं हे "मित्रावरुणा मित्रावरुणौ "वां "सबाधः बाधायुक्तोऽहं "हुवे आह्वयामि बाधापरिहाराय । "वां युवाम् "ऋचसे सेवितुं "नवानि नूतनानि स्तुत्यानि वा "मन्मानि स्तोत्राणि "प्र भवन्वित्यध्याहारः। "कृतानि मया समूहीकृतानि "इमानि इदानीं क्रियमाणानि "ब्रह्म परिवृढानि स्तोत्राणि युवां "जुजुषन् प्रीणयन्तु ।।

इ॒यं दे॑व पु॒रोहि॑तिर्यु॒वभ्यां॑ य॒ज्ञेषु॑ मित्रावरुणावकारि ।

विश्वा॑नि दु॒र्गा पि॑पृतं ति॒रो नो॑ यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभिः॒ सदा॑ नः ॥७

इ॒यम् । दे॒व॒ । पु॒रःऽहि॑तिः । यु॒वऽभ्या॑म् । य॒ज्ञेषु॑ । मि॒त्रा॒व॒रु॒णौ॒ । अ॒का॒रि॒ ।

विश्वा॑नि । दुः॒ऽगा । पि॒पृ॒त॒म् । ति॒रः । नः॒ । यू॒यम् । पा॒त॒ । स्व॒स्तिऽभिः॑ । सदा॑ । नः॒ ॥७

इयम् । देव । पुरःऽहितिः । युवऽभ्याम् । यज्ञेषु । मित्रावरुणौ । अकारि ।

विश्वानि । दुःऽगा । पिपृतम् । तिरः । नः । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥७

‘ इयं देव ’ इति सप्तमी गता ॥ ॥ ३ ॥

मण्डल ७

ऋग्वेदः सूक्तं ७.६२

ऋग्वेदः - मण्डल ७
← सूक्तं ७.६१ सूक्तं ७.६२ सूक्तं ७.६३ →
मैत्रावरुणिर्वसिष्ठः

दे. १-३ सूर्यः, ४-६ मित्रावरुणौ। त्रिष्टुप्।

उत्सूर्यो बृहदर्चींष्यश्रेत्पुरु विश्वा जनिम मानुषाणाम् ।
समो दिवा ददृशे रोचमानः क्रत्वा कृतः सुकृतः कर्तृभिर्भूत् ॥१॥
स सूर्य प्रति पुरो न उद्गा एभि स्तोमेभिरेतशेभिरेवैः ।
प्र नो मित्राय वरुणाय वोचोऽनागसो अर्यम्णे अग्नये च ॥२॥
वि नः सहस्रं शुरुधो रदन्त्वृतावानो वरुणो मित्रो अग्निः ।
यच्छन्तु चन्द्रा उपमं नो अर्कमा नः कामं पूपुरन्तु स्तवानाः ॥३॥
द्यावाभूमी अदिते त्रासीथां नो ये वां जज्ञुः सुजनिमान ऋष्वे ।
मा हेळे भूम वरुणस्य वायोर्मा मित्रस्य प्रियतमस्य नृणाम् ॥४॥
प्र बाहवा सिसृतं जीवसे न आ नो गव्यूतिमुक्षतं घृतेन ।
आ नो जने श्रवयतं युवाना श्रुतं मे मित्रावरुणा हवेमा ॥५॥
नू मित्रो वरुणो अर्यमा नस्त्मने तोकाय वरिवो दधन्तु ।

सुगा नो विश्वा सुपथानि सन्तु यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥६॥

सायणभाष्यम्

‘ उत्सूर्यः' इति षड्टचं सप्तमं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका -- उत्सूर्यः षळाद्यास्तिस्रः सौर्यः । इति । वसिष्ठ ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः। आद्यास्तिस्रः सूर्यदेवत्याः शिष्टा मित्रावरुणदेवत्याः । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

उत्सूर्यो बृहदर्चींष्यंश्रेत्पुरु विश्वा जनिम मानुषाणाम् ।

समो दिवा ददृशे रोचमानः क्रत्वा कृतः सुकृतः कर्तृभिर्भूत् ॥१

उत् । सूर्यः । बृहत् । अर्चींषि । अश्रेत् । पुरु । विश्वा । जनिम । मानुषाणाम् ।

समः । दिवा । ददृशे । रोचमानः । क्रत्वा । कृतः । सुऽकृतः । कर्तृऽभिः । भूत् ॥१

उत् । सूर्यः । बृहत् । अर्चींषि । अश्रेत् । पुरु । विश्वा । जनिम । मानुषाणाम् ।

समः । दिवा । ददृशे । रोचमानः । क्रत्वा । कृतः । सुऽकृतः । कर्तृऽभिः । भूत् ॥१

"सूर्यः सर्वस्य प्रेरको देवः “बृहत् अत्यधिकं “पुरु पुरूणि बहूनि "अर्चींषि तेजांसि “उत् “अश्रेत् ऊर्ध्वं श्रयति । किं प्रति । “मानुषाणां मनुष्याणां “विश्वा सर्वाणि “जनिम जनिमानि जनान् । जनशब्दः संघवचनः । तान् प्रत्युदश्रेत् । स देवः दिवा अहनि “रोचमानः सन् "समः “ददृशे । एकरूपः प्रतिनियतः सन् दृश्यते । तस्मात्पुरुषं पुरुषं प्रत्यादित्यो भवति (ऐ. आ. ३.२.३) इति हि श्रुतिः । स देवः “क्रत्वा सर्वस्य कर्ता “कृतः संपादितः प्रजापतिना “कर्तृभिः स्तुतिकर्तृभिः “सुकृतः स्तुत्या तीक्ष्णीकृतः “भूत् भवति ॥

स सूर्य प्रति पुरो न उद्गा एभिः स्तोमेभिरेतशेभिरेवैः ।

प्र नो मित्राय वरुणाय वोचोऽनागसो अर्यम्णे अग्नये च ॥२

सः । सूर्य । प्रति । पुरः । नः । उत् । गाः । एभिः । स्तोमेभिः । एतशेभिः । एवैः ।

प्र । नः । मित्राय । वरुणाय । वोचः । अनागसः । अर्यम्णे । अग्नये । च ॥२

सः । सूर्य । प्रति । पुरः । नः । उत् । गाः । एभिः । स्तोमेभिः । एतशेभिः । एवैः ।

प्र । नः । मित्राय । वरुणाय । वोचः । अनागसः । अर्यम्णे । अग्नये । च ॥२

हे “सूर्य “सः प्रसिद्धस्त्वं “नः अस्मान् “प्रति “पुरः पुरस्तात् "उद्गाः उद्गच्छ। कैः साधनैः । “एभिः “स्तोमेभिः स्तोमैः स्तुत्यैः “एतशेभिः एतवर्णैः । स्वार्थिकः शकारः ‘ या जरन्ता युवशा ता ' (ऋ. सं. १. १६१. ७) पुरुषः कृष्णशवास्युत्तरतः' (ऐ. ब्रा. ५, १४) इत्यादिवत् । तादृशैः “एवैः गमनशीलैरश्वैः उद्गाः । अथ तथा कृत्वास्माभिः स्तुतः सन् “नः अस्मान् “अनागसः अपापान् “प्र “वोचः । केभ्यः । "मित्राय “वरुणाय “अर्यम्णे “अग्नये “च । अत्र सौर्ये इतरेषां मित्रादीनां संकीर्तनं तेषामपि निपातभाक्त्वाविरुद्धम् । एवं पूर्वत्रोत्तरत्र च मैत्रावरुणेऽर्यमादीनां संकीर्तनमपि न विरुध्यते ॥

वि नं॑ः स॒हस्रं॑ शु॒रुधो॑ रदन्त्वृ॒ताव॑ानो॒ वरु॑णो मि॒त्रो अ॒ग्निः ।

यच्छ॑न्तु च॒न्द्रा उ॑प॒मं नो॑ अ॒र्कमा न॒ः कामं॑ पूपुरन्तु॒ स्तव॑ानाः ॥३

वि । न॒ः । स॒हस्र॑म् । शु॒रुधः॑ । र॒द॒न्तु॒ । ऋ॒तऽवा॑नः । वरु॑णः । मि॒त्रः । अ॒ग्निः ।

यच्छ॑न्तु । च॒न्द्राः । उ॒प॒ऽमम् । न॒ः । अ॒र्कम् । आ । न॒ः । काम॑म् । पू॒पु॒र॒न्तु॒ । स्तवा॑नाः ॥३

वि । नः । सहस्रम् । शुरुधः । रदन्तु । ऋतऽवानः । वरुणः । मित्रः । अग्निः ।

यच्छन्तु । चन्द्राः । उपऽमम् । नः । अर्कम् । आ । नः । कामम् । पूपुरन्तु । स्तवानाः ॥३

“नः अस्मभ्यं “शुरुधः शुचेर्दुःखस्य प्रतिरोद्धारः “ऋतावानः सत्यवन्तो वरुणादयः "सहस्रं सहस्रसंख्याकं धनं "वि “रदन्तु वितरन्तु । अथवा शुरुध उक्तलक्षणाः सहस्रसंख्याका ओषधीः रदन्तु । किंच ते “चन्द्राः आह्लादकारिणोऽस्मभ्यम् "उपमं स्तुत्यम् “अर्कम् अर्चनीयं “यच्छन्तु । किंच "स्तवानाः अस्माभिः स्तूयमानाः “नः अस्माकं “कामम् अपेक्षितं "पूपुरन्तु पूरयन्तु । हे सूर्य त्वयानुज्ञाता इति सूर्यस्य स्तुतिः ॥

द्याव॑भूमी अदिते॒ त्रासी॑थां नो॒ ये वां॑ ज॒ज्ञुः सु॒जनि॑मान ऋष्वे ।

मा हेळे॑ भूम॒ वरु॑णस्य वा॒योर्मा मि॒त्रस्य॑ प्रि॒यत॑मस्य नृ॒णाम् ॥४

द्याव॑भूमी॒ इति॑ । अ॒दि॒ते॒ । त्रासी॑थाम् । न॒ः । ये । वा॒म् । ज॒ज्ञुः । सु॒ऽजनि॑मानः । ऋ॒ष्वे॒ इति॑ ।

मा । हेळे॑ । भू॒म॒ । वरु॑णस्य । वा॒योः । मा । मि॒त्रस्य॑ । प्रि॒यऽत॑मस्य । नृ॒णाम् ॥४

द्यावाभूमी इति । अदिते । त्रासीथाम् । नः । ये । वाम् । जज्ञुः । सुऽजनिमानः । ऋष्वे इति ।

मा । हेळे । भूम । वरुणस्य । वायोः । मा । मित्रस्य । प्रियऽतमस्य । नृणाम् ॥४

हे “द्यावाभूमी द्यावापृथिव्यौ हे "अदिते अखण्डनीये । एतत् द्यावाभूम्योरेवैकवचनेन संबोधनम्। हे “ऋष्वे। महन्नामैतत् । हे महत्यौ “नः अस्मान् “त्रासीथां रक्षतम् । “ये वयं “सुजनिमानः शोभनजन्मानः “वां युवां “जज्ञुः ज्ञातवन्तः स्म । किंच वयं “वरुणस्य "हेळे क्रोधे "मा “भूम। तथा “वायोः मा भूम। तथा “नृणां स्तुतिनेतॄणां मनुष्याणां “प्रियतमस्य “मित्रस्य हेळे “मा भूम ॥

‘प्र बाहवा' इति पञ्चमी मैत्रावरुणे पशौ पशुपुरोडाशस्य याज्या । सूत्रितं च - ‘ प्र बाहवा सिसृतं जीवसे नो यद्वंहिष्ठं नातिविधे सुदानू' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

प्र बा॒हवा॑ सिसृतं जी॒वसे॑ न॒ आ नो॒ गव्यू॑तिमुक्षतं घृ॒तेन॑ ।

आ नो॒ जने॑ श्रवयतं युवाना श्रु॒तं मे॑ मित्रावरुणा॒ हवे॒मा ॥५

प्र । बा॒हवा॑ । सि॒सृ॒त॒म् । जी॒वसे॑ । न॒ः । आ । न॒ः । गव्यू॑तिम् । उ॒क्ष॒त॒म् । घृ॒तेन॑ ।

आ । न॒ः । जने॑ । श्र॒व॒य॒त॒म् । यु॒वा॒ना॒ । श्रु॒तम् । मे॒ । मि॒त्रा॒व॒रु॒णा॒ । हवा॑ । इ॒मा ॥५

प्र । बाहवा । सिसृतम् । जीवसे । नः । आ । नः । गव्यूतिम् । उक्षतम् । घृतेन ।

आ । नः । जने । श्रवयतम् । युवाना । श्रुतम् । मे । मित्रावरुणा । हवा । इमा ॥५

हे “मित्रावरुणा मित्रावरुणौ देवौ “बाहवा युवाभ्यां बाहू “प्र “सिसृतं प्रसारयतं हविःस्वीकाराय धनप्रदानाय वा । किमर्थमिति । “नः “जीवसे अस्माकं जीवनाय । किंच “नः अस्माकं “गव्यूतिम् । गावो यन्ति गच्छन्त्यत्रेति गव्यूतिर्गोमार्गभूमिः । तां तृणादिप्ररोहाय “घृतेन उदकेन “आ समन्तात् “उक्षतं सिञ्चतम् । किंच “नः अस्मान् “जने अस्मत्समाने मनुष्यसमूहे वा नोऽस्मान् “श्रवयतं विश्रुतं कुरुतम् । हे “युवाना नित्ययौवनौ सर्वत्र व्याप्तौ वा युवां “मे मम "इमा इमानि “हवा आह्वानानि “श्रुतं शृणुतम् ।।

नू मि॒त्रो वरु॑णो अर्य॒मा न॒स्त्मने॑ तो॒काय॒ वरि॑वो दधन्तु ।

सु॒गा नो॒ विश्वा॑ सु॒पथा॑नि सन्तु यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभि॒ः सदा॑ नः ॥६

नु । मि॒त्रः । वरु॑णः । अ॒र्य॒मा । न॒ः । त्मने॑ । तो॒काय॑ । वरि॑वः । द॒ध॒न्तु॒ ।

सु॒ऽगा । न॒ः । विश्वा॑ । सु॒ऽपथा॑नि । स॒न्तु॒ । यू॒यम् । पा॒त॒ । स्व॒स्तिऽभिः॑ । सदा॑ । न॒ः ॥६

नु । मित्रः । वरुणः । अर्यमा । नः । त्मने । तोकाय । वरिवः । दधन्तु ।

सुऽगा । नः । विश्वा । सुऽपथानि । सन्तु । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥६

“मित्रः “वरुणः “अर्यमा चैते त्रयो देवाः "नु अद्य “नः अस्माकं “त्मने आत्मने आत्महिताय “तोकाय पुत्राय च “वरिवः धनं “दधन्तु प्रयच्छन्तु । “नः अस्माकं “विश्वा सर्वाणि गन्तव्यानि “सुगा सुगमनानि “सुपथानि च "सन्तु भवन्तु । शिष्टं गतम् ॥ ॥ ४ ॥

मण्डल ७

ऋग्वेदः सूक्तं ७.६३

ऋग्वेदः - मण्डल ७

← सूक्तं ७.६२

सूक्तं ७.६३

सूक्तं ७.६४ →

मैत्रावरुणिर्वसिष्ठः।

दे. १-४ सूर्यः, ५ सूर्य-मित्रावरुणाः, ६ मित्रावरुणौ अर्यमा च। त्रिष्टुप्।

उद्वेति सुभगो विश्वचक्षाः साधारणः सूर्यो मानुषाणाम् ।
चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्य देवश्चर्मेव यः समविव्यक्तमांसि ॥१॥
उद्वेति प्रसवीता जनानां महान्केतुरर्णवः सूर्यस्य ।
समानं चक्रं पर्याविवृत्सन्यदेतशो वहति धूर्षु युक्तः ॥२॥
विभ्राजमान उषसामुपस्थाद्रेभैरुदेत्यनुमद्यमानः ।
एष मे देवः सविता चच्छन्द यः समानं न प्रमिनाति धाम ॥३॥
दिवो रुक्म उरुचक्षा उदेति दूरेअर्थस्तरणिर्भ्राजमानः ।
नूनं जनाः सूर्येण प्रसूता अयन्नर्थानि कृणवन्नपांसि ॥४॥
यत्रा चक्रुरमृता गातुमस्मै श्येनो न दीयन्नन्वेति पाथः ।
प्रति वां सूर उदिते विधेम नमोभिर्मित्रावरुणोत हव्यैः ॥५॥
नू मित्रो वरुणो अर्यमा नस्त्मने तोकाय वरिवो दधन्तु ।
सुगा नो विश्वा सुपथानि सन्तु यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥६॥

सायणभाष्यम्

'उद्वेति' इति षड्चमष्टमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभम्। आद्याश्चतस्रः पञ्चम्याः पूर्वार्धश्च सूर्यदेवत्या अवशिष्टास्त्रयोऽर्धर्चा मित्रावरुणदेवत्याः । तथा चानुकान्तम् - उद्वेतीति चार्धपञ्चमाः ' इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

उद्वे॑ति सु॒भगो॑ वि॒श्वच॑क्षा॒ः साधा॑रण॒ः सूर्यो॒ मानु॑षाणाम् ।

चक्षु॑र्मि॒त्रस्य॒ वरु॑णस्य दे॒वश्चर्मे॑व॒ यः स॒मवि॑व्य॒क्तमां॑सि ॥१

उत् । ऊ॒ं इति॑ । ए॒ति॒ । सु॒ऽभगः॑ । वि॒श्वऽच॑क्षाः । साधा॑रणः । सूर्यः॑ । मानु॑षाणाम् ।

चक्षुः॑ । मि॒त्रस्य॑ । वरु॑णस्य । दे॒वः । चर्म॑ऽइव । यः । स॒म्ऽअवि॑व्यक् । तमां॑सि ॥१

उत् । ऊं इति । एति । सुऽभगः । विश्वऽचक्षाः । साधारणः । सूर्यः । मानुषाणाम् ।

चक्षुः । मित्रस्य । वरुणस्य । देवः । चर्मऽइव । यः । सम्ऽअविव्यक् । तमांसि ॥१

“उद्वेति उद्गच्छत्ययं “सूर्यः “सुभगः शोभनभाग्यः सुष्ठु भजनीयो का “विश्वचक्षाः सर्वस्य द्रष्टा “मानुषाणां सर्वेषां मनुष्याणां “साधारणः । साधारणत्वप्रतिपादकश्रुतिः पूर्वमुदाहृता । “मित्रस्य “वरुणस्य च “चक्षुः प्रकाशकः “देवः द्योतमानः। “यः देवः “चर्मेव चर्माणीय “तमांसि “समविव्यक् सह विचति संवेष्टयति स महानुभावो देव उद्वेति ।।

उद्वे॑ति प्रसवी॒ता जना॑नां म॒हान्के॒तुर॑र्ण॒वः सूर्य॑स्य ।

स॒मा॒नं च॒क्रं प॑र्या॒विवृ॑त्स॒न्यदे॑त॒शो वह॑ति धू॒र्षु यु॒क्तः ॥२

उत् । ऊ॒ं इति॑ । ए॒ति॒ । प्र॒ऽस॒वि॒ता । जना॑नाम् । म॒हान् । के॒तुः । अ॒र्ण॒वः । सूर्य॑स्य ।

स॒मा॒नम् । च॒क्रम् । प॒रि॒ऽआ॒विवृ॑त्सन् । यत् । ए॒त॒शः । वह॑ति । धू॒ःऽसु । यु॒क्तः ॥२

उत् । ऊं इति । एति । प्रऽसविता । जनानाम् । महान् । केतुः । अर्णवः । सूर्यस्य ।

समानम् । चक्रम् । परिऽआविवृत्सन् । यत् । एतशः । वहति । धूःऽसु । युक्तः ॥२

अयं “सूर्यस्य सूर्यः । विभक्तिव्यत्ययः । "उद्वेति उद्गच्छति । कीदृशोऽयम् । “जनानां सर्वेषां “प्रसविता सर्वेषु कर्मस्वनुज्ञाता “महान् पूज्यः “केतुः सर्वस्य प्रज्ञापकः “अर्णवः उदकप्रदः । किं कुर्वन्नुदेतीति उच्यते । “समानं सर्वेषामेकरूपमेकमेव “चक्रं रथाङ्गं चरणशीलं रथं वा “पर्याविवृत्सन् पर्यावर्तयितुमिच्छन् । “यत् रथचकं “धूर्षु रथस्य "युक्तः “एतशः एतशवर्णो हरितवर्णोऽश्वः "वहति । 'एको अश्वो वहति सप्तनामा' (ऋ. सं. १. १६४. २) इत्युक्तम् ।।

वि॒भ्राज॑मान उ॒षसा॑मु॒पस्था॑द्रे॒भैरुदे॑त्यनुम॒द्यमा॑नः ।

ए॒ष मे॑ दे॒वः स॑वि॒ता च॑च्छन्द॒ यः स॑मा॒नं न प्र॑मि॒नाति॒ धाम॑ ॥३

वि॒ऽभ्राज॑मानः । उ॒षसा॑म् । उ॒पऽस्था॑त् । रे॒भैः । उत् । ए॒ति॒ । अ॒नु॒ऽम॒द्यमा॑नः ।

ए॒षः । मे॒ । दे॒वः । स॒वि॒ता । च॒च्छ॒न्द॒ । यः । स॒मा॒नम् । न । प्र॒ऽमि॒नाति॑ । धाम॑ ॥३

विऽभ्राजमानः । उषसाम् । उपऽस्थात् । रेभैः । उत् । एति । अनुऽमद्यमानः ।

एषः । मे । देवः । सविता । चच्छन्द । यः । समानम् । न । प्रऽमिनाति । धाम ॥३

अयं सूर्यः “विभ्राजमानः विशेषेण दीप्यमानः “उषसामुपस्थात् उपस्थे मध्ये "रेभैः स्तोतृभिः “अनुमद्यमानः सन् "उदेति । किंच “एषः “देवः द्योतमानः “सविता “मे मह्यं “चच्छन्द उपच्छन्दयति कामान् । एष इत्युक्तं क इति । “यः देवः “समानं सर्वेषां प्राणिनामेकरूपं “धाम स्वीयं तेजःस्थानं न “प्रमिनाति न हिनस्ति न संकोचयति स देव उदेतीति ॥

दि॒वो रु॒क्म उ॑रु॒चक्षा॒ उदे॑ति दू॒रेअ॑र्थस्त॒रणि॒र्भ्राज॑मानः ।

नू॒नं जना॒ः सूर्ये॑ण॒ प्रसू॑ता॒ अय॒न्नर्था॑नि कृ॒णव॒न्नपां॑सि ॥४

दि॒वः । रु॒क्मः । उ॒रु॒ऽचक्षाः॑ । उत् । ए॒ति॒ । दू॒रेऽअ॑र्थः । त॒रणिः॑ । भ्राज॑मानः ।

नू॒नम् । जनाः॑ । सूर्ये॑ण । प्रऽसू॑ताः । अय॑न् । अर्था॑नि । कृ॒णव॑न् । अपां॑सि ॥४

दिवः । रुक्मः । उरुऽचक्षाः । उत् । एति । दूरेऽअर्थः । तरणिः । भ्राजमानः ।

नूनम् । जनाः । सूर्येण । प्रऽसूताः । अयन् । अर्थानि । कृणवन् । अपांसि ॥४

अयं सूर्यः “रुक्मः रोचमानः “उरुचक्षाः प्रभूततेजाश्च सन् “दिवः अन्तरिक्षात् “उदेति । यद्वा दिवोऽन्तरिक्षस्य रुक्म आभरणस्थानीयः । कीदृशोऽयम्। 'दूरेअर्थः दूरे गन्ता। अर्थोऽर्तेः । दूरे प्रार्थ्यमानो वा । “तरणिः तारकः “भ्राजमानः दीप्यमानः सन्नुदेति । “नूनं निश्चयं “जनाः सर्वे प्राणिनः "सूर्येण प्रेरकेण देवेन “प्रसूताः अनुज्ञाताः प्रेरिताः सन्तः “अर्थानि गन्तव्यानि अनुष्ठेयानि “अपांसि कर्माणि 'कृणवन् कुर्वन्ति ।।

यत्रा॑ च॒क्रुर॒मृता॑ गा॒तुम॑स्मै श्ये॒नो न दीय॒न्नन्वे॑ति॒ पाथ॑ः ।

प्रति॑ वां॒ सूर॒ उदि॑ते विधेम॒ नमो॑भिर्मित्रावरुणो॒त ह॒व्यैः ॥५

यत्र॑ । च॒क्रुः । अ॒मृताः॑ । गा॒तुम् । अ॒स्मै॒ । श्ये॒नः । न । दीय॑न् । अनु॑ । ए॒ति॒ । पाथः॑ ।

प्रति॑ । वा॒म् । सूरे॑ । उत्ऽइ॑ते । वि॒धे॒म॒ । नम॑ःऽभिः । मि॒त्रा॒व॒रु॒णा॒ । उ॒त । ह॒व्यैः ॥५

यत्र । चक्रुः । अमृताः । गातुम् । अस्मै । श्येनः । न । दीयन् । अनु । एति । पाथः ।

प्रति । वाम् । सूरे । उत्ऽइते । विधेम । नमःऽभिः । मित्रावरुणा । उत । हव्यैः ॥५

“यत्र यस्मिन्नन्तरिक्षे "अमृताः अमरणधर्माणः पूर्वे देवाः “अस्मै सूर्याय "गातुं मार्गं “चक्रुः अकुर्वन् तत् "पाथः अन्तरिक्षम् "अन्वेति अनुगच्छति । क इव। “दीयन् गच्छन् “श्येनो “न शंसनीयगमनो गृध्र इव। अयमर्धर्चः सौर्य इत्युक्तम् । हे "मित्रावरुणा मित्रावरुणौ “वां युवां “सूरे सूर्ये "उदिते सति प्रातःसवने “नमोभिः नमस्कारैः स्तुतिभिः “उत अपि च “हव्यैः हविर्भिश्च “प्रति “विधेम परिचरेम ॥

नू मि॒त्रो वरु॑णो अर्य॒मा न॒स्त्मने॑ तो॒काय॒ वरि॑वो दधन्तु ।

सु॒गा नो॒ विश्वा॑ सु॒पथा॑नि सन्तु यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभि॒ः सदा॑ नः ॥६

नु । मि॒त्रः । वरु॑णः । अ॒र्य॒मा । न॒ः । त्मने॑ । तो॒काय॑ । वरि॑वः । द॒ध॒न्तु॒ ।

सु॒ऽगा । न॒ः । विश्वा॑ । सु॒ऽपथा॑नि । स॒न्तु॒ । यू॒यम् । पा॒त॒ । स्व॒स्तिऽभि॑ः । सदा॑ । न॒ः ॥६

नु । मित्रः । वरुणः । अर्यमा । नः । त्मने । तोकाय । वरिवः । दधन्तु ।

सुऽगा । नः । विश्वा । सुऽपथानि । सन्तु । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥६

‘नू मित्रः' इति षष्ठी गता ॥ ॥५॥

मण्डल ७

ऋग्वेदः सूक्तं ७.६४

दे. मित्रावरुणौ। त्रिष्टुप्।

दिवि क्षयन्ता रजसः पृथिव्यां प्र वां घृतस्य निर्णिजो ददीरन् ।
हव्यं नो मित्रो अर्यमा सुजातो राजा सुक्षत्रो वरुणो जुषन्त ॥१॥
आ राजाना मह ऋतस्य गोपा सिन्धुपती क्षत्रिया यातमर्वाक् ।
इळां नो मित्रावरुणोत वृष्टिमव दिव इन्वतं जीरदानू ॥२॥
मित्रस्तन्नो वरुणो देवो अर्यः प्र साधिष्ठेभिः पथिभिर्नयन्तु ।
ब्रवद्यथा न आदरिः सुदास इषा मदेम सह देवगोपाः ॥३॥
यो वां गर्तं मनसा तक्षदेतमूर्ध्वां धीतिं कृणवद्धारयच्च ।
उक्षेथां मित्रावरुणा घृतेन ता राजाना सुक्षितीस्तर्पयेथाम् ॥४॥
एष स्तोमो वरुण मित्र तुभ्यं सोमः शुक्रो न वायवेऽयामि ।
अविष्टं धियो जिगृतं पुरंधीर्यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥५॥

सायणभाष्यम्

‘दिवि क्षयन्ता ' इति पञ्चर्चं नवमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं मैत्रावरुणम्। 'दिवि पञ्च' इत्यनुक्रमणिका। तृतीये छन्दोमे प्रउगशस्त्र आद्यस्तृचो मैत्रावरुणस्य । सूत्रितं च - दिवि क्षयन्ता रजसः पृथिव्यामा विश्ववाराश्विना गतं नः' (आश्व. श्रौ. ८. ११) इति ।।

दि॒वि क्षय॑न्ता॒ रज॑सः पृथि॒व्यां प्र वां॑ घृ॒तस्य॑ नि॒र्णिजो॑ ददीरन् ।

ह॒व्यं नो॑ मि॒त्रो अ॑र्य॒मा सुजा॑तो॒ राजा॑ सुक्ष॒त्रो वरु॑णो जुषन्त ॥१

दि॒वि । क्षय॑न्ता । रज॑सः । पृ॒थि॒व्याम् । प्र । वा॒म् । घृ॒तस्य॑ । निः॒ऽनिजः॑ । द॒दी॒र॒न् ।

ह॒व्यम् । न॒ः । मि॒त्रः । अ॒र्य॒मा । सुऽजा॑तः । राजा॑ । सु॒ऽक्ष॒त्रः । वरु॑णः । जु॒ष॒न्त॒ ॥१

दिवि । क्षयन्ता । रजसः । पृथिव्याम् । प्र । वाम् । घृतस्य । निःऽनिजः । ददीरन् ।

हव्यम् । नः । मित्रः । अर्यमा । सुऽजातः । राजा । सुऽक्षत्रः । वरुणः । जुषन्त ॥१

"दिवि द्युलोकेऽन्तरिक्षे “पृथिव्यां च वर्तमानस्य “रजसः उदकस्य “क्षयन्ता। क्षयतिरैश्वर्यकर्मा। स्वामिनौ भवथः । हे मित्रावरुणौ “वां युवाभ्यां प्रेरिता मेघाः “घृतस्य “निर्णिजः उदकस्य रूपाणि “ददीरन् ददते प्रयच्छन्ति । अथवा वां युवाभ्यां घृतस्य निर्णिजो रूपाणि । घृतानीत्यर्थः । तानि ददीरन् दीयन्ते । “नः अस्माकं संबन्धि “हव्यं "मित्रः "सुजातः सुष्ठु प्रादुर्भूतः “अर्यमा “राजा सर्वस्य स्वामी “सुक्षत्रः शोभनबलः “वरुणः चैते “जुषन्त सेवन्ताम् ॥

आ रा॑जाना मह ऋतस्य गोपा॒ सिन्धु॑पती क्षत्रिया यातम॒र्वाक् ।

इळां॑ नो मित्रावरुणो॒त वृ॒ष्टिमव॑ दि॒व इ॑न्वतं जीरदानू ॥२

आ । रा॒जा॒ना॒ । म॒ह॒ः । ऋ॒त॒स्य॒ । गो॒पा॒ । सिन्धु॑पती॒ इति॒ सिन्धु॑ऽपती । क्ष॒त्रि॒या॒ । या॒त॒म् । अ॒र्वाक् ।

इळा॑म् । न॒ः । मि॒त्रा॒व॒रु॒णा॒ । उ॒त । वृ॒ष्टिम् । अव॑ । दि॒वः । इ॒न्व॒त॒म् । जी॒र॒दा॒नू॒ इति॑ जीरऽदानू ॥२

आ । राजाना । महः । ऋतस्य । गोपा । सिन्धुपती इति सिन्धुऽपती । क्षत्रिया । यातम् । अर्वाक् ।

इळाम् । नः । मित्रावरुणा । उत । वृष्टिम् । अव । दिवः । इन्वतम् । जीरदानू इति जीरऽदानू ॥२

हे “राजाना सर्वस्य स्वामिनौ हे “महः महतः “ऋतस्य उदकस्य यज्ञस्य वा “गोपा गोपायतारौ। ‘सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे ' इति पराङ्गवद्भावात् षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्य निघातत्वम् । हे सिन्धुपती नद्याः पालयितारौ हे "क्षत्रिया बलवन्तौ युवाम् “अर्वाक् अस्मदभिमुखम् “आ “यातम् आगच्छतम् । किंच हे "मित्रावरुणा मित्रावरुणौ हे "जीरदानू क्षिप्रदानौ युवां “नः अस्मभ्यम् “इळाम् अन्नम् "उत अपि च “पुष्टिं तत्साधिकां वृष्टिं च “दिवः अन्तरिक्षात् “अव अवस्तात् “इन्वतं प्रेरयतम् ॥

मि॒त्रस्तन्नो॒ वरु॑णो दे॒वो अ॒र्यः प्र साधि॑ष्ठेभिः प॒थिभि॑र्नयन्तु ।

ब्रव॒द्यथा॑ न॒ आद॒रिः सु॒दास॑ इ॒षा म॑देम स॒ह दे॒वगो॑पाः ॥३

मि॒त्रः । तत् । नः॒ । वरु॑णः । दे॒वः । अ॒र्यः । प्र । साधि॑ष्ठेभिः । प॒थिऽभिः॑ । न॒य॒न्तु॒ ।

ब्रव॑त् । यथा॑ । नः॒ । आत् । अ॒रिः । सु॒ऽदासे॑ । इ॒षा । म॒दे॒म॒ । स॒ह । दे॒वऽगो॑पाः ॥३

मित्रः । तत् । नः । वरुणः । देवः । अर्यः । प्र । साधिष्ठेभिः । पथिऽभिः । नयन्तु ।

ब्रवत् । यथा । नः । आत् । अरिः । सुऽदासे । इषा । मदेम । सह । देवऽगोपाः ॥३

“मित्रः “वरुणः "देवः "अर्यः अर्यमा चैते त्रयोऽपि “नः अस्मान् “तत् तदा यदास्माकमपेक्षितं तदा “साधिष्ठेभिः साधकतमैः “पथिभिः मार्गैः "“नयन्तु प्रापयन्तु। किंच “नः अस्मान् “सुदासे शोभनदानाय जनाय “अरिः अर्यमा “यथा “ब्रवत् असावनुकम्प्य इति ब्रूयात्तथा कुर्वन्तु । अर्यम्णः पुनरभिधानमादरार्थम् । “देवगोपाः देवा यूयं गोपायितारो येषामस्माकं ते वयम् “इषा युष्माभिर्दातव्येनान्नेन “सह पुत्रादिसहिताः "मदेम हृष्येम ॥

यो वा॒ं गर्तं॒ मन॑सा॒ तक्ष॑दे॒तमू॒र्ध्वां धी॒तिं कृ॒णव॑द्धा॒रय॑च्च ।

उ॒क्षेथा॑ं मित्रावरुणा घृ॒तेन॒ ता रा॑जाना सुक्षि॒तीस्त॑र्पयेथाम् ॥४

यः । वा॒म् । गर्त॑म् । मन॑सा । तक्ष॑त् । ए॒तम् । ऊ॒र्ध्वाम् । धी॒तिम् । कृ॒णव॑त् । धा॒रय॑त् । च॒ ।

उ॒क्षेथा॑म् । मि॒त्रा॒व॒रु॒णा॒ । घृ॒तेन॑ । ता । रा॒जा॒ना॒ । सु॒ऽक्षि॒तीः । त॒र्प॒ये॒था॒म् ॥४

यः । वाम् । गर्तम् । मनसा । तक्षत् । एतम् । ऊर्ध्वाम् । धीतिम् । कृणवत् । धारयत् । च ।

उक्षेथाम् । मित्रावरुणा । घृतेन । ता । राजाना । सुऽक्षितीः । तर्पयेथाम् ॥४

हे मित्रावरुणौ “यः “वां युवयोः “एतं “गर्तं रथं “मनसा “तक्षत् स्तोमेन संकल्पयेत् तथा कृत्वा “ऊर्ध्वाम् उन्नतां “धीतिं कर्म स्तुतिरूपं “कृणवत् कुर्यात् उच्चैः स्तुयात् एवं कृत्वा “धारयच्च यागे धारयेत् हे “राजाना स्वामिनौ “मित्रावरुणा मित्रावरुणौ “ता तौ युवां जनं “घृतेन उदकेन “उक्षेथां सिञ्चतम् । तस्मै “सुक्षितीः शोभननिवासाः प्रजाः “तर्पयेथाम् । यथा सुक्षितयो भवन्ति तथा तर्पयेथामिति ॥

ए॒ष स्तोमो॑ वरुण मित्र॒ तुभ्य॒ं सोम॑ः शु॒क्रो न वा॒यवे॑ऽयामि ।

अ॒वि॒ष्टं धियो॑ जिगृ॒तं पुरं॑धीर्यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभि॑ः सदा॑ नः ॥५

ए॒षः । स्तोमः॑ । व॒रु॒ण॒ । मि॒त्र॒ । तुभ्य॑म् । सोमः॑ । शु॒क्रः । न । वा॒यवे॑ । अ॒या॒मि॒ ।

अ॒वि॒ष्टम् । धियः॑ । जि॒गृ॒तम् । पुर॑म्ऽधीः । यू॒यम् । पा॒त॒ । स्व॒स्तिऽभिः॑ । सदा॑ । नः॒ ॥५

एषः । स्तोमः । वरुण । मित्र । तुभ्यम् । सोमः । शुक्रः । न । वायवे । अयामि ।

अविष्टम् । धियः । जिगृतम् । पुरम्ऽधीः । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥५

अनया स्तुतिमुपसंहरति । हे “वरुण हे “मित्र “तुभ्यं युवयोः “वायवे । वायुर्गन्तादित्यः । स एवार्यमा । तस्मै च “एष “स्तोमः स्तवः “अयामि अकारि । किमिव । “शुक्रः दीप्तः “सोमः “न युष्मभ्यं प्रीतिकरः सोमो यथा दीयते तद्वत् । “धियः कर्माण्यस्मदीयानि “अविष्टं रक्षतम्। “पुरंधीः स्तुतीः “जिगृतं प्रबुध्यतम् । अन्यद्गतम् ॥ ॥ ६ ।।

मण्डल ७

सूक्तं ७.१ सूक्तं ७.२१ सूक्तं ७.४१ सूक्तं ७.६१ सूक्तं ७.८१

सूक्तं ७.२ सूक्तं ७.२२ सूक्तं ७.४२ सूक्तं ७.६२ सूक्तं ७.८२

सूक्तं ७.३ सूक्तं ७.२३ सूक्तं ७.४३ सूक्तं ७.६३ सूक्तं ७.८३

सूक्तं ७.४ सूक्तं ७.२४ सूक्तं ७.४४ सूक्तं ७.६४ सूक्तं ७.८४

सूक्तं ७.५ सूक्तं ७.२५ सूक्तं ७.४५ सूक्तं ७.६५ सूक्तं ७.८५

सूक्तं ७.६ सूक्तं ७.२६ सूक्तं ७.४६ सूक्तं ७.६६ सूक्तं ७.८६

सूक्तं ७.७ सूक्तं ७.२७ सूक्तं ७.४७ सूक्तं ७.६७ सूक्तं ७.८७

सूक्तं ७.८ सूक्तं ७.२८ सूक्तं ७.४८ सूक्तं ७.६८ सूक्तं ७.८८

सूक्तं ७.९ सूक्तं ७.२९ सूक्तं ७.४९ सूक्तं ७.६९ सूक्तं ७.८९ सूक्तं ७.१०१

सूक्तं ७.१० सूक्तं ७.३० सूक्तं ७.५० सूक्तं ७.७० सूक्तं ७.९० सूक्तं ७.१०२

सूक्तं ७.११ सूक्तं ७.३१ सूक्तं ७.५१ सूक्तं ७.७१ सूक्तं ७.९१ सूक्तं ७.१०३

सूक्तं ७.१२ सूक्तं ७.३२ सूक्तं ७.५२ सूक्तं ७.७२ सूक्तं ७.९२ सूक्तं ७.१०४

सूक्तं ७.१३ सूक्तं ७.३३ सूक्तं ७.५३ सूक्तं ७.७३ सूक्तं ७.९३

सूक्तं ७.१४ सूक्तं ७.३४ सूक्तं ७.५४ सूक्तं ७.७४ सूक्तं ७.९४

सूक्तं ७.१५ सूक्तं ७.३५ सूक्तं ७.५५ सूक्तं ७.७५ सूक्तं ७.९५

सूक्तं ७.१६ सूक्तं ७.३६ सूक्तं ७.५६ सूक्तं ७.७६ सूक्तं ७.९६

सूक्तं ७.१७ सूक्तं ७.३७ सूक्तं ७.५७ सूक्तं ७.७७ सूक्तं ७.९७

सूक्तं ७.१८ सूक्तं ७.३८ सूक्तं ७.५८ सूक्तं ७.७८ सूक्तं ७.९८

सूक्तं ७.१९ सूक्तं ७.३९ सूक्तं ७.५९ सूक्तं ७.७९ सूक्तं ७.९९

सूक्तं ७.२० सूक्तं ७.४० सूक्तं ७.६० सूक्तं ७.८० सूक्तं ७.१००

ऋग्वेदः सूक्तं ७.६५

ऋग्वेदः - मण्डल ७

← सूक्तं ७.६४ | सूक्तं ७.६५ | सूक्तं ७.६६ →

मैत्रावरुणिर्वसिष्ठः।

दे. मित्रावरुणौ, ४-१३ आदित्याः, १४-१६ सूर्यः। गायत्री, १०-१५ प्रगाथः ( ), १६ पुर उष्णिक् ।

प्रति वां सूर उदिते सूक्तैर्मित्रं हुवे वरुणं पूतदक्षम् ।
ययोरसुर्यमक्षितं ज्येष्ठं विश्वस्य यामन्नाचिता जिगत्नु ॥१॥
ता हि देवानामसुरा तावर्या ता नः क्षितीः करतमूर्जयन्तीः ।
अश्याम मित्रावरुणा वयं वां द्यावा च यत्र पीपयन्नहा च ॥२॥
ता भूरिपाशावनृतस्य सेतू दुरत्येतू रिपवे मर्त्याय ।
ऋतस्य मित्रावरुणा पथा वामपो न नावा दुरिता तरेम ॥३॥
आ नो मित्रावरुणा हव्यजुष्टिं घृतैर्गव्यूतिमुक्षतमिळाभिः ।
प्रति वामत्र वरमा जनाय पृणीतमुद्नो दिव्यस्य चारोः ॥४॥
एष स्तोमो वरुण मित्र तुभ्यं सोमः शुक्रो न वायवेऽयामि ।
अविष्टं धियो जिगृतं पुरंधीर्यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥५॥

सायणभाष्यम्

‘ प्रति वां सूरे' इति पञ्चर्चं दशमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं मैत्रावरुणम् । ‘ प्रति वाम् इत्यनुक्रान्तम् । द्वितीये छन्दोमे प्रउगशस्त्रेऽप्येष तृचः । सूत्रितं च- ‘ प्रति वां सूर उदिते सूक्तैर्धेनुः प्रत्नस्य' (आश्व. श्रौ. ८. १०) इति ।।

प्रतिं वां सूर उदिंते सूक्तैर्मित्रं हुंवे वरुंणं पूतदंक्षम् ।

ययोंरसुर्य१ंमक्षिंतं ज्येष्ठं विश्वंस्य यामंन्नाचितां जिगत्नु ॥१

प्रतिं । वाम् । सूरें । उत्ऽइंते । सुऽउक्तैः । मित्रम् । हुवे । वरुंणम् । पूतऽदंक्षम् ।

ययोः । असुर्यंम् । अक्षिंतम् । ज्येष्ठंम् । विश्वंस्य । यामंन् । आऽचितां । जिगत्नु ॥१

प्रति । वाम् । सूरे । उत्ऽइते । सुऽउक्तैः । मित्रम् । हुवे । वरुणम् । पूतऽदक्षम् ।

ययोः । असुर्यम् । अक्षितम् । ज्येष्ठम् । विश्वस्य । यामन् । आऽचिता । जिगत्नु ॥१

"सूरे सूर्ये “उदिते प्रातःसवने “मित्रं “पूतदक्षं शुद्धबलं “वरुणं “वां सूक्तैः “हुवे आह्वये । “ययोः मित्रावरुणयोः “अक्षितम् अक्षीणमत एव “ज्येष्ठम् "असुर्यं बलम् “आचिता आचित उपचिते शूरसंघैरुपेते "यामन् यामनि संग्रामे “विश्वस्य शत्रुसंघस्य “जिगत्नु जेतृ भवति ।।

ता हि देवानामसुंरा तावर्या ता नः क्षितीः कंरतमूर्जयंन्तीः ।

अश्याम मित्रावरुणा वयं वां द्यावां च यत्रं पीपयन्नहां च ॥२

ता । हि । देवानांम् । असुंरा । तौ । अर्या । ता । नः । क्षितीः । करतम् । ऊर्जयंन्तीः ।

अश्यामं । मित्रावरुणा । वयम् । वाम् । द्यावां । च । यत्रं । पीपयंन् । अहां । च ॥२

ता । हि । देवानाम् । असुरा । तौ । अर्या । ता । नः । क्षितीः । करतम् । ऊर्जयन्तीः ।

अश्याम । मित्रावरुणा । वयम् । वाम् । द्यावा । च । यत्र । पीपयन् । अहा । च ॥२

“ता “हि तौ खलु देवौ “देवानां मध्ये “असुरा बलवन्तौ । “अर्या “अर्यौ “तौ सर्वस्येश्वरौ “ता तौ "नः अस्माकं क्षितीः पुत्रादिरूपाः प्रजाः “ऊर्जयन्तीः प्रवृद्धाः “करतं कुरुतम्। हे “मित्रावरुणा मित्रावरुणौ “वयं "वां युवाम् “अश्याम व्याप्नुयाम । “यत्र यस्यां युवयोर्व्याप्तौ “द्यावा द्यावापृथिव्यौ । सर्वदा तयोः सहभावादयमर्थो लभ्यते । “अहा “च । एतद्रात्रेरुपलक्षणम् । अहोरात्राणि च "पीपयन् अस्मान् प्याययेयुः ॥

ता भूरिंपाशावनृंतस्य सेतूं दुरत्येतूं रिपवे मर्त्याय ।

ऋतस्यं मित्रावरुणा पथा वांमपो न नावा दुंरिता तंरेम ॥३

ता । भूरि॑ऽपाशौ । अनृ॑तस्य । सेतू॒ इति॑ । दु॒रत्येतू॒ इति॑ दुः॒ऽअ॒त्येतू॑ । रि॒पवे॑ । मर्त्या॑य ।

ऋ॒तस्य॑ । मि॒त्रा॒व॒रु॒णा॒ । प॒था । वा॒म् । अ॒पः । न । ना॒वा । दुः॒ऽइ॒ता । त॒रे॒म॒ ॥३

ता । भूरिऽपाशौ । अनृतस्य । सेतू इति । दुरत्येतू इति दुःऽअत्येतू । रिपवे । मर्त्याय ।

ऋतस्य । मित्रावरुणा । पथा । वाम् । अपः । न । नावा । दुःऽइता । तरेम ॥३

“ता तौ मित्रावरुणौ “भूरिपाशौ प्रभूतबन्धनसाधनपाशोपेतौ “अनृतस्य यागरहितस्य “सेतू सेतुवद्बन्धकौ “रिपवे “मर्त्याय वैरिजनाय "दुरत्येतू दुरतिक्रमौ भवतः । हे “मित्रावरुणा तादृशौ मित्रावरुणौ “वां युवयोः “ऋतस्य यज्ञस्य युवयोरर्थायानुष्ठीयमानस्य यागस्य “पथा मार्गेण “दुरिता दुःखानि “तरेम “नावा “अपो “न प्रभूतान्युदकानीव ॥

मैत्रावरुणे पशौ ‘आ नो मित्रावरूणा ' इत्येषा चतुर्थ्यनुवाक्या। सूत्रितं च – ‘ आ नो मित्रावरुणा हव्यजुष्टिं युवं वस्त्राणि पीवसा वसाथे ' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

आ नो॑ मित्रावरुणा ह॒व्यजु॑ष्टिं घृ॒तैर्गव्यू॑तिमुक्षत॒मिळा॑भिः ।

प्रति॑ वा॒मत्र॒ वर॒मा जना॑य पृणी॒तमु॒द्नो दि॒व्यस्य॒ चारोः॑ ॥४

आ । नः॒ । मि॒त्रा॒व॒रु॒णा॒ । ह॒व्यऽजु॑ष्टिम् । घृ॒तैः । गव्यू॑तिम् । उ॒क्ष॒त॒म् । इळा॑भिः ।

प्रति॑ । वा॒म् । अत्र॑ । वर॑म् । आ । जना॑य । पृ॒णी॒तम् । उ॒द्नः । दि॒व्यस्य॑ । चारोः॑ ॥४

आ । नः । मित्रावरुणा । हव्यऽजुष्टिम् । घृतैः । गव्यूतिम् । उक्षतम् । इळाभिः ।

प्रति । वाम् । अत्र । वरम् । आ । जनाय । पृणीतम् । उद्नः । दिव्यस्य । चारोः ॥४

हे “मित्रावरुणा मित्रावरुणौ “नः अस्माकं “हव्यजुष्टिं हविःसेवनवन्तं यज्ञम् “आ गच्छतमिति शेषः । आगत्य च “इळाभिः अन्नैः सह “घृतैः उदकैः “गव्यूतिम् अस्मदीयां भूमिम् “उक्षतं सिञ्चतम्। “वां युवां “प्रति “अत्र अस्मिँल्लोके “वरम् उत्कृष्टं हविः स्तोत्रं वा क “आ यच्छेदिति शेषः । अतः केवलं कृपयैव “दिव्यस्य दिवि भवस्य “चारोः चरणीयस्थ उद्नः उदकस्य । कर्मणि षष्ठी । उक्तलक्षणमुदकं “पृणीतं प्रयच्छतम् ॥

ए॒ष स्तोमो॑ वरुण मित्र॒ तुभ्यं॒ सोमः॑ शु॒क्रो न वा॒यवे॑ऽयामि ।

अ॒वि॒ष्टं धियो॑ जिगृतं पुरं॑धीर्यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभिः॑ सदा॑ नः ॥५

ए॒षः । स्तोमः॑ । व॒रु॒ण॒ । मि॒त्र॒ । तुभ्य॑म् । सोमः॑ । शु॒क्रः । न । वा॒यवे॑ । अ॒या॒मि॒ ।

अ॒वि॒ष्टम् । धियः॑ । जि॒गृ॒तम् । पुर॑म्ऽधीः । यू॒यम् । पा॒त॒ । स्व॒स्तिऽभिः॑ । सदा॑ । नः॒ ॥५

एषः । स्तोमः । वरुण । मित्र । तुभ्यम् । सोमः । शुक्रः । न । वायवे । अयामि ।

अविष्टम् । धियः । जिगृतम् । पुरम्ऽधीः । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥५

'एष स्तोमः' इति पञ्चमी गता ॥ ॥ ७ ॥

मण्डल ७

ऋग्वेदः सूक्तं ७.६६

ऋग्वेदः - मण्डल ७

← सूक्तं ७.६५ | सूक्तं ७.६६ | सूक्तं ७.६७ →

मैत्रावरुणिर्वसिष्ठः।

दे. मित्रावरुणौ, ४-१३ आदित्याः, १४-१६ सूर्यः। गायत्री, १०-१५ प्रगाथः - (विषमा बृहती, समा सतोबृहती), १६ पुर उष्णिक्।

प्र मित्रयोर्वरुणयो स्तोमो न एतु शूष्यः ।

नमस्वान्तुविजातयोः ॥१॥

या धारयन्त देवाः सुदक्षा दक्षपितरा ।

असुर्याय प्रमहसा ॥२॥

ता न स्तिपा तनूपा वरुण जरितॄणाम् ।

मित्र साधयतं धियः ॥३॥

यदद्य सूर उदितेऽनागा मित्रो अर्यमा ।

सुवाति सविता भगः ॥४॥

सुप्रावीरस्तु स क्षयः प्र नु यामन्सुदानवः ।

ये नो अंहोऽतिपिप्रति ॥५॥

उत स्वराजो अदितिरदब्धस्य व्रतस्य ये ।

महो राजान ईशते ॥६॥

प्रति वां सूर उदिते मित्रं गृणीषे वरुणम् ।

अर्यमणं रिशादसम् ॥७॥

राया हिरण्यया मतिरियमवृकाय शवसे ।

इयं विप्रा मेधसातये ॥८॥

ते स्याम देव वरुण ते मित्र सूरिभिः सह ।

इषं स्वश्च धीमहि ॥९॥

बहवः सूरचक्षसोऽग्निजिह्वा ऋतावृधः ।

त्रीणि ये येमुर्विदथानि धीतिभिर्विश्वानि परिभूतिभिः ॥१०॥

वि ये दधुः शरदं मासमादहर्यज्ञमक्तुं चादृचम् ।

अनाप्यं वरुणो मित्रो अर्यमा क्षत्रं राजान आशत ॥११॥

तद्वो अद्य मनामहे सूक्तैः सूर उदिते ।

यदोहते वरुणो मित्रो अर्यमा यूयमृतस्य रथ्यः ॥१२॥

ऋतावान ऋतजाता ऋतावृधो घोरासो अनृतद्विषः ।

तेषां वः सुम्ने सुच्छर्दिष्टमे नरः स्याम ये च सूरयः ॥१३॥

उदु त्यद्दर्शतं वपुर्दिव एति प्रतिह्वरे ।

यदीमाशुर्वहति देव एतशो विश्वस्मै चक्षसे अरम् ॥१४॥

शीर्ष्णःशीर्ष्णो जगतस्तस्थुषस्पतिं समया विश्वमा रजः ।

सप्त स्वसारः सुविताय सूर्यं वहन्ति हरितो रथे ॥१५॥

तच्चक्षुर्देवहितं शुक्रमुच्चरत् ।

पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतम् ॥१६॥

काव्येभिरदाभ्या यातं वरुण द्युमत् ।

मित्रश्च सोमपीतये ॥१७॥

दिवो धामभिर्वरुण मित्रश्चा यातमद्रुहा ।

पिबतं सोममातुजी ॥१८॥

आ यातं मित्रावरुणा जुषाणावाहुतिं नरा ।

पातं सोममृतावृधा ॥१९॥

सायणभाष्यम्

‘प्र मित्रयोः' इत्येकोनविंशत्यृचमेकादशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षम् । अत्रेयमनुक्रमणिका – प्र मित्रयोरेकोना गायत्रं दशम्याद्यास्त्रयः प्रगाथाः पुरउष्णिक् चतुर्थ्याद्या दशादित्यास्तिस्रः सौर्यः । इति । दशमी बृहत्येकादशी सतोबृहती द्वादशी बृहती त्रयोदशी सतोबृहती चतुर्दशी बृहती पञ्चदशी सतोबृहती षोडशी पुरउणिक् शिष्टा गायत्र्यः । चतुर्थ्याद्यास्त्रयोदश्यन्ता आदित्यदेवताः चतुर्दश्याद्यास्तिस्रः सूर्यदेवत्याः। आद्यन्त्यौ तृचौ पूर्ववन्मैत्रावरुणौ । अग्निष्टोमे माध्यंदिनसवने मैश्रावरुणशस्त्र आदितो नवर्चः शस्याः। प्र मित्रयोर्वरुणयोरिति नव' (आश्व. श्रौ. ५. १०) इति सूत्रितत्वात् । पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोः स्तोमवृद्धिनिमित्तमावापार्था आद्याः षड्चः । सूत्रितं च -- ‘ प्र मित्रयोर्वरुणयोरिति षट् ' (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति ॥

प्र मि॒त्रयो॒र्वरु॑णयो॒ः स्तोमो॑ न एतु शू॒ष्य॑ः ।

नम॑स्वान्तुविजा॒तयो॑ः ॥१

प्र । मि॒त्रयो॑ः । वरु॑णयोः । स्तोम॑ः । न॒ः । ए॒तु॒ । शू॒ष्य॑ः ।

नम॑स्वान् । तु॒वि॒ऽजा॒तयो॑ः ॥१

प्र । मित्रयोः । वरुणयोः । स्तोमः । नः । एतु । शूष्यः ।

नमस्वान् । तुविऽजातयोः ॥१

"मित्रयोर्वरुणयोः। मित्रावरुणयोरित्यर्थः । उभयत्र प्रतियोगापेक्षया द्विवचनत्वम्। "तुविजातयोः बहुप्रादुर्भावयोर्दैवयोः “नः अस्मदीयः “शूष्यः सुखकरः "नमस्वान् अन्नवान् हविर्भिर्युक्तः “स्तोमः स्तोत्रं “प्र “एतु गच्छतु। ‘अहोरात्रे वै मित्रावरुणौ ' (तै. सं. २. ४. १०. १) इति श्रुतिः। अनयोरहोरात्रापेक्षत्वात्तयोः पुनःपुनरागमनादनयोस्तुविजातत्वम् । अथवा बहूनामुपकारायानयोः प्रादुर्भावात्तुविजातत्वम् ।।

या धा॒रय॑न्त दे॒वाः सु॒दक्षा॒ दक्ष॑पितरा ।

अ॒सु॒र्या॑य॒ प्रम॑हसा ॥२

या । धा॒रय॑न्त । दे॒वाः । सु॒ऽदक्षा॑ । दक्ष॑ऽपितरा ।

अ॒सु॒र्या॑य । प्रऽम॑हसा ॥२

या । धारयन्त । देवाः । सुऽदक्षा । दक्षऽपितरा ।

असुर्याय । प्रऽमहसा ॥२

“या यौ युवां “धारयन्त । क। "देवाः आदिकर्तारः "असुर्याय बलकरणाय । कीदृशौ युवाम् । “सुदक्षा शोभनबलौ दक्षपितरा बलस्य पालकौ स्वामिनौ वा । बलप्रदावित्यर्थः । “प्रमहसा प्रकृष्टतेजस्कौ । तौ साधयतमित्युत्तरत्रान्वयः ॥

ता नः॑ स्ति॒पा त॑नू॒पा वरु॑ण जरितॄ॒णाम् ।

मित्र॑ सा॒धय॑तं॒ धियः॑ ॥३

ता । न॒ः । स्ति॒ऽपा । त॒नू॒ऽपा । वरु॑ण । ज॒रि॒तॄ॒णाम् ।

मित्र॑ । सा॒धय॑तम् । धिय॒ः ॥३

ता । नः । स्तिऽपा । तनूऽपा । वरुण । जरितॄणाम् ।

मित्र । साधयतम् । धियः ॥३

“ता तौ “स्तिपा। स्त्यायन्त इति स्तयो गृहाः। तान् पात इति स्तिपौ। “तनूपा तन्वः पातारौ हे “वरुण हे "मित्र उक्तलक्षणौ युवां “जरितॄणां "नः अस्माकं “धियः कर्माणि स्तुतिरूपाणि “साधयतं फलवन्ति कुरुतम् ॥

यद॒द्य सूर॒ उदि॒तेऽना॑गा मि॒त्रो अ॑र्य॒मा ।

सु॒वाति॑ सवि॒ता भग॑ः ॥४

यत् । अ॒द्य । सूरे॑ । उत्ऽइ॑ते । अना॑गाः । मि॒त्रः । अ॒र्य॒मा ।

सु॒वाति॑ । स॒वि॒ता । भग॒ः ॥४

यत् । अद्य । सूरे । उत्ऽइते । अनागाः । मित्रः । अर्यमा ।

सुवाति । सविता । भगः ॥४

“यत् धनमस्माकमपेक्षितं तत् “अद्य अस्मिन् काले "सूर "उदिते सति प्रातःसवने “अनागाः पापहन्ता "मित्रोऽर्यमा “सविता “भगः चैते प्रत्येकं "सुवाति प्रेरयेत् । अथवा । अनागा मित्रोऽर्यमा दाता भवतु । तदीप्सितं धनं भगो भजनीयः सविता सुवाति प्रेरयतु ।।

सु॒प्रा॒वीर॑स्तु॒ स क्षय॒ः प्र नु याम॑न्सुदानवः ।

ये नो॒ अंहो॑ऽति॒पिप्र॑ति ॥५

सु॒प्र॒ऽअ॒वीः । अ॒स्तु॒ । सः । क्षयः॑ । प्र । नु । याम॑न् । सु॒ऽदा॒न॒वः॒ ।

ये । नः॒ । अंहः॑ । अ॒ति॒ऽपिप्र॑ति ॥५

सुप्रऽअवीः । अस्तु । सः । क्षयः । प्र । नु । यामन् । सुऽदानवः ।

ये । नः । अंहः । अतिऽपिप्रति ॥५

“सः “क्षयः स निवासः "सुप्रावीरस्तु सुष्ठु प्रकर्षेण रक्षितास्तु । प्रशब्द आदरार्थः । प्रकर्षेण “नु क्षिप्रं भवन्त्विति शेषः । कदेति उच्यते । हे “सुदानवः सुदानाः युष्माकं “यामन् यामनि गमने सति । कीदृशानां गमने। “ये यूयमागत्य “नः अस्माकम् "अहः पापम् “अतिपिप्रति अतिपारयथ तेषां गमन इति ॥ ॥ ८ ॥

उ॒त स्व॒राजो॒ अदि॑ति॒रद॑ब्धस्य व्र॒तस्य॒ ये ।

म॒हो राजा॑न ईशते ॥६

उ॒त । स्व॒ऽराजः॑ । अदि॑तिः । अद॑ब्धस्य । व्र॒तस्य॑ । ये ।

म॒हः । राजा॑नः । ई॒श॒ते॒ ॥६

उत । स्वऽराजः । अदितिः । अदब्धस्य । व्रतस्य । ये ।

महः । राजानः । ईशते ॥६

“उत अपि च “ये मित्रादयस्त्रयः "स्वराजः सर्वस्य स्वामिनः “अदितिः तेषां माता च सन्ति “अदब्धस्य अहिंसितस्य “महः महतः “व्रतस्य अस्य कर्मणः “राजानः स्वामिनः ते “ईशते समर्था भवन्ति । अभिमतं दातुमिति शेषः । अथवैवं योज्यम्। ये मित्रादयोऽदितिश्चादब्धस्य व्रतस्य स्वराज ईश्वराः ते महो महतोऽस्मदभिमतधनस्य राजानः स्वामिनः सन्त ईशतेऽस्मभ्यं तद्दातुम् ॥

‘प्रति वाम्' इत्येष तृचश्चातुर्विंशिकेऽहनि प्रातःसवने मैत्रावरुणस्य पर्यासार्थः । सूत्रितं च --- प्रति वां सूर उदिते व्यन्तरिक्षमतरत्' (अश्व. श्रौ. ७. २) इति ॥

प्रति॑ वा॒ं सूर॒ उदि॑ते मि॒त्रं गृ॑णीषे॒ वरु॑णम् ।

अ॒र्य॒मणं॑ रि॒शाद॑सम् ॥७

प्रति॑ । वा॒म् । सूरे॑ । उत्ऽइ॑ते । मि॒त्रम् । गृ॒णी॒षे॒ । वरु॑णम् ।

अ॒र्य॒मण॑म् । रि॒शाद॑सम् ॥७

प्रति । वाम् । सूरे । उत्ऽइते । मित्रम् । गृणीषे । वरुणम् ।

अर्यमणम् । रिशादसम् ॥७

हे मित्रावरुणौ “मित्रं त्वां “वरुणं च युवां “रिशादसं शत्रूणामत्तारम् “अर्यमणं च “प्रति प्रत्येकं "गृणीषे स्तुवे । कदेति उच्यते । “सूरे सूर्ये देवे “उदिते सति । प्रातरित्यर्थः ॥

रा॒या हिर॑ण्य॒या म॒तिरि॒यम॑वृ॒काय॒ शव॑से ।

इ॒यं विप्रा॑ मे॒धसा॑तये ॥८

रा॒या । हि॒र॒ण्य॒ऽया । म॒तिः । इ॒यम् । अ॒वृ॒काय॑ । शव॑से ।

इ॒यम् । विप्रा॑ । मे॒धऽसा॑तये ॥८

राया । हिरण्यऽया । मतिः । इयम् । अवृकाय । शवसे ।

इयम् । विप्रा । मेधऽसातये ॥८

“हिरण्यया हितरमणीयेन “राया धनेन सहिताय “अवृकाय अहिंस्याय “शवसे अस्माकं बलाय “इयम् इदानीं क्रियमाणा “मतिः स्तुतिर्भवत्विति शेषः ।। हिरण्ययेत्यत्र ‘सुपां सुलुक् । इति तृतीयैकवचनस्य याजादेशः ।। किंच हे “विप्राः प्राज्ञाः “इयम् एव स्तुतिः “मेधसातये यज्ञलाभाय च भवतु ॥

ते स्या॑म देव वरुण॒ ते मि॑त्र सू॒रिभि॑ः स॒ह ।

इषं॒ स्व॑श्च धीमहि ॥९

ते । स्या॒म॒ । दे॒व॒ । व॒रु॒ण॒ । ते । मि॒त्र॒ । सू॒रिऽभिः॑ । स॒ह ।

इष॑म् । स्व१॒॑रिति॑ स्वः॑ । च॒ । धी॒म॒हि॒ ॥९

ते । स्याम । देव । वरुण । ते । मित्र । सूरिऽभिः । सह ।

इषम् । स्वरिति स्वः । च । धीमहि ॥९

हे “देव "वरुण “ते वयं तव स्तोतारः “स्याम समृद्धा भवेम । न केवलं वयमेव यजमानाः किंतु "सूरिभिः स्तोतृभिर्ऋत्विग्भिः “सह । तथा हे “मित्र देव "ते वयं सूरिभिः सह स्याम भवेम । किंच “इषम् अन्नं “स्वः उदकं “च “धीमहि धारयामहे ।।

आश्विनशस्त्रे ' बहवः सूरचक्षसः' इति प्रगाथः । सूत्रितं च -- बहवः सूरचक्षस इति प्रगाथाः' (आश्व. श्रौ. ६. ५) इति । दशरात्रे पञ्चमेऽहनि प्रउगशस्त्रेऽप्ययं प्रगाथः । सूत्रितं च --- ‘ बहवः सूरचक्षस इमा उ वां दिविष्टयः' (आश्व. श्रौ. ७. १२) इति ॥

ब॒हव॑ः सूर॑चक्षसोऽग्निजि॒ह्वा ऋ॑ता॒वृध॑ः ।

त्रीणि॒ ये ये॒मुर्वि॒दथा॑नि धी॒तिभि॒र्विश्वा॑नि॒ परि॑भूतिभिः ॥१०

ब॒हवः॑ । सूर॑ऽचक्षसः । अ॒ग्नि॒ऽजि॒ह्वाः । ऋ॒त॒ऽवृधः॑ ।

त्रीणि॑ । ये । ये॒मुः । वि॒दथा॑नि । धी॒तिऽभिः॑ । विश्वा॑नि । परि॑भूतिऽभिः ॥१०

बहवः । सूरऽचक्षसः । अग्निऽजिह्वाः । ऋतऽवृधः ।

त्रीणि । ये । येमुः । विदथानि । धीतिऽभिः । विश्वानि । परिभूतिऽभिः ॥१०

“बहवः महान्तः "सूरचक्षसः सूर्यसदृशप्रकाशाः । सूरः प्रकाशको येषामिति वा । “अग्निजिह्वाः। अग्निरेव जिह्वादनसाधनो येषां तादृशाः। “ऋतावृधः यज्ञस्य वर्धयितारो मित्रादयः । किंच "ये “त्रीणि “विश्वानि व्याप्तानि “विदथानि क्षित्यादिस्थानानि क्षित्यादीनि “परिभूतिभिः परिभावुकैः “धीतिभिः कर्मभिः “येमुः प्रयच्छन्ति ते क्षत्रमाशतेत्युत्तरत्र संबन्धनीयम् । अथवात्रैव ये त्रीणि स्थानानि प्रयच्छन्ति ते बहुत्वादिगुणोपेता आगच्छन्त्वित्यध्याहार्यम् ॥ ॥ ९ ॥

वि ये द॒धुः श॒रद॑ं मास॒मादह॑र्य॒ज्ञम॒क्तुं चादृच॑म् ।

अ॒ना॒प्यं वरु॑णो मि॒त्रो अ॑र्य॒मा क्ष॒त्रं राजा॑न आशत ॥११

वि । ये । द॒धुः । श॒रद॑म् । मास॑म् । आत् । अहः॑ । य॒ज्ञम् । अ॒क्तुम् । च॒ । आत् । ऋच॑म् ।

अ॒ना॒प्यम् । वरु॑णः । मि॒त्रः । अ॒र्य॒मा । क्ष॒त्रम् । राजा॑नः । आ॒श॒त॒ ॥११

वि । ये । दधुः । शरदम् । मासम् । आत् । अहः । यज्ञम् । अक्तुम् । च । आत् । ऋचम् ।

अनाप्यम् । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । क्षत्रम् । राजानः । आशत ॥११

“ये मित्रादयः “शरदं संवत्सरं “वि "दधुः अकुर्वन् “आत् अनन्तरमेव "मासम् अनन्तरम् “अहः अनन्तरमहःसाध्यं “यज्ञम् “आत् अनन्तरम् “अक्तुं रात्रिं “च “ऋचं मन्त्रांश्च । यद्वा सर्वत्र आत् इत्ययम् अपीत्यर्थे वर्तते । तथा सति क्रमोऽविवक्षितः । ते “वरुणः “मित्रः “अर्यमा च त्रयः “अनाप्यम् अन्यैरप्राप्तं “क्षत्रं बलं “राजानः राजमानाः “आशत व्याप्तवन्तः ॥

तद्वो॑ अ॒द्य म॑नामहे सू॒क्तैः सूर॒ उदि॑ते ।

यदोह॑ते॒ वरु॑णो मि॒त्रो अ॑र्य॒मा यू॒यमृ॒तस्य॑ रथ्यः ॥१२

तत् । व॒ः । अ॒द्य । म॒ना॒म॒हे॒ । सु॒ऽउ॒क्तैः । सूरे॑ । उत्ऽइ॑ते ।

यत् । ओह॑ते । वरु॑णः । मि॒त्रः । अ॒र्य॒मा । यू॒यम् । ऋ॒तस्य॑ । र॒थ्य॒ः ॥१२

तत् । वः । अद्य । मनामहे । सुऽउक्तैः । सूरे । उत्ऽइते ।

यत् । ओहते । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । यूयम् । ऋतस्य । रथ्यः ॥१२

"तत् प्रसिद्धम् "अद्य अस्मिन् यागकाले "वः युष्मान् "मनामहे याचामहे । कैः साधनैः । "सूक्तैः । कस्मिन् काले। "सूर "उदिते । प्रातःकाल इत्यर्थः । "यत् धनं हे "ऋतस्य उदकस्य "रथ्यः नेतारः "यूयं वरुणादयः "ओहते। यूयमित्यनेन सामानाधिकरण्यात् ओहत इत्यत्र पुरुषव्यत्ययः । ओहध्व इत्यर्थः । तद्धनं मनामह इति ॥

ऋ॒तावा॑न ऋ॒तजा॑ता ऋ॒ता॒वृधो॑ घो॒रासो॑ अनृ॒त॒द्विषः॑ ।

तेषां॑ वः सु॒म्ने सु॑च्छ॒र्दिष्ट॑मे नर॒ः स्याम॒ ये च॑ सूरय॑ः ॥१३

ऋ॒तऽवा॑नः । ऋ॒तऽजा॑ताः । ऋ॒त॒ऽवृधः॑ । घो॒रासः॑ । अ॒नृ॒त॒ऽद्विषः॑ ।

तेषा॑म् । व॒ः । सु॒म्ने । सु॒च्छ॒र्दिःऽत॑मे । न॒र॒ः । स्याम॑ । ये । च॒ । सू॒रयः॑ ॥१३

ऋतऽवानः । ऋतऽजाताः । ऋतऽवृधः । घोरासः । अनृतऽद्विषः ।

तेषाम् । वः । सुम्ने । सुच्छर्दिःऽतमे । नरः । स्याम । ये । च । सूरयः ॥१३

हे यूयम् "ऋतावानः ऋतवन्तो यज्ञवन्त उदकवन्तो वा "ऋतजाताः। उक्त ऋतशब्दार्थः । तदर्थमुत्पन्नाः । अथवा ऋतात् प्रजापतेः सकाशादुत्पन्नाः । "ऋतावृधः उक्तार्थस्य ऋतस्य वर्धयितारः "घोरासः घोराः "अनृतद्विषः अयष्टृद्वेष्टारः "तेषां "वः युष्माकं "सुच्छर्दिष्टमे सुखतमे "सुम्ने धने अत्यन्तरमणीयगृहयुक्ते सुखे वा ये वयं "ये "च अन्ये "सूरयः स्तोतारस्ते सर्वे "स्याम भवेम ।।

सोमातिरेके माध्यंदिनसवने नैमित्तिके शस्त्रे 'उदु त्यत्' इत्ययं प्रगाथोऽनुरूपः । सूत्रितं च - बण्महाँ असि सूर्योदु त्यद्दर्शतं वपुरिति प्रगाथौ स्तोत्रियानुरूपौ ' (आश्व. श्रौ. ६. ७) इति । चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिनसवनेऽयमेव वैकल्पिकः स्तोत्रियस्तृचः । सूत्रितं - उदु त्यद्दर्शतं वपुरुदु त्ये मधुमत्तमाः' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ।।

उदु॒ त्यद्द॑र्श॒तं वपु॑र्दि॒व ए॑ति प्रतिह्व॒रे ।

यदी॑मा॒शुर्वह॑ति दे॒व एत॑शो॒ विश्व॑स्मै॒ चक्ष॑से॒ अर॑म् ॥१४

उत् । ऊं॒ इति॑ । त्यत् । द॒र्श॒तम् । वपुः॑ । दि॒वः । ए॒ति॒ । प्र॒ति॒ऽह्व॒रे ।

यत् । ई॒म् । आ॒शुः । वह॑ति । दे॒वः । एत॑शः । विश्व॑स्मै । चक्ष॑से । अर॑म् ॥१४

उत् । ऊं इति । त्यत् । दर्शतम् । वपुः । दिवः । एति । प्रतिऽह्वरे ।

यत् । ईम् । आशुः । वहति । देवः । एतशः । विश्वस्मै । चक्षसे । अरम् ॥१४

“त्यत् तत् “दर्शतं दर्शनीयं "वपुः मण्डलं “दिवः अन्तरिक्षस्य "प्रतिह्वरे समीपे “उदु “एति उदेति । उ इति पूरणः। “यदीं यदेतन्मण्डलम् “आशुः शीघ्रगामी “एतशः एतदवर्णोऽश्वो “वहति धारयति । किमर्थम् । “विश्वस्मै सर्वस्मै "अरं “चक्षसे सम्यक् सर्वलोकदर्शनाय ॥

शी॒र्ष्णःशी॑र्ष्णो॒ जग॑तस्त॒स्थुष॒स्पतिं॑ स॒मया॒ विश्व॒मा रजः॑ ।

स॒प्त स्वसा॑रः सुवि॒ताय॒ सूर्यं॒ वह॑न्ति ह॒रितो॒ रथे॑ ॥१५

शी॒र्ष्णःऽशी॑र्ष्णः । जग॑तः । त॒स्थुषः॑ । पतिं॑म् । स॒मया॑ । विश्वं॑म् । आ । रजः॑ ।

स॒प्त । स्वसा॑रः । सु॒वि॒ताय॑ । सूर्यं॑म् । वह॑न्ति । ह॒रितः॑ । रथे॑ ॥१५

शीर्ष्णःऽशीर्ष्णः । जगतः । तस्थुषः । पतिम् । समया । विश्वम् । आ । रजः ।

सप्त । स्वसारः । सुविताय । सूर्यम् । वहन्ति । हरितः । रथे ॥१५

“शीर्ष्णःशीर्ष्णः सर्वस्यापि शिरसः। तृतीयार्थे पञ्चमी । स्वस्वशिरसेत्यर्थः । सूर्यं वहन्तीत्यनेन संबध्यते । अथवा शिरःशब्देन तद्वान् पदार्थो लक्ष्यते । वीप्सया तस्य कात्स्न्र्यमुच्यते। सर्वस्य श्रेष्ठमित्यर्थः। जगतः जङ्गमस्य “तस्थुषः: स्थावरस्य “पतिं “रथे वर्तमानं सूर्यं “सुविताय कल्याणाय “विश्वं “रजः “समया सर्वलोकस्य समीपे। अभितः परितःसमया (पा. म. २. ३. २. १) इत्यादिना समयाशब्दयोगात् द्वितीया । “सप्त सप्तसंख्याकाः "स्वसारः अन्यनिरपेक्षेण स्वयमेव सरन्त्यः “हरितः हरितवर्णा अश्वाः “वहन्ति ॥ ॥ १० ॥

तच्चक्षु॑र्दे॒वहि॑तं शु॒क्रमु॒च्चर॑त् ।

पश्ये॑म श॒रदः॑ श॒तं जीवे॑म श॒रदः॑ श॒तम् ॥१६

तत् । चक्षुः॑ । दे॒वऽहिं॑तम् । शु॒क्रम् । उ॒त्ऽचर॑त् ।

पश्ये॑म । श॒रदः॑ । श॒तम् । जीवे॑म । श॒रदः॑ । श॒तम् ॥१६

तत् । चक्षुः । देवऽहितम् । शुक्रम् । उत्ऽचरत् ।

पश्येम । शरदः । शतम् । जीवेम । शरदः । शतम् ॥१६

“तत् प्रसिद्धं “चक्षुः सर्वस्य प्रकाशकं “देवहितं देवानां हितम् । तेषां हविःस्वीकारस्यैतदधीनत्वात् । अथवा देवेन हितं “शुक्रं निर्मलं सूर्यमण्डलम् “उच्चरत् उद्गच्छति । तत् “शरदः “शतं शतसंवत्सरं “पश्येम । “जीवेम “शरदः “शतम् । पुनःश्रुतिरादरार्था ॥

पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोः स्तोमनिमित्त आवापे ‘काव्येभिरदाभ्या ' इति तृचः । 'काव्येभिरदाभ्येति तिस्रः' (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति हि सूत्रितम् ॥

काव्ये॑भिरदा॒भ्या या॑तं वरुण द्यु॒मत् ।

मि॒त्रश्च॒ सोम॑पीतये ॥१७

काव्ये॑भिः । अ॒दा॒भ्या॒ । आ । या॒त॒म् । व॒रु॒ण॒ । द्यु॒ऽमत् ।

मि॒त्रः । च॒ । सोम॑ऽपीतये ॥१७

काव्येभिः । अदाभ्या । आ । यातम् । वरुण । द्युऽमत् ।

मित्रः । च । सोमऽपीतये ॥१७

हे “अदाभ्या अदम्भनीयौ हे “वरुण त्वं “मित्रश्च “द्युमत् द्युतिमन्तौ युवां “काव्येभिः अस्मत्कृतैः स्तोत्रैः "आ "यातम् । किमर्थम् । “सोमपीतये सोमपानाय ॥

दि॒वो धाम॑भिर्वरुण मि॒त्रश्चा या॑तम॒द्रुहा॑ ।

पिब॑तं॒ सोम॑मातु॒जी ॥१८

दि॒वः । धाम॑ऽभिः । व॒रु॒ण॒ । मि॒त्रः । च॒ । आ । या॒त॒म् । अ॒द्रुहा॑ ।

पिब॑तम् । सोम॑म् । आ॒तु॒जी इत्या॑ऽतु॒जी ॥१८

दिवः । धामऽभिः । वरुण । मित्रः । च । आ । यातम् । अद्रुहा ।

पिबतम् । सोमम् । आतुजी इत्याऽतुजी ॥१८

हे “वरुण त्वं “मित्रश्च “अद्रुहा अद्रोग्धारौ युवां “दिवः द्युलोकसंबन्धिभ्यः “धामभिः धामभ्यः स्थानेभ्यः । पञ्चम्यर्थे तृतीया । अथवा धामभिस्तेजोभिर्विभूतिभिः सार्धम् “आ “यातम् अस्मद्यज्ञमागच्छतम् । आगत्य च “आतुजी शत्रूणां सर्वतो हिंसकावादातारौ वा धनानामेवंरूपौ सन्तौ “सोमं “पिबतम् । “ तुजि पिजि हिंसाबलादाननिकेतनेषु' । अत्र हिंसायामादाने वा वर्तते ।

आ या॑तं मित्रावरुणा जुषा॒णावाहु॑तिं नरा ।

पा॒तं सोम॑मृतावृधा ॥१९

आ । या॒त॒म् । मि॒त्रा॒व॒रु॒णा॒ । जु॒षा॒णौ । आऽहु॑तिम् । न॒रा॒ ।

पा॒तम् । सोम॑म् । ऋ॒त॒ऽवृ॒धा॒ ॥१९

आ । यातम् । मित्रावरुणा । जुषाणौ । आऽहुतिम् । नरा ।

पातम् । सोमम् । ऋतऽवृधा ॥१९

हे “मित्रावरुणा मित्रावरुणौ हे “नरा यागनेतारौ “आहुतिं सोमलक्षणां “जुषाणौ प्रीयमाणौ सन्तौ "आ "यातम् आगच्छतं यज्ञम् । आगत्य च हे “ऋतावृधा यज्ञस्य वर्धकौ युवां “सोमं “पातं पिबतम् ॥ ॥ १३ ॥

टिप्पणी

७.६६.१ प्र मित्रयोर्वरुणयोः इति

अयं ऋक् सामवेदे न दृश्यते, किन्तु जैमिनीयब्राह्मणे दशरात्रस्य नवमेअहनि अस्य विनियोगः मैत्रावरुणस्य आज्ये अस्ति - प्र मित्रयोर् वरुणयोर् इति मैत्रावरुणं भवति। स्तोमो न एतु शूष्यः। नमस्वान् तुविजातयोः॥ इति जनद्वत्। नवमम् एवैतेनाहः प्रजनयन्ति। या धारयन्त देवा इति धृत्यै। अन्तम् इव ह्य् एतर्हि गच्छन्ति, छान्दोमेभ्यो नेत् पराञ्चो ऽतिपद्यामहा इति। सुदक्षा दक्षपितरा। असुर्याय प्रमहसा॥ ता नः स्तिपा तनूपा वरुणा जरितॄणाम्। मित्र साधयतं धियः॥ इति सिद्ध्या एव। - जै.ब्रा. ३.२४४ (https://sa.wikisource.org/s/eeq)

कौथुमशाखायां नवमेअहनि मैत्रावरुणस्य आज्ये मित्रं हुवे पूतदक्षं (ऋ. १.२.७, साम ८४७ (https://sa.wikisource.org/s/3kg)) इति साम्नः विनियोगः अस्ति। द्वयोः सामयोः लक्ष्यं एकमेवास्ति - धियः साधनं, सिद्धिः।

७.६६.३ ता नः स्तिपा इति

तु. ऋ. १.२.७ - मित्रं हुवे पूतदक्षं वरुणं च रिशादसम् । धियं घृताचीं साधन्ता ॥७॥

७.६६.४ यदद्य सूर उदिते इति

साम १३५१ (https://sa.wikisource.org/s/3kn)

७.६६.९ ते स्याम देव इति

ते स्याम देव वरुणेति (ऋ. ७.६६.९ (https://sa.wikisource.org/s/13vd)) मैत्रावरुणस्येषं स्वश्च धीमहीत्ययं वै लोक इषमित्यसौ लोकः स्वरित्युभावेवैतया लोकावारभन्ते - ऐब्रा ६.७ (https://sa.wikisource.org/s/w1c)

मण्डल ७

ऋग्वेदः सूक्तं ७.६७

दे. अश्विनौ। त्रिष्टुप्।

प्रति वां रथं नृपती जरध्यै हविष्मता मनसा यज्ञियेन ।

यो वां दूतो न धिष्ण्यावजीगरच्छा सूनुर्न पितरा विवक्मि ॥१॥

अशोच्यग्निः समिधानो अस्मे उपो अदृश्रन्तमसश्चिदन्ताः ।

अचेति केतुरुषसः पुरस्ताच्छ्रिये दिवो दुहितुर्जायमानः ॥२॥

अभि वां नूनमश्विना सुहोता स्तोमैः सिषक्ति नासत्या विवक्वान् ।

पूर्वीभिर्यातं पथ्याभिरर्वाक्स्वर्विदा वसुमता रथेन ॥३॥

अवोर्वां नूनमश्विना युवाकुर्हुवे यद्वां सुते माध्वी वसूयुः ।

आ वां वहन्तु स्थविरासो अश्वाः पिबाथो अस्मे सुषुता मधूनि ॥४॥

प्राचीमु देवाश्विना धियं मेऽमृध्रां सातये कृतं वसूयुम् ।

विश्वा अविष्टं वाज आ पुरंधीस्ता नः शक्तं शचीपती शचीभिः ॥५॥

अविष्टं धीष्वश्विना न आसु प्रजावद्रेतो अह्रयं नो अस्तु ।

आ वां तोके तनये तूतुजानाः सुरत्नासो देववीतिं गमेम ॥६॥

एष स्य वां पूर्वगत्वेव सख्ये निधिर्हितो माध्वी रातो अस्मे ।

अहेळता मनसा यातमर्वागश्नन्ता हव्यं मानुषीषु विक्षु ॥७॥

एकस्मिन्योगे भुरणा समाने परि वां सप्त स्रवतो रथो गात् ।

न वायन्ति सुभ्वो देवयुक्ता ये वां धूर्षु तरणयो वहन्ति ॥८॥

असश्चता मघवद्भ्यो हि भूतं ये राया मघदेयं जुनन्ति ।

प्र ये बन्धुं सूनृताभिस्तिरन्ते गव्या पृञ्चन्तो अश्व्या मघानि ॥९॥

नू मे हवमा शृणुतं युवाना यासिष्टं वर्तिरश्विनाविरावत् ।

धत्तं रत्नानि जरतं च सूरीन्यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥१०॥

सायणभाष्यम्

'प्रति वां रथम्' इति दशर्चं द्वादशं सूक्तम् । 'प्रति वां दशाश्विनं तु तत्' इत्यनुक्रमणिका । ऋषिर्वसिष्ठः । छन्दस्त्रिष्टुप् । तुह्यादिपरिभाषयैतदादीनि अष्ट सूक्तान्यश्विदेवत्यानि। प्रातरनुवाक आश्विने क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दस्येतदादिसूक्तसप्तकं द्वितीयवर्जं शंस्यम् । तथा च सूत्रं--- 'प्रति वां रथमिति सप्तानां द्वितीयमुद्धरेत्' (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति ।।

प्रतिं वा॒ं रथं॑ नृपती ज॒रध्यै॑ ह॒विष्म॑ता॒ मन॑सा य॒ज्ञिये॑न ।

यो वां॑ दू॒तो न धिं॑ष्ण्या॒वजी॑ग॒रच्छा॑ सू॒नुर्न पि॒तरा॑ विवक्मि ॥१

प्रति॑ । वा॒म् । रथ॑म् । नृ॒प॒ती॒ इति॑ नृऽपती । ज॒रध्यै॑ । ह॒विष्म॑ता । मन॑सा । य॒ज्ञिये॑न ।

यः । वा॒म् । दू॒तः । न । धि॒ष्ण्यौ॒ । अजी॑गः । अच्छ॑ । सू॒नुः । न । पि॒तरा॑ । वि॒व॒क्मि॒ ॥१

प्रति । वाम् । रथम् । नृपती इति नृऽपती । जरध्यै । हविष्मता । मनसा । यज्ञियेन ।

यः । वाम् । दूतः । न । धिष्ण्यौ । अजीगः । अच्छ । सूनुः । न । पितरा । विवक्मि ॥१

हे "नृपती नृणामृत्विग्यजमानानां स्वामिनावश्विनौ "वां युवयोः "रथं "जरध्यै । जरा स्तुतिः । स्तोतुं "प्रति गच्छामीति शेषः । केन साधनेनेति तदुच्यते । "हविष्मता हविर्युक्तेन “यज्ञियेन यज्ञार्हेण "मनसा स्तोत्रेण । “यः रथो वां हे “धिष्ण्यौ धिषणार्हौ। धिषणा स्तुतिः “वां युवां “दूतो न दूत इव "अजीगः जागरयति प्रबोधयति अस्मान् प्रति गन्तुं तं रथम् "अच्छा “विवक्मि आवच्मि । प्रबोधने दृष्टान्तः । "सुनुर्न "पितरा पुत्रो मातापितराविव । अथवात्र यो रथो युवामजीगः तेन रथेन गन्तुं बुध्यमानौ युवामच्छा विवक्मीति वा योज्यम् ॥

अशोच्यग्निः समिधानो अस्मे उपो अदृश्रंतमसश्चिदंताः ।

अचेति केतुरुषसः पुरस्ताच्छ्रिये दिवो दुहितुर्जायमानः ॥२

अशोचि । अग्निः । सम्ऽइधानः । अस्मे इति । उपो इति । अदृश्रन् । तमसः । चित् । अन्ताः ।

अचेति । केतुः । उषसः । पुरस्तात् । श्रिये । दिवः । दुहितुः । जायमानः ॥२

अशोचि । अग्निः । सम्ऽइधानः । अस्मे इति । उपो इति । अदृश्रन् । तमसः । चित् । अन्ताः ।

अचेति । केतुः । उषसः । पुरस्तात् । श्रिये । दिवः । दुहितुः । जायमानः ॥२

“अस्मे अस्माभिः "समिधानः समिध्यमानः सन् "अग्निः "अशोचि दीप्यते। तमसश्चित् तमसोऽपि "अन्ताः पर्यन्ताः प्रदेशाः “उपो अदृश्रन् उपदृश्यन्ते सर्वैः । "केतुः सर्वस्य प्रज्ञापकः सूर्यः "दिवो "दुहितुः "उषसः "पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि "श्रिये शोभायै "जायमानः सन् "अचेति ज्ञायते । यस्मादेवं तस्माद्युवयोरागमनसमयः । अत आगच्छतमिति शेषः ।

अभि वां नूनमश्विना सुहोता स्तोमैः सिषक्ति नासत्या विवक्वान् ।

पूर्वीभिर्यातं पथ्याभिरर्वाक्स्वर्विदा वसुमता रथेन ॥३

अभि । वाम् । नूनम् । अश्विना । सुऽहोता । स्तोमैः । सिसक्ति । नासत्या । विवक्वान् ।

पूर्वीभिः । यातम् । पथ्याभिः । अर्वाक् । स्वःऽविदा । वसुऽमता । रथेन ॥३

अभि । वाम् । नूनम् । अश्विना । सुऽहोता । स्तोमैः । सिसक्ति । नासत्या । विवक्वान् ।

पूर्वीभिः । यातम् । पथ्याभिः । अर्वाक् । स्वःऽविदा । वसुऽमता । रथेन ॥३

हे अश्विना “वां युवां "सुहोता सुष्ठु देवानां स्तोता "विवक्वान् स्तुतीनां वक्ताहं हे "नासत्या सत्यभूतौ । इदमश्विनावित्यत्र योज्यम् । "स्तोमैः "सिषक्ति सेवते । अतः "अर्वाक् अस्मदभिमुखं “पूर्वीभिः "पथ्याभिः पूर्वक्षुण्णैर्मार्गैः स्वर्विदा स्वर्गमुदकं वा जानता स्वरणवता वा "वसुमता धनवता वा "रथेन "यातं गच्छतम् ॥

अवोर्वां नूनमश्विना युवाकुर्हुवे यद्वां सुते माध्वी वसूयुः ।

आ वां वहंतु स्थविरासो अश्वाः पिबाथो अस्मे सुषुता मधूनि ॥४

अवोः । वाम् । नूनम् । अश्विना । युवाकुः । हुवे । यत् । वाम् । सुते । माध्वी इति । वसुऽयुः ।

आ । वाम् । वहन्तु । स्थविरासः । अश्वाः । पिबाथः । अस्मे इति । सुऽसुता । मधूनि ॥४

अवोः । वाम् । नूनम् । अश्विना । युवाकुः । हुवे । यत् । वाम् । सुते । माध्वी इति । वसुऽयुः ।

आ । वाम् । वहन्तु । स्थविरासः । अश्वाः । पिबाथः । अस्मे इति । सुऽसुता । मधूनि ॥४

हे "अश्विना अश्विनौ "अवोः रक्षित्रोर्युवाभ्यां "युवाकुः युवां कामयमानोऽहं "नूनम् अत्र स्वभूतो भवामीति शेषः । "यत् यस्मात् हे "माध्वी मधुरस्य सोमस्यार्हौ मधुविद्यासंबन्धिनौ वा “वां युवां "सुते अभिषुते सोमे "वसूयुः वसुकामः "हुवे स्तौमि अतो वां स्वभूतः। "वां युवाम् “आ “वहन्तु । के। “स्थविरासः स्थूलाः प्रवृद्धाः “अश्वाः। एतयोरतिप्रवृद्धत्वाच्छीघ्रगतेरपेक्षितत्वाच्च स्थविरैरेव भाष्यम् । आगमनानन्तरम् "अस्मे अस्माभिः "सुषुता सुष्ठ्वभिषुतानि “मधूनि मधुररसान् "पिबाथः पिबतम् ॥

प्राचीं॑मु देवाश्विना॒ धियं॒ मेऽमृ॑ध्रां सा॒तये॑ कृतं वसू॒युं ।

विश्वा॑ अविष्टं॒ वाज॒ आ पुरं॑धी॒स्ता नः॑ शक्तं शचीपती॒ शची॑भिः ॥५

प्राची॑म् । ऊं॒ इति॑ । दे॒वा॒ । अ॒श्वि॒ना॒ । धिय॑म् । मे॒ । अमृ॑ध्राम् । सा॒तये॑ । कृ॒त॒म् । व॒सु॒ऽयुम् ।

विश्वाः॑ । अ॒वि॒ष्ट॒म् । वाजे॑ । आ । पुर॑म्ऽधीः । ता । न॒ः । श॒क्त॒म् । श॒ची॒प॒ती॒ इति॑ शचीऽपती । शची॑भिः ॥५

प्राचीम् । ऊं इति । देवा । अश्विना । धियम् । मे । अमृध्राम् । सातये । कृतम् । वसुऽयुम् ।

विश्वाः । अविष्टम् । वाजे । आ । पुरम्ऽधीः । ता । नः । शक्तम् । शचीपती इति शचीऽपती । शचीभिः ॥५

हे “अश्विना अश्विनौ “देवा देवौ युवां “प्राचीम् ऋज्वीम् “अमृध्राम् अहिंसितां “वसूयुं धनमिच्छन्तीं “मे मम “धियं बुद्धिं स्तुतिं कर्म वा “सातये लाभायोचितां “कृतं कुरुतम् । किंच “वाजे “आ संग्रामेऽपि “विश्वा: “पुरंधीः अस्मदीया बुद्धीः “अविष्टं रक्षतम् । हे “शचीपती । शचीति कर्मनाम । कर्मणां पालकौ “ता तौ युवां “शचीभिः. अस्मदीयैः स्तुत्यादिरूपैः कर्मभिः “नः अस्मान् “शक्तं प्रयच्छतं धनमिति शेषः ॥ ॥ १२ ॥

अ॒वि॒ष्टं धी॒ष्व॑श्विना न आ॒सु प्र॒जाव॒द्रेतो॒ अह्र॑यं नो अस्तु ।

आ वां॑ तो॒के तन॑ये॒ तूतु॑जानाः सु॒रत्ना॑सो दे॒ववी॑तिं गमेम ॥६

अ॒वि॒ष्टम् । धी॒षु । अ॒श्वि॒ना॒ । न॒ः । आ॒सु । प्र॒जाऽव॑त् । रेतः॑ । अह्र॑यम् । न॒ः । अ॒स्तु॒ ।

आ । वा॒म् । तो॒के । तन॑ये । तूतु॑जानाः । सु॒ऽरत्ना॑सः । दे॒वऽवी॑तिम् । ग॒मे॒म॒ ॥६

अविष्टम् । धीषु । अश्विना । नः । आसु । प्रजाऽवत् । रेतः । अह्रयम् । नः । अस्तु ।

आ । वाम् । तोके । तनये । तूतुजानाः । सुऽरत्नासः । देवऽवीतिम् । गमेम ॥६

हे “अश्विना अश्विनौ “नः अस्मान् “आसु “धीषु एषु कर्मसु “अविष्टं रक्षतम् । “नः अस्मभ्यम् “अह्रयम् अक्षीणं “प्रजावत् पुत्राद्युपेतं पुत्रोत्पादनसमर्थं “रेतः “अस्तु । “वां युवयोरनुग्रहाल्लब्धे “तोके पुत्रे “तनये तत्पुत्रादौ च “तुतुजानाः अभिमतं धनं प्रयच्छन्तः

“सुरत्नासः शोभनधनाश्च सन्तः "देववीतिं देवानां वीतिः प्राप्तिर्यस्मिंस्तादृशं यज्ञम् “आ “गमेम आगच्छेम ।।

ए॒ष स्य वां॑ पूर्व॒गत्वे॑व॒ सख्ये॑ नि॒धिर्हि॒तो मा॑ध्वी रा॒तो अ॒स्मे ।

अहे॑ळता॒ मन॒सा या॑तम॒र्वाग॒श्नंता॑ ह॒व्यं मानु॑षीषु वि॒क्षु ॥७

ए॒षः । स्यः । वा॒म् । पू॒र्व॒गत्वा॑ऽइव । सख्ये॑ । नि॒ऽधिः । हि॒तः । मा॒ध्वी॒ इति॑ । रा॒तः । अ॒स्मे इति॑ ।

अहे॑ळता । मन॑सा । आ । या॒त॒म् । अ॒र्वाक् । अ॒श्नन्ता॑ । ह॒व्यम् । मानु॑षीषु । वि॒क्षु ॥७

एषः । स्यः । वाम् । पूर्वगत्वाऽइव । सख्ये । निऽधिः । हितः । माध्वी इति । रातः । अस्मे इति ।

अहेळता । मनसा । आ । यातम् । अर्वाक् । अश्नन्ता । हव्यम् । मानुषीषु । विक्षु ॥७

“एषः पुरतो दीयमानः “स्यः सः युवयोः प्रियत्वेन प्रसिद्धः सोमो हे “माध्वी मधुप्रियावश्विनौ “वां युवयोः पुरतः “निधिः निधिस्थानीयः “हितः स्थापितः “अस्मे अस्माभिः “रातः दत्तः संकल्पितः संनिहितः । किमिव । “सख्ये सख्यार्थं “पूर्वगत्वेव पुरतो गन्ता दूत इव । स यथा प्रियं जनयन स्वामिनः पुरतो वर्तते तद्वदित्यर्थः । यस्मादेवं तस्मात् “अहेळता अक्रुध्यता “मनसा अनुग्रहयुक्तेन चेतसा “अर्वाक् अस्मदभिमुखम् “आ "यातम् आगच्छतम् । “अश्नन्ता “हव्यं हविः सोमादिकमश्नन्तावभ्यवहरन्तौ । कुत्र । “मानुषीषु “विक्षु मनुष्यरूपासु प्रजासु वर्तमानम् ॥

एक॑स्मि॒न्योगे॑ भुरणा समा॒ने परि॑ वां स॒प्त स्र॒वतो॒ रथो॑ गात् ।

न वा॑यंति सु॒भ्वो॑ दे॒वयु॑क्ता॒ ये वां॑ धू॒र्षु त॒रणं॑यो॒ वहं॑ति ॥८

एक॑स्मिन् । योगे॑ । भु॒र॒णा॒ । स॒मा॒ने । परि॑ । वा॒म् । स॒प्त । स्र॒वतः॑ । रथः॑ । गा॒त् ।

न । वा॒य॒न्ति॒ । सु॒ऽभ्वः॑ । दे॒वऽयु॑क्ताः । ये । वा॒म् । धू॒ःऽसु । त॒रणं॑यः । वहं॑न्ति ॥८

एकस्मिन् । योगे । भुरणा । समाने । परि । वाम् । सप्त । स्रवतः । रथः । गात् ।

न । वायन्ति । सुऽभ्वः । देवऽयुक्ताः । ये । वाम् । धूःऽसु । तरणयः । वहन्ति ॥८

हे "भुरणा सर्वस्य भर्तारौ युवयोः “एकस्मिन् “समाने उभयसाधारणे “योगे अस्मद्विषये सति “वां युवयोः “रथः “सप्त “स्रवतः सर्पणस्वभावाः सप्तसंख्याका वा गङ्गाद्याः “परि “गात् परिगच्छति । शीघ्रमागच्छतीत्यर्थः। तद्रथानुकूलाः “सुभ्वः सुभवनाः “देवयुक्ताः देवाभ्यां युवाभ्यां युक्ता अश्वाः शीघ्रगमने “न “वायन्ति न शुष्यन्ति न श्राम्यन्ते । "ये अश्वाः “वां “धूर्षु रथस्य “तरणयः तारकाः शीघ्रगन्तारः “वहन्ति युवां ते न वायन्तीति ।

अ॒स॒श्चता॑ म॒घवं॑द्भ्यो॒ हि भू॒तं ये रा॒या मं॑घ॒देयं॑ जु॒नंति॑ ।

प्र ये बंधुं सूनृताभिस्तिरंते गव्यां पृंचंतो अश्व्यां मघानिं ॥९

असश्चतां । मघवत्ऽभ्यः । हि । भूतम् । ये । राया । मघऽदेयम् । जुनन्तिं ।

प्र । ये । बन्धुंम् । सूनृताभिः । तिरन्तें । गव्यां । पृञ्चन्तः । अश्व्यां । मघानिं ॥९

असश्चता । मघवत्ऽभ्यः । हि । भूतम् । ये । राया । मघऽदेयम् । जुनन्ति ।

प्र । ये । बन्धुम् । सूनृताभिः । तिरन्ते । गव्या । पृञ्चन्तः । अश्व्या । मघानि ॥९

“असश्चता कुत्राप्यसज्यमानी युवां मघवद्भ्यः धनवद्भ्यो हविष्मद्भ्यो यजमानेभ्यस्तेषामर्थाय “भूतं “हि भवतम् । तेभ्य एवानुरक्तौ भवतम् । अनुग्राह्या एव विशेष्यन्ते। “ये “राया धनेन निमित्तेन राया युक्ता वा “मघदेयं दातव्यं मघं धनं हविर्लक्षणं वा “जुनन्ति प्रेरयन्ति यच्छन्ति । “ये च “बन्धुम् । स्नेहेन बध्नातीति बन्धुः । तं स्वसंबन्धिनम् । अथदा फलेन बध्नातीति बन्धुरध्वर्य्वादिः । तं “सूनृताभिः प्रियसत्यात्मिकाभिर्वाग्भिः “प्र “तिरन्ते प्रवर्धयन्ति । प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्धनार्थः । किं कुर्वन्तः । “गव्या गोरूपाणि “अश्व्या अश्वरूपाणि च “मघानि धनानि “पृञ्चन्तः अर्थिभ्यः प्रयच्छन्तः । तेभ्यो मघवद्भ्यो भूतमिति ।।

नू मे हवमा शृंणुतं युवाना यासिष्टं वर्तिरंश्विनाविरांवत् ।

धत्तं रत्नांनि जरंतं च सूरीन्यूयं पांत स्वस्तिभिः सदां नः ॥१०

नु । मे । हवंम् । आ । शृणुतम् । युवाना । यासिष्टम् । वर्तिः । अश्विनौ । इराऽवत् ।

धत्तम् । रत्नांनि । जरंतम् । च । सूरीन् । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदां । नः ॥१०

नु । मे । हवम् । आ । शृणुतम् । युवाना । यासिष्टम् । वर्तिः । अश्विनौ । इराऽवत् ।

धत्तम् । रत्नानि । जरतम् । च । सूरीन् । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥१०

हे "युवाना नित्ययौवनौ "नु अद्य युवां “मे हवम् अस्मदीयां स्तुतिम् “आ “शृणुतम् । श्रुत्वा च हे “अश्विनौ “इरावत् हविर्युक्तं “वर्तिः गृहं “यासिष्टम् आगच्छतम् । आगत्य च “रत्नानि रमणीयानि धनानि “धत्तं दत्तम् । “सूरीन् स्तोतॄन् "जरतं वर्धयतम् । धातूनामनेकार्थत्वात् । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ॥ १३ ॥

मण्डल ७

ऋग्वेदः सूक्तं ७.६८

दे. अश्विनौ। विराट्, ८-९ त्रिष्टुप्।

आ शुभ्रा यातमश्विना स्वश्वा गिरो दस्रा जुजुषाणा युवाकोः ।

हव्यानि च प्रतिभृता वीतं नः ॥१॥

प्र वामन्धांसि मद्यान्यस्थुररं गन्तं हविषो वीतये मे ।

तिरो अर्यो हवनानि श्रुतं नः ॥२॥

प्र वां रथो मनोजवा इयर्ति तिरो रजांस्यश्विना शतोतिः ।

अस्मभ्यं सूर्यावसू इयानः ॥३॥

अयं ह यद्वां देवया उ अद्रिरूर्ध्वो विवक्ति सोमसुद्युवभ्याम् ।

आ वल्गू विप्रो ववृतीत हव्यैः ॥४॥

चित्रं ह यद्वां भोजनं न्वस्ति न्यत्रये महिष्वन्तं युयोतम् ।

यो वामोमानं दधते प्रियः सन् ॥५॥

उत त्यद्वां जुरते अश्विना भूच्च्यवानाय प्रतीत्यं हविर्दे ।

अधि यद्वर्प इतऊति धत्थः ॥६॥

उत त्यं भुज्युमश्विना सखायो मध्ये जहुर्दुरेवासः समुद्रे ।

निरीं पर्षदरावा यो युवाकुः ॥७॥

वृकाय चिज्जसमानाय शक्तमुत श्रुतं शयवे हूयमाना ।

यावघ्न्यामपिन्वतमपो न स्तर्यं चिच्छक्त्यश्विना शचीभिः ॥८॥

एष स्य कारुर्जरते सूक्तैरग्रे बुधान उषसां सुमन्मा ।

इषा तं वर्धदघ्न्या पयोभिर्यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥९॥

सायणभाष्यम्

'आ शुभा यातम्' इति नवर्चं त्रयोदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षमाश्विनम् । आदितः सप्त विराजोऽष्टमीनवम्यौ त्रिष्टुभौ । अनुक्रम्यते च--- आ शुभ्रा नव सप्ताद्या विराजः' इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

आ शुंभ्रा यातमश्विना॒ स्वश्वा॒ गिरों दस्रा जुजुषा॒णा यु॒वाकोः॑ ।

ह॒व्यानिं च॒ प्रतिंभृता वी॒तं नः॑ ॥१

आ । शु॒भ्रा॒ । या॒त॒म् । अ॒श्वि॒ना॒ । सु॒ऽअश्वा॑ । गिरः॑ । द॒स्रा॒ । जु॒जु॒षा॒णा । यु॒वाकोः॑ ।

ह॒व्यानिं । च॒ । प्रतिंऽभृता । वी॒तम् । न॒ः ॥१

आ । शुभ्रा । यातम् । अश्विना । सुऽअश्वा । गिरः । दस्रा । जुजुषाणा । युवाकोः ।

हव्यानि । च । प्रतिऽभृता । वीतम् । नः ॥१

हे "शुभ्रा दीप्तौ "स्वश्वा शोभनाश्वौ हे "अश्विना अश्विनौ "आ "यातम् अस्मद्यज्ञमागच्छतम् । "दस्रा शत्रूणामुपक्षपयितारौ युवां "युवाकोः युवां कामयमानस्य मम "गिरः स्तुतीः "जुजुषाणा सेवमानौ भवतमिति शेषः । न केवलं स्तुतिं किंतु नः अस्मदीयानि "प्रतिभृता संभृतानि "हव्यानि हवींषि "च "वीतं भक्षयतम् ॥

प्र वा॒मंधाँसि॒ मद्या॑न्यस्थु॒ररं॑ गंतं ह॒विषो॑ वी॒तये॑ मे ।

ति॒रो अ॒र्यो हव॑नानि श्रु॒तं नः॑ ॥२

प्र । वा॒म् । अन्धाँसि । मद्या॑नि । अ॒स्थु॒ः । अर॑म् । ग॒न्त॒म् । ह॒विषः॑ । वी॒तये॑ । मे॒ ।

ति॒रः । अ॒र्यः । हव॑नानि । श्रु॒तम् । न॒ः ॥२

प्र । वाम् । अन्धांसि । मद्यानि । अस्थुः । अरम् । गन्तम् । हविषः । वीतये । मे ।

तिरः । अर्यः । हवनानि । श्रुतम् । नः ॥२

हे अश्विनौ “वां युवाभ्यां “मद्यानि मदजनकानि “अन्धांसि सोमलक्षणान्यन्नानि “प्र “अस्थुः प्रास्थिषत । गृहीतान्यासन्नित्यर्थः । अतो युवां “मे मम “हविषः “वीतये पानाय “अरम् अत्यर्थं शीघ्रं “गन्तम् आगच्छतम् । “अर्यः अरेरस्मद्विरोधिनः “हवनानि “तिरः तिरस्कृत्य “नः । अस्मदाह्वानमित्यर्थः। तत् “श्रुतं शृणुतम् । श्रुतमित्यस्य वाक्यादित्वादनिघातः ॥

प्र वा॒ं रथो॒ मनो॑जवा इयर्ति ति॒रो रजाँ॑स्यश्विना श॒तोतिः॑ ।

अ॒स्मभ्यँ॑ सूर्यावसू इया॒नः ॥३

प्र । वा॒म् । रथः॑ । मनः॑ऽजवाः । इ॒य॒र्ति॒ । ति॒रः । रजाँ॑सि । अ॒श्वि॒ना॒ । श॒तऽऊ॑तिः ।

अ॒स्मभ्य॑म् । सू॒र्या॒व॒सू॒ इति॑ । इ॒या॒नः ॥३

प्र । वाम् । रथः । मनःऽजवाः । इयर्ति । तिरः । रजांसि । अश्विना । शतऽऊतिः ।

अस्मभ्यम् । सूर्यावसू इति । इयानः ॥३

हे सूर्यावसू सूर्यायाः सह रथे वसन्तौ “वां युवयोः “रथः अस्मभ्यम् अस्मदर्थम् “इयानः याच्यमानः सन् “इयर्ति । आगच्छत्यस्मद्यज्ञम् । अथवा वां प्रेरयति गमनाय । कीदृशो रथः । “मनोजवाः मनोवेगः “शतोतिः अपरिमितास्मद्विषयरक्षणः । किं कुर्वन् । “रजांसि लोकान् “तिरः तिरस्कृत्यातिक्रम्य इयर्तीति ॥

अ॒यं ह॒ यद्वाँ॑ देव॒या उ॒ अद्रि॑रू॒र्ध्वो विव॑क्ति सोम॒सुद्यु॒वभ्याँ॑ ।

आ व॒ल्गू विप्रो॑ ववृतीत ह॒व्यैः ॥४

अ॒यम् । ह॒ । यत् । वा॒म् । दे॒व॒ऽयाः । उ॒ इति॑ । अद्रिः॑ । ऊ॒र्ध्वः । विव॑क्ति । सो॒म॒ऽसुत् । यु॒वऽभ्या॑म् ।

आ । व॒ल्गू इति॑ । विप्रः॑ । व॒वृ॒ती॒त॒ । ह॒व्यैः ॥४

अयम् । ह । यत् । वाम् । देवऽयाः । ऊं इति । अद्रिः । ऊर्ध्वः । विवक्ति । सोमऽसुत् । युवऽभ्याम् ।

आ । वल्गू इति । विप्रः । ववृतीत । हव्यैः ॥४

“यत् यदा “वां युवां प्रति "देवयाः देवौ युवां कामयमानः । “उ इति पूरणः । “अयम् “अद्रिः अभिषवग्रावा "सोमसुत् सोममभिषुण्वन् “युवभ्यां युवाभ्यामर्थायाभिषुण्वन्निति संबन्धः। एवं कुर्वन् “ऊर्ध्वः उन्नतः सन् “विवक्ति उच्चैः शब्दयति तदानीं “वल्गू सुन्दरौ युवां “विप्रः मेधावी यजमानः "हव्यैः हविर्भिः “आ “ववृतीत आवर्तयति ।।।

चि॒त्रं ह॒ यद्वां॒ भोज॑नं॒ न्वस्ति॒ न्यत्र॑ये॒ महि॑ष्वंतं युयोतं ।

यो वा॑मो॒मानं॒ दध॑ते प्रि॒यः सन् ॥५

चि॒त्रम् । ह॒ । यत् । वा॒म् । भोज॑नम् । नु । अस्ति॑ । नि । अत्र॑ये । महि॑ष्वन्तम् । यु॒यो॒त॒म् ।

यः । वा॒म् ।ओ॒मान॑म् । दध॑ते । प्रि॒यः । सन् ॥५

चित्रम् । ह । यत् । वाम् । भोजनम् । नु । अस्ति । नि । अत्रये । महिष्वन्तम् । युयोतम् ।

यः । वाम् । ओमानम् । दधते । प्रियः । सन् ॥५

हे अश्विनौ “वां युवयोः “चित्रं चायनीयं यत् "भोजनं धनम् “अस्ति “ह अस्ति खलु । “नु इति पूरणः । तदस्मभ्यं दत्तमित्यर्थः । अथ तयोः स्तुतिः । “अत्रये एतन्नामकादृषेः । पञ्चम्यर्थे चतुर्थी। तस्मात् “महिष्वन्तम् ऋबीसं “नि “युयोतं पृथक्कुरुतम् । “यः अत्रिः “प्रियः “सन् स्तोतृत्वाद्युवाभ्यां प्रियभूतः सन् युवाभ्यामेव कृतम् “ओमानं रक्षणं सुखं दधते धारयति ।। ॥१४॥

उ॒त त्यद्वां॑ जु॒रते॑ अ॑श्विना भू॒च्च्यवा॑नाय प्र॒तीत्यं॑ हवि॒र्दे ।

अधि॒ यद्वर्प॑ इ॒तऊं॑ति ध॒त्थः ॥६

उ॒त । त्यत् । वा॒म् । जु॒रते । अ॒श्वि॒ना॒ । भू॒त् । च्यवा॑नाय । प्र॒तीत्य॑म् । ह॒वि॒ःऽदे ।

अधि॑ । यत् । वर्पः॑ । इ॒तःऽऊं॑ति । ध॒त्थः ॥६

उत । त्यत् । वाम् । जुरते । अश्विना । भूत् । च्यवानाय । प्रतीत्यम् । हविःऽदे ।

अधि । यत् । वर्पः । इतःऽऊति । धत्थः ॥६

“उत अपि च हे “अश्विना अश्विनौ "वां युवयोः कर्म कुर्वते "जुरते जूर्णाय 'हविर्दे हविर्दात्रे “च्यवानाय एतन्नामकाय महर्षये “त्यत् तत् "प्रतीत्यं प्रतिगमनं तस्य रूपस्य प्रत्याप्त्यै “भूत् अभूत् । किं तदिति । “यद्वर्पः रूपम् इतऊति इतोगमनाख्यं मृत्योः सकाशादितःप्राप्तिरूपम् “अधि “धत्थः अध्यधत्तम् । ‘युवं च्यवानमश्विना जरन्तं पुनर्युवानं चक्रथुः शचीभिः' (ऋ. सं. १. ११७. १३) इत्यादिषु च्यवानस्य युवयोर्नवीकरणं प्रसिद्धम् ॥

उ॒त त्यं भु॒ज्युम॑श्विना॒ सखा॑यो॒ मध्ये॑ जहुर्दु॒रेवा॑सः समु॒द्रे ।

निरीं॑ पर्ष॒दरा॑वा॒ यो यु॒वाकुः॑ ॥७

उ॒त । त्यम् । भु॒ज्युम् । अ॒श्वि॒ना॒ । सखा॑यः । मध्ये॑ । ज॒हुः॒ । दुः॒ऽएवा॑सः । स॒मु॒द्रे ।

निः । ई॒म् । प॒र्ष॒त् । अरा॑वा । यः । यु॒वाकुः॑ ॥७

उत । त्यम् । भुज्युम् । अश्विना । सखायः । मध्ये । जहुः । दुःऽएवासः । समुद्रे ।

निः । ईम् । पर्षत् । अरावा । यः । युवाकुः ॥७

“उत अपि च “त्यं तं “भुज्युम् एतन्नामानं "समुद्रे “मध्ये समुद्रोदकस्य मध्ये "सखायः भुज्युसखिभूताः "दुरेवासः दुष्टगमनाः “जहुः त्यक्तवन्तः । "ईम् एनं समुद्रमध्ये क्षिप्तं “निः “पर्षत् निरपारयतम् । “यः भुज्युः “युवाकुः युवां कामयिता “अरावा अरणवानभिगन्ता च तमेनं निरपारयतम् ।अत्राश्विनेषु सूक्तेषु कथाः सूच्यन्ते । अत्रिभुज्य्वादीनामग्निजलादिभ्यो रक्षणरूपास्ताः सर्वा महता प्रपञ्चेनास्माभिः ‘नासत्याभ्यां बर्हिरिव' (ऋ. सं. १. ११६. १) इत्यत्र प्रपञ्चिताः । तास्तत्र द्रष्टव्याः ॥

वृका॑य चि॒ज्जस॑मानाय शक्तमु॒त श्रु॑तं श॒यवे॑ हू॒यमा॑ना ।

याव॒घ्न्यामपि॑न्वतम॒पो न स्त॒र्यं॑ चिच्छ॒क्त्य॑श्विना॒ शची॑भिः ॥८

वृका॑य । चि॒त् । जस॑मानाय । श॒क्त॒म् । उ॒त । श्रु॒त॒म् । श॒यवे॑ । हू॒यमा॑ना ।

यौ । अ॒घ्न्याम् । अपि॑न्वतम् । अ॒पः । न । स्त॒र्य॑म् । चि॒त् । श॒क्ती । अ॒श्वि॒ना॒ । शची॑भिः ॥८

वृकाय । चित् । जसमानाय । शक्तम् । उत । श्रुतम् । शयवे । हूयमाना ।

यौ । अघ्न्याम् । अपिन्वतम् । अपः । न । स्तर्यम् । चित् । शक्ती । अश्विना । शचीभिः ॥८

“वृकाय धनादात्रे । अभिलषत इत्यर्थः । “चित् इति पूरणः । अथवा परेभ्यो धनानि प्रयच्छते । यद्वा । वृकाय वृकवद्धिंसकाय । एतन्नामकाय “जसमानाय कर्मभिरुपक्षीयमाणायर्षये “शक्तम् अभिमतं धनमदत्तम् । शकेर्दानार्थस्य लुङयेतद्रूपम् । अडभावश्छान्दसः । “उत अपि च “शयवे एतन्नामकायर्षये “हूयमाना आहूयमानौ युवां “श्रुतम् अशृणुतम् । “यौ युवाम् “अघ्न्यां गाम् “अपिन्वतम् अपूरयतं क्षीरेण “अपो “न अद्भिरिव नदीम् । तां यथोदकेन पूरयतस्तद्वत् । कीदृशीमघ्न्याम् । “स्तर्यं “चित् स्तरीमपि निवृत्तप्रसवां वृद्धामपि “शक्ती शक्त्या सामर्थ्येन दोहनलक्षणेन युक्तां कृत्वा "शचीभिः युष्मदीयैः कर्मभिर्हे अश्विनाविति । ‘शयवे चिन्नासत्या शचीभिर्जसुरये स्तर्यं पिप्यथुर्गाम्' (ऋ. सं. १. ११६. २२) इत्यादि ह्युक्तम् ॥

ए॒ष स्य का॒रुर्ज॑रते सू॒क्तैरग्रे॑ बुधा॒न उ॒षसा॑ सु॒मन्मा॑ ।

इ॒षा तं व॑र्धद॒घ्न्या पयो॑भिर्यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभिः॒ सदा॑ नः ॥९

ए॒षः । स्यः । का॒रुः । ज॒र॒ते॒ । सु॒ऽउ॒क्तैः । अग्रे॑ । बु॒धा॒नः । उ॒षसा॑म् । सु॒ऽमन्मा॑ ।

इ॒षा । तम् । व॒र्ध॒त् । अ॒घ्न्या । पयः॑ऽभिः । यू॒यम् । पा॒त॒ । स्व॒स्तिऽभिः॑ । सदा॑ । नः॒ ॥९

एषः । स्यः । कारुः । जरते । सुऽउक्तैः । अग्रे । बुधानः । उषसाम् । सुऽमन्मा ।

इषा । तम् । वर्धत् । अघ्न्या । पयःऽभिः । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥९

“एषः स्तोता “स्यः स प्रसिद्धो वसिष्ठः “कारुः स्तोता “उषसाम् “अग्रे प्रातःसवने “बुधानः बुध्यमानः “सुमन्मा शोभनमतिः सुष्टुतिर्वा "सूक्तैः "जरते स्तौति । “तम् “इषा अन्नेन “वर्धत् वर्धयतम् । वचनव्यत्ययः । “अघ्न्या अहन्तव्या गौश्च वर्धत् वर्धयतु । अथवैकमेव वाक्यम् । अघ्न्या गौर्वसिष्ठस्य प्रतिनियताग्निहोत्रार्था गौरिषान्नेन । घृतादिनेत्यर्थः। “पयोभिः च तं वसिष्ठं वर्धत् वर्धयतु । एवमात्मानं परोक्षेण निर्दिदेश । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ॥ १५ ॥

मण्डल ७

ऋग्वेदः सूक्तं ७.६९

ऋग्वेदः - मण्डल ७
← सूक्तं ७.६८ सूक्तं ७.६९ सूक्तं ७.७० →
मैत्रावरुणिर्वसिष्ठः।

दे. अश्विनौ। त्रिष्टुप्।

आ वां रथो रोदसी बद्बधानो हिरण्ययो वृषभिर्यात्वश्वैः ।
घृतवर्तनिः पविभी रुचान इषां वोळ्हा नृपतिर्वाजिनीवान् ॥१॥
स पप्रथानो अभि पञ्च भूमा त्रिवन्धुरो मनसा यातु युक्तः ।
विशो येन गच्छथो देवयन्तीः कुत्रा चिद्याममश्विना दधाना ॥२॥
स्वश्वा यशसा यातमर्वाग्दस्रा निधिं मधुमन्तं पिबाथः ।
वि वां रथो वध्वा यादमानोऽन्तान्दिवो बाधते वर्तनिभ्याम् ॥३॥
युवोः श्रियं परि योषावृणीत सूरो दुहिता परितक्म्यायाम् ।
यद्देवयन्तमवथः शचीभिः परि घ्रंसमोमना वां वयो गात् ॥४॥
यो ह स्य वां रथिरा वस्त उस्रा रथो युजानः परियाति वर्तिः ।
तेन नः शं योरुषसो व्युष्टौ न्यश्विना वहतं यज्ञे अस्मिन् ॥५॥
नरा गौरेव विद्युतं तृषाणास्माकमद्य सवनोप यातम् ।
पुरुत्रा हि वां मतिभिर्हवन्ते मा वामन्ये नि यमन्देवयन्तः ॥६॥

युवं भुज्युमवविद्धं समुद्र उदूहथुरर्णसो अस्रिधानैः ।
पतत्रिभिरश्रमैरव्यथिभिर्दंसनाभिरश्विना पारयन्ता ॥७॥
नू मे हवमा शृणुतं युवाना यासिष्टं वर्तिरश्विनाविरावत् ।
धत्तं रत्नानि जरतं च सूरीन्यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥८॥

सायणभाष्यम्

'आ वां रथः' इत्यष्टर्चं चतुर्दशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमाश्विनम् । अनुक्रम्यते च - 'आ वां रथोऽष्टौ ' इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्विनियोग उक्तः ॥

आ वा॒ं रथो॒ रोद॑सी बद्बधा॒नो हि॑र॒ण्ययो॒ वृष॑भिर्या॒त्वश्वैः॑ ।

घृ॒तव॑र्तनिः प॒विभीं॑ रुचा॒न इ॒षां वो॒ळ्हा नृ॒पति॑र्वा॒जिनी॑वान् ॥१

आ । वा॒म् । रथः॑ । रोद॑सी॒ इति॑ । ब॒द्ब॒धा॒नः । हि॒र॒ण्ययः॑ । वृष॑ऽभिः । या॒तु॒ । अश्वैः॑ ।

घृ॒तऽव॑र्तनिः । प॒विऽभिः॑ । रु॒चा॒नः । इ॒षाम् । वो॒ळ्हा । नृ॒ऽपतिः॑ । वा॒जिनी॑ऽवान् ॥१

आ । वाम् । रथः । रोदसी इति । बद्बधानः । हिरण्ययः । वृषऽभिः । यातु । अश्वैः ।

घृतऽवर्तनिः । पविऽभिः । रुचानः । इषाम् । वोळ्हा । नृऽपतिः । वाजिनीऽवान् ॥१

हे अश्विनौ "वां "रथः "वृषभिः युवभिः "अश्वैः युक्तः सन् "आ "यातु यज्ञमस्मदीयम् । कीदृशो रथः । रथो विशेष्यते । "रोदसी द्यावापृथिव्यौ "बद्बधानः बाधमानः "हिरण्ययः हिरण्मयः "घृतवर्तनिः घृतमुदकं वर्तन्यां यस्य तादृशः "पविभिः रथनेमिभिर्मधुपात्रैर्वा "रुचानः दीप्यमानः "इषां "वोळ्हा यजमानैर्दत्तानां हविषां वाहको दातव्यानां वान्नानां वोळ्हा "नृपतिः नृणां यजमानानां स्वामी "वाजिनीवान् अन्नवान् ।।

स प॑प्रथा॒नो अ॒भि पंच॒ भूमा॑ त्रिवं॑धु॒रो मन॒सा या॑तु यु॒क्तः ।

विशो॒ येन॒ गच्छ॑थो देव॒यंती॒ः कुत्रा॑ चि॒द्याम॑मश्विना॒ दधा॑ना ॥२

सः । प॒प्र॒था॒नः । अ॒भि । पञ्च॑ । भूम॑ । त्रि॒ऽव॒न्धु॒रः । मन॑सा । आ । या॒तु॒ । यु॒क्तः ।

विशः॑ । येन॑ । गच्छ॑थः । दे॒व॒ऽयन्तीः॑ । कुत्र॑ । चि॒त् । याम॑म् । अ॒श्वि॒ना॒ । दधा॑ना ॥२

सः । पप्रथानः । अभि । पञ्च । भूम । त्रिऽवन्धुरः । मनसा । आ । यातु । युक्तः ।

विशः । येन । गच्छथः । देवऽयन्तीः । कुत्र । चित् । यामम् । अश्विना । दधाना ॥२

"सः रथः “पञ्च “भूम भूतानि सर्वप्राणिनः “पप्रथानः प्रथमानः “त्रिवन्धुरः । वन्धुरमुच्चावचं सारथ्यवस्थानं काष्ठमयम् । तादृशैस्त्रिभिर्युक्तः "मनसा अस्मत्स्तुत्या “युक्तः "अभि “आ “यातु । “येन रथेन “देवयन्तीः “विशः यजमानान् प्रति गच्छथः । हे “अश्विना अश्विनौ “कुत्र “चित् यत्र क्वापि “यामं गमनं “दधाना धारयन्तौ येन विशो गच्छथः स यात्विति ॥

स्वश्वा॑ य॒शसा या॑तम॒र्वाग्दस्रा॑ नि॒धिं मधु॑मंतं पिबाथः ।

वि वां॒ रथो॑ व॒ध्वा॒३॒ याद॑मा॒नोऽंतां॑दि॒वो बा॑धते वर्त॒निभ्या॑ ॥३

सु॒ऽअश्वा॑ । य॒शसा॑ । आ । या॒त॒म् । अ॒र्वाक् । दस्रा॑ । नि॒ऽधिम् । मधु॑ऽमन्तम् । पि॒बा॒थ॒ः ।

वि । वा॒म् । रथः॑ । व॒ध्वा॑ । याद॑मानः । अन्ता॑न् । दि॒वः । बा॒ध॒ते॒ । व॒र्त॒निऽभ्यां॑म् ॥३

सुऽअश्वा । यशसा । आ । यातम् । अर्वाक् । दस्रा । निऽधिम् । मधुऽमन्तम् । पिबाथः ।

वि । वाम् । रथः । वध्वा । यादमानः । अन्तान् । दिवः । बाधते । वर्तनिऽभ्याम् ॥३

हे देवौ “स्वश्वा शोभनाश्वेन "यशसा च "अर्वाक् अस्मदभिमुखं "यातम् आगच्छतम् । हे “दस्रा शत्रूणामुपक्षपयितारौ "मधुमन्तं मधुररसोपेतं “निधिं निधिवन्निहितं सोमं “पिबाथः पिबतम् । “वां युवयोः “रथः “वध्वा सूर्यया सह “यादमानः गन्तव्यान् प्रति गच्छन् । गमयन्नित्यर्थः । एवं कुर्वन् “वर्तनिभ्यां स्वचक्राभ्यां “दिवः “अन्तान् पर्यन्तप्रदेशान् बाधते शीघ्रगमनेन पीडयति ॥

यु॒वोः श्रिय॒ं परि॒ योषा॑वृणीत॒ सूरो॑ दुहि॒ता परि॑तक्म्यायां ।

यद्दे॑व॒यंत॒मव॑थ॒ः शची॑भि॒ः परि॑ घ्रं॒समो॒मना॑ वां॒ वयो॑ गात् ॥४

यु॒वोः । श्रिय॑म् । परि॑ । योषा॑ । अ॒वृ॒णी॒त॒ । सूरः॑ । दु॒हि॒ता । परि॑ऽतक्म्यायाम् ।

यत् । दे॒व॒ऽयन्त॑म् । अव॑थः । शची॑भिः । परि॑ । घ्रं॒सम् । ओ॒मना॑ । वा॒म् । वयः॑ । गा॒त् ॥४

युवोः । श्रियम् । परि । योषा । अवृणीत । सूरः । दुहिता । परिऽतक्म्यायाम् ।

यत् । देवऽयन्तम् । अवथः । शचीभिः । परि । घ्रंसम् । ओमना । वाम् । वयः । गात् ॥४

“युवोः युवयोः “श्रियम् । श्रयत इति श्री रथः । तं सेवामेव वा “योषा सर्वदा मिश्रयन्ती योषित् "सूरः सूर्यस्य “दुहिता “परि “अवृणीत । कदा। परितक्म्यायां रात्रौ परितस्तकनवति संग्रामे यज्ञे वा गन्तव्ये । किंच “यत् यदा “देवयन्तं देवकामं यजमानं यज्ञं वा “शचीभिः युवयोर्गमनादिलक्षणैः कर्मभिः “अवथः रक्षथः तदानीं “घ्रंसं दीप्तं “वयः अन्नं सोमादिलक्षणम् “ओमना अवनेन रक्षणेन निमित्तेन "वां “परि “गात् पर्यगात् ॥

यो ह स्य वां रथिरा वस्तं उस्रा रथों युजानः परियातिं वर्तिः ।

तेनं नः शं योरुषसो व्युंष्टौ न्यंश्विना वहतं यज्ञे अस्मिन् ॥५

यः । ह । स्यः । वाम् । रथिरा । वस्तें । उस्राः । रथः । युजानः । परिऽयातिं । वर्तिः ।

तेनं । नः । शम् । योः । उषसः । विऽउंष्टौ । नि । अश्विना । वहतम् । यज्ञे । अस्मिन् ॥५

यः । ह । स्यः । वाम् । रथिरा । वस्ते । उस्राः । रथः । युजानः । परिऽयाति । वर्तिः ।

तेन । नः । शम् । योः । उषसः । विऽउष्टौ । नि । अश्विना । वहतम् । यज्ञे । अस्मिन् ॥५

"यः रथः । "ह इति पूरणः । "स्यः स प्रसिद्धो रथो हे "रथिरा रथिनौ । मत्वर्थीयो रः। "उस्राः तेजांसि "वस्ते आच्छादयति । यश्च "रथः "युजानः अश्वैर्युक्तः सन् "वर्तिः मार्गं यजमानगृहं वा "परियाति परिगच्छति । "तेन रथेन हे "अश्विना अश्विनौ "नः अस्माकम् "अस्मिन् "यज्ञे "उषसो "व्युष्टौ प्रातःकाले "शं शमनाय पापानां "योः मिश्रणाय च सुखानां "नि "वहतं नितरां प्राप्नुतम् ॥

नरां गौरेवं विद्युतं तृषाणास्माकंमद्य सवनोपं यातं ।

पुरुत्रा हि वां मतिभिर्हवंते मा वांमन्ये नि यंमंदेवयंतः ॥६

नरां । गौराऽइंव । विऽद्युतंम् । तृषाणा । अस्माकंम् । अद्य । सवंना । उपं । यातम् ।

पुरुऽत्रा । हि । वाम् । मतिऽभिः । हवंन्ते । मा । वाम् । अन्ये । नि । यमन् । देवऽयन्तः ॥६

नरा । गौराऽइव । विऽद्युतम् । तृषाणा । अस्माकम् । अद्य । सवना । उप । यातम् ।

पुरुऽत्रा । हि । वाम् । मतिऽभिः । हवन्ते । मा । वाम् । अन्ये । नि । यमन् । देवऽयन्तः ॥६

हे "नरा नेतारावश्विनौ "गौरिव गौरा मृगीव "विद्युतं विशेषेण दीप्यमानं सोमं प्रति "तृषाणा तृष्णायुक्तौ "अद्य अस्माकं "सवना सवनानि "उप "यातम् उपागच्छतम् । "पुरुत्रा बहुषु यज्ञेषु "वां युवां यजमानाः "मतिभिः स्तुतिभिः "हवन्ते "हि स्तुवन्ति । अतः "वां युवाम् "अन्ये यष्टारः "देवयन्तः देवौ कामयमाना वां युवां "मा "नि "यमन् मा नियच्छन्तु ॥ ।

युवं भुज्युमवंविद्धं समुद्र उदूंहथुरर्णसो अस्रिंधानैः ।

पतत्रिभिंरश्रमैरंव्यथिभिंर्दंसनांभिरश्विना पारयंता ॥७

युवम् । भुज्युम् । अवंऽविद्धम् । समुद्रे । उत् । ऊहथुः । अर्णसः । अस्रिंधानैः ।

पतत्रिऽभिः । अश्रमैः । अव्यथिऽभिः । दंसनांभिः । अश्विना । पारयन्ता ॥७

युवम् । भुज्युम् । अवऽविद्धम् । समुद्रे । उत् । ऊहथुः । अर्णसः । अस्रिधानैः ।

पतत्रिऽभिः । अश्रमैः । अव्यथिऽभिः । दंसनाभिः । अश्विना । पारयन्ता ॥७

हे “अश्विना अश्विनौ "युवं “भुज्युम् एतन्नामकम् “अवविद्धं विक्षिप्तं सखिभिः “समुद्रे तन्मध्ये निमग्नम् “अर्णसः उदकात् "उदूहथुः । किं कुर्वन्ताविति तदुच्यते । “अस्रिधानैः अक्षीयमाणैः "अश्रमैः “अव्यथिभिः च "पतत्रिभिः पतनवद्भिर्गमनवद्भी रथे नियुक्तैरश्वैः “दंसनाभिः शारीरैः कर्मभिश्च “पारयन्ता पारयन्तौ समुद्रमर्णस उदूहथुरिति । ‘नासत्या भुज्युमूहथुः पतङ्गैः । (ऋ. सं. १. ११६. ४) इति ह्युक्तम् ॥

नू मे॒ हव॒मा शृ॑णुतं युवाना यासि॒ष्टं व॒र्तिर॑श्विना॒विरा॑वत् ।

ध॒त्तं रत्ना॑नि॒ जर॑तं च सू॒रीन्यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभिः॒ सदा॑ नः ॥८

नु । मे॒ । हव॑म् । आ । शृ॒णु॒त॒म् । यु॒वा॒ना॒ । या॒सि॒ष्टम् । व॒र्तिः । अ॒श्वि॒नौ॒ । इरा॑ऽवत् ।

ध॒त्तम् । रत्ना॑नि । जर॑तम् । च॒ । सू॒रीन् । यू॒यम् । पा॒त॒ । स्व॒स्तिऽभिः॑ । सदा॑ । नः॒ ॥८

नु । मे । हवम् । आ । शृणुतम् । युवाना । यासिष्टम् । वर्तिः । अश्विनौ । इराऽवत् ।

धत्तम् । रत्नानि । जरतम् । च । सूरीन् । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥८

‘नू मे हवम्' इत्यष्टमी सिद्धा ॥ ॥ १६ ॥

मण्डल ७

ऋग्वेदः सूक्तं ७.७०

ऋग्वेदः - मण्डल ७

← सूक्तं ७.६९ | सूक्तं ७.७० | सूक्तं ७.७१ →

मैत्रावरुणिर्वसिष्ठः।

दे. अश्विनौ। त्रिष्टुप्।

आ विश्ववाराश्विना गतं नः प्र तत्स्थानमवाचि वां पृथिव्याम् ।

अश्वो न वाजी शुनपृष्ठो अस्थादा यत्सेदथुर्ध्रुवसे न योनिम् ॥१॥

सिषक्ति सा वां सुमतिश्चनिष्ठातापि घर्मो मनुषो दुरोणे ।

यो वां समुद्रान्सरितः पिपर्त्येतग्वा चिन्न सुयुजा युजानः ॥२॥

यानि स्थानान्यश्विना दधाथे दिवो यह्वीष्वोषधीषु विक्षु ।

नि पर्वतस्य मूर्धनि सदन्तेषं जनाय दाशुषे वहन्ता ॥३॥

चनिष्टं देवा ओषधीष्वप्सु यद्योग्या अश्नवैथे ऋषीणाम् ।

पुरूणि रत्ना दधतौ न्यस्मे अनु पूर्वाणि चख्यथुर्युगानि ॥४॥

शुश्रुवांसा चिदश्विना पुरूण्यभि ब्रह्माणि चक्षाथे ऋषीणाम् ।

प्रति प्र यातं वरमा जनायास्मे वामस्तु सुमतिश्चनिष्ठा ॥५॥

यो वां यज्ञो नासत्या हविष्मान्कृतब्रह्मा समर्यो भवाति ।

उप प्र यातं वरमा वसिष्ठमिमा ब्रह्माण्यृच्यन्ते युवभ्याम् ॥६॥

इयं मनीषा इयमश्विना गीरिमां सुवृक्तिं वृषणा जुषेथाम् ।

इमा ब्रह्माणि युवयून्यग्मन्यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥७॥

सायणभाष्यम्

'आ विश्ववारा' इति सप्तर्चं पञ्चदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमाश्विनम् । अनुक्रम्यते च-- 'आ विश्ववारा सप्त' इति । प्रातरनुवाक आश्विनशस्त्रे च विनियोग उक्तः । आद्यस्तृचस्तृतीये छन्दोमे प्रउगशस्त्रे विनियुक्तः । विश्ववाराश्विना गतं नोऽयं सोम इन्द्र' (आश्व. श्रौ. ८. ११) इति सूत्रितत्वात् ॥

आ विंश्ववाराश्विना गतं नः॒ प्र तत्स्थानं॑मवाचि वां पृथि॒व्यां ।

अश्वो॒ न वा॒जी शु॒नपृं॑ष्ठो अस्था॒दा यत्से॒दथु॑र्ध्रु॒वसे॒ न योनिं॑ ॥१

आ । वि॒श्व॒ऽवा॒रा॒ । अ॒श्वि॒ना॒ । ग॒त॒म् । नः॒ । प्र । तत् । स्थानं॑म् । अ॒वा॒चि॒ । वा॒म् । पृ॒थि॒व्याम् ।

अश्वः॑ । न । वा॒जी । शु॒नऽपृं॑ष्ठः । अ॒स्था॒त् । आ । यत् । से॒दथुः॑ । ध्रु॒वसें॑ । न । योनिं॑म् ॥१

आ । विश्वऽवारा । अश्विना । गतम् । नः । प्र । तत् । स्थानम् । अवाचि । वाम् । पृथिव्याम् ।

अश्वः । न । वाजी । शुनऽपृष्ठः । अस्थात् । आ । यत् । सेदथुः । ध्रुवसे । न । योनिम् ॥१

हे “विश्ववारा सर्वैर्वरणीयौ “अश्विना अश्विनौ “नः अस्माकं यत् यं यागम् “आ “गतम् आगच्छतं “वां युवथोः तत्स्थानं “पृथिव्यां वेद्यां “प्र “अवाचि प्रोच्यते । तदर्थं “शुनपृष्ठः सुखकरपृष्ठभागः । अत्यन्तविपुलत्वात् आरूढानां सुखकरपृष्ठभाग इत्यर्थः। “वाजी वेगवान् “अश्वः “अस्थात् तिष्ठतु युवयोः समीपे । “यत् । यमित्यर्थः । यमश्वम् “आ “सेदथुः आसीदथः सोऽश्वः । यद्वा । यत्स्थानमासीदथः तत्स्थानमश्व आश्रयत्वितो गमनाय । स्थितौ दृष्टान्तः । “ध्रुवसे धुवाय निवासाय “योनिं “न योनिं स्थानमिव ॥

सिषं॑क्ति॒ सा वां॑ सुम॒तिश्चनि॒ष्ठाता॑पि घ॒र्मो मनुं॑षो दुरो॒णे ।

यो वां॑ समु॒द्रान्त्स॒रितः॒ पिप॒र्त्येतं॑ग्वा चि॒न्न सु॒युजा॑ युजा॒नः ॥२

सिसं॑क्ति । सा । वा॒म् । सु॒ऽम॒तिः । चनिं॑ष्ठा । अता॑पि । घ॒र्मः । मनुं॑षः । दु॒रो॒णे ।

यः । वा॒म् । स॒मु॒द्रान् । स॒रितः॑ । पिप॑र्ति । एतं॑ऽग्वा । चि॒त् । न । सु॒ऽयुजा॑ । यु॒जा॒नः ॥२

सिसक्ति । सा । वाम् । सुऽमतिः । चनिष्ठा । अतापि । घर्मः । मनुषः । दुरोणे ।

यः । वाम् । समुद्रान् । सरितः । पिपर्ति । एतऽग्वा । चित् । न । सुऽयुजा । युजानः ॥२

“सा "सुमतिः अस्माभिः क्रियमाणा शोभना स्तुतिः "चनिष्ठा कमनीयतमातिशयेनान्नवती वा “वां युवां “सिषक्ति सेवते । किंच “घर्मः प्रवर्ग्यश्च “मनुषः मनुष्यस्य यजमानस्य “दुरोणे यागग्रहे “अतापि तप्तोऽभूत् । यत् घ्राँ इत्यपतत्तद्धर्मस्य घर्मत्वम्' (तै. आ. ५. १. ५) इति श्रुतिः । यज्ञस्य शिरःस्थानीयत्वादस्य । “यः घर्मः “वां युवां प्राप्नुवन्निति शेषः । “समुद्रान् “सरितः च “पिपर्ति पूरयति वृष्टिद्वारा । “एतग्वा “चिन्न । चिदिति पूरणः । अश्वाविव यथा “सुयुजा सुष्ठु युक्तौ रथे भवतस्तथेत्यर्थः। नेत्युपमार्थे । तद्वद्युवां यज्ञे युजानः योजयन् यज्ञः । स एवं करोति ॥

यानि॒ स्थाना॑न्यश्विना द॒धाथे॑ दि॒वो य॒ह्वीष्वोष॑धीषु वि॒क्षु ।

नि पर्व॑तस्य मू॒र्धनि॒ सद॑न्तेषं॒ जना॑य दा॒शुषे॒ वह॑न्ता ॥३

यानि॑ । स्थाना॑नि । अ॒श्वि॒ना॒ । द॒धाथे॒ इति॑ । दि॒वः । य॒ह्वीषु॑ । ओष॑धीषु । वि॒क्षु ।

नि । पर्व॑तस्य । मू॒र्धनि॑ । सद॑न्ता । इष॑म् । जना॑य । दा॒शुषे॑ । वह॑न्ता ॥३

यानि । स्थानानि । अश्विना । दधाथे इति । दिवः । यह्वीषु । ओषधीषु । विक्षु ।

नि । पर्वतस्य । मूर्धनि । सदन्ता । इषम् । जनाय । दाशुषे । वहन्ता ॥३

हे “अश्विना युवां “दिवः द्युलोकादागत्य “यानि "स्थानानि “दधाथे कुरुथः । कुत्रेति उच्यते । “यह्वीषु महतीषु “ओषधीषु “विक्षु यजमानेषु च । तौ युवां “पर्वतस्य मेघस्यान्तरिक्षस्य वा "मूर्धनि स्थाने “नि “सदन्ता निषीदन्तौ “इषम् अन्नं “दाशुषे हविर्दात्रे “जनाय यजमानाय “वहन्ता प्रापयन्तौ भवतमिति शेषः ॥

च॒नि॒ष्टं दे॑वा॒ ओष॑धीष्व॒प्सु यद्यो॒ग्या अ॒श्नवै॑थे॒ ऋषी॑णां ।

पु॒रूणि॒ रत्ना॒ दध॑तौ॒ न्य१॒॑स्मे अनु॒ पूर्व्या॑णि चख्यथुर्यु॒गानि॑ ॥४

च॒नि॒ष्टम् । दे॒वौ॒ । ओष॑धीषु । अ॒प्ऽसु । यत् । यो॒ग्याः । अ॒श्नवै॑थे॒ इति॑ । ऋषी॑णाम् ।

पु॒रूणि॑ । रत्ना॑ । दध॑तौ । नि । अ॒स्मे इति॑ । अनु॑ । पूर्व्या॑णि । च॒ख्य॒थुः॒ । यु॒गानि॑ ॥४

चनिष्टम् । देवौ । ओषधीषु । अप्ऽसु । यत् । योग्याः । अश्नवैथे इति । ऋषीणाम् ।

पुरूणि । रत्ना । दधतौ । नि । अस्मे इति । अनु । पूर्व्याणि । चख्यथुः । युगानि ॥४

हे “देवा देवौ युवाम् “ओषधीषु ओषधिविकारांश्चरुपुरोडाशादिकान् “अप्सु सोमरसान् “चनिष्टम् । अत्यन्तकमनीयतमं कामयेथामित्यर्थः। “यत् यस्मात् "योग्याः युवयोरुचिता ओषधीरपश्च “ऋषीणां संबन्धिनीः “अश्नवैथे व्याप्नुथः तस्मादस्मदीया अपि कामयेथामित्यर्थः । यद्वा । ऋषीणामस्माकमिति पूजार्थं बहुवचनम् । यद्यस्मादोषधीष्वप्सु च चनिष्टं योग्याः स्तुतीश्चाश्नवैथे तस्मात् “अस्मे अस्मासु “पुरूणि बहूनि “रत्ना रमणीयानि धनानि “नि “दधतौ “पूर्व्याणि "युगानि मिथुनानि जायापतिरूपाणि "अनु “चख्यथुः ख्यातवन्तौ । अनुकृष्टवन्तावनुग्रहार्थम् ॥

शु॒श्रु॒वांसा॑ चिदश्विना पु॒रूण्य॒भि ब्रह्मा॑णि चक्षाथे॒ ऋषी॑णां ।

प्रति॒ प्र या॑तं॒ वर॒मा जना॑या॒स्मे वा॑मस्तु सुम॒तिश्चनि॑ष्ठा ॥५

शु॒श्रु॒ऽवांसा॑ । चि॒त् । अ॒श्वि॒ना॒ । पु॒रूणि॑ । अ॒भि । ब्रह्मा॑णि । च॒क्षा॒थे॒ इति॑ । ऋषी॑णाम् ।

प्रति॑ । प्र । या॒त॒म् । वर॑म् । आ । जना॑य । अ॒स्मे इति॑ । वा॒म् । अ॒स्तु॒ । सु॒ऽम॒तिः । चनि॑ष्ठा ॥५

शुश्रुऽवांसा । चित् । अश्विना । पुरूणि । अभि । ब्रह्माणि । चक्षाथे इति । ऋषीणाम् ।

प्रति । प्र । यातम् । वरम् । आ । जनाय । अस्मे इति । वाम् । अस्तु । सुऽमतिः । चनिष्ठा ॥५

हे “अश्विना अश्विनौ । “चित् इति पूरणः । युवां “शुश्रुवांसा श्रुतवन्तौ सन्तौ “पुरूणि बहूनि “ब्रह्माणि परिवृढानि कर्माणि स्तुतिलक्षणानि “ऋषीणाम् अस्माकं संबन्धीनि “अभि “चक्षाथे अभिपश्यथो युवाम् । अतः “जनाय जनस्य यजमानस्य मम “वरं यज्ञं “प्रति “प्र “यातम् । “वां युवयोः “चनिष्ठा उक्तलक्षणा “सुमतिः अनुग्रहमतिः “अस्मे अस्मासु “अस्तु भवतु ॥

यो वां॑ य॒ज्ञो ना॑सत्या ह॒विष्मा॑न्कृ॒तब्र॑ह्मा सम॒र्यो॒३॒॑ भवा॑ति ।

उप॒ प्र या॑तं॒ वर॒मा वसि॑ष्ठमि॒मा ब्रह्मा॑ण्यृच्यंते यु॒वभ्यां॑ ॥६

यः । वा॒म् । य॒ज्ञः । ना॒स॒त्या॒ । ह॒विष्मा॑न् । कृ॒तऽब्र॑ह्मा । स॒ऽम॒र्यः॑ । भवा॑ति ।

उप॑ । प्र । या॒त॒म् । वर॑म् । आ । वसि॑ष्ठम् । इ॒मा । ब्रह्मा॑णि । ऋ॒च्य॒न्ते॒ । यु॒वऽभ्या॑म् ॥६

यः । वाम् । यज्ञः । नासत्या । हविष्मान् । कृतऽब्रह्मा । सऽमर्यः । भवाति ।

उप । प्र । यातम् । वरम् । आ । वसिष्ठम् । इमा । ब्रह्माणि । ऋच्यन्ते । युवऽभ्याम् ॥६

हे “नासत्या अश्विनौ “वां युवयोः “यः यज्ञः यजमानः “समर्यः ऋत्विग्रूपैर्मर्त्यैः सहितः सन् "हविष्मान् हविषा युक्तः “कृतब्रह्मा कृतस्तोत्ररूपकर्मा “भवाति भवति तं “वरं वरणीयं "वसिष्ठम् “आ “उप “प्र “यातं प्रकर्षेणोपागच्छतम् । “इमा इमानि “ब्रह्माणि मन्त्रजातानि “युवभ्यां युवाभ्यामर्थायागमनाय “ऋच्यन्ते स्तूयन्ते । क्रियन्त इत्यर्थः ।।

इ॒यं म॑नी॒षा इ॒यम॑श्विना॒ गीरि॒मां सु॑वृ॒क्तिं वृ॑षणा जुषेथां ।

इ॒मा ब्रह्मा॑णि युव॒यून्य॑ग्मन्यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभिः॒ सदा॑ नः ॥७

इ॒यम् । म॒नी॒षा । इ॒यम् । अ॒श्वि॒ना॒ । गीः । इ॒माम् । सु॒ऽवृ॒क्तिम् । वृ॒ष॒णा॒ । जु॒षे॒था॒म् ।

इ॒मा । ब्रह्मा॑णि । यु॒व॒ऽयूनि॑ । अ॒ग्म॒न् । यू॒यम् । पा॒त॒ । स्व॒स्तिऽभिः॑ । सदा॑ । नः॒ ॥७

इयम् । मनीषा । इयम् । अश्विना । गीः । इमाम् । सुऽवृक्तिम् । वृषणा । जुषेथाम् ।

इमा । ब्रह्माणि । युवऽयूनि । अग्मन् । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥७

अथ सप्तम्या स्तुतिमुपसंहरति । हे “अश्विना अश्विनौ “इयं “मनीषा स्तुतिर्युवयोः कृतेति शेषः । तदेवादरार्थं पुनरुच्यते । “इयं “गीः स्तुतिः कृता । हे “वृषणा कामानां वर्षको "इमाम् अस्मत्कृतां “सुवृक्तिं शोभनां स्तुतिं "जुषेथां सेवेथाम् । “इमा इमानि “ब्रह्माणि कर्माणि स्तुतिरूपाणि युवयूनि युवां कामयमानानि सन्ति “अग्मन् गच्छन्तु युवाम् । यूयं पातेति सिद्धम् ॥ ॥ १७ ॥ ॥ ४ ॥

मण्डल ७

ऋग्वेदः सूक्तं ७.७१

ऋग्वेदः - मण्डल ७
← सूक्तं ७.७० सूक्तं ७.७१ सूक्तं ७.७२ →
मैत्रावरुणिर्वसिष्ठः।

दे. अश्विनौ। त्रिष्टुप्।

अप स्वसुरुषसो नग्जिहीते रिणक्ति कृष्णीररुषाय पन्थाम् ।

अश्वामघा गोमघा वां हुवेम दिवा नक्तं शरुमस्मद्युयोतम् ॥१॥

उपायातं दाशुषे मर्त्याय रथेन वाममश्विना वहन्ता ।

युयुतमस्मदनिराममीवां दिवा नक्तं माध्वी त्रासीथां नः ॥२॥

आ वां रथमवमस्यां व्युष्टौ सुम्नायवो वृषणो वर्तयन्तु ।

स्यूमगभस्तिमृतयुग्भिरश्वैराश्विना वसुमन्तं वहेथाम् ॥३॥

यो वां रथो नृपती अस्ति वोळ्हा त्रिवन्धुरो वसुमाँ उस्रयामा ।

आ न एना नासत्योप यातमभि यद्वां विश्वप्स्न्यो जिगाति ॥४॥

युवं च्यवानं जरसोऽमुमुक्तं नि पेदव ऊहथुराशुमश्वम् ।

निरंहसस्तमस स्पर्तमत्रिं नि जाहुषं शिथिरे धातमन्तः ॥५॥

इयं मनीषा इयमश्विना गीरिमां सुवृक्तिं वृषणा जुषेथाम् ।

इमा ब्रह्माणि युवयून्यग्मन्यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥६॥

सायणभाष्यम्

पञ्चमेऽनुवाके एकोनविंशतिसूक्तानि । तत्र 'अप स्वसुः' इति षड़ृचं प्रथमं सूक्तं त्रैष्टुभमाश्विनम् । अनुक्रम्यते च -– अप स्वसुः षट्' इति । गतो विनियोगः ॥

अप॒ स्वसु॑रु॒षसो॒ नग्जि॑हीते रि॒णक्ति॑ कृ॒ष्णीर॑रु॒षाय॒ पंथा॑ं ।

अश्वा॑मघा॒ गोम॑घा वां हुवेम॒ दिवा॒ नक्तं॒ शरु॑म॒स्मद्यु॑योतं ॥१

अप॑ । स्वसुः॑ । उ॒षसः॑ । नक् । जि॒ही॒ते॒ । रि॒णक्ति॑ । कृ॒ष्णीः । अ॒रु॒षाय॑ । पन्था॑म् ।

अश्व॑ऽमघा । गोऽम॑घा । वा॒म् । हु॒वे॒म॒ । दिवा॑ । नक्त॑म् । शरु॑म् । अ॒स्मत् । यु॒यो॒त॒म् ॥१

अप । स्वसुः । उषसः । नक् । जिहीते । रिणक्ति । कृष्णीः । अरुषाय । पन्थाम् ।

अश्वऽमघा । गोऽमघा । वाम् । हुवेम । दिवा । नक्तम् । शरुम् । अस्मत् । युयोतम् ॥१

"स्वसुः स्वसृस्थानीयायाः “उषसः सकाशात् "नक् नक्तं रात्रिः "अप “जिहीते अपगच्छति । तस्या अवकाशं दत्वा स्वयमपगतेत्यर्थः। 'स्वसा स्वस्रे ज्यायस्यै योनिमारैक्' (ऋ. सं. १. १२४. ८) इत्युक्तम् । “कृष्णीः कृष्णवर्णा रात्रिः “अरुषाय आरोचमानायाह्ने सूर्याय वा “पन्थां पन्थानं मार्गं “रिणक्ति रेचयति । यस्मादेवं तस्माद्युवयोरागमनसमयत्वात् हे “अश्वामघा अश्वधनौ हे “गोमघा गोधनौ । उभयोः प्रदातारावित्यर्थः । ईदृशौ “वां युवां “हुवेम स्तुमः । आह्वयामः । “दिवा “नक्तं सर्वदा “शरुं हिंसकम् “अस्मत् अस्मत्तः "युयोतं पृथक्कुरुतम् ॥

उ॒पाया॑तं दा॒शुषे॒ मर्त्या॑य॒ रथे॑न वा॒मम॑श्विना॒ वह॑ंता ।

यु॒यु॒तम॒स्मदनि॑रा॒ममी॑वां॒ दिवा॒ नक्त॑ं माध्वी॒ त्रासी॑थां नः ॥२

उ॒प॒ऽआया॑तम् । दा॒शुषे॑ । मर्त्या॑य । रथे॑न । वा॒मम् । अ॒श्वि॒ना॒ । वह॑न्ता ।

यु॒यु॒तम् । अ॒स्मत् । अनि॑राम् । अमी॑वाम् । दिवा॑ । नक्त॑म् । मा॒ध्वी॒ इति॑ । त्रासी॑थाम् । न॒ः ॥२

उपऽआयातम् । दाशुषे । मर्त्याय । रथेन । वामम् । अश्विना । वहन्ता ।

युयुतम् । अस्मत् । अनिराम् । अमीवाम् । दिवा । नक्तम् । माध्वी इति । त्रासीथाम् । नः ॥२

हे अश्विनौ युवाम् “उपायातम् उपागच्छतमस्मदाह्वानं प्रति । किमर्थम् । “दाशुषे हविषां दात्रे यजमानाय तदर्थं “रथेन “वामं वननीयं धनं “वहन्ता वहन्तौ । “अस्मत् अस्मत्तः “युयुतं पृथकुरुतम् । किम् । “अनिराम् । इरान्नम् । तदभावं दारिद्र्यमित्यर्थः । “अमीवां रोगं च । हे "माध्वी मधुमन्तौ युवां “नः अस्मान् “दिवा “नक्तं सर्वदा “त्रासीथां रक्षतम् ॥

आ वा॒ं रथ॑मव॒मस्या॒ं व्यु॑ष्टौ सुम्ना॒यवो॒ वृष॑णो वर्तयं॑तु ।

स्यूम॑गभस्तिमृत॒युग्भि॒रश्वै॒राश्वि॑ना॒ वसु॑मंतं वहेथां ॥३

आ । वा॒म् । रथ॑म् । अ॒व॒मस्या॑म् । विऽउ॑ष्टौ । सु॒म्न॒ऽयवः॑ । वृष॑णः । व॒र्त॒य॒न्तु॒ ।

स्यूम॑ऽगभस्तिम् । ऋ॒त॒युक्ऽभिः॑ । अश्वैः॑ । आ । अ॒श्वि॒ना॒ । वसु॑ऽमन्तम् । व॒हे॒था॒म् ॥३

आ । वाम् । रथम् । अवमस्याम् । विऽउष्टौ । सुम्नऽयवः । वृषणः । वर्तयन्तु ।

स्यूमऽगभस्तिम् । ऋतयुक्ऽभिः । अश्वैः । आ । अश्विना । वसुऽमन्तम् । वहेथाम् ॥३

“अवमस्याम् आसन्नायां “व्युष्टौ व्युच्छन उषसि “वां युवयोः “रथं "सुम्नायवः सुखेन योजयन्तोऽश्वाः “वृषणः वर्षका युवाम् "आ "वर्तयन्तु । “स्यूमगभस्तिं सुखरश्मिं स्यूतरश्मिं "वसुमन्तं प्रदेयधनयुक्तं रथं हे “अश्विना अश्विनौ “ऋतयुग्भिः उदकयुक्तैः “अश्वैः उदकप्रदैरश्वैः “आ “वहेथाम् ॥

यो वा॒ं रथो॑ नृपती॒ अस्ति॑ वो॒ळ्हा त्रिवं॑धु॒रो वसु॑माँ उ॒स्रया॑मा ।

आ न॑ ए॒ना ना॑स॒त्योप॑ यातम॒भि यद्वां॑ वि॒श्वप्स्न्यो॒ जिगा॑ति ॥४

यः । वा॒म् । रथः॑ । नृ॒प॒ती॒ इति॑ नृऽपती । अस्ति॑ । वो॒ळ्हा । त्रि॒ऽव॒न्धु॒रः । वसु॑ऽमान् । उ॒स्रऽया॑मा ।

आ । न॒ः । ए॒ना । ना॒स॒त्या॒ । उप॑ । या॒त॒म् । अ॒भि । यत् । वा॒म् । वि॒श्वऽप्स्न्यः॑ । जिगा॑ति ॥४

यः । वाम् । रथः । नृपती इति नृऽपती । अस्ति । वोळ्हा । त्रिऽवन्धुरः । वसुऽमान् । उस्रऽयामा ।

आ । नः । एना । नासत्या । उप । यातम् । अभि । यत् । वाम् । विश्वऽप्स्न्यः । जिगाति ॥४

हे “नृपती नृणां यजमानानां पालकावश्विनौ “वां युवयोः “यः “रथः “वोळ्हा युवयोर्वाहकः “अस्ति सर्वदा संनिहितो वर्तते । कीदृशोऽसौ । “त्रिवन्धुरः सारथ्यधिष्ठानस्थानत्रयोपेतः “वसुमान् धनवान् “उस्रयामा उस्रं दिवसं प्रति गन्ता । “एना एतेन रथेन हे “नासत्या अश्विनौ “नः अस्मान् "उप “आ “यातम् । “यत् रथः यश्च रथः “वां “विश्वप्स्न्यः व्याप्तरूपः “अभि “जिगाति अभिगच्छति । अन्य आह । यद्यस्माद्विश्वप्स्न्यो वसिष्ठो वां जिगाति स्तौति अत उपा यातम् ।।

यु॒वं च्यवा॑नं ज॒रसो॑ऽमुमुक्तं॒ नि पे॒दव॑ ऊहथुरा॒शुमश्वं॑ ।

निरंह॑सु॒स्तम॑सः स्पर्त॒मत्रिं॒ नि जा॑हु॒षं शि॑थि॒रे धा॑तम॒न्तः ॥५

यु॒वम् । च्यवा॑नम् । ज॒रसः॑ । अ॒मु॒मु॒क्त॒म् । नि । पे॒दवे॑ । ऊ॒ह॒थुः॒ । आ॒शुम् । अश्वं॑म् ।

निः । अंह॑सः । तम॑सः । स्प॒र्त॒म् । अत्रि॑म् । नि । जा॒हु॒षम् । शि॒थि॒रे । धा॒त॒म् । अ॒न्तरिति॑ ॥५

युवम् । च्यवानम् । जरसः । अमुमुक्तम् । नि । पेदवे । ऊहथुः । आशुम् । अश्वम् ।

निः । अंहसः । तमसः । स्पर्तम् । अत्रिम् । नि । जाहुषम् । शिथिरे । धातम् । अन्तरिति ॥५

हे अश्विना “युवं युवां “च्यवानं “जरसः जीर्णाद्रूपात् "अमुमुक्तम् अमुञ्चतम् ।' युवं च्यवानमश्विना जरन्तं पुनर्युवानम्' (ऋ. सं. १. ११७. १३) इति ह्यन्यत्र । तथा "पेदवे एतन्नामकाय राज्ञे "आशुं शीघ्रगामिनम् “अश्वं “निः “ऊहथुः न्यवहतं युद्धे । युवं श्वेतं पेदवे' (ऋ. सं. १. ११८. ९) इति निगमः । तथा “अत्रिं महर्षिम् “अंहसः ऋबीसादग्नेः सकाशात् “तमसः च गुहान्तःस्थिताच्च सकाशात् “निः “स्पर्त न्यपारयतम् । 'युवमृबीसमुत तप्तमत्रय ओमन्वन्तं चक्रथुः' (ऋ. सं. १०. ३९. ९) इति निगमः । तथा “जाहुषं “शिथिरे शिथिले भ्रष्टे स्वराष्ट्रे "अन्तः मध्ये पुनः “नि “धातं न्यधातम् । “परिविष्टं जाहुषं विश्वतः सीम्' (ऋ. सं. १. ११६. २०) इति ह्युक्तम् ।।

इ॒यं म॑नी॒षा इ॒यम॑श्विना॒ गीरि॒मां सु॑वृ॒क्तिं वृ॑षणा जुषेथां ।

इ॒मा ब्रह्मा॑णि युव॒यून्य॑ग्मन्यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभिः॒ सदा॑ नः ॥६

इ॒यम् । म॒नी॒षा । इ॒यम् । अ॒श्वि॒ना॒ । गीः । इ॒माम् । सु॒ऽवृ॒क्तिम् । वृ॒ष॒णा॒ । जु॒षे॒था॒म् ।

इ॒मा । ब्रह्मा॑णि । यु॒व॒ऽयूनि॑ । अ॒ग्म॒न् । यू॒यम् । पा॒त॒ । स्व॒स्तिऽभिः॑ । सदा॑ । नः॒ ॥६

इयम् । मनीषा । इयम् । अश्विना । गीः । इमाम् । सुऽवृक्तिम् । वृषणा । जुषेथाम् ।

इमा । ब्रह्माणि । युवऽयूनि । अग्मन् । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥६

'इयं मनीषा' इति षष्ठी गता ॥ ॥ १८ ॥

मण्डल ७

सूक्तं ७.१	सूक्तं ७.२१	सूक्तं ७.४१	सूक्तं ७.६१	सूक्तं ७.८१	
सूक्तं ७.२	सूक्तं ७.२२	सूक्तं ७.४२	सूक्तं ७.६२	सूक्तं ७.८२	
सूक्तं ७.३	सूक्तं ७.२३	सूक्तं ७.४३	सूक्तं ७.६३	सूक्तं ७.८३	
सूक्तं ७.४	सूक्तं ७.२४	सूक्तं ७.४४	सूक्तं ७.६४	सूक्तं ७.८४	
सूक्तं ७.५	सूक्तं ७.२५	सूक्तं ७.४५	सूक्तं ७.६५	सूक्तं ७.८५	
सूक्तं ७.६	सूक्तं ७.२६	सूक्तं ७.४६	सूक्तं ७.६६	सूक्तं ७.८६	
सूक्तं ७.७	सूक्तं ७.२७	सूक्तं ७.४७	सूक्तं ७.६७	सूक्तं ७.८७	
सूक्तं ७.८	सूक्तं ७.२८	सूक्तं ७.४८	सूक्तं ७.६८	सूक्तं ७.८८	
सूक्तं ७.९	सूक्तं ७.२९	सूक्तं ७.४९	सूक्तं ७.६९	सूक्तं ७.८९	सूक्तं ७.१०१
सूक्तं ७.१०	सूक्तं ७.३०	सूक्तं ७.५०	सूक्तं ७.७०	सूक्तं ७.९०	सूक्तं ७.१०२
सूक्तं ७.११	सूक्तं ७.३१	सूक्तं ७.५१	सूक्तं ७.७१	सूक्तं ७.९१	सूक्तं ७.१०३
सूक्तं ७.१२	सूक्तं ७.३२	सूक्तं ७.५२	सूक्तं ७.७२	सूक्तं ७.९२	सूक्तं ७.१०४
सूक्तं ७.१३	सूक्तं ७.३३	सूक्तं ७.५३	सूक्तं ७.७३	सूक्तं ७.९३	
सूक्तं ७.१४	सूक्तं ७.३४	सूक्तं ७.५४	सूक्तं ७.७४	सूक्तं ७.९४	
सूक्तं ७.१५	सूक्तं ७.३५	सूक्तं ७.५५	सूक्तं ७.७५	सूक्तं ७.९५	
सूक्तं ७.१६	सूक्तं ७.३६	सूक्तं ७.५६	सूक्तं ७.७६	सूक्तं ७.९६	
सूक्तं ७.१७	सूक्तं ७.३७	सूक्तं ७.५७	सूक्तं ७.७७	सूक्तं ७.९७	
सूक्तं ७.१८	सूक्तं ७.३८	सूक्तं ७.५८	सूक्तं ७.७८	सूक्तं ७.९८	
सूक्तं ७.१९	सूक्तं ७.३९	सूक्तं ७.५९	सूक्तं ७.७९	सूक्तं ७.९९	
सूक्तं ७.२०	सूक्तं ७.४०	सूक्तं ७.६०	सूक्तं ७.८०	सूक्तं ७.१००	

ऋग्वेदः सूक्तं ७.७२

दे. अश्विनौ। त्रिष्टुप्।

आ गोमता नासत्या रथेनाश्वावता पुरुश्चन्द्रेण यातम् ।

अभि वां विश्वा नियुतः सचन्ते स्पार्हया श्रिया तन्वा शुभाना ॥१॥

आ नो देवेभिरुप यातमर्वाक्सजोषसा नासत्या रथेन ।

युवोर्हि नः सख्या पित्र्याणि समानो बन्धुरुत तस्य वित्तम् ॥२॥

उदु स्तोमासो अश्विनोरबुध्रञ्जामि ब्रह्माण्युषसश्च देवीः ।

आविवासन्रोदसी धिष्ण्येमे अच्छा विप्रो नासत्या विवक्ति ॥३॥

वि चेदुच्छन्त्यश्विना उषासः प्र वां ब्रह्माणि कारवो भरन्ते ।

ऊर्ध्वं भानुं सविता देवो अश्रेद्बृहदग्नयः समिधा जरन्ते ॥४॥

आ पश्चातान्नासत्या पुरस्तादाश्विना यातमधरादुदक्तात् ।

आ विश्वतः पाञ्चजन्येन राया यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥५॥

सायणभाष्यम्

'आ गोमता' इति पञ्चर्चं द्वितीयं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमाश्विनम्। अनुक्रम्यते च-- 'आ गोमता पञ्च' इति । विनियोगः प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तः । आश्विने पशावाद्याश्चतस्रो याज्यानुवाक्याः। सूत्रितं च-– आ गोमता नासत्या रथेनेति चतस्रः' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

आ गोमं॑ता नासत्या॒ रथे॒नाश्वा॑वता पुरुश्च॒न्द्रेण॑ यातं ।

अ॒भि वां॒ विश्वा॑ नि॒युतः॑ सचंते स्पा॒र्हया॑ श्रि॒या त॒न्वा॑ शुभा॒ना ॥१

आ । गोऽमं॑ता । ना॒स॒त्या॒ । रथे॑न । अश्व॑ऽवता । पु॒रु॒ऽच॒न्द्रेण॑ । या॒त॒म् ।

अ॒भि । वा॒म् । विश्वाः॑ । नि॒ऽयुतः॑ । स॒च॒न्ते॒ । स्पा॒र्हया॑ । श्रि॒या । त॒न्वा॑ । शु॒भा॒ना ॥१

आ । गोऽमता । नासत्या । रथेन । अश्वऽवता । पुरुऽचन्द्रेण । यातम् ।

अभि । वाम् । विश्वाः । निऽयुतः । सचन्ते । स्पार्हया । श्रिया । तन्वा । शुभाना ॥१

हे "नासत्या अश्विनौ "गोमता गोयुक्तेन "अश्वावता अश्वयुक्तेन । अश्वैर्वृषभैश्चोढेनेत्यर्थः । यद्वा। गोमता गोप्रदेन । "पुरुश्चन्द्रेण बहुधनेन । धनप्रदेनेत्यर्थः । तादृशेन "रथेन "आ "यातम् आगच्छतम् । "वां "विश्वाः बह्वःेत "नियुतः स्तुतयः "सचन्ते सेवन्तेऽस्मत्प्रेरिताः । हे "स्पार्हया स्पृहणीयया "श्रिया शोभया "तन्वा शरीरेण च "शुभाना दीप्यमानौ युवाम् ॥

आ नो॑ दे॒वेभि॒रुप॑ यातम॒र्वाक्स॒जोष॑सा नासत्या॒ रथे॑न ।

यु॒वोर्हि नः॑ स॒ख्या पित्र्या॑णि समा॒नो बं॑धु॑रु॒त तस्य॑ वित्तं ॥२

आ । न॒ः । दे॒वेभिः॑ । उप॑ । या॒त॒म् । अ॒र्वाक् । स॒ऽजोष॑सा । ना॒स॒त्या॒ । रथे॑न ।

यु॒वोः । हि । न॒ः । स॒ख्या । पित्र्या॑णि । स॒मा॒नः । बन्धुः॑ । उ॒त । तस्य॑ । वि॒त्त॒म् ॥२

आ । नः । देवेभिः । उप । यातम् । अर्वाक् । सऽजोषसा । नासत्या । रथेन ।

युवोः । हि । नः । सख्या । पित्र्याणि । समानः । बन्धुः । उत । तस्य । वित्तम् ॥२

हे "नासत्या अश्विनौ युवां "देवेभिः इतरैर्देवैः सह "सजोषसा समानप्रीतौ परस्परं सन्तौ "नः अस्माकम् "अर्वाक् अभिमुखं "रथेन "आ "यातम् आगच्छतम् । आगमने बन्धुत्वातिशयमाह। "युवोः युवयोः "नः अस्माकं च "सख्या सख्यानि "पित्र्याणि पितृतः प्राप्तानि । नेदानीं स्तुत्याद्युपाधिना प्राप्तानि भवन्तीत्यर्थः । तदेवाह । "उत अपि च युवयोर्मम च "बन्धुः। बन्धकः पितामहः "समानः एक एव । "तस्य "वित्तम् । तस्येति कर्मणि षष्ठी । तं बन्धुं तद्बन्धुत्वं वा वित्तं जानीतम्। विवस्वान् वरुणश्चोभावपि कश्यपादितेर्जातौ विवस्वानश्विनोर्जनको वरुणो वसिष्ठस्येतीत्येवं समानबन्धुत्वम् । तथा च बृहद्देवतायामुक्तम्-'अभवन्मिथुनं त्वष्टुः सरण्यूस्त्रिशिराः सह । स वै सरण्यूं प्रायच्छत्स्वयमेव विवस्वते ।। ततः सरण्व्यां जाते ते यमयम्यौ विवस्वतः । तावप्युभौ यमावेव ह्यास्तां यम्या च वै यमः ।। सृष्ट्वा भर्तुः परोक्षं तु सरण्यूः सदृशीं स्त्रियम् । निक्षिप्य मिथुनं तस्यामश्वा भूत्वा प्रचक्रमे ।

अविज्ञानाद्विवस्वांस्तु तस्यामजनयन्मनुम् । राजर्षिरासीत्स मनुर्विवस्वानिव तेजसा ।। स विज्ञाय अपक्रान्तां सरण्यूमात्मरूपिणीम्। त्वाष्ट्रीं प्रतिजगामाशु वाजी भूत्वा सलक्षणः । सरण्यूस्तु विवस्वन्तं विज्ञाय हयरूपिणम्। मैथुनायोपचक्राम तां च तत्रारुरोह सः ।। ततस्तयोस्तु वेगेन शुक्रं तदपतद्भुवि। उपाजिघ्रच्च सा त्वश्वा तच्छुक्रं गर्भकाम्यया ॥ आघ्राणमात्राच्छुक्रं तत्कुमारौ संबभूवतुः । नासत्यश्चैव दस्रश्च यौ स्तुतावश्विनावपि ' (बृहद्दे. ६. १६२-७. ६) इति ॥

उदु॒ स्तोमा॑सो अ॒श्विनो॑रबुध्रंजा॒मि ब्रह्मा॑ण्यु॒षस॑श्च दे॒वीः ।

आ॒विवा॑स॒न्रोद॑सी॒ धिष्ण्ये॒मे अच्छा॒ विप्रो॒ नास॑त्या विवक्ति ॥३

उत् । ऊं॒ इति॑ । स्तोमा॑सः । अ॒श्विनोः॑ । अ॒बु॒ध्र॒न् । जा॒मि । ब्रह्मा॑णि । उ॒षसः॑ । च॒ । दे॒वीः ।

आ॒ऽविवा॑सन् । रोद॑सी॒ इति॑ । धिष्ण्ये॒ इति॑ । इ॒मे इति॑ । अच्छ॑ । विप्रः॑ । नास॑त्या । वि॒व॒क्ति॒ ॥३

उत् । ऊं इति । स्तोमासः । अश्विनोः । अबुध्रन् । जामि । ब्रह्माणि । उषसः । च । देवीः ।

आऽविवासन् । रोदसी इति । धिष्ण्ये इति । इमे इति । अच्छ । विप्रः । नासत्या । विवक्ति ॥३

“स्तोमासः स्तोमाः स्तवाः अश्विनाश्विनौ “उदु “अबुध्रन् उत्कृष्टं बोधयन्ति । उ इति पूरणः । “जामि । बन्धुनामैतत् । बन्धुस्थानीयानि “ब्रह्माणि परिवृढानि कर्माणि “देवीः द्योतमानाः “उषसः । चकारादश्विनौ च । अबुध्रन्। “विप्रः मेधावी वसिष्ठः “इमे रोदसी द्यावापृथिव्यौ “धिष्ण्ये धिषणार्हे स्तुत्ये "आविवासन परिचरन् "नासत्या अश्विनौ “अच्छ अभिमुखं "विवक्ति स्तौति ॥

वि चेदु॒च्छंत्य॑श्विना उ॒षासः॒ प्र वां॒ ब्रह्मा॑णि का॒रवो॑ भरंते ।

ऊ॒र्ध्वं भा॒नुं स॑वि॒ता दे॒वो अ॑श्रेद्बृ॒हद॒ग्नयः॑ स॒मिधा॑ जरंते ॥४

वि । च॒ । इत् । उ॒च्छन्ति॑ । अ॒श्वि॒नौ॒ । उ॒षसः॑ । प्र । वा॒म् । ब्रह्मा॑णि । का॒रवः॑ । भ॒र॒न्ते॒ ।

ऊ॒र्ध्वम् । भा॒नुम् । स॒वि॒ता । दे॒वः । अ॒श्रे॒त् । बृ॒हत् । अ॒ग्नयः॑ । स॒म्ऽइधा॑ । ज॒र॒न्ते॒ ॥४

वि । च । इत् । उच्छन्ति । अश्विनौ । उषसः । प्र । वाम् । ब्रह्माणि । कारवः । भरन्ते ।

ऊर्ध्वम् । भानुम् । सविता । देवः । अश्रेत् । बृहत् । अग्नयः । सम्ऽइधा । जरन्ते ॥४

हे “अश्विनौ "उषासः उषसः "वि "उच्छन्ति “चेत् तमांसि विवासयन्ति । चेदिति पूरणश्चार्थे वा । स च वक्ष्यमाणसूर्याद्यपेक्षकः । चेद्योगादनिघातः। अतो युवयोः स्तुतिसमयत्वात् “ब्रह्माणि स्तोत्राणि “कारवः स्तोतारः “प्र “भरन्ते प्रकर्षेण संपादयन्ति । “ऊर्ध्वम् "अश्रेत् आश्रयति “भानुं तेजः “सविता "देवः। “अग्नयः अपि “समिधा समिन्धनेन "बृहत् अतिमहत् "जरन्ते स्तूयन्ते ॥

आ प॒श्चाता॑न्नास॒त्या पु॒रस्ता॒दाश्वि॑ना यातमध॒रादुद॑क्तात् ।

आ वि॒श्वत॒: पांच॑जन्येन रा॒या यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभि॒: सदा॑ नः ॥५

आ । प॒श्चाता॑त् । ना॒स॒त्या॒ । आ । पु॒रस्ता॑त् । आ । अ॒श्वि॒ना॒ । या॒त॒म् । अ॒ध॒रात् । उद॑क्तात् ।

आ । वि॒श्वतः॑ । पाञ्च॑ऽजन्येन । रा॒या । यू॒यम् । पा॒त॒ । स्व॒स्तिऽभिः॑ । सदा॑ । न॒: ॥५

आ । पश्चातात् । नासत्या । आ । पुरस्तात् । आ । अश्विना । यातम् । अधरात् । उदक्तात् ।

आ । विश्वतः । पाञ्चऽजन्येन । राया । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥५

हे “नासत्या अश्विनौ “पश्चातात् पश्चाद्देशात् “आ "यातम् । तथा “पुरस्तात् पूर्वस्माद्देशात् तथा “अधरात् अधस्तयाद्देशाद्दक्षिणतः "उदक्तात् उदग्देशात् । सर्वत्र आ यातमिति संबन्धः। किं बहुना “विश्वतः सर्वस्माद्देशाद् "पाञ्चजन्येन पञ्चजनहितेन “राया धनेन सह “आ यातम् । निषाद माश्चत्वारो वर्णाः पञ्चजनाः ॥ ॥ १९ ॥

मण्डल ७

ऋग्वेदः सूक्तं ७.७३

ऋग्वेदः - मण्डल ७
← सूक्तं ७.७२ सूक्तं ७.७३ सूक्तं ७.७४ →
मैत्रावरुणिर्वसिष्ठः।

दे. अश्विनौ। त्रिष्टुप्।

अतारिष्म तमसस्पारमस्य प्रति स्तोमं देवयन्तो दधानाः ।
पुरुदंसा पुरुतमा पुराजामर्त्या हवते अश्विना गीः ॥१॥
न्यु प्रियो मनुषः सादि होता नासत्या यो यजते वन्दते च ।
अश्नीतं मध्वो अश्विना उपाक आ वां वोचे विदथेषु प्रयस्वान् ॥२॥
अहेम यज्ञं पथामुराणा इमां सुवृक्तिं वृषणा जुषेथाम् ।
श्रुष्टीवेव प्रेषितो वामबोधि प्रति स्तोमैर्जरमाणो वसिष्ठः ॥३॥
उप त्या वह्नी गमतो विशं नो रक्षोहणा सम्भृता वीळुपाणी ।
समन्धांस्यग्मत मत्सराणि मा नो मर्धिष्टमा गतं शिवेन ॥४॥
आ पश्चातान्नासत्या पुरस्तादाश्विना यातमधरादुदक्तात् ।
आ विश्वतः पाञ्चजन्येन राया यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥५॥

सायणभाष्यम्

‘अतारिष्म ' इति पञ्चर्चं तृतीयं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमाश्विनम् । अतारिष्म' इत्यनुक्रमणिका। प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ।।।

अतारिष्म तमसस्पारमस्य प्रति स्तोमं देवयंतो दधानाः ।

पुरुदंसा पुरुतमा पुराजामर्त्या हवते अश्विना गीः ॥१

अतारिष्म । तमसः । पारम् । अस्य । प्रति । स्तोमम् । देवऽयन्तः । दधानाः ।

पुरुऽदंसा । पुरुऽतमा । पुराऽजा । अमर्त्या । हवते । अश्विना । गीः ॥१

अतारिष्म । तमसः । पारम् । अस्य । प्रति । स्तोमम् । देवऽयन्तः । दधानाः ।

पुरुऽदंसा । पुरुऽतमा । पुराऽजा । अमर्त्या । हवते । अश्विना । गीः ॥१

“अस्य “तमसः अज्ञानस्य तत्कार्यस्य जननमरणवतः संसारदुःखस्य अथवा प्रकृतत्वात् प्रयोगविषयाज्ञानस्य “पारम् “अतारिष्म तीर्णाः स्म । किं कुर्वन्तः । “देवयन्तः देवकामाः “स्तोमं स्तुतिं "प्रति “दधानाः देवेषु कुर्वाणाः । “पुरुदंसा बहुकर्माणौ “पुरुतमा प्रभूततमौ “पुराजा पूर्वजातौ अत एव “अमर्त्या अमरणधर्माणौ “अश्विना अश्विनौ “गीः गरिता स्तोता वसिष्ठः “हवते स्तौति आह्वयति वा ।।

न्यु प्रियो मनुषः सादि होता नासत्या यो यजते वंदते च ।

अश्नीतं मध्वो अश्विना उपाक आ वां वोचे विदथेषु प्रयस्वान् ॥२

नि । ऊं इति । प्रियः । मनुषः । सादि । होता । नासत्या । यः । यजते । वन्दते । च ।

अश्नीतम् । मध्वः । अश्विनौ । उपाके । आ । वाम् । वोचे । विदथेषु । प्रयस्वान् ॥२

नि । ऊं इति । प्रियः । मनुषः । सादि । होता । नासत्या । यः । यजते । वन्दते । च ।

अश्नीतम् । मध्वः । अश्विनौ । उपाके । आ । वाम् । वोचे । विदथेषु । प्रयस्वान् ॥२

“प्रियः युवयोः प्रियभूतः “मनुषः मानुषो मनुषः सकाशाज्जातो वा “होता देवानामाह्वाता स्तोतायं “नि “षादि न्यसादि निषण्णो भवति । युवयोः कर्मणि वर्तत इत्यर्थः । हे “नासत्या अश्विनौ “यः “यजते यागं करोति “वन्दते स्तौति “च तस्य संबन्धिनं “मध्वः मधुरं सोमरसं हे “अश्विना अश्विनौ “उपाके अन्तिक एव समीपे स्थित्वैव “अश्नीतम् । पिबतमित्यर्थः । “विदथेषु यज्ञेषु “वां युवा “प्रयस्वान् अन्नवान् सन् "आ “वोचे आह्वये ॥

अहेम यज्ञं पथामुराणा इमां सुवृक्तिं वृषणा जुषेथां ।

श्रुष्टीवेव प्रेषितो वामबोधि प्रति स्तोमैर्जरमाणो वसिष्ठः ॥३

अहेम । यज्ञम् । पथाम् । उराणाः । इमाम् । सुऽवृक्तिम् । वृषणा । जुषेथाम् ।

श्रुष्टीवाऽइव । प्रऽइषितः । वाम् । अबोधि । प्रति । स्तोमैः । जरमाणः । वसिष्ठः ॥३

अहेम । यज्ञम् । पथाम् । उराणाः । इमाम् । सुऽवृक्तिम् । वृषणा । जुषेथाम् ।

श्रुष्टीवाऽइव । प्रऽइषितः । वाम् । अबोधि । प्रति । स्तोमैः । जरमाणः । वसिष्ठः ॥३

"उराणाः उरु स्तोत्रं कुर्वाणाः स्तोतारो वयं “पथां पततामागच्छतां देवानामर्थाय “यज्ञं यागं तत्साधनं हविर्वा “अहेम वर्धयेम । हे “वृषणा वर्षकौ कामानाम् “इमां “सुवृक्तिं शोभनस्तुतिं “जुषेथां सेवेथाम् । “वां युवां “श्रुष्टीवेव। श्रुष्टीति क्षिप्रनाम । क्षिप्रगन्ता दूत इव “प्रेषितः अहम् "अबोधि । बोधयति शीघ्रं गन्तव्यमिति । किं कुर्वन् । “स्तोमैः स्तोत्रैः “प्रति "जरमाणः प्रतिस्तुवन् । कः। “वसिष्ठः अहमबोधीति ॥

उप त्या वह्नी गमतो विशं नो रक्षोहणा संभृता वीळुपाणी ।

समंधांस्यग्मत मत्सराणि मा नो मर्धिष्टमा गतं शिवेन ॥४

उप । त्या । वह्नी इति । गमतः । विशम् । नः । रक्षःऽहना । सम्ऽभृता । वीळुपाणी इति वीळुऽपाणी ।

सम् । अन्धांसि । अग्मत । मत्सराणि । मा । नः । मर्धिष्टम् । आ । गतम् । शिवेन ॥४

उप । त्या । वह्नी इति । गमतः । विशम् । नः । रक्षःऽहना । सम्ऽभृता । वीळुपाणी इति वीळुऽपाणी ।

सम् । अन्धांसि । अग्मत । मत्सराणि । मा । नः । मर्धिष्टम् । आ । गतम् । शिवेन ॥४

“त्या त्यौ तौ “वह्नी हविषां वोढारौ "नः अस्माकं “विशं प्रजामृत्विजम् “उप “गमतः उपगच्छताम् । कीदृशौ तौ। “रक्षोहणा रक्षसां हन्तारौ “संभृता सम्यग्भृतौ पुष्टाङ्गौ “वीळुपाणी दृढपाणी । यद्वा । अयमर्धर्चोऽश्वपरतया व्याख्येयः । तथा सति तौ रथस्य वोढारौ दृढपादावश्विनोरश्वावुपगच्छतामिति तस्यार्थः। “अन्धांसि अन्नानि “मत्सराणि मदकराणि सोमान् “सम् “अग्मत समगच्छतं युवाम् । “नः अस्मान् “मा “मर्धिष्टं मा हिंस्तम्। किंतु “शिवेन मङ्गलेन धनेन सार्धम् “आ “गतम् आगच्छतम् ॥ १.

आ पश्चातान्नासत्या पुरस्तादाश्विना यातमधरादुदक्तात् ।

आ विश्वतः पांचजन्येन राया यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥५

आ । पश्चातात् । नासत्या । आ । पुरस्तात् । आ । अश्विना । यातम् । अधरात् । उदक्तात् ।

आ । विश्वतः । पाञ्चऽजन्येन । राया । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥५

आ । पश्चातात् । नासत्या । आ । पुरस्तात् । आ । अश्विना । यातम् । अधरात् । उदक्तात् ।

आ । विश्वतः । पाञ्चऽजन्येन । राया । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥५

‘आ पश्चातात्’ इति पञ्चम्या विनियोगो व्याख्या च गता ॥ ॥२०॥

मण्डल ७

ऋग्वेदः सूक्तं ७.७४

ऋग्वेदः - मण्डल ७
← सूक्तं ७.७३ सूक्तं ७.७४ सूक्तं ७.७५ →
मैत्रावरुणिर्वसिष्ठः।

दे. अश्विनौ। प्रगाथः - (विषमा बृहती, समा सतोबृहती)

इमा उ वां दिविष्टय उस्रा हवन्ते अश्विना ।

अयं वामह्वेऽवसे शचीवसू विशंविशं हि गच्छथः ॥१॥

युवं चित्रं ददथुर्भोजनं नरा चोदेथां सूनृतावते ।

अर्वाग्रथं समनसा नि यच्छतं पिबतं सोम्यं मधु ॥२॥

आ यातमुप भूषतं मध्वः पिबतमश्विना ।

दुग्धं पयो वृषणा जेन्यावसू मा नो मर्धिष्टमा गतम् ॥३॥

अश्वासो ये वामुप दाशुषो गृहं युवां दीयन्ति बिभ्रतः ।

मक्षूयुभिर्नरा हयेभिरश्विना देवा यातमस्मयू ॥४॥

अधा ह यन्तो अश्विना पृक्षः सचन्त सूरयः ।

ता यंसतो मघवद्भ्यो ध्रुवं यशश्छर्दिरस्मभ्यं नासत्या ॥५॥

प्र ये ययुरवृकासो रथा इव नृपातारो जनानाम् ।

उत स्वेन शवसा शूशुवुर्नर उत क्षियन्ति सुक्षितिम् ॥६॥

सायणभाष्यम्

‘इमा उ वाम्' इति षड्टचं चतुर्थं सूक्तमाश्विनं वसिष्ठस्यार्षम् । आद्यातृतीयापञ्चम्यो बृहत्यः शिष्टाः सतोबृहत्यः । तथा चानुक्रान्तम्-’इमा उ वां षट् प्रागाथम् ' इति । प्रातरनुवाक आश्विने क्रतौ बार्हते छन्दस्याश्विनशस्त्रे च सूक्तम् । सूत्रितं च--- इमा उ वामयं वाम् ' (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति । दशरात्रे पञ्चमेऽहनि प्रउगशस्त्रे 'इमा उ वाम्' इत्ययमाश्विनस्तृचः। सूत्रितं च---’इमा उ वां दिविष्टयः पिबा सुतस्य रसिनः' (आश्व. श्रौ. ७. १२) इति ॥

इ॒मा उ॑ वां॒ दिवि॑ष्टय उ॒स्रा ह॑वंते अश्विना ।

अ॒यं वा॑म॒ह्वेऽव॑से शचीवसू॒ विशं॑विशं॒ हि गच्छ॑थः ॥१

इ॒माः । ऊं॒ इति॑ । वा॒म् । दिवि॑ष्टयः । उ॒स्रा । ह॒व॒न्ते॒ । अ॒श्वि॒ना॒ ।

अ॒यम् । वा॒म् । अ॒ह्वे॒ । अव॑से । श॒ची॒व॒सू॒ इति॑ शचीऽवसू । विश॑म्ऽविशम् । हि । गच्छ॑थः ॥१

इमाः । ऊं इति । वाम् । दिविष्टयः । उस्रा । हवन्ते । अश्विना ।

अयम् । वाम् । अह्वे । अवसे । शचीवसू इति शचीऽवसू । विशम्ऽविशम् । हि । गच्छथः ॥१

“इमाः “दिविष्टयः दिवमिच्छन्त्यः प्रजाः ऋत्विजोऽपि । “उ इति चार्थे । हे “अश्विना “उस्रा वासकौ “वां हवन्ते आह्वयन्ति । “अयं वसिष्ठोऽपि हे “शचीवसू कर्मधनौ “वां युवाम् “अवसे अस्मद्रक्षणाय युवयोस्तर्पणाय वा “अह्वे आह्वयामि । किमर्थमेवं प्रजा अप्यहमपीत्यादरोक्तिरिति तत्राह । “हि यस्मात्कारणाद्युवां विशंविशं प्रजां प्रजां प्रति "गच्छथः ॥

यु॒वं चि॒त्रं द॑दथु॒र्भोज॑नं नरा॒ चोदे॑थां सू॒नृता॑वते ।

अ॒र्वाग्रथं॒ सम॑नसा॒ नि य॑च्छतं॒ पिब॑तं सो॒म्यं मधु॑ ॥२

यु॒वम् । चि॒त्रम् । द॒द॒थुः॒ । भोज॑नम् । न॒रा॒ । चोदे॑थाम् । सू॒नृता॑ऽवते ।

अ॒र्वाक् । रथ॑म् । सऽम॑नसा । नि । य॒च्छ॒त॒म् । पिब॑तम् । सो॒म्यम् । मधु॑ ॥२

युवम् । चित्रम् । ददथुः । भोजनम् । नरा । चोदेथाम् । सूनृताऽवते ।

अर्वाक् । रथम् । सऽमनसा । नि । यच्छतम् । पिबतम् । सोम्यम् । मधु ॥२

हे अश्विनौ “युवं युवां “चित्रं चायनीयं “भोजनं धनं “ददथुः धारयेथे। तद्धनं “सूनृतावते स्तुतिवते स्तोत्रे “चोदेथां प्रेरयतम् । तदर्थं "समनसा समानमनस्कौ सन्तौ “रथं युवयोः संबन्धिनम् “अर्वाङ् अस्मदभिमुखं “नि “यच्छतं नियमयतम् । तथा कृत्वा "सोम्यं सोमसंबन्धिनं “मधु मधुररसं पिबतम् ।।

आ या॑तमुप॑ भूषतं मध्वः॑ पिबतमश्विना ।

दु॒ग्धं पयो॑ वृषणा जेन्यावसू मा नो॑ मर्धिष्टमा ग॑तं ॥३

आ । या॒त॒म् । उप॑ । भू॒ष॒त॒म् । मध्वः॑ । पि॒ब॒त॒म् । अ॒श्वि॒ना॒ ।

दु॒ग्धम् । पयः॑ । वृ॒ष॒णा॒ । जे॒न्या॒व॒सू॒ इति॑ । मा । नः॒ । म॒र्धि॒ष्ट॒म् । आ । ग॒त॒म् ॥३

आ । यातम् । उप । भूषतम् । मध्वः । पिबतम् । अश्विना ।

दुग्धम् । पयः । वृषणा । जेन्यावसू इति । मा । नः । मर्धिष्टम् । आ । गतम् ॥३

हे “अश्विना युवाम् आ “यातम् आगच्छतम् । आगत्य स "उप समीपे “भूषतं भवतम् । “मध्वः मधुरं सोमरसं “पिबतम् । पीत्वा च हे “वृषणा वर्षकौ हे "जेन्यावसू जेतव्यधनौ । जितधनावित्यर्थः । युवां “पयः वृष्ट्युदकमन्तरिक्षात् “दुग्धम् । “नः अस्मान् “मा “मर्धिष्टं मा हिंस्तम् । ईदृशप्रार्थनाकरणमेव हिंसा' । “आ “गतम् आगच्छतं शीघ्रम् ॥

अश्वा॑सो॒ ये वा॒मुप॑ दा॒शुषो॑ गृ॒हं यु॒वां दीय॑न्ति॒ बिभ्र॑तः ।

म॒क्षूयुभि॑र्नरा॒ हये॑भिरश्वि॒ना दे॑वा यातमस्म॒यू ॥४

अश्वा॑सः । ये । वा॒म् । उप॑ । दा॒शुषः॑ । गृ॒हम् । यु॒वाम् । दीय॑न्ति । बिभ्र॑तः ।

म॒क्षु॒यु॒ऽभिः॑ । न॒रा॒ । हये॑भिः । अ॒श्वि॒ना॒ । आ । दे॒वा॒ । या॒त॒म् । अ॒स्म॒यू इत्य॑स्म॒ऽयू ॥४

अश्वासः । ये । वाम् । उप । दाशुषः । गृहम् । युवाम् । दीयन्ति । बिभ्रतः ।

मक्षुयुऽभिः । नरा । हयेभिः । अश्विना । आ । देवा । यातम् । अस्मयू इत्यस्मऽयू ॥४

"ये अश्वासः अश्वाः “वां युवयोः स्वभूताः “दाशुषः हविर्दातुः “गृहं “युवां “बिभ्रतः धारयन्तः "दीयन्ति । गमयन्तीत्यर्थः। “मक्षूयुभिः शीघ्रगन्तृभिः “हयेभिः हयैः अश्वैर्हे “नरा नेतारौ “अश्विना अश्विनौ "देवा देवौ “अस्मयू अस्मान् कामयमानौ “आ “यातम् अस्मद्यज्ञमागच्छतम् ॥

अधा॑ ह॒ यंतो॑ अ॒श्विना॒ पृक्षः॑ सचंत सू॒रयः॑ ।

ता यं॑सतो म॒घव॑द्भ्यो ध्रु॒वं यश॑श्छ॒र्दिर॒स्मभ्यं॒ नास॑त्या ॥५

अध॑ । ह॒ । यन्त॑ः । अ॒श्विना॑ । पृक्ष॑ः । स॒च॒न्त॒ । सू॒रय॑ः ।

ता । य॒ंस॒त॒ः । म॒घव॑त्ऽभ्यः । ध्रु॒वम् । यश॑ः । छ॒र्दिः । अ॒स्मभ्य॑म् । नास॑त्या ॥५

अध । ह । यन्तः । अश्विना । पृक्षः । सचन्त । सूरयः ।

ता । यंसतः । मघवत्ऽभ्यः । ध्रुवम् । यशः । छर्दिः । अस्मभ्यम् । नासत्या ॥५

“अधा “ह अपि च “अश्विना अश्विनौ “यन्तः स्तुतिभिर्गच्छन्तो यजमानाः “सूरयः मेधाविनः स्तोतारः “पृक्षः अन्नं प्रभूतं “सचन्त सेवन्ते संयन्ति वा। “ता तौ युवां मघवद्भ्यः अन्नवद्भ्यः “अस्मभ्यं “ध्रुवम् अविचलितं “यशः अन्नं यश एव वा “छर्दिः गृहं "यंसतः प्रयच्छतं हे "नासत्या अश्विनौ ॥

प्र ये य॒युर॑वृ॒कासो॒ रथा॑ इव नृपा॒तारो॒ जना॑नां ।

उ॒त स्वेन॒ शव॑सा शूशुवु॒र्नर॑ उ॒त क्षि॑यंति सुक्षि॒तिं ॥६

प्र । ये । य॒युः । अ॒वृ॒कासः । रथा॑ःऽइव । नृ॒ऽपा॒तार॑ः । जना॑नाम् ।

उ॒त । स्वेन॑ । शव॑सा । शू॒शु॒वु॒ः । नर॑ः । उ॒त । क्षि॒य॒न्ति॒ । सु॒ऽक्षि॒तिम् ॥६

प्र । ये । ययुः । अवृकासः । रथाःऽइव । नृऽपातारः । जनानाम् ।

उत । स्वेन । शवसा । शूशुवुः । नरः । उत । क्षियन्ति । सुऽक्षितिम् ॥६

“ये यजमानाः "अवृकासः परकीयधनस्यानादातारः “जनानां मनुष्याणां मध्ये "नृपातारः ऋत्विग्रूपाणां नृणां रक्षितारः सन्तः “ययुः युवां प्राप्नुवन्ति हविर्भः। प्राप्तौ दृष्टान्तः। “रथाइव व्रीह्यादिपूर्णा रथा यथा प्राप्नुवन्ति स्वामिगृहम् । उतेत्ययमुत्तरवाक्यापेक्षः । अपि च ते “नरः यजमानाः “स्वेन “शवसा स्वीयेन बलेन “शूशुवुः वर्धन्ते । "उत अपि च "सुक्षितिं सुनिवासं “क्षियन्ति गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति ॥ ॥ २१ ॥

मण्डल ७

ऋग्वेदः सूक्तं ७.७५

ऋग्वेदः - मण्डल ७
← सूक्तं ७.७४ सूक्तं ७.७५ सूक्तं ७.७६ →
मैत्रावरुणिर्वसिष्ठः।

दे. उषसः। त्रिष्टुप्।

व्युषा आवो दिविजा ऋतेनाविष्कृण्वाना महिमानमागात् ।
अप द्रुहस्तम आवरजुष्टमङ्गिरस्तमा पथ्या अजीगः ॥१॥
महे नो अद्य सुविताय बोध्युषो महे सौभगाय प्र यन्धि ।
चित्रं रयिं यशसं धेह्यस्मे देवि मर्तेषु मानुषि श्रवस्युम् ॥२॥
एते त्ये भानवो दर्शतायाश्चित्रा उषसो अमृतास आगुः ।
जनयन्तो दैव्यानि व्रतान्यापृणन्तो अन्तरिक्षा व्यस्थुः ॥३॥
एषा स्या युजाना पराकात्पञ्च क्षितीः परि सद्यो जिगाति ।
अभिपश्यन्ती वयुना जनानां दिवो दुहिता भुवनस्य पत्नी ॥४॥
वाजिनीवती सूर्यस्य योषा चित्रामघा राय ईशे वसूनाम् ।
ऋषिष्टुता जरयन्ती मघोन्युषा उच्छति वह्निभिर्गृणाना ॥५॥
प्रति द्युतानामरुषासो अश्वाश्चित्रा अदृश्रन्नुषसं वहन्तः ।
याति शुभ्रा विश्वपिशा रथेन दधाति रत्नं विधते जनाय ॥६॥

सत्या सत्येभिर्महती महद्भिर्देवी देवेभिर्यजता यजत्रैः ।

रुजद्दृळ्हानि दददुस्रियाणां प्रति गाव उषसं वावशन्त ॥७॥

नू नो गोमद्वीरवद्धेहि रत्नमुषो अश्वावत्पुरुभोजो अस्मे ।

मा नो बर्हिः पुरुषता निदे कर्यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥८॥

सायणभाष्यम्

'व्युषा आवः' इत्यष्टर्चं पञ्चमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षम् । अत्रानुक्रमणिका – व्युषा अष्टावुषस्यं तु वै ' इति । तु वै इत्युक्तत्वात्तुह्यादिपरिभाषया इदमादीनि सप्त सूक्तान्युषोदेवत्यानि । प्रातरनुवाक उषस्ये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदमादीनि षट् सूक्तानि । तथा च सूत्र्यते - ' व्युषा आवो दिविजा इति षडिति त्रैष्टुभम् ' (आश्व. श्रौ. ४. १४) इति । ऋग्विधान आख्यातो विनियोगोऽत्र लिख्यते - 'रात्र्या अपरकाले य उत्थाय प्रयतः शुचिः । व्युषा इत्युपतिष्ठेत षड्भिः सूक्तैः कृताञ्जलिः ॥ प्राप्नुयात् स हिरण्यानि नानारूपं धनं बहु । गा अश्वान् पुरुषान् धान्यं स्त्रियो वासांस्यजाविकम् ' (ऋग्वि. २. ३१७-१८) इति ।

व्यु१॒षा आ॑वो दिवि॒जा ऋ॒तेना॑विष्कृण्वा॒ना म॑हि॒मान॒मागा॑त् ।

अप॒ द्रुह॒स्तम॑ आव॒रजु॑ष्टमङ्गि॑रस्तमा प॒थ्या॑ अजीगः ॥१

वि । उ॒षाः । आ॒वः॒ । दि॒वि॒ऽजाः । ऋ॒तेन॑ । आ॒विः॒ऽकृ॒ण्वा॒ना । म॒हि॒मान॑म् । आ । अ॒गा॒त् ।

अप॑ । द्रुहः॑ । तमः॑ । आ॒वः॒ । अजु॑ष्टम् । अङ्गि॑रःऽतमा । प॒थ्याः॑ । अ॒जी॒ग॒रिति॑ ॥१

वि । उषाः । आवः । दिविऽजाः । ऋतेन । आविःऽकृण्वाना । महिमानम् । आ । अगात् ।

अप । द्रुहः । तमः । आवः । अजुष्टम् । अङ्गिरःऽतमा । पथ्याः । अजीगरिति ॥१

इयम् "उषाः "दिविजाः दिव्यन्तरिक्षेः प्रादुर्भूता सती "वि "आवः व्यौच्छत् । विभानं कृतवतीत्यर्थः । वसिर्निवासवाच्यत्र विपूर्वो व्युच्छने भवेत्। 'छन्दस्यपि दृश्यते' इत्यत्र दृशिग्रहणस्य विध्यन्तरोपसंग्रहणार्थत्वादनजादेरप्याडागमः। "हल्यङ्ग्याब्भ्यः' इति लोपः । सैवोषाः "ऋतेन तेजसा "महिमानं स्वमहत्त्वम् "आविष्कृण्वाना "आगात् आगतवती । आगत्य च "द्रुहः अस्मद्द्रोग्धॄन "अजुष्टं सर्वेषामप्रियं "तमः च "अप "आवः अपवृणोति । किंच अङ्गिरस्तमा । अङ्गेर्गत्यर्थादङ्गिराः । गन्तृतमा "पथ्याः पदवीः "अजीगः उद्गिरति । प्राणिनां व्यवहाराय प्रकाशयतीत्यर्थः ॥

म॒हे नो॑ अ॒द्य सु॑वि॒ताय॑ बो॒ध्युषो॑ म॒हे सौभ॑गाय॒ प्र य॑न्धि ।

चि॒त्रं र॒यिं य॒शसं॑ धेह्य॒स्मे देवि॒ मर्ते॑षु मानुषि श्रव॒स्युम् ॥२

म॒हे । न॒ः । अ॒द्य । सु॒वि॒ताय॑ । बो॒धि॒ । उष॑ः । म॒हे । सौभ॑गाय । प्र । य॒न्धि॒ ।

चि॒त्रम् । र॒यिम् । य॒शस॑म् । धे॒हि॒ । अ॒स्मे इति॑ । देवि॑ । मर्ते॑षु । मा॒नु॒षि॒ । श्र॒व॒स्युम् ॥२

महे । नः । अद्य । सुविताय । बोधि । उषः । महे । सौभगाय । प्र । यन्धि ।

चित्रम् । रयिम् । यशसम् । धेहि । अस्मे इति । देवि । मर्तेषु । मानुषि । श्रवस्युम् ॥२

"अद्य "नः अस्माकं “महे महते "सुविताय सुखप्राप्तये सुखगमनाय वा “बोधि भव । किंच हे "उषः “महे महते “सौभगाय सौभाग्याय “प्र “यन्धि प्रयच्छास्मान् । किंच "चित्रं चायनीयं "यशसं यशोयुक्तं "रयिं धनं “धेहि धारय "अस्मे अस्मासु । हे "मानुषि मनुष्यहिते "देवि "मर्तेषु अस्मासु “श्रवस्युम् अन्नवन्तं पुत्रं धेहीत्यनुषङ्गः ॥

ए॒ते त्ये भा॒नवो॑ दर्श॒ताया॑श्चि॒त्रा उ॒षसो॑ अ॒मृता॑स॒ आगु॑ः ।

ज॒नय॑न्तो॒ दैव्या॑नि व्र॒तान्या॑पृ॒णन्तो॑ अ॒न्तरि॑क्षा॒ व्य॑स्थुः ॥३

ए॒ते । त्ये । भा॒नवः॑ । द॒र्श॒तायाः॑ । चि॒त्राः । उ॒षसः॑ । अ॒मृता॑सः । आ । अ॒गु॒ः ।

ज॒नय॑न्तः । दैव्या॑नि । व्र॒तानि॑ । आ॒ऽपृ॒णन्तः॑ । अ॒न्तरि॑क्षा । वि । अ॒स्थु॒ः ॥३

एते । त्ये । भानवः । दर्शतायाः । चित्राः । उषसः । अमृतासः । आ । अगुः ।

जनयन्तः । दैव्यानि । व्रतानि । आऽपृणन्तः । अन्तरिक्षा । वि । अस्थुः ॥३

"दर्शतायाः दर्शनीयायाः प्रकाशयुक्तायाः "उषसः एते पुरो दृश्यमानाः “त्ये ते प्रसिद्धाः “चित्राः पूज्या आश्चर्यभूता वा "अमृतासः अमरणा अनश्वराः "भानवः रश्मयः "आगुः आगच्छन्ति । किं कुर्वन्तः। "दैव्यानि देवानां संबन्धीनि "व्रतानि कर्माणि "जनयन्तः उत्पादयन्तः । तदनुकूलप्रकाशप्रदानात्तदुत्पादकत्वमेषाम्। "अन्तरिक्षा अन्तरिक्षाणि आपृणन्तः आपूरयन्तः । एकस्यैवान्तरिक्षस्य वायुमेघपक्षिणामालम्बनोपाधिना त्रिविधत्वम् । अतो बहुवचनमुपपन्नम्। एवं कुर्वन्तो भानवः "व्यस्थुः विविधं तिष्ठन्ति । सरन्ति ॥

ए॒षा स्या यु॑जा॒ना प॑रा॒कात्पञ्च॑ क्षि॒तीः परि॑ स॒द्यो जि॑गाति ।

अ॒भि॒पश्य॑न्ती व॒युना॒ जना॑नां दि॒वो दु॑हि॒ता भुव॑नस्य॒ पत्नी॑ ॥४

ए॒षा । स्या । यु॒जा॒ना । प॒रा॒कात् । पञ्च॑ । क्षि॒तीः । परि॑ । स॒द्यः । जि॒गा॒ति॒ ।

अ॒भि॒ऽपश्य॑न्ती । व॒युना॑ । जना॑नाम् । दि॒वः । दु॒हि॒ता । भुव॑नस्य । पत्नी॑ ॥४

एषा । स्या । युजाना । पराकात् । पञ्च । क्षितीः । परि । सद्यः । जिगाति ।

अभिऽपश्यन्ती । वयुना । जनानाम् । दिवः । दुहिता । भुवनस्य । पत्नी ॥४

“एषा “स्या सोषाः "पराकात् दूरदेशाद्दूरे स्थितापि "युजाना उद्योगं कुर्वाणा प्रकाशाय "पञ्च “क्षितीः निषादपञ्चमाश्चत्वारो वर्णास्तान् "सद्यः "परि “जिगाति परिगच्छति। किं कुर्वती। "जनानां प्राणिनां “वयुना प्रज्ञानानि “अभिपश्यन्ती साक्षित्वेनावलोकयन्ती । कीदृशी सा। "दिवो "दुहिता दुहितृस्थानीया “भुवनस्य भूतजातस्य “पत्नी पालयित्री । परि जिगातीत्यन्वयः ॥

वा॒जिनी॑वती॒ सूर्य॑स्य॒ योषा॑ चि॒त्राम॑घा रा॒य ई॑शे॒ वसू॑नाम् ।

ऋषि॑ष्टुता ज॒रय॑न्ती म॒घोन्यु॒षा उ॑च्छति॒ वह्नि॑भिर्गृणा॒ना ॥५

ए॒षा । स्या । यु॒जा॒ना । प॒रा॒कात् । पञ्च॑ । क्षि॒तीः । परि॑ । स॒द्यः । जि॒गा॒ति॒ ।

अ॒भि॒ऽपश्य॑न्ती । व॒युना॑ । जना॑नाम् । दि॒वः । दु॒हि॒ता । भुव॑नस्य । पत्नी॑ ॥५

एषा । स्या । युजाना । पराकात् । पञ्च । क्षितीः । परि । सद्यः । जिगाति ।

अभिऽपश्यन्ती । वयुना । जनानाम् । दिवः । दुहिता । भुवनस्य । पत्नी ॥५

वाजिनीवती बह्वन्ना। यद्यप्युषोनामैतत् तथापि चित्रामघा इत्यस्याप्युषोनामकस्य पृथग्विद्यमानत्वादत्रैको योगरूढोऽवगन्तव्यः। "सूर्यस्य "योषा योषित् 'चित्रामघा विचित्रधना विचित्ररश्म्याख्यधना वा “रायः धनस्याविशिष्टस्य तस्य “वसूनां देवमनुष्यादिसर्वाश्रयाणां धनानां च “ईशे ईष्टे । अथवा वसवो वासका रश्मयः । तेषामपीष्टे । “ऋषिष्टुता ऋषिभिः स्तुता “जरयन्ती प्राणिजातानि । उषाः खलु पुनःपुनरावर्तमाना प्राणिनामायुः क्षपयति । "मघोनी धनवती “उषाः “वह्निभिः कर्मवोढृभिर्यजमानैः "गृणाना स्तूयमाना “उच्छति विभानं करोति ॥

प्रति॑ द्यु॒ता॒नाम॑रु॒षासो॒ अश्वा॑श्चि॒त्रा अ॑दृश्रन्नु॒षसं॒ वह॑न्तः ।

याति॑ शु॒भ्रा वि॑श्व॒पिशा॒ रथे॑न॒ दधा॑ति॒ रत्नं॑ विध॒ते जना॑य ॥६

प्रति॑ । द्यु॒ता॒नाम् । अ॒रु॒षासः॑ । अश्वाः॑ । चि॒त्राः । अ॒दृ॒श्र॒न् । उ॒षस॑म् । वह॑न्तः ।

याति॑ । शु॒भ्रा । वि॒श्व॒ऽपिशा॑ । रथे॑न । दधा॑ति । रत्न॑म् । वि॒ध॒ते । जना॑य ॥६

प्रति । द्युतानाम् । अरुषासः । अश्वाः । चित्राः । अदृश्रन् । उषसम् । वहन्तः ।

याति । शुभ्रा । विश्वऽपिशा । रथेन । दधाति । रत्नम् । विधते । जनाय ॥६

“द्युतानां द्योतमानाम् "उषसं "वहन्तः धारयन्तः "अरुषासः आरोचमानाः “चित्राः चायनीयाः “अश्वाः “प्रति अदृश्रन् प्रतिदृश्यन्ते । सा चोषाः "शुभ्रा दीप्यमाना “विश्वपिशा बहुरूपेण "रथेन "याति सर्वत्र गच्छति। "विधते परिचरते "जनाय "रत्नं रमणीयं धनं "दधाति ददाति च ॥

स॒त्या स॒त्येभि॑र्मह॒ती म॒हद्भि॑र्दे॒वी दे॒वेभि॑र्यज॒ता यज॑त्रैः ।

रु॒जद्दृ॒ळ्हानि॒ दद॑दु॒स्रिया॑णां॒ प्रति॒ गाव॑ उ॒षसं॑ वावशन्त ॥७

स॒त्या । स॒त्येभिः॑ । म॒ह॒ती । म॒हत्ऽभिः॑ । दे॒वी । दे॒वेभिः॑ । य॒ज॒ता । यज॑त्रैः ।

रु॒जत् । दृ॒ळ्हानि॑ । दद॑त् । उ॒स्रिया॑णाम् । प्रति॑ । गावः॑ । उ॒षस॑म् । वा॒व॒श॒न्त॒ ॥७

सत्या । सत्येभिः । महती । महत्ऽभिः । देवी । देवेभिः । यजता । यजत्रैः ।

रुजत् । दृळ्हानि । ददत् । उस्रियाणाम् । प्रति । गावः । उषसम् । वावशन्त ॥७

"सत्या अन्यैरबाध्या "महती पूजनीया प्रवृद्धा वा गुणैः "देवी द्योतमाना "यजता यजनीयोषाः "सत्येभिः सत्यैः "महद्भिः देवैः "यजत्रै. उक्तलक्षणैः किरणैर्निपातभाग्भिरन्यैर्देवैर्वा सहिता सती "दृळहानि अत्यन्तं स्थिराणि तमांसि "रुजत् भिनत्ति । "उस्रियाणाम् । गोनामैतत् । उत्स्राविण आसां भोगा इति तद्व्युत्पत्तिः । तासां संचाराय "ददत् ददाति । सामर्थ्यात् प्रकाशमित्यर्थः । अथवोस्रिया गा ददत् ददाति स्तोतृभ्यः । किंच "गावः । उपलक्षणमेतत् । सर्वेऽपि तमोऽवरुद्धाः प्राणिनः "उषसं "वावशन्त उशन्ति कामयन्ते । विशेषेण गवां प्रभाते संचारार्थमुषसोऽपेक्षितत्वात्तासां प्राधान्येनोक्तिः ।।

नू नो॒ गोम॑द्वी॒रव॑द्धेहि॒ रत्न॒मुषो॒ अश्वा॑वत्पुरु॒भोजो॑ अ॒स्मे ।

मा नो॑ ब॒र्हिः पु॑रु॒षता॑ नि॒दे क॑र्यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभि॒ः सदा॑ नः ॥८

नु । नः॒ । गोऽम॑त् । वी॒रऽव॑त् । धे॒हि॒ । रत्न॑म् । उषः॑ । अश्व॑ऽवत् । पु॒रु॒ऽभोजः॑ । अ॒स्मे इति॑ ।

मा । नः॒ । ब॒र्हिः । पु॒रु॒षता॑ । नि॒दे । कः॒ । यू॒यम् । पा॒त॒ । स्व॒स्तिऽभिः॑ । सदा॑ । नः॒ ॥८

नु । नः । गोऽमत् । वीरऽवत् । धेहि । रत्नम् । उषः । अश्वऽवत् । पुरुऽभोजः । अस्मे इति ।

मा । नः । बर्हिः । पुरुषता । निदे । कः । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥८

हे "उषः "नु "नः अस्मभ्यं "गोमत् बहुभिर्गोभिर्युक्तं "वीरवत् वीरैः पुत्रैरुपेतं "रत्नं रमणीयं धनं "पुरुभोजः बह्वन्नं च "अस्मे अस्मासु "धेहि देहि । पादभेदादस्मे इति पुनरभिधानम् । "नः अस्माकं "बर्हिः यज्ञं "पुरुषता पुरुषतायां पुरुषसमूहेषु । अस्मत्सदृशेष्वित्यर्थः । "निदे निन्दायै "मा "कः मा कार्षीः । यथा ते निन्दन्ति तथा मा कुर्वित्यर्थः ।। ।। २२ ।।

टिप्पणी

७.७५.२ उषो महे सौभगाय प्र यन्धि--

गोपथब्राह्मणतः १.५.१५ अयं प्रतीयते यत् भगः गर्भावस्था अस्ति यस्य वर्धनं महः, यशः एवं सर्वावस्थासु करणीयं अस्ति। ब्रह्माण्डपुराणे ३.४.२.४२ कथनमस्ति यत् महर्लोकवासिनः पञ्चलक्षणामानसीसिद्धितः युक्ता भवन्ति। मानसीसिद्धि अर्थात् यत्किंचित् मनः चिंतयति, तस्य सद्यः पूर्तिः जायते।

मण्डल ७

सूक्तं ७.१	सूक्तं ७.२१	सूक्तं ७.४१	सूक्तं ७.६१	सूक्तं ७.८१	
सूक्तं ७.२	सूक्तं ७.२२	सूक्तं ७.४२	सूक्तं ७.६२	सूक्तं ७.८२	
सूक्तं ७.३	सूक्तं ७.२३	सूक्तं ७.४३	सूक्तं ७.६३	सूक्तं ७.८३	
सूक्तं ७.४	सूक्तं ७.२४	सूक्तं ७.४४	सूक्तं ७.६४	सूक्तं ७.८४	
सूक्तं ७.५	सूक्तं ७.२५	सूक्तं ७.४५	सूक्तं ७.६५	सूक्तं ७.८५	
सूक्तं ७.६	सूक्तं ७.२६	सूक्तं ७.४६	सूक्तं ७.६६	सूक्तं ७.८६	
सूक्तं ७.७	सूक्तं ७.२७	सूक्तं ७.४७	सूक्तं ७.६७	सूक्तं ७.८७	
सूक्तं ७.८	सूक्तं ७.२८	सूक्तं ७.४८	सूक्तं ७.६८	सूक्तं ७.८८	
सूक्तं ७.९	सूक्तं ७.२९	सूक्तं ७.४९	सूक्तं ७.६९	सूक्तं ७.८९	सूक्तं ७.१०१
सूक्तं ७.१०	सूक्तं ७.३०	सूक्तं ७.५०	सूक्तं ७.७०	सूक्तं ७.९०	सूक्तं ७.१०२
सूक्तं ७.११	सूक्तं ७.३१	सूक्तं ७.५१	सूक्तं ७.७१	सूक्तं ७.९१	सूक्तं ७.१०३
सूक्तं ७.१२	सूक्तं ७.३२	सूक्तं ७.५२	सूक्तं ७.७२	सूक्तं ७.९२	सूक्तं ७.१०४
सूक्तं ७.१३	सूक्तं ७.३३	सूक्तं ७.५३	सूक्तं ७.७३	सूक्तं ७.९३	
सूक्तं ७.१४	सूक्तं ७.३४	सूक्तं ७.५४	सूक्तं ७.७४	सूक्तं ७.९४	
सूक्तं ७.१५	सूक्तं ७.३५	सूक्तं ७.५५	सूक्तं ७.७५	सूक्तं ७.९५	
सूक्तं ७.१६	सूक्तं ७.३६	सूक्तं ७.५६	सूक्तं ७.७६	सूक्तं ७.९६	
सूक्तं ७.१७	सूक्तं ७.३७	सूक्तं ७.५७	सूक्तं ७.७७	सूक्तं ७.९७	
सूक्तं ७.१८	सूक्तं ७.३८	सूक्तं ७.५८	सूक्तं ७.७८	सूक्तं ७.९८	
सूक्तं ७.१९	सूक्तं ७.३९	सूक्तं ७.५९	सूक्तं ७.७९	सूक्तं ७.९९	
सूक्तं ७.२०	सूक्तं ७.४०	सूक्तं ७.६०	सूक्तं ७.८०	सूक्तं ७.१००	

ऋग्वेदः सूक्तं ७.७६

ऋग्वेदः - मण्डल ७

← सूक्तं ७.७५ सूक्तं ७.७६ सूक्तं ७.७७ →

मैत्रावरुणिर्वसिष्ठः।

दे. उषसः। त्रिष्टुप् ।

उदु ज्योतिरमृतं विश्वजन्यं विश्वानरः सविता देवो अश्रेत् ।

क्रत्वा देवानामजनिष्ट चक्षुराविरकर्भुवनं विश्वमुषाः ॥१॥

प्र मे पन्था देवयाना अदृश्रन्नमर्धन्तो वसुभिरिष्कृतासः ।

अभूदु केतुरुषसः पुरस्तात्प्रतीच्यागादधि हर्म्येभ्यः ॥२॥

तानीदहानि बहुलान्यासन्या प्राचीनमुदिता सूर्यस्य ।

यतः परि जार इवाचरन्त्युषो ददृक्षे न पुनर्यतीव ॥३॥

त इद्देवानां सधमाद आसन्नृतावानः कवयः पूर्व्यासः ।

गूळ्हं ज्योतिः पितरो अन्वविन्दन्सत्यमन्त्रा अजनयन्नुषासम् ॥४॥

समान ऊर्वे अधि संगतासः सं जानते न यतन्ते मिथस्ते ।

ते देवानां न मिनन्ति व्रतान्यमर्धन्तो वसुभिर्यादमानाः ॥५॥

प्रति त्वा स्तोमैरीळते वसिष्ठा उषर्बुधः सुभगे तुष्टुवांसः ।

गवां नेत्री वाजपत्नी न उच्छोषः सुजाते प्रथमा जरस्व ॥६॥

एषा नेत्री राधसः सूनृतानामुषा उच्छन्ती रिभ्यते वसिष्ठैः ।

दीर्घश्रुतं रयिमस्मे दधाना यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥७॥

सायणभाष्यम्

' उदु ज्योतिः ' इति सप्तर्चं षष्ठं सूक्तं त्रैष्टुभमुषस्यम् । तथा चानुक्रान्तम् - ' उदु सप्त इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ।।

उदु॒ ज्योति॑र॒मृतं॑ वि॒श्वज॑न्यं वि॒श्वान॑रः सवि॒ता दे॒वो अ॑श्रेत् ।

क्रत्वा॑ दे॒वाना॑मजनिष्ट॒ चक्षु॑रा॒विर॑क॒र्भुव॑नं॒ विश्व॑मु॒षाः ॥१

उत् । ऊँ॒ इति॑ । ज्योतिः॑ । अ॒मृत॑म् । वि॒श्वऽज॑न्यम् । वि॒श्वान॑रः । स॒वि॒ता । दे॒वः । अ॒श्रे॒त् ।

क्रत्वा॑ । दे॒वाना॑म् । अ॒ज॒नि॒ष्ट॒ । चक्षुः॑ । आ॒विः । अ॒कः॒ । भुव॑नम् । विश्व॑म् । उ॒षाः ॥१

उत् । ऊं इति । ज्योतिः । अमृतम् । विश्वऽजन्यम् । विश्वानरः । सविता । देवः । अश्रेत् ।

क्रत्वा । देवानाम् । अजनिष्ट । चक्षुः । आविः । अकः । भुवनम् । विश्वम् । उषाः ॥१

“अमृतम् अमृतत्वसाधकमविनाशि वा “विश्वजन्यं विश्वेषां जनानां हितकरं “ज्योतिः “विश्वानरः सर्वेषां नेता “सविता “देवः “उत् अश्रेत् ऊर्ध्वं श्रयति । “देवानां व्यवहर्तॄणां स्तोतॄणां वा यजमानानां “क्रत्वा कर्मणा निमित्तेन । यागानुष्ठानार्थमित्यर्थः । तदर्थं यद्वा देवानां “चक्षुः चक्षुःस्थानीयमौषसं तेजः क्रत्वा कर्मणा निमित्तेन “अजनिष्ट प्रादुरभूत् । उत्पन्ना च “उषाः “विश्वं सर्वं “भुवनं भूतजातम् “आविरकः प्रादुरकः अकरोत् । समस्तं जगदाविष्कृतवती। ।।

प्र मे॒ पन्था॑ देव॒याना॑ अदृश्र॒न्नम॑र्धन्तो॒ वसु॑भि॒रिष्कृ॑तासः ।

अभू॑दु के॒तुरु॒षसः॑ पु॒रस्ता॑त्प्रती॒च्याग॒ादधि॑ ह॒र्म्येभ्यः॑ ॥२

प्र । मे॒ । पन्थाः॑ । दे॒व॒ऽयानाः॑ । अ॒दृ॒श्र॒न् । अम॑र्धन्तः । वसु॑ऽभिः । इष्कृ॑तासः ।

अभू॑त् । ऊँ॒ इति॑ । के॒तुः । उ॒षसः॑ । पु॒रस्ता॑त् । प्र॒ती॒ची । आ । अ॒गा॒त् । अधि॑ । ह॒र्म्येभ्यः॑ ॥२

प्र । मे । पन्थाः । देवऽयानाः । अदृश्रन् । अमर्धन्तः । वसुऽभिः । इष्कृतासः ।

अभूत् । ऊं इति । केतुः । उषसः । पुरस्तात् । प्रतीची । आ । अगात् । अधि । हर्म्येभ्यः ॥२

“मे मया “देवयानाः देवप्रापकाः “पन्थाः पन्थानः “प्र “अदृश्रन् प्रदृश्यन्ते । कीदृशाः पन्थानः । “अमर्धन्तः अहिंसन्तः “वसुभिः तेजोभिः “इष्कृतासः संस्कृताः । “पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि “उषसः “केतुः प्रज्ञापकं तेजः “अभूत् अचेति ज्ञायते । सोषाश्च “प्रतीची प्रत्यगञ्चनास्मदभिमुखी हर्म्येभ्यः “अधि उच्छ्रितेभ्यः प्रदेशेभ्यः । हर्म्यशब्द उन्नतप्रदेशोपलक्षकः । “आगात् आगच्छति ॥

तानीदहा॑नि बहु॒लान्या॑स॒न्या प्रा॒चीन॒मुदि॑ता॒ सूर्य॑स्य ।

यत॒ः परि॑ जा॒र इ॑वा॒चर॒न्त्युषो॑ ददृ॒क्षे न पुन॑र्य॒तीव॑ ॥३

तानि॑ । इत् । अहा॑नि । ब॒हु॒लानि॑ । आ॒स॒न् । या । प्रा॒चीन॑म् । उत्ऽइ॑ता । सूर्य॑स्य ।

यतः॑ । परि॑ । जा॒रःऽइ॑व । आ॒ऽचर॑न्ती । उषः॑ । द॒दृ॒क्षे । न । पुनः॑ । य॒तीऽइ॑व ॥३

तानि । इत् । अहानि । बहुलानि । आसन् । या । प्राचीनम् । उत्ऽइता । सूर्यस्य ।

यतः । परि । जारःऽइव । आऽचरन्ती । उषः । ददृक्षे । न । पुनः । यतीऽइव ॥३

हे उषः “तानीत् तान्येव तव तेजांसि “बहुलानि “अहानि “आसन् । उषःप्रकाशयुक्तस्यैव कालस्याहःशब्दव्यवहारात् । तानीत्युक्तं कानीत्याह। “या यानि “सूर्यस्य "उदिता उदितावुदये सति “प्राचीनं तस्य प्राग्देशं प्रत्युदयन्ति । यद्वा सूर्यस्य प्राचीने देशे या यान्युदितोदितानि तानीत्यर्थः । .. हे “उषः “यतः यैश्च तेजोभिः “परि “ददृक्षे दृश्यसे त्वम् । “जारइव पत्याविव “आचरन्ती समीपे संचरन्ती साध्वी नारीव जारे रात्रेर्जरयितरि सूर्ये संचरन्ती त्वं दृश्यते। यथा लोके दुष्टं भ्रमणशीलमपि पतिमत्यज्यैव साध्वी संचरति तद्वत् तमविमुञ्चती त्वमित्यर्थः। “न “पुनर्यतीव यती पतिं परित्यज्येतस्ततः संचरन्ती व्यभिचारिणीव सूर्यमपरित्यजन्ती त्वम् । पुनरित्यर्थं वैलक्षण्यद्योतनार्थः । एवं यैस्तेजोभिर्युक्ता परिदृश्यसे तान्येवाहान्यासन्निति संबन्धः ॥

त इद्दे॒वानां॑ सध॒माद॑ आसन्नृ॒तावा॑नः क॒वय॑ः पू॒र्व्यास॑ः ।

गू॒ळ्हं ज्योति॑ः पि॒तरो॒ अन्व॑विन्दन्स॒त्यम॑न्त्रा अजनयन्नु॒षास॑म् ॥४

ते । इत् । दे॒वाना॑म् । स॒ध॒ऽमादः॑ । आ॒स॒न् । ऋ॒तऽवा॑नः । क॒वयः॑ । पू॒र्व्यासः॑ ।

गू॒ळ्हम् । ज्योतिः॑ । पि॒तरः॑ । अनु॑ । अ॒वि॒न्द॒न् । स॒त्यऽम॑न्त्राः । अ॒ज॒न॒य॒न् । उ॒षस॑म् ॥४

ते । इत् । देवानाम् । सधऽमादः । आसन् । ऋतऽवानः । कवयः । पूर्व्यासः ।

गूळ्हम् । ज्योतिः । पितरः । अनु । अविन्दन् । सत्यऽमन्त्राः । अजनयन् । उषसम् ॥४

“त “इत् तेऽङ्गिरस एवर्षीणां मध्ये "देवानां “सधमादः सह माद्यन्तः “आसन् अभवन् । त इत्युक्तं क इत्याह । ये “ऋतावानः सत्यवन्तः “कवयः अनूचानाः। ये वा अनूचानास्ते कवयः' (ऐ. ब्रा. २. ३८) इति श्रुतेः । “पूर्व्यासः पूर्वकालीनाः “पितरः पालयितारः सर्वस्याङ्गिरसः “गूळ्हं तमसावृतं “ज्योतिः सौर्यं तेजः “अन्वविन्दन् लब्धवन्तो मन्त्रसामर्थ्यात् ते “सत्यमन्त्राः सत्यस्तुतयः सन्तः

“उषासम् उषसम् "अजनयन् प्रादुरकुर्वन् । ‘तुरीयेण ब्रह्मणाविन्ददत्रिः' (ऋ. सं. ५. ४०. ६) “अत्रयस्तमन्वविन्दन्' (ऋ. सं. ५. ४०.९) इति निगमौ । अत्राङ्गिरसां स्तुत्योषस एव स्तुतिर्ज्ञातव्या ॥

स॒मा॒न ऊ॒र्वे अधि॒ संग॑तास॒ः सं जा॑नते॒ न य॑तन्ते मि॒थस्ते ।

ते दे॒वानां॒ न मि॑नन्ति व्र॒तान्यम॑र्धन्तो॒ वसु॑भि॒र्याद॑मानाः ॥५

स॒मा॒ने । ऊ॒र्वे । अधि॑ । सम्ऽग॑तासः । सम् । जा॒न॒ते॒ । न । य॒त॒न्ते॒ । मि॒थः । ते ।

ते । दे॒वाना॑म् । न । मि॒न॒न्ति॒ । व्र॒तानि॑ । अम॑र्धन्तः । वसु॑ऽभिः । याद॑मानाः ॥५

समाने । ऊर्वे । अधि । सम्ऽगतासः । सम् । जानते । न । यतन्ते । मिथः । ते ।

ते । देवानाम् । न । मिनन्ति । व्रतानि । अमर्धन्तः । वसुऽभिः । यादमानाः ॥५

“समाने सर्वेषां साधारणे “ऊर्वे गोसमूहे पणिभिरपहृते पुनर्लब्धव्ये सति । “अधि इत्यनर्थकः । “संगतासः मिलिताः सन्तः “ते “सं “जानते एकबुद्धयो भवन्ति। “न “मिथः परस्परं “यतन्ते । सहैव साधनमनुतिष्ठन्तीत्यर्थः । “ते अङ्गिरसः “देवानां “व्रतानि कर्माणि योEगलक्षणानि “न “मिनन्ति न हिंसन्ति । किंतु परिपालयन्तीत्यर्थः । किं कुर्वन्तः । “अमर्धन्तः अहिंसन्तः “वसुभिः वासकैरुषसां तेजोभिः “यादमानाः गच्छन्तः ।।

प्रति॑ त्वा॒ स्तोमै॑रीळते॒ वसि॑ष्ठा उष॒र्बुध॑ः सुभगे तुष्टु॒वांस॑ः ।

गवां॑ ने॒त्री वाज॑पत्नी न उ॒च्छोष॑ः सुजाते प्रथ॒मा ज॑रस्व ॥६

प्रति॑ । त्वा॒ । स्तोमैः॑ । ई॒ळ॒ते॒ । वसि॑ष्ठाः । उ॒षः॒ऽबुधः॑ । सु॒ऽभ॒गे॒ । तु॒स्तु॒ऽवांसः॑ ।

गवा॑म् । ने॒त्री । वाज॑ऽपत्नी । नः॒ । उ॒च्छ॒ । उषः॑ । सु॒ऽजा॒ते॒ । प्र॒थ॒मा । ज॒र॒स्व॒ ॥६

प्रति । त्वा । स्तोमैः । ईळते । वसिष्ठाः । उषःऽबुधः । सुऽभगे । तुस्तुऽवांसः ।

गवाम् । नेत्री । वाजऽपत्नी । नः । उच्छ । उषः । सुऽजाते । प्रथमा । जरस्व ॥६

हे "सुभगे देव्युषः “त्वा त्वाम् "उषर्बुधः उषसि बुध्यन्तः “तुष्टुवांसः स्तुवन्तः “वसिष्ठाः “स्तोमैः स्तोत्रैः “ईळते स्तुवन्ति । “गवां “नेत्री प्रापयित्री “वाजपत्नी अन्नस्य पालयित्री । अन्नदात्रीत्यर्थः । ईदृशी त्वं “नः अस्मदर्थम् “उच्छ विभाहि । हे “उषः "सुजाते सुप्रादुर्भावे “प्रथमा इतरदेवेभ्यो मुख्यभूता “जरस्व ॥ ।

ए॒षा ने॒त्री राध॑सः सू॒नृता॑नामु॒षा उ॒च्छन्ती॑ रिभ्यते॒ वसि॑ष्ठैः ।

दी॒र्घ॒श्रुतं॑ र॒यिम॒स्मे दधा॑ना यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभि॒ः सदा॑ नः ॥७

ए॒षा । ने॒त्री । राध॑सः । सू॒नृता॑नाम् । उ॒षाः । उ॒च्छन्ती॑ । रि॒भ्य॒ते॒ । वसि॑ष्ठैः ।

दी॒र्घ॒ऽश्रु॒त॑म् । र॒यिम् । अ॒स्मे इति॑ । दधा॑ना । यू॒यम् । पा॒त॒ । स्व॒स्तिऽभिः॑ । सदा॑ । नः॒ ॥७

एषा । नेत्री । राधसः । सूनृतानाम् । उषाः । उच्छन्ती । रिभ्यते । वसिष्ठैः ।

दीर्घऽश्रुतम् । रयिम् । अस्मे इति । दधाना । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥७

"एषा "उषाः "राधसः स्तोतुः "सूनृतानां स्तुतीनां "नेत्री सती "उच्छन्ती तमो विवासयन्ती "वसिष्ठैः वसिष्ठगोत्रोत्पन्नैः "रिभ्यते स्तूयते । "दीर्घश्रुतं दीर्घे श्रूयमाणं सर्वत्र प्रसिद्धं "रयिं धनम् "अस्मे अस्मासु "दधाना धारयन्ती ।। ।। २३ ॥

मण्डल ७

ऋग्वेदः सूक्तं ७.७७

ऋग्वेदः - मण्डल ७

← सूक्तं ७.७६ | सूक्तं ७.७७ | सूक्तं ७.७८ →

मैत्रावरुणिर्वसिष्ठः।

दे. उषसः। त्रिष्टुप्।

उपो रुरुचे युवतिर्न योषा विश्वं जीवं प्रसुवन्ती चरायै ।

अभूदग्निः समिधे मानुषाणामकर्ज्योतिर्बाधमाना तमांसि ॥१॥

विश्वं प्रतीची सप्रथा उदस्थाद्रुशद्वासो बिभ्रती शुक्रमश्वैत् ।

हिरण्यवर्णा सुदृशीकसंदृग्गवां माता नेत्र्यह्नामरोचि ॥२॥

देवानां चक्षुः सुभगा वहन्ती श्वेतं नयन्ती सुदृशीकमश्वम् ।

उषा अदर्शि रश्मिभिर्व्यक्ता चित्रामघा विश्वमनु प्रभूता ॥३॥

अन्तिवामा दूरे अमित्रमुच्छोर्वीं गव्यूतिमभयं कृधी नः ।

यावय द्वेष आ भरा वसूनि चोदय राधो गृणते मघोनि ॥४॥

अस्मे श्रेष्ठेभिर्भानुभिर्वि भाह्युषो देवि प्रतिरन्ती न आयुः ।

इषं च नो दधती विश्ववारे गोमदश्वावद्रथवच्च राधः ॥५॥

यां त्वा दिवो दुहितर्वर्धयन्त्युषः सुजाते मतिभिर्वसिष्ठाः ।

सास्मासु धा रयिमृष्वं बृहन्तं यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥६॥

सायणभाष्यम्

‘ उपो रुरुचे ' इति षड्टचं सप्तमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षमुषस्यम् । तथा चानुक्रान्तम् - उपो रुरुचे षट् ' इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

उपो॑ रुरुचे यु॒व॒तिर्न योषा॒ विश्वं॑ जी॒वं प्र॑सु॒वन्ती॑ च॒रायै॑ ।

अभू॑द॒ग्निः स॒मिधे॒ मानु॑षाणा॒मक॒र्ज्योति॒र्बाध॑माना॒ तमां॑सि ॥१

उपो॒ इति॑ । रु॒रु॒चे॒ । यु॒व॒तिः । न । योषा॑ । विश्व॑म् । जी॒वम् । प्र॒ऽसु॒वन्ती॑ । च॒रायै॑ ।

अभू॑त् । अ॒ग्निः । स॒म्ऽइधे॑ । मानु॑षाणाम् । अकः॑ । ज्योतिः॑ । बाध॑माना । तमां॑सि ॥१

उपो इति । रुरुचे । युवतिः । न । योषा । विश्वम् । जीवम् । प्रऽसुवन्ती । चरायै ।

अभूत् । अग्निः । सम्ऽइधे । मानुषाणाम् । अकः । ज्योतिः । बाधमाना । तमांसि ॥१

इयमुषाः "उपो समीप एव सूर्यस्य “रुरुचे दीप्यते । “युवतिः यौवनोपेता “योषा “न योषिदिव। सा थथा वस्त्राभरणादिना पत्युः समीपे प्रदीप्यते तद्वत् । किं कुर्वती । “विश्वं सर्वं “जीवं जीवसंघं “चरायै संचाराय “प्रसुवन्ती प्रेरयन्ती । किंच “अग्निः “मानुषाणां मनुष्याणामर्थाय “समिधे “अभूत् समिन्धनीयोऽभवत्। कृत्यार्थे केन् । समिद्धः सन् “तमांसि अन्धकारान् “बाधमाना बाधमानं बाधकं “ज्योतिः तेजःसंघम् “अकः अकार्षीत् । अथवा । औषसं ज्योतिस्तमांसि बाधमाना बाध्यमानान्यकः अकरोत् ॥

विश्वं॑ प्रती॒ची स॒प्रथा॒ उद॑स्था॒द्रुश॒द्वासो॒ बिभ्र॑ती शु॒क्रम॑श्वैत् ।

हिर॑ण्यवर्णा सु॒दृशी॑कसंदृ॒ग्गवां॑ मा॒ता ने॒त्र्यह्ना॑मरोचि ॥२

विश्व॑म् । प्र॒ती॒ची । स॒ऽप्रथाः॑ । उत् । अ॒स्था॒त् । रुश॑त् । वासः॑ । बिभ्र॑ती । शु॒क्रम् । अ॒श्वै॒त् ।

हिर॑ण्यऽवर्णा । सु॒दृशी॑कऽसन्दृक् । गवा॑म् । मा॒ता । ने॒त्री । अह्ना॑म् । अ॒रो॒चि॒ ॥२

विश्वम् । प्रतीची । सऽप्रथाः । उत् । अस्थात् । रुशत् । वासः । बिभ्रती । शुक्रम् । अश्वैत् ।

हिरण्यऽवर्णा । सुदृशीकऽसन्दृक् । गवाम् । माता । नेत्री । अह्नाम् । अरोचि ॥२

"विश्वं कृत्स्नं जगत् प्रति “प्रतीची अभिमुखी “सप्रथाः सर्वतः पृथुतरा “उदस्थात् उदगच्छत् । उदिता च “रुशत् दीप्तं “शुक्रं तेजोमयं “वासः वसनीयं तेजःसमूहं “बिभ्रती धारयन्ती “अश्वैत् वर्धते । “हिरण्यवर्णा हितरमणीयवर्णोपेता “सुदृशीकसंदृक् । संदर्शयतीति संदृक् तेजः । सुष्ठु दर्शनीयं संदृक् तेजो यस्याः सा तादृशी । “गवां वाचां गवामेव वा “माता निर्मात्री । उषःकाले हि

पक्षिमनुष्यादीनां वाचो निर्गच्छन्ति । गवामपि तस्मिन् काले संचारात्तन्निर्मातृत्वम् । अथवा रश्मीनां निर्मात्री । “अरोचि रोचते "अह्नां “नेत्री दिवसानां प्रापयित्री ॥

दे॒वानां॒ चक्षुः॑ सु॒भगा॒ वह॑न्ती श्वे॒तं नय॑न्ती सु॒दृशी॑क॒मश्व॑म् ।

उ॒षा अ॑दर्शि र॒श्मिभि॒र्व्य॑क्ता चि॒त्राम॑घा॒ विश्व॒मनु॒ प्रभू॑ता ॥३

दे॒वाना॑म् । चक्षुः॑ । सु॒ऽभगा॑ । वह॑न्ती । श्वे॒तम् । नय॑न्ती । सु॒ऽदृशी॑कम् । अश्व॑म् ।

उ॒षाः । अ॒दृ॒र्शि॒ । र॒श्मिऽभिः॑ । विऽअ॑क्ता । चि॒त्रऽम॑घा । विश्व॑म् । अनु॑ । प्रऽभू॑ता ॥३

देवानाम् । चक्षुः । सुऽभगा । वहन्ती । श्वेतम् । नयन्ती । सुऽदृशीकम् । अश्वम् ।

उषाः । अदर्शि । रश्मिऽभिः । विऽअक्ता । चित्रऽमघा । विश्वम् । अनु । प्रऽभूता ॥३

"देवानां “चक्षुः चक्षुःस्थानीयं तेजः "वहन्ती धारयन्ती “सुभगा शोभनधना “सुदृशीकं सुदर्शनम् "अश्वं सर्वदा गन्तारमादित्यं "नयन्ती प्रापयन्ती। किम् । “श्वेतं श्वेतवर्णोपेतं सूर्यम् । प्रकाशयुक्तं कुर्वतीत्यर्थः। कीदृश्युषाः। “रश्मिभिः स्वकीयैः “व्यक्ता “अदर्शि दृश्यते च । “चित्रामघा विचित्रधना "विश्वमनु सर्वं जगदनुलक्ष्य “प्रभूता प्रवृद्धा । सर्वजगद्व्यवहारायेत्यर्थः ।।

अन्ति॑वामा दू॒रे अ॒मित्र॑मुच्छो॒र्वीं गव्यू॑ति॒मभ॑यं कृधी नः ।

या॒वय॒ द्वेष॒ आ भ॑रा॒ वसू॑नि चो॒दय॒ राधो॑ गृण॒ते म॑घोनि ॥४

अन्ति॑ऽवामा । दू॒रे । अ॒मित्र॑म् । उ॒च्छ॒ । उ॒र्वीम् । गव्यू॑तिम् । अभ॑यम् । कृ॒धि॒ । नः॒ ।

य॒वय॑ । द्वेषः॑ । आ । भ॒र॒ । वसू॑नि । चो॒दय॑ । राधः॑ । गृ॒ण॒ते । म॒घो॒नि॒ ॥४

अन्तिऽवामा । दूरे । अमित्रम् । उच्छ । उर्वीम् । गव्यूतिम् । अभयम् । कृधि । नः ।

यवय । द्वेषः । आ । भर । वसूनि । चोदय । राधः । गृणते । मघोनि ॥४

हे उषः “अन्तिवामा। अन्ति अस्मदन्तिके वामं वननीयं धनं यस्याः सा अन्तिवामा । त्वम् “अमित्रम् अस्मच्छत्रुं “दूरे अस्मत्तो विप्रकृष्टदेशे वर्तमानं कृत्वा व्युच्छ विभाहि। यथामित्रो दूरे भवति तथा व्युच्छेत्यर्थः। तथा “उर्वीं “गव्यूतिं भूमिम् “अभयं “नः अस्माकं “कृधि कुरु। किंच “द्वेषः अस्मद्द्वेष्टॄन् “यावय अस्मत्तः पृथक्कुरु । “वसूनि शत्रूणां धनानि “आ “भर आहर। “राधः धनं “चोदय प्रेरय “गृणते स्तुवते मह्यं हे "मघोनि धनवति ॥

अ॒स्मे श्रेष्ठे॑भिर्भा॒नुभि॒र्वि भा॒ह्युषो॑ देवि प्रति॒रन्ती॑ न॒ आयुः॑ ।

इषं॑ च नो॒ दध॑ती विश्ववारे॒ गोम॒दश्वा॑व॒द्रथ॑वच्च॒ राधः॑ ॥५

अ॒स्मे इति॑ । श्रेष्ठे॑भिः । भा॒नुऽभिः॑ । वि । भा॒हि॒ । उषः॑ । दे॒वि॒ । प्र॒ऽति॒रन्ती॑ । नः॒ । आयुः॑ ।

इषम्॑ । च॒ । नः॒ । दध॑ती । वि॒श्व॒ऽवा॒रे॒ । गोऽम॑त् । अश्व॑ऽवत् । रथ॑ऽवत् । च॒ । राधः॑ ॥५

अस्मे इति । श्रेष्ठेभिः । भानुऽभिः । वि । भाहि । उषः । देवि । प्रऽतिरन्ती । नः । आयुः ।

इषम् । च । नः । दधती । विश्वऽवारे । गोऽमत् । अश्वऽवत् । रथऽवत् । च । राधः ॥५

हे "उषो "देवि "अस्मे अस्मभ्यं "श्रेष्ठेभिः प्रशस्यैः "भानुभिः रश्मिभिः प्रकाशैः "वि "भाहि प्रकाशय । किं कुर्वती । "नः अस्माकम् "आयुः आयुष्यं "प्रतिरन्ती वर्धयन्ती। हे "विश्ववारे विश्वैः संभजनीये देवि "नः अस्मभ्यम् "इषम् अन्नं "च "गोमत् गोभिर्बहुभिरुपेतम् "अश्वावत् अश्वैश्वोपेतं "रथवत् रथैरुपेतं "राधः धनं "च "दधती वि भाहीति ॥

यां त्वा॑ दिवो दुहितर्व॒र्धय॒न्त्युष॑ः सुजाते म॒तिभि॒र्वसि॑ष्ठाः ।

सास्मासु॑ धा र॒यिमृ॒ष्वं बृ॒हन्तं॑ यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभि॒ः सदा॑ नः ॥६

यान् । त्वा॒ । दि॒वः॒ । दु॒हि॒तः॒ । व॒र्धय॑न्ति । उषः॑ । सु॒ऽजा॒ते॒ । म॒तिऽभिः॑ । वसि॑ष्ठाः ।

सा । अ॒स्मासु॑ । धाः॒ । र॒यिम् । ऋ॒ष्वम् । बृ॒हन्त॑म् । यू॒यम् । पा॒त॒ । स्व॒स्तिऽभिः॑ । सदा॑ । नः॒ ॥६

यान् । त्वा । दिवः । दुहितः । वर्धयन्ति । उषः । सुऽजाते । मतिऽभिः । वसिष्ठाः ।

सा । अस्मासु । धाः । रयिम् । ऋष्वम् । बृहन्तम् । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥६

हे "दिवो "दुहितः "उषः "सुजाते शोभनजनने "यां "त्वा त्वां "मतिभिः स्तोत्रैः "वसिष्ठाः "वर्धयन्ति "सा त्वम् "अस्मासु वसिष्ठेषु "ऋष्वं प्रदीप्तं "बृहन्तं महान्तं "रयिं धनं "धाः धेहि ॥ ॥ २४ ॥

मण्डल ७

सूक्तं ७.१	सूक्तं ७.२१	सूक्तं ७.४१	सूक्तं ७.६१	सूक्तं ७.८१	
सूक्तं ७.२	सूक्तं ७.२२	सूक्तं ७.४२	सूक्तं ७.६२	सूक्तं ७.८२	
सूक्तं ७.३	सूक्तं ७.२३	सूक्तं ७.४३	सूक्तं ७.६३	सूक्तं ७.८३	
सूक्तं ७.४	सूक्तं ७.२४	सूक्तं ७.४४	सूक्तं ७.६४	सूक्तं ७.८४	
सूक्तं ७.५	सूक्तं ७.२५	सूक्तं ७.४५	सूक्तं ७.६५	सूक्तं ७.८५	
सूक्तं ७.६	सूक्तं ७.२६	सूक्तं ७.४६	सूक्तं ७.६६	सूक्तं ७.८६	
सूक्तं ७.७	सूक्तं ७.२७	सूक्तं ७.४७	सूक्तं ७.६७	सूक्तं ७.८७	
सूक्तं ७.८	सूक्तं ७.२८	सूक्तं ७.४८	सूक्तं ७.६८	सूक्तं ७.८८	
सूक्तं ७.९	सूक्तं ७.२९	सूक्तं ७.४९	सूक्तं ७.६९	सूक्तं ७.८९	सूक्तं ७.१०१
सूक्तं ७.१०	सूक्तं ७.३०	सूक्तं ७.५०	सूक्तं ७.७०	सूक्तं ७.९०	सूक्तं ७.१०२
सूक्तं ७.११	सूक्तं ७.३१	सूक्तं ७.५१	सूक्तं ७.७१	सूक्तं ७.९१	सूक्तं ७.१०३
सूक्तं ७.१२	सूक्तं ७.३२	सूक्तं ७.५२	सूक्तं ७.७२	सूक्तं ७.९२	सूक्तं ७.१०४
सूक्तं ७.१३	सूक्तं ७.३३	सूक्तं ७.५३	सूक्तं ७.७३	सूक्तं ७.९३	
सूक्तं ७.१४	सूक्तं ७.३४	सूक्तं ७.५४	सूक्तं ७.७४	सूक्तं ७.९४	
सूक्तं ७.१५	सूक्तं ७.३५	सूक्तं ७.५५	सूक्तं ७.७५	सूक्तं ७.९५	
सूक्तं ७.१६	सूक्तं ७.३६	सूक्तं ७.५६	सूक्तं ७.७६	सूक्तं ७.९६	
सूक्तं ७.१७	सूक्तं ७.३७	सूक्तं ७.५७	सूक्तं ७.७७	सूक्तं ७.९७	
सूक्तं ७.१८	सूक्तं ७.३८	सूक्तं ७.५८	सूक्तं ७.७८	सूक्तं ७.९८	
सूक्तं ७.१९	सूक्तं ७.३९	सूक्तं ७.५९	सूक्तं ७.७९	सूक्तं ७.९९	
सूक्तं ७.२०	सूक्तं ७.४०	सूक्तं ७.६०	सूक्तं ७.८०	सूक्तं ७.१००	

ऋग्वेदः सूक्तं ७.७८

दे. उषसः। त्रिष्टुप्।

प्रति केतवः प्रथमा अदृश्रन्नूर्ध्वा अस्या अञ्जयो वि श्रयन्ते ।

उषो अर्वाचा बृहता रथेन ज्योतिष्मता वाममस्मभ्यं वक्षि ॥१॥

प्रति षीमग्निर्जरते समिद्धः प्रति विप्रासो मतिभिर्गृणन्तः ।

उषा याति ज्योतिषा बाधमाना विश्वा तमांसि दुरिताप देवी ॥२॥

एता उ त्याः प्रत्यदृश्रन्पुरस्ताज्ज्योतिर्यच्छन्तीरुषसो विभातीः ।

अजीजनन्सूर्यं यज्ञमग्निमपाचीनं तमो अगादजुष्टम् ॥३॥

अचेति दिवो दुहिता मघोनी विश्वे पश्यन्त्युषसं विभातीम् ।

आस्थाद्रथं स्वधया युज्यमानमा यमश्वासः सुयुजो वहन्ति ॥४॥

प्रति त्वाद्य सुमनसो बुधन्तास्माकासो मघवानो वयं च ।

तिल्विलायध्वमुषसो विभातीर्यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥५॥

सायणभाष्यम्

प्रति केतवः' इति पञ्चर्चमष्टमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमुषस्यम् । 'प्रति पञ्च' इत्यनुक्रमणिका। उक्तो विनियोगः ॥

प्रति॑ के॒तव॑ः प्रथ॒मा अ॑दृश्रन्नू॒र्ध्वा अ॑स्या अ॒ञ्जयो॒ वि श्र॑यन्ते ।

उषो॑ अ॒र्वाचा॑ बृह॒ता रथे॑न॒ ज्योति॑ष्मता वा॒मम॒स्मभ्य॑ं वक्षि ॥१

प्रति॑ । के॒तव॑ः । प्र॒थ॒माः । अ॒दृ॒श्र॒न् । ऊ॒र्ध्वाः । अ॒स्याः॒ । अ॒ञ्जय॑ः । वि । श्र॒य॒न्ते॒ ।

उष॑ः । अ॒र्वाचा॑ । बृ॒ह॒ता । रथे॑न । ज्योति॑ष्मता । वा॒मम् । अ॒स्मभ्य॑म् । व॒क्षि॒ ॥१

प्रति । केतवः । प्रथमाः । अदृश्रन् । ऊर्ध्वाः । अस्याः । अञ्जयः । वि । श्रयन्ते ।

उषः । अर्वाचा । बृहता । रथेन । ज्योतिष्मता । वामम् । अस्मभ्यम् । वक्षि ॥१

"अस्याः "प्रथमाः प्रथमोत्पन्नाः "केतवः प्रज्ञापका रश्मयः "प्रति "अदृश्रन् प्रतिदृश्यन्ते । अस्याः "अञ्जयः व्यञ्जका रश्मयः "ऊर्ध्वाः ऊर्ध्वमुखाः "वि "श्रयन्ते विविधं सर्वत्र श्रयन्ति । हे "उषः देवि "अर्वाचा अस्मदभिमुखेनागच्छता "बृहता महता ज्योतिष्मता तेजोवता "रथेन "अस्मभ्यं "वामं वननीयं धनं "वक्षि वहसि ॥

प्रति॑ षीम॒ग्निर्ज॑रते॒ समि॑द्धः॒ प्रति॒ विप्रा॑सो म॒तिभि॑र्गृ॒णन्त॑ः ।

उ॒षा या॑ति॒ ज्योति॑षा॒ बाध॑माना॒ विश्वा॒ तमां॑सि दु॒रि॒ताप॑ दे॒वी ॥२

प्रति॑ । सी॒म् । अ॒ग्निः । ज॒र॒ते॒ । सम्ऽइ॑द्धः । प्रति॑ । विप्रा॑सः । म॒तिऽभि॑ः । गृ॒णन्त॑ः ।

उ॒षाः । या॒ति॒ । ज्योति॑षा । बाध॑माना । विश्वा॑ । तमां॑सि । दु॒ःऽइ॒ता । अप॑ । दे॒वी ॥२

प्रति । सीम् । अग्निः । जरते । सम्ऽइद्धः । प्रति । विप्रासः । मतिऽभिः । गृणन्तः ।

उषाः । याति । ज्योतिषा । बाधमाना । विश्वा । तमांसि । दुःऽइता । अप । देवी ॥२

"अग्निः "समिद्धः सन् "सीं सर्वतः "प्रति "जरते अभिवर्धते । "विप्रासः विप्रा मेधाविन ऋत्विजश्च "मतिभिः स्तुतिभिरुषसं "गृणन्तः स्तुवन्तो जरन्ते । "उषाः च "देवी "ज्योतिषा "विश्वा सर्वाणि "तमांसि "दुरिता अस्मद्दुरितानि "अप "बाधमाना "याति ऊर्ध्वं गच्छति ॥

ए॒ता उ॒ त्याः प्रत्य॑दृश्रन्पु॒रस्ता॒ज्ज्योति॒र्यच्छ॑न्तीरु॒षसो॑ विभा॒तीः ।

अजी॑जन॒न्सूर्यं॑ य॒ज्ञम॒ग्निम॑पा॒चीन॒ं तमो॑ अगा॒दजु॑ष्टम् ॥३

ए॒ताः । ऊँ॒ इति॑ । त्याः । प्रति॑ । अ॒दृ॒श्र॒न् । पु॒रस्ता॑त् । ज्योतिः॑ । यच्छ॑न्तीः । उ॒षसः॑ । वि॒ऽभा॒तीः ।

अजी॑जनन् । सूर्य॑म् । य॒ज्ञम् । अ॒ग्निम् । अ॒पा॒चीन॑म् । तमः॑ । अ॒गा॒त् । अजु॑ष्टम् ॥३

एताः । ऊं इति । त्याः । प्रति । अदृश्रन् । पुरस्तात् । ज्योतिः । यच्छन्तीः । उषसः । विऽभातीः ।

अजीजनन् । सूर्यम् । यज्ञम् । अग्निम् । अपाचीनम् । तमः । अगात् । अजुष्टम् ॥३

“एता “उ । उ इति पूरणः । “त्याः ताः प्रसिद्धा एताः “विभातीः विभात्यो विभानं कुर्वत्यः “ज्योतिः तेजः “यच्छन्तीः प्रयच्छन्त्यः “उषसः “पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि “प्रत्यदृश्रन् प्रतिदृश्यन्ते । ता उषसः “सूर्यं यज्ञमग्निं च “अजीजनन् प्रादुरकुर्वन् । उषस उदयानन्तरं तेषां संभवात्तज्जनकत्वमुपचर्यते । किंच “अपाचीनं नीचीनम् “अजुष्टम् अप्रियम्। सर्वेषां दृष्टिनिरोधकत्वादप्रियत्वम् । तादृशं “तमः "अगात् अपगतमभूत् ॥

अचे॑ति दि॒वो दु॑हि॒ता म॒घोनी॒ विश्वे॑ पश्यन्त्यु॒षसं॑ विभा॒तीम् ।

आस्था॒द्रथं॑ स्व॒धया॑ यु॒ज्यमा॑न॒मा यमश्वा॑सः सु॒युजो॒ वह॑न्ति ॥४

अचे॑ति । दि॒वः । दु॒हि॒ता । म॒घोनी॑ । विश्वे॑ । प॒श्य॒न्ति॒ । उ॒षस॑म् । वि॒ऽभा॒तीम् ।

आ । अ॒स्था॒त् । रथ॑म् । स्व॒धया॑ । यु॒ज्यमा॑नम् । आ । यम् । अश्वा॑सः । सु॒ऽयुजः॑ । वह॑न्ति ॥४

अचेति । दिवः । दुहिता । मघोनी । विश्वे । पश्यन्ति । उषसम् । विऽभातीम् ।

आ । अस्थात् । रथम् । स्वधया । युज्यमानम् । आ । यम् । अश्वासः । सुऽयुजः । वहन्ति ॥४

"दिवो “दुहिता “मघोनी धनवत्युषाः "अचेति सर्वैर्ज्ञायते । “विश्वे सर्वेऽपि प्राणिनः “विभातीम् उच्छन्तीम् “उषसं “पश्यन्ति । तादृशी देवी “स्वधया अन्नेन “युज्यमानं “रथम् “आस्थात् आतिष्ठत् आरोहति । "यं रथं “सुयुजः शोभनयोजनाः “अश्वासः अश्वाः “आ “वहन्ति अभिमतदेशं प्रापयन्ति तं रथमास्थादिति ॥

प्रति॑ त्वा॒द्य सु॒मन॑सो बुधन्ता॒स्माका॑सो म॒घवा॑नो व॒यं च॑ ।

ति॒ल्वि॒ला॒यध्व॑मुषसो विभा॒तीर्यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभि॒ः सदा॑ नः ॥५

प्रति॑ । त्वा॒ । अ॒द्य । सु॒ऽमन॑सः । बु॒ध॒न्त॒ । अ॒स्माका॑सः । म॒घऽवा॑नः । व॒यम् । च॒ ।

ति॒ल्वि॒ला॒यध्व॑म् । उ॒ष॒सः॒ । वि॒ऽभा॒तीः । यू॒यम् । पा॒त॒ । स्व॒स्तिऽभिः॑ । सदा॑ । नः॒ ॥५

प्रति । त्वा । अद्य । सुऽमनसः । बुधन्त । अस्माकासः । मघऽवानः । वयम् । च ।

तिल्विलायध्वम् । उषसः । विऽभातीः । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥५

हे उषः “त्वा त्वाम् “अद्य अस्मिन् काले "सुमनसः शोभनस्तुतिकाः “मघवानः हविर्लक्षणान्नवन्तः “अस्माकासः अस्माका अस्मदीयाः पुरुषा ऋत्विजः। यद्वा । मघवान इत्येतद्वयमित्येतस्य विशेषणम् । हविष्मन्तो वयम् । “प्रति “बुधन्त प्रत्यबोधयन् स्तुतिभिः । हे “उषसः यूयं च “विभातीः व्युच्छन्त्यः सत्यः तिल्विलायध्वं जगत् स्निग्धभूमिकं कुरुत। ‘ तिल स्नेहने' इत्यस्मात्तिलुः । तिलुरिला भूमिर्यस्य तत्तिल्विलम् । तत् कुरुते । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ॥ २५ ॥

मण्डल ७

"https://sa.wikisource.org/w/index.php?title=ऋग्वेदः_सूक्तं_७.७८&oldid=201201" इत्यस्माद् प्रतिप्राप्तम्

ऋग्वेदः सूक्तं ७.७९

ऋग्वेदः - मण्डल ७
← सूक्तं ७.७८ सूक्तं ७.७९ सूक्तं ७.८० →
मैत्रावरुणिर्वसिष्ठः।

दे. उषसः। त्रिष्टुप्।

व्युषा आवः पथ्या जनानां पञ्च क्षितीर्मानुषीर्बोधयन्ती ।

सुसंदृग्भिरुक्षभिर्भानुमश्रेद्वि सूर्यो रोदसी चक्षसावः ॥१॥

व्यञ्जते दिवो अन्तेष्वक्तून्विशो न युक्ता उषसो यतन्ते ।

सं ते गावस्तम आ वर्तयन्ति ज्योतिर्यच्छन्ति सवितेव बाहू ॥२॥

अभूदुषा इन्द्रतमा मघोन्यजीजनत्सुविताय श्रवांसि ।

वि दिवो देवी दुहिता दधात्यङ्गिरस्तमा सुकृते वसूनि ॥३॥

तावदुषो राधो अस्मभ्यं रास्व यावत्स्तोतृभ्यो अरदो गृणाना ।

यां त्वा जज्ञुर्वृषभस्या रवेण वि दृळ्हस्य दुरो अद्रेरौर्णोः ॥४॥

देवंदेवं राधसे चोदयन्त्यस्मद्र्यक्सूनृता ईरयन्ती ।

व्युच्छन्ती नः सनये धियो धा यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥५॥

सायणभाष्यम्

‘व्युषा आवः' इति पञ्चर्चं नवमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षमुषस्यं त्रैष्टुभम् । “व्युषाः' इत्यनुक्रमणिका । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

व्यु१॒षा आ॑वः प॒थ्या॒३॒ जना॑नां॒ पञ्च॑ क्षि॒तीर्मानु॑षीर्बो॒धय॑न्ती ।

सु॒सं॒दृग्भि॑रु॒क्षभि॑र्भा॒नुम॑श्रे॒द्वि सूर्यो॒ रोद॑सी॒ चक्ष॑सावः ॥१

वि । उ॒षाः । आ॒वः॒ । प॒थ्या॑ । जना॑नाम् । पञ्च॑ । क्षि॒तीः । मानु॑षीः । बो॒धय॑न्ती ।

सु॒स॒न्दृक्ऽभिः॑ । उ॒क्षऽभिः॑ । भा॒नुम् । अ॒श्रे॒त् । वि । सूर्यः॑ । रोद॑सी॒ इति॑ । चक्ष॑सा । आ॒व॒रित्या॑वः ॥१

वि । उषाः । आवः । पथ्या । जनानाम् । पञ्च । क्षितीः । मानुषीः । बोधयन्ती ।

सुसन्दृक्ऽभिः । उक्षऽभिः । भानुम् । अश्रेत् । वि । सूर्यः । रोदसी इति । चक्षसा । आवरित्यावः ॥१

“जनानां सर्वप्राणिनां “पथ्या पथि हिता “उषाः “वि “आवः व्यौच्छत् । यद्वा। जनानां हिताय व्यौच्छदिति योज्यम्। किं कुर्वती । “मानुषीः मनुष्यरूपाः “पञ्च “क्षितीः निषादपञ्चमांश्चतुरो वर्णान् “बोधयन्ती । ईदृश्युषाः सुसंदृग्भिः। संदृश्यते संदर्शयतीति वा संदृक् तेजः ।

व्य॑ञ्जते दि॒वो अन्ते॑ष्व॒क्तून्विशो॒ न यु॒क्ता उ॒षसो॑ यतन्ते ।

सं ते॒ गाव॒स्तम॒ आ व॑र्तयन्ति॒ ज्योति॑र्यच्छन्ति सवि॒तेव॑ बा॒हू ॥२

वि । अ॒ञ्ज॒ते॒ । दि॒वः । अन्ते॑षु । अ॒क्तून् । विशः॑ । न । यु॒क्ताः । उ॒षसः॑ । य॒त॒न्ते॒ ।

सम् । ते॒ । गावः॑ । तमः॑ । आ । व॒र्त॒य॒न्ति॒ । ज्योतिः॑ । य॒च्छ॒न्ति॒ । स॒वि॒ताऽइ॑व । बा॒हू इति॑ ॥२

वि । अञ्जते । दिवः । अन्तेषु । अक्तून् । विशः । न । युक्ताः । उषसः । यतन्ते ।

सम् । ते । गावः । तमः । आ । वर्तयन्ति । ज्योतिः । यच्छन्ति । सविताऽइव । बाहू इति ॥२

सुतेजोभिः “उक्षभिः गोभिः “भानुमश्रेत् । ‘अरुणैरुषा आजिमधावत्' (ऐ. ब्रा. ४. ९) इति हि श्रुतिः। 'अरुण्यो गाव उषसाम्' (नि. १. १५, ७) इति निरुक्तम् । “सूर्यः च “रोदसी द्यावापृथिव्यौ तमोयुक्ते “चक्षसा प्रकाशकेन तेजसा “वि “आवः विवृणोति ॥ “उषसः "अक्तून् तेजांसि "दिवः अन्तरिक्षस्य “अन्तेषु पर्यन्तप्रदेशेषु “व्यञ्जते व्यक्तीकुर्वन्तीत्यर्थः। "युक्ताः परस्परं संयुक्ताः “विशो “न प्रजा इव सेना इव “यतन्ते प्रयतन्ते तमोनाशनाय अत्र गमनाय वा । अथ प्रत्यक्षवादः । हे उषः “ते तव “गावः रश्मयः “तमः अन्धकारं “सम् “आ “वर्तयन्ति नाशयन्ति “ज्योतिः तेजो “यच्छन्ति प्रयच्छन्ति । “सविता सूर्यः “बाहू “इव ॥

अभू॑दु॒षा इन्द्र॑तमा म॒घोन्यजी॑जनत्सुवि॒ताय॒ श्रवां॑सि ।

वि दि॒वो दे॒वी दु॑हि॒ता द॑धा॒त्यङ्गि॑रस्तमा सु॒कृते॒ वसू॑नि ॥३

अभू॑त् । उ॒षाः । इन्द्र॑ऽतमा । म॒घोनी॑ । अजी॑जनत् । सु॒वि॒ताय॑ । श्रवाँ॑सि ।

वि । दि॒वः । दे॒वी । दु॒हि॒ता । द॒धा॒ति॒ । अङ्गि॑रःऽतमा । सु॒ऽकृते॑ । वसू॑नि ॥३

अभूत् । उषाः । इन्द्रऽतमा । मघोनी । अजीजनत् । सुविताय । श्रवांसि ।

वि । दिवः । देवी । दुहिता । दधाति । अङ्गिरःऽतमा । सुऽकृते । वसूनि ॥३

“इन्द्रतमा सर्वस्येश्वरतमा “मघोनी धनवती “उषाः “अभूत् प्रादुरभूत् । “सुविताय कल्याणाय “श्रवांसि अन्नानि "अजीजनत् उदपादयत् । प्रकाशितवतीत्यर्थः । “दिवः "दुहिता “अङ्गिरस्तमा गन्तृतमा। यद्वा । अङ्गिरोगोत्रैर्भारद्वाजैः सह रात्रेरप्युत्पत्ते रात्र्यवसानस्योषारूपत्वादङ्गिरस्तमेत्युच्यते । भारद्वाजै रात्रेः सहोत्पत्तिरनुक्रमण्यामुक्ता - रात्री कुशिकः सौभरो रात्रिर्वा भारद्वाजी ' (अनु. १०. १२७) इति । तादृश्युषाः “सुकृते यजमानाय “वसूनि धनानि “वि “दधाति करोति ।।

ताव॑दुषो॒ राधो॑ अ॒स्मभ्यं॑ रास्व॒ याव॑त्स्तो॒तृभ्यो॒ अर॑दो गृणा॒ना ।

यां त्वा॑ ज॒ज्ञुर्वृ॑ष॒भस्या॒ रवे॑ण॒ वि दृ॒ळ्हस्य॒ दुरो॒ अद्रे॑रौर्णोः ॥४

ताव॑त् । उ॒षः॒ । राधः॑ । अ॒स्मभ्य॑म् । रा॒स्व॒ । याव॑त् । स्तो॒तृऽभ्यः॑ । अर॑दः । गृ॒णा॒ना ।

याम् । त्वा॒ । ज॒ज्ञुः । वृ॒ष॒भस्य॑ । रवे॑ण । वि । दृ॒ळ्हस्य॑ । दुरः॑ । अद्रेः॑ । औ॒र्णोः॒ ॥४

तावत् । उषः । राधः । अस्मभ्यम् । रास्व । यावत् । स्तोतृऽभ्यः । अरदः । गृणाना ।

याम् । त्वा । जज्ञुः । वृषभस्य । रवेण । वि । दृळ्हस्य । दुरः । अद्रेः । और्णोः ॥४

हे “उषः “यावत् "राधः धनं “स्तोतृभ्यः पूर्वम् “अरदः दत्तवत्यसि “तावत् राधो धनं “गृणाना स्तूयमाना “अस्मभ्यम् अपि “रास्व देहि । “यां त्वा “त्वां “वृषभस्य “रवेण । लुप्तोपमैषा। वृषभस्येति कर्मणि षष्ठी । वृषभं रवेणेव त्वां प्रकाशेन "जज्ञुः जानन्ति प्राणिनः । अथवा वृषभस्य प्रवृद्धस्य स्तोत्रस्य रवेण शब्देन जज्ञुः ज्ञापयन्ति । “दृळहस्य दृढस्य “अद्रेः “दुरः द्वाराणि पणिभिर्गाः प्रवेश्य पिहितानि “वि “और्णौः विवृतान्यकरोः ।।

दे॒वंदे॑वं॒ राध॑से चो॒दय॑न्त्यस्म॒द्र्य॑क्सू॒नृता॑ ई॒रय॑न्ती ।

व्यु॒च्छन्ती॑ नः स॒नये॒ धियो॑ धा यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभि॒ः सदा॑ नः ॥५

दे॒वम्ऽदे॑वम् । राध॑से । चो॒दय॑न्ती । अ॒स्म॒द्र्य॑क् । सू॒नृताः॑ । ई॒रय॑न्ती ।

वि॒ऽउ॒च्छन्ती॑ । नः॒ । स॒नये॑ । धियः॑ । धाः॒ । यू॒यम् । पा॒त॒ । स्व॒स्तिऽभिः॑ । सदा॑ । नः॒ ॥५

देवम्ऽदेवम् । राधसे । चोदयन्ती । अस्मद्र्यक् । सूनृताः । ईरयन्ती ।

विऽउच्छन्ती । नः । सनये । धियः । धाः । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥५

"देवदेवं सर्वमपि स्तोतारं “राधसे धनाय “चोदयन्ती प्रेरयन्ती “अस्मद्र्यक् अस्मदभिमुखं “सूनृताः वचांसि “ईरयन्ती प्रेरयन्ती “व्युच्छन्ती व्युच्छनं कुर्वती “नः अस्माकं “सनये दानाय धनलाभाय “धियः बुद्धीः “धाः धेहि । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ॥२६॥

मण्डल ७

ऋग्वेदः सूक्तं ७.८०

दे. उषसः। त्रिष्टुप्।

प्रति स्तोमेभिरुषसं वसिष्ठा गीर्भिर्विप्रासः प्रथमा अबुध्रन् ।

विवर्तयन्तीं रजसी समन्ते आविष्कृण्वतीं भुवनानि विश्वा ॥१॥

एषा स्या नव्यमायुर्दधाना गूढ्वी तमो ज्योतिषोषा अबोधि ।

अग्र एति युवतिरह्रयाणा प्राचिकितत्सूर्यं यज्ञमग्निम् ॥२॥

अश्वावतीर्गोमतीर्न उषासो वीरवतीः सदमुच्छन्तु भद्राः ।

घृतं दुहाना विश्वतः प्रपीता यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥३॥

सायणभाष्यम्

'प्रति स्तोमेभिः' इति तृचात्मकं दशमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमुषस्यम् । 'प्रति तृचम् इत्यनुक्रमणिका ।
प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

प्रति॒ स्तोमे॑भिरु॒षसं॒ वसि॑ष्ठा गी॒र्भिर्विप्रा॑सः प्रथ॒मा अ॑बुध्रन् ।

वि॒व॒र्तयं॑न्ती॒ रज॑सी॒ सम॑न्ते आविष्कृण्व॒तीं भुव॑नानि॒ विश्वा॑ ॥१

प्रति॑ । स्तोमे॑भिः । उ॒षसं॑म् । वसि॑ष्ठाः । गीः॒ऽभिः । विप्रा॑सः । प्र॒थ॒माः । अ॒बु॒ध्र॒न् ।

वि॒ऽव॒र्तयं॑न्तीम् । रज॑सी॒ इति॑ । सम॑न्ते॒ इति॒ सम्ऽअं॑न्ते । आ॒विः॒ऽकृ॒ण्व॒तीम् । भुव॑नानि । विश्वा॑ ॥१

प्रति । स्तोमेभिः । उषसम् । वसिष्ठाः । गीःऽभिः । विप्रासः । प्रथमाः । अबुध्रन् ।

विऽवर्तयन्तीम् । रजसी इति । समन्ते इति सम्ऽअन्ते । आविःऽकृण्वतीम् । भुवनानि । विश्वा ॥१

“विप्रासः मेधाविनः “वसिष्ठाः वसिष्ठगोत्राः “स्तोमेभिः स्तोतृभिः प्रयुज्यमानाः “गीर्भिः स्तुतिभिः “प्रथमाः इतरयजमानेभ्यः पूर्वभूताः सन्तः “उषसं “प्रति “अबुध्रन् प्रतिबोधयन्ति । कीदृशीमुषसं च । “रजसी द्यावापृथिव्यौ "समन्ते समानपर्यन्ते एकीभूतप्रान्ते “विवर्तयन्तीं व्यावर्तयन्तीं “विश्वा सर्वाणि “भुवनानि भूतजातानि “आविष्कृण्वतीं प्रकटीकुर्वतीं स्वभासा ॥

ए॒षा स्या नव्य॒मायु॒र्दधा॑ना गू॒ढ्वी तमो॒ ज्योति॑षो॒षा अ॑बोधि ।

अग्र॑ एति युव॒तिरह्र॑याणा॒ प्राचि॑कित॒त्सूर्यं॑ य॒ज्ञम॒ग्निम् ॥२

ए॒षा । स्या । नव्यं॑म् । आयुः॑ । दधा॑ना । गू॒ढ्वी । तमः॑ । ज्योति॑षा । उ॒षाः । अ॒बो॒धि॒ ।

अग्रे॑ । ए॒ति॒ । यु॒व॒तिः । अह्र॑याणा । प्र । अ॒चि॒कि॒त॒त् । सूर्य॑म् । य॒ज्ञम् । अ॒ग्निम् ॥२

एषा । स्या । नव्यम् । आयुः । दधाना । गूढ्वी । तमः । ज्योतिषा । उषाः । अबोधि ।

अग्रे । एति । युवतिः । अह्रयाणा । प्र । अचिकितत् । सूर्यम् । यज्ञम् । अग्निम् ॥२

“एषा “उषाः "स्या सा गतदिवसेषु प्रसिद्धा दृश्यमानैषा “नव्यं नवतरम् “आयुः आयुष्यम् । यौवनमित्यर्थः। तादृशं “दधाना धारयन्ती “गूढ्वी गूढं “तमः अन्धकारं “ज्योतिषा स्वतेजसा निवारयन्ती “अबोधि बुध्यते । “अग्रे पुरोदेशे सूर्यस्य पुरस्ताद्देवानामग्रे वा । इतरदेवेभ्यः पूर्वमित्यर्थः । “युवतिः नित्यतरुणी सर्वत्र मिश्रयन्ती वा अह्रयाणा । लुप्तोपमैषा । अलज्जा युवतिरिव । सा यथा पत्युरग्रे संचरति तद्वत् सूर्यस्य पुरस्तात् “एति । एवंभूता सती “सूर्यं “यज्ञमग्निं च “प्राचिकितत् प्रज्ञापयति ।।

अश्वा॑वती॒र्गोम॑तीर्न उ॒षासो॑ वी॒रव॑ती॒ः सद॑मुच्छन्तु भ॒द्राः ।

घृ॒तं दुहा॑ना वि॒श्वत॒ः प्रपी॑ता यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभि॒ः सदा॑ नः ॥३

अश्वं॑ऽवतीः । गोऽमं॑तीः । नः॒ । उ॒षसः॑ । वी॒रऽवं॑तीः । सद॑म् । उ॒च्छ॒न्तु॒ । भ॒द्राः ।

घृ॒तम् । दुहा॑नाः । वि॒श्वतः॑ । प्रऽपी॑ताः । यू॒यम् । पा॒त॒ । स्व॒स्तिऽभिः॑ । सदा॑ । नः॒ ॥३

अश्वऽवतीः । गोऽमतीः । नः । उषसः । वीरऽवतीः । सदम् । उच्छन्तु । भद्राः ।

घृतम् । दुहानाः । विश्वतः । प्रऽपीताः । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥३

“अश्वावतीः बहुभिरस्मभ्यं प्रदेयैरश्वैस्तद्वत्यः तथा “गोमतीः गोमत्यो गोप्रदाः “वीरवतीः वीरवत्यः पुत्रप्रदा अत एव “भद्राः स्तुत्याः “उषासः उषसः “सदं सर्वदा “उच्छन्तु। पुनः कीदृश्यः । “घृतम् उदकं “दुहानाः दोग्ध्र्यः “विश्वतः “प्रपीताः सर्वतः प्रवृद्धाः । यूयं पातेति गतम् ॥ ॥२७॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये पञ्चमाष्टमे पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥

मण्डल ७

ऋग्वेदः सूक्तं ७.८१

ऋग्वेदः - मण्डल ७

← सूक्तं ७.८० | सूक्तं ७.८१ | सूक्तं ७.८२ →

मैत्रावरुणिर्वसिष्ठः।

दे. इन्द्रावरुणौ। जगती।

प्रत्यु अदर्श्यायत्युच्छन्ती दुहिता दिवः ।

अपो महि व्ययति चक्षसे तमो ज्योतिष्कृणोति सूनरी ॥१॥

उदुस्रियाः सृजते सूर्यः सचाँ उद्यन्नक्षत्रमर्चिवत् ।

तवेदुषो व्युषि सूर्यस्य च सं भक्तेन गमेमहि ॥२॥

प्रति त्वा दुहितर्दिव उषो जीरा अभुत्स्महि ।

या वहसि पुरु स्पार्हं वनन्वति रत्नं न दाशुषे मयः ॥३॥

उच्छन्ती या कृणोषि मंहना महि प्रख्यै देवि स्वर्दृशे ।

तस्यास्ते रत्नभाज ईमहे वयं स्याम मातुर्न सूनवः ॥४॥

तच्चित्रं राध आ भरोषो यद्दीर्घश्रुत्तमम् ।

यत्ते दिवो दुहितर्मर्तभोजनं तद्रास्व भुनजामहै ॥५॥

श्रवः सूरिभ्यो अमृतं वसुत्वनं वाजाँ अस्मभ्यं गोमतः ।

चोदयित्री मघोनः सूनृतावत्युषा उच्छदप स्रिधः ॥६॥

सायणभाष्यम्

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ षष्ठो व्याख्यायते । सप्तमे मण्डले पञ्चमेऽनुवाके दश सूक्तानि व्याकृतानि। ' प्रत्यु अदर्शि' इति षड्चमेकादशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षमुषस्यम् । प्रथमाद्या अयुजो बृहत्यो द्वितीयाद्या युजः सतोबृहत्यः । तथा चानुक्रान्तं---- ' प्रत्यु षट् प्रागाथम्' इति । प्रातरनुवाक उषस्ये क्रतौ बार्हते छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तम् । सूत्रितं च--- प्रत्यु अदर्शि सह वामेनेति बार्हतम्' (आश्व. श्रौ. ४. १४) इति ॥

प्रत्युं अदर्श्यायुत्यु१॑च्छन्तीं दुहिता दिवः ।

अपो महिं व्ययति चक्षंसे तमो ज्योतिंष्कृणोति सूनरीं ॥१

प्रतिं । ऊं इतिं । अदर्शि । आऽयती । उच्छन्तीं । दुहिता । दिवः ।

अपो इतिं । महिं । व्ययति । चक्षंसे । तमः । ज्योतिः । कृणोति । सूनरीं ॥१

प्रति । ऊं इति । अदर्शि । आऽयती । उच्छन्ती । दुहिता । दिवः ।

अपो इति । महि । व्ययति । चक्षसे । तमः । ज्योतिः । कृणोति । सूनरी ॥१

“आयती आगच्छन्ती व्युच्छन्ती तमांसि विवासयन्ती वर्जयन्ती “दिवः द्युलोकस्य सूर्यस्य वा “दुहिता पुत्री एवंभूतोषाः “प्रति “अदर्शि सर्वैः प्रतिदृश्यते । “उ इति पूरकः । सैषा “महि महत् “तमः नैशमन्धकारम् । अप उ इति निपातद्वयसमुदायोऽपेत्यस्यार्थे। “अपो “व्ययति अपवृणोति । किमर्थम् । “चक्षसे दर्शनार्थम् । एवं कृत्वा “सूनरी जनानां सुष्ठु नेत्र्युषाः "ज्योतिः प्रकाशं “कृणोति करोति ॥

उदुस्रियाः सृजते सूर्यः सचाँ उद्यन्नक्षंत्रमर्चिवत् ।

तवेदुंषो व्युषि सूर्यस्य च सं भक्तेनं गमेमहि ॥२

उत् । उस्रियाः । सृजते । सूर्यः । सचां । उत्ऽयत् । नक्षंत्रम् । अर्चिऽवत् ।

तवं । इत् । उषः । विऽउषिं । सूर्यंस्य । च । सम् । भक्तेनं । गमेमहि ॥२

उत् । उस्रियाः । सृजते । सूर्यः । सचा । उत्ऽयत् । नक्षत्रम् । अर्चिऽवत् ।

तव । इत् । उषः । विऽउषि । सूर्यस्य । च । सम् । भक्तेन । गमेमहि ॥२

"सूर्यः सर्वस्य प्रेरक आदित्यः "उस्रियाः रश्मीन् "सचा सह युगपदेव “उत् "सृजते उद्गमयति । तथा “उद्यत् उद्गच्छत् प्रादुर्भवत् "नक्षत्रं नभसि दृश्यमानं ग्रहनक्षत्रादिकम् अर्चिवत् दीप्तिमत् करोति । सौरेण तेजसा हि नक्तं चन्द्रप्रभृतीनि नक्षत्राणि भासन्ते। सुषुम्णः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्वः (वा. सं. १८.४०) इति हि निगमः । एवं च सति हे "उषः उषोदेवते “तव “सूर्यस्य “च “व्युषि विवासने प्रकाशने सति “भक्तेन अन्नेन "सं “गमेमहि वयं संगच्छेमहि । इच्छब्दः पूरकः ॥

प्रतिं त्वा दुहितर्दिव उषों जीरा अंभुत्स्महि ।

या वहंसि पुरु स्पार्हं वंनन्वति रत्नं न दाशुषे मयंः ॥३

प्रतिं । त्वा । दुहितः । दिवः । उषंः । जीराः । अभुत्स्महि ।

या । वहंसि । पुरु । स्पार्हम् । वनन्ऽवति । रत्नंम् । न । दाशुषें । मयंः ॥३

प्रति । त्वा । दुहितः । दिवः । उषः । जीराः । अभुत्स्महि ।

या । वहसि । पुरु । स्पार्हम् । वनन्ऽवति । रत्नम् । न । दाशुषे । मयः ॥३

हे “दिवः "दुहितः दिवोऽन्तरिक्षाज्जायमाने हे "उषः उषोदेवते “त्वा त्वां "जीराः क्षिप्रकारिणो वयं “प्रति "अभुत्स्महि प्रतिबोद्धारो भवेम । हे "वनन्वति । वननं संभजनं संभक्तव्यं धनं वा । तद्वति “या त्वं “पुरु बहु "स्पार्हं स्पृहणीयं धनं "वहसि प्रापयसि “दाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानाय "रत्नं “न रमणीयं धनमिव “मयः सुखं च या त्वं वहसि तां त्वां प्रत्यभुत्स्महीत्यन्वयः ॥

उच्छन्ती या कृणोषिं मंहनां महि प्रख्यै देंवि स्वंर्दृशे ।

तस्यांस्ते रत्नभाजं ईमहे वयं स्यामं मातुर्न सूनवंः ॥४

उच्छन्तीं । या । कृणोषिं । मंहनां । महि । प्रऽख्यै । देवि । स्वंः । दृशे ।

तस्याः । ते । रत्नऽभाजंः । ईमहे । वयम् । स्यामं । मातुः । न । सूनवंः ॥४

उच्छन्ती । या । कृणोषि । मंहना । महि । प्रऽख्यै । देवि । स्वः । दृशे ।

तस्याः । ते । रत्नऽभाजः । ईमहे । वयम् । स्याम । मातुः । न । सूनवः ॥४

हे "महि महति “देवि दानादिगुणयुक्त उषोदेवते व्युच्छन्ती तमांसि वर्जयन्ती “मंहना महिम्ना युक्ता। यद्वा। मंहतिर्दानकर्मा। दानयुक्ता। "या त्वं “स्वः सर्वं जगत् “प्रख्यै प्रबोधनार्थं “दृशे दर्शनार्थं च "कृणोषि करोषि “तस्याः तादृश्याः “रत्नभाजः रत्नानां

रमणीयानां धनानां भाजयित्र्याः सेवयित्र्याः “ईमहे याचामहे । किम् । रत्नभाज इति समभिव्याहाराद्रत्नानीति गम्यते । अपि च “वयं तव प्रियतमाः “स्याम भवेम। “मातुर्न “सूनवः । यथा मातुर्जनन्याः सूनवः पुत्राः प्रियतमा भवन्ति तद्वत् ॥

तच्चि॒त्रं राध॒ आ भ॒रोषो॒ यद्दी॑र्घ॒श्रुत्त॑मम् ।

यत्ते॑ दिवो दुहितर्मर्त॒भोज॑नं॒ तद्रा॑स्व भु॒नजा॑महै ॥५

तत् । चि॒त्रम् । राधः॑ । आ । भ॒र॒ । उषः॑ । यत् । दी॒र्घ॒श्रुत्ऽत॑मम् ।

यत् । ते॒ । दि॒वः॒ । दु॒हि॒तः॒ । म॒र्त॒ऽभोज॑नम् । तत् । रा॒स्व॒ । भु॒नजा॑महै ॥५

तत् । चित्रम् । राधः । आ । भर । उषः । यत् । दीर्घश्रुत्ऽतमम् ।

यत् । ते । दिवः । दुहितः । मर्तऽभोजनम् । तत् । रास्व । भुनजामहै ॥५

हे “उषः “तच्चित्रं चायनीयं “राधः धनम् “आ “भर आहर । अस्मभ्यं प्रयच्छ । “यत् धनं “दीर्घश्रुत्तमं देशकालयोर्विप्रकर्षेऽप्यतिशयेन श्रोतव्यम् । अपि च हे “दिवो “दुहितः “ते तव त्वया देयं “मर्तभोजनं मर्तानां मनुष्याणां भोगयोग्यं “यत् अन्नमस्ति “तत् "रास्व देह्यस्मभ्यम् । वयं च त्वद्दत्तं धनमन्नं च "भुनजामहे अभ्यवहरेम ॥

श्रव॑ः सू॒रिभ्यो॑ अ॒मृतं॑ वसुत्व॒नं वाजाँ॑ अ॒स्मभ्यं॒ गोम॑तः ।

चो॒द॒यि॒त्री म॒घोन॑ः सूनृता॑वत्यु॒षा उ॑च्छ॒दप॒ स्रिध॑ः ॥६

श्रवः॑ । सू॒रिऽभ्यः॑ । अ॒मृत॑म् । व॒सु॒ऽत्व॒नम् । वाजा॑न् । अ॒स्मभ्य॑म् । गोऽम॑तः ।

चो॒द॒यि॒त्री । म॒घोनः॑ । सू॒नृता॑ऽवती । उ॒षाः । उ॒च्छ॒त् । अप॑ । स्रिधः॑ ॥६

श्रवः । सूरिऽभ्यः । अमृतम् । वसुऽत्वनम् । वाजान् । अस्मभ्यम् । गोऽमतः ।

चोदयित्री । मघोनः । सूनृताऽवती । उषाः । उच्छत् । अप । स्रिधः ॥६

हे उषः सूरिभ्यः स्तोतृभ्योऽस्मभ्यम् “अमृतं मरणरहितं नित्यं “वसुत्वनं वासकं वसुत्वयुक्तं वा “श्रवः श्रवणीयं यशो रास्वेत्यनुषङ्गः । तथा “गोमतः बहुभिर्गोभिर्युक्तान “वाजान् अन्नानि च “अस्मभ्यं रास्व। शिष्टः परोक्षकृतः । "मघोनः हविष्मतो यजमानस्य “चोदयित्री प्रेरयित्री "सूनृतावती । प्रियसत्यात्मिका वाक्सूनृता । तद्वती “उषाः “स्रिधः शोषकान्छत्रून् "अप “उच्छत् अपगमयतु ॥ ॥१॥

मण्डल ७

ऋग्वेदः सूक्तं ७.८२

ऋग्वेदः - मण्डल ७		
← सूक्तं ७.८१	सूक्तं ७.८२	सूक्तं ७.८३ →
	मैत्रावरुणिर्वसिष्ठः	

दे. इन्द्रावरुणौ। जगती।

इन्द्रावरुणा युवमध्वराय नो विशे जनाय महि शर्म यच्छतम् ।

दीर्घप्रयज्युमति यो वनुष्यति वयं जयेम पृतनासु दूढ्यः ॥१॥

सम्राळन्यः स्वराळन्य उच्यते वां महान्ताविन्द्रावरुणा महावसू ।

विश्वे देवासः परमे व्योमनि सं वामोजो वृषणा सं बलं दधुः ॥२॥

अन्वपां खान्यतृन्तमोजसा सूर्यमैरयतं दिवि प्रभुम् ।

इन्द्रावरुणा मदे अस्य मायिनोऽपिन्वतमपितः पिन्वतं धियः ॥३॥

युवामिद्युत्सु पृतनासु वह्नयो युवां क्षेमस्य प्रसवे मितज्ञवः ।

ईशाना वस्व उभयस्य कारव इन्द्रावरुणा सुहवा हवामहे ॥४॥

इन्द्रावरुणा यदिमानि चक्रथुर्विश्वा जातानि भुवनस्य मज्मना ।

क्षेमेण मित्रो वरुणं दुवस्यति मरुद्भिरुग्रः शुभमन्य ईयते ॥५॥

महे शुल्काय वरुणस्य नु त्विष ओजो मिमाते ध्रुवमस्य यत्स्वम् ।

अजामिमन्यः श्नथयन्तमातिरद्दभ्रेभिरन्यः प्र वृणोति भूयसः ॥६॥

न तमंहो न दुरितानि मर्त्यमिन्द्रावरुणा न तपः कुतश्चन ।

यस्य देवा गच्छथो वीथो अध्वरं न तं मर्तस्य नशते परिह्वृतिः ॥७॥

अर्वाङ्नरा दैव्येनावसा गतं शृणुतं हवं यदि मे जुजोषथः ।

युवोर्हि सख्यमुत वा यदाप्यं मार्डीकमिन्द्रावरुणा नि यच्छतम् ॥८॥

अस्माकमिन्द्रावरुणा भरेभरे पुरोयोधा भवतं कृष्ट्योजसा ।

यद्वां हवन्त उभये अध स्पृधि नरस्तोकस्य तनयस्य सातिषु ॥९॥

अस्मे इन्द्रो वरुणो मित्रो अर्यमा द्युम्नं यच्छन्तु महि शर्म सप्रथः ।

अवध्रं ज्योतिरदितेरृतावृधो देवस्य श्लोकं सवितुर्मनामहे ॥१०॥

सायणभाष्यम्

'इन्द्रावरुणा' इति दशर्चं द्वादशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं जागतम् । इदमादीनि चत्वारि सूक्तानीन्द्रावरुणदेवतानि । तथा चानुक्रान्तम्- 'इन्द्रावरुणा, दशैन्द्रावरुणं ह जागतं तु' इति । तृतीये सवन उक्थ्ये प्रशास्तुः शस्त्र एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च -' इन्द्रावरुणा युवमा वां राजानौ' (आश्व. श्रौ. ६. १) इति ॥

इन्द्रा॑वरुणा यु॒वम॑ध्व॒राय॑ नो वि॒शे जना॑य॒ महि॒ शर्म॑ यच्छतम् ।

दी॒र्घप्र॑यज्यु॒मति॒ यो व॑नु॒ष्यति॑ व॒यं ज॑येम॒ पृत॑नासु दू॒ढ्य॑ः ॥१

इन्द्रा॑वरुणा । यु॒वम् । अ॒ध्व॒राय॑ । न॒ः । वि॒शे । जना॑य । महि॑ । शर्म॑ । य॒च्छ॒त॒म् ।

दी॒र्घऽप्र॑यज्युम् । अति॑ । यः । व॒नु॒ष्यति॑ । व॒यम् । ज॒ये॒म॒ । पृत॑नासु । दु॒ःऽध्यः॑ ॥१

इन्द्रावरुणा । युवम् । अध्वराय । नः । विशे । जनाय । महि । शर्म । यच्छतम् ।

दीर्घऽप्रयज्युम् । अति । यः । वनुष्यति । वयम् । जयेम । पृतनासु । दुःऽध्यः ॥१

हे "इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ "युवं युवां "नः अस्माकं "विशे निवेशयित्रे परिचारकाय "जनाय पुत्रपौत्रादिलक्षणाय "अध्वराय यज्ञानुष्ठानार्थं "महि महत् "शर्म गृहं सुखं वा "यच्छतं प्रयच्छतम् । अपि च "दीर्घप्रयज्युं दीर्घप्रततयज्ञमस्मदीयं जनं "यः शत्रुः अति "वनुष्यति अतिजिघांसति "पृतनासु संग्रामेषु "दूढ्यः दुर्धियो दुष्टाभिसंधींस्ताञ्छत्रून् "वयं "जयेम अभिभवेम ॥

स॒म्राळ॒न्यः स्व॒राळ॒न्य उ॑च्यते वां म॒हान्ता॒विन्द्रा॒वरु॑णा म॒हाव॑सू ।

विश्वे॑ दे॒वास॑ः पर॒मे व्यो॑मनि॒ सं वा॒मोजो॑ वृषणा॒ सं बल॑ं दधुः ॥२

स॒म्ऽराट् । अ॒न्यः । स्व॒ऽराट् । अ॒न्यः । उ॒च्य॒ते॒ । वा॒म् । म॒हान्तौ॑ । इन्द्रा॒वरु॑णा । म॒हाव॑सू॒ इति॑ म॒हाऽव॑सू ।

विश्वे॑ । दे॒वास॑ः । प॒र॒मे । विऽओ॑मनि । सम् । वा॒म् । ओज॑ः । वृ॒ष॒णा॒ । सम् । बल॑म् । द॒धुः॒ ॥२

सम्ऽराट् । अन्यः । स्वऽराट् । अन्यः । उच्यते । वाम् । महान्तौ । इन्द्रावरुणा । महावसू इति महाऽवसू ।

विश्वे । देवासः । परमे । विऽओमनि । सम् । वाम् । ओजः । वृषणा । सम् । बलम् । दधुः ॥२

द्वितीयः पादः परोक्षकृतः शिष्टाः प्रत्यक्षकृताः । हे इन्द्रावरुणौ “वां युवयोर्मध्ये “अन्यः एको वरुणः “सम्राट् सम्यग्राजमान इति “उच्यते । ‘ता सम्राजा घृतासुती' (ऋ. सं. २, ४१. ६) इत्यादिषु कीर्त्यते । “अन्यः इन्द्रः “स्वराट् स्वयमेवान्यनिरपेक्षयैव राजमान इत्युच्यते । “स्वराळिन्द्रो दमे ' (ऋ. सं. १. ६१. ९) इत्यादिषु कीर्त्यते । तथाविधौ “इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ “महान्तौ गुणैरधिकौ "महावसू महाधनौ च भवतः । हे “वृषणा कामानां वर्षिताराविन्द्रावरुणौ “वां युवां “परमे “व्योमनि उत्कृष्टे आकाशे “विश्वे “देवासः सर्वे देवाः “ओजः “सं “दधुः समयोजयन् शरीरदार्ढ्याय । तद्धेतुभूतं तदोज इत्युच्यते । स्मर्यते च - ‘ओजो नामाष्टमी दशा ' इति । तथा "बलं वृत्रवधादेः कार्यस्य हेतुभूतं सामर्थ्यं च युवाभ्यां "सं दधुः समयोजयन् ॥

अन्व॒पां खान्य॑तृन्त॒मोज॒सा सूर्य॑मैरयतं दि॒वि प्र॒भुम् ।

इन्द्रा॑वरुणा॒ मदे॑ अस्य मा॒यिनोऽपि॑न्वतम॒पित॒ः पिन्व॑तं॒ धिय॑ः ॥३

अनु॑ । अ॒पाम् । खानि॑ । अ॒तृ॒न्त॒म् । ओज॑सा । आ । सूर्य॑म् । ऐ॒र॒य॒त॒म् । दि॒वि । प्र॒ऽभुम् ।

इन्द्रा॑वरुणा । मदे॑ । अ॒स्य॒ । मा॒यिन॑ः । अपि॑न्वतम् । अ॒पित॑ः । पिन्व॑तम् । धिय॑ः ॥३

अनु । अपाम् । खानि । अतृन्तम् । ओजसा । आ । सूर्यम् । ऐरयतम् । दिवि । प्रऽभुम् ।

इन्द्रावरुणा । मदे । अस्य । मायिनः । अपिन्वतम् । अपितः । पिन्वतम् । धियः ॥३

हे इन्द्रावरुणौ “अपाम् उदकानां “खानि द्वाराणि वृत्रेण पिहितानि “ओजसा बलेन “अनु “अतृन्तम् अन्वविध्यतम् । आवरकस्य वृत्रस्य वधेन वृष्टिप्रतिबन्धं निराकृतवन्तावित्यर्थः। तथा “सूर्यं सर्वस्य प्रेरकमादित्यं “दिवि अन्तरिक्षे “प्रभुं प्रभूतं सन्तम् “आ “ऐरयतम् अभ्यगमयतम् । स्वर्भानुनावृतं सूर्यं तद्वधेन प्रकाशितवन्तावित्यर्थः । हे "इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ “मायिनः प्रज्ञाकरस्य “अस्य सोमस्य पानेन “मदे हर्षे सति “अपितः जलरहिता नदीः “अपिन्वतं जलेनापूरयतम् । तथा च निवित्पदमाम्नायते-- अस्य मदे जरितरिन्द्रोऽजिन्वदजुवोऽपिन्वदपितः' (शां. श्रौ. ८. २५. १) इति । अपि च “धियः कर्माण्यस्माभिरनुष्ठितानि कर्माणि “पिन्वतं सिञ्चतं फलेन पूरयतम् ॥

यु॒वामिद्यु॒त्सु पृत॑नासु॒ वह्न॑यो यु॒वां क्षेम॑स्य प्रस॒वे मि॒तज्ञ॑वः ।

ई॒शा॒ना वस्व॑ उ॒भय॑स्य का॒रव॒ इन्द्रा॑वरुणा सु॒हवा॑ हवामहे ॥४

यु॒वाम् । इत् । यु॒त्ऽसु । पृत॑नासु । वह्न॑यः । यु॒वाम् । क्षेम॑स्य । प्र॒ऽस॒वे । मि॒तऽज्ञ॑वः ।

ई॒शा॒ना । वस्वः॑ । उ॒भय॑स्य । का॒रवः॑ । इन्द्रा॑वरुणा । सु॒ऽहवा॑ । ह॒वा॒म॒हे॒ ॥४

युवाम् । इत् । युत्ऽसु । पृतनासु । वह्नयः । युवाम् । क्षेमस्य । प्रऽसवे । मितऽज्ञवः ।

ईशाना । वस्वः । उभयस्य । कारवः । इन्द्रावरुणा । सुऽहवा । हवामहे ॥४

हे इन्द्रावरुणौ "वह्नयः हविषां स्तोत्राणां वा वोढार ऋत्विजः "युत्सु युद्धेषु "पृतनासु शत्रुसेनासु रक्षणार्थं "युवामित् युवामेव हवन्ते आह्वयन्ति । "मितज्ञवः संकुचितजानुका अङ्गिरसोऽपि "क्षेमस्य रक्षणस्य "प्रसवे उत्पादने निमित्तभूते सति "युवाम् एव हवन्ते । अतः कारणात् हे इन्द्रावरुणौ "कारवः स्तोतारो वयमपि "उभयस्य दिव्यस्य पार्थिवस्य च "वस्वः वसुनो धनस्य "ईशाना ईश्वरौ "सुहवा सुखेन ह्वातव्यौ युवामेव "हवामहे आह्वयामहे ।।

इन्द्रा॑वरुणा॒ यदि॒मानि॑ च॒क्रथु॒र्विश्वा॑ जा॒तानि॒ भुव॑नस्य म॒ज्मना॑ ।

क्षेमे॑ण मि॒त्रो वरु॑णं दुव॒स्यति॑ म॒रुद्भि॑रु॒ग्रः शुभ॑म॒न्य ई॑यते ॥५

इन्द्रा॑वरुणा । यत् । इ॒मानि॑ । च॒क्रथुः॑ । विश्वा॑ । जा॒तानि॑ । भुव॑नस्य । म॒ज्मना॑ ।

क्षेमे॑ण । मि॒त्रः । वरु॑णम् । दु॒व॒स्यति॑ । म॒रुत्ऽभिः॑ । उ॒ग्रः । शुभ॑म् । अ॒न्यः । ई॒य॒ते॒ ॥५

इन्द्रावरुणा । यत् । इमानि । चक्रथुः । विश्वा । जातानि । भुवनस्य । मज्मना ।

क्षेमेण । मित्रः । वरुणम् । दुवस्यति । मरुत्ऽभिः । उग्रः । शुभम् । अन्यः । ईयते ॥५

हे इन्द्रावरुणौ "यत् यौ युवां "भुवनस्य लोकस्य संबन्धीनि "इमानि परिदृश्यमानानि "विश्वा सर्वाणि "जातानि जनिमन्ति भूतजातानि "मज्मना आत्मीयेन बलेन "चक्रथुः कृतवन्तौ तयोर्युवयोर्मध्य एकं "वरुणं "क्षेमेण रक्षणहेतुना "मित्रः देवः "दुवस्यति परिचरति । मित्रावरुणौ हि परस्परं प्राप्तसख्यौ । अत एव सहचरौ दृश्येते। "अन्यः एक इन्द्रः "मरुद्भिः मरुद्गणैः "उग्रः उद्गूर्णबलः सन् "शुभं शोभनमलंकारम् "ईयते प्राप्नोति । यद्वा । मरुद्भिर्मध्यस्थानैर्देवगणैः सार्धमुग्र ओजस्वीन्द्रः शुभमुदकमीयते प्रेरयति ॥ ॥ २ ॥

म॒हे शु॒ल्काय॒ वरु॑णस्य॒ नु त्वि॒ष ओजो॑ मिमाते ध्रु॒वम॑स्य॒ यत्स्वम् ।

अजा॑मिम॒न्यः श्न॒थय॑न्त॒माति॑रद्द॒भ्रेभि॑र॒न्यः प्र वृ॑णोति॒ भूय॑सः ॥६

म॒हे । शु॒ल्काय॑ । वरु॑णस्य । नु । त्वि॒षे । ओजः॑ । मि॒मा॒ते॒ इति॑ । ध्रु॒वम् । अ॒स्य॒ । यत् । स्वम् ।

अजा॑मिम् । अ॒न्यः । श्न॒थय॑न्तम् । आ । अति॑रत् । द॒भ्रेभिः॑ । अ॒न्यः । प्र । वृ॒णो॒ति॒ । भूय॑सः ॥६

महे । शुल्काय । वरुणस्य । नु । त्विषे । ओजः । मिमाते इति । ध्रुवम् । अस्य । यत् । स्वम् ।

अजामिम् । अन्यः । श्नथयन्तम् । आ । अतिरत् । दभ्रेभिः । अन्यः । प्र । वृणोति । भूयसः ॥६

"वरुणस्य । उपलक्षणमेतत् । इन्द्रस्य वरुणस्य च "त्विषे दीप्त्यर्थम् "ओजः बलं "नु क्षिप्रं "मिमाते स्तोत्रेण निर्मिमाते यजमानपत्न्यौ। स्तोत्रेण हि बलं जायते । किमर्थम् । "महे महते "शुल्काय धनाय । ईदृशस्य धनस्य लाभार्थम् । "अस्य इन्द्रस्य वरुणस्य च "ध्रुवं नित्यं "स्वं स्वकीयमसाधारणं "यत् ओजः विद्यते तदोजो मिमात इत्यन्वयः। तयोरिन्द्रावरुणयोः "अन्यः एको वरुणः "अजामिम् अबन्धुमस्तुवन्तं "श्नथयन्तं हिंसन्तं कर्माण्यकुर्वन्तमस्तोतारमयजमानं च "आतिरत् अभिहन्ति । "अन्यः एक इन्द्रः "दभ्रेभिः अल्पैरेवोपायैः "भूयसः बहुतराञ्छत्रून् "प्र "वृणोति प्रकर्षेणावृतान् बाधितान् करोति । यद्वा । भूयसो यजमानान् प्र वृणोति प्रवरानुत्कृष्टान् करोति ॥

न तमंहो॒ न दु॑रि॒तानि॒ मर्त्य॒मिन्द्रा॑वरुणा॒ न तप॒ः कुत॑श्च॒न ।

यस्य॑ देवा॒ गच्छ॑थो वी॒थो अ॑ध्व॒रं न तं मर्त॑स्य नशते॒ परि॑ह्वृतिः ॥७

न । तम् । अंहः॑ । न । दु॒ःऽइ॒तानि॑ । मर्त्य॑म् । इन्द्रा॑वरुणा । न । तपः॑ । कुतः॑ । च॒न ।

यस्य॑ । दे॒वा॒ । गच्छ॑थः । वी॒थः । अ॒ध्व॒रम् । न । तम् । मर्त॑स्य । न॒श॒ते॒ । परि॑ऽह्वृतिः ॥७

न । तम् । अंहः । न । दुःऽइतानि । मर्त्यम् । इन्द्रावरुणा । न । तपः । कुतः । चन ।

यस्य । देवा । गच्छथः । वीथः । अध्वरम् । न । तम् । मर्तस्य । नशते । परिऽह्वृतिः ॥७

हे "इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ "तं "मर्त्यं मनुष्यम् "अंहः पापं "न "नशते न व्याप्नोति । "न च "दुरितानि दुर्गमनानि पापफलानि च प्राप्नुवन्ति । "कुतश्चन कस्मादपि निमित्तात् "तपः संतापश्च तं "न प्राप्नोति । हे देवा देवौ दानादिगुणयुक्ताविन्द्रावरुणौ "यस्य "मर्त्यस्य मनुष्यस्य "अध्वरं यज्ञं "गच्छथः प्राप्नुथो युवां "वीथः कामयेथे च यस्य हवींषि "तं मनुष्यं "परिह्वृतिः परिबाधा "न नशते उक्तप्रकारेण न व्याप्नोति ॥

अ॒र्वाङ्न॑रा॒ दैव्ये॒नाव॒सा ग॑तं शृणु॒तं हव॒ं यदि॑ मे॒ जुजो॑षथः ।

यु॒वोर्हि॑ स॒ख्यमु॒त वा॒ यदाप्य॑ं मार्डी॒कमि॑न्द्रावरुणा॒ नि य॑च्छतम् ॥८

अ॒र्वाक् । न॒रा॒ । दैव्ये॑न । अव॑सा । आ । ग॒त॒म् । शृ॒णु॒तम् । हव॑म् । यदि॑ । मे॒ । जुजो॑षथः ।

यु॒वोः । हि । स॒ख्यम् । उ॒त । वा॒ । यत् । आप्य॑म् । मा॒र्डी॒कम् । इ॒न्द्रा॒व॒रु॒णा॒ । नि । य॒च्छ॒त॒म् ॥८

अर्वाक् । नरा । दैव्येन । अवसा । आ । गतम् । शृणुतम् । हवम् । यदि । मे । जुजोषथः ।

युवोः । हि । सख्यम् । उत । वा । यत् । आप्यम् । मार्डीकम् । इन्द्रावरुणा । नि । यच्छतम् ॥८

हे "नरा नेताराविन्द्रावरुणौ "दैव्येन देवसंबन्धिना "अवसा रक्षणेन सह "अर्वाक् अस्मदभिमुखम् "आ "गतम् आगच्छतम् । आगत्य च मदीयं "हवं स्तोत्रं शृणुतम् । "यदि "मे मम "जुजोषथः प्रीयेथे । मयि प्रीतिरस्ति चेत् युवाभ्यामागन्तव्यं मदीयं स्तोत्रं श्रोतव्यं च भवतीत्यर्थः । "युवोर्हि युवयोः खलु यत् "सख्यं सखित्वम् "उत "वा अपि च "यत् "आप्यम् अपित्वं बान्धवं "मार्डीकं मृडीकस्य सुखस्य साधनं तदुभयं हे इन्द्रावरुणौ "नि "यच्छतम् अस्मभ्यं प्रयच्छतम् ॥

अ॒स्माक॑मिन्द्रावरुणा॒ भरे॑भरे पुरोयो॒धा भ॑वतं कृष्ट्योजसा ।

यद्वां॒ हव॑न्त उ॒भये॒ अध॑ स्पृ॒धि नर॑स्तो॒कस्य॒ तन॑यस्य सा॒तिषु॑ ॥९

अ॒स्माक॑म् । इ॒न्द्रा॒व॒रु॒णा॒ । भरे॑ऽभरे । पु॒रः॒ऽयो॒धा । भ॒व॒त॒म् । कृ॒ष्टि॒ऽओ॒ज॒सा॒ ।

यत् । वा॒म् । हव॑न्ते । उ॒भये॑ । अध॑ । स्पृ॒धि । नरः॑ । तो॒कस्य॑ । तन॑यस्य । सा॒तिषु॑ ॥९

अस्माकम् । इन्द्रावरुणा । भरेऽभरे । पुरःऽयोधा । भवतम् । कृष्टिऽओजसा ।

यत् । वाम् । हवन्ते । उभये । अध । स्पृधि । नरः । तोकस्य । तनयस्य । सातिषु ॥९

हे "कृष्ट्योजसा शत्रूणां कर्षकमोजो बलं ययोस्तादृशौ हे इन्द्रावरुणौ "भरेभरे संग्रामे संग्रामे "अस्माकं "पुरोयोधा पुरस्ताद्योद्धारौ "भवतम् । "यत् यौ "वाम् युवाम् "उभये उभयविधाः पूर्वकालीना इदानींतनाश्च "नरः नेतारः स्तोतारः "स्पृधि युद्धे यौ युवां "हवन्ते । "अध अपि च "तोकस्य पुत्रस्य "तनयस्य पौत्रस्य "सातिषु संभजनीयेषु निमित्तभूतेषु च यौ युवां हवन्ते । तावस्माकं पुरोयोधा भवंतमित्यन्वयः ॥

अ॒स्मे इन्द्रो॒ वरु॑णो मि॒त्रो अ॑र्य॒मा द्यु॒म्नं य॑च्छन्तु॒ महि॒ शर्म॑ स॒प्रथ॑ः ।

अ॒व॒ध्रं ज्योति॒रदि॑तेरृता॒वृधो॑ दे॒वस्य॒ श्लोकं॑ सवि॒तुर्म॑नामहे ॥१०

अ॒स्मे इति॑ । इन्द्रः॑ । वरु॑णः । मि॒त्रः । अ॒र्य॒मा । द्यु॒म्नम् । य॒च्छ॒न्तु॒ । महि॑ । शर्म॑ । स॒ऽप्रथः॑ ।

अ॒व॒ध्रम् । ज्योतिः॑ । अदि॑तेः । ऋ॒त॒ऽवृधः॑ । दे॒वस्य॑ । श्लोक॑म् । स॒वि॒तुः । म॒ना॒म॒हे॒ ॥१०

अस्मे इति । इन्द्रः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । द्युम्नम् । यच्छन्तु । महि । शर्म । सऽप्रथः ।

अवध्रम् । ज्योतिः । अदितेः । ऋतऽवृधः । देवस्य । श्लोकम् । सवितुः । मनामहे ॥१०

"अस्मे अस्मभ्यमिन्द्रादयः "द्युम्नं द्योतमानं धनं "यच्छन्तु प्रयच्छन्तु । तथा "महि महत् "सप्रथः सर्वतः पृथु विस्तीर्णं "शर्म गृहं च प्रयच्छन्तु । अपि च "ऋतावृधः ऋतस्य यज्ञस्य वर्धयित्र्याः "अदितेः अदीनाया देवमातुः "ज्योतिः तेजश्च नोऽस्माकम् "अवध्रम्

अहिंसकमस्तु । वयं च "देवस्य दानादिगुणयुक्तस्य “सवितुः सर्वस्य प्रेरकस्य “श्लोकं स्तोत्रं “मनामहे जानीमः । कुर्म इत्यर्थः। यद्वा । देवेन सवित्रास्मभ्यं देयं श्लोकं यशो मनामहे याचामहे ॥ ॥ ३ ॥

मण्डल ७

ऋग्वेदः सूक्तं ७.८३

ऋग्वेदः - मण्डल ७
← सूक्तं ७.८२ सूक्तं ७.८३ सूक्तं ७.८४ →
मैत्रावरुणिर्वसिष्ठः।

दे. इन्द्रावरुणौ। जगती।

युवां नरा पश्यमानास आप्यं प्राचा गव्यन्तः पृथुपर्शवो ययुः ।
दासा च वृत्रा हतमार्याणि च सुदासमिन्द्रावरुणावसावतम् ॥१॥
यत्रा नरः समयन्ते कृतध्वजो यस्मिन्नाजा भवति किं चन प्रियम् ।
यत्रा भयन्ते भुवना स्वर्दृशस्तत्रा न इन्द्रावरुणाधि वोचतम् ॥२॥
सं भूम्या अन्ता ध्वसिरा अदृक्षतेन्द्रावरुणा दिवि घोष आरुहत् ।
अस्थुर्जनानामुप मामरातयोऽर्वागवसा हवनश्रुता गतम् ॥३॥
इन्द्रावरुणा वधनाभिरप्रति भेदं वन्वन्ता प्र सुदासमावतम् ।
ब्रह्माण्येषां शृणुतं हवीमनि सत्या तृत्सूनामभवत्पुरोहितिः ॥४॥
इन्द्रावरुणावभ्या तपन्ति माघान्यर्यो वनुषामरातयः ।
युवं हि वस्व उभयस्य राजथोऽध स्मा नोऽवतं पार्ये दिवि ॥५॥
युवां हवन्त उभयास आजिष्विन्द्रं च वस्वो वरुणं च सातये ।
यत्र राजभिर्दशभिर्निबाधितं प्र सुदासमावतं तृत्सुभिः सह ॥६॥

दश राजानः समिता अयज्यवः सुदासमिन्द्रावरुणा न युयुधुः ।

सत्या नृणामद्मसदामुपस्तुतिर्देवा एषामभवन्देवहूतिषु ॥७॥

दाशराज्ञे परियत्ताय विश्वतः सुदास इन्द्रावरुणावशिक्षतम् ।

श्वित्यञ्चो यत्र नमसा कपर्दिनो धिया धीवन्तो असपन्त तृत्सवः ॥८॥

वृत्राण्यन्यः समिथेषु जिघ्नते व्रतान्यन्यो अभि रक्षते सदा ।

हवामहे वां वृषणा सुवृक्तिभिरस्मे इन्द्रावरुणा शर्म यच्छतम् ॥९॥

अस्मे इन्द्रो वरुणो मित्रो अर्यमा द्युम्नं यच्छन्तु महि शर्म सप्रथः ।

अवध्रं ज्योतिरदितेरृतावृधो देवस्य श्लोकं सवितुर्मनामहे ॥१०॥

सायणभाष्यम्

‘युवा नरा' इति दशर्चं त्रयोदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं जागतमैन्द्रावरुणम् । ‘युवां नरा' इत्यनुक्रान्तम् । आभिप्लविकेषूक्थ्येषु स्तोमवृद्धौ प्रशास्तुरिदं सूक्तमावापार्थम् । सूत्रितं च --- युवां नरा पुनीषे वाम् ' (आश्व. श्रौ. ७. ९) इति ।।

यु॒वां न॑रा॒ पश्य॑मानास॒ आप्यं॑ प्रा॒चा ग॒व्यन्त॑ः पृथु॒पर्श॑वो ययुः ।

दासा॑ च वृ॒त्रा ह॒तमार्या॑णि च सु॒दास॑मिन्द्रावरु॒णाव॑सावतम् ॥१

यु॒वम् । न॒रा॒ । पश्य॑मानासः । आप्य॑म् । प्रा॒चा । ग॒व्यन्त॑ः । पृ॒थु॒ऽपर्श॑वः । य॒यु॒ः ।

दासा॑ । च॒ । वृ॒त्रा । ह॒तम् । आर्या॑णि । च॒ । सु॒ऽदास॑म् । इ॒न्द्रा॒व॒रु॒णा॒ । अव॑सा । अ॒व॒त॒म् ॥१

युवम् । नरा । पश्यमानासः । आप्यम् । प्राचा । गव्यन्तः । पृथुऽपर्शवः । ययुः ।

दासा । च । वृत्रा । हतम् । आर्याणि । च । सुऽदासम् । इन्द्रावरुणा । अवसा । अवतम् ॥१

हे “नरा नेताराविन्द्रावरुणौ “युवाम् । षष्ठ्यर्थे द्वितीया । युवयोः “आप्यं बन्धुभावं “पश्यमानासः पश्यन्तो युष्मद्बान्धवलाभार्थिनः “गव्यन्तः गा आत्मन इच्छन्तो यजमानाः “पृथुपर्शवः । पृथुर्विस्तीर्णः पर्शुः पार्श्वास्थि येषां ते तथोक्ताः । विस्तीर्णाश्वपर्शुहस्ताः सन्तः “प्राचा प्राचीनं “ययुः बर्हिराहरणार्थं गच्छन्ति। पर्श्वा हि बर्हिराच्छिद्यते । तथा च तैत्तिरीयकम्- ‘ अश्वपर्श्वा बर्हिरच्छैति' (तै. ब्रा. ३. २. २. १) इति । हे इन्द्रावरुणौ युवां “दासा दासान्युपक्षपयितॄणि “च वृत्राणि आवरकाणि शत्रुजातानि “आर्याणि “च कर्मानुष्ठानपराणि च शत्रुजातानि “हतं हिंस्तम्। अपि च “सुदासम् अस्मद्याज्यमेतत्संज्ञं राजानम् “अवसा रक्षणेन सार्धम् “अवतम् आगच्छतम् ॥

यत्रा नरः समयन्ते कृतध्वजो यस्मिन्नाजा भवति किं चन प्रियम् ।

यत्रा भयन्ते भुवना स्वर्दृशस्तत्रा न इन्द्रावरुणाधि वोचतम् ॥२

यत्र । नरः । सम्ऽअयन्ते । कृतऽध्वजः । यस्मिन् । आजा । भवति । किम् । चन । प्रियम् ।

यत्र । भयन्ते । भुवना । स्वःऽदृशः । तत्र । नः । इन्द्रावरुणा । अधि । वोचतम् ॥२

यत्र । नरः । सम्ऽअयन्ते । कृतऽध्वजः । यस्मिन् । आजा । भवति । किम् । चन । प्रियम् ।

यत्र । भयन्ते । भुवना । स्वःऽदृशः । तत्र । नः । इन्द्रावरुणा । अधि । वोचतम् ॥२

"यत्र यस्मिन् संग्रामे "नरः मनुष्याः "कृतध्वजः उच्छ्रितध्वजाः "समयन्ते युद्धार्थं संगच्छन्ते । "यस्मिन् च "आजा आजौ युद्धे । "चन इति निपातद्वयसमुदायो विभज्य योजनीयः । किंच किमपि "प्रियम् अनुकूलं न "भवति अपि तु सर्वं दुष्करं भवति । "यत्र च युद्धे "भुवना भुवनानि भूतजातानि "स्वर्दृशः शरीरपातादूर्ध्वं स्वर्गस्य द्रष्टारो वीराश्च "भयन्ते बिभ्यति "तत्र तादृशे संग्रामे हे इन्द्रावरुणौ "नः अस्मान् "अधि "वोचतम् । अस्मत्पक्षपातवचनौ भवतम् ॥

सं भूम्या अन्ता ध्वसिरा अदृक्षतेन्द्रावरुणा दिवि घोष आरुहत् ।

अस्थुर्जनानामुप मामरातयोऽर्वागवसा हवनश्रुता गतम् ॥३

सम् । भूम्याः । अन्ताः । ध्वसिराः । अदृक्षत । इन्द्रावरुणा । दिवि । घोषः । आ । अरुहत् ।

अस्थुः । जनानाम् । उप । माम् । अरातयः । अर्वाक् । अवसा । हवनऽश्रुता । आ । गतम् ॥३

सम् । भूम्याः । अन्ताः । ध्वसिराः । अदृक्षत । इन्द्रावरुणा । दिवि । घोषः । आ । अरुहत् ।

अस्थुः । जनानाम् । उप । माम् । अरातयः । अर्वाक् । अवसा । हवनऽश्रुता । आ । गतम् ॥३

हे इन्द्रावरुणौ "भूम्याः "अन्ताः पर्यन्ताः "ध्वसिराः सैनिकैर्ध्वस्ताः "सम् "अदृक्षत संदृश्यन्ते । तथा "दिवि द्युलोके "घोषः सैनिकानां शब्दश्च "आरुहत् आरूढोऽभूत् । "जनानाम् अस्मदीयानां भटानाम् "अरातयः शत्रवः "माम् "उप "अस्थुः उपस्थिताः। एवं प्रवर्तमानेऽस्मिन् युद्धे हे "हवनश्रुता । आह्वानशीलाविन्द्रावरुणौ "अर्वाक् अस्मदभिमुखम् "अवसा रक्षणेन सह "आ "गतम् आगच्छतम् ॥

इन्द्रावरुणा वधनाभिरप्रति भेदं वन्वन्ता प्र सुदासमावतम् ।

ब्रह्माण्येषां शृणुतं हवीमनि सत्या तृत्सूनामभवत्पुरोहितिः ॥४

इन्द्रावरुणा । वधनाभिः । अप्रति । भेदम् । वन्वन्ता । प्र । सुऽदासम् । आवतम् ।

ब्रह्मा॑णि । ए॒षा॒म् । शृ॒णु॒त॒म् । हवी॑मनि । स॒त्या । तृत्सू॑नाम् । अ॒भ॒व॒त् । पु॒रःऽहि॑तिः ॥४

इन्द्रावरुणा । वधनाभिः । अप्रति । भेदम् । वन्वन्ता । प्र । सुऽदासम् । आवतम् ।

ब्रह्माणि । एषाम् । शृणुतम् । हवीमनि । सत्या । तृत्सूनाम् । अभवत् । पुरःऽहितिः ॥४

हे "इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ "वधनाभिः वधकरैरायुधैरप्रतिगतमप्राप्तं "भेदम् एतत्संज्ञं सुदासः शत्रुं "वन्वन्ता हिंसन्तौ युवां "सुदासम् । शोभनं ददातीति सुदाः । एतत्संज्ञं मम याज्यं राजानं "प्र "आवतं प्रकर्षेणारक्षतम् । "एषां तृत्सूनां मम याज्यानां "ब्रह्माणि स्तोत्राणि शृणुतम् अशृणुतम् । कदा। "हवीमनि । आहूयन्तेऽस्मिन् युद्धार्थं परस्परमिति हवीमा संग्रामः। तस्मिन् । यस्मादेवं तस्मात् "तृत्सूनाम् एतत्संज्ञानां मम याज्यानां "पुरोहितिः मम पुरोधानं "सत्या सत्यफलम् "अभवत् । तेषु यन्मम पौरोहित्यं तत् सफलं जातमित्यर्थः ॥

इन्द्रा॑वरुणाव॒भ्या त॑पन्ति मा॒घान्य॒र्यो व॒नुषा॒मरा॑तयः ।

यु॒वं हि वस्व॑ उ॒भय॑स्य॒ राज॒थोऽध॑ स्मा नोऽवतं॒ पार्ये॑ दि॒वि ॥५

इन्द्रा॑वरुणौ । अ॒भि । आ । त॒प॒न्ति॒ । मा॒ । अ॒घानि॑ । अ॒र्यः । व॒नुषा॑म् । अरा॑तयः ।

यु॒वम् । हि । वस्वः॑ । उ॒भय॑स्य । राज॑थः । अध॑ । स्म॒ । नः॒ । अ॒व॒त॒म् । पार्ये॑ । दि॒वि ॥५

इन्द्रावरुणौ । अभि । आ । तपन्ति । मा । अघानि । अर्यः । वनुषाम् । अरातयः ।

युवम् । हि । वस्वः । उभयस्य । राजथः । अध । स्म । नः । अवतम् । पार्ये । दिवि ॥५

हे "इन्द्रावरुणौ "अर्यः अरेः शत्रोः संबन्धीनि "अघानि आहन्तॄण्यायुधानि "मा माम् "अभ्या "तपन्ति अभितो बाधन्ते । अपि च "वनुषां हिंसकानां मध्ये "अरातयः अभिगमनशीलाः शत्रवश्च मामभितपन्ति । "युवं "हि युवां खलु "उभयस्य पार्थिवस्य दिव्यस्य "वस्वः वसुनो धनस्य "राजथः ईशाथे। राजतिरैश्वर्यकर्मा । "अध "स्म अतः कारणात् "पार्ये तरणीये "दिवि दिवसे युद्धदिने "नः अस्मान् "अवतं रक्षतम् ॥ ॥ ४ ॥

यु॒वां ह॑वन्त उ॒भया॑स आ॒जिष्विन्द्रं॑ च॒ वस्वो॒ वरु॑णं च सा॒तये॑ ।

यत्र॒ राज॑भिर्द॒शभि॒र्निबा॑धितं॒ प्र सु॒दास॒माव॑तं॒ तृत्सु॑भिः स॒ह ॥६

यु॒वाम् । ह॒व॒न्ते॒ । उ॒भया॑सः । आ॒जिषु॑ । इन्द्र॑म् । च॒ । वस्वः॑ । वरु॑णम् । च॒ । सा॒तये॑ ।

यत्र॑ । राज॑ऽभिः । द॒शऽभिः॑ । निऽबा॑धितम् । प्र । सु॒ऽदास॑म् । आव॑तम् । तृत्सु॑ऽभिः । स॒ह ॥६

युवाम् । हवन्ते । उभयासः । आजिषु । इन्द्रम् । च । वस्वः । वरुणम् । च । सातये ।

यत्र । राजऽभिः । दशऽभिः । निऽबाधितम् । प्र । सुऽदासम् । आवतम् । तृत्सुऽभिः । सह ॥६

“उभयासः उभयविधाः सुदाःसंज्ञो राजा तत्सहायभूतास्तृत्सवश्चैवं द्विप्रकारा जनाः “आजिषु संग्रामेषु “इन्द्रं च “वरुणं “च “युवां “हवन्ते आह्वयन्ते । किमर्थम् । “वस्वः धनस्य "सातये संभजनार्थम् । “यत्र येष्वाजिषु "दशभिः दशसंख्याकैः "राजभिः शत्रुभूतैर्नृपैः “निबाधितं नितरां हिंसितं "सुदासं "तृत्सुभिः “सह वर्तमानं “प्र “आवतं युवां प्रकर्षेणारक्षतम् । तेष्वाजिष्वित्यन्वयः ॥

दश॒ राजा॑न॒ः समि॑ता॒ अय॑ज्यवः सु॒दास॑मिन्द्रावरुणा॒ न यु॑युधुः ।

स॒त्या नृ॒णाम॑द्म॒सदा॒मुप॑स्तुतिर्दे॒वा ए॑षामभवन्दे॒वहू॑तिषु ॥७

दश॑ । राजा॑नः । सम्ऽइ॑ताः । अय॑ज्यवः । सु॒ऽदास॑म् । इ॒न्द्रा॒व॒रु॒णा॒ । न । यु॒यु॒धु॒ः ।

स॒त्या । नृ॒णाम् । अ॒द्म॒ऽसदा॑म् । उप॑ऽस्तुतिः । दे॒वाः । ए॒षा॒म् । अ॒भ॒व॒न् । दे॒वऽहू॑तिषु ॥७

दश । राजानः । सम्ऽइताः । अयज्यवः । सुऽदासम् । इन्द्रावरुणा । न । युयुधुः ।

सत्या । नृणाम् । अद्मऽसदाम् । उपऽस्तुतिः । देवाः । एषाम् । अभवन् । देवऽहूतिषु ॥७

हे इन्द्रावरुणौ दशसंख्याकाः “राजानः सुदासः शत्रवः “समिताः संगताः परस्परं समवेताः “अयज्यवः अयजमाना एवंभूतास्ते “सुदासम् एतत्संज्ञमेकमपि राजानं “न “युयुधुः न संप्रजह्रुः । युवाभ्यामनुगृहीतं तं प्रहर्तुं न शेकुः । तदानीम् “अद्मसदाम् । अद्मन्यन्ने हविषि सीदन्तीत्यद्मसद ऋत्विजः । हविर्भिर्युक्तानां “नृणां यज्ञस्य नेतॄणामृत्विजाम् “उपस्तुतिः स्तोत्रं “सत्या सफलाभूत् । अपि च “एषां “देवहूतिषु । देवा हूयन्त एष्विति देवहूतयो यज्ञाः । तेषु सर्वे च “देवाः “अभवन् युष्मदनुग्रहात् प्रादुर्भवन्ति ।

दा॒श॒रा॒ज्ञे परि॑यत्ताय वि॒श्वत॑ः सु॒दास॑ इन्द्रावरुणावशिक्षतम् ।

श्वि॒त्यञ्चो॒ यत्र॒ नम॑सा कप॒र्दिनो॑ धि॒या धीव॑न्तो॒ अस॑पन्त॒ तृत्स॑वः ॥८

दा॒श॒ऽरा॒ज्ञे । परि॑ऽयत्ताय । वि॒श्वत॑ः । सु॒ऽदासे॑ । इ॒न्द्रा॒व॒रु॒णौ॒ । अ॒शि॒क्ष॒त॒म् ।

श्वि॒त्यञ्च॑ः । यत्र॑ । नम॑सा । क॒प॒र्दिन॑ः । धि॒या । धीऽव॑न्तः । अस॑पन्त । तृत्स॑वः ॥८

दाशऽराज्ञे । परिऽयत्ताय । विश्वतः । सुऽदासे । इन्द्रावरुणौ । अशिक्षतम् ।

श्वित्यञ्चः । यत्र । नमसा । कपर्दिनः । धिया । धीऽवन्तः । असपन्त । तृत्सवः ॥८

हे "इन्द्रावरुणौ “दाशराज्ञे दशशब्दस्य छान्दसो दीर्घः। विभक्तिव्यत्ययः । दशभी राजभिः शत्रुभूतैः “विश्वतः सर्वतः “परियत्ताय परिवेष्टिताय “सुदासे राज्ञे “अशिक्षतं बलं प्रयच्छतम् । “यत्र यस्मिन् देशे “श्वित्यञ्चः श्वितिं श्वैत्यं नैर्मल्यमञ्चन्तो गच्छन्तः “कपर्दिनः जटिलाः “धीवन्तः कर्मभिर्युक्ताः “तृत्सवः वसिष्ठशिष्या एतत्संज्ञा ऋत्विजः “नमसा हविर्लक्षणेनान्नेन “धिया स्तुत्या च “असपन्त पर्यचरन् । तस्मिन् देशे युवां तस्मै राज्ञे बलं प्रायच्छतमित्यर्थः ॥

वृ॒त्राण्य॒न्यः सं॑मि॒थेषु॒ जिघ्न॑ते व्र॒तान्य॒न्यो अ॒भि र॑क्षते॒ सदा॑ ।

हवा॑महे वां वृषणा सुवृ॒क्तिभि॑र॒स्मे इ॑न्द्रावरुणा॒ शर्म॑ यच्छतम् ॥९

वृ॒त्राणि॑ । अ॒न्यः । स॒म्ऽइ॒थेषु॑ । जिघ्न॑ते । व्र॒तानि॑ । अ॒न्यः । अ॒भि । र॒क्ष॒ते॒ । सदा॑ ।

हवा॑महे । वा॒म् । वृ॒ष॒णा॒ । सु॒वृ॒क्तिऽभिः॑ । अ॒स्मे इति॑ । इ॒न्द्रा॒व॒रु॒णा॒ । शर्म॑ । य॒च्छ॒त॒म् ॥९

वृत्राणि । अन्यः । सम्ऽइथेषु । जिघ्नते । व्रतानि । अन्यः । अभि । रक्षते । सदा ।

हवामहे । वाम् । वृषणा । सुवृक्तिऽभिः । अस्मे इति । इन्द्रावरुणा । शर्म । यच्छतम् ॥९

हे इन्द्रावरुणौ युवयोः “अन्यः एक इन्द्रः “वृत्राणि शत्रून् “समिथेषु संग्रामेषु "जिघ्नते हन्ति । “अन्यः एको वरुणः “सदा सर्वदा “व्रतानि कर्माणि “अभि "रक्षते अभितः सर्वतो रक्षति । हे “वृषणा कामानां वर्षिताराविन्द्रावरुणौ तथाविधौ “वां युवां "सुवृक्तिभिः सुप्रवृत्ताभिः स्तुतिभिः “हवामहे आह्वयामहे । आहूतौ च युवाम् “अस्मे अस्मभ्यं “शर्म सुखं “यच्छतं दत्तम् ।।

अ॒स्मे इन्द्रो॒ वरु॑णो मि॒त्रो अ॑र्य॒मा द्यु॒म्नं य॑च्छन्तु॒ महि॒ शर्म॑ स॒प्रथ॑ः ।

अ॒व॒ध्रं ज्योति॒रदि॑तेरृता॒वृधो॑ दे॒वस्य॒ श्लोकँ॑ सवि॒तुर्म॑नामहे ॥१०

अ॒स्मे इति॑ । इन्द्रः॑ । वरु॑णः । मि॒त्रः । अ॒र्य॒मा । द्यु॒म्नम् । य॒च्छ॒न्तु॒ । महि॑ । शर्म॑ । स॒ऽप्रथः॑ ।

अ॒व॒ध्रम् । ज्योतिः॑ । अदि॑तेः । ऋ॒त॒ऽवृधः॑ । दे॒वस्य॑ । श्लोक॑म् । स॒वि॒तुः । म॒ना॒म॒हे॒ ॥१०

अस्मे इति । इन्द्रः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । द्युम्नम् । यच्छन्तु । महि । शर्म । सऽप्रथः ।

अवध्रम् । ज्योतिः । अदितेः । ऋतऽवृधः । देवस्य । श्लोकम् । सवितुः । मनामहे ॥१०

व्याख्यातेयम् । अक्षरार्थस्तु । इन्द्रादयोऽस्मभ्यं द्योतमानं धनं प्रयच्छन्तु सर्वतो विस्तीर्णं महद्गृहं च । यज्ञस्य वर्धयित्र्या अदीनाया देवमातुस्तेजश्चास्माकमबाधकं भवतु । वयं च प्रेरकस्य देवस्य स्तोत्रं मनामहे कुर्महे ॥ ॥ ५ ॥

मण्डल ७

ऋग्वेदः सूक्तं ७.८४

दे. इन्द्रावरुणौ। त्रिष्टुप्।

आ वां राजानावध्वरे ववृत्यां हव्येभिरिन्द्रावरुणा नमोभिः ।
प्र वां घृताची बाह्वोर्दधाना परि त्मना विषुरूपा जिगाति ॥१॥
युवो राष्ट्रं बृहदिन्वति द्यौर्यौ सेतृभिररज्जुभिः सिनीथः ।
परि नो हेळो वरुणस्य वृज्या उरुं न इन्द्रः कृणवदु लोकम् ॥२॥
कृतं नो यज्ञं विदथेषु चारुं कृतं ब्रह्माणि सूरिषु प्रशस्ता ।
उपो रयिर्देवजूतो न एतु प्र ण स्पार्हाभिरूतिभिस्तिरेतम् ॥३॥
अस्मे इन्द्रावरुणा विश्ववारं रयिं धत्तं वसुमन्तं पुरुक्षुम् ।
प्र य आदित्यो अनृता मिनात्यमिता शूरो दयते वसूनि ॥४॥
इयमिन्द्रं वरुणमष्ट मे गीः प्रावत्तोके तनये तूतुजाना ।
सुरत्नासो देववीतिं गमेम यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥५॥

सायणभाष्यम्

' आ वाम्' इति पञ्चर्चं चतुर्दशं सूक्तं वासिष्ठं त्रैष्टुभमैन्द्रावरुणम् । अनुक्रान्तं च --- 'आ वां पञ्च' इति । उक्थ्ये तृतीयसवने मैत्रावरुणशस्त्र इदं सूक्तम् । सूत्रितं च - ' आ वां राजानाविन्द्रावरुणा मधुमत्तमस्येति याज्या ' (आश्व. श्रौ. ६. १) इति ॥

आ वां॒ राजा॑नावध्व॒रे व॑वृत्यां ह॒व्येभि॒रिन्द्रावरुणा॒ नमो॑भिः ।

प्र वां॑ घृ॒ताची॑ बा॒ह्वोर्दधा॑ना॒ परि॒ त्मना॒ विषु॑रूपा जिगाति ॥१

आ । वा॒म् । रा॒जा॒नौ॒ । अ॒ध्व॒रे । व॒वृ॒त्या॒म् । ह॒व्येभिः॑ । इ॒न्द्रा॒व॒रु॒णा॒ । नमः॑ऽभिः ।

प्र । वा॒म् । घृ॒ताची॑ । बा॒ह्वोः । दधा॑ना । परि॑ । त्मना॑ । विषु॑ऽरूपा । जि॒गा॒ति॒ ॥१

आ । वाम् । राजानौ । अध्वरे । ववृत्याम् । हव्येभिः । इन्द्रावरुणा । नमःऽभिः ।

प्र । वाम् । घृताची । बाह्वोः । दधाना । परि । त्मना । विषुऽरूपा । जिगाति ॥१

हे “राजानौ राजमानावीश्वरौ वेन्द्रावरुणौ अध्वरे हिंसारहितेऽस्मिन् यागे “वां युवां “हव्येभिः हविर्भिः “नमोभिः स्तोत्रैश्च “आ “ववृत्याम् अविर्तयामि । अपि च “बाह्वोः हस्तयोः “दधाना धार्यमाणा "विषुरूपा । रूप्यत इति रूपं हविः । विविधहविर्युक्ता “घृताची घृतमञ्चन्ती जुहूः “त्मना आत्मना स्वयमेव “वां युवां “परि “प्र “जिगाति अभिप्रगच्छति । यद्वा । विषुरूपा नानाविधरूपौ वामिति योज्यम् ॥

यु॒वो रा॒ष्ट्रं बृ॒हदि॑न्वति॒ द्यौर्यौ से॒तृभि॑रर॒ज्जुभि॑ः सिनी॒थः ।

परि॑ नो॒ हेळो॒ वरु॑णस्य वृज्या उ॒रुं न॒ इन्द्र॑ः कृणवदु लो॒कम् ॥२

यु॒वोः । रा॒ष्ट्रम् । बृ॒हत् । इ॒न्व॒ति॒ । द्यौः । यौ । से॒तृऽभिः॑ । अ॒र॒ज्जुऽभिः॑ । सि॒नी॒थः ।

परि॑ । न॒ः । हेळः॑ । वरु॑णस्य । वृ॒ज्याः॒ । उ॒रुम् । न॒ः । इन्द्रः॑ । कृ॒ण॒व॒त् । ऊं॒ इति॑ । लो॒कम् ॥२

युवोः । राष्ट्रम् । बृहत् । इन्वति । द्यौः । यौ । सेतृऽभिः । अरज्जुऽभिः । सिनीथः ।

परि । नः । हेळः । वरुणस्य । वृज्याः । उरुम् । नः । इन्द्रः । कृणवत् । ऊं इति । लोकम् ॥२

हे इन्द्रावरुणौ “युवोः युवयोः “बृहत् महत् "राष्ट्रं राज्यं “द्यौः द्युलोकरूपम् “इन्वति वृष्ट्या सर्वान् प्रीणयति । "यौ युवां “सेतृभिः बन्धकैः "अरज्जुभिः रज्जुरहितैः रोगादिभिः “सिनीथः पापकृतो बध्नीथः। ‘षिञ् बन्धने' इति धातुः । तयोर्मध्ये “वरुणस्य वारयितुर्देवस्य “हेळः क्रोधः “नः अस्मान् “परि “वृज्याः परिवृणक्तु । परित्यज्यान्यत्र गच्छतु । “इन्द्रः “उ इन्द्रश्च “उरुं विस्तीर्णं “लोकं स्थानं "कृणवत् करोतु ॥

कृतं नों यज्ञं विदथेंषु चारुं कृतं ब्रह्मांणि सूरिषुं प्रशस्ता ।

उपों रयिर्देवजूंतो न एतु प्र णंः स्पार्हाभिंरूतिभिंस्तिरेतम् ॥३

कृतम् । नः । यज्ञम् । विदथेंषु । चारुंम् । कृतम् । ब्रह्मांणि । सूरिषुं । प्रऽशस्ता ।

उपो इतिं । रयिः । देवऽजूंतः । नः । एतु । प्र । नः । स्पार्हाभिंः । ऊतिऽभिंः । तिरेतम् ॥३

कृतम् । नः । यज्ञम् । विदथेषु । चारुम् । कृतम् । ब्रह्माणि । सूरिषु । प्रऽशस्ता ।

उपो इति । रयिः । देवऽजूतः । नः । एतु । प्र । नः । स्पार्हाभिः । ऊतिऽभिः । तिरेतम् ॥३

हे इन्द्रावरुणौ “नः अस्माकं “विदथेषु गृहेषु क्रियमाणं “यज्ञं “चारु शोभनं फलसहितं “कृतं कुरुतम् । तथा “सूरिषु स्तोतृष्वस्मासु विद्यमानानि “ब्रह्माणि परिवृढानि स्तोत्राणि “प्रशस्ता प्रशस्तान्युत्कृष्टानि फलभाञ्जि “कृतं कुरुतम् । अपि च “देवजूतः देवाभ्यां युवाभ्यां प्रेरितः “रयिः धनं “नः अस्मान् “उपैतु प्राप्नोतु । तथा “स्पार्हाभिः स्पृहणीयाभिः “ऊतिभिः रक्षाभिः “नः अस्मान् “प्र “तिरेतं युवां वर्धयेथाम् । प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्धनार्थः ॥

अस्मे इंन्द्रावरुणा विश्ववांरं रयिं धंत्तं वसुंमन्तं पुरुक्षुम् ।

प्र य आंदित्यो अनृंता मिनात्यमिंता शूरों दयते वसूंनि ॥४

अस्मे इतिं । इन्द्रावरुणा । विश्वऽवांरम् । रयिम् । धत्तम् । वसुंऽमन्तम् । पुरुऽक्षुम् ।

प्र । यः । आदित्यः । अनृंता । मिनातिं । अमिंता । शूरंः । दयते । वसूंनि ॥४

अस्मे इति । इन्द्रावरुणा । विश्वऽवारम् । रयिम् । धत्तम् । वसुऽमन्तम् । पुरुऽक्षुम् ।

प्र । यः । आदित्यः । अनृता । मिनाति । अमिता । शूरः । दयते । वसूनि ॥४

हे इन्द्रावरुणौ “अस्मे अस्मभ्यं “रयिं धनं “धत्तं प्रयच्छतम् । कीदृशम् । “विश्ववारं विश्वैः सर्वैर्वरणीयं संभजनीयं “वसुमन्तं निवासयुक्तं “पुरुक्षुं बह्वन्नं पुरुभिर्बहुभिः प्रशस्यं वा । “आदित्यः अदितेः पुत्रः “यः वरुणः “अनृता अनृतानि सत्यरहितानि भूतानि “प्र “मिनाति प्रहिनस्ति । ‘ मीञ् हिंसायाम्' इति धातुः । “शूरः शौर्यवान् स वरुणः “अमिता अमितान्यपरिमितानि “वसूनि धनानि “दयते स्तोतृभ्यो ददाति ॥

इयमिन्द्रं वरुंणमष्ट मे गीः प्रावंत्तोके तनंये तूतुंजाना ।

सुरत्नांसो देववींतिं गमेम यूयं पांत स्वस्तिभिंः सदां नः ॥५

इयम् । इन्द्रंम् । वरुंणम् । अष्ट । मे । गीः । प्र । आवत् । तोके । तनंये । तूतुंजाना ।

सु॒ऽरत्ना॑सः । दे॒वऽवी॑तिम् । ग॒मे॒म॒ । यू॒यम् । पा॒त॒ । स्व॒स्तिऽभिः॑ । सदा॑ । नः॒ ॥५

इयम् । इन्द्रम् । वरुणम् । अष्ट । मे । गीः । प्र । आवत् । तोके । तनये । तूतुजाना ।

सुऽरत्नासः । देवऽवीतिम् । गमेम । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥५

“मे मदीया “इयं “गीः स्तुतिः “इन्द्रं “वरुणं च "अष्ट अश्नुतां व्याप्नोतु । तथा “तूतुजाना मया प्रेर्यमाणा सा "तोके पुत्रे “तनये पौत्रे च विषये “प्रावत् प्ररक्षत्वस्मान् । वयं च “सुरत्नासः शोभनधनाः सन्तः “देववीतिं देवैः कामयितव्यं यज्ञं “गमेम प्राप्नुयाम । हे इन्द्रावरुणादयः सर्वे देवाः "यूयं “स्वस्तिभिः कल्याणैः “नः अस्मान् “सदा सर्वदा “पात रक्षत ॥ ॥ ६ ॥

मण्डल ७

ऋग्वेदः सूक्तं ७.८५

दे. इन्द्रावरुणौ। त्रिष्टुप्।

पुनीषे वामरक्षसं मनीषां सोममिन्द्राय वरुणाय जुह्वत् ।
घृतप्रतीकामुषसं न देवीं ता नो यामन्नुरुष्यतामभीके ॥१॥
स्पर्धन्ते वा उ देवहूये अत्र येषु ध्वजेषु दिद्यवः पतन्ति ।
युवं ताँ इन्द्रावरुणावमित्रान्हतं पराचः शर्वा विषूचः ॥२॥
आपश्चिद्धि स्वयशसः सदस्सु देवीरिन्द्रं वरुणं देवता धुः ।
कृष्टीरन्यो धारयति प्रविक्ता वृत्राण्यन्यो अप्रतीनि हन्ति ॥३॥
स सुक्रतुरृतचिदस्तु होता य आदित्य शवसा वां नमस्वान् ।
आववर्तदवसे वां हविष्मानसदित्स सुविताय प्रयस्वान् ॥४॥
इयमिन्द्रं वरुणमष्ट मे गीः प्रावत्तोके तनये तूतुजाना ।
सुरत्नासो देववीतिं गमेम यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥५॥

सायणभाष्यम्

‘ पुनीषे वाम्' इति पञ्चर्चं पञ्चदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रावरुणम् । पुनीषे' इत्यनुक्रान्तम् । आभिप्लविकेषूक्थ्येषु तृतीयसवने स्तोमवृद्धौ प्रशास्तुरिदमावापार्थम् । सूत्रितं च --- ‘ युवां नरा पुनीषे वाम्' (आश्व. श्रौ. ७. ९) इति ॥

पु॒नी॒षे वा॑मर॒क्षसं॑ मनी॒षां सोम॒मिन्द्रा॑य॒ वरु॑णाय॒ जुह्व॑त् ।

घृ॒तप्र॑तीकामु॒षसं॒ न दे॒वीं ता नो॒ याम॑न्नुरुष्यताम॒भीके॑ ॥१

पु॒नी॒षे । वा॒म् । अ॒र॒क्षसं॑म् । म॒नी॒षाम् । सोमं॑म् । इन्द्रा॑य । वरु॑णाय । जुह्व॑त् ।

घृ॒तऽप्र॑तीकाम् । उ॒षसं॑म् । न । दे॒वीम् । ता । न॒ः । याम॑न् । उ॒रु॒ष्य॒ता॒म् । अ॒भीके॑ ॥१

पुनीषे । वाम् । अरक्षसम् । मनीषाम् । सोमम् । इन्द्राय । वरुणाय । जुह्वत् ।

घृतऽप्रतीकाम् । उषसम् । न । देवीम् । ता । नः । यामन् । उरुष्यताम् । अभीके ॥१

हे इन्द्रावरुणौ “वां युवाभ्यां युवयोरर्थम् “अरक्षसं रक्षोरहितां राक्षसैरसंस्पृष्टां “मनीषां स्तुतिं “पुनीषे शोधयामि । किं कुर्वन् । “इन्द्राय “वरुणाय च “सोमं “जुह्वत् इन्द्रं वरुणं चोद्दिश्य सोममग्नौ प्रक्षिपन् । कीदृशीं मनीषाम् । “देवीं द्योतमानाम् “उषसं “न उषसमिव “घृतप्रतीकां दीप्तावयवाम् । शिष्टः परोक्षकृतः । “ता ताविन्द्रावरुणौ “अभीके अभिगते युद्धे “यामन् यामनि युद्धार्थं गमने सति “नः अस्मान् “उरुष्यतां रक्षताम् ॥

स्पर्ध॑न्ते॒ वा उ॑ देव॒हूये॒ अत्र॒ येषु॑ ध्व॒जेषु॑ दि॒द्यव॒ः पत॑न्ति ।

यु॒वं ताँ इ॑न्द्रावरुणाव॒मित्रा॑न्ह॒तं परा॑च॒ः शर्वा॒ विषू॑चः ॥२

स्पर्ध॑न्ते । वै । उ॒ँ इति॑ । दे॒व॒ऽहूये॑ । अत्र॑ । येषु॑ । ध्व॒जेषु॑ । दि॒द्यव॑ः । पत॑न्ति ।

यु॒वम् । तान् । इ॒न्द्रा॒व॒रु॒णौ॒ । अ॒मित्रा॑न् । ह॒तम् । परा॑चः । शर्वा॑ । विषू॑चः ॥२

स्पर्धन्ते । वै । ऊं इति । देवऽहूये । अत्र । येषु । ध्वजेषु । दिद्यवः । पतन्ति ।

युवम् । तान् । इन्द्रावरुणौ । अमित्रान् । हतम् । पराचः । शर्वा । विषूचः ॥२

"देवहूये । देवा विजिगीषवो योद्धारो हूयन्ते युद्धार्थं परस्परमाहूयन्त इति देवहूयः संग्रामः । “अत्र अस्मिन् देवहूये संग्रामे “स्पर्धन्ते “वै शत्रवोऽस्माभिः स्पर्धन्ते खलु । “उ इति पूरकः । “येषु संग्रामेषु “ध्वजेषु पताकासु “दिद्यवः शत्रुक्षिप्तान्यायुधानि "पतन्ति “तान् तेषु संग्रामेषु विद्यमानान् “अमित्रान् शत्रून् हे “इन्द्रावरुणौ “युवं युवां “शर्वा शरुणा हिंसकेनायुधेन “पराचः पराङ्मुखान् “विषूचः विविधगतींश्च “हतं हिंस्तम् । यथा ते शत्रवः पराङ्मुखा इतस्ततः पलायमानाश्च भवन्ति तथा तान् बाधेथामित्यर्थः ॥

आप॑श्चि॒द्धि स्वय॑शस॒ः सद॑स्सु दे॒वीरिन्द्रं॒ वरु॑णं दे॒वता॒ धुः ।

कृ॒ष्टीर॒न्यो धा॒रय॑ति॒ प्रवि॑क्ता वृ॒त्राण्य॒न्यो अ॑प्र॒तीनि॑ हन्ति ॥३

आपः॑ । चि॒त् । हि । स्वऽय॑शसः । सदः॑ऽसु । दे॒वीः । इन्द्र॑म् । वरु॑णम् । दे॒वता॑ । धुरिति॒ धुः ।

कृ॒ष्टीः । अ॒न्यः । धा॒रय॑ति । प्रऽवि॑क्ताः । वृ॒त्राणि॑ । अ॒न्यः । अ॒प्र॒तीनि॑ । ह॒न्ति॒ ॥३

आपः । चित् । हि । स्वऽयशसः । सदःऽसु । देवीः । इन्द्रम् । वरुणम् । देवता । धुरिति धुः ।

कृष्टीः । अन्यः । धारयति । प्रऽविक्ताः । वृत्राणि । अन्यः । अप्रतीनि । हन्ति ॥३

“आपश्चित् अब्विकाराः सोमाश्च “स्वयशसः स्वायत्तयशस्काः "देवीः द्योतमानाः सन्तः “सदःसु सदनेषु स्थानेषु "इन्द्रं “वरुणं च “देवता एते द्वे देवते “धुः धारयन्ति अवस्थापयन्ति । सोमेनाप्यायिता हि देवताः स्वे स्वे स्थानेऽवतिष्ठन्ते । यद्वा । वसतीवर्याख्या आप एव सोमाभिषवद्वारा सदनेष्विन्द्रं वरुणं च धारयन्ति । तयोरिन्द्रावरुणयोः “अन्यः एकः “प्रविक्ताः पृथक्कृताः पुण्यापुण्य विवेकेन विचित्रफलभोक्त्रीः “कृष्टीः प्रजा असांकर्येण “धारयति । “अन्यः इन्द्रः “वृत्राणि शत्रुजातानि “अप्रतीनि अन्यैरप्रतिगतानि “हन्ति हिनस्ति ।

स सु॒क्रतु॑रृत॒चिद॑स्तु होता॒ य आ॑दित्य॒ शव॑सा वा॒ं नम॑स्वान् ।

आ॒व॒वर्त॒दव॑से वां ह॒विष्मा॒नस॒दित्स सु॑वि॒ताय॒ प्रय॑स्वान् ॥४

सः । सु॒ऽक्रतुः॑ । ऋ॒त॒ऽचित् । अ॒स्तु॒ । होता॑ । यः । आ॒दि॒त्या॒ । शव॑सा । वा॒म् । नम॑स्वान् ।

आ॒ऽव॒वर्त॑त् । अव॑से । वा॒म् । ह॒विष्मा॑न् । अस॑त् । इत् । सः । सु॒वि॒ताय॑ । प्रय॑स्वान् ॥४

सः । सुऽक्रतुः । ऋतऽचित् । अस्तु । होता । यः । आदित्या । शवसा । वाम् । नमस्वान् ।

आऽववर्तत् । अवसे । वाम् । हविष्मान् । असत् । इत् । सः । सुविताय । प्रयस्वान् ॥४

“सुक्रतुः शोभनकर्मा शोभनप्रज्ञो वा “सः “होता स्तोता “ऋतचित् ऋतस्योदकस्य यज्ञस्य वा चेता निचेता “अस्तु भवतु । हे “आदित्या अदितेः पुत्राविन्द्रावरुणौ । छान्दसः सांहितिको ह्रस्वः । “यः “नमस्वान् नमसा नमस्कारेण स्तोत्रेण वा युक्तः सन् "शवसा बलेन युक्तौ “वां युवां परिचरतीति शेषः । स सुक्रतुरित्यन्वयः । अपि च यः "हविष्मान् हविर्भिर्युक्तः सन् “अवसे तर्पणार्थं “वां युवाम् “आववर्तत् आवर्तयेत् “सः यजमानः “प्रयस्वान् अन्नवान् भूत्वा “सुविताय सुष्ठु प्राप्तव्याय फलाय "असदित् भवेदेव ॥

इ॒यमिन्द्रं॒ वरु॑णमष्ट मे॒ गीः प्राव॑त्तो॒के तन॑ये॒ तूतु॑जाना ।

सु॒रत्ना॑सो दे॒ववी॑तिं गमेम यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभि॒ः सदा॑ नः ॥५

इ॒यम् । इन्द्र॑म् । वरु॑णम् । अ॒ष्ट॒ । मे॒ । गीः । प्र । आ॒व॒त् । तो॒के । तन॑ये । तूतु॑जाना ।

सु॒ऽरत्ना॑सः । दे॒वऽवी॑तिम् । ग॒मे॒म॒ । यू॒यम् । पा॒त॒ । स्व॒स्तिऽभिः॑ । सदा॑ । नः॒ ॥५

इयम् । इन्द्रम् । वरुणम् । अष्ट । मे । गीः । प्र । आवत् । तोके । तनये । तूतुजाना ।

सुऽरत्नासः । देवऽवीतिम् । गमेम । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥५

व्याख्यातेयम् । मदीया स्तुतिरिन्द्रं वरुणं चाश्नुताम् । मया प्रेर्यमाणा सा पुत्रे पौत्रे च विषयेऽस्मान् प्ररक्षतु । वयं शोभनधनाः सन्त उत्तरोत्तरं यागं प्राप्नुयाम । हे इन्द्रावरुणादयो देवाः अस्मान् सर्वदा कल्याणै रक्षत ॥ ॥ ७ ॥

मण्डल ७

ऋग्वेदः सूक्तं ७.८६

ऋग्वेदः - मण्डल ७

← सूक्तं ७.८५ सूक्तं ७.८६ सूक्तं ७.८७ →

मैत्रावरुणिर्वसिष्ठः।

दे. वरुणः। त्रिष्टुप्।

धीरा त्वस्य महिना जनूंषि वि यस्तस्तम्भ रोदसी चिदुर्वी ।

प्र नाकमृष्वं नुनुदे बृहन्तं द्विता नक्षत्रं पप्रथच्च भूम ॥१॥

उत स्वया तन्वा सं वदे तत्कदा न्वन्तर्वरुणे भुवानि ।

किं मे हव्यमहृणानो जुषेत कदा मृळीकं सुमना अभि ख्यम् ॥२॥

पृच्छे तदेनो वरुण दिदृक्षूपो एमि चिकितुषो विपृच्छम् ।

समानमिन्मे कवयश्चिदाहुरयं ह तुभ्यं वरुणो हृणीते ॥३॥

किमाग आस वरुण ज्येष्ठं यत्स्तोतारं जिघांससि सखायम् ।

प्र तन्मे वोचो दूळभ स्वधावोऽव त्वानेना नमसा तुर इयाम् ॥४॥

अव द्रुग्धानि पित्र्या सृजा नोऽव या वयं चकृमा तनूभिः ।

अव राजन्पशुतृपं न तायुं सृजा वत्सं न दाम्नो वसिष्ठम् ॥५॥

न स स्वो दक्षो वरुण ध्रुतिः सा सुरा मन्युर्विभीदको अचित्तिः ।

अस्ति ज्यायान्कनीयस उपारे स्वप्नश्चनेदनृतस्य प्रयोता ॥६॥

अरं दासो न मीळ्हुषे कराण्यहं देवाय भूर्णयेऽनागाः ।

अचेतयदचितो देवो अर्यो गृत्सं राये कवितरो जुनाति ॥७॥

अयं सु तुभ्यं वरुण स्वधावो हृदि स्तोम उपश्रितश्चिदस्तु ।

शं नः क्षेमे शमु योगे नो अस्तु यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥८॥

सायणभाष्यम्

' धीरा त्वस्य ' इत्यष्टर्चं षोडशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं वरुणदेवत्यम्। तथा चानुक्रान्तं- ' धीराष्टौ वारुणं ह ' इति । गतो विनियोगः ।।

धीरा॒ त्व॑स्य महि॒ना ज॒नूंषि॒ वि यस्त॒स्तम्भ॒ रोद॑सी चिदु॒र्वी ।

प्र नाक॑मृ॒ष्वं नु॑नुदे बृ॒हन्तं॑ द्वि॒ता नक्ष॑त्रं प॒प्रथ॑च्च॒ भूम॑ ॥१

धीरा॑ । तु । अ॒स्य॒ । म॒हि॒ना । ज॒नूंषि॑ । वि । यः । त॒स्तम्भ॑ । रोद॑सी॒ इति॑ । चि॒त् । उ॒र्वी इति॑ ।

प्र । नाक॑म् । ऋ॒ष्वम् । नु॒नु॒दे॒ । बृ॒हन्त॑म् । द्वि॒ता । नक्ष॑त्रम् । प॒प्रथ॑त् । च॒ । भूम॑ ॥१

धीरा । तु । अस्य । महिना । जनूंषि । वि । यः । तस्तम्भ । रोदसी इति । चित् । उर्वी इति ।

प्र । नाकम् । ऋष्वम् । नुनुदे । बृहन्तम् । द्विता । नक्षत्रम् । पप्रथत् । च । भूम ॥१

“अस्य वरुणस्य “जनूंषि जन्मानि “महिना महिम्ना “तु क्षिप्रं “धीरा धीराणि धैर्यवन्ति भवन्ति । “यः वरुणः "उर्वी विस्तीर्णे “रोदसी “चित् द्यावापृथिव्यावपि “वि “तस्तम्भ विविधं स्तब्धे स्वकीये स्थाने स्थिते अकरोत् । यश्च “बृहन्तं महान्तं “नाकम् "आदित्यं नक्षत्रं च “ऋष्वं दर्शनीयं “द्विता द्वैधं “प्र “नुनुदे प्रेरयति स्म । अहनि सूर्यं दर्शनीयं प्रेरयति रात्रौ नक्षत्रं तथेति द्विप्रकारः । “भूम भूमिं “च यः “पप्रथत् अप्रथयत् विस्तारितवान् । तस्यास्य वरुणस्येत्यन्वयः ॥

उ॒त स्वया॑ त॒न्वा॒३॒॑ सं व॑दे॒ तत्क॒दा न्व१॒॑न्तर्वरु॑णे भुवानि ।

किं मे॑ ह॒व्यमहृ॑णानो जुषेत क॒दा मृ॑ळी॒कं सु॒मना॑ अ॒भि ख्यं॑म् ॥२

उ॒त । स्वया॑ । त॒न्वा॑ । सम् । व॒दे॒ । तत् । क॒दा । नु । अ॒न्तः । वरु॑णे । भु॒वा॒नि॒ ।

किम् । मे॒ । ह॒व्यम् । अहृ॑णानः । जु॒षे॒त॒ । क॒दा । मृ॒ळी॒कम् । सु॒ऽमनाः॑ । अ॒भि । ख्य॒म् ॥२

उत । स्वया । तन्वा । सम् । वदे । तत् । कदा । नु । अन्तः । वरुणे । भुवानि ।

किम् । मे । हव्यम् । अहृणानः । जुषेत । कदा । मृळीकम् । सुऽमनाः । अभि । ख्यम् ॥२

वरुणं शीघ्रं दिदृक्षमाण ऋषिरनया वितर्कयति । उतेति विचिकित्सायाम्। "उत किं "स्वया "तन्वा स्वीयेनात्मीयेन शरीरेण "सं "वदे सहवदनं करोमि । आहो स्वित् "तत् तेन वरुणेन सह संवदे । "कदा "नु कदा खलु "वरुणे देवे "अन्तः "भुवानि अन्तर्भूतो भवानि । वरुणस्य चित्ते संलग्नो भवानीत्यर्थः । अपि च "मे मदीयं "हव्यं स्तोत्रं हविर्वा "अहृणानः अक्रुध्यन् वरुणः "किं केन हेतुना "जुषेत सेवेत "सुमनाः शोभनमनस्कः सन्नहं "कदा कस्मिन्काले "मृळीकं सुखयितारं वरुणं "अभि "ख्यं अभिपश्येयम्।।२।।

पृ॒च्छे तदेनो॑ वरुण दि॒दृक्षूपो॑ एमि चिकि॒तुषो॑ वि॒पृच्छ॑म् ।

स॒मा॒नमिन्मे॑ क॒वय॑श्चिदाहुर॒यं ह॒ तुभ्यं॒ वरु॑णो हृणीते ॥३

पृ॒च्छे । तत् । एनः॑ । व॒रु॒ण॒ । दि॒दृक्षु॑ । उपो॒ इति॑ । ए॒मि॒ । चि॒कि॒तुषः॑ । वि॒ऽपृच्छ॑म् ।

स॒मा॒नम् । इत् । मे॒ । क॒वयः॑ । चि॒त् । आ॒हुः॒ । अ॒यम् । ह॒ । तुभ्य॑म् । वरु॑णः । हृ॒णी॒ते॒ ॥३

पृच्छे । तत् । एनः । वरुण । दिदृक्षु । उपो इति । एमि । चिकितुषः । विऽपृच्छम् ।

समानम् । इत् । मे । कवयः । चित् । आहुः । अयम् । ह । तुभ्यम् । वरुणः । हृणीते ॥३

हे वरुण तदेनः पापं पृच्छे त्वां पृच्छामि दिदृक्षु छान्दसः सुलोपः द्रष्टुमिच्छन्नहं येन पापेन हेतुना त्वदीयैः पाशैर्बद्धोस्मि पृष्टः सन्तत्पापं कथय अहं विपृच्छं विविधं प्रष्टुं चिकितु- षो विदुषोजनान् उपो एमि उपागाम् ते कवयश्चित् क्रान्तदर्शिनो जनाश्च मे मह्यं समानमित् समानमेव एकरूपमेव आहुः अकथयन् यदाहुस्तदाह हे स्तोतः तुभ्यं अयं ह अयमेव वरुणोहृणीते कुध्यतीति अतः क्रोधं परित्यज्य अस्मान्पाशेभ्यो मोचय ।। ३ ।।

किमाग॑ आस वरुण॒ ज्येष्ठं॒ यत्स्तो॒तारं॒ जिघां॑ससि॒ सखा॑यम् ।

प्र तन्मे॑ वोचो दूळभ स्वधा॒वोऽव॑ त्वाने॒ना नम॑सा तु॒र इ॑याम् ॥४

किम् । आगः॑ । आ॒स॒ । व॒रु॒ण॒ । ज्येष्ठ॑म् । यत् । स्तो॒तार॑म् । जिघां॑ससि । सखा॑यम् ।

प्र । तत् । मे॒ । वो॒चः॒ । दुः॒ऽद॒भ॒ । स्व॒धा॒ऽवः॒ । अव॑ । त्वा॒ । अ॒ने॒नाः । नम॑सा । तु॒रः । इ॒या॒म् ॥४

किम् । आगः । आस । वरुण । ज्येष्ठम् । यत् । स्तोतारम् । जिघांससि । सखायम् ।

प्र । तत् । मे । वोचः । दुःऽदभ । स्वधाऽवः । अव । त्वा । अनेनाः । नमसा । तुरः । इयाम् ॥४

हे वरुण ज्येष्ठमधिकं किं आगः आस कोपराधो मया कृतो बभूव यत् येन आगसा स- खायं मित्रभूतं सन्तं स्तोतारं जिघांससि हन्तुमिच्छसि । हे दूळभ दुर्दभ अन्यैर्बाधितुमशक्य स्वधावस्तेजस्विन् हे वरुण तदागः मे मह्यं प्रवोचः प्रब्रूहि एवं सति तस्य प्रायश्चित्तं कृत्वा अनेनाः अपापः सन्नहं तुरस्त्वरमाणः शीघ्रः नमसा नमस्कारेण हविषा वा त्वा त्वां अवेयां अवगच्छेयम् ।। ४ ।।

अव॑ द्रु॒ग्धानि॒ पित्र्या॑ सृजा॒ नोऽव॒ या व॒यं च॑कृ॒मा त॒नूभिः॑ ।

अव॑ राजन्पशु॒तृपं॒ न ता॒युं सृ॒जा व॒त्सं न दाम्नो॒ वसि॑ष्ठम् ॥५

अव॑ । द्रु॒ग्धानि॑ । पित्र्या॑ । सृ॒ज॒ । नः॒ । अव॑ । या । व॒यम् । च॒कृ॒म । त॒नूभिः॑ ।

अव॑ । रा॒ज॒न् । प॒शु॒ऽतृप॑म् । न । ता॒युम् । सृ॒ज । व॒त्सम् । न । दाम्नः॑ । वसि॑ष्ठम् ॥५

अव । द्रुग्धानि । पित्र्या । सृज । नः । अव । या । वयम् । चकृम । तनूभिः ।

अव । राजन् । पशुऽतृपम् । न । तायुम् । सृज । वत्सम् । न । दाम्नः । वसिष्ठम् ॥५

हे वरुण पित्र्या पितृतः प्राप्तानि नोस्मदीयानि द्रुग्धानि द्रोहान् बन्धनहेतुभूतान् अव- सृज विमुञ्च अस्मत्तो विश्लेषय वयं च या यानि द्रोहजातानि तनुभिः शरीरैः चकृम कृतवन्तः स्म तानि च अवसृज । हे राजन्राजमान वरुण पशुतृपं न तायुं स्तैन्यप्रायश्चित्तं कृत्वा अवसाने घासादिभिः पशूनां तर्पयितारं स्तेनमिव दात्रोरज्जोर्वत्सं न वत्समिव च वसिष्ठं मां बन्धकात्पापादवसृज विमुञ्च ।। ५ ।।

न स स्वो दक्षो॑ वरुण॒ ध्रुति॒ः सा सुरा॑ म॒न्युर्वि॒भीद॑को॒ अचि॑त्तिः ।

अस्ति॒ ज्याया॒न्कनी॑यस उपा॒रे स्वप्न॑श्च॒नेदनृ॑तस्य प्रयो॒ता ॥६

न । सः । स्वः । दक्षः॑ । व॒रु॒ण॒ । ध्रुतिः॑ । सा । सुरा॑ । म॒न्युः । वि॒ऽभीद॑कः । अचि॑त्तिः ।

अस्ति॑ । ज्याया॑न् । कनी॑यसः । उ॒प॒ऽअ॒रे । स्वप्नः॑ । च॒न । इत् । अनृ॑तस्य । प्र॒ऽयो॒ता ॥६

न । सः । स्वः । दक्षः । वरुण । ध्रुतिः । सा । सुरा । मन्युः । विऽभीदकः । अचित्तिः ।

अस्ति । ज्यायान् । कनीयसः । उपऽअरे । स्वप्नः । चन । इत् । अनृतस्य । प्रऽयोता ॥६

हे वरुण सः स्वोदक्षः पुरुषस्य स्वरूपवद्बलं पापपवृत्तौ कारणं न भवति किं तर्हि श्रुतिः स्थिरा उत्पत्तिसमय एव निर्मिता दैवगतिः कारणम् । ध्रुगतिस्थैर्ययोरिति धातुः। सा च ध्रुतिः वक्ष्यमाणरूपासुरा प्रमादकारिणी मन्युः क्रोधश्च गुर्वादिविषयः सन् अनर्थहेतुः बिभीदकः द्यूतसाधनोक्षः स च द्यूतेषु पुरुषं प्रेरयन्ननर्थहेतुर्भवति अचित्तिः अज्ञानं अविवेककारणं अत ईदृशी दैवक्लृप्तिरेव पुरुषस्य पापप्रवृत्तौ कारणम् अपि च कनीयसः अल्पस्यहीनस्य पुरुषस्य पापप्रवृत्तौ उपारे उपागते समीपे नियंतृत्वेनस्थितः ज्यायानधिकः ईश्वरोस्ति स एव तं पापे प्रवर्तयति तथा चाम्नातम् - एष त्ये वा साधुकर्मकारयति तं यमधोनिनीषत इति । एवं च सति स्वप्नश्चन स्वप्नोपि अनृतस्य पापस्य प्रयोता प्रकर्षेण मिश्रयिता भवति इदिति पूरकः स्वप्ने कृतैरपि कर्मभिर्बहूनि पापानि

जायन्ते किमु वक्तव्यं जाग्रतिकृतैः कर्मग्निः पापान्युत्पद्यन्त इति । अतो ममापराधो दैवागत इति हे वरुण त्वया क्षन्तव्य इति भावः ।। ६ ।।

अरं॑ दा॒सो न मी॒ळ्हुषे॑ कराण्य॒हं दे॒वाय॒ भूर्ण॒येऽना॑गाः ।

अचे॑तयद॒चितो॑ दे॒वो अ॒र्यो गृत्सं॑ रा॒ये क॒वित॑रो जुनाति ॥७

अर॑म् । दा॒सः । न । मी॒ळ्हुषे॑ । क॒रा॒णि॒ । अ॒हम् । दे॒वाय॑ । भूर्ण॑ये । अना॑गाः ।

अचे॑तयत् । अ॒चितः॑ । दे॒वः । अ॒र्यः । गृत्स॑म् । रा॒ये । क॒वि॒ऽत॑रः । जु॒ना॒ति॒ ॥७

अरम् । दासः । न । मीळ्हुषे । कराणि । अहम् । देवाय । भूर्णये । अनागाः ।

अचेतयत् । अचितः । देवः । अर्यः । गृत्सम् । राये । कविऽतरः । जुनाति ॥७

मीह्ळुषे सेके कामानां वर्षित्रे भूर्णये जगतो भर्त्रे देवाय दानादिगुणयुक्ताय वरुणाय अ- नागाः तत्प्रसादात् अपापः सन्नहं अरं अलं पर्याप्तं कराणि परिचरणं करवाणि दासो न यथा भृत्यः स्वामिने सम्यक्परिचरति तद्वत् अर्यः स्वामी स च देवः अचितः अजानतोस्मान् अचेत- यत्चेतयतु प्रज्ञापयतु गृत्सं स्तोतारं च कवितरः प्राज्ञतरो देवः राये धनाय धनप्राप्त्यर्थं जुना- ति जुनातु प्रेरयतु ।। ७ ।।

अ॒यं सु तुभ्यं॑ वरुण स्वधावो हृ॒दि स्तोम॒ उप॑श्रितश्चिदस्तु । शं न॒ः क्षेमे॒ शमु॒ योगे॑ नो अस्तु यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभि॒ः सदा॑ नः ॥८

अ॒यम् । सु । तुभ्य॑म् । व॒रु॒ण॒ । स्व॒धा॒ऽव॒ः । हृ॒दि । स्तोमः॑ । उप॑ऽश्रितः । चि॒त् । अ॒स्तु॒ ।

शम् । न॒ः । क्षेमे॑ । शम् । उ॒ं इति॑ । योगे॑ । न॒ः । अ॒स्तु॒ । यू॒यम् । पा॒त॒ । स्व॒स्तिऽभिः॑ । सदा॑ । न॒ः ॥८

अयम् । सु । तुभ्यम् । वरुण । स्वधाऽवः । हृदि । स्तोमः । उपऽश्रितः । चित् । अस्तु ।

शम् । नः । क्षेमे । शम् । ऊं इति । योगे । नः । अस्तु । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥८

हे स्वधावः अन्नवन्वरुण तुभ्यं त्वदर्थं क्रियमाणः अयं एतत्सूक्तात्मकः स्तोमः स्तोत्रं हृदि त्वदीये हृदये सु सुष्ठु उपश्रितः उपगतः समवेतोस्तु चिदिति पूरकः अप्राप्तस्य प्रापणं योगः प्राप्तस्य रक्षणं क्षेमः नोस्मदीये क्षेमे रक्षणे शं उपद्रवाणां शमनमस्तु योगे च नोस्मदीये प्रापणे शमु शमनमेवास्तु उपद्रवाणां हे वरुणादयो देवाः यूयं नोस्मान्सर्वदा स्वस्तिभिरविनाशैः पात रक्षत ।। ८ ।।

टिप्पणी

७.८६.६

प्रमादस्त्वेष हन्ताहं न स स्व इत्यपह्नवः । इन्द्राकुत्सेत्युपप्रैषो न विजानामि संज्वरः ।।बृहद्देवता १.५६ ।।

पद्यानुवादं (डा. फतहसिंह, वैदिक दर्शन)

Dr. Fatah Singh

धीरा त्वस्य महिना जनूंषि वि यस्तस्तम्भ रोदसी चिदुर्वी ।

प्र नाकमृष्वं नुनुदे बृहन्तं द्विता नक्षत्रं पप्रथच्च भूम ॥१

जीवलोक है धीर उसी के बल से। महत् रोदसी टिके जिसी के डर से॥

परमबृहत उत्तुङ्ग 'नाक' मथ डाला।नक्षत्र भूमि में द्विधा उसे कर डाला॥

उत स्वया तन्वा३ सं वदे तत्कदा न्व१न्तर्वरुणे भुवानि ।

किं मे हव्यमहृणानो जुषेत कदा मृळीकं सुमना अभि ख्यम् ॥२

केवल चिन्तन एक व्यथित मन करता- 'वरुण मुझे कब मिलें और कैसे हा!

कैसे वे तज कोप हव्य अपनावें। हम मृलीक को सुमन कभी लख पावें॥

पृच्छे तदेनो वरुण दिदृक्षूपो एमि चिकितुषो विपृच्छम् ।

स॒मा॒नमिन्मे॑ क॒वय॑श्चिदाहुर॒यं ह॒ तुभ्यं॒ वरु॑णो हृणीते ॥३

इसी चाह से, ‘भूल’, पूछता फिरता। बुधजन में इस हेतु डोलता फिरता॥

ज्ञानी-जन भी यह बात बस कहते। ‘अरे! वरुण हैं कुपित आप से रहते’॥

किमाग॑ आस वरुण॒ ज्येष्ठं॒ यत्स्तो॒तारं॒ जिघां॑ससि॒ सखा॑यम् ।

प्र तन्मे॑ वोचो दूळभ स्वधा॒वोऽव॑ त्वाने॒ना नम॑सा तु॒र इ॑याम् ॥४

वरुण! कौन है महापाप वह मेरा। बना क्रोध का कवल भक्त जो तेरा॥

कहो महान्! स्वतन्त्र! वरुण! बस कह दो। पग पडता, मैं तुम्हें मनाता कह दो॥

अव॑ द्रु॒ग्धानि॒ पित्र्या॑ सृजा॒ नोऽव॒ या व॒यं च॑कृ॒मा त॒नूभिः॑ ।

अव॑ राजन्पशु॒तृपं॒ न ता॒युं सृ॒जा व॒त्सं न दाम्नो॒ वसि॑ष्ठम् ॥५

क्षमा करो वे पाप किये मेरे पुरखों ने। क्षमा करो वे पाप किये जो तन से मैंने॥

राजन्! मुक्त वसिष्ठ करो पशुतृप सम ऐसे। निज बन्धन से वत्स मुक्त होता है जैसे॥

न स स्वो दक्षो॑ वरुण॒ ध्रुति॒ः सा सुरा॑ म॒न्युर्वि॒भीद॑को॒ अचि॑त्तिः ।

अस्ति॒ ज्याया॒न्कनी॑यस उपा॒रे स्वप्न॑श्च॒नेदनृ॑तस्य प्रयो॒ता ॥६

नहीं वरुण अघ स्ववश किया पर भ्रमवश। सुरा, द्यूत अविवेक, मन्यु से परवश॥

छोटों पर तो सदा बडों का वश है। नहीं स्वप्न में उन्हें अनृत का वश है॥

अरं॑ दा॒सो न मी॒ळ्हुषे॑ कराण्य॒हं दे॒वाय॒ भूर्ण॒येऽना॑गाः ।

अचे॑तयद॒चितो॑ दे॒वो अ॒र्यो गृत्सं॑ रा॒ये क॒वित॑रो जुनाति ॥७

अनघ, अमल हो कुपित देव मृदु कर लूँ। सेवा तेरी मृदुल! दास सम कर लूँ॥

अविवेकी को देव! विवेक सिखाते। बुद्ध! गृत्स को ज्ञान तुम्हीं बतलाते॥

अ॒यं सु तुभ्यं॑ वरुण स्वधावो हृ॒दि स्तोम॒ उप॑श्रितश्चिदस्तु ।

शं न॒ः क्षेमे॒ शमु॒ योगे॑ नो अस्तु यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभि॒ः सदा॑ नः ॥८

हे स्वतन्त्र! हे वरुण! प्रशस्ति हमारी। द्रवित करे तब हृदय पहुँचकर भारी॥

सुखकर योग-क्षेम रहे सब मेरा। सदा करो कल्याण त्राण तुम मेरा॥(८)

मण्डल ७

ऋग्वेदः सूक्तं ७.८७

	ऋग्वेदः - मण्डल ७	
← सूक्तं ७.८६	सूक्तं ७.८७	सूक्तं ७.८८ →
	मैत्रावरुणिर्वसिष्ठः।	

दे. वरुणः। त्रिष्टुप्।

रदत्पथो वरुणः सूर्याय प्रार्णांसि समुद्रिया नदीनाम् ।
सर्गो न सृष्टो अर्वतीरृतायञ्चकार महीरवनीरहभ्यः ॥१॥
आत्मा ते वातो रज आ नवीनोत्पशुर्न भूर्णिर्यवसे ससवान् ।
अन्तर्मही बृहती रोदसीमे विश्वा ते धाम वरुण प्रियाणि ॥२॥
परि स्पशो वरुणस्य स्मदिष्टा उभे पश्यन्ति रोदसी सुमेके ।
ऋतावानः कवयो यज्ञधीराः प्रचेतसो य इषयन्त मन्म ॥३॥
उवाच मे वरुणो मेधिराय त्रिः सप्त नामाघ्न्या बिभर्ति ।
विद्वान्पदस्य गुह्या न वोचद्युगाय विप्र उपराय शिक्षन् ॥४॥
तिस्रो द्यावो निहिता अन्तरस्मिन्तिस्रो भूमीरुपराः षड्विधानाः ।
गृत्सो राजा वरुणश्चक्र एतं दिवि प्रेङ्खं हिरण्ययं शुभे कम् ॥५॥
अव सिन्धुं वरुणो द्यौरिव स्थाद्द्रप्सो न श्वेतो मृगस्तुविष्मान् ।
गम्भीरशंसो रजसो विमानः सुपारक्षत्रः सतो अस्य राजा ॥६॥

यो मृळयाति चक्रुषे चिदागो वयं स्याम वरुणे अनागाः ।

अनु व्रतान्यदितेरृधन्तो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥७॥

सायणभाष्यम्

'रदत्पथः' इति सप्तर्चं सप्तदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं वारुणम् । अनुक्रान्तं च – रदत्सप्त ' इति । गतो विनियोगः ॥

रद॑त्प॒थो वरु॑ण॒ः सूर्या॑य॒ प्राणां॑सि समु॒द्रिया॑ न॒दीना॑म् ।

सर्गो॒ न सृ॒ष्टो अर्व॑तीरृता॒यञ्च॒कार॑ म॒हीर॒वनी॒रह॑भ्यः ॥१

रद॑त् । प॒थः । वरु॑णः । सूर्या॑य । प्र । अर्णां॑सि । स॒मु॒द्रिया॑ । न॒दीना॑म् ।

सर्गः॑ । न । सृ॒ष्टः । अर्व॑तीः । ऋ॒त॒ऽयन् । च॒कार॑ । म॒हीः । अ॒वनीः॑ । अह॑ऽभ्यः ॥१

रदत् । पथः । वरुणः । सूर्याय । प्र । अर्णांसि । समुद्रिया । नदीनाम् ।

सर्गः । न । सृष्टः । अर्वतीः । ऋतऽयन् । चकार । महीः । अवनीः । अहऽभ्यः ॥१

अयं "वरुणः देवः "सूर्याय सर्वस्य प्रेरकायादित्याय "पथः मार्गानन्तरिक्षप्रदेशान् "प्र "रदत् प्रायच्छत् । "समुद्रिया समुद्र उदधौ भवानि । यद्वा। समुद्भवन्त्यस्मादाप इति समुद्रमन्तरिक्षम् । तत्र भवानि । "अर्णांसि उदकानि "नदीनां प्रासृजत् । "सर्गो "न । सृज्यते युद्धभूमौ सादिना प्रेर्यत इति सर्गोऽश्वः । स यथा "अर्वतीः वडवाः प्रति शीघ्रं गच्छति तद्वत् "ऋतायन् ऋतं शीघ्रं गमनमात्मन इच्छन् "महीः महतीः "अवनीः रात्रीः "अहभ्यः अहोभ्यः सकाशात् "चकार भेदेन कृतवान् । अस्तं गच्छन् सूर्य एव वरुण इत्युच्यते । स हि स्वगमनेन रात्रीर्जनयति ॥

आ॒त्मा ते॒ वातो॒ रज॒ आ न॑वीनोत्प॒शुर्न भूर्णि॒र्यव॑से सस॒वान् ।

अ॒न्तर्म॒ही बृ॑ह॒ती रोद॑सी॒मे विश्वा॑ ते॒ धाम॑ वरुण प्रि॒याणि॑ ॥२

आ॒त्मा । ते॒ । वातः॑ । रजः॑ । आ । न॒वी॒नो॒त् । प॒शुः । न । भूर्णिः॑ । यव॑से । स॒स॒ऽवान् ।

अ॒न्तः । म॒ही इति॑ । बृ॒ह॒ती इति॑ । रोद॑सी॒ इति॑ । इ॒मे इति॑ । विश्वा॑ । ते॒ । धाम॑ । व॒रु॒ण॒ । प्रि॒याणि॑ ॥२

आत्मा । ते । वातः । रजः । आ । नवीनोत् । पशुः । न । भूर्णिः । यवसे । ससऽवान् ।

अन्तः । मही इति । बृहती इति । रोदसी इति । इमे इति । विश्वा । ते । धाम । वरुण । प्रियाणि ॥२

हे वरुण "ते त्वदीयस्त्वयान्तरिक्षे प्रेर्यमाणः “वातः वायुः “आत्मा सर्वस्य प्राणिजातस्य प्राणरूपेण धारयिता । स च "रजः उदकम् “आ “नवीनोत् समन्तात् प्रेरयति । वातेन हि वृष्टिर्जायते । “भूर्णिः जगतो भर्ता स वायुः "यवसे घासे प्रक्षिप्ते सति यथा पशुरन्नवान् भवति तद्वत् "ससवान् । 'ससम्' इत्यन्ननाम् । तद्वान् भवति । हविर्लक्षणमन्नमपि तस्मै प्रयच्छन्तीत्यर्थः। यद्वा सनोतेः क्वसौ रूपम् । ततः ससवान् संभक्तवान् वातो घासे सति पशुर्यथा भारवाही भवति तद्वज्जगतो भर्ता । हे "वरुण “मही महत्यौ “बृहती परिवृढे “इमे “रोदसी द्यावापृथिव्यौ “अन्तः मध्ये। द्यावापृथिव्योर्मध्य इत्यर्थः । "ते तव "विश्वा सर्वाणि “धाम धामानि स्थानानि तेजांसि वा "प्रियाणि सर्वेषां प्रीतिकराणि भवन्ति ॥

परि॒ स्पशो॒ वरु॑णस्य॒ स्मदि॑ष्टा उ॒भे प॑श्यन्ति॒ रोद॑सी सु॒मेके॑ ।

ऋ॒तावा॑नः क॒वयो॑ य॒ज्ञधी॑रा॒ः प्रचे॑तसो॒ य इ॒षय॑न्त॒ मन्म॑ ॥३

परि॑ । स्पशः॑ । वरु॑णस्य । स्मत्ऽइ॑ष्टाः । उ॒भे इति॑ । प॒श्य॒न्ति॒ । रोद॑सी॒ इति॑ । सु॒मेके॒ इति॑ सु॒ऽमेके॑ ।

ऋ॒तऽवा॑नः । क॒वयः॑ । य॒ज्ञऽधी॑राः । प्रऽचे॑तसः । ये । इ॒षय॑न्त । मन्म॑ ॥३

परि । स्पशः । वरुणस्य । स्मत्ऽइष्टाः । उभे इति । पश्यन्ति । रोदसी इति । सुमेके इति सुऽमेके ।

ऋतऽवानः । कवयः । यज्ञऽधीराः । प्रऽचेतसः । ये । इषयन्त । मन्म ॥३

स्पशन्ति स्पृशन्तीति स्पशश्चराः । "वरुणस्य देवस्य “स्पशः चराः "स्मदिष्टाः । स्मदित्येतत् प्रशस्थार्थे सहार्थे च वर्तते । प्रशस्तगतयः । यद्वा । सह प्रेषिताः सन्तः । "सुमेके शोभनमेहने सुरूपे वा “उभे "रोदसी द्यावापृथिव्यौ "परि "पश्यन्ति परित ईक्षन्ते । उभयोर्लोकयोर्वर्तमानान् पुण्यापुण्यकारिणो जनान् पश्यन्तीत्यर्थः । यस्मादेवं तस्मात् तद्भीत्या “ऋतावानः कर्मवन्तः "यज्ञधीराः यज्ञेषु कृतबुद्धयः "प्रचेतसः प्राज्ञाः "कवयः क्रान्तदर्शिनः “ये जनाः “मन्म मन्मानि स्तोत्राणि "इषयन्त गमयन्ति वरुणं प्रापयन्ति । तानपि परिपश्यन्तीत्यर्थः । अतोऽस्मानपि स्तोतॄन् ज्ञात्वा पापात् मुञ्चन्त्वित्यृषिराशास्ते ॥

उ॒वाच॑ मे॒ वरु॑णो॒ मेधि॑राय॒ त्रिः स॒प्त नामाघ्न्या॑ बिभर्ति ।

वि॒द्वान्प॒दस्य॒ गुह्या॒ न वो॑चद्यु॒गाय॒ विप्र॒ उप॑राय॒ शिक्ष॑न् ॥४

उ॒वाच॑ । मे॒ । वरु॑णः । मेधि॑राय । त्रिः । स॒प्त । नाम॑ । अघ्न्या॑ । बि॒भ॒र्ति॒ ।

वि॒द्वान् । प॒दस्य॑ । गुह्या॑ । न । वो॒च॒त् । यु॒गाय॑ । विप्रः॑ । उप॑राय । शिक्ष॑न् ॥४

उवाच । मे । वरुणः । मेधिराय । त्रिः । सप्त । नाम । अघ्न्या । बिभर्ति ।

विद्वान् । पदस्य । गुह्या । न । वोचत् । युगाय । विप्रः । उपराय । शिक्षन् ॥४

“मेधिराय मेधाविने "मे मह्यं "वरुणः "उवाच उक्तवान् । किमुक्तवान् तदाह । "त्रिः "सप्त एकविंशतिसंख्याकानि नामानि “अघ्न्या गौः “बिभर्ति धारयतीति । वागत्र गौरुच्यते । सा च उरसि कण्ठे शिरसि च बद्धानि गायत्र्यादीनि सप्त छन्दसां नामानि बिभर्ति ।

यद्वा । वेदात्मिका वागेकविंशतिसंस्थानां यज्ञानां नामानि बिभर्ति धारयति । अपर आह । गौः पृथिवी । तस्याश्च ' गौर्ग्मा ज्मा ' इति पठितान्येकविंशतिनामानीति । अपि च "विद्वान् जानन "विप्रः मेधावी स वरुणः "युगाय युक्ताय “उपराय उप समीपे रममाणायान्तेवासिने मह्यं "शिक्षन् उपदिशन् “पदस्य उत्कृष्टस्य स्थानस्य ब्रह्मलोकलक्षणस्य संबन्धीनि “गुह्या गुह्यानि रहस्यान्युपदेशगम्यानि । नशब्दश्चार्थे । इमानि च "वोचत् उक्तवान् । अतोऽहं वरुणस्य शिष्योऽस्मि । तस्मात् स वरुणः अस्मान् पापात् मोचयत्वित्यर्थः ॥

ति॒स्रो द्यावो॒ निहि॑ता अ॒न्तर॑स्मिन्ति॒स्रो भूमी॒रुप॑रा॒ः षड्वि॑धानाः ।

गृत्सो॒ राजा॒ वरु॑णश्चक्र ए॒तं दि॒वि प्रे॒ङ्खं हि॑र॒ण्ययं॑ शु॒भे कम् ॥५

ति॒स्रः । द्याव॑ः । निऽहि॑ताः । अ॒न्तः । अ॒स्मि॒न् । ति॒स्रः । भूमि॑ः । उप॑राः । षट्ऽवि॑धानाः ।

गृत्स॑ः । राजा॑ । वरु॑णः । च॒क्रे॒ । ए॒तम् । दि॒वि । प्र॒ऽई॒ङ्खम् । हि॒र॒ण्यय॑म् । शु॒भे । कम् ॥५

तिस्रः । द्यावः । निऽहिताः । अन्तः । अस्मिन् । तिस्रः । भूमिः । उपराः । षट्ऽविधानाः ।

गृत्सः । राजा । वरुणः । चक्रे । एतम् । दिवि । प्रऽईङ्खम् । हिरण्ययम् । शुभे । कम् ॥५

“तिस्रः त्रिप्रकारा उत्तममध्यमाधमभावेन त्रिविधाः "द्यावः द्युलोकाः "अस्मिन् वरुणे “अन्तः मध्ये "निहिताः । “तिस्रः पूर्ववत्त्रिविधाः “भूमीः भूम्यश्च “षड्विधानाः। विधानं विधा । वसन्ताद्यृतुभेदेन षड्विधाः प्रकारा यासु तादृश्यः । "उपराः अस्मिन्नेव वरुणे उप्ता अन्तर्भूताः । लोकानां त्रित्वं च ‘त्रयो वा इमे त्रिवृतो लोकाः' (ऐ. ब्रा. २.१७) इत्यादिना ब्राह्मणेनावगम्यते । ‘तिस्रो भूमीर्धारयन्' (ऋ. सं. २.२७,८) इति निगमश्च भवति । इमौ लोकावावृत्य वरुणस्तिष्ठतीत्यर्थः । अपि च "गृत्सः स्तुत्यः "राजा ईश्वरः सः "वरुणः “दिवि अन्तरिक्षे "हिरण्ययं हिरण्मयं सुवर्णमयं हितरमणीयं वा "प्रेङ्खं दोलावद्दिग्द्वयसंस्पर्शिनम् "एतं सूर्यं “शुभे "कं दीप्त्यर्थं "चक्रे कृतवान् । ‘ दिवि सूर्यमदधात्सोममद्रौ' (ऋ. सं. ५. ८५. २) इति हि श्रूयते ॥

वारुणे पशौ ' अव सिन्धुम्' इति वपाया अनुवाक्या । सूत्रितं च --- अव सिन्धुं वरुणो द्यौरिव स्थादयं सु तुभ्यं वरुण स्वधावः' (आश्व, श्रौ. ३.७) इति ।।

अव॒ सिन्धुं॒ वरु॑णो॒ द्यौरि॑व स्थाद्द्र॒प्सो न श्वे॒तो मृ॒गस्तुवि॑ष्मान् ।

ग॒म्भी॒रशं॑सो॒ रज॑सो वि॒मान॑ः सुपा॒रक्ष॑त्रः स॒तो अ॒स्य राजा॑ ॥६

अव॑ । सिन्धु॑म् । वरु॑णः । द्यौःऽइ॑व । स्था॒त् । द्र॒प्सः । न । श्वे॒तः । मृ॒गः । तुवि॑ष्मान् ।

ग॒म्भी॒रऽशं॑सः । रज॑सः । वि॒ऽमान॑ः । सु॒पा॒रऽक्ष॑त्रः । स॒तः । अ॒स्य । राजा॑ ॥६

अव । सिन्धुम् । वरुणः । द्यौःऽइव । स्थात् । द्रप्सः । न । श्वेतः । मृगः । तुविष्मान् ।

गम्भीरऽशंसः । रजसः । विऽमानः । सुपारऽक्षत्रः । सतः । अस्य । राजा ॥६

“द्यौरिव सूर्य इव दीप्तः "वरुणः "सिन्धुं समुद्रम् "अव "स्थात् वेलायामवस्थापयति । यथा वेलां नातिक्रामति तथा करोतीत्यर्थः । कीदृशो वरुणः । “द्रप्सो “न द्रवणशील उदबिन्दुरिव “श्वेतः शुभ्रवर्णः “मृगः। लुप्तोपममेतत्। गौरमृग इव "तुविष्मान् बलवान् प्रवृद्धो वा "गम्भीरशंसः । गम्भीरो महान् शंसः स्तोत्रं यस्य स तथोक्तः। "रजसः उदकस्य “विमानः निर्माता सुपारक्षत्रः सुष्ठु दुःखात् पारकं क्षत्रं बलं धनं वा यस्य तादृशो वरुणः "सतः विद्यमानस्य "अस्य जगतः "राजा ईश्वरो भवति ॥

यो मृ॒ळया॑ति च॒क्रुषे॑ चि॒दागो॑ व॒यं स्या॑म॒ वरु॑णे॒ अना॑गाः ।

अनु॑ व्र॒तान्यदि॑तेरृ॒धन्तो॑ यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभि॒ः सदा॑ नः ॥७

यः । मृ॒ळया॑ति । च॒क्रुषे॑ । चि॒त् । आगः॑ । व॒यम् । स्या॒म॒ । वरु॑णे । अना॑गाः ।

अनु॑ । व्र॒तानि॑ । अदि॑तेः । ऋ॒धन्तः॑ । यू॒यम् । पा॒त॒ । स्व॒स्तिऽभिः॑ । सदा॑ । न॒ः ॥७

यः । मृळयाति । चक्रुषे । चित् । आगः । वयम् । स्याम । वरुणे । अनागाः ।

अनु । व्रतानि । अदितेः । ऋधन्तः । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥७

“आगः अपराधं "चक्रुषे "चित् कृतवतेऽपि स्तोत्रे "यः वरुणः "मृळयाति उपदयां करोति तस्मिन् “वरुणे “अनागाः अनागसोऽनपराधाः सन्तः "वयं "स्याम वर्तमाना भवेम । किं कुर्वन्तः । "अदितेः अदीनस्य वरुणस्य संबन्धीनि “व्रतानि कर्माणि "अनु आनुपूर्व्येण “ऋधन्तः समर्धयन्तः । हे वरुणादयो देवा यूयमस्मान् सर्वदा कल्याणैः पालयत ॥ ॥ ९ ॥

मण्डल ७

ऋग्वेदः सूक्तं ७.८८

ऋग्वेदः - मण्डल ७

← सूक्तं ७.८७ | सूक्तं ७.८८ | सूक्तं ७.८९ →

मैत्रावरुणिर्वसिष्ठः।

दे. वरुणः, (७ पाशविमोचनी)। त्रिष्टुप्।

प्र शुन्ध्युवं वरुणाय प्रेष्ठां मतिं वसिष्ठ मीळ्हुषे भरस्व ।

य ईमर्वाञ्चं करते यजत्रं सहस्रामघं वृषणं बृहन्तम् ॥१॥

अधा न्वस्य संदृशं जगन्वानग्नेरनीकं वरुणस्य मंसि ।

स्वर्यदश्मन्नधिपा उ अन्धोऽभि मा वपुर्दृशये निनीयात् ॥२॥

आ यद्रुहाव वरुणश्च नावं प्र यत्समुद्रमीरयाव मध्यम् ।

अधि यदपां स्नुभिश्चराव प्र प्रेङ्ख ईङ्खयावहै शुभे कम् ॥३॥

वसिष्ठं ह वरुणो नाव्याधादृषिं चकार स्वपा महोभिः ।

स्तोतारं विप्रः सुदिनत्वे अह्नां यान्नु द्यावस्ततनन्यादुषासः ॥४॥

क्व त्यानि नौ सख्या बभूवुः सचावहे यदवृकं पुरा चित् ।

बृहन्तं मानं वरुण स्वधावः सहस्रद्वारं जगमा गृहं ते ॥५॥

य आपिर्नित्यो वरुण प्रियः सन्त्वामागांसि कृणवत्सखा ते ।

मा त एनस्वन्तो यक्षिन्भुजेम यन्धि ष्मा विप्र स्तुवते वरूथम् ॥६॥

ध्रुवासु त्वासु क्षितिषु क्षियन्तो व्यस्मत्पाशं वरुणो मुमोचत् ।

अवो वन्वाना अदितेरुपस्थाद्यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥७॥

सायणभाष्यम्

‘प्र शुन्ध्युवम्’ इति सप्तर्चमष्टादशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं वारुणम् । ‘प्र शुन्ध्युवम्’ इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ।।

प्र शु॒न्ध्युवं॒ वरु॑णाय॒ प्रेष्ठां॑ म॒तिं व॑सिष्ठ मी॒ळ्हुषे॑ भरस्व ।

य ईं॑म॒र्वाञ्चं॒ कर॑ते॒ यज॑त्रं स॒हस्रा॑मघं॒ वृष॑णं बृ॒हन्त॑म् ॥१

प्र । शु॒न्ध्युव॑म् । वरु॑णाय । प्रेष्ठा॑म् । म॒तिम् । व॒सि॒ष्ठ॒ । मी॒ळ्हुषे॑ । भ॒र॒स्व॒ ।

यः । ई॒म् । अ॒र्वाञ्च॑म् । कर॑ते । यज॑त्रम् । स॒हस्र॑ऽमघम् । वृष॑णम् । बृ॒हन्त॑म् ॥१

प्र । शुन्ध्युवम् । वरुणाय । प्रेष्ठाम् । मतिम् । वसिष्ठ । मीळ्हुषे । भरस्व ।

यः । ईम् । अर्वाञ्चम् । करते । यजत्रम् । सहस्रऽमघम् । वृषणम् । बृहन्तम् ॥१

ऋषिरात्मानमेव प्रत्यक्षीकृत्य स्तुतौ नियुङ्क्ते । हे "वसिष्ठ त्वं "मीळ्हुषे सेक्त्रे "वरुणाय "शुन्ध्युवं शोधयित्रीं यद्वा स्वत एव शुद्धां “प्रेष्ठां प्रियतमां "मतिं मननीयामीदृशीं स्तुतिं “प्र “भरस्व प्रहर प्रापय । “यः वरुणः “ईम् एनं सूर्यम् "अर्वाञ्चम् अस्मदभिमुखं "करते अन्तरिक्षे करोति तस्मै वरुणायेत्यन्वयः। कीदृशं सूर्यम् । "यजत्रं यष्टव्यं सहस्रामघं बहुधनं "वृषणं कामानां वर्षकं "बृहन्तं महान्तम् ॥

अध॒ न्व॑स्य सं॒दृशं॑ जग॒न्वान॒ग्नेरनी॑कं॒ वरु॑णस्य मंसि ।

स्व१॒॑र्यदश्म॑न्नधि॒पा उ॒ अन्धो॒ऽभि मा॒ वपु॑र्दृ॒शये॑ निनीयात् ॥२

अध॑ । नु । अ॒स्य॒ । स॒म्ऽदृश॑म् । ज॒ग॒न्वान् । अ॒ग्नेः । अनी॑कम् । वरु॑णस्य । मं॒सि॒ ।

स्वः॑ । यत् । अश्म॑न् । अ॒धि॒ऽपाः । उ॒ँ इति॑ । अन्धः॑ । अ॒भि । मा॒ । वपुः॑ । दृ॒शये॑ । नि॒नी॒या॒त् ॥२

अध । नु । अस्य । सम्ऽदृशम् । जगन्वान् । अग्नेः । अनीकम् । वरुणस्य । मंसि ।

स्वः । यत् । अश्मन् । अधिऽपाः । ऊं इति । अन्धः । अभि । मा । वपुः । दृशये । निनीयात् ॥२

"अध अधुना "अस्य "वरुणस्य "संदृशं संदर्शनं "नु क्षिप्रं "जगन्वान् गतवानहम् "अग्नेः "अनीकं ज्वालासंघं "मंसि स्तवानि । तं वरुणं यष्टुमिति शेषः। "यत् यदा वरुणः "स्वः सुखकरं "अश्मन् अश्मन्यभिषवार्थे पाषाणेऽवस्थितम् । अभिषुतमित्यर्थः । ईदृशम्

"अन्धः सोमलक्षणमन्नम् "अधिपाः अधिकं पाता भवेत् । छान्दसः षष्ठ्यभावः । "उ इति पूरकः । तदानीं “मा मां "वपुः शरीरं स्वकीयम् । वपुरिति रूपनाम । प्रशस्तं रूपं वा "दृशये दर्शनार्थम् "अभि “निनीयात् अभिप्रापयेत् ॥

आ यद्रुहाव॒ वरु॑णश्च॒ नाव॒ं प्र यत्स॑मु॒द्रमी॒रया॑व॒ मध्य॑म् ।

अधि॒ यद॒पां स्नुभि॒श्चरा॑व॒ प्र प्रे॒ङ्ख ईं॑ङ्खयावहै शु॒भे कम् ॥३

आ । यत् । रु॒हाव॑ । वरु॑णः । च॒ । नाव॑म् । प्र । यत् । स॒मु॒द्रम् । ई॒रया॑व । मध्य॑म् ।

अधि॑ । यत् । अ॒पाम् । स्नुऽभिः॑ । चरा॑व । प्र । प्र॒ऽई॒ङ्खे । ई॒ङ्ख॒या॒व॒है॒ । शु॒भे । कम् ॥३

आ । यत् । रुहाव । वरुणः । च । नावम् । प्र । यत् । समुद्रम् । ईरयाव । मध्यम् ।

अधि । यत् । अपाम् । स्नुऽभिः । चराव । प्र । प्रऽईङ्खे । ईङ्खयावहै । शुभे । कम् ॥३

"यत् यदा वरुणे प्रसन्ने सति अहं "वरुणश्च उभौ "नावं द्रुममयीं तरणसाधनभूताम् “आ “रुहाव उभावारूढावभूव । तां च नावं "यत् यदा "समुद्रं “मध्यं समुद्रस्य मध्यं प्रति “प्र “ईरयाव प्रकर्षेण गमयाव । "यत् यदा च "अपाम् उदकानाम् "अधि उपरि "स्नुभिः गन्त्रीभिरन्याभिरपि नौभिः "चराव वर्तावहै। तदानीं “शुभे शोभार्थं "प्रेङ्खे नौरूपायां दोलायामेव “प्र “ईङ्खयावहै। निम्नोन्नतैस्तरङ्गैरितश्चेतश्च प्रविचलन्तौ संक्रीडावहै । "कम् इति पूरकः । यद्वा क्रियाविशेषणम् । कं सुखं यथा भवति तथेत्यर्थः ॥

वसि॑ष्ठं ह॒ वरु॑णो ना॒व्याधा॒दृषिं॑ चकार॒ स्वपा॒ महो॑भिः ।

स्तो॒तारं॒ विप्र॑ः सुदिन॒त्वे अह्ना॒ं यान्नु द्याव॑स्त॒तन॒न्यादु॒षास॑ः ॥४

वसि॑ष्ठम् । ह॒ । वरु॑णः । ना॒वि । आ । अ॒धा॒त् । ऋषि॑म् । च॒का॒र॒ । सु॒ऽअपाः॑ । महः॑ऽभिः ।

स्तो॒तार॑म् । विप्रः॑ । सु॒दि॒न॒ऽत्वे । अह्ना॑म् । यात् । नु । द्यावः॑ । त॒तन॑न् । यात् । उ॒षसः॑ ॥४

वसिष्ठम् । ह । वरुणः । नावि । आ । अधात् । ऋषिम् । चकार । सुऽअपाः । महःऽभिः ।

स्तोतारम् । विप्रः । सुदिनऽत्वे । अह्नाम् । यात् । नु । द्यावः । ततनन् । यात् । उषसः ॥४

एवं वसिष्ठेनात्मनोक्ते यद्वरुणेन कृतं तद्दर्शयति । "वसिष्ठं “ह वसिष्ठं खलु "वरुणः "नावि स्वकीयायाम् "आधात् आरोहयत् । तथा तम् “ऋषिम् “अवोभिः रक्षणैः "स्वपां स्वपसं-शोभनकर्माणं “चकार वरुणः कृतवान् । अपि च "विप्रः मेधावी वरुणः “अह्नां दिवसानां मध्ये "सुदिनत्वे यत्फलत्वेन शोभनदिनत्वं तत्र “स्तोतारम् अस्थापयदि ति शेषः । किं कुर्वन् । "यात् यातो गच्छतः "द्यावः दिवसान् "यात् यातीः "उषासः उषसोपलक्षिता रात्रीश्च "नु क्षिप्रं "ततनन् सूर्यात्मना विस्तारयन् ॥

क्व१॒ त्यानि॑ नौ स॒ख्या ब॑भूवु॒ः सचा॑वहे॒ यद॑वृ॒कं पु॒रा चि॑त् ।

बृ॒हन्तं॒ मानं॑ वरुण स्वधावः स॒हस्र॑द्वारं जगमा गृ॒हं ते॑ ॥५

क्व॑ । त्यानि॑ । नौ॒ । स॒ख्या । ब॒भू॒वुः॒ । सचा॑वहे॒ इति॑ । यत् । अ॒वृ॒कम् । पु॒रा । चि॒त् ।

बृ॒हन्त॑म् । मान॑म् । व॒रु॒ण॒ । स्व॒धा॒ऽवः॒ । स॒हस्र॑ऽद्वारम् । ज॒ग॒म॒ । गृ॒हम् । ते॒ ॥५

क्व । त्यानि । नौ । सख्या । बभूवुः । सचावहे इति । यत् । अवृकम् । पुरा । चित् ।

बृहन्तम् । मानम् । वरुण । स्वधाऽवः । सहस्रऽद्वारम् । जगम । गृहम् । ते ॥५

हे वरुण “त्यानि तानि पुरातनानि "नौ आवयोः "सख्या सख्यानि सखित्वानि “क्व कुत्र “बभूवुः । "पुरा पूर्वस्मिन् काले "अवृकम् अहिंस्यात्यन्तिकं "यत् सख्यमस्ति तत् "सचावहे आवां सेवावहे। “चित् इति पूरकः । अपि च हे "स्वधावः अन्नवन् "वरुण “ते त्वदीयं "गृहं “जगम गच्छानि । लोडर्थे लिट्। कीदृशं गृहम् । “बृहन्तं महान्तं "मानम्। मान्त्यस्मिन् सर्वाणि भूतानीति मानम् । सर्वस्य भूतजातस्य परिच्छेदकमित्यर्थः । सहस्रद्वारं बहुद्वारम् ॥

य आ॒पिर्नित्यो॑ वरुण प्रि॒यः सन्त्वामागां॑सि कृ॒णव॒त्सखा॑ ते ।

मा त॒ एन॑स्वन्तो यक्षिन्भुजेम य॒न्धि ष्मा॒ विप्र॑ः स्तुव॒ते वरू॑थम् ॥६

यः । आ॒पिः । नित्यः॑ । व॒रु॒ण॒ । प्रि॒यः । सन् । त्वाम् । आगां॑सि । कृ॒णव॑त् । सखा॑ । ते॒ ।

मा । ते॒ । एन॑स्वन्तः । य॒क्षि॒न् । भु॒जे॒म॒ । य॒न्धि । स्म॒ । विप्रः॑ । स्तु॒व॒ते । वरू॑थम् ॥६

यः । आपिः । नित्यः । वरुण । प्रियः । सन् । त्वाम् । आगांसि । कृणवत् । सखा । ते ।

मा । ते । एनस्वन्तः । यक्षिन् । भुजेम । यन्धि । स्म । विप्रः । स्तुवते । वरूथम् ॥६

हे "वरुण "यः वसिष्ठः "नित्यः ध्रुवः “आपिः बन्धुः। औरसः पुत्र इत्यर्थः । यः पूर्वं "प्रियः “सन् “त्वां प्रति “आगांसि अपराधान् "कृणवत् अकरोत् स इदानीं "ते तव "सखा समानख्यानः प्रियोऽस्तु । हे “यक्षिन् यजनीय वरुण “ते तव स्वभूता वयम् “एनस्वन्तः एनसा पापेन युक्ताः सन्तः “मा "भुजेम मा भुज्महि । त्वत्प्रसादात् पापरहिता एव सन्तो भोगान् भुनजामहै। "विप्रः मेधावी त्वं च “स्तुवते स्तोत्रं कुर्वते वसिष्ठाय “वरूथम् अनिष्टनिवारकं वरणीयं वा गृहं “यन्धि प्रयच्छ । "स्म इति पूरकः ।।

अत्र ऋग्विधानं – ध्रुवासु त्वासु क्षितिषु जपन् बन्धात्प्रमुच्यते । तिष्ठन्रात्रौ जपेदेतां पिशाचस्तं न गच्छति ' (ऋग्वि. २. ३१९) इति ।

ध्रु॒वासु॑ त्वा॒सु क्षि॒तिषु॑ क्षि॒यन्तो॒ व्य१॒॑स्मत्पाशं॒ वरु॑णो मुमोचत् ।

अवो॑ वन्वा॒ना अदि॑तेरु॒पस्था॑द्यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभि॒ः सदा॑ नः ॥७

ध्रु॒वासु॑ । त्वा॒ । आ॒सु । क्षि॒तिषु॑ । क्षि॒यन्तः॑ । वि । अ॒स्मत् । पाश॑म् । वरु॑णः । मु॒मो॒च॒त् ।

अवः॑ । व॒न्वा॒नाः । अदि॑तेः । उ॒पऽस्था॑त् । यू॒यम् । पा॒त॒ । स्व॒स्तिऽभिः॑ । सदा॑ । नः॒ ॥७

ध्रुवासु । त्वा । आसु । क्षितिषु । क्षियन्तः । वि । अस्मत् । पाशम् । वरुणः । मुमोचत् ।

अवः । वन्वानाः । अदितेः । उपऽस्थात् । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥७

“ध्रुवासु नित्यासु "आसु दृश्यमानासु "क्षितिषु भूमिषु "क्षियन्तः निवसन्तो वयं हे वरुण “त्वा त्वां स्तुम इति शेषः । स च “वरुणः “अस्मत् अस्मत्तः “पाशं बन्धकं पापं “वि “मुमोचत् मोचयेत् । तथा “अदितेः अखण्डनीयायाः पृथिव्याः “उपस्थात् उपस्थानात् "अवः रक्षणं वरुणेन दत्तं “वन्वानाः संभजमाना वयं स्याम । अन्यद्गतम् ॥ ॥ १० ॥

मण्डल ७

सूक्तं ७.१ सूक्तं ७.२१ सूक्तं ७.४१ सूक्तं ७.६१ सूक्तं ७.८१

सूक्तं ७.२ सूक्तं ७.२२ सूक्तं ७.४२ सूक्तं ७.६२ सूक्तं ७.८२

सूक्तं ७.३ सूक्तं ७.२३ सूक्तं ७.४३ सूक्तं ७.६३ सूक्तं ७.८३

सूक्तं ७.४ सूक्तं ७.२४ सूक्तं ७.४४ सूक्तं ७.६४ सूक्तं ७.८४

सूक्तं ७.५ सूक्तं ७.२५ सूक्तं ७.४५ सूक्तं ७.६५ सूक्तं ७.८५

सूक्तं ७.६ सूक्तं ७.२६ सूक्तं ७.४६ सूक्तं ७.६६ सूक्तं ७.८६

सूक्तं ७.७ सूक्तं ७.२७ सूक्तं ७.४७ सूक्तं ७.६७ सूक्तं ७.८७

सूक्तं ७.८ सूक्तं ७.२८ सूक्तं ७.४८ सूक्तं ७.६८ सूक्तं ७.८८

सूक्तं ७.९ सूक्तं ७.२९ सूक्तं ७.४९ सूक्तं ७.६९ सूक्तं ७.८९ सूक्तं ७.१०१

सूक्तं ७.१० सूक्तं ७.३० सूक्तं ७.५० सूक्तं ७.७० सूक्तं ७.९० सूक्तं ७.१०२

सूक्तं ७.११ सूक्तं ७.३१ सूक्तं ७.५१ सूक्तं ७.७१ सूक्तं ७.९१ सूक्तं ७.१०३

सूक्तं ७.१२ सूक्तं ७.३२ सूक्तं ७.५२ सूक्तं ७.७२ सूक्तं ७.९२ सूक्तं ७.१०४

सूक्तं ७.१३ सूक्तं ७.३३ सूक्तं ७.५३ सूक्तं ७.७३ सूक्तं ७.९३

सूक्तं ७.१४ सूक्तं ७.३४ सूक्तं ७.५४ सूक्तं ७.७४ सूक्तं ७.९४

सूक्तं ७.१५ सूक्तं ७.३५ सूक्तं ७.५५ सूक्तं ७.७५ सूक्तं ७.९५

सूक्तं ७.१६ सूक्तं ७.३६ सूक्तं ७.५६ सूक्तं ७.७६ सूक्तं ७.९६

सूक्तं ७.१७ सूक्तं ७.३७ सूक्तं ७.५७ सूक्तं ७.७७ सूक्तं ७.९७

सूक्तं ७.१८ सूक्तं ७.३८ सूक्तं ७.५८ सूक्तं ७.७८ सूक्तं ७.९८

सूक्तं ७.१९ सूक्तं ७.३९ सूक्तं ७.५९ सूक्तं ७.७९ सूक्तं ७.९९

सूक्तं ७.२० सूक्तं ७.४० सूक्तं ७.६० सूक्तं ७.८० सूक्तं ७.१००

ऋग्वेदः सूक्तं ७.८९

ऋग्वेदः - मण्डल ७

← सूक्तं ७.८८ | सूक्तं ७.८९ | सूक्तं ७.९० →

मैत्रावरुणिर्वसिष्ठः।

दे. वरुणः। गायत्री, ५ जगती ।

मो षु वरुण मृन्मयं गृहं राजन्नहं गमम् ।

मृळा सुक्षत्र मृळय ॥१॥

यदेमि प्रस्फुरन्निव दृतिर्न ध्मातो अद्रिवः ।

मृळा सुक्षत्र मृळय ॥२॥

क्रत्वः समह दीनता प्रतीपं जगमा शुचे ।

मृळा सुक्षत्र मृळय ॥३॥

अपां मध्ये तस्थिवांसं तृष्णाविदज्जरितारम् ।

मृळा सुक्षत्र मृळय ॥४॥

यत्किं चेदं वरुण दैव्ये जनेऽभिद्रोहं मनुष्याश्चरामसि ।

अचित्ती यत्तव धर्मा युयोपिम मा नस्तस्मादेनसो देव रीरिषः ॥५॥

सायणभाष्यम्

मो षु वरुण' इति पञ्चर्चमेकोनविंशं सूक्तं वारुणम् । अन्त्या जगती शिष्टाश्चतस्रो गायत्र्यः । तथा चानुक्रान्तं -- मो षु पञ्च गायत्रं जगत्यन्तम् ' इति । गतो विनियोगः ॥

मो षु व॑रुण मृ॒न्मयं॑ गृ॒हं रा॑जन्न॒हं ग॑मम् ।

मृ॒ळा सु॑क्षत्र मृ॒ळय॑ ॥१

मो इति॑ । सु । व॒रु॒ण॒ । मृ॒त्ऽमय॑म् । गृ॒हम् । रा॒ज॒न् । अ॒हम् । ग॒म॒म् ।

मृ॒ळ । सु॒ऽक्ष॒त्र॒ । मृ॒ळय॑ ॥१

मो इति । सु । वरुण । मृत्ऽमयम् । गृहम् । राजन् । अहम् । गमम् ।

मृळ । सुऽक्षत्र । मृळय ॥१

हे "राजन् ईश्वर "वरुण त्वदीयं "मृन्मयं मृदादिभिर्निर्मितं "गृहं “मो मा उ मैव “अहं “गमं गतोऽस्मि । अपि तु "सु शोभनं सुवर्णमयमेव त्वदीयं गृहं प्राप्नवानि । स त्वं मां "मृळ सुखय । हे "सुक्षत्र शोभनधन वरुण “मृळय उपदयां च कुरु॥

यदेमि॑ प्रस्फु॒रन्नि॑व॒ दृति॒र्न ध्मा॒तो अ॑द्रिवः ।

मृ॒ळा सु॑क्षत्र मृ॒ळय॑ ॥२

यत् । एमि॑ । प्र॒स्फु॒रन्ऽइ॑व । दृतिः॑ । न । ध्मा॒तः । अ॒द्रि॒ऽव॒ः ।

मृ॒ळ । सु॒ऽक्ष॒त्र॒ । मृ॒ळय॑ ॥२

यत् । एमि । प्रस्फुरन्ऽइव । दृतिः । न । ध्मातः । अद्रिऽवः ।

मृळ । सुऽक्षत्र । मृळय ॥२

हे “अद्रिवः आयुधवन् वरुण "यत् यदा “प्रस्फुरन्निव शैत्येन प्रविचलन्निव त्वद्भयाद्वेपमानः “दृतिर्न दृतिरिव “ध्मातः वायुना पूर्णः संस्त्वया बद्धोऽहम् “एमि गच्छामि तदानीं "मृळ सुखय । हे "सुक्षत्र सुधन "मृळय उपदयां कुरु ॥

क्रत्व॑ः समह दी॒नता॑ प्रती॒पं ज॑गमा शुचे ।

मृ॒ळा सु॑क्षत्र मृ॒ळय॑ ॥३

क्रत्वः॑ । स॒म॒ह॒ । दी॒नता॑ । प्र॒ति॒ऽई॒पम् । ज॒ग॒म॒ । शु॒चे॒ ।

मृ॒ळ । सु॒ऽक्ष॒त्र॒ । मृ॒ळय॑ ॥३

क्रत्वः । समह । दीनता । प्रतिऽईपम् । जगम । शुचे ।

मृळ । सुऽक्षत्र । मृळय ॥३

हे "समह सधन "शुचे स्वभावतो निर्मल वरुण “दीनता दीनतयाशक्ततया "क्रत्वः कर्मणः कर्तव्यत्वेन विहितस्य श्रौतस्मार्तादिलक्षणस्य "प्रतीपं प्रतिकूलमननुष्ठानं "जगम प्राप्तवानस्मि । अत एव त्वया बद्धः । तादृशं मां "मृळ सुखय । अन्यद्गतम् ॥

अ॒पां मध्ये॑ तस्थि॒वांसं॒ तृष्णा॑विदज्जरि॒तार॑म् ।

मृ॒ळा सु॑क्षत्र मृ॒ळय॑ ॥४

अ॒पाम् । मध्ये॑ । त॒स्थि॒ऽवांस॑म् । तृष्णा॑ । अ॒वि॒द॒त् । ज॒रि॒तार॑म् ।

मृ॒ळ । सु॒ऽक्ष॒त्र॒ । मृ॒ळय॑ ॥४

अपाम् । मध्ये । तस्थिऽवांसम् । तृष्णा । अविदत् । जरितारम् ।

मृळ । सुऽक्षत्र । मृळय ॥४

“अपां समुद्राणामुदकानां "मध्ये "तस्थिवांसं स्थितवन्तमपि "जरितारं तव स्तोतारं मां “तृष्णा पिपासा “अविदत् आप्तवती । लवणोत्कटस्य सामुद्रजलस्य पानानर्हत्वात्। अतस्तादृशं मां "मृळ सुखय । अन्यद्गतम् ॥

देवसुवां हविःषु वारुणस्य हविषः ‘यत्किं चेदम्' इति याज्या। सूत्रितं च --- ‘ यत्किं चेदं वरुण दैव्ये जन उप ते स्तोमान्पशुपा इवाकरमिति द्वे ' (आश्व. श्रौ. ४. ११) इति ॥

यत्किं चे॒दं व॑रुण॒ दैव्ये॒ जने॑ऽभिद्रो॒हं म॑नु॒ष्या॒३॒॑श्चरा॑मसि ।

अचि॑त्ती॒ यत्तव॒ धर्मा॑ युयोपि॒म मा न॒स्तस्मा॒देन॑सो देव रीरिषः ॥५

यत् । किम् । च॒ । इ॒दम् । व॒रु॒ण॒ । दैव्ये॑ । जने॑ । अ॒भि॒ऽद्रो॒हम् । म॒नु॒ष्याः॑ । चरा॑मसि ।

अचि॑त्ती । यत् । तव॑ । धर्म॑ । यु॒यो॒पि॒म । मा । न॒ः । तस्मा॑त् । एन॑सः । दे॒व॒ । रि॒रि॒षः॒ ॥५

यत् । किम् । च । इदम् । वरुण । दैव्ये । जने । अभिऽद्रोहम् । मनुष्याः । चरामसि ।

अचित्ती । यत् । तव । धर्म । युयोपिम । मा । नः । तस्मात् । एनसः । देव । रिरिषः ॥५

हे "वरुण "दैव्ये देवसमूहरूपे “जने "यत् "इदं किंचन “अभिद्रोहम अपकारजातं "मनुष्याः वयं “चरामसि चरामः निर्वर्तयामः । तथा "अचित्ती अचित्त्याज्ञानेन "तव त्वदीयं “यत् “धर्म धारकं कर्म “युयोपिम वयं विमोहितवन्तः । हे "देव “तस्मादेनसः पापात् "नः अस्मान "मा “रीरिषः मा हिंसीः ॥ ॥ ११ ॥ ॥५॥

मण्डल ७

ऋग्वेदः सूक्तं ७.९०

दे. वायुः, ५-७ इन्द्रवायू। त्रिष्टुप्।

प्र वीरया शुचयो दद्रिरे वामध्वर्युभिर्मधुमन्तः सुतासः ।
वह वायो नियुतो याह्यच्छा पिबा सुतस्यान्धसो मदाय ॥१॥
ईशानाय प्रहुतिं यस्त आनट् छुचिं सोमं शुचिपास्तुभ्यं वायो ।
कृणोषि तं मर्त्येषु प्रशस्तं जातोजातो जायते वाज्यस्य ॥२॥
राये नु यं जज्ञतू रोदसीमे राये देवी धिषणा धाति देवम् ।
अध वायुं नियुतः सश्चत स्वा उत श्वेतं वसुधितिं निरेके ॥३॥
उच्छन्नुषसः सुदिना अरिप्रा उरु ज्योतिर्विविदुर्दीध्यानाः ।
गव्यं चिदूर्वमुशिजो वि वव्रुस्तेषामनु प्रदिवः सस्रुरापः ॥४॥
ते सत्येन मनसा दीध्यानाः स्वेन युक्तासः क्रतुना वहन्ति ।
इन्द्रवायू वीरवाहं रथं वामीशानयोरभि पृक्षः सचन्ते ॥५॥
ईशानासो ये दधते स्वर्णो गोभिरश्वेभिर्वसुभिर्हिरण्यैः ।
इन्द्रवायू सूरयो विश्वमायुरर्वद्भिर्वीरैः पृतनासु सह्युः ॥६॥

अर्वन्तो न श्रवसो भिक्षमाणा इन्द्रवायू सुष्टुतिभिर्वसिष्ठाः ।

वाजयन्तः स्ववसे हुवेम यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥७॥

सायणभाष्यम्

षष्ठेऽनुवाके पञ्चदश सूक्तानि । तत्र 'प्र वीरया' इति सप्तर्चं प्रथमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं वायव्यम्। यासु पञ्चम्याद्यासु द्विवचनमस्ति ता ऐन्द्रवायव्यः । तथा चानुक्रान्तं - प्र वीरया सप्त वायव्यं ह्यैन्द्र्यश्च या द्विवदुक्ताः' इति ।

तृतीये छन्दोमे प्रउगशस्त्रे 'प्र वीरया' इति वायव्यस्तृचः । सूत्रितं च - प्र वीरया शुचयो दद्रिरे वां ते सत्येन मनसा दीध्यानाः' (आश्व. श्रौ. ८. ११) इति ॥

प्र वी॑र॒या शुच॑यो दद्रिरे वामध्व॒र्युभि॒र्मधु॑मन्तः सु॒तास॑ः ।

वह॑ वायो नि॒युतो॑ या॒ह्यच्छा॒ पिबा॑ सु॒तस्यान्ध॑सो॒ मदा॑य ॥१

प्र । वी॒र॒ऽया । शुच॑यः । द॒द्रि॒रे॒ । वा॒म् । अ॒ध्व॒र्युऽभिः॑ । मधु॑ऽमन्तः । सु॒तासः॑ ।

वह॑ । वा॒यो॒ इति॑ । नि॒ऽयुतः॑ । या॒हि॒ । अच्छ॑ । पिब॑ । सु॒तस्य॑ । अन्ध॑सः । मदा॑य ॥१

प्र । वीरऽया । शुचयः । दद्रिरे । वाम् । अध्वर्युऽभिः । मधुऽमन्तः । सुतासः ।

वह । वायो इति । निऽयुतः । याहि । अच्छ । पिब । सुतस्य । अन्धसः । मदाय ॥१

हे वायो "वीरया वीराय विविधमीरयित्रे ॥ 'सुपां सुलुक्' इति चतुर्थ्या याजादेशः ।। “वां ते । व्यत्ययेन द्विवचनम् । तुभ्यं “शुचयः शुद्धाः "मधुमन्तः माधुर्योपेताः "सुतासः अभिषुताः सोमा ऐतरेयिभिर्नवमेऽहनि प्रउगे “अध्वर्युभिः अध्वरस्य नेतृभिर्ऋत्विग्भिः “प्र “दद्रिरे प्रदीयन्ते । “दद दाने' इत्यस्यैतद्रूपम् । यत एवमतः कारणात् हे "वायो “नियुतः वडवाः "वह रथं प्रापय । तेन च रथेन "अच्छ “याहि । अस्मद्यज्ञमभिगच्छ । अभिगत्य च “सुतस्य अभिषुतस्य "अन्धसः अन्नस्य सोमलक्षणस्य स्वकीयं भागं "पिब । किमर्थम् । "मदाय मदोत्पत्यर्थम् ॥

शुनासीरीये पर्वणि वायव्यस्य हविषः 'ईशानाय' इति याज्या। सूत्रितं च -- स त्वं नो देव मनसेशानाय प्रहुतिं यस्त आनट् ' (आश्व. श्रौ. २. २०) इति । वायव्ये पशावेषैव पशुपुरोडाशस्य याज्या। सूत्रितं च - ईशानाय प्रहुतिं यस्त आनट् प्र वो वायुं रथयुजं कृणुध्वम् (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ।।

ई॒शा॒नाय॒ प्रहु॑तिं॒ यस्त॒ आन॒ट् छुचिं॒ सोमं॑ शुचिपा॒स्तुभ्यं॑ वायो ।

कृ॒णोषि॒ तं मर्त्ये॑षु प्रश॒स्तं जा॒तोजा॑तो जायते वा॒ज्य॑स्य ॥२

ई॒शा॒नाय॑ । प्रऽहु॑तिम् । यः । ते॒ । आन॑ट् । शुचि॑म् । सोम॑म् । शु॒चि॒ऽपा॒ः । तुभ्य॑म् । वा॒यो॒ इति॑ ।

कृ॒णोषि॑ । तम् । मर्त्ये॑षु । प्र॒ऽश॒स्तम् । जा॒तःऽजा॑तः । जा॒य॒ते॒ । वा॒जी । अ॒स्य॒ ॥२

ईशानाय । प्रऽहुतिम् । यः । ते । आनट् । शुचिम् । सोमम् । शुचिऽपाः । तुभ्यम् । वायो इति ।

कृणोषि । तम् । मर्त्येषु । प्रऽशस्तम् । जातःऽजातः । जायते । वाजी । अस्य ॥२

हे “वायो “ईशानाय ईश्वराय “ते तुभ्यं त्वदर्थं “प्रहुतिं प्रकृष्टामाहुतिं चरुपुरोडाशादिसाध्यां “यः यजमानः "आनट् प्राप्नोत् । दद्यादित्यर्थः । तथा हे “शुचिपाः शुद्धस्य सोमस्य पातर्वायो "तुभ्यं “शुचिं शुद्धं "सोमं च यः प्रयच्छति “मर्त्येषु मनुष्येषु मध्ये "तं यजमानं “प्रशस्तं मुख्यं "कृणोषि करोषि । स च "जातोजातः सर्वत्र प्रादुर्भूतः प्रख्यातः सन् “वाज्यस्य प्राप्तव्यस्य धनस्य प्राप्तये “जायते अवकल्पते । सर्वं धनं लभत इत्यर्थः ॥

नियुत्वद्गुणविशिष्टवायुदेवताके पशौ 'राये नु यम्' इति पुरोडाशस्य याज्या। सूत्रितं च - राये नु यं जज्ञत् रोदसीमे प्र वायुमच्छा बृहती मनीषा' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

रा॒ये नु यं ज॒ज्ञतू॒ रोद॑सी॒मे रा॒ये दे॒वी धि॒षणा॑ धाति दे॒वम् ।

अध॑ वा॒युं नि॒युत॑ः सश्चत॒ स्वा उ॒त श्वे॒तं वसु॑धितिं निरे॒के ॥३

रा॒ये । नु । यम् । ज॒ज्ञतुः॑ । रोद॑सी॒ इति॑ । इ॒मे इति॑ । रा॒ये । दे॒वी । धि॒षणा॑ । धा॒ति॒ । दे॒वम् ।

अध॑ । वा॒युम् । नि॒ऽयुतः॑ । स॒श्च॒त॒ । स्वाः । उ॒त । श्वे॒तम् । वसु॑ऽधितिम् । नि॒रे॒के ॥३

राये । नु । यम् । जज्ञतुः । रोदसी इति । इमे इति । राये । देवी । धिषणा । धाति । देवम् ।

अध । वायुम् । निऽयुतः । सश्चत । स्वाः । उत । श्वेतम् । वसुऽधितिम् । निरेके ॥३

“इमे “रोदसी द्यावापृथिव्यौ "यं वायुं “राये धनार्थं "नु क्षिप्रं "जज्ञतुः जनयामासतुः तं "देवं दानादिगुणयुक्तं वायुं "देवी द्योतमाना “धिषणा स्तुतिः "राये धनार्थं “धाति धारयति । धनं यथा लभ्यते तथा प्रेरयतीत्यर्थः । "अध अधुनैवं स्तुतौ प्रवृत्तायां "स्वाः स्वकीयाः "नियुतः वडवा रथवाहाः "वायुं “सश्चत सचन्ते सेवन्ते । "उत अपि च "श्वेतं शुभ्रवर्णं "निरेके । नितरां रेको रिक्तता निरेकः । दारिद्र्यमित्यर्थः । तस्मिन् सति "वसुधितिं वसूनां धातारं प्रदातारं तं वायुं नियुतोऽस्मद्यज्ञं प्रापयन्तीति शेषः ॥

द्वितीये छन्दोमे प्रउगशस्त्रे वायव्यतृचस्य 'उच्छन्नुषसः' इति तृतीया । सूत्रितं च - ' उच्छन्नुषसः सुदिना अरिप्रा इत्येकपातिन्यः' (आश्व. श्रौ. ८. १०) इति ॥

उ॒च्छन्नु॒षस॑ः सु॒दिना॑ अरि॒प्रा उ॒रु ज्योति॑र्विविदु॒र्दीध्या॑नाः ।

गव्यं॑ चिदू॒र्वमु॒शिजो॒ वि व॑व्रु॒स्तेषा॒मनु॑ प्र॒दिव॑ः सस्रु॒राप॑ः ॥४

उ॒च्छन् । उ॒षस॑ः । सु॒ऽदिना॑ः । अ॒रि॒प्राः । उ॒रु । ज्योति॑ः । वि॒वि॒दुः॒ । दीध्या॑नाः ।

गव्य॑म् । चि॒त् । ऊ॒र्वम् । उ॒शिज॑ः । वि । व॒व्रुः॒ । तेषा॑म् । अनु॑ । प्र॒ऽदिव॑ः । स॒स्रुः॒ । आप॑ः ॥४

उच्छन् । उषसः । सुऽदिनाः । अरिप्राः । उरु । ज्योतिः । विविदुः । दीध्यानाः ।

गव्यम् । चित् । ऊर्वम् । उशिजः । वि । वव्रुः । तेषाम् । अनु । प्रऽदिवः । सस्रुः । आपः ॥४

येऽङ्गिरसो वायुमस्तोषत तेषाम् "अरिप्राः पापरहिताः "उषसः "सुदिनाः शोभनदिनस्य हेतुभूताः सत्यः "उच्छन् औच्छन् व्यवासयन् । ते च “दीध्यानाः दीप्यमानाः सन्तः "उरु विस्तीर्णं "ज्योतिः सूर्याख्यं “विविदुः वायोः प्रसादादलभन्त । अपि च "उशिजः कामयमानास्तेऽङ्गिरसः “गव्यं “चित् गोसंघरूपमपि “ऊर्वं धनं पणिभिरपहृतं "वि “वव्रुः व्यवृण्वन् अलभन्त । तथा “तेषाम् अङ्गिरसामर्थाय “प्रदिवः पुराण्यः “आपः "अनु सस्रुः अन्वसरन् अन्वगच्छन् । हिताचरणपरा आसन्नित्यर्थः । आवरकस्यासुरस्य वायुना हननादसुरेणाहृतानुषःप्रभृतीन् पुनर्लब्धवन्त इत्यर्थः ॥

तृतीये छन्दोमे प्रउगशस्त्रे ते सत्येन' इत्यैन्द्रवायवस्तृचः । सूत्रितं च -- ते सत्येन मनसा दीध्याना दिवि क्षयन्ता रजसः पृथिव्याम्' (आश्व. श्रौ. ८. ११) इति ॥

ते स॒त्येन॒ मन॑सा॒ दीध्या॑ना॒ः स्वेन॑ यु॒क्तास॒ः क्रतु॑ना वहन्ति ।

इन्द्र॑वायू वी॒रवा॒हं रथं॑ वामीशा॒नयो॑र॒भि पृक्ष॑ः सचन्ते ॥५

ते । स॒त्येन॑ । मन॑सा । दीध्या॑नाः । स्वेन॑ । यु॒क्तास॑ः । क्रतु॑ना । व॒ह॒न्ति॒ ।

इन्द्र॑वायू॒ इति॑ । वी॒र॒ऽवा॒ह॑म् । रथ॑म् । वा॒म् । ई॒शा॒नयो॑ः । अ॒भि । पृक्ष॑ः । स॒च॒न्ते॒ ॥५

ते । सत्येन । मनसा । दीध्यानाः । स्वेन । युक्तासः । क्रतुना । वहन्ति ।

इन्द्रवायू इति । वीरऽवाहम् । रथम् । वाम् । ईशानयोः । अभि । पृक्षः । सचन्ते ॥५

“ते प्रसिद्धाः "सत्येन यथार्थेन "मनसा मननीयेन स्तोत्रेण युक्ताः "दीध्यानाः दीप्यमानाः “स्वेन स्वकीयेन विहितेन "क्रतुना कर्मणा नित्यनैमित्तिकात्मना “युक्तासः युक्ता एवंभूता यजमाना हे "इन्द्रवायू "वीरवाहं वीरैर्विशेषेणेरयितृभिः स्तोतृभिर्वहनीयं प्रापणीयम् । यद्वा वीरैः अश्वैर्वहनीयम् । तम् ईशानयोः ईश्वरयोः "वां युवयोः स्वभूतं "रथं "वहन्ति स्वं स्वं यज्ञं प्रापयन्ति । तत्र च “पृक्षः अन्नानि हविर्लक्षणानि “अभि "सचन्ते युवामभिसेवन्ते ॥

ई॒शा॒नासो॒ ये दध॑ते॒ स्व॑र्णो॒ गोभि॒रश्वे॑भि॒र्वसु॑भि॒र्हिर॑ण्यैः ।

इन्द्र॑वायू सू॒रयो॒ विश्व॒मायु॒रर्व॑द्भिर्वी॒रैः पृत॑नासु सह्युः ॥६

ई॒शा॒नासः॑ । ये । दध॑ते । स्वः॑ । नः॒ । गोभिः॑ । अश्वे॑भिः । वसु॑ऽभिः । हिर॑ण्यैः ।

इन्द्र॑वायू॒ इति॑ । सू॒रयः॑ । विश्व॑म् । आयुः॑ । अर्व॑त्ऽभिः । वी॒रैः । पृत॑नासु । स॒ह्युः॒ ॥६

ईशानासः । ये । दधते । स्वः । नः । गोभिः । अश्वेभिः । वसुऽभिः । हिरण्यैः ।

इन्द्रवायू इति । सूरयः । विश्वम् । आयुः । अर्वत्ऽभिः । वीरैः । पृतनासु । सह्युः ॥६

हे “इन्द्रवायू “ईशानासः ईश्वराः प्रभवः “ये जनाः “नः अस्मभ्यं “गोभिः “अश्वेभिः अश्वैः “वसुभिः निवासकैः “हिरण्यैः च सहितं “स्वः सुष्ठ्वरणीयं सुखं “दधते ददति प्रयच्छन्ति । यद्वा । हिरण्यव्यतिरिक्तानि धनानि वसूनि । तैर्हिरण्यैश्च सहेत्यर्थः । ते “सूरयः दातारः “विश्वं व्याप्तम् “आयुः अन्नं जीवनं वा शत्रूणां स्वभूतं “पृतनासु संग्रामेषु अर्वद्भिः अश्वैः “वीरैः शूरभटैश्च साधनभूतैः “सह्युः अभिभवेयुः । यद्वा सहार्थे तृतीया । अर्वद्भिर्वीरैः पुत्रैश्च सहितं शत्रूणामायुरभिभवेयुरित्यर्थः ॥

अर्व॑न्तो॒ न श्रव॑सो॒ भिक्ष॑माणा इन्द्रवा॒यू सु॑ष्टु॒तिभि॒र्वसि॑ष्ठाः ।

वा॒ज॒यन्त॒ः स्वव॑से हुवेम यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभि॒ः सदा॑ नः ॥७

अर्व॑न्तः । न । श्रव॑सः । भिक्ष॑माणाः । इ॒न्द्र॒वा॒यू इति॑ । सु॒स्तु॒तिऽभिः॑ । वसि॑ष्ठाः ।

वा॒ज॒ऽयन्तः॑ । सु । अव॑से । हु॒वे॒म॒ । यू॒यम् । पा॒त॒ । स्व॒स्तिऽभिः॑ । सदा॑ । नः॒ ॥७

अर्वन्तः । न । श्रवसः । भिक्षमाणाः । इन्द्रवायू इति । सुस्तुतिऽभिः । वसिष्ठाः ।

वाजऽयन्तः । सु । अवसे । हुवेम । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥७

“अर्वन्तो “न अश्वा इव हविषां वोढारः “श्रवसः अन्नस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी । अन्नं “भिक्षमाणाः याचमानाः “वाजयन्तः वाजं बलमात्मन इच्छन्तः “वसिष्ठाः वयं “स्ववसे शोभनरक्षणाय सुष्ठु तर्पणाय वा "सुष्टुतिभिः शोभनाभिः स्तुतिभिः “इन्द्रवायू इन्द्रं वायुं च "हुवेम आह्वयेमहि । अन्यद्गतम् ॥ ॥ १२ ॥

मण्डल ७

ऋग्वेदः सूक्तं ७.९१

ऋग्वेदः - मण्डल ७

← सूक्तं ७.९० | सूक्तं ७.९१ | सूक्तं ७.९२ →

मैत्रावरुणिर्वसिष्ठः।

दे. १, ३ वायुः, २, ४-७ इन्द्रवायू। त्रिष्टुप्।

कुविदङ्ग नमसा ये वृधासः पुरा देवा अनवद्यास आसन् ।
ते वायवे मनवे बाधितायावासयन्नुषसं सूर्येण ॥१॥
उशन्ता दूता न दभाय गोपा मासश्च पाथः शरदश्च पूर्वीः ।
इन्द्रवायू सुष्टुतिर्वामियाना मार्डीकमीट्टे सुवितं च नव्यम् ॥२॥
पीवोअन्नाँ रयिवृधः सुमेधाः श्वेतः सिषक्ति नियुतामभिश्रीः ।
ते वायवे समनसो वि तस्थुर्विश्वेन्नरः स्वपत्यानि चक्रुः ॥३॥
यावत्तरस्तन्वो यावदोजो यावन्नरश्चक्षसा दीध्यानाः ।
शुचिं सोमं शुचिपा पातमस्मे इन्द्रवायू सदतं बर्हिरेदम् ॥४॥
नियुवाना नियुत स्पार्हवीरा इन्द्रवायू सरथं यातमर्वाक् ।
इदं हि वां प्रभृतं मध्वो अग्रमध प्रीणाना वि मुमुक्तमस्मे ॥५॥
या वां शतं नियुतो याः सहस्रमिन्द्रवायू विश्ववाराः सचन्ते ।
आभिर्यातं सुविदत्राभिरर्वाक्पातं नरा प्रतिभृतस्य मध्वः ॥६॥

अर्वन्तो न श्रवसो भिक्षमाणा इन्द्रवायू सुष्टुतिभिर्वसिष्ठाः ।

वाजयन्तः स्ववसे हुवेम यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥७॥

सायणभाष्यम्

‘कुविदङ्ग' इति सप्तर्चं द्वितीयं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं वायव्यम्। ‘कुविदङ्ग' इत्यनुक्रान्तम् । गतः सूक्तविनियोगः । वायव्ये पशौ ‘कुविदङ्ग' इति वपाया याज्या । सूत्रितं च -- ‘ कुविदङ्ग नमसा ये वृधास ईशानाय प्रहुतिं यस्त आनट्' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति

कुविदङ्ग नमसा ये वृधासः पुरा देवा अनवद्यास आसन् ।

ते वायवे मनवे बाधितायावासयन्नुषसं सूर्येण ॥१

कुवित् । अङ्ग । नमसा । ये । वृधासः । पुरा । देवाः । अनवद्यासः । आसन् ।

ते । वायवे । मनवे । बाधिताय । अवासयन् । उषसम् । सूर्येण ॥१

कुवित् । अङ्ग । नमसा । ये । वृधासः । पुरा । देवाः । अनवद्यासः । आसन् ।

ते । वायवे । मनवे । बाधिताय । अवासयन् । उषसम् । सूर्येण ॥१

दीव्यन्ति स्तुवन्तीति देवाः स्तोतारः। “पुरा पूर्वस्मिन् काले "ये "वृधासः वृद्धाः “देवाः स्तोतारः । कुविदिति बहुबाम । अङ्गेति क्षिप्रनाम। "कुवित् बहुशः “अङ्ग क्षिप्रं कृतेन "नमसा वायुविषयेण स्तोत्रेण नमस्कारेण वा “अनवद्यासः अवद्यरहिताः आसन् “ते अद्यापि “वायवे हवींषि दातुं "सूर्येण सह "उषसम् “अवासयन् । उषसो व्युष्टिं सूर्योदयं च वायुयागार्थं कुर्वन्तीत्यर्थः । किमर्थम्। “मनवे मनुष्याणां “बाधिताय बाधितानां पुत्रादीनां रक्षणार्थमित्यर्थः । यद्वा मनवे बाधितायेति षष्ठ्यर्थे चतुर्थ्यौ। बाधितस्य मनोः प्रजापतेर्यागे वायवे हवींषि दातुमित्यन्वयः ॥

द्वितीये छन्दोमे प्रउगशस्त्र ऐन्द्रवायवतृचस्य उशन्ता ' इत्येषा प्रथमा । सूत्रितं च -- ‘ उशन्ता दूता न दभाय गोपा यावत्तरस्तन्वो यावदोज इत्येका द्वे च ' (आश्व. श्रौ. ८. १०) इति ॥

उशन्ता दूता न दभाय गोपा मासश्च पाथः शरदश्च पूर्वीः ।

इन्द्रवायू सुष्टुतिर्वामियाना मार्डीकमीट्टे सुवितं च नव्यम् ॥२

उशन्ता । दूता । न । दभाय । गोपा । मासः । च । पाथः । शरदः । च । पूर्वीः ।

इन्द्र॑वायू॒ इति॑ । सु॒ऽस्तु॒तिः । वा॒म् । इ॒या॒ना । मा॒र्डी॒कम् । ई॒ट्टे॒ । सु॒वि॒तम् । च॒ । नव्य॑म् ॥२

उशन्ता । दूता । न । दभाय । गोपा । मासः । च । पाथः । शरदः । च । पूर्वीः ।

इन्द्रवायू इति । सुऽस्तुतिः । वाम् । इयाना । मार्डीकम् । ईट्टे । सुवितम् । च । नव्यम् ॥२

हे इन्द्रवायू "उशन्ता उशन्तौ कामयमानौ दूतौ । देवतेर्गतिकर्मणो दूतशब्दः । गन्तारौ “गोपा गोपयितारावीदृशौ युवां “दभाय हिंसायै “न भवतम् । अपि तु “मासः मासान् “च "पूर्वीः बह्वीः “शरदः संवत्सरान् “च चिरकालमस्मान् “पाथः रक्षतम् । अपि च हे “इन्द्रवायू “सुष्टुतिः अस्मदीया शोभना स्तुतिः “वां युवाम् “इयाना गच्छन्ती प्राप्नुवन्ती “मार्डीकं सुखम् “ईट्टे याचते । यद्वा । सुखं यथा भवति तथा युवामीट्टे स्तौति । तथा “नव्यं प्रशस्यं “सुवितं सुष्ठु प्राप्यं धनं “च ईट्टे ॥

नियुत्वद्वायुदेवताके पशौ ‘पीवोअन्नान्' इति वपाया याज्या। सूत्रितं च - पीवोअन्नाँ रयिवृधः सुमेधा राये नु यं जज्ञतू रोदसीमे' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति । तथा द्वितीये छन्दोमे प्रउगशस्त्रे वायव्यतृचस्यैषैव द्वितीया। सूत्रितं च --- पीवोअन्नाँ रथिवृधः सुमेधा उच्छन्नुषसः सुदिना अरिप्राः ' (आश्व. श्रौ. ८. १०) इति ॥

पीवो॑अन्नाँ रयि॒वृधः॑ सुमे॒धाः श्वे॒तः सिं॑षक्ति नि॒युता॑मभि॒श्रीः ।

ते वा॒यवे॒ सम॑नसो॒ वि त॑स्थु॒र्विश्वेन्नरः॑ स्वप॒त्यानि॑ चक्रुः ॥३

पीवः॑ऽअन्नान् । र॒यि॒ऽवृधः॑ । सु॒ऽमे॒धाः । श्वे॒तः । सि॒स॒क्ति॒ । नि॒ऽयुता॑म् । अ॒भि॒ऽश्रीः ।

ते । वा॒यवे॑ । सऽम॑नसः । वि । त॒स्थुः॒ । विश्वा॑ । इत् । नरः॑ । सु॒ऽअ॒प॒त्यानि॑ । च॒क्रुः॒ ॥३

पीवःऽअन्नान् । रयिऽवृधः । सुऽमेधाः । श्वेतः । सिसक्ति । निऽयुताम् । अभिऽश्रीः ।

ते । वायवे । सऽमनसः । वि । तस्थुः । विश्वा । इत् । नरः । सुऽअपत्यानि । चक्रुः ॥३

“पीवोअन्नान् पीवांसि स्थूलानि प्रभूतान्यन्नानि येषां तान् “रयिवृधः रय्या धनेन वृद्धानेवंभूतानाढ्यजनान् “सुमेधाः शोभनप्रज्ञः “नियुतां वडवानां स्ववाहानाम् “अभिश्रीः अभिश्रयणीयः “श्वेतः श्वेतवर्णो वायुः “सिषक्ति सेवते । “ते च जनाः “समनसः समानमनस्काः सन्तः "वायवे वायुमुद्दिश्य यष्टुं “वि “तस्थुः विविधमवतिष्ठन्ते । स्थित्वा च ते “नरः कर्मणां नेतारो जनाः “विश्वेत् विश्वानि सर्वाण्येव “स्वपत्यानि शोभनापत्यहेतूनि यद्वा सुष्ठ्वपतनकारणानि वायुदेवत्यानि कर्माणि “चक्रुः कुर्वन्ति ॥

द्वितीये छन्दोमे प्रउगशस्त्र ऐन्द्रवायवतृचस्य ‘यावत्तरः' इत्यादिके द्वे ऋचौ। सूत्रं तु पूर्वमेवोदाहृतम् ॥

याव॒त्तर॑स्त॒न्वो॒३॒ याव॒दोजो॒ याव॒न्नर॒श्चक्ष॑सा॒ दीध्या॑नाः ।

शुचिं॒ सोमं॑ शुचिपा पातम॒स्मे इन्द्र॑वायू॒ सद॑तं ब॒र्हिरे॒दम् ॥४

याव॑त् । तरः॑ । त॒न्वः॑ । याव॑त् । ओजः॑ । याव॑त् । नरः॑ । चक्ष॑सा । दीध्या॑नाः ।

शुचिं॑म् । सोमं॑म् । शु॒चि॒ऽपा॒ । पा॒त॒म् । अ॒स्मे इति॑ । इन्द्रं॑वायू॒ इति॑ । सदं॑तम् । ब॒र्हिः । आ । इ॒दम् ॥४

यावत् । तरः । तन्वः । यावत् । ओजः । यावत् । नरः । चक्षसा । दीध्यानाः ।

शुचिम् । सोमम् । शुचिऽपा । पातम् । अस्मे इति । इन्द्रवायू इति । सदतम् । बर्हिः । आ । इदम् ॥४

हे "इन्द्रवायू युवयोः "तन्वः शरीरस्य "तरः वेगः "यावत् अस्ति "यावत् च "ओजः बलं "यावत् च "नरः कर्मणां नेतार ऋत्विजः "चक्षसा ज्ञानेन "दीध्यानाः दीप्यमाना भवन्ति तस्य सर्वस्यानुरूपं "शुचिपा शुचेः सोमस्य पाताराविन्द्रवायू "शुचिं शुद्धं "सोमम् "अस्मे अस्मदीयं "पातं पिबतम् । "इदं वेद्यां स्तीर्ण "बर्हिः च "आ "सदतं पानार्थमासीदतम् । बर्हिष्युपविशतमित्यर्थः ॥

नि॒यु॒वा॒ना नि॒युतः॑ स्पा॒र्हवी॑रा॒ इन्द्रं॑वायू स॒रथं॑ यातम॒र्वाक् ।

इ॒दं हि वां॒ प्रभृं॑तं॒ मध्वो॒ अग्र॒मधं॑ प्रीणा॒ना वि मुं॑मुक्तम॒स्मे ॥५

नि॒ऽयु॒वा॒ना । नि॒ऽयुतः॑ । स्पा॒र्हऽवीं॑राः । इन्द्रं॑वायू॒ इति॑ । स॒ऽरथं॑म् । या॒त॒म् । अ॒र्वाक् ।

इ॒दम् । हि । वा॒म् । प्रऽभृं॑तम् । मध्वः॑ । अग्रं॑म् । अधं॑ । प्री॒णा॒ना । वि । मु॒मु॒क्त॒म् । अ॒स्मे इति॑ ॥५

निऽयुवाना । निऽयुतः । स्पार्हऽवीराः । इन्द्रवायू इति । सऽरथम् । यातम् । अर्वाक् ।

इदम् । हि । वाम् । प्रऽभृतम् । मध्वः । अग्रम् । अध । प्रीणाना । वि । मुमुक्तम् । अस्मे इति ॥५

हे "इन्द्रवायू "स्पार्हवीराः स्पृहणीयस्तोतृकान् "नियुतः आत्मीयानश्वान् "सरथम् उभयोः समानमेकं रथं "नियुवाना निमिश्रयन्तौ युवाम् "अर्वाक् अस्मदभिमुखं "यातं गच्छतम् । "इदं "हि इदं खलु "मध्वः मधुरस्य सोमस्य "अग्रं ग्रहेष्वाद्यमैन्द्रवायवाख्यं ग्रहं "वां युवयोरर्थं "प्रभृतं प्रकर्षेण हृतं होमार्थमुत्तरवेदिं प्रति नीतम् । "अध अथ तादृशस्य सोमस्य पानानन्तरं "प्रीणाना प्रीयमाणौ युवाम् "अस्मे अस्मान् "वि "मुमुक्तं पापाद्विमोचयतम् ॥

प्रथमे छन्दोमे प्रउगशस्त्र ऐन्द्रवायवतृचस्य ' या वां शतम्' इति तृतीया । सूत्रितं च -- ' या वां शतं नियुतो याः सहस्रमित्येकपातिन्यः' (आश्व. श्रौ. ८. ९) इति ॥

या वां॑ श॒तं नि॒युतो॒ याः स॒हस्र॒मिन्द्रं॑वायू वि॒श्ववा॑रा॒ः सचं॑न्ते ।

आभिं॑र्यातं सुवि॒दत्रा॑भिर॒र्वाक्पा॒तं नं॑रा॒ प्रतिं॑भृतस्य॒ मध्वं॑ः ॥६

याः । वा॒म् । श॒तम् । नि॒ऽयुतः॑ । याः । स॒हस्रं॑म् । इन्द्रं॑वायू॒ इति॑ । वि॒श्वऽवा॑राः । सचं॑न्ते ।

आ । आ॒भिः॒ । या॒त॒म् । सु॒ऽवि॒दत्रा॑भिः । अ॒र्वाक् । पा॒त॒म् । न॒रा॒ । प्रतिं॑ऽभृतस्य । मध्वः॑ ॥६

याः । वाम् । शतम् । निऽयुतः । याः । सहस्रम् । इन्द्रवायू इति । विश्वऽवाराः । सचन्ते ।

आ । आभिः । यातम् । सुऽविदत्राभिः । अर्वाक् । पातम् । नरा । प्रतिऽभृतस्य । मध्वः ॥६

हे 'इन्द्रवायू “याः “नियुतः “शतं शतसंख्याकाः सत्यः "वां युवां “सचन्ते सेवन्ते । “याः च "विश्ववाराः विश्वैर्वरणीया नियुतः “सहस्रं सहस्रसंख्याकाः सत्यो युवां सचन्ते । “सुविदत्राभिः शोभनधनप्रदाभिः “आभिः नियुद्भिः “अर्वाक् अस्मदभिमुखम् “आ “यातम् आगच्छतम् । हे “नरा नेतारौ “प्रतिभृतस्य उत्तरवेदिं प्रति नीतस्य “मध्वः मधुरस्य सोमस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी। ईदृशं सोमं “पातं पिबतम् ॥

अर्व॑न्तो॒ न श्रव॑सो॒ भिक्ष॑माणा इन्द्रवा॒यू सु॑ष्टु॒तिभि॒र्वसि॑ष्ठाः ।

वा॒ज॒यन्त॒ः स्वव॑से हुवेम यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभि॒ः सदा॑ नः ॥७

अर्व॑न्तः । न । श्रव॑सः । भिक्ष॑माणाः । इ॒न्द्र॒वा॒यू इति॑ । सु॒स्तु॒तिऽभिः॑ । वसि॑ष्ठाः ।

वा॒ज॒ऽयन्तः॑ । सु । अव॑से । हु॒वे॒म॒ । यू॒यम् । पा॒त॒ । स्व॒स्तिऽभिः॑ । सदा॑ । न॒ः ॥७

अर्वन्तः । न । श्रवसः । भिक्षमाणाः । इन्द्रवायू इति । सुस्तुतिऽभिः । वसिष्ठाः ।

वाजऽयन्तः । सु । अवसे । हुवेम । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥७

व्याख्यातेयम् । अक्षरार्थस्तु । अश्वा इव हविषां वोढारोऽन्नं याचमाना बलं कामयमाना वसिष्ठा वयं शोभनरक्षणाय शोभनैः स्तोत्रैरिन्द्रवायू आह्वयेमहीति ॥ ॥ १३ ॥

मण्डल ७

ऋग्वेदः सूक्तं ७.९२

दे. वायुः, २, ४ इन्द्रवायू। त्रिष्टुप्।

आ वायो भूष शुचिपा उप नः सहस्रं ते नियुतो विश्ववार ।

उपो ते अन्धो मद्यमयामि यस्य देव दधिषे पूर्वपेयम् ॥१॥

प्र सोता जीरो अध्वरेष्वस्थात्सोममिन्द्राय वायवे पिबध्यै ।

प्र यद्वां मध्वो अग्रियं भरन्त्यध्वर्यवो देवयन्तः शचीभिः ॥२॥

प्र याभिर्यासि दाश्वांसमच्छा नियुद्भिर्वायविष्टये दुरोणे ।

नि नो रयिं सुभोजसं युवस्व नि वीरं गव्यमश्व्यं च राधः ॥३॥

ये वायव इन्द्रमादनास आदेवासो नितोशनासो अर्यः ।

घ्नन्तो वृत्राणि सूरिभिः ष्याम सासह्वांसो युधा नृभिरमित्रान् ॥४॥

आ नो नियुद्भिः शतिनीभिरध्वरं सहस्रिणीभिरुप याहि यज्ञम् ।

वायो अस्मिन्सवने मादयस्व यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥५॥

सायणभाष्यम्

‘आ वायो' इति पञ्चर्चं तृतीयं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं वायव्यम् । अनुक्रान्तं च --- ‘ आ वायो पञ्च ' इति । शुनासीरीये पर्वणि वायोर्नियुत्वतो यागस्य ‘आ वायो ' इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च --- आ वायो भूष शुचिपा उप नः प्र याभिर्यासि दाश्वांसमच्छ ' (आश्व. श्रौ. २.२०) इति । नियुत्वद्वायुदेवताके पशावेषैव वपाया अनुवाक्या (आश्व. श्रौ. ३. ८)। प्रथमे छन्दोमे प्रउगशस्त्रे वायव्यतृचस्यैषैवाद्या । सूत्रितं च -- समुद्रादूर्मिरित्याज्यमा वायो भूष शुचिपाः' (आश्व. श्रौ. ८.९) इति ॥

आ वा॑यो भूष शुचिपा॒ उप॑ नः स॒हस्रं॑ ते नि॒युतो॑ विश्ववार ।

उपो॑ ते॒ अन्धो॒ मद्य॑मयामि॒ यस्य॑ देव दधि॒षे पू॑र्व॒पेय॑म् ॥१

आ । वा॒यो॒ इति॑ । भू॒ष॒ । शु॒चि॒ऽपाः॒ । उप॑ । नः॒ । स॒हस्र॑म् । ते॒ । नि॒ऽयुतः॑ । वि॒श्व॒ऽवा॒र॒ ।

उपो॒ इति॑ । ते॒ । अन्धः॑ । मद्य॑म् । अ॒या॒मि॒ । यस्य॑ । दे॒व॒ । द॒धि॒षे । पू॒र्व॒ऽपेय॑म् ॥१

आ । वायो इति । भूष । शुचिऽपाः । उप । नः । सहस्रम् । ते । निऽयुतः । विश्वऽवार ।

उपो इति । ते । अन्धः । मद्यम् । अयामि । यस्य । देव । दधिषे । पूर्वऽपेयम् ॥१

हे “शुचिपाः शुचेः शुद्धस्य सोमस्य पातः “वायो “नः अस्माकम् “उप समीपे “आ “भूष आगच्छ । ‘ भू प्राप्तौ ' इत्यस्यैतद्रूपम् । हे “विश्ववार विश्वैर्वरणीय “ते तव वाहनभूताः “नियुतः वडवाः “सहस्रं सहस्रसंख्याका विद्यन्ते । यत एवमतः शीघ्रमागच्छ । “ते तव “मद्यं मदकरं सोमलक्षणम् “अन्धः अन्नम् “उपो उप उ उप “अयामि । उपयतं पात्रे गृहीतमासीत् । हे “देव वायो “यस्य सोमस्य “पूर्वपेयं प्रथमपानं “दधिषे दधासि धारयसि । ऐन्द्रवायवग्रहे प्रथमे वषट्कारे केवलाय वायवे हूयते द्वितीये त्विन्द्रवायुभ्यामिति वायोः प्रथमपानम् । तादृशमन्धं उपायामीत्यन्वयः ॥

प्रथमे छन्दोमे प्रउगशस्त्र ऐन्द्रवायवतृचस्य ‘प्र सोता' इत्याद्या । सूत्रितं च - ‘ प्र सोता जीरो अध्वरेष्वस्थाद्वे वायव इन्द्रमादनासः ' (आश्व. श्रौ. ८. ९) इति ॥

प्र सोता जीरो अध्वरेष्वंस्थात्सोममिन्द्रय वायवे पिबध्यै ।

प्र सोता॑ जी॒रो अ॑ध्व॒रेष्व॑स्था॒त्सोम॒मिन्द्रा॑य वा॒यवे॒ पिब॑ध्यै ।

प्र यद्वां॒ मध्वो॑ अग्रि॒यं भर॑न्त्यध्व॒र्यवो॑ देव॒यन्त॒ः शची॑भिः ॥२

प्र । सोता॑ । जी॒रः । अ॒ध्व॒रेषु॑ । अ॒स्था॒त् । सोम॑म् । इन्द्रा॑य । वा॒यवे॑ । पिब॑ध्यै ।

प्र । यत् । वा॒म् । मध्वः॑ । अ॒ग्रि॒यम् । भर॑न्ति । अ॒ध्व॒र्यवः॑ । दे॒व॒ऽयन्तः॑ । शची॑भिः ॥२

प्र । सोता । जीरः । अध्वरेषु । अस्थात् । सोमम् । इन्द्राय । वायवे । पिबध्यै ।

प्र । यत् । वाम् । मध्वः । अग्रियम् । भरन्ति । अध्वर्यवः । देवऽयन्तः । शचीभिः ॥२

"जीरः क्षिप्रकारी “सोता अभिषोताध्वर्युः “इन्द्राय “वायवे च “पिबध्यै पानार्थम् “अध्वरेषु यागेषु “सोमं “प्र “अस्थात् प्रातिष्ठिपत् । पुरस्तादुत्तरवेदिं प्रापितवान् । हे इन्द्रवायू “यत् येषु यज्ञेषु “मध्वः सोमस्य “अग्रियम् अग्रभवं प्रथमभागं “देवयन्तः देवकामाः “अध्वर्यवः “शचीभिः कर्मभिरभिषवादिलक्षणैः “वां युवयोरर्थं “प्र “भरन्ति प्रकर्षेण भरन्ति संपादयन्ति । तेष्वध्वरेष्वित्यन्वयः॥

शुनासीरीये पर्वणि नियुत्वद्वायोर्यागस्य ‘प्र याभिः' इति याज्या । सूत्रितं च- ‘ प्र याभिर्यासि दाश्वांसमच्छ स त्वं नो देव मनसा ' (आश्व. श्रौ. २. २०) इति । तद्देवत्ये पशावेषैव पुरोडाशस्यानुवाक्या । सूत्रितं च - ‘ प्र याभिर्यासि दाश्वांसमच्छा नो नियुद्भिः शतिनीभिः' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति । प्रथमे छन्दोमे प्रउगशस्त्र एषैव वायव्यतृचस्य द्वितीया । सूत्रितं च - ‘ आ वायो भूष शुचिपा उप नः प्र याभिर्यासि दाश्वांसमच्छ ' (आश्व. श्रौ. ८. ९) इति ।।

प्र याभि॒र्यासि॑ दा॒श्वांस॒मच्छा॑ नि॒युद्भि॑र्वायवि॒ष्टये॑ दुरो॒णे ।

नि नो॑ र॒यिं सु॒भोज॑सं युवस्व॒ नि वी॒रं गव्य॒मश्व्यं॑ च॒ राध॑ः ॥३

प्र । याभिः॑ । यासि॑ । दा॒श्वांस॑म् । अच्छ॑ । नि॒युत्ऽभिः॑ । वा॒यो॒ इति॑ । इ॒ष्टये॑ । दु॒रो॒णे ।

नि । नः॒ । र॒यिम् । सु॒ऽभोज॑सम् । यु॒व॒स्व॒ । नि । वी॒रम् । गव्य॑म् । अश्व्य॑म् । च॒ । राधः॑ ॥३

प्र । याभिः । यासि । दाश्वांसम् । अच्छ । नियुत्ऽभिः । वायो इति । इष्टये । दुरोणे ।

नि । नः । रयिम् । सुऽभोजसम् । युवस्व । नि । वीरम् । गव्यम् । अश्व्यम् । च । राधः ॥३

हे "वायो “दुरोणे यज्ञगृहे स्थितं “दाश्वांसं हविषां दातारं यजमानम् “इष्टये यागाय “याभिः “नियुद्भिः वडवाभिः "अच्छ “यासि अभिगच्छसि ताभिरस्मान् प्रत्यागच्छेति शेषः । आगत्य च “नः अस्मभ्यं “सुभोजसं शोभनान्नयुक्तं “रयिं धनं “नि “युवस्व नितरां मिश्रय प्रयच्छ । तथा “वीरं पुत्रं “गव्यं गोसंघम् “अश्व्यम् अश्वसंघमेतदुभयात्मकं “राधः धनं “च “नि युवस्व प्रयच्छ ॥ ।

प्रथमे छन्दोमे प्रउगशस्त्र ऐन्द्रवायवतृचस्य • ये वायव इन्द्र ' इति द्वितीया । सूत्रितं च -- ‘ ये वायव इन्द्रमादनासो या वां शतं नियुतो याः सहस्रम् ' (आश्व. श्रौ. ८. ९) इति ॥

ये वा॒यव॑ इन्द्र॒माद॑नास॒ आदे॑वासो नि॒तोश॑नासो अ॒र्यः ।

घ्नन्तो॑ वृ॒त्राणि॑ सू॒रिभि॑ः ष्याम सास॒ह्वांसो॑ यु॒धा नृभि॑र॒मित्रा॑न् ॥४

ये । वा॒यवे॑ । इ॒न्द्र॒ऽमाद॑नासः । आऽदे॑वासः । नि॒ऽतोश॑नासः । अ॒र्यः ।

घ्नन्तः॑ । वृ॒त्राणि॑ । सू॒रिऽभिः॑ । स्या॒म॒ । स॒स॒ह्वांसः॑ । यु॒धा । नृऽभिः॑ । अ॒मित्रा॑न् ॥४

ये । वायवे । इन्द्रऽमादनासः । आऽदेवासः । निऽतोशनासः । अर्यः ।

घ्नन्तः । वृत्राणि । सूरिऽभिः । स्याम । ससह्वांसः । युधा । नृऽभिः । अमित्रान् ॥४

“ये सूरयः स्तोतारः “इन्द्रमादनासः स्तोत्रैरिन्द्रस्य तर्पयितारस्तथा “वायवे वायोश्च मादनाः तर्पका भवन्ति । ये च “आदेवासः जागतैरुपेता अत एव “अर्यः अरेः शत्रोः “नितोशनासः निहन्तारः । तैरस्मदीयैः “सूरिभिः स्तोतृभिः “वृत्राणि शत्रून् “घ्नन्तः हिंसन्तः “स्याम भवेम । किं कुर्वन्तः। “अमित्रान् शत्रुभटान् “नृभिः अस्मदीयैः पुरुषैः "युधा युद्धेभिः “ससह्वांसः अभिभवन्तः ॥

नियुत्वद्वायुदेवताके पशौ ‘आ नो नियुद्भिः ' इति हविषोऽनुवाक्या । सूत्रितं च - ‘ आ नो नियुद्भिः शतिनीभिरध्वरं पीवोअन्नां रयिवृधः सुमेधाः ' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति । प्रथमे छन्दोमे प्रउगशस्त्रे वायव्यतृचस्यैषैव तृतीया । सूत्रितं च --- आ नो नियुद्भिः शतिनीभिरध्वरं प्र सोता जीरो अध्वरेष्वस्थात् ' (आश्व. श्रौ. ८. ९) इति ।।

आ नों नि॒युद्भिः॑ श॒तिनी॑भिरध्व॒रं स॑ह॒स्रिणी॑भि॒रुप॑ याहि य॒ज्ञम् ।

वायों अ॒स्मिन्सव॑ने मादयस्व यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभिः॑ सदा॑ नः ॥५

आ । न॒ः । नि॒युत्ऽभिः॑ । श॒तिनी॑भिः । अ॒ध्व॒रम् । स॒ह॒स्रिणी॑भिः । उप॑ । या॒हि॒ । य॒ज्ञम् ।

वायो॒ इति॑ । अ॒स्मिन् । सव॑ने । मा॒द॒य॒स्व॒ । यू॒यम् । पा॒त॒ । स्व॒स्तिऽभिः॑ । सदा॑ । न॒ः ॥५

आ । नः । नियुत्ऽभिः । शतिनीभिः । अध्वरम् । सहस्रिणीभिः । उप । याहि । यज्ञम् ।

वायो इति । अस्मिन् । सवने । मादयस्व । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥५

हे “वायो “नः अस्माकम् “अध्वरं हिंसारहितं “यज्ञं “शतिनीभिः शतसंख्यावतीभिः “सहस्रिणीभिः सहस्रसंख्यावतीभिश्च “नियुद्भिः वडवाभिः “उप “आ “याहि उपागच्छ। तदनन्तरम् “अस्मिन् “सवने प्रातःसवने “मादयस्व सोमेन तृप्यस्व । अन्यद्गतम् ॥ ॥ १४ ॥

मण्डल ७

ऋग्वेदः सूक्तं ७.९३

ऋग्वेदः - मण्डल ७

← सूक्तं ७.९२ | सूक्तं ७.९३ | सूक्तं ७.९४ →

मैत्रावरुणिर्वसिष्ठः।

दे. इन्द्राग्नी। त्रिष्टुप्।

शुचिं नु स्तोमं नवजातमद्येन्द्राग्नी वृत्रहणा जुषेथाम् ।

उभा हि वां सुहवा जोहवीमि ता वाजं सद्य उशते धेष्ठा ॥१॥

ता सानसी शवसाना हि भूतं साकंवृधा शवसा शूशुवांसा ।

क्षयन्तौ रायो यवसस्य भूरेः पृङ्क्तं वाजस्य स्थविरस्य घृष्वेः ॥२॥

उपो ह यद्विदथं वाजिनो गुर्धीभिर्विप्राः प्रमतिमिच्छमानाः ।

अर्वन्तो न काष्ठां नक्षमाणा इन्द्राग्नी जोहुवतो नरस्ते ॥३॥

गीर्भिर्विप्रः प्रमतिमिच्छमान ईट्टे रयिं यशसं पूर्वभाजम् ।

इन्द्राग्नी वृत्रहणा सुवज्रा प्र नो नव्येभिस्तिरतं देष्णैः ॥४॥

सं यन्मही मिथती स्पर्धमाने तनूरुचा शूरसाता यतैते ।

अदेवयुं विदथे देवयुभिः सत्रा हतं सोमसुता जनेन ॥५॥

इमामु षु सोमसुतिमुप न एन्द्राग्नी सौमनसाय यातम् ।

नू चिद्धि परिमम्नाथे अस्माना वां शश्वद्भिर्ववृतीय वाजैः ॥६॥

सो अग्न एना नमसा समिद्धोऽच्छा मित्रं वरुणमिन्द्रं वोचेः ।

यत्सीमागश्चकृमा तत्सु मृळ तदर्यमादितिः शिश्रथन्तु ॥७॥

एता अग्न आशुषाणास इष्टीर्युवोः सचाभ्यश्याम वाजान् ।

मेन्द्रो नो विष्णुर्मरुतः परि ख्यन्यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥८॥

सायणभाष्यम्

शुचिं नु ' इत्यष्टर्चं चतुर्थं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्राग्नम् । अनुक्रम्यते हि - शुचिं न्वष्टावैन्द्राग्नं तु ' इति । गतः सूक्तविनियोगः । ऐन्द्राग्नस्य पशोर्वपायाः ‘ शुचिम् ' इत्येषा याज्या। सूत्रितं च - शुचिं नु स्तोमं नवजातमद्य गीभिर्विप्रः प्रमतिमिच्छमानः ' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

शुचिं॒ नु स्तोमं॒ नव॑जातम॒द्येन्द्रा॑ग्नी वृत्रहणा जु॒षेथा॑म् ।

उ॒भा हि वां॑ सु॒हवा॒ जोह॑वीमि॒ ता वाजं॑ स॒द्य उ॑श॒ते धेष्ठा॑ ॥१

शुचि॑म् । नु । स्तोम॑म् । नव॑ऽजातम् । अ॒द्य । इन्द्रा॑ग्नी॒ इति॑ । वृ॒त्र॒ऽह॒ना॒ । जु॒षेथा॑म् ।

उ॒भा । हि । वा॒म् । सु॒ऽहवा॑ । जोह॑वीमि । ता । वाज॑म् । स॒द्यः । उ॒श॒ते । धेष्ठा॑ ॥१

शुचिम् । नु । स्तोमम् । नवऽजातम् । अद्य । इन्द्राग्नी इति । वृत्रऽहना । जुषेथाम् ।

उभा । हि । वाम् । सुऽहवा । जोहवीमि । ता । वाजम् । सद्यः । उशते । धेष्ठा ॥१

हे “वृत्रहणा वृत्राणां शत्रूणां हन्तारौ "इन्द्राग्नी “शुचिं शुद्धं निरवद्यं “नवजातम् इदानीमुत्पन्नं “स्तोमम् अस्मदीयं स्तोत्रम् "अद्य अस्मिन् काले “नु क्षिप्रं “जुषेथां सेवेथाम् । “हि यस्मात् "सुहवा सुखमाह्वातुं शक्यौ “उभा उभौ “वां युवां “जोहवीमि पुनःपुनराह्वयामि । अत आगत्य सेवेथामित्यर्थः । किंच “ता तौ तथाविधौ युवाम् "उशते कामयमानाय यजमानाय “वाजम् अन्नं बलं वा “सद्यः तदानीमेव शीघ्रं “धेष्ठा धातृतमौ भवतम् ॥

ता सा॑न॒सी श॑वसाना॒ हि भू॒तं सा॑क॒वृधा॒ शव॑सा शूशु॒वांसा॑ ।

क्षय॑न्तौ रा॒यो यव॑सस्य॒ भूरेः॑ पृ॒ङ्क्तं वाज॑स्य॒ स्थवि॑रस्य॒ घृष्वेः॑ ॥२

ता । सा॒न॒सी इति॑ । श॒व॒सा॒ना॒ । हि । भू॒तम् । सा॒क॒म्ऽवृधा॑ । शव॑सा । शू॒शु॒ऽवांसा॑ ।

क्षय॑न्तौ । रा॒यः । यव॑सस्य । भूरेः॑ । पृ॒ङ्क्तम् । वाज॑स्य । स्थवि॑रस्य । घृष्वेः॑ ॥२

ता । सानसी इति । शवसाना । हि । भूतम् । साकम्ऽवृधा । शवसा । शूशुऽवांसा ।

क्षयन्तौ । रायः । यवसस्य । भूरेः । पृङ्क्तम् । वाजस्य । स्थविरस्य । घृष्वेः ॥२

हे इन्द्राग्नी “ता तौ तादृशौ “सानसी सर्वैः संभजनीयौ युवां “शवसाना। शवो बलम् । तद्वदाचरन्तौ “हि खलु “भूतम् । बलमिव शत्रूणां भञ्जकावास्तमित्यर्थः। कीदृशौ सन्तौ । “साकंवृधा सह प्रवृद्धौ “शवसा बलेन “शूशुवांसा वर्धमानौ तथा “रायः धनस्य “भूरेः बहुलस्य "यवसस्य अन्नस्य “क्षयन्तौ ईश्वरौ । एवंविधौ युवं युवां “स्थविरस्य स्थूलस्य “घृष्वेः शत्रूणां घर्षकस्य “वाजस्य अन्नस्य । ‘ क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम् ' इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । ईदृशमन्नं "पृङ्क्तं संयोजयतम् । अस्मभ्यं प्रयच्छतमित्यर्थः ॥

उपो॑ ह॒ यद्वि॒दथं॑ वा॒जिनो॒ गुर्धी॒भिर्विप्रा॒ः प्रम॑तिमि॒च्छमा॑नाः ।

अर्व॑न्तो॒ न काष्ठां॒ नक्ष॑माणा इन्द्रा॒ग्नी जोहु॑वतो॒ नर॒स्ते ॥३

उपो॒ इति॑ । ह॒ । यत् । वि॒दथ॑म् । वा॒जिनः॑ । गुः । धी॒भिः । विप्राः॑ । प्रऽम॑तिम् । इ॒च्छमा॑नाः ।

अर्व॑न्तः । न । काष्ठा॑म् । नक्ष॑माणाः । इ॒न्द्रा॒ग्नी इति॑ । जोहु॑वतः । नरः॑ । ते ॥३

उपो इति । ह । यत् । विदथम् । वाजिनः । गुः । धीभिः । विप्राः । प्रऽमतिम् । इच्छमानाः ।

अर्वन्तः । न । काष्ठाम् । नक्षमाणाः । इन्द्राग्नी इति । जोहुवतः । नरः । ते ॥३

“वाजिनः हविष्मन्तः “विप्राः मेधाविनः “प्रमतिं प्रकृष्टां मतिमिन्द्राग्न्योरनुग्रहबुद्धिम् “इच्छमानाः आत्मन इच्छन्तः “यत् ये यजमानाः “विदथम् । विदन्ति जानन्ति देवानत्र यष्टव्यत्वेनेति विदथो यज्ञः । तं “धीभिः कर्मभिर्बुद्धिभिर्वा “उपो “गुः उपगच्छन्ति । उ इति पूरकः । “ते “नरः कर्मणां नेतारो जनाः “अर्वन्तो “न “काष्ठां यथाश्वाः शीघ्रं युद्धभूमिं व्याप्नुवन्ति तथा “नक्षमाणाः ऐन्द्राग्नानि कर्माणि व्याप्नुवन्तः “इन्द्राग्नी इन्द्रमग्निं च "जोहुवतः पुनःपुनराह्वयन्तो भवन्ति ॥

अमावास्यायामैन्द्राग्नस्य हविषः ‘ गीर्भिः' इत्येषा याज्या । सूत्रितं च --- इन्द्राग्नी अवसा गतं गीभिर्विप्रः प्रमतिमिच्छमानः ' (आश्व. श्रौ. १. ६) इति । ऐन्द्राग्ने पशौ पुरोडाशस्यैषैव याज्या । सूत्रं तूदाहृतम् ॥ ।

गी॒र्भिर्विप्र॒ः प्रम॑तिमि॒च्छमा॑न॒ ईट्टे॑ र॒यिं य॒शसं॑ पूर्व॒भाज॑म् ।

इन्द्रा॑ग्नी वृत्रहणा सुवज्रा॒ प्र नो॒ नव्ये॑भिस्तिरतं दे॒ष्णैः ॥४

गी॒ःऽभिः । विप्रः॑ । प्रऽम॑तिम् । इ॒च्छमा॑नः । ईट्टे॑ । र॒यिम् । य॒शस॑म् । पू॒र्व॒ऽभाज॑म् ।

इन्द्रा॑ग्नी॒ इति॑ । वृ॒त्र॒ऽह॒ना॒ । सु॒ऽव॒ज्रा॒ । प्र । न॒ः । नव्ये॑भिः । ति॒र॒त॒म् । दे॒ष्णैः ॥४

गीःऽभिः । विप्रः । प्रऽमतिम् । इच्छमानः । ईट्टे । रयिम् । यशसम् । पूर्वऽभाजम् ।

इन्द्राग्नी इति । वृत्रऽहना । सुऽवज्रा । प्र । नः । नव्येभिः । तिरतम् । देष्णैः ॥४

हे इन्द्राग्नी “प्रमतिं युवयोरनुग्रहबुद्धिम् “इच्छमानः इच्छन् “विप्रः मेधावी वसिष्ठः "यशसं यशसा युक्तं “पूर्वभाजं पूर्वमेव संभजनीयं “रयिं धनमुद्दिश्य “गीर्भिः स्तुतिभिः “ईट्टे युवां स्तौति । हे “वृत्रहणा वृत्रस्य हन्तारौ “सुवज्रा शोभनायुधौ “इन्द्राग्नी “नव्येभिः नवतरैः प्रशस्तैः “देष्णैः दातव्यैर्धनैः “नः अस्मान् “प्र “तिरतं प्रवर्धयतम् ॥

सं यन्म॒ही मिथ॒ती स्पर्ध॑माने तनू॒रुचा॒ शूर॑साता॒ यतै॑ते ।

अदे॑वयुं वि॒दथे॑ देव॒युभि॑ः स॒त्रा ह॑तं सोम॒सुता॒ जने॑न ॥५

सम् । यत् । म॒ही इति॑ । मि॒थ॒ती इति॑ । स्पर्ध॑माने॒ इति॑ । त॒नू॒ऽरुचा॑ । शूर॑ऽसाता । यतै॑ते॒ इति॑ ।

अदे॑वऽयुम् । वि॒दथे॑ । दे॒व॒यु॒ऽभिः॑ । स॒त्रा । ह॒त॒म् । सो॒म॒ऽसुता॑ । जने॑न ॥५

सम् । यत् । मही इति । मिथती इति । स्पर्धमाने इति । तनूऽरुचा । शूरऽसाता । यतैते इति ।

अदेवऽयुम् । विदथे । देवयुऽभिः । सत्रा । हतम् । सोमऽसुता । जनेन ॥५

“मही महत्यौ “मिथती परस्परं हिंसन्त्यौ। यद्वा । मेथतिराक्रोशकर्मा । परस्परमाक्रोशन्त्यौ । “स्पर्धमाने स्पर्धां कुर्वन्त्यौ “तनूरुचा--- "हतं हिंस्तम् । तथा “सोमसुता सोममभिषुण्वता "जनेन यजमानसंघेनासोमसुतं जनं हिंस्तम् ॥ ॥ १५ ॥

इ॒मामु॒ षु सोम॑सुति॒मुप॑ न॒ एन्द्रा॑ग्नी सौमन॒साय॑ यातम् ।

नू चि॒द्धि प॑रिम॒म्नाथे॑ अ॒स्माना वा॒ं शश्व॑द्भिर्ववृतीय॒ वाजै॑ः ॥६

इ॒माम् । ऊं॒ इति॑ । सु । सोम॑ऽसुति॑म् । उप॑ । न॒ः । आ । इ॒न्द्रा॒ग्नी॒ इति॑ । सौ॒म॒न॒साय॑ । या॒त॒म् ।

नु । चि॒त् । हि । प॒रि॒म॒म्नाथे॒ इति॑ प॒रि॒ऽम॒म्नाथे॑ । अ॒स्मान् । आ । वा॒म् । शश्व॑त्ऽभिः । व॒वृ॒ती॒य॒ । वाजैः॑ ॥६

इमाम् । ऊं इति । सु । सोमऽसुतिम् । उप । नः । आ । इन्द्राग्नी इति । सौमनसाय । यातम् ।

नु । चित् । हि । परिमम्नाथे इति परिऽमम्नाथे । अस्मान् । आ । वाम् । शश्वत्ऽभिः । ववृतीय । वाजैः ॥६

हे "इन्द्राग्नी “इमामु इमामेव “नः अस्मदीया “सोमसुतिं सोमाभिषवक्रियां “सौमनसाय सुमनसो भावाय “सु सुष्ठु “उप “आ “यातम् उपागच्छतम् । अपि च युवाम् “अस्मान् परित्यज्य “नू “चित् नैव “मम्नाथे अन्यान्न मन्येथे । अस्मानेव सर्वदा बुध्येथे। “हि यस्मादेवं तस्मात् “वां युवां “शश्वद्भिः बहुभिः “वाजैः अन्नैर्हविर्लक्षणैः “आ “ववृतीय आवर्तयामि ॥

सो अ॑ग्न ए॒ना नम॑सा॒ समि॒द्धोऽच्छा॑ मि॒त्रं वरु॑ण॒मिन्द्रं॑ वोचेः ।

यत्सी॒माग॑श्चकृ॒मा तत्सु मृ॑ळ॒ तद॑र्य॒मादि॑तिः शिश्रथन्तु ॥७

सः । अ॒ग्ने॒ । ए॒ना । नम॑सा । सम्ऽइ॑द्धः । अच्छ॑ । मि॒त्रम् । वरु॑णम् । इन्द्र॑म् । वो॒चे॒ः ।

यत् । सी॒म् । आगः॑ । च॒कृ॒म । तत् । सु । मृ॒ळ॒ । तत् । अ॒र्य॒मा । अदि॑तिः । शि॒श्र॒थ॒न्तु॒ ॥७

सः । अग्ने । एना । नमसा । सम्ऽइद्धः । अच्छ । मित्रम् । वरुणम् । इन्द्रम् । वोचेः ।

यत् । सीम् । आगः । चकृम । तत् । सु । मृळ । तत् । अर्यमा । अदितिः । शिश्रथन्तु ॥७

हे “अग्ने “सः त्वम् “एना एनेन “नमसा अन्नेनास्मदीयेन हविषा “समिद्धः संदीप्तः सन् “मित्रं “वरुणमिन्द्रं च “अच्छ “वोचेः अभिब्रूयाः । अयमस्मदीयो रक्षणीय इति कथय । वयं “यत् “आगः अपराधम् । सीमिति परिग्रहार्थीयः । “सीं सर्वतो वाङ्मनःकायैः “चकृम कृतवन्तो वयं “तत् तस्मादागसः “सु “मृळ अस्मान् सुष्ठु रक्ष । “तत् चागः “अर्यमा “अदितिः मिश्रादयश्च “शिश्रथन्तु अस्मत्तो वियोजयन्तु ॥

ए॒ता अ॑ग्न आशु॒षा॒णास॑ इ॒ष्टीर्यु॒वोः सचा॒भ्य॑श्याम॒ वाजा॑न् ।

मेन्द्रो॑ नो॒ विष्णु॑र्म॒रुत॒ः परि॑ ख्यन्यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभि॒ः सदा॑ नः ॥८

ए॒ताः । अ॒ग्ने॒ । आ॒शु॒षा॒णासः॑ । इ॒ष्टीः । यु॒वोः । सचा॑ । अ॒भि । अ॒श्या॒म॒ । वाजा॑न् ।

मा । इन्द्रः॑ । न॒ः । विष्णुः॑ । म॒रुतः॑ । परि॑ । ख्य॒न् । यू॒यम् । पा॒त॒ । स्व॒स्तिऽभिः॑ । सदा॑ । न॒ः ॥८

एताः । अग्ने । आशुषाणासः । इष्टीः । युवोः । सचा । अभि । अश्याम । वाजान् ।

मा । इन्द्रः । नः । विष्णुः । मरुतः । परि । ख्यन् । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥८

हे “अग्ने । उपलक्षणमेतत् । हे इन्द्राग्नी “एताः “इष्टीः इमान् यज्ञान् “आशुषाणासः आशु शीघ्रं संभजमाना वयं “युवोः युवयोः स्वभूतान् “वाजानं अन्नानि "सचा सह युगपदेव “अभ्यश्याम अभिप्राप्नुयाम । अपि च “इन्द्रः “विष्णुः “मरुतः च “नः अस्मान् “मा “परि “ख्यन् अस्मान् परित्यज्यान्यान् मा द्राक्षुः । सर्वदास्मानेव पश्यन्तु । अन्यद्गतम् ॥ ॥ १६ ॥

मण्डल ७

ऋग्वेदः सूक्तं ७.९४

ऋग्वेदः - मण्डल ७
← सूक्तं ७.९३ सूक्तं ७.९४ सूक्तं ७.९५ →
मैत्रावरुणिर्वसिष्ठः।

दे. इन्द्राग्नी। गायत्री, १२ अनुष्टुप्

इयं वामस्य मन्मन इन्द्राग्नी पूर्व्यस्तुतिः ।

अभ्राद्वृष्टिरिवाजनि ॥१॥

शृणुतं जरितुर्हवमिन्द्राग्नी वनतं गिरः ।

ईशाना पिप्यतं धियः ॥२॥

मा पापत्वाय नो नरेन्द्राग्नी माभिशस्तये ।

मा नो रीरधतं निदे ॥३॥

इन्द्रे अग्ना नमो बृहत्सुवृक्तिमेरयामहे ।

धिया धेना अवस्यवः ॥४॥

ता हि शश्वन्त ईळत इत्था विप्रास ऊतये ।

सबाधो वाजसातये ॥५॥

ता वां गीर्भिर्विपन्यवः प्रयस्वन्तो हवामहे ।

मेधसाता सनिष्यवः ॥६॥

इन्द्राग्नी अवसा गतमस्मभ्यं चर्षणीसहा ।

मा नो दुःशंस ईशत ॥७॥

मा कस्य नो अररुषो धूर्तिः प्रणङ्मर्त्यस्य ।

इन्द्राग्नी शर्म यच्छतम् ॥८॥

गोमद्धिरण्यवद्वसु यद्वामश्वावदीमहे ।

इन्द्राग्नी तद्वनेमहि ॥९॥

यत्सोम आ सुते नर इन्द्राग्नी अजोहवुः ।

सप्तीवन्ता सपर्यवः ॥१०॥

उक्थेभिर्वृत्रहन्तमा या मन्दाना चिदा गिरा ।

आङ्गूषैराविवासतः ॥११॥

ताविद्दुःशंसं मर्त्यं दुर्विद्वांसं रक्षस्विनम् ।

आभोगं हन्मना हतमुदधिं हन्मना हतम् ॥१२॥

सायणभाष्यम्

'इयं वाम्' इति द्वादशर्चं पञ्चमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षमैन्द्राग्नम् । द्वादश्यनुष्टुप् शिष्टा गायत्र्यः । तथा चानुकान्तम् - इयं वां द्वादश गायत्रमन्त्यानुष्टुप्' इति । ज्योतिष्टोमे प्रातःसवनेऽच्छावाकशस्त्र आदितो नवर्चः शस्यन्ते । सूत्र्यते हि -- इयं वामस्य मन्मन इति नव' (आश्व. श्रौ. ५.१०) इति । आभिप्लविकेषूक्थ्येषु स्तोमेषु वृद्धावच्छावाकस्य प्रातःसवन इदं सूक्तमावापार्थमुत्तमावर्जम् । सूत्रितं च -- 'इयं वामस्य मन्मन इत्येकादश' (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति । चातुर्विंशिकेऽहनि प्रातःसवने तस्यैवाद्यस्तृचः । सूत्रितं च -- इयं वामस्य मन्मन इन्द्राग्नी युवामिमे' (आश्व. श्रौ. ७. २) इति ॥

इ॒यं वा॑म॒स्य मन्म॑न॒ इन्द्रा॑ग्नी पू॒र्व्यस्तु॑तिः ।

अ॒भ्राद्वृ॒ष्टिरि॑वाजनि ॥१

इ॒यम् । वा॒म् । अ॒स्य । मन्म॑नः । इन्द्रा॑ग्नी॒ इति॑ । पू॒र्व्यऽस्तु॑तिः ।

अ॒भ्रात् । वृ॒ष्टिःऽइ॑व । अ॒ज॒नि॒ ॥१

इयम् । वाम् । अस्य । मन्मनः । इन्द्राग्नी इति । पूर्व्यऽस्तुतिः ।

अभ्रात् । वृष्टिःऽइव । अजनि ॥१

हे “इन्द्राग्नी “इयं पूर्व्यस्तुतिः पूर्व्या मुख्या स्तुतिः “अस्य “मन्मनः स्तोतुरस्माद्वसिष्ठात् “वां युवाभ्यां युवयोरर्थम् “अभ्रात् मेघात् “वृष्टिरिव बह्वी सती “अजनि प्रादुर्भूता। तां शृणुतमित्युत्तरत्र संबन्धः ॥

शृ॒णु॒तं ज॑रि॒तुर्हव॒मिन्द्रा॑ग्नी॒ वन॑तं॒ गिर॑ः ।

ई॒शा॒ना पि॑प्यतं॒ धिय॑ः ॥२

शृ॒णु॒तम् । ज॒रि॒तुः । हव॑म् । इन्द्रा॑ग्नी॒ इति॑ । वन॑तम् । गिर॑ः ।

ई॒शा॒ना । पि॒प्य॒त॒म् । धिय॑ः ॥२

शृणुतम् । जरितुः । हवम् । इन्द्राग्नी इति । वनतम् । गिरः ।

ईशाना । पिप्यतम् । धियः ॥२

हे “इन्द्राग्नी "जरितुः स्तोतुः “हवम् आह्वानं युवां “शृणुतम् । श्रुत्वा च “गिरः तदीयाः स्तुतीः “वनतं संभजतम् । तथा “ईशाना ईश्वरौ युवां “धियः अनुष्ठितानि कर्माणि "पिप्यतं तत्स्थैः फलैः पूरयतम् ॥

मा पा॑पु॒त्वाय॑ नो न॒रेन्द्रा॑ग्नी॒ माभिश॑स्तये ।

मा नो॑ रीरधतं नि॒दे ॥३

मा । पा॒पु॒ऽत्वाय॑ । न॒ः । न॒रा॒ । इन्द्रा॑ग्नी॒ इति॑ । मा । अ॒भिऽश॑स्तये ।

मा । न॒ः । री॒र॒ध॒त॒म् । नि॒दे ॥३

मा । पापऽत्वाय । नः । नरा । इन्द्राग्नी इति । मा । अभिऽशस्तये ।

मा । नः । रीरधतम् । निदे ॥३

हे “नरा नेतारौ “इन्द्राग्नी “नः अस्मान् “पापत्वाय हीनभावाय “मा “रीरधतम् । तथा “अभिशस्तये शत्रुभिः कृतायाभिशंसनाय “मा रीरधतम् । तथा “निदे निन्दकाय जनाय “नः अस्मान् “मा रीरधतं मा वशीकुरुतम् ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि प्रातःसवनेऽच्छावाकस्य ‘ इन्द्रे अग्ना ' इत्ययं षडहस्तोत्रियसंज्ञकस्तृचः । सूत्रितं च – इन्द्रे अग्ना नमो बृहत्ता हुवे ययोरिदम् ' (आश्व. श्रौ. ७. २) इति ॥

इन्द्रे॑ अ॒ग्ना नमो॑ बृ॒हत्सु॑वृ॒क्तिमेर॑यामहे ।

धि॒या धेना॑ अव॒स्यव॑ः ॥४

इन्द्रे॑ । अ॒ग्ना । नम॑ः । बृ॒हत् । सु॒ऽवृ॒क्तिम् । आ । ई॒र॒या॒म॒हे॒ ।

धि॒या । धेना॑ः । अ॒व॒स्यव॑ः ॥४

इन्द्रे । अग्ना । नमः । बृहत् । सुऽवृक्तिम् । आ । ईरयामहे ।

धिया । धेनाः । अवस्यवः ॥४

“अवस्यवः रक्षणकामा वयम् “इन्द्रे देवे "अग्ना अग्नौ च "बृहत् बृंहणं वर्धकं “नमः हविर्लक्षणमन्नं “सुवृक्तिं सुप्रवृत्तां स्तुतिं च “एरयामहे अभिप्रेरयामः । तथा “धिया कर्मणा युक्ताः “धेनाः । वाङ्नामैतत् । अप्रगीताः स्तुतिवाचश्चाभिप्रेरयामः ॥

ता हि शश्व॑न्त॒ ईळ॑त इ॒त्था विप्रा॑स ऊ॒तये॑ ।

स॒बाधो॒ वाज॑सातये ॥५

ता । हि । शश्व॑न्तः । ईळ॑ते । इ॒त्था । विप्रा॑सः । ऊ॒तये॑ ।

स॒ऽबाध॑ः । वाज॑ऽसातये ॥५

ता । हि । शश्वन्तः । ईळते । इत्था । विप्रासः । ऊतये ।

सऽबाधः । वाजऽसातये ॥५

“ता “हि तौ खल्विन्द्राग्नी “शश्वन्तः बहवः विप्रासः मेधाविनो जनाः “ऊतये रक्षणाय “इत्था इत्थमनेन प्रकारेण “ईळते स्तुवन्ति । तथा “सबाधः समानं बाधमानाः परस्परं बाध्यमाना जनाः “वाजसातये अन्नलाभाय तावेवेन्द्राग्नी ईळते स्तुवन्ति । यद्वा वाजसातिरिति संग्रामनाम । संग्रामार्थम् ॥

ता वां॑ गी॒र्भिर्वि॑प॒न्यव॒ः प्रय॑स्वन्तो हवामहे ।

मे॒धसा॑ता सनि॒ष्यव॑ः ॥६

ता । वा॒म् । गी॒ःऽभिः । वि॒प॒न्यव॑ः । प्रय॑स्वन्तः । ह॒वा॒म॒हे॒ ।

मे॒धऽसा॑ता । स॒नि॒ष्यव॑ः ॥६

ता । वाम् । गीःऽभिः । विपन्यवः । प्रयस्वन्तः । हवामहे ।

मेधऽसाता । सनिष्यवः ॥६

“विपन्यवः स्तोत्रमिच्छन्तः “प्रयस्वन्तः हविर्लक्षणेनान्नेनोपेताः “सनिष्यवः सनिं धनमात्मन इच्छन्तो वयं “मेधसाता मेधानां यागानां सातौ संभजने निमित्तभूते सति हे इन्द्राग्नी “ता तौ “वां युवां “गीर्भिः स्तुतिभिः "हवामहे आह्वयामहे ॥ ॥ १७ ॥

अमावास्यायामैन्द्राग्नस्य हविषः ‘इन्द्राग्नी अवसा ' इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च - ‘ इन्द्राग्नी अवसा गतं गीर्भिर्विप्रः प्रमतिमिच्छमानः ' (आश्व. श्रौ. १. ६) इति ॥

इन्द्रा॑ग्नी॒ अव॒सा ग॑तम॒स्मभ्यं॑ चर्षणीसहा ।

मा नो॑ दु॒ःशंस॑ ईशत ॥७

इन्द्रा॑ग्नी॒ इति॑ । अव॑सा । आ । ग॒त॒म् । अ॒स्मभ्य॑म् । च॒र्ष॒णि॒ऽस॒हा॒ ।

मा । नः॒ । दुः॒ऽशंसः॑ । ई॒श॒त॒ ॥७

इन्द्राग्नी इति । अवसा । आ । गतम् । अस्मभ्यम् । चर्षणिऽसहा ।

मा । नः । दुःऽशंसः । ईशत ॥७

हे “चर्षणीसहा चर्षणीनां मनुष्याणां शत्रुभूतानामभिभवतारौ हे “इन्द्राग्नी “अस्मभ्यं स्तोतृभ्यो देयेन “अवसा अन्नेन सह “आ “गतम् आगच्छतम् । “दुःशंसः दुष्टाभिशंसनः पारुष्यवादी शत्रुश्च “नः अस्मान् “मा "ईशत ईशिष्ट । अस्मान् बाधितुं मा शक्नोतु ॥

मा कस्य॑ नो॒ अर॑रुषो धू॒र्तिः प्रण॒ङ्मर्त्य॑स्य ।

इन्द्रा॑ग्नी॒ शर्म॑ यच्छतम् ॥८

मा । कस्य॑ । नः॒ । अर॑रुषः । धू॒र्तिः । प्रण॑क् । मर्त्य॑स्य ।

इन्द्रा॑ग्नी॒ इति॑ । शर्म॑ । य॒च्छ॒त॒म् ॥८

मा । कस्य । नः । अररुषः । धूर्तिः । प्रणक् । मर्त्यस्य ।

इन्द्राग्नी इति । शर्म । यच्छतम् ॥८

हे "इन्द्राग्नी "कस्य कस्यचिदपि “अररुषः अरेः “मर्त्यस्य मनुष्यस्य संबन्धिनी “धूर्तिः हिंसा “नः अस्मान् “मा “प्रणक् मा प्राप्नोतु । “शर्म सुखं चास्मभ्यं “यच्छतं दत्तम् ॥

गोम॒द्धिर॑ण्यव॒द्वसु॒ यद्वा॒मश्वा॑व॒दीम॑हे ।

इन्द्राग्नी तद्वनेमहि ॥९

गोऽमत् । हिरण्यऽवत् । वसु । यत् । वाम् । अश्वऽवत् । ईमहे ।

इन्द्राग्नी इति । तत् । वनेमहि ॥९

गोऽमत् । हिरण्यऽवत् । वसु । यत् । वाम् । अश्वऽवत् । ईमहे ।

इन्द्राग्नी इति । तत् । वनेमहि ॥९

हे “इन्द्राग्नी "गोमत् गोभिर्युक्तं "हिरण्यवत् हिरण्यैः सुवर्णैर्युक्तम् “अश्वावत् अश्वैश्चोपेतं “यत् "वसु “वां युवाम् “ईमहे याचामहे “तत् वसु युवयोः प्रसादाद्वयं “वनेमहि संभजेमहि ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि प्रातःसवनेऽच्छावाकशस्त्रे यत्सोम आ सुते ' इत्यारम्भणीया अहर्गणेषु च द्वितीयादिष्वहःस्वेषा प्रातःसवने तेनैव शंसनीया। सूत्रितं च -- यत्सोम आ सुते नर इत्यारम्भणीयाः शस्त्वा ' (आश्व. श्रौ. ७. २) इति ॥

यत्सोम आ सुते नर इन्द्राग्नी अजोहवुः ।

सप्तीवन्ता सपर्यवः ॥१०

यत् । सोमे । आ । सुते । नरः । इन्द्राग्नी इति । अजोहवुः ।

सप्तिऽवन्ता । सपर्यवः ॥१०

यत् । सोमे । आ । सुते । नरः । इन्द्राग्नी इति । अजोहवुः ।

सप्तिऽवन्ता । सपर्यवः ॥१०

“सोमे "सुते अभिषुते सति “नरः कर्मणां नेतार ऋत्विजः “सपर्यवः परिचरणकामाः सन्तः “सप्तीवन्ता प्रशस्ताश्वौ "इन्द्राग्नी इन्द्रमग्निं च “यत् यदा “आ “अजोहवुः अभिह्वयन्ते तदा युवामागच्छतमिति शेषः ॥

उक्थेभिर्वृत्रहन्तमा या मन्दाना चिदा गिरा ।

आङ्गूषैराविवासतः ॥११

उक्थेभिः । वृत्रहन्ऽतमा । या । मन्दाना । चित् । आ । गिरा ।

आङ्गूषैः । आऽविवासतः ॥११

उक्थेभिः । वृत्रहन्ऽतमा । या । मन्दाना । चित् । आ । गिरा ।

आङ्गूषैः । आऽविवासतः ॥११

“वृत्रहन्तमा वृत्राणामावरकाणां हन्तृतमौ “मन्दाना मोदमानौ “या याविन्द्राग्नी “उक्थेभिः शस्त्रैः "गिरा “चित् स्तुत्या च "आविवासतः परिचर्येते । व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ।। “आङ्गूषैः आघोषैरन्यैश्च स्तोत्रैर्यावाविवासतः परिचर्येते तौ युवामागच्छतमिति शेषः ॥

ताविद्दुःशंसं मर्त्यं दुर्विद्वांसं रक्षस्विनम् ।

आभोगं हन्मना हतमुदधिं हन्मना हतम् ॥१२

तौ । इत् । दुःऽशंसम् । मर्त्यम् । दुःऽविद्वांसम् । रक्षस्विनम् ।

आऽभोगम् । हन्मना । हतम् । उदऽधिम् । हन्मना । हतम् ॥१२

तौ । इत् । दुःऽशंसम् । मर्त्यम् । दुःऽविद्वांसम् । रक्षस्विनम् ।

आऽभोगम् । हन्मना । हतम् । उदऽधिम् । हन्मना । हतम् ॥१२

हे इन्द्राग्नी “तौ युवां “दुःशंसं दुष्टाभिशंसनं “दुर्विद्वांसं दुर्विज्ञानं “रक्षस्विनं बलवन्तम् “आभोगम् आहृत्यास्मत्तोऽपहृत्य भोक्तारं "मर्त्यं मनुष्यं शत्रुं “हन्मना हननसाधनेनायुधेन “हतं हिंस्तम् । उक्तमेवार्थं दृष्टान्तेन द्रढयति । “उदधिम् । लुप्तोपममेतत् । उदधानं कुम्भमिव । यथा कुम्भोऽनायासेन भिद्यत एवमनायासेनैव शत्रुमायुधेन युवां हिंस्तम् ॥ ॥ १८ ॥

मण्डल ७

ऋग्वेदः सूक्तं ७.९५

दे. सरस्वती, ३ सरस्वान्। त्रिष्टुप्।

प्र क्षोदसा धायसा सस्र एषा सरस्वती धरुणमायसी पूः ।
प्रबाबधाना रथ्येव याति विश्वा अपो महिना सिन्धुरन्याः ॥१॥
एकाचेतत्सरस्वती नदीनां शुचिर्यती गिरिभ्य आ समुद्रात् ।
रायश्चेतन्ती भुवनस्य भूरेर्घृतं पयो दुदुहे नाहुषाय ॥२॥
स वावृधे नर्यो योषणासु वृषा शिशुर्वृषभो यज्ञियासु ।
स वाजिनं मघवद्भ्यो दधाति वि सातये तन्वं मामृजीत ॥३॥
उत स्या नः सरस्वती जुषाणोप श्रवत्सुभगा यज्ञे अस्मिन् ।
मितज्ञुभिर्नमस्यैरियाना राया युजा चिदुत्तरा सखिभ्यः ॥४॥
इमा जुह्वाना युष्मदा नमोभिः प्रति स्तोमं सरस्वति जुषस्व ।
तव शर्मन्प्रियतमे दधाना उप स्थेयाम शरणं न वृक्षम् ॥५॥
अयमु ते सरस्वति वसिष्ठो द्वारावृतस्य सुभगे व्यावः ।
वर्ध शुभ्रे स्तुवते रासि वाजान्यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥६॥

सायणभाष्यम्

‘प्र क्षोदसा' इति षड्टचं षष्ठं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं सरस्वतीदेवताकम् । तृतीया तु सरस्वद्देवताका । अनुक्रम्यते च -– प्र क्षोदसा षट् सारस्वतं तु तृतीया सरस्वते' इति । गतः सूक्तविनियोगः । प्रथमे छन्दोमे प्रउगशस्त्रे ‘प्र क्षोदसा धायसा सस्र एषेति प्रउगम्' (आश्व. श्रौ. ८. ९) इति । सारस्वते पशौ ‘प्र क्षोदसा' इति वपाया याज्या। सूत्रितं च- प्र क्षोदसा धायसा सस्र एषा पावीरवी कन्या चित्रायुः' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

प्र क्षोद॑सा॒ धाय॑सा सस्र ए॒षा सर॑स्वती ध॒रुण॒माय॑सी॒ पूः ।

प्र॒बाब॑धाना र॒थ्ये॑व याति॒ विश्वा॑ अ॒पो म॑हि॒ना सिन्धु॑र॒न्याः ॥१

प्र । क्षोद॑सा । धाय॑सा । स॒स्रे॒ । ए॒षा । सर॑स्वती । ध॒रुण॑म् । आय॑सी । पूः ।

प्र॒ऽबाब॑धाना । र॒थ्या॑ऽइव । या॒ति॒ । विश्वाः॑ । अ॒पः । म॒हि॒ना । सिन्धुः॑ । अ॒न्याः ॥१

प्र । क्षोदसा । धायसा । सस्रे । एषा । सरस्वती । धरुणम् । आयसी । पूः ।।

प्रऽबाबधाना । रथ्याऽइव । याति । विश्वाः । अपः । महिना । सिन्धुः । अन्याः ॥ १ ॥

सरस्वत्या एषा नदीवन्निगमा । एषा दृश्यमाना नदीरूपा “सरस्वती “आयसी अयसा निर्मिता “पूः पुरीव “धरुणम् । लिङ्गव्यत्ययः । धरुणा धारयित्री “धायसा धारकेण “क्षोदसा उदकेन “प्र “सस्रे प्रधावति शीघ्रं गच्छति । “सिन्धुः स्यन्दनशीला नदीरूपा सा “अन्याः “विश्वाः सर्वाः “अपः आपगाः “महिना महिम्ना “प्रबाबधाना भृशं बाधमाना “रथ्येव प्रतोलीव विस्तीर्णा सती “याति गच्छति । यद्वा । रथ्येव रथिनेव यथा रथी रथेन मार्गस्थं तरुगुल्मादिकं चूर्णीकृत्य गच्छति तद्वत् स्वकीयेन वेगेन सर्वं संपिंषती गच्छतीत्यर्थः ॥

सारस्वत एव पशौ वपायाः ‘ एकाचेतत्' इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च--- एका चेतत्सरस्वती नदीनामुत स्या नः सरस्वती जुषाणा' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

एका॑चेत॒त्सर॑स्वती न॒दीना॒ं शुचि॑र्य॒ती गि॒रिभ्य॒ आ स॑मु॒द्रात् ।

रा॒यश्चेत॑न्ती॒ भुव॑नस्य॒ भूरे॑र्घृ॒तं पयो॑ दुदु॒हे॒ नाहु॑षाय ॥२

एका॑ । अ॒चे॒त॒त् । सर॑स्वती । न॒दीना॑म् । शुचिः॑ । य॒ती । गि॒रिऽभ्यः॑ । आ । स॒मु॒द्रात् ।

रा॒यः । चेत॑न्ती । भुव॑नस्य । भूरेः॑ । घृ॒तम् । पयः॑ । दु॒दु॒हे॒ । नाहु॑षाय ॥२

एका । अचेतत् । सरस्वती । नदीनाम् । शुचिः । यती। गिरिऽभ्यः । आ । समुद्रात् ।

रायः । चेतन्ती। भुवनस्य । भूरेः । घृतम् । पयः । दुदुहे। नाहुषाय ॥ २ ॥

सहस्रवत्सरेण क्रतुना यक्ष्यमाणो नाहुषो नाम राजा सरस्वतीं नदीं प्रार्थयामास । सा च तस्मै सहस्रसंवत्सरपर्याप्तं पयो घृतं च प्रददौ । अथमर्थोऽत्र प्रतिपाद्यते । नदीनाम् अन्यासां मध्ये “शुचिः शुद्धा "गिरिभ्यः सकाशात् “आ "समुद्रात् समुद्रपर्यन्तं “यती गच्छन्ती “एका “सरस्वती नदी “अचेतत् । नाहुषस्य प्रार्थनामज्ञासीत् । तथा “भुवनस्य भूतजातस्य “भूरेः बहुलस्य “रायः धनानि “चेतन्ती प्रज्ञापयन्ती प्रयच्छन्ती “नाहुषाय राज्ञे “घृतं पयः च सहस्रसंवत्सरक्रतोः पर्याप्तं “दुदुहे दुग्धवती दत्तवती ।।

सरस्वद्देवताके पशौ ‘स वावृधे' इति पुरोडाशस्य याज्या । सूत्रितं च -- स वावृधे नर्यो योषणासु यस्य व्रतं पशवो यन्ति सर्वे' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

स वा॑वृधे॒ नर्यो॒ योष॑णासु॒ वृषा॒ शिशु॑र्वृष॒भो य॒ज्ञिया॑सु ।

स वा॒जिनं॑ म॒घव॑द्भ्यो दधाति॒ वि सा॒तये॑ त॒न्वं॑ मामृजीत ॥३

सः । व॒वृ॒धे॒ । नर्यः॑ । योष॑णासु । वृषा॑ । शिशुः॑ । वृ॒ष॒भः । य॒ज्ञिया॑सु ।

सः । वा॒जिन॑म् । म॒घव॑त्ऽभ्यः । द॒धा॒ति॒ । वि । सा॒तये॑ । त॒न्व॑म् । म॒मृ॒जी॒त॒ ॥३

सः । ववृधे। नर्यः। योषणासु । वृषा । शिशुः । वृषभः । यज्ञियासु ।

सः । वाजिनम् । मघवत्ऽभ्यः । दधाति । वि । सातये । तन्वम् । ममृजीत ॥ ३ ॥

मध्यस्थानो वायुः सरस्वान् । “नर्यः नृभ्यो हितः वृषा सेचनसमर्थः “शिशुः अल्पः प्रादुर्भावसमयेऽल्पतया दृश्यमानः “वृषभः वर्षिता एवंभूतः “सः सरस्वान् “यज्ञियासु यज्ञार्हासु “योषणासु योषित्स्वात्मनः कलत्रभूतासु मध्यमस्थानास्वप्सु मध्ये "ववृधे वर्धते । “सः तादृशः सरस्वान् “मघवद्भ्यः हविष्मद्भ्यो यजमानेभ्यः "वाजिनं बलिनं पुत्रं “दधाति ददाति । तथा “सातये लाभार्थं “तन्वं तेषां शरीरं “वि "मामृजीत विमार्ष्टि । लाभार्थं संस्करोतीत्यर्थः । यद्यप्येषा सरस्वतः स्तुतिस्तथापि सरस्वत्याः प्रीणनार्थं तत्स्तवनमिति छान्दोमिके सारस्वते तृचेऽस्या उक्तो विनियोगो न विरुध्यते ॥

दशरात्रेऽष्टमेऽहनि प्रउगे ‘उत स्या नः' इति सारस्वतः सप्तमस्तृचः । सूत्रितं च- उत स्या नः सरस्वती जुषाणेति प्रउगम्' (आश्व. श्रौ. ८. १०) इति । सारस्वते पशौ पुरोडाशस्य ‘उत स्या नः' इत्यनुवाक्या। सूत्रितं च--' उत स्या नः सरस्वती जुषाणा सरस्वत्यभि नो नेषि वस्यः' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

उ॒त स्या न॒ः सर॑स्वती जुषा॒णोप॑ श्रवत्सु॒भगा॑ य॒ज्णे अ॒स्मिन् ।

मि॒तज्ञु॑भिर्नम॒स्यै॑रिया॒ना रा॒या यु॒जा चि॒दुत्त॑रा॒ सखि॑भ्यः ॥४

उ॒त । स्या । न॒ः । सर॑स्वती । जु॒षा॒णा । उप॑ । श्र॒व॒त् । सु॒ऽभगा॑ । य॒ज्ञे । अ॒स्मिन् ।

मि॒तज्ञु॑ऽभिः । न॒म॒स्यैः॑ । इ॒या॒ना । रा॒या । यु॒जा । चि॒त् । उत्ऽत॑रा । सखि॑ऽभ्यः ॥४

उत । स्या । नः । सरस्वती । जुषाणा। उप । श्रवत् । सुऽभगा। यज्ञे । अस्मिन् ।

मितज्ञुऽभिः । नमस्यैः । इयाना । राया। युजा । चित् । उत्ऽतरा । सखिऽभ्यः ॥ ४ ॥

"उत अपि च "जुषाणा प्रीयमाणा "सुभगा शोभनधना “स्या सा “सरस्वती “नः अस्माकम् “अस्मिन् “यज्ञे “उप “श्रवत् । अस्मदीयाः स्तुतीरुपशृणोतु । कीदृशी सा। “मितज्ञुभिः प्रह्वैर्जानुभिः “नमस्यैः नमस्कारैर्देवैः “इयाना उपगम्यमाना । चिच्छब्दश्चार्थे । “युजा नित्ययुक्तेन “राया धनेन च संगता “सखिभ्यः "उत्तरा उत्कृष्टतरा । ईदृश्यस्मदीयाः स्तुतीरुपशृणोत्वित्यन्वयः ॥

पवित्रेष्ट्यां सारस्वतस्य हविषः 'इमा जुह्वानाः' इति याज्या । सूत्रितं च--- इमा जुह्वाना युष्मदा नमोभिर्दधिक्राव्णो अकारिषम्' (आश्व. श्रौ. २. १२) इति ॥

इ॒मा जुह्वा॑ना यु॒ष्मदा नमो॑भि॒ः प्रति॒ स्तोमं॒ सरस्वति जुषस्व ।

तव॒ शर्म॑न्प्रि॒यत॑मे॒ दधा॑ना॒ उप॑ स्थेयाम शर॒णं न वृ॒क्षम् ॥५

इ॒मा । जुह्वा॑नाः । यु॒ष्मत् । आ । नमः॑ऽभिः । प्रति॑ । स्तोम॑म् । स॒र॒स्व॒ति॒ । जु॒ष॒स्व॒ ।

तव॑ । शर्म॑न् । प्रि॒यऽत॑मे । दधा॑नाः । उप॑ । स्थे॒या॒म॒ । श॒र॒णम् । न । वृ॒क्षम् ॥५

इमा । जुह्वानाः । युष्मत् । आ । नमःऽभिः । प्रति । स्तोमम् । सरस्वति । जुषस्व ।।

तव । शर्मन् । प्रियऽतमे । दधानाः । उप । स्थेयाम । शरणम्। न । वृक्षम् ॥ ५ ॥

हे "सरस्वति “इमा इमान्यस्मदीयानि हवींषि "जुह्वानाः तुभ्यं जुह्वतो वयं “नमोभिः त्वद्विषयैः नमस्कारैः "युष्मदत् त्वत्सकाशात् "आ। उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः । आददीमहि धनानीति शेषः । “स्तोमं चास्मदीयं स्तोत्रं “प्रति जुषस्व प्रतिसेवस्व । वयं च प्रियतमे अतिशयेन प्रिये “तव त्वदीये “शर्मन् शर्मणि सुखे “दधानाः निधीयमानाः सन्तः “शरणं न "वृक्षम् आश्रयभूतं वृक्षमिव “उप “स्थेयाम त्वामुपतिष्ठेम संगच्छेमहि ॥

अ॒यमु॑ ते सरस्वति॒ वसि॑ष्ठो॒ द्वारा॑वृतस्य॑ सुभगे॒ व्या॑वः ।

वर्ध॑ शुभ्रे स्तुव॒ते रा॑सि॒ वाजा॑न्यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभि॒ः सदा॑ नः ॥६

अ॒यम् । ऊ॒ इति॑ । ते॒ । स॒र॒स्व॒ति॒ । वसि॑ष्ठः । द्वारौ॑ । ऋ॒तस्य॑ । सु॒ऽभ॒गे॒ । वि । आ॒व॒रित्या॑वः ।

वर्ध॑ । शु॒भ्रे॒ । स्तु॒व॒ते । रा॒सि॒ । वाजा॑न् । यू॒यम् । पा॒त॒ । स्व॒स्तिऽभिः॑ । सदा॑ । न॒ः ॥६

अयम् । ऊँ इति । ते । सरस्वति । वसिष्ठः । द्वारौ। ऋतस्य । सुऽभगे । वि । आवरित्यावः।

वर्ध। शुभ्रे । स्तुवते । रासि । वाजान् । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ६ ॥

हे "सुभगे शोभनधने सरस्वति "अयं “वसिष्ठः “ते त्वां यन्तुः “ऋतस्य यज्ञस्य संबन्धिन्यौ “द्वारौ पूर्वापरे “व्यावः विवृणोति । “उ इति पूरकः । हे शुभ्रे शुभ्रवर्णे देवि “वर्ध वर्धस्व । तथा “स्तुवते स्तोत्रं कुर्वते वसिष्ठाय “वाजान् अन्नानि “रासि प्रदेहि । अन्यद्गतम् ॥ ॥

१९ ॥

मण्डल ७

ऋग्वेदः सूक्तं ७.९६

ऋग्वेदः - मण्डल ७
← सूक्तं ७.९५ सूक्तं ७.९६ सूक्तं ७.९७ →
मैत्रावरुणिर्वसिष्ठः।

दे. सरस्वती, ४-६ सरस्वान्। १-२ प्रगाथः (विषमा बृहती, समा सतोबृहती), ३ प्रस्तारपङ्क्तिः, ४-६ गायत्री।

बृहदु गायिषे वचोऽसुर्या नदीनाम् ।

सरस्वतीमिन्महया सुवृक्तिभि स्तोमैर्वसिष्ठ रोदसी ॥१॥

उभे यत्ते महिना शुभ्रे अन्धसी अधिक्षियन्ति पूरवः ।

सा नो बोध्यवित्री मरुत्सखा चोद राधो मघोनाम् ॥२॥

भद्रमिद्भद्रा कृणवत्सरस्वत्यकवारी चेतति वाजिनीवती ।

गृणाना जमदग्निवत्स्तुवाना च वसिष्ठवत् ॥३॥

जनीयन्तो न्वग्रवः पुत्रीयन्तः सुदानवः ।

सरस्वन्तं हवामहे ॥४॥

ये ते सरस्व ऊर्मयो मधुमन्तो घृतश्चुतः ।

तेभिर्नोऽविता भव ॥५॥

पीपिवांसं सरस्वत स्तनं यो विश्वदर्शतः ।

भक्षीमहि प्रजामिषम् ॥६॥

सायणभाष्यम्

‘बृहदु गायिषे ' इति षड्चं सप्तमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षम् । आद्या बृहती द्वितीया सतोबृहती तृतीया प्रस्तारपङ्क्तिः शिष्टास्तिस्रो गायत्र्यः । आद्यस्तृचः सरस्वतीदेवताकोऽन्त्यश्च सरस्वद्देवताकः । तथा चानुक्रान्तं-- बृहदु प्रगाथः प्रस्तारपङ्क्तिः परास्तिस्रो गायत्र्यः सरस्वते ' इति । पञ्चमेऽहनि प्रउगशस्त्र आद्यः प्रगाथः सारस्वतस्तृचः । सूत्रितं च--- बृहदु गायिष' इति बार्हतं प्रउगं प्रगाथानेके । (आश्व. श्रौ. ७. १२) इति ॥

बृहदुं गायिषे वचोंऽसुर्या नदीनांम् ।

सरंस्वतीमिन्मंहया सुवृक्तिभिः स्तोमैर्वसिष्ठ रोदंसी ॥१

बृहत् । ऊं इतिं । गायिषे । वचः । असुर्या । नदीनांम् ।

सरंस्वतीम् । इत् । महय । सुवृक्तिऽभिः । स्तोमैः । वसिष्ठ । रोदंसी इतिं ॥१

बृहत् । ऊँ इति । गायिषे । वचः । असुर्या । नदीनाम् ।

सरस्वतीम् । इत् । महय । सुवृक्तिऽभिः । स्तोमैः । वसिष्ठ । रोदसी इति ॥ १ ॥

अनयर्षिरात्मानं संबोध्य सरस्वत्याः स्तुतौ प्रेरयति । हे “वसिष्ठ त्वं बृहदु बृहदेव महदेव “वचः स्तोत्रं गायिषे गायसि । किमर्थम् । “नदीनां मध्ये "असुर्या । असुराशब्दाच्चतुर्थ्येकवचनस्य यादेशः । असुरायै बलवत्यै नदीरूपायै सरस्वत्यै। अस्याः प्रीणनार्थमित्यर्थः । तथा “रोदसी द्यावापृथिव्योः स्थितां दिवि देवतारूपेण भूम्यां वाग्रूपेण निवसन्तीं “सरस्वतीमित् सरस्वतीमेव “सुवृक्तिभिः सुष्ठु दोषवर्जितैः “स्तोमैः स्तोत्रैः "महय पूजय । सर्वदा सरस्वतीमेव स्तुहि नान्यां देवतामिति भावः ॥

उभे यत्तें महिना शुंभ्रे अन्धंसी अधिक्षियन्तिं पूरवः ।

सा नों बोध्यवित्री मरुत्संखा चोद राधों मघोनांम् ॥२

उभे इतिं । यत् । ते । महिना । शुभ्रे । अन्धंसी इतिं । अधिऽक्षियन्तिं । पूरवः ।

सा । नः । बोधि । अवित्री । मरुत्ऽसंखा । चोदं । राधः । मघोनांम् ॥२

उभे इति । यत् । ते । महिना । शुभ्रे । अन्धसी इति । अधिऽक्षियन्ति । पूरवः ।

सा। नः । बोधि । अवित्री । मरुत्ऽसखा । चोद । राधः । मघोनाम् ॥ २ ॥

हे “शुभ्रे शुभ्रवर्णे सरस्वति “यत् यस्याः "ते तव "महिना महिम्ना “उभे “अन्धसी उभयविधं दिव्यं पार्थिवं चाग्निं ग्राम्यमारण्यं वा “पूरवः पूरयितव्या मनुष्याः “अधिक्षियन्ति अधिगच्छन्ति “सा त्वम् “अवित्री रक्षित्री सती "नः अस्मान् "बोधि बुध्यस्व । अपि च “मरुत्सखा । मरुतो माध्यमिका देवगणाः। ते सखायो यस्या माध्यमिकाया वाचस्तादृशी त्वं “मघोनां हविर्लक्षणधनोपेतानामस्माकं “राधः धनं “चोद प्रेरय ॥

भ॒द्रमिद्भ॒द्रा कृ॑णव॒त्सर॑स्व॒त्यक॑वारी चेतति वा॒जिनी॑वती ।

गृ॒णा॒ना ज॑मदग्नि॒वत्स्तु॑वा॒ना च॑ वसिष्ठ॒वत् ॥३

भ॒द्रम् । इत् । भ॒द्रा । कृ॒ण॒व॒त् । सर॑स्वती । अक॑वऽअरी । चे॒त॒ति॒ । वा॒जिनी॑ऽवती ।

गृ॒णा॒ना । ज॒म॒द॒ग्नि॒ऽवत् । स्तु॒वा॒ना । च॒ । व॒सि॒ष्ठ॒ऽवत् ॥३

भद्रम् । इत् । भद्रा । कृणवत्। सरस्वती। अकवऽअरी । चेतति । वाजिनीऽवती ।

गृणाना । जमदग्निऽवत् । स्तुवाना। च । वसिष्ठऽवत् ॥ ३ ॥

“भद्रा कल्याणी भजनीया वा “सरस्वती “भद्रमित् भद्रमेव कल्याणमेव “कृणवत् अस्माकं करोतु । तथा “अकवारी अकुत्सितगमना “वाजिनीवती अन्नवती “चेतति चेतयतु अस्मान् प्रज्ञापयतु। यद्वा । मदीयं स्तोत्रं चेतति जानातु । तथा “जमदग्निवत् जमदग्निनर्षिणेव मया “गृणाना स्तूयमाना “वसिष्ठवत् । अर्हार्थे वतिप्रत्ययः । वसिष्ठार्हं वसिष्ठस्यानुरूपं “स्तुवाना स्तूयमाना “च भव ॥

सरस्वदेवताके पशौ ‘जनीयन्तः' इति तिस्रः पशुपुरोडाशहविषां क्रमेणानुवाक्याः । सूत्रितं च – जनीयन्तो न्वग्रव इति तिस्रो दिव्यं सुपर्णं वायसं बृहन्तम्' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

ज॒नी॒यन्तो॒ न्वग्र॑वः पुत्री॒यन्तः॑ सु॒दान॑वः ।

सर॑स्वन्तं हवामहे ॥४

ज॒नि॒ऽयन्तः॑ । नु । अग्र॑वः । पु॒त्रि॒ऽयन्तः॑ । सु॒ऽदान॑वः ।

सर॑स्वन्तम् । ह॒वा॒म॒हे॒ ॥४

जनिऽयन्तः । नु । अग्रवः । पुत्रिऽयन्तः । सुदानवः ।

सरस्वन्तम् । हवामहे ।। ४ ।।

“जनीयन्तः । जायन्त आस्वपत्यानीति जनयो जायाः । ता इच्छन्तः “पुत्रीयन्तः पुत्रान् कामयमानाः “सुदानवः शोभनदानाः “अग्रवः उपगन्तारो वयं “नु अद्य “सरस्वन्तं देवं “हवामहे स्तुमहे आह्वयामहे वा ।।

ये ते॑ सरस्व ऊ॒र्मयो॒ मधु॑मन्तो घृत॒श्चुतः॑ ।

तेभि॑र्नोऽवि॒ता भ॑व ॥५

ये । ते॒ । स॒र॒स्व॒ः । ऊ॒र्मयः॑ । मधु॑ऽमन्तः । घृ॒त॒ऽश्चुतः॑ ।

तेभिः॑ । न॒ः । अ॒वि॒ता । भ॒व॒ ॥५

ये। ते। सरस्वः । ऊर्मयः । मधुऽमन्तः । घृतऽश्चुतः ।

तेभिः । नः । अविता । भव ।। ५ ।।

हे “सरस्वः सरस्वन् देव “ते त्वदीयाः “ये “ऊर्मयः जलसंघाः "मधुमन्तः रसवन्तः “घृतश्चुतः घृतस्य वृष्ट्युदकस्य क्षारिणो भवन्ति “तेभिः तैरूर्मिभिः नः अस्माकम् “अविता रक्षिता “भव ॥

अन्वारम्भणीयायां सरस्वतो यागस्य ‘पीपिवांसम्' इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च-’पीपिवांसं सरस्वतो दिव्यं सुपर्णं वायसं बृहन्तम्' (आश्व. श्रौ. २.८) इति ॥

पी॒पि॒वांस॒ं सर॑स्वत॒ः स्तन॒ं यो वि॒श्वद॑र्शतः ।

भ॒क्षी॒महिं॑ प्र॒जामिष॑म् ॥६

पी॒पि॒ऽवांस॑म् । सर॑स्वतः । स्तन॑म् । यः । वि॒श्वऽद॑र्शतः ।

भ॒क्षी॒महिं॑ । प्र॒ऽजाम् । इष॑म् ॥६

पीपिऽवांसम् । सरस्वतः । स्तनम् । यः । विश्वऽदर्शतः ।

भक्षीमहि। प्रऽजाम् । इषम् ॥६॥

“पीपिवांसं प्रवृद्धं "सरस्वतः देवस्य "स्तनं शब्दायमानं स्तनवद्रसाधारं वा मेघं “भक्षीमहि भजेमहि प्राप्नुयाम । "यः विश्वदर्शतः विश्वैः सर्वैर्दर्शतो भवति दृश्यमानो भवति । तं स्तनं मेघमित्यर्थः । तथा “प्रजां पुत्रादिरूपाम् "इषम् अन्नं च सरस्वतः प्रसादात् भक्षीमहि ॥ ॥२०॥

मण्डल ७

ऋग्वेदः सूक्तं ७.९७

	ऋग्वेदः - मण्डल ७	
← सूक्तं ७.९६	सूक्तं ७.९७	सूक्तं ७.९८ →
	मैत्रावरुणिर्वसिष्ठः।	

दे. १ इन्द्रः, २, ४-८ बृहस्पतिः, ३, ९ इन्द्राब्रह्मणस्पती, १० इन्द्राबृहस्पती। त्रिष्टुप्।

यज्ञे दिवो नृषदने पृथिव्या नरो यत्र देवयवो मदन्ति ।

इन्द्राय यत्र सवनानि सुन्वे गमन्मदाय प्रथमं वयश्च ॥१॥

आ दैव्या वृणीमहेऽवांसि बृहस्पतिर्नो मह आ सखायः ।

यथा भवेम मीळ्हुषे अनागा यो नो दाता परावतः पितेव ॥२॥

तमु ज्येष्ठं नमसा हविर्भिः सुशेवं ब्रह्मणस्पतिं गृणीषे ।

इन्द्रं श्लोको महि दैव्यः सिषक्तु यो ब्रह्मणो देवकृतस्य राजा ॥३॥

स आ नो योनिं सदतु प्रेष्ठो बृहस्पतिर्विश्ववारो यो अस्ति ।

कामो रायः सुवीर्यस्य तं दात्पर्षन्नो अति सश्चतो अरिष्टान् ॥४॥

तमा नो अर्कममृताय जुष्टमिमे धासुरमृतासः पुराजाः ।

शुचिक्रन्दं यजतं पस्त्यानां बृहस्पतिमनर्वाणं हुवेम ॥५॥

तं शग्मासो अरुषासो अश्वा बृहस्पतिं सहवाहो वहन्ति ।

सहश्चिद्यस्य नीलवत्सधस्थं नभो न रूपमरुषं वसानाः ॥६॥

स हि शुचिः शतपत्रः स शुन्ध्युर्हिरण्यवाशीरिषिरः स्वर्षाः ।

बृहस्पतिः स स्वावेश ऋष्वः पुरू सखिभ्य आसुतिं करिष्ठः ॥७॥

देवी देवस्य रोदसी जनित्री बृहस्पतिं वावृधतुर्महित्वा ।

दक्षाय्याय दक्षता सखायः करद्ब्रह्मणे सुतरा सुगाधा ॥८॥

इयं वां ब्रह्मणस्पते सुवृक्तिर्ब्रह्मेन्द्राय वज्रिणे अकारि ।

अविष्टं धियो जिगृतं पुरंधीर्जजस्तमर्यो वनुषामरातीः ॥९॥

बृहस्पते युवमिन्द्रश्च वस्वो दिव्यस्येशाथे उत पार्थिवस्य ।

धत्तं रयिं स्तुवते कीरये चिद्यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥१०॥

सायणभाष्यम्

'यज्ञे दिवः' इति दशर्चमष्टमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभम् । प्रथमैन्द्री तृतीयानवम्योरिन्द्राब्रह्मणस्पती देवता दशम्या इन्द्राबृहस्पती शिष्टानां तु बृहस्पतिः । तथा चानुक्रान्तं - यज्ञे दशैन्द्र्यादि बार्हस्पत्यमन्त्यैन्द्री च तृतीयानवम्यावैन्द्राब्राह्मणस्पत्ये' इति। आभिप्लविकेषूक्थ्येषु तृतीयसवने स्तोमवृद्धौ ब्राह्मणाच्छंसिन इदमुत्तरं च सूक्तमावापार्थम् । सूत्रितं च—"यज्ञे दिवः' (आश्व. श्रौ. ७. ९) इति ॥

य॒ज्ञे दि॒वो नृ॒षद॑ने पृथि॒व्या नरो॒ यत्र॑ देव॒यवो॒ मद॑न्ति ।

इन्द्रा॑य॒ यत्र॒ सव॑नानि सु॒न्वे गम॒न्मदा॑य प्रथ॒मं वय॑श्च ॥१

य॒ज्ञे । दि॒वः । नृ॒ऽसद॑ने । पृ॒थि॒व्याः । नरः॑ । यत्र॑ । दे॒व॒ऽयवः॑ । मद॑न्ति ।

इन्द्रा॑य । यत्र॑ । सव॑नानि । सु॒न्वे । गम॑त् । मदा॑य । प्र॒थ॒मम् । वयः॑ । च॒ ॥१

यज्ञे । दिवः । नृऽसदने । पृथिव्याः । नरः । यत्र । देवऽयवः । मदन्ति ।

इन्द्राय । यत्र । सवनानि । सुन्वे । गमत् । मदाय । प्रथमम् । वयः । च ॥१

"यत्र यस्मिन् यज्ञे "देवयवः देवान् कामयमानाः "नरः नेतार ऋत्विजः "मदन्ति हृष्यन्ति "यत्र यस्मिंश्च "सवनानि अभिषोतव्याः सोमाः "इन्द्राय इन्द्रार्थं "सुन्वे अभिषूयन्ते "पृथिव्याः संबन्धिनि "नृषदने नृणां नेतॄणां सदनभूते तस्मिन् "यज्ञे "प्रथमं सर्वेभ्यो देवेभ्यः पूर्वं "दिवः द्युलोकात् "गमत् आगच्छतु । किमर्थम् । "मदाय मदार्थम् । सोमं पातुमित्यर्थः। तथा "वयश्च गन्तारस्तदीया अश्वाश्च गमत् आगच्छन्तु ॥

आ दैव्यां वृणीमहेऽवाँसि बृहस्पतिर्नो मह आ सखायः ।

यथा भवेम मीळ्हुषे अनागा यो नो दाता परावतः पितेव ॥२

आ । दैव्या । वृणीमहे । अवाँसि । बृहस्पतिः । नः । महे । आ । सखायः ।

यथा । भवेम । मीळ्हुषे । अनागाः । यः । नः । दाता । पराऽवतः । पिताऽइव ॥२

आ । दैव्या । वृणीमहे । अवांसि । बृहस्पतिः । नः । महे । आ । सखायः ।

यथा । भवेम । मीळ्हुषे । अनागाः । यः । नः । दाता । पराऽवतः । पिताऽइव ॥२

हे "सखायः समानख्यानाः स्तोतारो वयं "दैव्या दैव्यानि देवसंबन्धीनि "अवांसि रक्षणानि “आ “वृणीमहे अभिभजामहे प्रार्थयामहे । “नः अस्माकं हविः “बृहस्पतिः बृहतां पालयिता देवः “आ “महे । महतिर्दानार्थः । आमहते आदत्ते । लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तलोपः। "यः बृहस्पतिः “परावतः दूरदेशाद्धनान्याहृत्य पुत्रेभ्यः "पितेव "नः अस्मभ्यं "दाता भवति तस्मै “मीळ्हुषे सेक्त्रे बृहस्पतये "अनागाः अनागस अनपराधाः "यथा वयं "भवेम हे सखायस्तथा यूयं परिचरतेति शेषः ।।

तमु ज्येष्ठं नमसा हविर्भिः सुशेवं ब्रह्मणस्पतिं गृणीषे ।

इन्द्रं श्लोको महि दैव्यः सिषक्तु यो ब्रह्मणो देवकृतस्य राजा ॥३

तम् । ऊं इति । ज्येष्ठम् । नमसा । हविःऽभिः । सुऽशेवम् । ब्रह्मणः । पतिम् । गृणीषे ।

इन्द्रम् । श्लोकः । महि । दैव्यः । सिसक्तु । यः । ब्रह्मणः । देवऽकृतस्य । राजा ॥३

तम् । ऊं इति । ज्येष्ठम् । नमसा । हविःऽभिः । सुऽशेवम् । ब्रह्मणः । पतिम् । गृणीषे ।

इन्द्रम् । श्लोकः । महि । दैव्यः । सिसक्तु । यः । ब्रह्मणः । देवऽकृतस्य । राजा ॥३

"ज्येष्ठं प्रशस्यतमं "सुशेवं सुसुखं “ब्रह्मणः मन्त्रस्य “पतिं पालयितारमेतत्संज्ञं “तमु तमेव देवं "नमसा नमस्कारेण "हविर्भिः चरुपुरोडाशादिभिश्च सार्धं "गृणीषे गृणे स्तुवे । अपि च "महि महान्तम् "इन्द्रं दैव्यः देवार्हः “श्लोकः अस्मदीयः स्तावको मन्त्रः "सिषक्तु सेवताम् । “ब्रह्मणः अन्नस्य मन्त्रस्य वा “देवकृतस्य देवैः स्तोतृभिः कृतस्य “यः इन्द्रो ब्रह्मणस्पतिर्वा “राजा ईश्वरः भवति । तमिन्द्रं तं ब्रह्मणस्पतिमिति संबन्धः ॥

स आ नो योनिं सदतु प्रेष्ठो बृहस्पतिर्विश्ववारो यो अस्ति ।

कामो रायः सुवीर्यस्य तं दात्पर्षन्नो अति सश्चतो अरिष्टान् ॥४

सः । आ । नः । योनिम् । सदतु । प्रेष्ठः । बृहस्पतिः । विश्वऽवारः । यः । अस्ति ।

कामः॑ । रा॒यः । सु॒ऽवीर्य॑स्य । तम् । दा॒त् । पर्ष॑त् । नः॒ । अति॑ । स॒श्चतः॑ । अरि॑ष्टान् ॥४

सः । आ । नः । योनिम् । सदतु । प्रेष्ठः । बृहस्पतिः । विश्वऽवारः । यः । अस्ति ।

कामः । रायः । सुऽवीर्यस्य । तम् । दात् । पर्षत् । नः । अति । सश्चतः । अरिष्टान् ॥४

“प्रेष्ठः प्रियतमः "सः “बृहस्पतिः "नः अस्माकं "योनिं स्थानं वेदिलक्षणम् "आ "सदतु आसीदतु आगत्योपविशतु । "यः बृहस्पतिः "विश्ववारः विश्वैर्वरणीयः "अस्ति भवति । अपि च “रायः धनस्य "सुवीर्यस्य शोभनवीर्यस्य च यः "कामः अस्माकमभिलाषोऽस्ति "तं काममस्मभ्यं "दात् ददातु । काम्यमानं प्रयच्छत्वित्यर्थः । तथा "सश्चतः उपद्रवैः संसक्तान् "नः अस्मान् “अरिष्टान् अहिंसितान् कृत्वा "अति "पर्षत् अतिपारयति शत्रून् ।

तमा नो॑ अ॒र्कम॒मृता॑य॒ जुष्ट॑मि॒मे धा॑सुर॒मृता॑सः पुरा॒जाः ।

शुचि॑क्रन्दं यज॒तं प॒स्त्या॑नां॒ बृह॒स्पति॑मन॒र्वाणं॑ हुवेम ॥५

तम् । आ । नः॒ । अ॒र्कम् । अ॒मृता॑य । जुष्ट॑म् । इ॒मे । धा॒सुः॒ । अ॒मृता॑सः । पु॒रा॒ऽजाः ।

शुचि॑ऽक्रन्दम् । य॒ज॒तम् । प॒स्त्या॑नाम् । बृह॒स्पति॑म् । अ॒न॒र्वाण॑म् । हु॒वे॒म॒ ॥५

तम् । आ । नः । अर्कम् । अमृताय । जुष्टम् । इमे । धासुः । अमृतासः । पुराऽजाः ।

शुचिऽक्रन्दम् । यजतम् । पस्त्यानाम् । बृहस्पतिम् । अनर्वाणम् । हुवेम ॥५

"तं सर्वत्र भोक्तव्यतया प्रसिद्धम् "अमृताय अमरणत्वाय जीवनाय "जुष्टं पर्याप्तम् "अर्कम् अर्चनसाधनमन्नं “पुराजाः पुरा जाताः “इमे “अमृतासः अमरणा देवा बृहस्पतेराज्ञया "नः अस्मभ्यम् "आ “धासुः प्रदद्युः । वयं च "शुचिक्रन्दं शुद्धस्तोत्रं "पस्त्यानाम् । पस्त्यमिति गृहनाम । तेन तद्वन्तो लक्ष्यन्ते । गृहिणां "यजतं यष्टव्यम् "अनर्वाणम् अप्रत्यृतं केनाप्यप्रतिगतं "बृहस्पतिं बृहतां पालकं देवं “हुवेम आह्वयाम स्तुयेम वा ॥ ॥ २१ ॥

तं श॒ग्मासो॑ अ॒रु॒षासो॒ अश्वा॒ बृह॒स्पतिं॑ सह॒वाहो॑ वहन्ति ।

सह॑श्चि॒द्यस्य॒ नील॑वत्स॒धस्थं॒ नभो॒ न रू॒पम॑रु॒षं वसा॑नाः ॥६

तम् । श॒ग्मासः॑ । अ॒रु॒षासः॑ । अश्वाः॑ । बृह॒स्पति॑म् । स॒ह॒ऽवाहः॑ । व॒ह॒न्ति॒ ।

सहः॑ । चि॒त् । यस्य॑ । नील॑ऽवत् । स॒धऽस्थ॑म् । नभः॑ । न । रू॒पम् । अ॒रु॒षम् । वसा॑नाः ॥६

तम् । शग्मासः । अरुषासः । अश्वाः । बृहस्पतिम् । सहऽवाहः । वहन्ति ।

सहः । चित् । यस्य । नीलऽवत् । सधऽस्थम् । नभः । न । रूपम् । अरुषम् । वसानाः ॥६

"शग्मासः शग्माः सुखकराः शक्ता वा "अरुषासः आरोचमानाः "सहवाहः संहत्य वाहकाः "अश्वाः "तं "बृहस्पतिं "वहन्ति वहन्तु । "यस्य बृहस्पतेः "सहश्चित् बलं च भवति । "नीलवत् । नीलं निलयो निवासः । तद्युक्तं "सधस्थं सहस्थानं च यस्य । तं बृहस्पतिमित्यन्वयः । कीदृशा अश्वाः । "नभो "न आदित्यमिव "अरुषम् आरोचमानं "रूपं "वसानाः धारयन्तः ।

स हि शुचिः॑ श॒तप॑त्र॒ः स शु॒न्ध्युर्हिर॑ण्यवाशीरिषि॒रः स्व॒र्षाः ।

बृह॒स्पति॒ः स स्वा॑वे॒श ऋ॒ष्वः पु॒रू सखि॑भ्य आसु॒तिं करि॑ष्ठः ॥७

सः । हि । शुचिः॑ । श॒तऽप॑त्रः । सः । शु॒न्ध्युः । हिर॑ण्यऽवाशीः । इ॒षि॒रः । स्व॒ःऽसाः ।

बृह॒स्पतिः॑ । सः । सु॒ऽआ॒वे॒शः । ऋ॒ष्वः । पु॒रु । सखि॑ऽभ्यः । आ॒ऽसु॒तिम् । करि॑ष्ठः ॥७

सः । हि । शुचिः । शतऽपत्रः । सः । शुन्ध्युः । हिरण्यऽवाशीः । इषिरः । स्वःऽसाः ।

बृहस्पतिः । सः । सुऽआवेशः । ऋष्वः । पुरु । सखिऽभ्यः । आऽसुतिम् । करिष्ठः ॥७

"स "हि स खलु बृहस्पतिः "शुचिः शुद्धः "शतपत्रः बहुविधवाहनः । "सः एव "शुन्ध्युः सर्वेषां शोधयिता "हिरण्यवाशीः । 'वाशी' इति वाङ्नाम । हितरमणीयवाक् । यद्वा ।' वाशीभिस्तक्षताश्मन्मयीभिः' (ऋ. सं. १०, १०१. १०) इति निगमाद्वाश्यायुधम् । स्वर्णमयायुधः । "इषिरः गन्ताभ्येषणीयो वा "स्वर्षाः स्वर्गस्य संभक्ता । यद्वा सरणशीलस्योदकस्य सनिता दाता । "स एव बृहस्पतिः "स्वावेशः सुनिवासः "ऋष्वः दर्शनीयः । ईदृशो देवः "सखिभ्यः स्तोतृभ्यः "पुरु बहुलम् "आसुतिम् अन्नं "करिष्ठः कर्तृतमो दातृतमो भवति ॥

दे॒वी दे॒वस्य॒ रोद॑सी॒ जनि॑त्री॒ बृह॒स्पतिं॑ वावृधतुर्महि॒त्वा ।

द॒क्षाय्या॑य दक्षता सखाय॒ः कर॒द्ब्रह्म॑णे सु॒तरा॑ सुगा॒धा ॥८

दे॒वी इति॑ । दे॒वस्य॑ । रोद॑सी॒ इति॑ । जनि॑त्री॒ इति॑ । बृह॒स्पति॑म् । व॒वृ॒ध॒तुः॒ । म॒हि॒ऽत्वा ।

द॒क्षाय्या॑य । द॒क्ष॒त॒ । स॒खा॒यः॒ । कर॑त् । ब्रह्म॑णे । सु॒ऽतरा॑ । सु॒ऽगा॒धा ॥८

देवी इति । देवस्य । रोदसी इति । जनित्री इति । बृहस्पतिम् । ववृधतुः । महिऽत्वा ।

दक्षाय्याय । दक्षत । सखायः । करत् । ब्रह्मणे । सुऽतरा । सुऽगाधा ॥८

"देवी देव्यौ दानादिगुणयुक्ते "देवस्य बृहस्पतेः "जनित्री जनयित्र्यौ "रोदसी द्यावापृथिव्यौ "महित्वा महत्त्वेन युक्तं बृहस्पतिं "ववृधतुः वर्धयामासतुः । हे "सखायः यूयमपि "दक्षाय्याय वर्धनीयाय । द्वितीयार्थे चतुर्थी। वर्धनीयं तं बृहस्पतिं "दक्षत वर्धयत । स च बृहस्पतिः "ब्रह्मणे बृंहिताय प्रभूतायान्नाय तदर्थं "सुतरा सुतरणानि सुखेन तरणीयानि "सुगाधा सुखेनावगाहनीयान्युदकानि "करत् करोतु ।।

इ॒यं वां॑ ब्रह्मणस्पते सुवृ॒क्तिर्ब्रह्मेन्द्रा॑य व॒ज्रिणे॑ अकारि ।

अ॒वि॒ष्टं धियो॑ जिगृ॒तं पुरं॑धीर्जज॒स्तम॒र्यो व॒नुषा॒मरा॑तीः ॥९

इ॒यम् । वा॒म् । ब्र॒ह्म॒णः॒ । प॒ते॒ । सु॒ऽवृ॒क्तिः । ब्रह्म॑ । इन्द्रा॑य । व॒ज्रिणे॑ । अ॒का॒रि॒ ।

अ॒वि॒ष्टम् । धियः॑ । जि॒गृ॒तम् । पुर॑म्ऽधीः । ज॒ज॒स्तम् । अ॒र्यः । व॒नुषा॑म् । अरा॑तीः ॥९

इयम् । वाम् । ब्रह्मणः । पते । सुऽवृक्तिः । ब्रह्म । इन्द्राय । वज्रिणे । अकारि ।

अविष्टम् । धियः । जिगृतम् । पुरम्ऽधीः । जजस्तम् । अर्यः । वनुषाम् । अरातीः ॥९

हे “ब्रह्मणस्पते तुभ्यं "वज्रिणे वज्रवते “इन्द्राय च “वां युवाभ्याम् । तादर्थ्ये चतुर्थी । "ब्रह्म मन्त्ररूपा "इयं "सुवृक्तिः सुप्रवृत्ता स्तुतिः "अकारि मया कृताभूत् । तौ युवां "धियः अस्मदीयानि कर्माणि "अविष्टं रक्षतम् । तथा “पुरंधीः पुरुधीर्बह्वीः स्तुतीः "जिगृतं निगिरतम्। शृणुतमिति यावत् । “अर्यः अरीरभिगन्त्रीः “वनुषां संभक्तॄणामस्माकम् "अरातीः शत्रुसेनाः "जजस्तम् उपक्षपयतम् ॥

तृतीयसवन उक्थ्ये ब्राह्मणाच्छंसिनः ‘बृहस्पते युवम्' इति शस्त्रयाज्या। सूत्रितं च-- ‘ बृहस्पते युवमिन्द्रश्च वस्व इति याज्या' (आश्व. श्रौ . ६. १) इति । वाजपेयेऽतिरिक्तोक्थस्यैषैव परिधानीया। सूत्रितं च- बृहस्पते युवमिन्द्रश्च वस्व इति परिधानीया' (आश्व. श्रौ. ९. ९) इति ॥

बृह॑स्पते यु॒वमिन्द्र॑श्च॒ वस्वो॑ दि॒व्यस्ये॑शाथे उ॒त पार्थि॑वस्य ।

ध॒त्तं र॒यिं स्तु॑व॒ते की॒रये॑ चिद्यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभि॒ः सदा॑ नः ॥१०

बृह॑स्पते । यु॒वम् । इन्द्रः॑ । च॒ । वस्वः॑ । दि॒व्यस्य॑ । ई॒शा॒थे॒ इति॑ । उ॒त । पार्थि॑वस्य ।

ध॒त्तम् । र॒यिम् । स्तु॒व॒ते । की॒रये॑ । चि॒त् । यू॒यम् । पा॒त॒ । स्व॒स्तिऽभिः॑ । सदा॑ । नः॒ ॥१०

बृहस्पते । युवम् । इन्द्रः । च । वस्वः । दिव्यस्य । ईशाथे इति । उत । पार्थिवस्य ।

धत्तम् । रयिम् । स्तुवते । कीरये । चित् । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥१०

हे "बृहस्पते त्वं च "इन्द्रश्च "युवं युवां "दिव्यस्य दिवि भवस्य “वस्वः वसुनो धनस्य “ईशाथे। अतः कारणात् "स्तुवते स्तोत्रं कुर्वते "कीरये । स्तोतृनामैतत् । स्तोत्रे "रयिं धनं "धत्तं दत्तम् । "चित् इति पूरणः । अन्यद्गतम् ॥ ॥ २२ ॥

मण्डल ७

ऋग्वेदः सूक्तं ७.९८

ऋग्वेदः - मण्डल ७
← सूक्तं ७.९७ सूक्तं ७.९८ सूक्तं ७.९९ →
मैत्रावरुणिर्वसिष्ठः।

दे. इन्द्रः, ७ इन्द्राबृहस्पती। त्रिष्टुप्।

अध्वर्यवोऽरुणं दुग्धमंशुं जुहोतन वृषभाय क्षितीनाम् ।
गौराद्वेदीयाँ अवपानमिन्द्रो विश्वाहेद्याति सुतसोममिच्छन् ॥१॥
यद्दधिषे प्रदिवि चार्वन्नं दिवेदिवे पीतिमिदस्य वक्षि ।
उत हृदोत मनसा जुषाण उशन्निन्द्र प्रस्थितान्पाहि सोमान् ॥२॥
जज्ञानः सोमं सहसे पपाथ प्र ते माता महिमानमुवाच ।
एन्द्र पप्राथोर्वन्तरिक्षं युधा देवेभ्यो वरिवश्चकर्थ ॥३॥
यद्योधया महतो मन्यमानान्साक्षाम तान्बाहुभिः शाशदानान् ।
यद्वा नृभिर्वृत इन्द्राभियुध्यास्तं त्वयाजिं सौश्रवसं जयेम ॥४॥
प्रेन्द्रस्य वोचं प्रथमा कृतानि प्र नूतना मघवा या चकार ।
यदेददेवीरसहिष्ट माया अथाभवत्केवलः सोमो अस्य ॥५॥
तवेदं विश्वमभितः पशव्यं यत्पश्यसि चक्षसा सूर्यस्य ।
गवामसि गोपतिरेक इन्द्र भक्षीमहि ते प्रयतस्य वस्वः ॥६॥

बृहस्पते युवमिन्द्रश्च वस्वो दिव्यस्येशाथे उत पार्थिवस्य ।

धत्तं रयिं स्तुवते कीरये चिद्यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥७॥

सायणभाष्यम्

'अध्वर्यवः' इति सप्तर्चं नवमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रं सप्तम्यैन्द्राबार्हस्पत्या । तथा चानुक्रान्तम्- अध्वर्यवः सप्तोक्तदेवतान्त्या' इति । पूर्वसूक्तेन सहोक्तो विनियोगः ॥

अध्व॑र्यवोऽरु॒णं दु॒ग्धमं॒शुं जु॒होत॑न वृष॒भाय॑ क्षिती॒नाम् ।

गौ॒राद्वेदी॑याँ अव॒पान॒मिन्द्रो॑ वि॒श्वाहेद्या॑ति सु॒तसो॑ममि॒च्छन् ॥१

अध्व॑र्यवः । अ॒रु॒णम् । दु॒ग्धम् । अं॒शुम् । जु॒होत॑न । वृ॒ष॒भाय॑ । क्षि॒ती॒नाम् ।

गौ॒रात् । वेदी॑यान् । अ॒व॒ऽपान॑म् । इन्द्रः॑ । वि॒श्वाहा॑ । इत् । या॒ति॒ । सु॒तऽसो॑मम् । इ॒च्छन् ॥१

अध्वर्यवः । अरुणम् । दुग्धम् । अंशुम् । जुहोतन । वृषभाय । क्षितीनाम् ।

गौरात् । वेदीयान् । अवऽपानम् । इन्द्रः । विश्वाहा । इत् । याति । सुतऽसोमम् । इच्छन् ॥१

हे "अध्वर्यवः अध्वरस्य नेतार ऋत्विजः "क्षितीनां जनानां मध्ये "वृषभाय श्रेष्ठायेन्द्राय “अरुणम् आरोचमानं “दुग्धम् अभिषुतम् "अंशुं सोमं "जुहोतन जुहुत । "अवपानम् अवक्रम्य स्थितं दूरस्थं पातव्यं सोमं "गौरात् गौरमृगादपि “वेदीयान् अतिशयेन विद्वान् "इन्द्रः “सुतसोमम् अभिषुतसोमं यजमानम् "इच्छन् अन्विच्छन् "विश्वाहा विश्वान्यहानि “इत् एव सर्वदैव “याति गच्छति । अतस्तस्मा इन्द्राय सोमं जुहुतेत्यन्वयः ।।

यद्द॑धि॒षे प्र॒दिवि॒ चार्वन्नं॑ दि॒वेदि॑वे पी॒तिमिद॑स्य वक्षि ।

उ॒त हृ॒दोत मन॑सा जुषा॒ण उ॒शन्नि॑न्द्र॒ प्रस्थि॑तान्पाहि॒ सोमा॑न् ॥२

यत् । द॒धि॒षे । प्र॒ऽदिवि॑ । चारु॑ । अन्न॑म् । दि॒वेऽदि॑वे । पी॒तिम् । इत् । अ॒स्य॒ । व॒क्षि॒ ।

उ॒त । हृ॒दा । उ॒त । मन॑सा । जु॒षा॒णः । उ॒शन् । इ॒न्द्र॒ । प्रऽस्थि॑तान् । पा॒हि॒ । सोमा॑न् ॥२

यत् । दधिषे । प्रऽदिवि । चारु । अन्नम् । दिवेऽदिवे । पीतिम् । इत् । अस्य । वक्षि ।

उत । हृदा । उत । मनसा । जुषाणः । उशन् । इन्द्र । प्रऽस्थितान् । पाहि । सोमान् ॥२

हे इन्द्र "प्रदिवि प्रगतेषु दिवसेषु पूर्वस्मिन् काले "चारु शोभनं "यत् सोमलक्षणम् "अन्नं “दधिषे पानेनोदरे धारयसि “अस्य सोमस्य “पीतिमित् पानमेव “दिवेदिवे प्रतिदिवसमिदानीमपि “वक्षि कामयसे । ‘वश कान्तौ' इत्यस्य सिपि शपो लुकि षत्वकत्वषत्वेष्वेतद्रूपम् । "उत अपि च हे “इन्द्र "हृदा हृदयेन । उतशब्दश्चार्थे । "मनसा च "जुषाणः सेवमानः "उशन् अस्मान् कामयमानस्त्वं "प्रस्थितान् पुरस्तान्नीतानुत्तरवेदिस्थान् "सोमान् "पाहि पिब ॥

ज॒ज्ञा॒नः सोमं॒ सहं॑से पपाथ॒ प्र तें मा॒ता मंहि॒मानं॑मुवाच ।

एन्द्रं पप्राथो॒र्व१॒॑न्तरिं॑क्षं यु॒धा दे॒वेभ्यो॒ वरिं॑वश्चकर्थ ॥३

ज॒ज्ञा॒नः । सोमं॑म् । सहं॑से । प॒पा॒थ॒ । प्र । ते॒ । मा॒ता । म॒हि॒मानं॑म् । उ॒वा॒च॒ ।

आ । इ॒न्द्र॒ । प॒प्रा॒थ॒ । उ॒रु । अ॒न्तरिं॑क्षम् । यु॒धा । दे॒वेभ्यः॑ । वरिं॑वः । च॒कृ॒र्थ॒ ॥३

जज्ञानः । सोमम् । सहसे । पपाथ । प्र । ते । माता । महिमानम् । उवाच ।

आ । इन्द्र । पप्राथ । उरु । अन्तरिक्षम् । युधा । देवेभ्यः । वरिवः । चकर्थ ॥३

हे इन्द्र त्वं “जज्ञानः जायमान एव "सहसे बलाय “सोमं “पपाथ पीतवानसि । “ते तव “महिमानं महत्त्वं "माता त्वदीया जनन्यदितिः “प्र “उवाच प्रोक्तवती । संवादसूक्ते ‘अयं पन्था' इत्यादिके ‘नही न्वस्य' (ऋ. सं. ४. १८. ४) इत्यर्धर्चादारभ्य आदित्येन्द्रमहत्त्वस्योक्तत्वात् । अतः कारणात् हे "इन्द्र त्वम् "उरु विस्तीर्णम् "अन्तरिक्षम् “आ “पप्राथ स्वतेजसापूरितवानसि । अपि च "युधा युद्धेन "देवेभ्यः स्तोतृभ्यो देवेभ्य एव वा “वरिवः धनं "चकर्थ कृतवानसि ॥

यद्यो॒धया॑ मह॒तो मन्यं॑माना॒न्साक्षा॑म॒ तान्बा॒हुभि॒ः शाश॑दानान् ।

यद्वा॒ नृभि॒र्वृतं॑ इन्द्राभि॒युध्या॒स्तं त्वया॒जिं सौ॑श्रव॒सं जं॑येम ॥४

यत् । यो॒धया॑ः । म॒ह॒तः । मन्यं॑मानान् । साक्षा॑म । तान् । बा॒हुऽभिः॑ । शाश॑दानान् ।

यत् । वा॒ । नृऽभिः॑ । वृतः॑ । इ॒न्द्र॒ । अ॒भि॒ऽयुध्या॑ः । तम् । त्वया॑ । आ॒जिम् । सौ॒श्र॒व॒सम् । ज॒ये॒म॒ ॥४

यत् । योधयाः । महतः । मन्यमानान् । साक्षाम । तान् । बाहुऽभिः । शाशदानान् ।

यत् । वा । नृऽभिः । वृतः । इन्द्र । अभिऽयुध्याः । तम् । त्वया । आजिम् । सौश्रवसम् । जयेम ॥४

हे इन्द्र "महतः प्रभूतान् "मन्यमानान् शत्रून् "यत् यदा योधयाः अस्माभिर्योधयेः । तैः सह योद्धुं बलं प्रयच्छेरित्यर्थः । तदानीं "शाशदानान् हिंसतः "तान् शत्रून् "बाहुभिः आयुधनिरपेक्षैर्हस्तैरेव त्वत्प्रसादात् "साक्षाम सहेम अभिभवेम। "यद्वा यदि वा हे "इन्द्र "नृभिः नेतृभिर्मरुद्भिः "वृतः परिवृतस्त्वमेव "अभियुध्याः अस्मदीयाञ्छत्रूनभियुध्येश्च "सौश्रवसम् । श्रवोऽन्नं यशो वा । शोभनस्य श्रवसो हेतुं "तम् "आजिं संग्रामं "त्वया सहायेन वयं "जयेम ॥

प्रेन्द्रस्य वोचं प्रथमा कृतानि प्र नूतना मघवा या चकार ।

यदेददेवीरसहिष्ट माया अथाभवत्केवलः सोमो अस्य ॥५

प्र । इन्द्रस्य । वोचम् । प्रथमा । कृतानि । प्र । नूतना । मघऽवा । या । चकार ।

यदा । इत् । अदेवीः । असहिष्ट । मायाः । अथ । अभवत् । केवलः । सोमः । अस्य ॥५

प्र । इन्द्रस्य । वोचम् । प्रथमा । कृतानि । प्र । नूतना । मघऽवा । या । चकार ।

यदा । इत् । अदेवीः । असहिष्ट । मायाः । अथ । अभवत् । केवलः । सोमः । अस्य ॥५

“इन्द्रस्य “कृतानि वीर्यकर्माणि “प्रथमा प्रथमानि पुरातनानि “प्र “वोचं प्रब्रवीमि । "मघवा धनवानिन्द्रः "या यानि “चकार कृतवान् "नूतना नूतनान्यभिनवानि च तानि “प्र वोचम् । "यदेत् यदैव "अदेवीः आसुरीः "मायाः तैः कृतानि “असहिष्ट अभ्यभूत् "अथ अनन्तरमेव "अस्य इन्द्रस्य “सोमः "केवलः असाधारणः "अभवत् । तदाप्रभृत्येव सोमस्येन्द्रस्य चासाधारणः संबन्धो जात इत्यर्थः ॥

तवेदं विश्वमभितः पशव्यं१ यत्पश्यसि चक्षसा सूर्यस्य ।

गवामसि गोपतिरेक इन्द्र भक्षीमहि ते प्रयतस्य वस्वः ॥६

तव । इदम् । विश्वम् । अभितः । पशव्यम् । यत् । पश्यसि । चक्षसा । सूर्यस्य ।

गवाम् । असि । गोऽपतिः । एकः । इन्द्र । भक्षीमहि । ते । प्रऽयतस्य । वस्वः ॥६

तव । इदम् । विश्वम् । अभितः । पशव्यम् । यत् । पश्यसि । चक्षसा । सूर्यस्य ।

गवाम् । असि । गोऽपतिः । एकः । इन्द्र । भक्षीमहि । ते । प्रऽयतस्य । वस्वः ॥६

हे इन्द्र "पशव्यम् । पशवो द्विविधा द्विपादश्चतुष्पादश्च । तेभ्यो हितम् "अभितः सर्वतो विद्यमानम् "इदं "विश्वं सर्वं जगत् “तवेत् तवैव स्वभूतम् । "सूर्यस्य प्रेरकस्यादित्यस्य "चक्षसा तेजसा "यत् विश्वं "पश्यसि त्वं प्रकाशयसि । अपि च हे “इन्द्र "एकः एव त्वं "गोपतिः "असि । न केवलमेकस्या एव गोः पतिः अपि तु सर्वासामित्याह “गवाम् इति । अतः कारणात् "ते त्वया “प्रयतस्य प्रत्तस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी । प्रत्तं “वस्वः धनं “भक्षीमहि भजेमहि ॥

बृहस्पते युवमिन्द्रश्च वस्वो दिव्यस्येशाथे उत पार्थिवस्य ।

धत्तं रयिं स्तुवते कीरये चिद्यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥७

बृहस्पते । युवम् । इन्द्रः । च । वस्वः । दिव्यस्य । ईशाथे इति । उत । पार्थिवस्य ।

ध॒त्तम् । र॒यिम् । स्तु॒व॒ते । की॒रये॑ । चि॒त् । यू॒यम् । पा॒त॒ । स्व॒स्तिऽभिः॑ । सदा॑ । नः॒ ॥७

बृहस्पते । युवम् । इन्द्रः । च । वस्वः । दिव्यस्य । ईशाथे इति । उत । पार्थिवस्य ।

धत्तम् । रयिम् । स्तुवते । कीरये । चित् । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥७

व्याख्यातेयम् । अक्षरार्थस्तु । हे "बृहस्पते त्वं च "इन्द्रश्च युवां दिव्यस्य "पार्थिवस्य चोभयविधस्य धनस्येश्वरौ भवथः । तौ युवां "स्तुवते स्तोत्रे धनं दत्तमिति ॥ ॥ २३ ॥

मण्डल ७

ऋग्वेदः सूक्तं ७.९९

ऋग्वेदः - मण्डल ७
← सूक्तं ७.९८ सूक्तं ७.९९ सूक्तं ७.१०० →
मैत्रावरुणिर्वसिष्ठः।

दे. विष्णुः, ४-६ इन्द्राविष्णू। त्रिष्टुप्।

परो मात्रया तन्वा वृधान न ते महित्वमन्वश्नुवन्ति ।

उभे ते विद्म रजसी पृथिव्या विष्णो देव त्वं परमस्य वित्से ॥१॥

न ते विष्णो जायमानो न जातो देव महिम्नः परमन्तमाप ।

उदस्तभ्ना नाकमृष्वं बृहन्तं दाधर्थ प्राचीं ककुभं पृथिव्याः ॥२॥

इरावती धेनुमती हि भूतं सूयवसिनी मनुषे दशस्या ।

व्यस्तभ्ना रोदसी विष्णवेते दाधर्थ पृथिवीमभितो मयूखैः ॥३॥

उरुं यज्ञाय चक्रथुरु लोकं जनयन्ता सूर्यमुषासमग्निम् ।

दासस्य चिद्वृषशिप्रस्य माया जघ्नथुर्नरा पृतनाज्येषु ॥४॥

इन्द्राविष्णू दृंहिताः शम्बरस्य नव पुरो नवतिं च श्नथिष्टम् ।

शतं वर्चिनः सहस्रं च साकं हथो अप्रत्यसुरस्य वीरान् ॥५॥

इयं मनीषा बृहती बृहन्तोरुक्रमा तवसा वर्धयन्ती ।

ररे वां स्तोमं विदथेषु विष्णो पिन्वतमिषो वृजनेष्विन्द्र ॥६॥

वषट् ते विष्णवास आ कृणोमि तन्मे जुषस्व शिपिविष्ट हव्यम् ।

वर्धन्तु त्वा सुष्टुतयो गिरो मे यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥७॥

सायणभाष्यम्

‘परो मात्रया ' इति सप्तर्चं दशमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभम्। 'उरुं यज्ञाय ' इत्याद्यास्तिस्र ऐन्द्रावैष्णव्यः शिष्टाः केवलविष्णुदेवताकाः। तथा चानुक्रान्तं -- परो वैष्णवं तूरुमित्यैन्द्र्यश्च तिस्रः ' इति । गतः सूक्तविनियोगः । विष्णुदेवताके पशौ ‘परो मात्रया' इति पुरोडाशस्य याज्या । सूत्रितं च - परो मात्रया तन्वा वृधानेरावती धेनुमती हि भूतम्' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

प॒रो मात्र॑या त॒न्वा॑ वृधान॒ न ते॑ महि॒त्वमन्व॑श्नुवन्ति ।

उ॒भे ते॑ विद्म॒ रज॑सी पृथि॒व्या विष्णो॑ देव॒ त्वं प॑र॒मस्य॑ वित्से ॥१

प॒रः । मात्र॑या । त॒न्वा॑ । वृ॒धा॒न॒ । न । ते॒ । म॒हि॒ऽत्वम् । अनु॑ । अ॒श्नु॒व॒न्ति॒ ।

उ॒भे इति॑ । ते॒ । वि॒द्म॒ । रज॑सी॒ इति॑ । पृ॒थि॒व्याः । विष्णो॒ इति॑ । दे॒व॒ । त्वम् । प॒र॒मस्य॑ । वि॒त्से॒ ॥१

परः । मात्रया । तन्वा । वृधान । न । ते । महिऽत्वम् । अनु । अश्नुवन्ति ।

उभे इति । ते । विद्म । रजसी इति । पृथिव्याः । विष्णो इति । देव । त्वम् । परमस्य । वित्से ॥१

पर इति सकारान्तं परस्तादित्यस्यार्थे । परशब्दाच्छान्दसोऽसिप्रत्ययः ‘परो दिवा पर एना पृथिव्या ' (ऋ. सं. १०. ८२.५) इति यथा। मात्रयेति व्यत्ययेन तृतीया। “मात्रया “परः परस्ताद्वर्तमानयापरिमितया “तन्वा शरीरेण “वृधान वर्धमान हे विष्णो “ते तव “महित्वं महत्त्वं “न “अन्वश्नुवन्ति नानुव्याप्नुवन्ति । त्रैविक्रमसमये यत्तव माहात्म्यं तत्सर्वैरपि जनैर्ज्ञातुं न शक्यत इत्यर्थः । “ते तव “उभे “रजसी उभौ लोकौ “पृथिव्याः आरभ्य पृथिवीमन्तरिक्षं च “विद्म जानीमः । वयं चक्षुषोपलभामहे नान्यत् । हे “देव द्योतमान “विष्णो “त्वम् एव “परमस्य स्वर्गादेरुकृष्टलोकस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी। परमं लोकं “वित्से जानासि । अतस्तव महत्त्वं न केनापि व्याप्तुं शक्यमिति भावः ॥

पूर्वोक्त एव पशौ न ते विष्णो' इति वपाया अनुवाक्या। सूत्रितं च - न ते विष्णो जायमानो न जातस्त्वं विष्णो सुमतिं विश्वजन्याम् ' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

न ते॑ विष्णो॒ जाय॑मानो॒ न जा॒तो देव॑ महि॒म्नः प॒रमन्त॑माप ।

उद॑स्तभ्ना॒ नाक॑मृ॒ष्वं बृ॒हन्तं॑ दा॒धर्थ॒ प्राचीं॑ क॒कुभं॑ पृथि॒व्याः ॥२

न । ते॒ । वि॒ष्णो॒ इति॑ । जाय॑मानः । न । जा॒तः । देव॑ । म॒हि॒म्नः । पर॑म् । अन्त॑म् । आ॒प॒ ।

उत् । अ॒स्त॒भ्ना॒ः । नाक॑म् । ऋ॒ष्वम् । बृ॒हन्त॑म् । दा॒धर्थ॑ । प्राची॑म् । क॒कुभ॑म् । पृ॒थि॒व्याः ॥२

न । ते । विष्णो इति । जायमानः । न । जातः । देव । महिम्नः । परम् । अन्तम् । आप ।

उत् । अस्तभ्नाः । नाकम् । ऋष्वम् । बृहन्तम् । दाधर्थ । प्राचीम् । ककुभम् । पृथिव्याः ॥२

हे "देव दानादिगुणयुक्त “विष्णो "ते तव “महिम्नः महत्त्वस्य “परं विप्रकृष्टम् “अन्तम् अवसानं “जायमानः प्रादुर्भवञ्जनः “न "आप न प्राप्नोति । तथा "जातः प्रादुर्भूतोऽपि जनः “न एव प्राप्नोति । तव महत्त्वस्यावसानं नास्ति । अत एव सर्वैर्न ज्ञायत इति भावः । कोऽसौ महिमा तमाह। “ऋष्वं दर्शनीयं "बृहन्तं महान्तं “नाकं द्युलोकम् “उदस्तभ्नाः त्वमूर्ध्वमधारयः । यथाधो न पतति तथा । “पृथिव्याः भूमेः संबन्धिनीं “प्राचीं “ककुभं च "दाधर्थ धारितवानसि । उपलक्षणमेतत् सर्वस्य भूतजातस्य । तथा च मन्त्रान्तरं- य उ त्रिधातु पृथिवीमुत द्यामेको दाधार भुवनानि विश्वा' (ऋ. सं. १. १५४. ४) इति ॥

पूर्वोक्त एव पशौ ‘ इरावती ' इति हविषो याज्या । सूत्रितं च - इरावती धेनुमती हि भूतं विश्वकर्मन्हविषा वावृधान इति द्वे ' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

इरा॑वती धेनु॒मती॒ हि भू॒तं सू॑यव॒सिनी॒ मनु॑षे दश॒स्या ।

व्य॑स्तभ्ना॒ रोद॑सी विष्णवे॒ते दा॒धर्थ॑ पृथि॒वीम॒भितो॑ म॒यूखैः॑ ॥३

इरा॑वती॒ इतीरा॑ऽवती । धे॒नु॒मती॒ इति॑ धे॒नु॒ऽमती॑ । हि । भू॒तम् । सु॒य॒व॒सिनी॒ इति॑ सु॒ऽय॒व॒सिनी॑ । मनु॑षे । द॒श॒स्या ।

वि । अ॒स्त॒भ्ना॒ः । रोद॑सी॒ इति॑ । वि॒ष्णो॒ इति॑ । ए॒ते इति॑ । दा॒धर्थ॑ । पृ॒थि॒वीम् । अ॒भितः॑ । म॒यूखैः॑ ॥३

इरावती इतीराऽवती । धेनुमती इति धेनुऽमती । हि । भूतम् । सुयवसिनी इति सुऽयवसिनी । मनुषे । दशस्या ।

वि । अस्तभ्नाः । रोदसी इति । विष्णो इति । एते इति । दाधर्थ । पृथिवीम् । अभितः । मयूखैः ॥३

हे द्यावापृथिव्यौ “मनुषे स्तुवते मनुष्याय "दशस्या दित्सया युक्ते युवाम् “इरावती अन्नवत्यौ “धेनुमती गोमत्यौ “सूयवसिनी शोभनयवसे च “भूतम् अभूतम् । हिशब्दः प्रसिद्धौ । विष्णुना विक्रान्तत्वाद्युवाम् एवमेव खलु पूर्वमभूतमित्यर्थः । हे “विष्णो “एते इमे “रोदसी द्यावापृथिव्यौ “व्यस्तभ्नाः विविधमधारयः। पृथिवीमूर्ध्वमुखत्वेन द्यामधोमुखत्वेनेति विविधत्वम्। अपि च “पृथिवीं प्रथितामिमां भूमिम् “अभितः सर्वत्र स्थितैः “मयूखैः पर्वतैः “दाधर्थ धारितवानसि । यथा न चलति तथा दृढीकृतवानित्यर्थः । पर्वता हि विष्णोः स्वभूताः । ‘ विष्णुः पर्वतानामधिपतिः ' (तै. सं. ३. ४. ५. १) इति श्रुतेः ॥

उ॒रुं य॒ज्ञाय॑ चक्रथुरु लो॒कं ज॒नय॑न्ता॒ सूर्य॑मु॒षास॑म॒ग्निम् ।

दास॑स्य चिद्वृषशि॒प्रस्य॑ मा॒या ज॒घ्नथु॑र्नरा पृत॒नाज्ये॑षु ॥४

उ॒रुम् । य॒ज्ञाय॑ । च॒क्र॒थुः॒ । ऊं॒ इति॑ । लो॒कम् । ज॒नय॑न्ता । सूर्य॑म् । उ॒षस॑म् । अ॒ग्निम् ।

दास॑स्य । चि॒त् । वृ॒ष॒ऽशि॒प्रस्य॑ । मा॒याः । ज॒घ्नथुः॑ । न॒रा॒ । पृ॒त॒नाज्ये॑षु ॥४

उरुम् । यज्ञाय । चक्रथुः । ऊं इति । लोकम् । जनयन्ता । सूर्यम् । उषसम् । अग्निम् ।

दासस्य । चित् । वृषऽशिप्रस्य । मायाः । जघ्नथुः । नरा । पृतनाज्येषु ॥४

हे इन्द्राविष्णू “यज्ञाय यजमानाय “उरु विस्तीर्णं “लोकं स्वर्गाख्यं “चक्रथुरु कृतवन्तौ खलु युवाम् । किं कुर्वन्तौ । सूर्यं सर्वस्य प्रेरकमादित्यम् “उषसं तमोनिवारकमुषःकालम् अग्निं चासुरैरावृतं जनयन्तौ पुनः प्रादुर्भावयन्तौ। हे “नरा नेताराविन्द्राविष्णू “वृषशिप्रस्य एतत्संज्ञस्य “दासस्य “चित् उपक्षपयितुरसुरस्य “मायाः “पृतनाज्येषु संग्रामेषु “जघ्नथुः जिहिंसथुः । युवां सूर्यादिकं जनयन्तावित्युच्यते ॥

इन्द्रा॑विष्णू दृंहि॒ताः शम्ब॑रस्य॒ नव॒ पुरो॑ नव॒तिं च॑ श्नथिष्टम् ।

श॒तं व॒र्चिनः॑ स॒हस्रं॑ च सा॒कं ह॒थो अ॑प्र॒त्यसु॑रस्य वी॒रान् ॥५

इन्द्रा॑विष्णू॒ इति॑ । दृं॒हि॒ताः । शम्ब॑रस्य । नव॑ । पुरः॑ । न॒व॒तिम् । च॒ । श्न॒थि॒ष्ट॒म् ।

श॒तम् । व॒र्चिनः॑ । स॒हस्र॑म् । च॒ । सा॒कम् । ह॒थः । अ॒प्र॒ति । असु॑रस्य । वी॒रान् ॥५

इन्द्राविष्णू इति । दृंहिताः । शम्बरस्य । नव । पुरः । नवतिम् । च । श्नथिष्टम् ।

शतम् । वर्चिनः । सहस्रम् । च । साकम् । हथः । अप्रति । असुरस्य । वीरान् ॥५

हे “इन्द्राविष्णू “दृंहिताः दृढीकृताः “नव “नवतिं “च नवोत्तरनवतिसंख्याकाः “पुरः पुराणि “शम्बरस्य स्वभूतानि “श्नथिष्टम् अहिंसिष्टम्। 'श्नथ हिंसायाम्। अपि च “शतं “सहस्रं “च “वर्चिनः “असुरस्य “वीरान् “अप्रति प्रतिद्वन्द्विनो यथा न भवन्ति तथा “साकं सह संघश एव “हथः अहिंसिष्टम् । 'यो वर्चिनः शतमिन्द्रः सहस्रम्'। (ऋ. सं. २. १४. ६) इति हि निगमान्तरम् ॥

इ॒यं म॑नी॒षा बृ॑ह॒ती बृ॒हन्तो॑रुक्र॒मा त॒वसा॑ व॒र्धय॑न्ती ।

र॒रे वा॒ं स्तोमं॑ वि॒दथे॑षु विष्णो॒ पिन्व॑त॒मिषो॑ वृ॒जने॑ष्विन्द्र ॥६

इ॒यम् । म॒नी॒षा । बृ॒ह॒ती । बृ॒हन्ता॑ । उ॒रु॒ऽक्र॒मा । त॒वसा॑ । व॒र्धय॑न्ती ।

र॒रे । वा॒म् । स्तोम॑म् । वि॒दथे॑षु । वि॒ष्णो॒ इति॑ । पिन्व॑तम् । इषः॑ । वृ॒जने॑षु । इ॒न्द्र॒ ॥६

इयम् । मनीषा । बृहती । बृहन्ता । उरुऽक्रमा । तवसा । वर्धयन्ती ।

ररे । वाम् । स्तोमम् । विदथेषु । विष्णो इति । पिन्वतम् । इषः । वृजनेषु । इन्द्र ॥६

"बृहती महती "इयं "मनीषा मननीया स्तुतिः “बृहन्ता बृहन्तौ महान्तौ "उरुक्रमा विस्तीर्णविक्रमौ । विष्णुना सहैकार्थीभावादिन्द्रस्याप्युरुक्रमत्वम् । “तवसा । तव इति बलस्य वृद्धेर्वा नामधेयम् । तद्वन्तावेवंभूतौ युवां “वर्धयन्ती प्रवृद्धौ कुर्वत्यस्माभिः कृता । हे “विष्णो हे “इन्द्र “विदथेषु यज्ञेषु “वां युवाभ्यां “स्तोमम् उक्तलक्षणं स्तोत्रं “ररे ददे । 'रा दाने ' इति धातुः । तौ युवां “वृजनेषु “इषः अन्नानि “पिन्वतम् अस्मभ्यं वर्धयतम् ॥

अभ्युदयेष्टौ विष्णोः शिपिविष्टस्य ' वषट् ते ' इत्येषानुवाक्या । सूत्रितं च -- भद्रा ते हस्ता सुकृतोत पाणी वषट् ते विष्णवास आ कृणोमि ' (आश्व. श्रौ. ३. १३) इति ॥

वषट् ते विष्णवास आ कृणोमि तन्मे जुषस्व शिपिविष्ट हव्यम् ।

वर्धन्तु त्वा सुष्टुतयो गिरो मे यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥७

वषट् । ते । विष्णो इति । आसः । आ । कृणोमि । तत् । मे । जुषस्व । शिपिऽविष्ट । हव्यम् ।

वर्धन्तु । त्वा । सुऽस्तुतयः । गिरः । मे । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥७

वषट् । ते । विष्णो इति । आसः । आ । कृणोमि । तत् । मे । जुषस्व । शिपिऽविष्ट । हव्यम् ।

वर्धन्तु । त्वा । सुऽस्तुतयः । गिरः । मे । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥७

हे “विष्णो “ते तुभ्यम् “आसः "आस्यात् “आ अभिमुखं “वषट् “कृणोमि करोमि। वषट्कारेण हविराह्वयामि (हविर्ह्वयामि - पाठः) । हे “शिपिविष्ट । शिपयो रश्मयः । तैराविष्ट विष्णो “तत् वषट्कृतं “मे मदीयं “हव्यं हविः "जुषस्व सेवस्व । “सुष्टुतयः शोभनस्तुत्यात्मिकाः "गिरः वाचश्च त्वां “वर्धन्तु वर्धयन्तु । अन्यद्गतम् ॥ ॥ २४ ॥

मण्डल ७

ऋग्वेदः सूक्तं ७.१००

ऋग्वेदः - मण्डल ७

← सूक्तं ७.९९ | सूक्तं ७.१०० | सूक्तं ७.१०१ →

मैत्रावरुणिर्वसिष्ठः।

दे. विष्णुः। त्रिष्टुप्।

नू मर्तो दयते सनिष्यन्यो विष्णव उरुगायाय दाशत् ।
प्र यः सत्राचा मनसा यजात एतावन्तं नर्यमाविवासात् ॥१॥
त्वं विष्णो सुमतिं विश्वजन्यामप्रयुतामेवयावो मतिं दाः ।
पर्चो यथा नः सुवितस्य भूरेरश्वावतः पुरुश्चन्द्रस्य रायः ॥२॥
त्रिर्देवः पृथिवीमेष एतां वि चक्रमे शतर्चसं महित्वा ।
प्र विष्णुरस्तु तवसस्तवीयान्त्वेषं ह्यस्य स्थविरस्य नाम ॥३॥
वि चक्रमे पृथिवीमेष एतां क्षेत्राय विष्णुर्मनुषे दशस्यन् ।
ध्रुवासो अस्य कीरयो जनास उरुक्षितिं सुजनिमा चकार ॥४॥
प्र तत्ते अद्य शिपिविष्ट नामार्यः शंसामि वयुनानि विद्वान् ।
तं त्वा गृणामि तवसमतव्यान्क्षयन्तमस्य रजसः पराके ॥५॥
किमित्ते विष्णो परिचक्ष्यं भूत्प्र यद्ववक्षे शिपिविष्टो अस्मि ।
मा वर्पो अस्मदप गूह एतद्यदन्यरूपः समिथे बभूथ ॥६॥

वषट् ते विष्णवास आ कृणोमि तन्मे जुषस्व शिपिविष्ट हव्यम् ।

वर्धन्तु त्वा सुष्टुतयो गिरो मे यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥७॥

सायणभाष्यम्

‘नू मर्तः' इति सप्तर्चमेकादशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं वैष्णवम् । 'नू मर्तः' इत्यनुक्रान्तम् । उक्थ्ये अच्छावाकशस्त्र इदं शंसनीयम् । सूत्रितं च - ‘ ऋतुर्जनित्री नू मर्तो भवा मित्रः ' (आश्व. श्रौ. ६. १) इति ।।

नू मर्तो॑ दयते सनि॒ष्यन्यो विष्णं॑व उरुगा॒याय॒ दाशं॑त् ।

प्र यः स॒त्राचा॒ मनं॑सा॒ यजा॑त ए॒ताव॑न्तं॒ नर्य॑मा॒विवा॑सात् ॥१

नु । मर्तः॑ । द॒य॒ते॒ । स॒नि॒ष्यन् । यः । विष्णं॑वे । उ॒रु॒ऽगा॒याय॑ । दाशं॑त् ।

प्र । यः । स॒त्राचा॑ । मनं॑सा । यजा॑ते । ए॒ताव॑न्तम् । नर्य॑म् । आ॒ऽविवा॑सात् ॥१

नु । मर्तः । दयते । सनिष्यन् । यः । विष्णवे । उरुऽगायाय । दाशत् ।

प्र । यः । सत्राचा । मनसा । यजाते । एतावन्तम् । नर्यम् । आऽविवासात् ॥१

सः “मर्तः मनुष्यः “सनिष्यन् धनमिच्छन् “नु क्षिप्रं “दयते धनमादत्ते । दयतिराङ्पूर्वार्थे द्रष्टव्यः । “यः मनुष्यः "उरुगायाय बहुभिः कीर्तनीयाय “विष्णवे "दाशत् हवींषि दद्यात् । “यः च “सत्राचा सहाञ्चता “मनसा मननेन स्तोत्रेण “प्र “यजाते प्रकर्षेण पूजयेत् “एतावन्तम् एतावत्परिमाणं महान्तं "नर्यं नरेभ्यो हितं विष्णुम् “आविवासात् नमस्कारादिभिः परिचरेत् । स मर्तो दयत इत्यन्वयः । यद्वा । सनिष्यन्निति सनतेर्लाभार्थस्य लृटि रूपम् । स मर्तः सनिष्यन् धनादीनि लप्स्यमानो भवन्नेव हविरादिकं नु क्षिप्रं दयते विष्णवे ददातीति योज्यम् ॥

विष्णुदेवत्ये पशौ पुरोडाशस्य त्वं विष्णो ' इत्यनुवाक्या। सूत्रितं च – त्वं विष्णो सुमतिं विश्वजन्यां वि चक्रमे पृथिवीमेष एताम्' (अश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

त्वं विं॑ष्णो सुम॒तिं वि॒श्वजं॑न्या॒मप्रं॑युतामेवयावो म॒तिं दा॑ः ।

पर्चो॒ यथा॑ नः सुवि॒तस्य॒ भूरे॒रश्वा॑वतः पुरुश्च॒न्द्रस्यं॑ रा॒यः ॥२

त्वम् । वि॒ष्णो॒ इतिं॑ । सु॒ऽम॒तिम् । वि॒श्वऽजं॑न्याम् । अप्रं॑ऽयुताम् । ए॒व॒ऽया॒वः॒ । म॒तिम् । दाः॒ ।

पर्चः॑ । यथा॑ । नः॒ । सु॒वि॒तस्यं॑ । भूरेः॑ । अश्वं॑ऽवतः । पु॒रु॒ऽच॒न्द्रस्यं॑ । रा॒यः ॥२

त्वम् । विष्णो इति । सुऽमतिम् । विश्वऽजन्याम् । अप्रऽयुताम् । एवऽयावः । मतिम् । दाः ।

पर्चः । यथा । नः । सुवितस्य । भूरेः । अश्वऽवतः । पुरुऽचन्द्रस्य । रायः ॥२

हे “एवयावः । एवाः प्राप्तव्याः कामाः । तान् यापयति प्रापयति स्तोतॄनित्येवयावा । हे एवयावन् “विष्णो “त्वं “विश्वजन्यां सर्वजनहिताम् "अप्रयुतां दोषैर्वियुक्तां “सुमतिम् अनुग्रहबुद्धिं “दाः अस्मभ्यं देहि । "सुवितस्य सुष्ठु प्राप्तव्यस्य “भूरेः बहुलस्य “अश्वावतः अश्वयुक्तस्य “पुरुश्चन्द्रस्य पुरूणां बहूनामाह्लादकस्य “रायः धनस्य "पर्चः संपर्कः “नः अस्माकं “यथा भवति तथा देहीत्यन्वयः॥

वैष्णवस्योपांशुयाजस्य ' त्रिर्देवः ' इति याज्या। सूत्रितं च - इदं विष्णुर्वि चक्रमे त्रिर्देवः पृथिवीमेष एताम् ' (आश्व. श्रौ. १. ६) इति । वैष्णवे पशावप्येषैव वपाया याज्या । सूत्रितं च -- त्रिर्देवः पृथिवीमेष एतां परो मात्रया तन्वा वृधान ' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

त्रिर्दे॒वः पृ॑थि॒वीमे॒ष ए॒तां वि च॑क्रमे श॒तर्च॑सं महि॒त्वा ।

प्र विष्णु॑रस्तु त॒वस॒स्तवी॑यान्त्वे॒षं ह्य॑स्य॒ स्थवि॑रस्य॒ नाम॑ ॥३

त्रिः । दे॒वः । पृ॒थि॒वीम् । ए॒षः । ए॒ताम् । वि । च॒क्र॒मे॒ । श॒तऽअ॑र्चसम् । म॒हि॒ऽत्वा ।

प्र । विष्णुः॑ । अ॒स्तु॒ । त॒वसः॑ । तवी॑यान् । त्वे॒षम् । हि । अ॒स्य॒ । स्थवि॑रस्य । नाम॑ ॥३

त्रिः । देवः । पृथिवीम् । एषः । एताम् । वि । चक्रमे । शतऽअर्चसम् । महिऽत्वा ।

प्र । विष्णुः । अस्तु । तवसः । तवीयान् । त्वेषम् । हि । अस्य । स्थविरस्य । नाम ॥३

“एषः “देवः दानादिगुणयुक्तो विष्णुः “शतर्चसं शतसंख्यान्यर्चींषि यस्यास्तादृशम् “एतां “पृथिवीम् । उपलक्षणमेतत् । पृथिव्यादींस्त्रीँल्लोकान् महित्वा महत्त्वेन “त्रिः “वि “चक्रमे त्रिभिः पदैर्विक्रान्तवान् । “तवसः तवस्विनो वृद्धादपि “तवीयान् तवस्वितरः “विष्णुः “प्र “अस्तु अस्माकं प्रभवतु स्वामी भवतु। “अस्य “स्थविरस्य वृद्धस्य विष्णोः “नाम नामकं रूपं विष्णुरित्येतन्नामैव वा “त्वेषं “हि यस्माद्दीप्तं तस्मात्कारणात् स विष्णुः प्रभवत्वित्यर्थः ॥

पूर्वोक्त एव पशौ ‘वि चक्रमे ' इति वपाया अनुवाक्या। सूत्रितं च - वि चक्रमे पृथिवीमेष एतां त्रिर्देवः पृथिवीमेष एताम् ' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ।।

वि च॑क्रमे पृथि॒वीमे॒ष ए॒तां क्षेत्रा॑य॒ विष्णु॒र्मनु॑षे दश॒स्यन् ।

ध्रु॒वासो॑ अस्य की॒रयो॒ जना॑स उरुक्षि॒तिं सु॒जनि॑मा चकार ॥४

वि । च॒क्र॒मे॒ । पृ॒थि॒वीम् । ए॒षः । ए॒ताम् । क्षेत्रा॑य । विष्णुः॑ । मनु॑षे । द॒श॒स्यन् ।

ध्रु॒वासः॑ । अ॒स्य॒ । की॒रयः॑ । जना॑सः । उ॒रु॒ऽक्षि॒तिम् । सु॒ऽजनि॑मा । च॒का॒र॒ ॥४

वि । चक्रमे । पृथिवीम् । एषः । एताम् । क्षेत्राय । विष्णुः । मनुषे । दशस्यन् ।

ध्रुवासः । अस्य । कीरयः । जनासः । उरुऽक्षितिम् । सुऽजनिमा । चकार ॥४

“एषः देवः “विष्णुः “एतां “पृथिवीं पृथिव्यादीनिमांस्त्रीँल्लोकान् “क्षेत्राय निवासार्थं “मनुषे स्तुवते देवगणाय “दशस्यन् असुरेभ्योऽपहृत्य प्रदास्यन् “वि “चक्रमे विक्रान्तवान् । “अस्य च विष्णोः “कीरयः स्तोतारः “जनासः जनाः “ध्रुवासः निश्चला भवन्ति । ऐहिकामुष्मिकयोर्लाभेन स्थिरा भवन्तीत्यर्थः । “सुजनिमा शोभनानि जनिमानि कीर्तनस्मरणादिना सुखहेतुभूतानि यस्य तादृशो विष्णुः "उरुक्षितिं विस्तीर्णनिवासं “चकार स्तोतृभ्यः करोति ॥

तृतीयसवनेऽतिरात्रादूर्ध्वं सोमातिरेके सति नैमित्तिके होतुः शस्त्रे ‘प्र तत्ते अद्य' इति स्तोत्रियस्तृचः (आश्व. श्रौ. ६. ७)। अभ्युदयेष्टौ विष्णोः शिपिविष्टस्य ‘प्र तत्ते अद्य' इति याज्या । सूत्रितं च --- वषट् ते विष्णवास आ कृणोमि प्र तत्ते अद्य शिपिविष्ट नाम ' (आश्व. श्रौ. ३. १३) इति ॥

प्र तत्ते॑ अ॒द्य शिं॑पिविष्ट॒ नामा॒र्यः शं॑सामि व॒युना॑नि वि॒द्वान् ।

तं त्वा॑ गृणामि त॒वस॒मत॑व्या॒न्क्षय॑न्तम॒स्य रज॑सः परा॒के ॥५

प्र । तत् । ते॒ । अ॒द्य । शि॒पि॒ऽवि॒ष्ट॒ । नाम॑ । अ॒र्यः । श॒ंसा॒मि॒ । व॒युना॑नि । वि॒द्वान् ।

तम् । त्वा॒ । गृ॒णा॒मि॒ । त॒वस॑म् । अत॑व्यान् । क्षय॑न्तम् । अ॒स्य । रज॑सः । प॒रा॒के ॥५

प्र । तत् । ते । अद्य । शिपिऽविष्ट । नाम । अर्यः । शंसामि । वयुनानि । विद्वान् ।

तम् । त्वा । गृणामि । तवसम् । अतव्यान् । क्षयन्तम् । अस्य । रजसः । पराके ॥५

हे “शिपिविष्ट रश्मिभिराविष्ट विष्णो “ते तव “तत् प्रसिद्धं विष्णुरिति प्रख्यातं “नाम “अर्यः स्वामी स्तुतीनां हविषां वा तथा “वयुनानि ज्ञातव्यान्यर्थजातानि “विद्वान् जानन्नहम् “अद्य इदानीं “प्र “शंसामि प्रकर्षेण स्तौमि । “तवसं प्रवृद्धं “तं “त्वा त्वां विष्णुम् “अतव्यान् अतवीयानवृद्धतरोऽहं “गृणामि स्तौमि । कीदृशम् । “अस्य “रजसः लोकस्य “पराके दूरदेशे “क्षयन्तं निवसन्तम् ॥

किमित्ते॑ विष्णो परि॒चक्ष्यं॑ भूत्प्र यद्व॑व॒क्षे शिं॑पिवि॒ष्टो अ॑स्मि ।

मा वर्पो॑ अ॒स्मदप॑ गूह ए॒तद्यद॒न्यरू॑पः समि॒थे ब॒भूथ॑ ॥६

किम् । इत् । ते॒ । वि॒ष्णो॒ इति॑ । प॒रि॒ऽचक्ष्य॑म् । भू॒त् । प्र । यत् । व॒व॒क्षे । शि॒पि॒ऽवि॒ष्टः । अ॒स्मि॒ ।

मा । वर्पः॑ । अ॒स्मत् । अप॑ । गू॒ह॒ः । ए॒तत् । यत् । अ॒न्यऽरू॑पः । स॒म्ऽइ॒थे । ब॒भूथ॑ ॥६

किम् । इत् । ते । विष्णो इति । परिऽचक्ष्यम् । भूत् । प्र । यत् । ववक्षे । शिपिऽविष्टः । अस्मि ।

मा । वर्पः । अस्मत् । अप । गूहः । एतत् । यत् । अन्यऽरूपः । सम्ऽइथे । बभूथ ॥६

पुरा खलु विष्णुः स्वं रूपं परित्यज्य कृत्रिमं रूपान्तरं धारयन् संग्रामे वसिष्ठस्य साहाय्यं चकार । तं जाननृषिरनया प्रत्याचष्टे। अत्र निरुक्तं - ' शिपिविष्टो विष्णुरिति विष्णोर्द्वे नामनी भवतः । कुत्सितार्थीयं पूर्वं भवतीत्यौपमन्यवः । किं ते विष्णो प्रख्यातमेतद्भवत्यप्रख्यापनीयं यन्नः प्रब्रूषे शेप इव निर्वेष्टितोऽस्मीत्यप्रतिपन्नरश्मिः । अपि वा प्रशंसानामैवाभिप्रेतं स्यात् । किं ते विष्णो प्रख्यातमेतद्भवति प्रख्यापनीयं यदुत प्रब्रूषे शिपिविष्टोऽस्मीति प्रतिपन्नरश्मिः । शिपयोऽत्र रश्मय उच्यन्ते तैराविष्टो भवति । मा वर्पो अस्मदप गूह एतत् । वर्प इति रूपनाम वृणोतीति सतः । यदन्यरूपः समिथे संग्रामे भवसि संयतरश्मिः ' (निरु. ५, ७-८) इति । तत्र । कुत्सितार्थपक्षे योजना । हे "विष्णो "ते तव तन्नाम "किं "परिचक्ष्यं प्रख्यापनीयं "भूत् भवति । किंशब्दः क्षेपे । अप्रख्यापनीयमेव तद्भवति । "यत् नामास्मभ्यं "प्र "ववक्षे प्रब्रूषे "शिपिविष्टोऽस्मि इति। अन्तर्णीतोपमानमेतत् । शेप इव निर्वेष्टितस्तेजसानाच्छादितो भवामीति। तदश्लीलार्थत्वादिदं नाम न प्रशस्तमित्यर्थः । तन्नाम किं परिचक्ष्यं वर्जनीयं परित्याज्यम् । विरुद्धार्थप्रतिपादकत्वात् स्वत एव परित्यक्तं हि तत् । शिष्टं समानं पूर्वेण । अत उक्तरूपविलक्षणं यद्वैष्णवरूपमस्ति "एतत् 'वर्पः रूपम् "अस्मत् अस्माकं "मा "अप "गूहः अपगूढं संवृतं मा कुरु। 'गुहू संवरणे' । अपि तु तदेव रूपं प्रकटय । वैष्णवस्य रूपस्य गूहने का प्रसक्तिरिति चेत् । "यत् यस्मात् "अन्यरूपः रूपान्तरमेव धारयन् "समिथे संग्रामे "बभूथ अस्माकं सहायो भवसि तस्मादिदं गूहनं न कार्यमिति । प्रशंसापक्षे तु । हे विष्णो ते तव तन्नाम किं परिचक्ष्यं भूत् किं प्रख्यापनीयं भवति । न प्रख्यापनीयम्। किं तन्नाम । शिपिविष्टो रश्मिभिराविष्टोऽस्मीति यन्नाम प्रब्रूषे । यत एवं प्रख्यातरूपस्त्वमतोऽस्माकमेतद्वैष्णवं रूपं संवृतं मा कार्षीः । इदानीं गूढरूपोऽपि यद्यस्मात्त्वं समिथे संग्रामेऽन्यरूपः कृत्रिमरूपं यदन्यद्वैष्णवं रूपं शौर्यादिलक्षणं तादृग्रूप एव बभूथ भवसि तस्मात्त्वं गूढोऽपि ज्ञायस एवेति व्यर्थमेव तस्य रूपस्य गूहनम् । अतो बहुतेजस्कं यद्वैष्णवं रूपं तदस्माकं प्रदर्शयेति तात्पर्यार्थः ॥

वषट् ते विष्णवास आ कृणोमि तन्मे जुषस्व शिपिविष्ट हव्यम् ।

वर्धन्तु त्वा सुष्टुतयो गिरो मे यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥७

वषट् । ते । विष्णो इति । आसः । आ । कृणोमि । तत् । मे । जुषस्व । शिपिऽविष्ट । हव्यम् ।

वर्धन्तु । त्वा । सुऽस्तुतयः । गिरः । मे । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥७

वषट् । ते । विष्णो इति । आसः । आ । कृणोमि । तत् । मे । जुषस्व । शिपिऽविष्ट । हव्यम् ।

वर्धन्तु । त्वा । सुऽस्तुतयः । गिरः । मे । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥७

व्याख्यातेयम् । अक्षरार्थस्तु । हे विष्णो तुभ्यमास्यादास्येन वषट्करोमि । वषट्कृतं तन्मदीयं हविर्हे शिपिविष्ट सेवस्व । शोभनस्तुतिरूपा मदीया वाचश्च त्वां वर्धयन्त्विति । शिष्टः पादः सिद्धः ॥ ॥ २५ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये पञ्चमाष्टके षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥

टिप्पणी

७.१००.६ किमित्ते विष्णो

वाजपेय साम १६२५

शिपिविष्टोपरि टिप्पणी एवं वैदिकसंदर्भाः (http://vipin110012.tripod.com/pur_index28/shipivishta.htm)

मण्डल ७

ऋग्वेदः सूक्तं ७.१०१

ऋग्वेदः - मण्डल ७
← सूक्तं ७.१०० सूक्तं ७.१०१ सूक्तं ७.१०२ →
मैत्रावरुणिर्वसिष्ठः (वृष्टिकामः), कुमार आग्नेयो वा।

दे. पर्जन्यः। त्रिष्टुप्।

तिस्रो वाचः प्र वद ज्योतिरग्रा या एतद्दुह्रे मधुदोघमूधः ।
स वत्सं कृण्वन्गर्भमोषधीनां सद्यो जातो वृषभो रोरवीति ॥१॥
यो वर्धन ओषधीनां यो अपां यो विश्वस्य जगतो देव ईशे ।
स त्रिधातु शरणं शर्म यंसत्त्रिवर्तु ज्योतिः स्वभिष्ट्यस्मे ॥२॥
स्तरीरु त्वद्भवति सूत उ त्वद्यथावशं तन्वं चक्र एषः ।
पितुः पयः प्रति गृभ्णाति माता तेन पिता वर्धते तेन पुत्रः ॥३॥
यस्मिन्विश्वानि भुवनानि तस्थुस्तिस्रो द्यावस्त्रेधा सस्रुरापः ।
त्रयः कोशास उपसेचनासो मध्व श्चोतन्त्यभितो विरप्शम् ॥४॥
इदं वचः पर्जन्याय स्वराजे हृदो अस्त्वन्तरं तज्जुजोषत् ।
मयोभुवो वृष्टयः सन्त्वस्मे सुपिप्पला ओषधीर्देवगोपाः ॥५॥
स रेतोधा वृषभः शश्वतीनां तस्मिन्नात्मा जगतस्तस्थुषश्च ।

तन्म ऋतं पातु शतशारदाय यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥६॥

सायणभाष्यम्

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्थ निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ सप्तमो व्याख्यायते । सप्तममण्डलस्य षष्ठेऽनुवाक एकादश सूक्तानि व्याख्यातानि । ‘ तिस्रो वाचः' इति षड्चं द्वादशं सूक्तम् । अत्रानुक्रम्यते -- ‘ तिस्रः षट् पार्जन्यं तु ' इति । एते कुमार आग्नेयोऽपश्यद्वसिष्ठ एव वा ' इति वक्ष्यमाणत्वादग्निपुत्रः कुमार ऋषिर्वसिष्ठो वा । अनुक्तत्वात् त्रिष्टुप् । इदमुत्तरं च पर्जन्यदेवत्यम् । अत्र शौनकः -- आस्यदघ्नं विगाह्यापः प्राङ्मुखः प्रयतः शुचिः । सूक्ताभ्यां तिस्र आदिभ्यामुपतिष्ठेत भास्करम् ॥ अनश्नतैतज्जप्तव्यं वृष्टिकामेन यत्नतः । पञ्चरात्रेऽप्यतिक्रान्ते महतीं वृष्टिमाप्नुयात् ॥' (ऋग्वि. २. ३२६-२७) इति ॥

ति॒स्रो वाच॒ः प्र व॑द॒ ज्योति॑रग्रा॒ या ए॒तद्दु॒ह्रे म॑धुदो॒घमूध॑ः ।

स व॒त्सं कृ॒ण्वन्गर्भ॒मोष॑धीनां स॒द्यो जा॒तो वृ॑ष॒भो रोर॑वीति ॥१

ति॒स्रः । वाच॑ः । प्र । व॒द॒ । ज्योति॑ःऽअग्राः । याः । ए॒तत् । दु॒ह्रे । म॒धु॒ऽदो॒घम् । ऊध॑ः ।

सः । व॒त्सम् । कृ॒ण्वन् । गर्भ॑म् । ओष॑धीनाम् । स॒द्यः । जा॒तः । वृ॒ष॒भः । रो॒र॒वी॒ति॒ ॥१

तिस्रः । वाचः । प्र । वद । ज्योतिःऽअग्राः । याः । एतत् । दुह्रे । मधुऽदोघम् । ऊधः ।

सः । वत्सम् । कृण्वन् । गर्भम् । ओषधीनाम् । सद्यः । जातः । वृषभः । रोरवीति ॥१

ऋषिरात्मानं स्तुतौ प्रेरयति । हे ऋषे “तिस्रः त्रिविधा ऋग्यजुःसामात्मिकाः स्तुतिरूपाः “वाचः “प्र “वद प्रब्रूहि । कीदृश्यो वाचः । “ज्योतिरग्राः । ज्योतिर्द्योतमानः प्रणवोऽग्रे प्रमुखो यासां तादृशीः । “याः वाचः “मधुदोघं मधुन उदकस्य दोहकं वृष्ट्युदकस्य कर्तारम् “एतत् नभसि दृश्यमानम् “ऊधः उद्धृतं मेघम् । यद्वा । लुप्तोपममेतत् । ऊध इव पयस आश्रयभूतं मेघं “दुह्रे दुहते । दुहेर्लटि ‘लोपस्त आत्मनेपदेषु' (पा. सू. ७. १. ४१) इति तलोपः । बाहुलको रुट् । स्तोत्रैः प्रीतो हि पर्जन्यो मेधैर्वर्षयति । अतो वाच एव दुहन्तीत्युपचर्यते । यद्वा । वदेति व्यत्ययेन मध्यमः । तिस्र इति द्रुतविलम्बितमध्यमभेदेन त्रिविधा ज्योतिरग्रा विद्युत्प्रमुखा वाचः प्रवदेतेति। या गर्जितलक्षणा वाचो वृष्टिप्रदमेतं मेघं दुह्रे उदकानि दुहन्ति । एवंभूतः “सः च पर्जन्यः "वत्सं सह निवसन्तं वैद्युताग्निं “कृण्वन् प्रादुष्कुर्वन् तमेव “ओषधीनां व्रीह्यादीनां च “गर्भं कुर्वन् “सद्यः शीघ्रं “जातः प्रादुर्भूतः “वृषभः वर्षिता सन् “रोरवीति भृशं शब्दायते ॥

यो वर्धन ओषधीनां यो अपां यो विश्वस्य जगतो देव ईशे ।

स त्रिधातु शरणं शर्म यंसत्त्रिवर्तु ज्योतिः स्वभिष्ट्य१स्मे ॥२

यः । वर्धनः । ओषधीनाम् । यः । अपाम् । यः । विश्वस्य । जगतः । देवः । ईशे ।

सः । त्रिऽधातु । शरणम् । शर्म । यंसत् । त्रिऽवर्तु । ज्योतिः । सुऽअभिष्टि । अस्मे इति ॥२

यः । वर्धनः । ओषधीनाम् । यः । अपाम् । यः । विश्वस्य । जगतः । देवः । ईशे ।

सः । त्रिऽधातु । शरणम् । शर्म । यंसत् । त्रिऽवर्तु । ज्योतिः । सुऽअभिष्टि । अस्मे इति ॥२

"यः पर्जन्यः "ओषधीनां "वर्धनः वर्धयिता । "यः च "अपाम् उदकानां वर्धकः । "यः च "देवः द्योतमानः पर्जन्यः "विश्वस्य सर्वस्य "जगतः "ईशे ईष्टे। 'लोपस्त आत्मनेपदेषु ' इति तलोपः । "अधीगर्थ ' (पा. सू. २. ३. ५२) इति कर्मणि शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी। अनुदात्तेत्त्वात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः। 'यद्वृत्तान्नित्यम्' इति निघातप्रतिषेधः। "सः पर्जन्यः "त्रिधातु त्रिभूमिकं "शरणं गृहं "शर्म सुखं च "यंसत् यच्छतु । अस्मभ्यं ददात्वित्यर्थः ॥ यमेर्लेट्यडागमः । सिब्बहुलम्' इति सिप्। ' इतश्च लोपः' इतीकारलोपः। तथा "त्रिवर्तु त्रिषु ऋतुषु अतिशयेन वर्तमानम् । श्रूयते हि - ' त्रीणि वा आदित्यस्य तेजांसि वसन्ता प्रातर्ग्रीष्मे मध्यंदिने शरद्यपराह्णे ' (तै. सं. २. १. २. ५) इति । एवंविधं "स्वभिष्टि स्वभ्येषणं "ज्योतिः तेजश्च "अस्मे अस्मभ्यं प्रयच्छतु ॥

स्तरीरु त्वद्भवति सूत उ त्वद्यथावशं तन्वं चक्र एषः ।

पितुः पयः प्रति गृभ्णाति माता तेन पिता वर्धते तेन पुत्रः ॥३

स्तरीः । ऊं इति । त्वत् । भवति । सूते । ऊं इति । त्वत् । यथाऽवशम् । तन्वम् । चक्रे । एषः ।

पितुः । पयः । प्रति । गृभ्णाति । माता । तेन । पिता । वर्धते । तेन । पुत्रः ॥३

स्तरीः । ऊं इति । त्वत् । भवति । सूते । ऊं इति । त्वत् । यथाऽवशम् । तन्वम् । चक्रे । एषः ।

पितुः । पयः । प्रति । गृभ्णाति । माता । तेन । पिता । वर्धते । तेन । पुत्रः ॥३

त्वदिति तकारान्तोऽन्यशब्दपर्यायोऽनुदात्तः सर्वनामसु पठितः। अस्य पर्जन्यस्य "त्वत् अन्यद्रूपं "स्तरीः निवृत्तप्रसवा गौः सा यथा न दोग्ध्री तद्वद्वर्षुकं न "भवति । "उ इति पूरकः । द्वितीय उशब्दश्चार्थे । "त्वत् अन्यच्च रूपं "सूते धेनुवत्प्रसूते। उदकानि प्रवर्षति । "एषः पर्जन्यः "तन्वं स्वकीयं शरीरं "यथावशं यथाकामं स्तरीत्वेन धेनुत्वेन च "चक्रे करोति । अपि च "पितुः दिवः सकाशात् "पयः वृष्ट्युदकं "माता पृथिवी "प्रति "गृभ्णाति प्रतिगृह्णाति । हृग्रहोर्भः । इति भत्वम् । प्रतिगृहीतेन "तेन हविरात्मना परिणतेन "पिता द्युलोकः "वर्धते । "तेन एवोदकेन "पुत्रः पृथिव्यां भवः प्राणिसंघोऽपि वर्धते ॥

यस्मिन्विश्वानि भुवनानि तस्थुस्तिस्रो द्यावस्त्रेधा सस्रुरापः ।

त्रय॒ः कोशा॑स उप॒सेच॑नासो॒ मध्व॑ः श्चोतन्त्य॒भितो॑ विर॒प्शम् ॥४

यस्मि॑न् । विश्वा॑नि । भुव॑नानि । त॒स्थुः । ति॒स्रः । द्यावः॑ । त्रे॒धा । स॒स्रुः । आपः॑ ।

त्रयः॑ । कोशा॑सः । उ॒प॒ऽसेच॑नासः । मध्वः॑ । श्चो॒त॒न्ति॒ । अ॒भितः॑ । वि॒ऽर॒प्शम् ॥४

यस्मिन् । विश्वानि । भुवनानि । तस्थुः । तिस्रः । द्यावः । त्रेधा । सस्रुः । आपः ।

त्रयः । कोशासः । उपऽसेचनासः । मध्वः । श्चोतन्ति । अभितः । विऽरप्शम् ॥४

“यस्मिन् पर्जन्ये “विश्वानि “भुवनानि सर्वाणि भूतजातानि “तस्थुः तिष्ठन्ति । यदधीनवृत्तीनि भवन्तीत्यर्थः । यस्मिंश्च “द्यावः द्युप्रभृतयो लोको अवतिष्ठन्ते । यस्माच्च “आपः “त्रेधा “सस्रुः प्राच्यः प्रतीच्योऽवाच्यश्च सत्यो निर्गच्छन्ति । “उपसेचनासः उपसेक्तारः “त्रयः पौरस्त्यः प्रतीच्य उदीच्यश्चेति त्रिप्रकाराः “कोशासः मेघाः “विरप्शं महान्तं पर्जन्यम् “अभितः परितः “मध्वः । कर्मणि षष्ठी । मधूदकं “श्चोतन्ति क्षारयन्ति वर्षन्ति ॥

इ॒दं वच॑ः प॒र्जन्या॑य स्व॒राजे॑ हृ॒दो अ॒स्त्वन्त॑रं॒ तज्जु॑जोषत् ।

म॒यो॒भुवो॑ वृ॒ष्टय॑ः सन्त्व॒स्मे सु॑पिप्प॒ला ओष॑धीर्दे॒वगो॑पाः ॥५

इ॒दम् । वचः॑ । प॒र्जन्या॑य । स्व॒ऽराजे॑ । हृ॒दः । अ॒स्तु॒ । अन्त॑रम् । तत् । जु॒जो॒ष॒त् ।

म॒यः॒ऽभुवः॑ । वृ॒ष्टयः॑ । स॒न्तु॒ । अ॒स्मे इति॑ । सु॒ऽपि॒प्प॒लाः । ओष॑धीः । दे॒वऽगो॑पाः ॥५

इदम् । वचः । पर्जन्याय । स्वऽराजे । हृदः । अस्तु । अन्तरम् । तत् । जुजोषत् ।

मयःऽभुवः । वृष्टयः । सन्तु । अस्मे इति । सुऽपिप्पलाः । ओषधीः । देवऽगोपाः ॥५

“इदं “वचः वचनं स्तोत्रं “स्वराजे स्वायत्तदीप्तये “पर्जन्याय क्रियते । एतच्च “हृदः तदीयस्य हृदयस्य “अन्तरम् अन्तर्गतम् “अस्तु। स च तत् स्तोत्रं “जुजोषत् सेवताम् ।‘जुषी प्रीतिसेवनयो:'। लेट्यडागमश्छान्दसः । शपः श्लुः । “मयोभुवः सुखस्य भावयित्र्यः "वृष्टयः “अस्मे अस्माकं तत्प्रसादात् “सन्तु भवन्तु । तथा “देवगोपाः देवः पर्जन्यो गोपायिता रक्षिता यासां तथाविधाः “ओषधीः ओषधयश्च “सुपिप्पलाः सुफला अस्माकं भवन्तु ॥

स रे॑तो॒धा वृ॑ष॒भः शश्व॑तीना॒ं तस्मि॑न्ना॒त्मा जग॑तस्त॒स्थुष॑श्च ।

तन्म॑ ऋ॒तं पा॑तु श॒तशा॑रदाय यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभि॒ः सदा॑ नः ॥६

सः । रे॒तः॒ऽधाः । वृ॒ष॒भः । शश्व॑तीनाम् । तस्मि॑न् । आ॒त्मा । जग॑तः । त॒स्थुषः॑ । च॒ ।

तत् । मा॒ । ऋ॒तम् । पा॒तु॒ । श॒तऽशा॑रदाय । यू॒यम् । पा॒त॒ । स्व॒स्तिऽभिः॑ । सदा॑ । नः॒ ॥६

सः । रेतःऽधाः । वृषभः । शश्वतीनाम् । तस्मिन् । आत्मा । जगतः । तस्थुषः । च ।

तत् । मा । ऋतम् । पातु । शतऽशारदाय । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥६

“सः पर्जन्यः “शश्वतीनां बह्वीनामोषधीनां “रेतोधाः रेतस उदकस्य बीजभूतस्य धाता विनिधाता भवति । "वृषभः इत्युपमा । यथा कश्चिद्वृषभो बह्वीनां गवां गर्भस्याधाता भवति तद्वत् । अतः “तस्मिन् पर्जन्ये "जगतः जङ्गमस्य “तस्थुषः स्थावरस्य च "आत्मा देहो वर्तते । “तत् पर्जन्येन दत्तम् "ऋतम् उदकं “मा मां “शतशारदाय शतसंवत्सरजीवनार्थ “पातु रक्षतु ॥ माशब्दस्य ‘ ऋत्यकः ' इति प्रकृतिभावो ह्रस्वत्वं च । अन्यद्गतम् ॥ ॥ १ ॥

टिप्पणी

पर्जन्योपरि संदर्भाः (http://www.angelfire.com/indie/vedastudy/pur_index17/parjanya.htm)

मण्डल ७

ऋग्वेदः सूक्तं ७.१०२

ऋग्वेदः - मण्डल ७
← सूक्तं ७.१०१ सूक्तं ७.१०२ सूक्तं ७.१०३ →
मैत्रावरुणिर्वसिष्ठः(वृष्टिकामः), कुमार आग्नेयो वा।

दे. पर्जन्यः। गायत्री, २ पादनिचृत्

पर्जन्याय प्र गायत दिवस्पुत्राय मीळ्हुषे ।

स नो यवसमिच्छतु ॥१॥

यो गर्भमोषधीनां गवां कृणोत्यर्वताम् ।

पर्जन्यः पुरुषीणाम् ॥२॥

तस्मा इदास्ये हविर्जुहोता मधुमत्तमम् ।

इळां नः संयतं करत् ॥३॥

सायणभाष्यम्

‘पर्जन्याय' इति तृचं त्रयोदशं सूक्तं गायत्रम् । पूर्ववदृषिदेवते । तथा चानुक्रान्तं - पर्जन्याय तृचं गायत्रम्' इति । वैश्वानरपार्जन्यायामन्वारम्भणीयायां पार्जन्यस्य चरोः ‘ पर्जन्याय ' इत्यनुवाक्या । सूत्र्यते हि - ‘ पर्जन्याय प्र गायत प्र वाता वान्ति पतयन्ति विद्युतः ' (आश्व. श्रौ. २. १५) इति ।।

प॒र्जन्या॑य॒ प्र गा॑यत दि॒वस्पु॒त्राय॑ मी॒ळ्हुषे॑ ।

स नो॒ यव॑समिच्छतु ॥१

प॒र्जन्या॑य । प्र । गा॒य॒त॒ । दि॒वः । पु॒त्राय॑ । मी॒ळ्हुषे॑ ।

सः । न॒ः । यव॑सम् । इ॒च्छ॒तु॒ ॥१

पर्जन्याय । प्र । गायत । दिवः । पुत्राय । मीळ्हुषे ।

सः । नः । यवसम् । इच्छतु ॥१

हे स्तोतारः पर्जन्याय देवाय “प्र “गायत प्रकर्षेण स्तोत्रमुच्चारयत । कीदृशाय । “दिवः अन्तरिक्षस्य “पुत्राय । तत्र हि पर्जन्यः प्रादुर्भवति । "मीळ्हुषे सेक्त्रे । “सः तादृशः पर्जन्यः “नः अस्मभ्यं "यवसम् ओषध्यादिलक्षणमन्नं दातुम् “इच्छतु ।।

यो गर्भ॒मोष॑धीना॒ं गवा॑ं कृ॒णोत्यर्व॑ताम् ।

प॒र्जन्य॑ः पुरु॒षीणा॑म् ॥२

यः । गर्भ॑म् । ओष॑धीनाम् । गवा॑म् । कृ॒णोति॑ । अर्व॑ताम् ।

प॒र्जन्यः॑ । पु॒रु॒षीणा॑म् ॥२

यः । गर्भम् । ओषधीनाम् । गवाम् । कृणोति । अर्वताम् ।

पर्जन्यः । पुरुषीणाम् ॥२

"यः पर्जन्यः “ओषधीनां व्रीह्यादीनां “गवाम् “अर्वताम् अर्वतीनां वडवानां “पुरुषीणां नारीणां च यः “पर्जन्यः “गर्भं प्रसूतिहेतुं बीजमुदकरूपं “कृणोति करोति तस्मै पर्जन्यायेत्युत्तरत्र संबन्धः ॥

तस्मा॒ इदा॒स्ये॑ ह॒विर्जु॒होता॒ मधु॑मत्तमम् ।

इळा॑ं नः सं॒यत॑ं करत् ॥३

तस्मै॑ । इत् । आ॒स्ये॑ । ह॒विः । जु॒होत॑ । मधु॑मत्ऽतमम् ।

इळा॑म् । न॒ः । स॒म्ऽयत॑म् । क॒र॒त् ॥३

तस्मै । इत् । आस्ये । हविः । जुहोत । मधुमत्ऽतमम् ।

इळाम् । नः । सम्ऽयतम् । करत् ॥३

“तस्मा “इत् तस्मा एव पर्जन्याय "आस्ये देवानामास्यभूतेऽग्नौ “मधुमत्तमं रसवत्तमं “हविः “जुहोत जुहुत हे ऋत्विजः । स च पर्जन्यः “नः अस्मभ्यम् "इळाम् अन्नं “संयतं सम्यग्नियतं यथा भवति तथा “करत् करोतु । ददात्विति यावत् ॥ ॥ २ ॥

मण्डल ७

ऋग्वेदः सूक्तं ७.१०३

ऋग्वेदः - मण्डल ७

← सूक्तं ७.१०२ | सूक्तं ७.१०३ | सूक्तं ७.१०४ →

मैत्रावरुणिर्वसिष्ठः।

दे. मण्डूकाः (पर्जन्यः)। त्रिष्टुप्, १ अनुष्टुप्।

संवत्सरं शशयाना ब्राह्मणा व्रतचारिणः ।

वाचं पर्जन्यजिन्वितां प्र मण्डूका अवादिषुः ॥१॥

दिव्या आपो अभि यदेनमायन्दृतिं न शुष्कं सरसी शयानम् ।

गवामह न मायुर्वत्सिनीनां मण्डूकानां वग्नुरत्रा समेति ॥२॥

यदीमेनाँ उशतो अभ्यवर्षीत्तृष्यावतः प्रावृष्यागतायाम् ।

अख्खलीकृत्या पितरं न पुत्रो अन्यो अन्यमुप वदन्तमेति ॥३॥

अन्यो अन्यमनु गृभ्णात्येनोरपां प्रसर्गे यदमन्दिषाताम् ।

मण्डूको यदभिवृष्टः कनिष्कन्पृश्निः सम्पृङ्क्ते हरितेन वाचम् ॥४॥

यदेषामन्यो अन्यस्य वाचं शाक्तस्येव वदति शिक्षमाणः ।

सर्वं तदेषां समृधेव पर्व यत्सुवाचो वदथनाध्यप्सु ॥५॥

गोमायुरेको अजमायुरेकः पृश्निरेको हरित एक एषाम् ।

समानं नाम बिभ्रतो विरूपाः पुरुत्रा वाचं पिपिशुर्वदन्तः ॥६॥

ब्राह्मणासो अतिरात्रे न सोमे सरो न पूर्णमभितो वदन्तः ।

संवत्सरस्य तदहः परि ष्ठ यन्मण्डूकाः प्रावृषीणं बभूव ॥७॥

ब्राह्मणासः सोमिनो वाचमक्रत ब्रह्म कृण्वन्तः परिवत्सरीणम् ।

अध्वर्यवो घर्मिणः सिष्विदाना आविर्भवन्ति गुह्या न के चित् ॥८॥

देवहितिं जुगुपुर्द्वादशस्य ऋतुं नरो न प्र मिनन्त्येते ।

संवत्सरे प्रावृष्यागतायां तप्ता घर्मा अश्नुवते विसर्गम् ॥९॥

गोमायुरदादजमायुरदात्पृश्निरदाद्धरितो नो वसूनि ।

गवां मण्डूका ददतः शतानि सहस्रसावे प्र तिरन्त आयुः ॥१०॥

सायणभाष्यम्

' संवत्सरम् ' इति दशर्चं चतुर्दशं सूक्त वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभम् । आद्या त्वनुष्टुप् । मण्डूका देवता । तथा चानुक्रान्तं- संवत्सरं दश पर्जन्यस्तुतिः संहृष्टान्मण्डूकांस्तुष्टावाद्यानुष्टुप् ' इति । वृष्टिकामेनैतत्सूक्तं जप्यम् ।।

सं॒व॒त्स॒रं श॑शया॒ना ब्रा॑ह्म॒णा व्र॑तचा॒रिणः॑ ।

वाचं॑ प॒र्जन्य॑जिन्विता॒ं प्र म॒ण्डूका॑ अवादिषुः ॥१

सं॒व॒त्स॒रम् । श॒श॒या॒नाः । ब्रा॒ह्म॒णाः । व्र॒त॒ऽचा॒रिणः॑ ।

वाच॑म् । प॒र्जन्य॑ऽजिन्विताम् । प्र । म॒ण्डूकाः॑ । अ॒वा॒दि॒षु॒ः ॥१

संवत्सरम् । शशयानाः । ब्राह्मणाः । व्रतऽचारिणः ।

वाचम् । पर्जन्यऽजिन्विताम् । प्र । मण्डूकाः । अवादिषुः ।। १ । ।

अत्र निरुक्तं-' वसिष्ठो वर्षकामः पर्जन्यं तुष्टाव तं मण्डूका अन्वमोदन्त स मण्डूकाननुमोदमानान् दृष्ट्वा तुष्टाव ' (निरु. ९.६) इति। ' मण्डूका मज्जूका मज्जनान्मदतेर्वा मोदतिकर्मणो मन्दतेर्वा तृप्तिकर्मणो मण्डयतेरिति वैयाकरणा मण्ड एषामोक इति वा मण्डो मदेर्वा मुदेर्वा तेषामेषा भवति ' (निरु. ९. ५) इति । व्रतचारिणः व्रतं संवत्सरसत्रात्मकं कर्माचरन्तः ब्राह्मणाः । लुप्तोपममेतत् । एवंभूता ब्राह्मणा इव संवत्सरं शरत्प्रभृति आ वर्षतोरेकं संवत्सरं शशयानाः शिश्याना वर्षणार्थं तपश्चरन्त इव बिल एव सन्त एते मण्डूकाः पर्जन्यजिन्वितां पर्जन्येन प्रीतां यया वाचा पर्जन्यः प्रीतो भवति तादृशीं वाचं प्र अवादिषुः प्रवदन्ति ।।

दि॒व्या आपो॑ अ॒भि यदे॑न॒माय॒न्दृति॒ं न शुष्कं॑ सर॒सी शया॑नम् ।

गवा॒मह॒ न मा॒युर्व॒त्सिनी॑नां म॒ण्डूका॑नां व॒ग्नुरत्रा॒ समे॑ति ॥२

दि॒व्याः । आपः॑ । अ॒भि । यत् । ए॒न॒म् । आय॑न् । दृति॑म् । न । शुष्क॑म् । स॒र॒सी इति॑ । शया॑नम् ।

गवा॑म् । अह॑ । न । मा॒युः । व॒त्सिनी॑नाम् । म॒ण्डूका॑नाम् । व॒ग्नुः । अत्र॑ । सम् । ए॒ति॒ ॥२

दिव्याः । आपः । अभि । यत् । एनम् । आयन् । दृतिम् । न । शुष्कम् । सरसी इति । शयानम् ।

गवाम् । अह । न । मायुः । वत्सिनीनाम् । मण्डूकानाम् । वग्नुः । अत्र । सम् । एति ।। २ ।।

दिव्याः दिवि भवाः आपः दृतिं न दृतिमिव शुष्कं नीरसं सरसी । महत्सरः सरसी । गौरादिलक्षणो ङीष् । सरस्याम् । ' सुपां सुलुक् ' इति सप्तम्या लुक् । ' ईदूतौ च सप्तम्यर्थे ' इति प्रगृह्यसंज्ञा । महति सरसि निर्जले घर्मकाले शयानं निवसन्तम् -एनं मण्डूकगणं यत् यदा आयन् अभिगच्छन्ति तदा अत्र अस्मिन् वर्षणे पर्जन्ये वा सति वत्सिनीनां वत्सयुक्तानां गवां न मायुः गवां शब्द इव मण्डूकानां वग्नुः शब्दः समेति संगच्छते । यथा वत्सैः संगतासु गोषु महान् घोषो जायते तद्वद्वृष्टे पर्जन्ये महान् कलकलशब्दो जायत इत्यर्थः । अह इति पूरकः ।।

यदी॑मेनाँ उश॒तो अ॒भ्यव॑र्षीत्तृ॒ष्याव॑तः प्रा॒वृष्याग॑तायाम् ।

अ॒ख्ख॒ली॒कृत्या॑ पि॒तरं॒ न पु॒त्रो अ॒न्यो अ॒न्यमुप॒ वद॑न्तमेति ॥३

यत् । ई॒म् । ए॒ना॒न् । उ॒श॒तः । अ॒भि । अव॑र्षीत् । तृ॒ष्याऽव॑तः । प्रा॒वृषि॑ । आऽग॑तायाम् ।

अ॒ख्ख॒ली॒कृत्य॑ । पि॒तर॑म् । न । पु॒त्रः । अ॒न्यः । अ॒न्यम् । उप॑ । वद॑न्तम् । ए॒ति॒ ॥३

यत् । ईम् । एनान् । उशतः । अभि । अवर्षीत् । तृष्याऽवतः । प्रावृषि । आऽगतायाम्।

अख्खलीकृत्य । पितरम् । न । पुत्रः । अन्यः । अन्यम् । उप । वदन्तम् । एति ।। ३ ।।

उशतः कामयमानान् तृष्यावतः तृष्णावतः एनान् मण्डूकान् प्रावृषि वर्षर्तौ आगतायाम् आगते सति यत् यदा अभ्यवर्षीत् पर्जन्यो जलैरभिषिञ्चति । ईम् इति पूरणः । तदानीम् अख्खलीकृत्य । अख्खल इति शब्दानुकरणम् । अख्खलशब्दं कृत्वा पुत्रः पितरं न पितरमिव अन्यः मण्डूकः वदन्तं शब्दयन्तम् अन्यं मण्डूकम् उप एति प्राप्नोति ।।

अ॒न्यो अ॒न्यमनु॑ गृभ्णात्येनोर॒पां प्र॑स॒र्गे यदम॑न्दिषाताम् ।

म॒ण्डूको॒ यद॒भिवृ॑ष्ट॒ः कनि॑ष्क॒न्पृश्निः॑ सम्पृ॒ङ्क्ते हरि॑तेन॒ वाच॑म् ॥४

अ॒न्यः । अ॒न्यम् । अनु॑ । गृ॒भ्णा॒ति॒ । ए॒नोः॒ । अ॒पाम् । प्र॒ऽस॒र्गे । यत् । अम॑न्दिषाताम् ।

म॒ण्डूकः॑ । यत् । अ॒भिऽवृ॑ष्टः । कनि॑स्कन् । पृश्निः॑ । स॒म्ऽपृ॒ङ्क्ते । हरि॑तेन । वाच॑म् ॥४

अन्यः । अन्यम् । अनु । गृभ्णाति । एनोः । अपाम् । प्रऽसर्गे । यत् । अमन्दिषाताम् ।

मण्डूकः । यत् । अभिऽवृष्टः । कनिस्कन् । पृश्निः । सम्ऽपृङ्क्ते । हरितेन । वाचम्।। ४ ।।

एनोः एनयोर्द्वयोर्मण्डूकयोः अन्यः मण्डूकः अन्यं मण्डूकमनुगम्य गृभ्णाति गृह्णाति । अपाम् उदकानां प्रसर्गे प्रसर्जने वर्षणे सति यत् यदा अमन्दिषातां हृष्टावभूताम् । यत् यदा च अभिवृष्टः पर्जन्येनाभिषिक्तः कनिष्कन् । स्कन्दतेर्यङ्लुगन्तस्य रूपम् । भृशं स्कन्दन्नुत्प्लवं कुर्वन् पृश्निः पृश्निवर्णः मण्डूकः हरितेन हरितवर्णेनान्येन मण्डूकेन वाचं संपृङ्क्ते संयोजयति । उभावप्येकविधं शब्दं कुर्वाते । तदानीमन्योऽन्यमनु गृभ्णातीत्यन्वयः ।।

यदे॑षाम॒न्यो अ॒न्यस्य॒ वाचं॑ शा॒क्तस्ये॑व॒ वद॑ति॒ शिक्ष॑माणः ।

सर्वं॑ तदे॑षां स॒मृधे॑व॒ पर्व॒ यत्सु॒वाचो॒ वद॑थ॒नाध्य॒प्सु ॥५

यत् । ए॒षा॒म् । अ॒न्यः । अ॒न्यस्य॑ । वाच॑म् । शा॒क्तस्य॑ऽइव । वद॑ति । शिक्ष॑माणः ।

सर्व॑म् । तत् । ए॒षा॒म् । स॒मृधा॑ऽइव । पर्व॑ । यत् । सु॒ऽवाचः॑ । वद॑थन । अधि॑ । अ॒प्ऽसु ॥५

यत् । एषाम् । अन्यः । अन्यस्य । वाचम् । शाक्तस्यऽइव । वदति । शिक्षमाणः ।

सर्वम् । तत् । एषाम् । समृधाऽइव । पर्व । यत् । सुऽवाचः । वदथन । अधि । अप्ऽसु ।। ५ । ।

हे मण्डूकाः यत् यदा एषां युष्माकं मध्ये अन्यः मण्डूकः अन्यस्य मण्डूकस्य वाचं वदति अनुवदति अनुकरोति प्रशिक्षमाणः शिक्ष्यमाणः शिष्यः शाक्तस्येव शक्तिमतः शिक्षकस्य वाचं यथानुवदति तद्वत् । यत् यदा च सुवाचः शोभनवाचो यूयं सर्वे अप्सु वृष्टेषूदकेषु अधि उपरि प्लवन्त वदथन वदत शब्दं कुरुत । तत् तदा एषां युष्माकं सर्वं पर्व परुष्मच्छरीरं समृधेव समृद्धमेवाविकलावयवमेव भवति । इवशब्दोऽवधारणे । घर्मकाले मृद्भावमापन्ना मण्डूकाः पुनर्वर्षणे सत्यविकलाङ्गाः प्रादुर्भवन्तीत्यर्थः ।। ।। ३ ।।

गोमा॑यु॒रेको॑ अ॒जमा॑यु॒रेकः॒ पृश्नि॒रेको॒ हरि॑त॒ एक॑ एषाम् ।

स॒मा॒नं नाम॒ बिभ्र॑तो॒ विरू॑पाः पुरु॒त्रा वाचं॑ पिपिशु॒र्वद॑न्तः ॥६

गोऽमा॑युः । एकः॑ । अ॒जऽमा॑युः । एकः॑ । पृश्निः॑ । एकः॑ । हरि॑तः । एकः॑ । ए॒षा॒म् ।

स॒मा॒नम् । नाम॑ । बिभ्र॑तः । विऽरू॑पाः । पु॒रु॒ऽत्रा । वाच॑म् । पि॒पि॒शुः॒ । वद॑न्तः ॥६

गोऽमायुः । एकः । अजऽमायुः । एकः । पृश्निः । एकः । हरितः । एकः । एषाम् ।

समानम् । नाम । बिभ्रतः । विऽरूपाः । पुरुऽत्रा । वाचम् । पिपिशुः । वदन्तः । । ६ ।।

एषां मण्डूकानां मध्ये एकः मण्डूकः गोमायुः गोर्मायुरिव मायुः शब्दो यस्य तादृशो भवति । एकः अन्यो मण्डूकः अजमायुः अजस्य मायुरिव मायुर्यस्य तादृशो भवति । एकः पृश्निः पृश्निवर्णः । 'एकः अपरः हरितः हरितवर्णः । एवं विरूपाः नानारूपा अपि समानम् एकं मण्डूका इति नाम बिभ्रतः धारयन्तः पुरुत्रा बहुषु देशेषु वाचं वदन्तः शब्दं कुर्वन्तः पिपिशुः अवयवीभवन्ति प्रादुर्भवन्ति । ' पिश अवयवे ' । पुरुशब्दात् ' देवमनुष्य ' इत्यादिना त्राप्रत्ययः ।।

ब्रा॒ह्म॒णासो॑ अतिरा॒त्रे न सोमे॑ सरो॒ न पू॒र्णम॒भितो॒ वद॑न्तः ।

सं॒व॒त्स॒रस्य॒ तदहः॒ परि॑ ष्ठ यन्म॑ण्डूकाः प्रावृ॒षीणं॑ ब॒भूव॑ ॥७

ब्रा॒ह्म॒णासः॑ । अ॒ति॒ऽरा॒त्रे । न । सोमे॑ । सरः॑ । न । पू॒र्णम् । अ॒भितः॑ । वद॑न्तः ।

सं॒व॒त्स॒रस्य॑ । तत् । अह॒रिति॑ । परि॑ । स्थ॒ । यत् । म॒ण्डू॒काः॒ । प्रा॒वृ॒षीण॑म् । ब॒भूव॑ ॥७

ब्राह्मणासः । अतिऽरात्रे । न । सोमे । सरः । न । पूर्णम् । अभितः । वदन्तः ।

संवत्सरस्य । तत् । अहरिति । परि । स्थ । यत् । मण्डूकाः । प्रावृषीणम् । बभूव ।। ७ ।।

रात्रिमतीत्य वर्तत इत्यतिरात्रः । अतिरात्रे न सोमे । यथातिरात्राख्ये सोमयागे ब्राह्मणासः ब्राह्मणा रात्रौ स्तुतशस्त्राणि पर्यायेण शंसन्ति हे मण्डूकाः । द्वितीयो नशब्दः संप्रत्यर्थे । न संप्रति पूर्णं सरः अभितः सर्वतः वदन्तः रात्रौ शब्दं कुर्वाणा यूयं तदहः तद्दिनं परि ष्ठ परितः सर्वतो भवथ । यत् अहः प्रावृषीणं प्रावृषेण्यं प्रावृषि भवं बभूव तस्मिन्नहनि सर्वतो वर्तमाना भवथेत्यर्थः ।।

ब्रा॒ह्म॒णासः॑ सो॒मिनो॒ वाच॑मक्रत॒ ब्रह्म॑ कृ॒ण्वन्तः॑ परिवत्स॒रीण॑म् ।

अ॒ध्व॒र्यवो॑ घ॒र्मिणः॑ सिष्विदा॒ना आ॒विर्भ॑वन्ति॒ गुह्या॒ न के चि॑त् ॥८

ब्रा॒ह्म॒णासः॑ । सो॒मिनः॑ । वाच॑म् । अ॒क्र॒त॒ । ब्रह्म॑ । कृ॒ण्वन्तः॑ । प॒रि॒व॒त्स॒रीण॑म् ।

अ॒ध्व॒र्यवः॑ । घ॒र्मिणः॑ । सि॒स्वि॒दा॒नाः । आ॒विः । भ॒व॒न्ति॒ । गुह्याः॑ । न । के । चि॒त् ॥८

ब्राह्मणासः । सोमिनः । वाचम् । अक्रत । ब्रह्म । कृण्वन्तः । परिवत्सरीणम् ।

अध्वर्यवः । घर्मिणः । सिस्विदानाः । आविः । भवन्ति । गुह्याः । न । के । चित् । । ८ । ।

सोमिनः सोमयुक्ताः परिवत्सरीणं सांवत्सरिकं गवामयनिकं ब्रह्म स्तुतशस्त्रात्मकं कृण्वन्तः कुर्वन्तः ब्राह्मणासः । लुप्तोपममेतत् । ब्राह्मणा इव वाचं शब्दम् अक्रत अकृषतेमे मण्डूकाः । अपि च घर्मिणः घर्मेण प्रवर्ग्येण चरन्तः अध्वर्यवः अध्वरस्य नेतार ऋत्विज इव सिष्विदानाः स्विद्यद्गात्राः गुह्याः घर्मकाले बिलेऽभिगूढाः के चित् केचन मण्डूकाः न संप्रति वृष्टौ सत्याम् आविर्भवन्ति जायन्ते ।।

दे॒वहि॑तिं जुगुपुर्द्वाद॒शस्य॑ ऋ॒तुं नरो॒ न प्र मि॑नन्त्ये॒ते ।

सं॒व॒त्स॒रे प्रा॒वृष्याग॑तायां त॒प्ता घ॒र्मा अ॑श्नुवते विस॒र्गम् ॥९

दे॒वऽहिं॑तिम् । जु॒गु॒पुः॒ । द्वा॒द॒शस्य॑ । ऋ॒तुम् । नरः॑ । न । प्र । मि॒न॒न्ति॒ । ए॒ते ।

सं॒व॒त्स॒रे । प्रा॒वृषिं॑ । आऽग॑तायाम् । त॒प्ताः । घ॒र्माः॑ । अ॒श्नु॒व॒ते॒ । वि॒ऽस॒र्गम् ॥९

देवऽहितिम् । जुगुपुः । द्वादशस्य । ऋतुम् । नरः । न । प्र । मिनन्ति । एते । - संवत्सरे । प्रावृषि । आऽगतायाम् । तप्ताः । घर्माः । अश्नुवते । विऽसर्गम् । । ९ ।।

नरः नेतारः एते मण्डूकाः देवहितिं देवैः कृतं विधानम् अस्यर्तोरयं धर्म इत्येवंरूपं जुगुपुः गोपायन्ति । काले काले रक्षन्ति । अत एव द्वादशस्य द्वादशमासात्मकस्य संवत्सरस्य ऋतुं तं तं वसन्तादिकं न प्र मिनन्ति न हिंसन्ति । पर्जन्यस्तुतेरनुमोदनेन तत्तत्काले वृष्टिहेतवो भवन्तीत्यर्थः । संवत्सरे संपूर्णे प्रावृषि वर्षर्तौ आगतायाम् आगते सति घर्माः पूर्वं घर्मकाले वर्तमानाः तप्ताः तापेन पीडिताः संप्रति विसर्गं विसर्जनं बिलान्मोचनम् अश्नुवते प्राप्नुवन्ति ।।

गोमा॑युरदाद॒जमा॑युरदा॒त्पृश्नि॑रदा॒द्धरि॑तो नो॒ वसू॑नि ।

गवां॑ म॒ण्डूका॒ दद॑तः श॒तानि॑ सहस्रसा॒वे प्र ति॑रन्त॒ आयुः॑ ॥१०

गोऽमा॑युः । अ॒दा॒त् । अ॒जऽमा॑युः । अ॒दा॒त् । पृश्निः॑ । अ॒दा॒त् । हरि॑तः । नः॒ । वसू॑नि ।

गवा॑म् । म॒ण्डूकाः॑ । दद॑तः । श॒तानि॑ । स॒ह॒स्र॒ऽसा॒वे । प्र । ति॒र॒न्ते॒ । आयुः॑ ॥१०

गोऽमायुः । अदात् । अजऽमायुः । अदात् । पृश्निः । अदात् । हरितः । नः । वसूनि ।

गवाम् । मण्डूकाः । ददतः । शतानि । सहस्रऽसावे । प्र । तिरन्ते । आयुः ।। १० ।।

गोमायुः गोरिव मायुः शब्दो यस्य तादृशो मण्डूकः वसूनि धनानि नः अस्मभ्यम् अदात् ददातु । अजमायुः च अदात् ददातु । हरितः हरितवर्णश्च अदात् ददातु । पृश्निः पृश्निवर्णश्च अदात् ददातु । तथा सहस्रसावे सहस्रसंख्याका ओषधयः सूयन्त उत्पद्यन्त इति वर्षर्तुः सहस्रसावः । तस्मिन् सति सर्वे मण्डूकाः गवां शतानि अपरिमिता गाः ददतः अस्मभ्यं प्रयच्छन्तः आयुः जीवनं प्र तिरन्ते प्रवर्धयन्तु ।। ।। ४ ।।

७.१०३.७

अतिरात्रोपरि टिप्पणी (http://puranastudy.page.tl/Atiraatra-%26%232309%3B%26%232340%3B%26%232367%3B%26%232352%3B%26%232366%3B%26%232340%3B%26%232381%3B%26%232352%3B.htm)

टिप्पणी

ऋग्वेद ७.१०३.५ अनुसारेण मण्डूकानां मध्ये अन्यः अन्यस्य मण्डूकस्य वाचं वदति। अतएव अयं स्थितिः शाक्तस्थितिरस्ति, स्मृतिजन्यात्मकं स्थितिरस्ति, प्रतिध्वनिरस्ति। नायं वाक् श्रौतप्रकारा अस्ति, अपितु स्मार्तप्रकारा अस्ति। माण्डूकेयीसंहिताविषये ऐतरेयारण्यकस्य कथनमस्ति यत् षकारः प्राण आत्मा अस्ति एवं णकारः तस्य बलमस्ति। अयं कथनं मण्डूकस्य संदर्भे चक्षुरुन्मीलनकं अस्ति। षकारस्य वर्गीकरणं ऊष्माणवर्णेषु अस्ति। य र ल व वर्णानां संज्ञा अन्तस्थाः अस्ति, श, ष, स वर्णानां ऊष्माणं। ऊष्मा शब्दोपरि टिप्पणी (https://sites.google.com/site/puranicsubjectindex/uurdhvadrishti-uuha/uushmaa) पठनीयमस्ति। भागवतपुराणानुसारेण - ऊष्माणं इन्द्रियाण्याहुः अन्तस्थाः बलमात्मनः। अपि च, श, ष वर्णाः मूलाधारस्य बीजवर्णौ भवतः। यदि मण्डूकस्य प्राण आत्मा षकारः अस्ति, अयं संकेतमस्ति यत् या ऊर्जा यातयामा, व्ययीकृतास्ति, सा मण्डूकस्य प्राण - आत्मा भवति। शतपथ ब्राह्मणानुसारेण, अग्नेः संस्कुर्वाणे या आपः दूषिताः अभवन्, ते समस्कन्दंस्ते मण्डूका अभवन्। ब्राह्मणग्रन्थेषु सार्वत्रिकरूपेण कथनमस्ति यत् अग्निचयने पञ्चमचित्याः चयनोपरि शतरुद्रीयं होमं एवं तत्पश्चात् मण्डूकविकर्षणं कृत्यं भवति। मण्डूकं वंशे प्रबध्य तस्य विकर्षणं चित्योपरि विभिन्नेषु प्रकारेण कृतं भवति एवं तदोपरि सः मण्डूकः उत्करे प्रक्षिप्तं भवति। कथनमस्ति यत् अग्नेः यः शुचं, शुकं, दोषमस्ति, तत् सर्वं मण्डूके प्रवेशयन्ति।

योगवासिष्ठे ३.२४.५० शुक्रस्य वाहनं भेकः अस्ति।

मण्डूकस्य प्लवगतिः प्रसिद्धमस्ति। कथासरित्सागरे भेकस्य वाहनं सर्पः भवति। सर्पस्य गति सर्पणप्रकारा अस्ति।

मण्डूकस्य समानार्थकशब्देषु भेकः एवं दर्दुरः उल्लेखनीयाः सन्ति। शब्दकल्पद्रुमानुसारेण भेकशब्दस्य मूलं बिभेति अस्ति। दर्दुरस्य मूलं दॄ - विदारणे अस्ति। दर्दुरस्य शब्दः कर्णानां दारणं करोति।

संदर्भाः

एतद्वै यत्रैतं प्राणा ऋषयोऽग्रे ऽग्निं समस्कुर्वंस्तमद्भिरवोक्षंस्ता आपः समस्कन्दंस्ते मण्डूका अभवन् । माश ९,१.२.२१ ।

तस्मान्मण्डूकः पशूनामनुपजीवनीयतमो यातयामा हि सः । माश ९, १, २,२४ ।

एष (मण्डूकः) वै पशूनामनुपजीवनीयो न वा एष ग्राम्येषु पशुषु हितो नाऽऽरण्येषु तमेव शुचाऽर्पयति । तैसं ५.४.४.३ ।

पर्जन्याय मण्डूकान् (आलभते) - मै. ३.१४.२

अश्वो वोळ्हा सुखं रथं हसनामुपमन्त्रिणः । शेपो रोमण्वन्तौ भेदौ वारिन्मण्डूक इच्छतीन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ऋ. ९.११२.४ ॥

अवका वेतसशाखां मण्डूकं च दीर्घवंशे प्रबध्य समुद्रस्य त्वावाकयेति सप्तभिरष्टाभिर्वाग्निं विकर्षति ।। विकर्षन्नेवानुगमयित्वा मण्डूकस्य प्राणान्सर्वान्संलोभ्योत्कर उदस्येति ।। यं द्विष्यात्तमेतैरुपस्पृशेत् - आप.श्रौ.सू. १७.१२.९

अपो निषिञ्चन्न् असुरः पिता नः श्वसन्तु गर्गरा अपां वरुणाव नीचीरपः सृज । वदन्तु पृश्निबाहवो मण्डूका इरिणानु ॥१२॥ संवत्सरं शशयाना ब्राह्मणा व्रतचारिणः । वाचं पर्जन्यजिन्वितां प्र मण्डूका अवादिषुः ॥१३॥ उपप्रवद मण्डूकि वर्षमा वद तादुरि । मध्ये ह्रदस्य प्लवस्व विगृह्य चतुरः पदः ॥शौ.अ. ४.१५.१४ ॥

अध्यर्धेळा तृतीयस्याह्नो ऽध्यर्धेळा पञ्चमस्य। स यथा मण्डूक इट्कुर्याद् एवम् अत्रेट्कुर्यात्। तेनैव पञ्चमम् अहर् अयातयाम क्रियते।– जै.ब्रा. ३.४९

अश्ववद्भवति प्रजात्यै यथा मण्डूक आट्करोत्येवं निधनमुपयन्त्ययातयामतायै – ताण्ड्य ब्रा. १२.४.१६

स्तेगान्दँष्ट्राभ्यां मण्डूकाञ्जम्भ्येभिरिति – तै.ब्रा. ३.९.११.१

तस्यै वा एतस्यै संहितायै णकारो बलं षकारः प्राण आत्मा, इति - - - - । यद्वयमनुसंहितमृचोऽधीमहे यच्च माण्डूकेयीयमध्यायं प्रब्रूमस्तेन नो णकारषकारावुपाप्ता-विति ह स्माऽऽह ह्रस्वो माण्डूकेयः, इति । - ऐ.आ. ३.२.६

वाक्पूर्वरूपं मन उत्तररूपं प्राणः संहितेति शूरवीरो माण्डूकेयः, इति । अथ हास्य पुत्र आह ज्येष्ठो मनः पूर्वरूपं वागुत्तररूपं मनसा वा अग्रे संकल्पयत्यथ वाचा व्याहरति तस्मान्मन एव पूर्वरूपं वागुत्तररूपं प्राणस्त्वेव संहितेति, इति । समानमेनयोरत्र पितुश्च पुत्रस्य च, इति । स एषोऽश्वरथः प्रष्टिवाहनो मनोवाक्प्राणसंहतः, इति । स य एवमेतां सहितां वेद संधीयते प्रजया पशुभिर्यशसा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन सर्वमायुरेति, इति । इति नु माण्डूकेयानाम्, इति ।। - ऐ.आ. ३.१.१

शीतिके शीतिकावति ह्लादुके ह्लादुकावति । मण्डूक्यासु संगमयेम१ँ स्वग्नि१ँ शमय, इति । शं ते धन्वन्या आपः शमु ते सन्त्वनूक्याः । शं ते समुद्रिया आपः शमु ते सन्तु वर्ष्याः, इति । शं ते स्रवन्तीस्तनुवे शमु ते सन्तु कूप्याः । शं ते नीहारो वर्षतु शमु पृष्वाऽवशीयताम् (१), इति । तै.आ. ६.४.१

आयुर्वेदानुसारेण मण्डूकोपरि टिप्पणी (https://puranastudy.wordpress.com/%e0%a4%ae%e0%a4%a3%e0%a4%bf%e0%a4%95%e0%a5%81%e0%a4%a3%e0%a5%8d%e0%a4%a1%e0%a4%b2-%e0%a4%ae%e0%a4%a3%e0%a5%8d%e0%a4%a1%e0%a5%82%e0%a4%95/%e0%a4%ae%e0%a4%a3%e0%a5%8d%e0%a4%a1%e0%a5%82%e0%a4%95/)

मण्डल ७

ऋग्वेदः सूक्तं ७.१०४

ऋग्वेदः - मण्डल ७

← सूक्तं ७.१०३

सूक्तं ७.१०४

मैत्रावरुणिर्वसिष्ठः।

दे. (राक्षोघ्नं) इन्द्रासोमौ, ८, १६, १९-२२ इन्द्रः, ९, १२-१३ सोमः, १०, १४ अग्निः, ११ देवाः, १७ ग्रावाणः, १८ मरुतः, २३ (पूर्वार्धस्य) वसिष्ठाशीः, (उत्तरार्धस्य) पृथिव्यन्तरिक्षे। त्रिष्टुप्, १ - त्र, २१, २३ जगती, ७ जगती त्रिष्टुब्वा, २५ अनुष्टुप्।

इन्द्रासोमा तपतं रक्ष उब्जतं न्यर्पयतं वृषणा तमोवृधः ।

परा शृणीतमचितो न्योषतं हतं नुदेथां नि शिशीतमत्रिणः ॥१॥

इन्द्रासोमा समघशंसमभ्यघं तपुर्ययस्तु चरुरग्निवाँ इव ।

ब्रह्मद्विषे क्रव्यादे घोरचक्षसे द्वेषो धत्तमनवायं किमीदिने ॥२॥

इन्द्रासोमा दुष्कृतो वव्रे अन्तरनारम्भणे तमसि प्र विध्यतम् ।

यथा नातः पुनरेकश्चनोदयत्तद्वामस्तु सहसे मन्युमच्छवः ॥३॥

इन्द्रासोमा वर्तयतं दिवो वधं सं पृथिव्या अघशंसाय तर्हणम् ।

उत्तक्षतं स्वर्यं पर्वतेभ्यो येन रक्षो वावृधानं निजूर्वथः ॥४॥

इन्द्रासोमा वर्तयतं दिवस्पर्यग्नितप्तेभिर्युवमश्महन्मभिः ।

तपुर्वधेभिरजरेभिरत्रिणो नि पर्शाने विध्यतं यन्तु निस्वरम् ॥५॥

इन्द्रासोमा परि वां भूतु विश्वत इयं मतिः कक्ष्याश्वेव वाजिना ।

यां वां होत्रां परिहिनोमि मेधयेमा ब्रह्माणि नृपतीव जिन्वतम् ॥६॥

प्रति स्मरेथां तुजयद्भिरेवैर्हतं द्रुहो रक्षसो भङ्गुरावतः ।
इन्द्रासोमा दुष्कृते मा सुगं भूद्यो नः कदा चिदभिदासति द्रुहा ॥७॥
यो मा पाकेन मनसा चरन्तमभिचष्टे अनृतेभिर्वचोभिः ।
आप इव काशिना संगृभीता असन्नस्त्वासत इन्द्र वक्ता ॥८॥
ये पाकशंसं विहरन्त एवैर्ये वा भद्रं दूषयन्ति स्वधाभिः ।
अहये वा तान्प्रददातु सोम आ वा दधातु निरृतेरुपस्थे ॥९॥
यो नो रसं दिप्सति पित्वो अग्ने यो अश्वानां यो गवां यस्तनूनाम् ।
रिपु स्तेन स्तेयकृद्दभ्रमेतु नि ष हीयतां तन्वा तना च ॥१०॥
परः सो अस्तु तन्वा तना च तिस्रः पृथिवीरधो अस्तु विश्वाः ।
प्रति शुष्यतु यशो अस्य देवा यो नो दिवा दिप्सति यश्च नक्तम् ॥११॥
सुविज्ञानं चिकितुषे जनाय सच्चासच्च वचसी पस्पृधाते ।
तयोर्यत्सत्यं यतरदृजीयस्तदित्सोमोऽवति हन्त्यासत् ॥१२॥
न वा उ सोमो वृजिनं हिनोति न क्षत्रियं मिथुया धारयन्तम् ।
हन्ति रक्षो हन्त्यासद्वदन्तमुभाविन्द्रस्य प्रसितौ शयाते ॥१३॥
यदि वाहमनृतदेव आस मोघं वा देवाँ अप्यूहे अग्ने ।
किमस्मभ्यं जातवेदो हृणीषे द्रोघवाचस्ते निरृथं सचन्ताम् ॥१४॥
अद्या मुरीय यदि यातुधानो अस्मि यदि वायुस्ततप पूरुषस्य ।
अधा स वीरैर्दशभिर्वि यूया यो मा मोघं यातुधानेत्याह ॥१५॥
यो मायातुं यातुधानेत्याह यो वा रक्षाः शुचिरस्मीत्याह ।
इन्द्रस्तं हन्तु महता वधेन विश्वस्य जन्तोरधमस्पदीष्ट ॥१६॥
प्र या जिगाति खर्गलेव नक्तमप द्रुहा तन्वं गूहमाना ।
वव्राँ अनन्ताँ अव सा पदीष्ट ग्रावाणो घ्नन्तु रक्षस उपब्दैः ॥१७॥
वि तिष्ठध्वं मरुतो विक्ष्विच्छत गृभायत रक्षसः सं पिनष्टन ।
वयो ये भूत्वी पतयन्ति नक्तभिर्ये वा रिपो दधिरे देवे अध्वरे ॥१८॥
प्र वर्तय दिवो अश्मानमिन्द्र सोमशितं मघवन्सं शिशाधि ।

प्राक्तादपाक्तादधरादुदक्तादभि जहि रक्षसः पर्वतेन ॥१९॥

एत उ त्ये पतयन्ति श्वयातव इन्द्रं दिप्सन्ति दिप्सवोऽदाभ्यम् ।

शिशीते शक्रः पिशुनेभ्यो वधं नूनं सृजदशनिं यातुमद्भ्यः ॥२०॥

इन्द्रो यातूनामभवत्पराशरो हविर्मथीनामभ्याविवासताम् ।

अभीदु शक्रः परशुर्यथा वनं पात्रेव भिन्दन्सत एति रक्षसः ॥२१॥

उलूकयातुं शुशुलूकयातुं जहि श्वयातुमुत कोकयातुम् ।

सुपर्णयातुमुत गृध्रयातुं दृषदेव प्र मृण रक्ष इन्द्र ॥२२॥

मा नो रक्षो अभि नड्यातुमावतामपोच्छतु मिथुना या किमीदिना ।

पृथिवी नः पार्थिवात्पात्वंहसोऽन्तरिक्षं दिव्यात्पात्वस्मान् ॥२३॥

इन्द्र जहि पुमांसं यातुधानमुत स्त्रियं मायया शाशदानाम् ।

विग्रीवासो मूरदेवा ऋदन्तु मा ते दृशन्सूर्यमुच्चरन्तम् ॥२४॥

प्रति चक्ष्व वि चक्ष्वेन्द्रश्च सोम जागृतम् ।

रक्षोभ्यो वधमस्यतमशनिं यातुमद्भ्यः ॥२५॥

सायणभाष्यम्

‘इन्द्रासोमा' इति पञ्चविंशत्यृचं पञ्चदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षम् । आद्याः षट् जगत्यः सप्तमी जगती त्रिष्टुब्वाष्टादश्येकविंशीत्रयोविंश्यो जगत्योऽन्त्या प्रति चक्ष्व' इत्यनुष्टुप् शिष्टाश्चतुर्दश त्रिष्टुभः । नवमीद्वादशीत्रयोदश्यः सोमदेवत्या एकादशी देवदेवत्याष्टमीषोडश्याविन्द्रदेवताके सप्तदशी ग्रावदेवत्याष्टादशी मरुद्देवताका दशमीचतुर्दश्यावग्निदेवताके ‘प्र वर्तय' इत्याद्याः पञ्चर्च इन्द्रदेवताकाः । ‘मा नो रक्ष' इति त्रयोविंश्याः पूर्वोऽर्धर्चो वसिष्ठस्य प्रार्थनापरः । अतस्तद्देवताकः । उत्तरोऽर्धर्चः पृथिव्यन्तरिक्षदेवत्यः । शिष्टानां रक्षोहणाविन्द्रासोमौ देवता । तथा चानुक्रान्तम्’ -- इन्द्रासोमा पञ्चाधिकैन्द्रासोमं राक्षोघ्नं शापाभिशापप्रायं षट् सप्त वाद्या जगत्य एकविंशीत्रयोविंश्यौ चाष्टादशी मारुती च दशमीचतुर्दश्यावाग्नेय्यौ दैव्येकादश्यन्त्यानुष्टुन्नवमी द्वादशी त्रयोदशी सौम्यः सप्तदशी ग्राव्ण्यष्टमीषोळश्यावैन्द्र्यौ प्र वर्तयेति पञ्चैन्द्र्यो मा नो रक्ष इत्यृषेरात्मन आशीरुत्तरोऽर्धर्चः पृथिव्यन्तरिक्षदेवतः' इति । अत्र बृहद्देवतायामनुक्रम्यते- संवत्सरं तु मण्डूकानैन्द्रासोमं परं तु यत् ॥ ऋषिर्ददर्श रक्षोघ्नं पुत्रशोकपरिप्लुतः । हते पुत्रशते क्रुद्धः सौदासैर्दुःखितस्तदा ॥ (बृहद्दे. ६. २७-२८) इति । अतो रक्षोनिबर्हणार्थमेतत्सूक्तं जप्यम् ॥

इन्द्रा॑सोमा॒ तप॑तं॒ रक्ष॑ उ॒ब्जतं॒ न्य॑र्पयतं वृषणा तमो॒वृध॑ः ।

परा॑ शृणीतम॒चितो॒ न्यो॑षतं ह॒तं नु॒देथा॒ं नि शिं॑शीतम॒त्रिण॑ः ॥१

इन्द्रा॑सोमा । तप॑तम् । रक्ष॑ः । उ॒ब्जत॑म् । नि । अ॒र्प॒य॒त॒म् । वृ॒ष॒णा॒ । त॒मः॒ऽवृध॑ः ।

परा॑ । शृ॒णी॒त॒म् । अ॒चित॑ः । नि । ओ॒ष॒त॒म् । ह॒तम् । नु॒देथा॑म् । नि । शि॒शी॒त॒म् । अ॒त्रिण॑ः ॥१

इन्द्रासोमा । तपतम् । रक्षः । उब्जतम् । नि । अर्पयतम् । वृषणा । तमःऽवृधः ।

परा । शृणीतम् । अचितः । नि । ओषतम् । हतम् । नुदेथाम् । नि । शिशीतम् । अत्रिणः ॥१

हे "इन्द्रासोमा । इन्द्रश्च सोमश्चेन्द्रासोमौ । 'देवताद्वन्द्वे च ' इति पूर्वपदस्थानङ्। आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । "रक्षः रक्षांसि । जातावेकवचनम् । युवां "तपतं संतापयतम् ।' आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्' इत्यविद्यमानवत्वात् तपतमिति तिङन्तस्य निघाताभावः । तथा "उब्जतं हिंस्तम् । उब्जतिर्हिंसाकर्मा । तिङः परत्वान्निघाताभावः । हे "वृषणा वृषणौ कामानां वर्षितारौ "न्यर्पयतं रक्षांसि नीचैष्ट्वं प्रापयतम् । "तमोवृधः तमसावरकेणान्धकारेण मायारूपेण वर्धमानान् तमसि रात्रौ वर्धमानान् वा "अचितः ज्ञानरहितान् मूढान् राक्षसान् "परा "शृणीतम् । पराङ्मुखा यथा भवन्ति तथा हिंस्तम्। तथा "न्योषतं नितरां दहतम्।' उष दाहे'। "हतं तान् मारयतम्। "नुदेथाम् अस्मत्तो हतांस्तान् प्रेरयेथाम् । "अत्रिणः अदनशीलांस्तान् राक्षसान् "नि "शिशीतं नितरां तनूकुरुतम् ॥

इन्द्रा॑सोमा॒ सम॒घशं॑सम॒भ्य१॒॑घं तपु॑र्ययस्तु च॒रुर॒ग्नि॒वाँ इ॑व ।

ब्र॒ह्म॒द्विषे॑ क्र॒व्यादे॑ घो॒रच॑क्षसे॒ द्वेषो॑ धत्तमनवा॒यं कि॑मी॒दिने॑ ॥२

इन्द्रा॑सोमा । सम् । अ॒घऽशं॑सम् । अ॒भि । अ॒घम् । तपु॑ः । य॒य॒स्तु॒ । च॒रुः । अ॒ग्नि॒वान्ऽइ॑व ।

ब्र॒ह्म॒ऽद्विषे॑ । क्र॒व्य॒ऽअदे॑ । घो॒रऽच॑क्षसे । द्वेष॑ः । ध॒त्त॒म् । अ॒न॒वा॒यम् । कि॒मी॒दिने॑ ॥२

इन्द्रासोमा । सम् । अघऽशंसम् । अभि । अघम् । तपुः । ययस्तु । चरुः । अग्निवान्ऽइव ।

ब्रह्मऽद्विषे । क्रव्यऽअदे । घोरऽचक्षसे । द्वेषः । धत्तम् । अनवायम् । किमीदिने ॥२

हे इन्द्रासोमौ "अघशंसम् अघस्यानर्थस्य शंसितारम् "अघम् आगत्य हन्तारं राक्षसं "सं सहैव । "अभि इति श्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः । अभिभवतम् । स च "तपुः युवयोस्तेजसा तप्यमानो राक्षसः "अग्निवानिव अग्नियुक्तोऽग्नौ प्रक्षिप्तः "चरुः इव "ययस्तु । ' यसु प्रयत्ने'। केवलोऽप्ययमाङ्पूर्वार्थो द्रष्टव्यः । आयस्यतु आयासं प्राप्नोतु । उपक्षीयतामित्यर्थः । अपि च "ब्रह्मद्विषे ब्राह्मणेभ्योऽस्मभ्यं द्वेष्ट्रे "क्रव्यादे क्रव्यं मांस भक्षयित्रे "घोरचक्षसे घोरदर्शनाय परुषभाषिणे वा "किमीदिने किमिदानीमिति चरते पिशुनाय "द्वेषः द्वेष्यभावम् "अनवायम् अव्यवायमनवयवं नैरन्तर्येण यथा भवति तथा "धत्तं दत्तम् ॥

इन्द्रा॑सोमा दु॒ष्कृतो॑ व॒व्रे अ॒न्तर॑नारम्भ॒णे तम॑सि॒ प्र विं॑ध्यतम् ।

यथा॒ नात॒ः पुन॒रेक॑श्च॒नोदय॒त्तद्वा॑मस्तु॒ सह॑से मन्यु॒मच्छव॑ः ॥३

इन्द्रा॑सोमा । दुः॒ऽकृतः॑ । व॒व्रे । अ॒न्तः । अ॒ना॒र॒म्भ॒णे । तम॑सि । प्र । वि॒ध्य॒त॒म् ।

यथा॑ । न । अतः॑ । पुनः॑ । एकः॑ । च॒न । उ॒त्ऽअय॑त् । तत् । वा॒म् । अ॒स्तु॒ । सह॑से । म॒न्यु॒ऽमत् । शवः॑ ॥३

इन्द्रासोमा । दुःऽकृतः । वव्रे । अन्तः । अनारम्भणे । तमसि । प्र । विध्यतम् ।

यथा । न । अतः । पुनः । एकः । चन । उत्ऽअयत् । तत् । वाम् । अस्तु । सहसे । मन्युऽमत् । शवः ॥३

हे इन्द्रासोमौ "दुष्कृतः दुष्कर्मकारिणः राक्षसान् “वव्रे वारके “अन्तः मध्ये "अनारम्भणे आलम्बनरहिते “तमसि अन्धकारे “प्र “विध्यतं प्रवेश्य ताडयतम् । "यथा येन प्रकारेणैषां मध्ये “एकश्चन एकोऽपि राक्षसः "अतः अस्मात्तमसः “पुनः “न “उदयत् उद्गच्छेत् । तथा विध्यतमित्यर्थः । एतेर्लेट्यडागमः । इतश्च लोपः' इतीकारलोपः । गुणावादेशौ । "तत् प्रसिद्धं "मन्युमत् क्रोधयुक्तं "वां युवयोः "शवः बलं "सहसे रक्षसामभिभवनाय "अस्तु भवतु ॥

इन्द्रा॑सोमा व॒र्तय॑तं दि॒वो व॒धं सं पृ॑थि॒व्या अ॒घशं॑साय॒ तर्ह॑णम् ।

उत्त॑क्षतं स्व॒र्यं१॒॑ पर्व॑तेभ्यो॒ येन॒ रक्षो॑ वावृधा॒नं नि॒जूर्व॑थः ॥४

इन्द्रा॑सोमा । व॒र्तय॑तम् । दि॒वः । व॒धम् । सम् । पृ॒थि॒व्याः । अ॒घऽशं॑साय । तर्ह॑णम् ।

उत् । त॒क्ष॒त॒म् । स्व॒र्य॑म् । पर्व॑तेभ्यः । येन॑ । रक्षः॑ । व॒वृ॒धा॒नम् । नि॒ऽजूर्व॑थः ॥४

इन्द्रासोमा । वर्तयतम् । दिवः । वधम् । सम् । पृथिव्याः । अघऽशंसाय । तर्हणम् ।

उत् । तक्षतम् । स्वर्यम् । पर्वतेभ्यः । येन । रक्षः । ववृधानम् । निऽजूर्वथः ॥४

हे इन्द्रासोमौ "दिवः अन्तरिक्षात् द्युलोकाद्वा "वधं हननसाधनमायुधं “सं "वर्तयतम् उत्पादयतम् । “पृथिव्याः अस्मादपि लोकात् “तर्हणं हिंसकमायुधम् "अघशंसाय अघशंसमनर्थस्याशंसकं राक्षसं हन्तुमुत्पादयतम् । तथा “पर्वतेभ्यः पर्ववद्भ्यो मेघेभ्यः सकाशात् स्वर्यम्। ‘स्वृ शब्दोपतापयोः'। उपतापकमशनिम् "उत्तक्षतम् उद्धृतं कुरुतम् । "येन अशनिना “वावृधानं वर्धमानं प्रवृद्धं वा "रक्षः राक्षसं निजूर्वथः निहथः। ‘जुर्वी हिंसायाम् । तमशनिमुत्तक्षतमित्यर्थः ॥

इन्द्रा॑सोमा व॒र्तय॑तं दि॒वस्पर्य॑ग्नित॒प्तेभि॑र्यु॒वमश्म॑हन्मभिः ।

तपु॑र्वधेभिर॒जरे॑भिर॒त्रिणो॒ नि पर्शा॑ने विध्यत॒ं यन्तु॑ निस्व॒रम् ॥५

इन्द्रा॑सोमा । व॒र्तय॑तम् । दि॒वः । परि॑ । अ॒ग्नि॒ऽत॒प्तेभिः॑ । यु॒वम् । अश्म॑हन्मऽभिः ।

तपुः॑ऽवधेभिः । अ॒जरे॑भिः । अ॒त्रिणः॑ । नि । पर्शा॑ने । वि॒ध्य॒त॒म् । यन्तु॑ । नि॒ऽस्व॒रम् ॥५

इन्द्रासोमा । वर्तयतम् । दिवः । परि । अग्निऽतप्तेभिः । युवम् । अश्महन्मऽभिः ।

तपुःऽवधेभिः । अजरेभिः । अत्रिणः । नि । पर्शाने । विध्यतम् । यन्तु । निऽस्वरम् ॥५

हे इन्द्रासोमौ "दिवः अन्तरिक्षात् परितः सर्वतः "वर्तयतम् आयुधानि प्रेरयतम् । "युवं तौ युवाम् "अग्नितप्तेभिः अग्निना संतप्तैः “तपुर्वधेभिः तापकप्रहारैः "अजरेभिः जरारहितैर्दृढैः "अश्महन्मभिः अश्मसारभूतस्यायसो विकारैर्हननसाधनैस्तैरायुधैः "अत्रिणः राक्षसस्य “पर्शाने पार्श्वस्थाने "नि "विध्यतं निहतम् । ते च राक्षसाः "निःस्वरं निःशब्दं "यन्तु अपयन्तु निर्गच्छन्तु ॥ ॥५॥

इन्द्रा॑सोमा॒ परि॑ वां भूतु वि॒श्वत॑ इ॒यं म॒तिः क॒क्ष्याश्वे॑व वा॒जिना॑ ।

यां वा॒ं होत्रा॑ं परिहि॒नोमि॑ मे॒धये॒मा ब्रह्मा॑णि नृपती॑व जिन्वतम् ॥६

इन्द्रा॑सोमा । परि॑ । वा॒म् । भू॒तु॒ । वि॒श्वतः॑ । इ॒यम् । म॒तिः । क॒क्ष्या॑ । अश्वा॑ऽइव । वा॒जिना॑ ।

याम् । वा॒म् । होत्रा॑म् । प॒रि॒ऽहि॒नोमि॑ । मे॒धया॑ । इ॒मा । ब्रह्मा॑णि । नृ॒पती॑ इ॒वेति॑ नृ॒पती॑ऽइव । जि॒न्व॒त॒म् ॥६

इन्द्रासोमा । परि । वाम् । भूतु । विश्वतः । इयम् । मतिः । कक्ष्या । अश्वाऽइव । वाजिना ।

याम् । वाम् । होत्राम् । परिऽहिनोमि । मेधया । इमा । ब्रह्माणि । नृपती इवेति नृपतीऽइव । जिन्वतम् ॥६

हे इन्द्रासोमौ "इयम् अस्माभिः क्रियमाणा “मतिः मननीया स्तुतिः "वाजिना वाजिनौ बलवन्तौ "वां युवां "विश्वतः सर्वतः "परि "भूतु परिगृह्णातु व्याप्नोतु वा । तत्र दृष्टान्तः । "कक्ष्या कक्षबन्धनी रज्जुः "अश्वेव यथाश्वं परिगृह्णाति तद्वत् । "यां “होत्रां वाचं "वां युवाभ्यां “मेधया "परिहिनोमि प्रेरयामि । सेयं मतिरिति संबन्धः। अपि च “इमा इमान्यस्माभिः कृतानि “ब्रह्माणि स्तोत्राणि --- यथा धनैः पूरयन्ति तथा "जिन्वतं फलैः पूरयतम् ॥

प्रति॑ स्मरेथां तु॒जय॑द्भि॒रेवै॑र्ह॒तं द्रु॒हो र॒क्षसो॑ भङ्गु॒राव॑तः ।

इन्द्रा॑सोमा दु॒ष्कृते॒ मा सु॒गं भू॒द्यो न॑ः क॒दा चि॑दभि॒दास॑ति द्रु॒हा ॥७

प्रति॑ । स्म॒रे॒था॒म् । तु॒जय॑त्ऽभिः । एवैः॑ । ह॒तम् । द्रु॒हः । र॒क्षसः॑ । भ॒ङ्गु॒रऽव॑तः ।

इन्द्रा॑सोमा । दु॒ःऽकृते॑ । मा । सु॒ऽगम् । भू॒त् । यः । न॒ः । क॒दा । चि॒त् । अ॒भि॒ऽदास॑ति । द्रु॒हा ॥७

प्रति । स्मरेथाम् । तुजयत्ऽभिः । एवैः । हतम् । द्रुहः । रक्षसः । भङ्गुरऽवतः ।

इन्द्रासोमा । दुःऽकृते । मा । सुऽगम् । भूत् । यः । नः । कदा । चित् । अभिऽदासति । द्रुहा ॥७

हे इन्द्रासोमौ "तुजयद्भिः त्वरमाणैः "एवैः गन्तृभिरश्वैः “प्रति "स्मरेथाम् अभिगच्छतम् । उपसर्गवशेन स्मरतिरत्रार्थान्तरे वर्तते । यथा प्रस्मरणं प्रस्थानमिति । अभिगत्य च "द्रुहः द्रोग्धॄन् “भङ्गुरावतः भञ्जनकर्मवतः "रक्षसः राक्षसान् "हतं हिंस्तम् । हे इन्द्रासोमौ “दुष्कृते पापकारिणे राक्षसाय "सुगं सुखं “मा "भूत् मा भवतु । "द्रुहा द्रोहेण युक्तः "यः "नः अस्मान् "कदा "चित् अपि "अभिदासति अभिहन्ति तस्मै दुष्कृत इत्यन्वयः ॥

यो मा॒ पाके॑न॒ मन॑सा॒ चर॑न्तमभि॒चष्टे॒ अनृ॑तेभि॒र्वचो॑भिः ।

आप॑ इव का॒शिना॒ संगृ॑भीता॒ अस॑न्न॒स्त्वास॑त इन्द्र व॒क्ता ॥८

यः । मा॒ । पाके॑न । मन॑सा । चर॑न्तम् । अ॒भि॒ऽचष्टे॑ । अनृ॑तेभिः । वचः॑ऽभिः ।

आपः॑ऽइव । का॒शिना॑ । सम्ऽगृ॑भीताः । अस॑न् । अ॒स्तु॒ । अस॑तः । इ॒न्द्र॒ । व॒क्ता ॥८

यः । मा । पाकेन । मनसा । चरन्तम् । अभिऽचष्टे । अनृतेभिः । वचःऽभिः ।

आपःऽइव । काशिना । सम्ऽगृभीताः । असन् । अस्तु । असतः । इन्द्र । वक्ता ॥८

“पाकेन पक्वेन शुद्धेन "मनसा "चरन्तं वर्तमानं सत्यवादिनं "यः मां राक्षसः "अनृतेभिः अनृतैरसत्यैः “वचोभिः वचनैः "अभिचष्टे अभिशंसति मय्यसत्यवचनमारोपयति हे "इन्द्र "काशिना मुष्टिना "संगृभीताः सम्यग्गृहीताः "आपइव यथापो विशीर्णा भवन्ति तथा “असतः असत्यस्य “वक्ता स राक्षसः "असन्नस्तु अविद्यमानो भवतु । नश्यत्वित्यर्थः ॥

ये पा॑कशं॒सं वि॒हर॑न्त॒ एवै॒र्ये वा॑ भ॒द्रं दू॒षय॑न्ति स्व॒धाभि॑ः ।

अह॑ये वा॒ तान्प्र॒ददा॑तु॒ सोम॒ आ वा॑ दधातु॒ निरृ॑तेरु॒पस्थे॑ ॥९

ये । पा॒क॒ऽशं॒सम् । वि॒ऽहर॑न्ते । एवैः॑ । ये । वा॒ । भ॒द्रम् । दू॒षय॑न्ति । स्व॒धाभिः॑ ।

अह॑ये । वा॒ । तान् । प्र॒ऽददा॑तु । सोमः॑ । आ । वा॒ । द॒धा॒तु॒ । निःऽऋ॑तेः । उ॒पऽस्थे॑ ॥९

ये । पाकऽशंसम् । विऽहरन्ते । एवैः । ये । वा । भद्रम् । दूषयन्ति । स्वधाभिः ।

अहये । वा । तान् । प्रऽददातु । सोमः । आ । वा । दधातु । निःऽऋतेः । उपऽस्थे ॥९

"ये राक्षसाः "पाकशंसं परिपक्ववचनं सत्यभाषिणं माम् "एवैः एतव्यैः प्राप्तव्यैरात्मीयैः कामैर्हेतुभूतैः "विहरन्ते विशेषेण हरन्ति उपक्षपयन्ति । यथाकामं परिवदन्तीत्यर्थः। "ये "वा “स्वधाभिः बलैर्युक्ताः "भद्रं कल्याणवर्तनं मां "दूषयन्ति दुष्टं कुर्वन्ति "तान् सर्वान् "सोमः "अहये “वा सर्पाय वा "प्रददातु । “निर्ऋतेः पापदेवतायाः "उपस्थे उत्सङ्गे “वा “आ "दधातु प्रक्षिपतु ॥

यो नो॒ रसं॒ दिप्स॑ति पि॒त्वो अ॑ग्ने॒ यो अश्वा॑नां॒ यो गवां॒ यस्त॒नूना॑म् ।

रि॒पुः स्ते॒नः स्तेय॒कृद्द॒भ्रमे॑तु॒ नि ष ही॑यतां त॒न्वा॒३ तना॑ च ॥१०

यः । नः॒ । रस॑म् । दिप्स॑ति । पि॒त्वः । अ॒ग्ने॒ । यः । अश्वा॑नाम् । यः । गवा॑म् । यः । त॒नूना॑म् ।

रि॒पुः । स्ते॒नः । स्ते॒य॒ऽकृत् । द॒भ्रम् । ए॒तु॒ । नि । सः । ही॒य॒ता॒म् । त॒न्वा॑ । तना॑ । च॒ ॥१०

यः । नः । रसम् । दिप्सति । पित्वः । अग्ने । यः । अश्वानाम् । यः । गवाम् । यः । तनूनाम् ।

रिपुः । स्तेनः । स्तेयऽकृत् । दभ्रम् । एतु । नि । सः । हीयताम् । तन्वा । तना । च ॥१०

हे "अग्ने "यः राक्षसः "नः अस्माकं "पित्वः अन्नस्य “रसं सारं "दिप्सति जिघांसति । "यः च "अश्वानाम् अस्मदीयानां रसं दिसति । "यः च “गवां रसं दिप्सति। "यः च "तनूनाम् अस्मदीयानां शरीराणां रसं दिप्सति । “रिपुः बाधकः “स्तेनः चौरः "स्तेयकृत् धनस्यापहर्ता सः सर्वो जनः "दभ्रं हिंसाम् “एतु प्राप्नोतु । अपि च "सः बाधकः “तन्वा स्वकीयेन शरीरेण “तना “च तनयेन च "नि “हीयतां निहीनो भवतु ॥ ॥ ६ ॥

प॒रः सो अ॑स्तु त॒न्वा॒३॒ तना॑ च ति॒स्रः पृ॑थि॒वीर॒धो अ॑स्तु विश्वाः॑ ।

प्रति॑ शुष्यतु॒ यशो॑ अस्य देवा॒ यो नो॒ दिवा॒ दिप्स॑ति॒ यश्च॒ नक्त॑म् ॥११

प॒रः । सः । अ॒स्तु॒ । त॒न्वा॑ । तना॑ । च॒ । ति॒स्रः । पृ॒थि॒वीः । अ॒धः । अ॒स्तु॒ । विश्वाः॑ ।

प्रति॑ । शु॒ष्य॒तु॒ । यशः॑ । अ॒स्य॒ । दे॒वाः॒ । यः । न॒ः । दिवा॑ । दिप्स॑ति । यः । च॒ । नक्त॑म् ॥११

परः । सः । अस्तु । तन्वा । तना । च । तिस्रः । पृथिवीः । अधः । अस्तु । विश्वाः ।

प्रति । शुष्यतु । यशः । अस्य । देवाः । यः । नः । दिवा । दिप्सति । यः । च । नक्तम् ॥११

“सः राक्षसः “तन्वा “तना “च । व्यत्ययेन तृतीया । तन्वाः शरीरस्य तनयस्य च "परः परस्तात् "अस्तु वर्तमानो भवतु । उभाभ्यां वियुक्तो भवत्वित्यर्थः । "विश्वाः व्याप्ताः "तिस्रः “पृथिवीः त्रीँल्लोकान् "अधो ”अस्तु अधस्ताद्भवतु । लोकत्रयादपि प्रच्युतो भवत्वित्यर्थः । हे "देवाः “अस्य शत्रोः "यशः अन्नं कीर्तिर्वा “प्रति “शुष्यतु । "यः राक्षसः "नः अस्मान् "दिवा अहनि “दिप्सति जिघांसति "यश्च "नक्तं रात्रौ जिघांसति अस्योभयविधस्य यशः प्रति शुष्यत्विति संबन्धः॥

सु॒वि॒ज्ञा॒नं चि॑कि॒तुषे॒ जना॑य॒ सच्चास॑च्च॒ वच॑सी पस्पृधाते ।

तयो॒र्यत्स॒त्यं य॑त॒रदृजी॑य॒स्तदित्सोमो॑ऽवति॒ हन्त्यास॑त् ॥१२

सु॒ऽवि॒ज्ञा॒नम् । चि॒कि॒तुषे॑ । जना॑य । सत् । च॒ । अस॑त् । च॒ । वच॑सी॒ इति॑ । प॒स्पृ॒धा॒ते॒ इति॑ ।

तयोः॑ । यत् । स॒त्यम् । य॒त॒रत् । ऋजी॑यः । तत् । इत् । सोमः॑ । अ॒व॒ति॒ । हन्ति॑ । अस॑त् ॥१२

सुऽविज्ञानम् । चिकितुषे । जनाय । सत् । च । असत् । च । वचसी इति । पस्पृधाते इति ।

तयोः । यत् । सत्यम् । यतरत् । ऋजीयः । तत् । इत् । सोमः । अवति । हन्ति । असत् ॥१२

प्रायेणेदमादिभिर्ऋग्भी राक्षसेन सहर्षिणा शपथः क्रियते । अत्र केचिदाहुः– हत्वा पुत्रशतं पूर्वं वसिष्ठस्य महात्मनः । वसिष्ठं राक्षसोऽसि त्वं वासिष्ठं रूपमास्थितः ॥ अहं वसिष्ठ इत्येवं जिघांसू राक्षसोऽब्रवीत् । अत्रोत्तरा ऋचो दृष्टा वसिष्ठेनेति नः श्रुतम् ॥

इति । "चिकितुषे विदुषे "जनाय इदं "सुविज्ञानं विज्ञातुं सुशकं भवति । किं तत् । "सच्च सत्यं च "असच्च असत्यं च । "वचसी सत्यासत्यरूपे वचने "पस्पृधाते मिथः स्पर्धेते । "तयोः सदसतोर्मध्ये "यत्सत्यं यथार्थं वचनं "यतरत् यच्च "ऋजीयः ऋजुतममकुटिलं "तदित् तदेवाकुटिलं सत्यभाषणं "सोमः "अवति रक्षति । "असत् उक्तविलक्षणमसत्यं "हन्ति हिनस्ति। एवं सत्यावयोर्मध्ये कतरोऽनृतभाषीति विद्वद्भिः सुविज्ञानमित्यर्थः ॥

न वा उ॒ सोमो॑ वृजि॒नं हि॑नोति॒ न क्ष॒त्रियं॑ मिथु॒या धा॒रय॑न्तम् ।

हन्ति॒ रक्षो॒ हन्त्यास॒द्वद॑न्तमु॒भाविन्द्र॑स्य॒ प्रसि॑तौ शयाते ॥१३

न । वै । ऊं॒ इति॑ । सोमः॑ । वृ॒जि॒नम् । हि॒नो॒ति॒ । न । क्ष॒त्रिय॑म् । मि॒थु॒या । धा॒रय॑न्तम् ।

हन्ति॑ । रक्षः॑ । हन्ति॑ । अस॑त् । वद॑न्तम् । उ॒भौ । इन्द्र॑स्य । प्रऽसि॑तौ । श॒या॒ते॒ इति॑ ॥१३

न । वै । ऊं इति । सोमः । वृजिनम् । हिनोति । न । क्षत्रियम् । मिथुया । धारयन्तम् ।

हन्ति । रक्षः । हन्ति । असत् । वदन्तम् । उभौ । इन्द्रस्य । प्रऽसितौ । शयाते इति ॥१३

"वृजिनं पापकारिणं राक्षसं "सोमः देवः "न "वा "उ न खलु "हिनोति प्रेरयति । गच्छ त्वमिति न मुञ्चति । तथा "क्षत्रियम् । क्षत्रं बलम् । तद्वन्तं "मिथुया मिथ्याभूतं वचनं "धारयन्तं बिभ्रतमसत्यवादिनं पुरुषं "न च हिनोति न विसृजति । अपि तु "रक्षः राक्षसं हन्ति । "असत् असत्यं "वदन्तं च "हन्ति हिनस्ति । "उभौ राक्षसानृतवादिनौ तौ सोमेन हतौ "इन्द्रस्य संबन्धिनि "प्रसितौ बन्धने "शयाते निवसतः । यद्वा । इन्द्रस्येति तृतीयार्थे षष्ठी । इन्द्रेणेश्वरेण सोमेन प्रसितौ बद्धौ। 'षिञ् बन्धने' । अस्मात् कर्मणि निष्ठा ।' गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

यदि॑ वा॒हमनृ॑तदेव॒ आस॒ मोघं॑ वा दे॒वाँ अ॑प्यू॒हे अ॑ग्ने ।

किम॒स्मभ्यं॑ जातवेदो हृणीषे द्रोघ॒वाच॑स्ते निरृ॒थं स॑चन्ताम् ॥१४

यदि॑ । वा॒ । अ॒हम् । अनृ॑तऽदेवः । आस॑ । मोघ॑म् । वा॒ । दे॒वान् । अ॒पि॒ऽऊ॒हे । अ॒ग्ने॒ ।

किम् । अ॒स्मभ्य॑म् । जा॒त॒ऽवे॒दः॒ । हृ॒णी॒षे॒ । द्रो॒घ॒ऽवाचः॑ । ते॒ । निः॒ऽऋ॒थम् । स॒च॒न्ता॒म् ॥१४

यदि । वा । अहम् । अनृतऽदेवः । आस । मोघम् । वा । देवान् । अपिऽऊहे । अग्ने ।

किम् । अस्मभ्यम् । जातऽवेदः । हृणीषे । द्रोघऽवाचः । ते । निःऽऋथम् । सचन्ताम् ॥१४

"यदि "वा "अहमनृतदेवः अनृता असत्यभूता देवा यस्य तादृशो यद्यहम् "आस अस्मि । अथवा "मोघं "वा निष्फलं वा "देवान् "अप्यूहे उपगच्छामि । अहं यद्युक्तरूपोऽस्मि हे "अग्ने तर्हि मां बाधस्व । न ह्यहं तथाविधोऽस्मि । एवं सति हे "जातवेदः जातानां वेदितरग्ने "अस्मभ्यं किं कारणं "हृणीषे क्रुध्यसि । तव क्रोधोऽस्मासु न जायतामित्यर्थः । "द्रोघवाचः अनृतवाचो राक्षसाः "ते तव "निर्ऋथम् । निष्पूर्वोऽर्तिर्हिंसायां वर्तते । निर्ऋथं निःशेषेणार्तिं हिंसां "सचन्तां सेवन्ताम् ॥

अ॒द्या मु॑रीय॒ यदि॑ यातु॒धानो॒ अस्मि॒ यदि॒ वायु॑स्त॒तप॒ पूरु॑षस्य ।

अधा॒ स वी॒रैर्द॒शभि॒र्वि यू॑या॒ यो मा॒ मोघं॒ यातु॑धा॒नेत्याह॑ ॥१५

अ॒द्य । मु॒री॒य॒ । यदि॑ । या॒तु॒ऽधानः॑ । अस्मि॑ । यदि॑ । वा॒ । आयुः॑ । त॒तप॑ । पुरु॑षस्य ।

अध॑ । सः । वी॒रैः । द॒शऽभिः॑ । वि । यू॒याः॒ । यः । मा॒ । मोघ॑म् । यातु॑ऽधान । इति॑ । आह॑ ॥१५

अद्य । मुरीय । यदि । यातुऽधानः । अस्मि । यदि । वा । आयुः । ततप । पुरुषस्य ।

अध । सः । वीरैः । दशऽभिः । वि । यूयाः । यः । मा । मोघम् । यातुऽधान । इति । आह ॥१५

इयमपि शपथरूपैव । "यदि अहं वसिष्ठः "यातुधानः (http://puranastudy.byethost14.com/pur_index24/yaatudhana.htm) राक्षसः "अस्मि "अद्य अस्मिन्नेव दिने “गुरीय म्रियेय । अपि "वा “पुरुषस्य मनुष्यस्य “आयुः जीवितं "यदि अहं राक्षसो भूत्वा "ततप हिंसितवानस्मि तर्ह्यप्यहमद्य म्रियेयेत्यन्वयः । "अध अथैवं स्यात् अहं वसिष्ठस्त्वं राक्षस इति तर्हि “सः त्वं "दशभिः "वीरैः पुत्रैः । उपलक्षणमेतत् । सर्वैर्बन्धुजनैः “वि "यूयाः वियुक्तो भवेः । "यः राक्षसः “मा मां "मोघं मृषैव हे "यातुधान हे राक्षस “इति संबोध्य "आह ॥ ॥ ७ ॥

यो मायां॑तुं यातु॑धा॒नेत्याह॒ यो वा॑ र॒क्षाः शुचि॑र॒स्मीत्याह॑ ।

इन्द्र॒स्तं ह॑न्तु मह॒ता व॒धेन॒ विश्व॑स्य ज॒न्तोर॑ध॒मस्प॑दीष्ट ॥१६

यः । मा॒ । अया॑तुम् । यातु॑ऽधान । इति॑ । आह॑ । यः । वा॒ । र॒क्षाः । शुचिः॑ । अ॒स्मि॒ । इति॑ । आह॑ ।

इन्द्रः॑ । तम् । ह॒न्तु॒ । म॒ह॒ता । व॒धेन॑ । विश्व॑स्य । ज॒न्तोः । अ॒ध॒मः । प॒दी॒ष्ट ॥१६

यः । मा । अयातुम् । यातुऽधान । इति । आह । यः । वा । रक्षाः । शुचिः । अस्मि । इति । आह ।

इन्द्रः । तम् । हन्तु । महता । वधेन । विश्वस्य । जन्तोः । अधमः । पदीष्ट ॥१६

“यः राक्षसो माम् "अयातुम् अराक्षसं सन्तं हे “यातुधान हे राक्षस “इति संबोध्य “आह ब्रूते "यो “वा यश्च "रक्षाः राक्षसः "शुचिरस्मि शुद्धो भवामि न राक्षसोऽस्मि “इत्याह ब्रूते “तम् उभयविधं राक्षसम् "इन्द्रः “महता प्रौढेन “वधेन आयुधेन वज्रेण "हन्तु हिनस्तु । स च “विश्वस्य सर्वस्य "जन्तोः जनस्य “अधमः निकृष्टः सन् “पदीष्ट पततु ॥

प्र या जिगा॑ति ख॒र्गले॑व॒ नक्त॒मप॑ द्रु॒हा त॒न्वं१॒॑ गूह॑माना ।

व॒व्राँ अ॑न॒न्ताँ अव॒ सा प॑दीष्ट ग्रावा॑णो घ्नन्तु र॒क्षस॑ उप॒ब्दैः ॥१७

प्र । या । जिगा॑ति । ख॒र्गला॑ऽइव । नक्त॑म् । अप॑ । द्रु॒हा । त॒न्व॑म् । गूह॑माना ।

व॒व्रान् । अ॒न॒न्तान् । अव॑ । सा । प॒दी॒ष्ट॒ । ग्रावा॑णः । घ्न॒न्तु॒ । र॒क्षसः॑ । उ॒प॒ब्दैः ॥१७

प्र । या । जिगाति । खर्गलाऽइव । नक्तम् । अप । द्रुहा । तन्वम् । गूहमाना ।

वव्रान् । अनन्तान् । अव । सा । पदीष्ट । ग्रावाणः । घ्नन्तु । रक्षसः । उपब्दैः ॥१७

"या राक्षसी "नक्तं रात्रौ "द्रुहा द्रोहेण युक्ता "खर्गलेव उलूकीव "प्र "जिगाति प्रगच्छति । किं कुर्वती । "तन्वं स्वकीयं शरीरम् "अप "गूहमाना अपवृण्वती प्रकाशयन्ती । "सा राक्षसी "अनन्तान् अपर्यन्तान् "वव्रान् गर्तान् "अव "पदीष्ट अवाङ्मुखी पततु । "ग्रावाणः सोमाभिषवार्थाः पाषाणाश्च "उपब्दैः अभिषवशब्दैः "रक्षसः राक्षसान् "घ्नन्तु हिंसन्तु ॥

वि ति॑ष्ठध्वं मरुतो वि॒क्ष्वि१॑च्छत॑ गृभा॒यत॑ र॒क्षस॒ः सं पि॑नष्टन ।

वयो॒ ये भू॒त्वी प॒तय॑न्ति न॒क्तभि॒र्ये वा॒ रिपो॑ दधि॒रे दे॒वे अ॑ध्व॒रे ॥१८

वि । ति॒ष्ठ॒ध्व॒म् । म॒रु॒तः॒ । वि॒क्षु । इ॒च्छत॑ । गृ॒भा॒यत॑ । र॒क्षसः॑ । सम् । पि॒न॒ष्ट॒न॒ ।

वयः॑ । ये । भू॒त्वी । प॒तय॑न्ति । न॒क्तऽभिः॑ । ये । वा॒ । रिपः॑ । द॒धि॒रे । दे॒वे । अ॒ध्व॒रे ॥१८

वि । तिष्ठध्वम् । मरुतः । विक्षु । इच्छत । गृभायत । रक्षसः । सम् । पिनष्टन ।

वयः । ये । भूत्वी । पतयन्ति । नक्तऽभिः । ये । वा । रिपः । दधिरे । देवे । अध्वरे ॥१८

हे "मरुतः यूयं "विक्षु प्रजासु "वि "तिष्ठध्वं विविधं तिष्ठत । तत्र गूढान् राक्षसान् हन्तुम् "इच्छत अन्विच्छत । तदनन्तरं "रक्षसः तान् राक्षसान् "गृभायत गृभ्णीत गृह्णीत । गृहीत्वा च "सं "पिनष्टन चूर्णयत । "ये राक्षसाः "वयः पक्षिणः "भूत्वी भूत्वा "नक्तभिः रात्रिभी रात्रिषु "पतयन्ति आगच्छन्ति । "ये "वा ये च "देवे दीप्ते "अध्वरे यागे "रिपः हिंसाः "दधिरे विदधिरे । तान् राक्षसान् सं पिनष्टनेत्यन्वयः ॥

प्र व॑र्तय दि॒वो अश्मा॑नमिन्द्र॒ सोम॑शितं मघव॒न्सं शि॑शाधि ।

प्राक्ता॒दपा॑क्तादध॒रादुद॑क्ता॒द॒भि ज॑हि र॒क्षस॒ः पर्व॑तेन ॥१९

प्र । व॒र्त॒य॒ । दि॒वः । अश्मा॑नम् । इ॒न्द्र॒ । सोम॑ऽशितम् । म॒घ॒ऽव॒न् । सम् । शि॒शा॒धि॒ ।

प्राक्ता॑त् । अपा॑क्तात् । अ॒ध॒रात् । उद॑क्तात् । अ॒भि । ज॒हि॒ । र॒क्षसः॑ । पर्व॑तेन ॥१९

प्र । वर्तय । दिवः । अश्मानम् । इन्द्र । सोमऽशितम् । मघऽवन् । सम् । शिशाधि ।

प्राक्तात् । अपाक्तात् । अधरात् । उदक्तात् । अभि । जहि । रक्षसः । पर्वतेन ॥१९

हे "इन्द्र "दिवः अन्तरिक्षात् "अश्मानम् अशनिं “प्र “वर्तय प्रेरय राक्षसान् हन्तुम् । तथा "सोमशितं सोमेन तीक्ष्णीभूतं यजमानं हे “मघवन् धनवन्निन्द्र “सं “शिशाधि संस्कुरु । अपि च "प्राक्तात् प्राच्याः "अपाक्तात् प्रतीच्याः "अधरात् अवाच्याः उदक्तात् उत्तरतः सर्वस्मादपि दिग्भागात् "रक्षसः राक्षसान "पर्वतेन पर्ववता वज्रेण "अभि "जहि मारय ॥

ए॒त उ॒ त्ये प॑तयन्ति॒ श्वया॑तव॒ इन्द्रं॑ दिप्सन्ति दि॒प्सवोऽदा॑भ्यम् ।

शिशी॑ते श॒क्रः पिशु॑नेभ्यो व॒धं नू॒नं सृ॑जद॒शनिं॑ यातु॒मद्भ्यः॑ ॥२०

ए॒ते । उँ॒ इति॑ । त्ये । प॒त॒य॒न्ति॒ । श्वऽया॑तवः । इन्द्र॑म् । दि॒प्स॒न्ति॒ । दि॒प्सवः॑ । अदा॑भ्यम् ।

शिशी॑ते । श॒क्रः । पिशु॑नेभ्यः । व॒धम् । नू॒नम् । सृ॒ज॒त् । अ॒शनि॑म् । या॒तु॒मत्ऽभ्यः॑ ॥२०

एते । ऊं इति । त्ये । पतयन्ति । श्वऽयातवः । इन्द्रम् । दिप्सन्ति । दिप्सवः । अदाभ्यम् ।

शिशीते । शक्रः । पिशुनेभ्यः । वधम् । नूनम् । सृजत् । अशनिम् । यातुमत्ऽभ्यः ॥२०

“त्ये ते एते राक्षसाः “श्वयातवः श्वभिः परिकरभूतैर्हिंसन्तः श्वभिः सह यान्तो वा "पतयन्ति पतन्ति । ये "दिप्सवः जिघांसवः सन्तः "अदाभ्यम् अहिंस्यम् "इन्द्रं “दिप्सन्ति जिघांसन्ति तेभ्यः “पिशुनेभ्यः पिशुनान् कपटान् हन्तुं "शक्रः शक्त इन्द्रः “वधम् आयुधमशनिरूपं “शिशीते तीक्ष्णीकरोति । "यातुमद्भ्यः राक्षसेभ्यः "नूनं क्षिप्रम् "अशनिं "सृजत् विसृजतु हननार्थम् ॥ ॥ ८ ॥

इन्द्रो॑ यातू॒नाम॑भवत्पराश॒रो ह॑वि॒र्मथी॑नाम॒भ्या॒३॑विवा॑सताम् ।

अ॒भीदु॑ श॒क्रः प॑र॒शुर्यथा॒ वनं॒ पात्रे॑व भि॒न्दन्स॒त ए॑ति र॒क्षसः॑ ॥२१

इन्द्रः॑ । या॒तू॒नाम् । अ॒भ॒व॒त् । प॒रा॒ऽश॒रः । ह॒वि॒ःऽमथी॑नाम् । अ॒भि । आ॒ऽविवा॑सताम् ।

अ॒भि । इत् । उँ॒ इति॑ । श॒क्रः । प॒र॒शुः । यथा॑ । वन॑म् । पात्रा॑ऽइव । भि॒न्दन् । स॒तः । ए॒ति॒ । र॒क्षसः॑ ॥२१

इन्द्रः । यातूनाम् । अभवत् । पराऽशरः । हविःऽमथीनाम् । अभि । आऽविवासताम् ।

अभि । इत् । ऊं इति । शक्रः । परशुः । यथा । वनम् । पात्राऽइव । भिन्दन् । सतः । एति । रक्षसः ॥२१

“यातूनां हिंसकानां रक्षसामयम् "इन्द्रः "पराशरः पराशातयिता हिंसिता “अभवत् । कीदृशानाम् । "हविर्मथीनां हवींषि मथ्नतामभिमुखम् "आविवासताम् आगच्छताम् । अपि चायं “शक्रः इन्द्रः “वनं वृक्षजातं “परशुर्यथा छिन्दन् कुठार इव "पात्रेव मृन्मयानि पात्राणि "भिन्दन् मुद्गर इव च "सतः । प्राप्तनामैतत् । यदाह यास्कः-' तिरः सत इति प्राप्तस्य ' (निरु. ३. २०) इति । प्राप्तान् "रक्षसः राक्षसान् भिन्दन् हिंसन् "अभि "एति अभिगच्छति । इदू पूरणौ ॥

उलू॑कयातुं शुशु॒लूक॑यातुं ज॒हि श्वया॑तुमु॒त कोक॑यातुम् ।

सु॒प॒र्णया॑तुमु॒त गृध्र॑यातुं दृ॒षदे॑व॒ प्र मृ॑ण॒ रक्ष॑ इन्द्र ॥२२

उलू॑कऽयातुम् । शु॒शु॒लूक॑ऽयातुम् । ज॒हि । श्वऽया॑तुम् । उ॒त । कोक॑ऽयातुम् ।

सु॒प॒र्णऽया॑तुम् । उ॒त । गृध्र॑ऽयातुम् । दृ॒षदा॑ऽइव । प्र । मृ॒ण॒ । रक्षः॑ । इ॒न्द्र॒ ॥२२

उलूकऽयातुम् । शुशुलूकऽयातुम् । जहि । श्वऽयातुम् । उत । कोकऽयातुम् ।

सुपर्णऽयातुम् । उत । गृध्रऽयातुम् । दृषदाऽइव । प्र । मृण । रक्षः । इन्द्र ॥२२

"उलुकयातुम् । उलूकैः परिकरभूतैः सह यातयति हिनस्तीति याति गच्छतीति वोलूकया यद्वा उलूकरूपी यातीत्युलुकयातुः । हे इन्द्र तादृशं राक्षसं "जहि विनाशय । तथा च बृहद्देवतामुक्तम्- उलूकयातुं जह्येतान्नानारूपान्निशाचरान् ॥ स्त्रीपुंरूपांश्च तिर्यञ्चो जिघांसूनिन्द्र मे जहि (बृहद्दे. ६. ३२) इति । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । "शुशुलूकयातुम् । उलूका द्विविधा बृहदुलूक अल्पोलूकाश्चेति । तत्रोलूकयातुमिति बृहदुलूकाभिप्रायेणोक्तम् । शिशुरल्प उलूकः शुशुलूकः । तद्रूपे वर्तमानं राक्षसं “श्वयातुं श्वरूपेण वर्तमानं राक्षसम् "उत अपि च "कोकयातुम् । कोकश्चक्रवाकः तद्रूपेण वर्तमानं राक्षसं "सुपर्णयातुम् । सुपर्णः श्येनः । तदाकारं यातुधानम् "उत अपि च "गृध्रयातुं गृध्ररूपं च यातुधानम् । एतान् सर्वान्नानाकारान् हे “इन्द्र जहि। किं बहुना “दृषदेव पाषाणेनेव वज्रेण "रक्षः राक्षसमात्रं “प्र “मृण मारय ।।

मा नो॒ रक्षो॑ अ॒भि न॑ड्यातु॒माव॑ता॒मपो॑च्छतु मिथु॒ना या कि॑मी॒दिना॑ ।

पृ॒थि॒वी न॒ः पार्थि॑वात्पा॒त्वंह॑सो॒ऽन्तरि॑क्षं दि॒व्यात्पा॑त्व॒स्मान् ॥२३

मा । न॒ः । रक्षः॑ । अ॒भि । न॒ट् । या॒तु॒ऽमाव॑ताम् । अप॑ । उ॒च्छ॒तु॒ । मि॒थु॒ना । या । कि॒मी॒दिना॑ ।

पृ॒थि॒वी । न॒ः । पार्थि॑वात् । पा॒तु॒ । अंह॑सः । अ॒न्तरि॑क्षम् । दि॒व्यात् । पा॒तु॒ । अ॒स्मान् ॥२३

मा । नः । रक्षः । अभि । नट् । यातुऽमावताम् । अप । उच्छतु । मिथुना । या । किमीदिना ।

पृथिवी । नः । पार्थिवात् । पातु । अंहसः । अन्तरिक्षम् । दिव्यात् । पातु । अस्मान् ॥२३

“रक्षः राक्षसजातिः "नः अस्मान् “मा "अभि "नट् माभिव्याप्नोतु । नशतेर्व्याप्तिकर्मणो लुङि 'मन्त्रे घस' इति च्लेर्लुक्। 'न माङ्योगे' इत्यडभावः। तथा "यातुमावतां यातनावतां राक्षसानां "मिथुना मिथुनानि स्त्रीपुंसरूपाणि युगलानि “अपोच्छतु । उषा अपि विवासयतु अपवर्जयतु । “या यानि मिथुनानि “किमीदिना किमीदिनानि किमिदं किमिदमिति जिघांसया वर्तमानानि भवन्ति । अपि च "पृथिवी प्रथितेयं भूमिश्च “नः अस्मान् "पार्थिवात् पृथिव्या अन्तरिक्षस्य संबन्धिनः "अंहसः पापात् "पातु रक्षतु । "अन्तरिक्षं च "दिव्यात् दिविभवात् पापात् “अस्मान् "पातु रक्षतु ।।

इन्द्र॑ ज॒हि पुमां॑सं यातु॒धान॑मु॒त स्त्रियं॑ मा॒यया॒ शाश॑दानाम् ।

विग्री॑वासो॒ मूर॑देवा ऋदन्तु॒ मा ते दृ॑श॒न्सूर्य॑मु॒च्चर॑न्तम् ॥२४

इन्द्रं । ज॒हि । पुमां॑सम् । या॒तु॒ऽधानं॑म् । उ॒त । स्त्रियं॑म् । मा॒यया॑ । शाश॑दानाम् ।

विऽग्रीं॑वासः । मूर॑ऽदेवाः । ऋ॒द॒न्तु॒ । मा । ते । दृ॒श॒न् । सूर्यं॑म् । उ॒त्ऽचर॑न्तम् ॥२४

इन्द्र । जहि । पुमांसम् । यातुऽधानम् । उत । स्त्रियम् । मायया । शाशदानाम् ।

विऽग्रीवासः । मूरऽदेवाः । ऋदन्तु । मा । ते । दृशन् । सूर्यम् । उत्ऽचरन्तम् ॥२४

हे "इन्द्र “पुमांसं पुंरूपधारिणं "यातुधानं राक्षसं "जहि मारय । "उत अपि च "मायया वञ्चनया “शाशदानां हिंसन्तीं “स्त्रियं राक्षसीं च जहि । अपि च मूरदेवाः मारणक्रीडा राक्षसाः “विग्रीवासः विच्छिन्नग्रीवाः सन्तः “ऋदन्तु नश्यन्तु । "ते तथाविधा राक्षसाः “उच्चरन्तम् उद्यन्तं "सूर्यम् आदित्यं "मा “दृशन् मा द्राक्षुः ।।

प्रति॑ चक्ष्व॒ वि च॒क्ष्वेन्द्र॑श्च सोम जागृतम् ।

रक्षो॑भ्यो व॒धम॑स्यतम॒शनिं॑ यातु॒मद्भ्य॑ः ॥२५

प्रति॑ । च॒क्ष्व॒ । वि । च॒क्ष्व॒ । इन्द्रः॑ । च॒ । सो॒म॒ । जा॒गृ॒त॒म् ।

रक्षः॑ऽभ्यः । व॒धम् । अ॒स्य॒त॒म् । अ॒शनि॑म् । या॒तु॒मत्ऽभ्यः॑ ॥२५

प्रति । चक्ष्व । वि । चक्ष्व । इन्द्रः । च । सोम । जागृतम् ।

रक्षःऽभ्यः । वधम् । अस्यतम् । अशनिम् । यातुमत्ऽभ्यः ॥२५

हे "सोम त्वम् "इन्द्रश्च “प्रति “चक्ष्व प्रत्येकं पश्य राक्षसान् । तथा “वि “चक्ष्व विविधं पश्य । यथास्मान्न बाधेरन् तथा पश्येत्यर्थः । युवां च संहतौ "जागृतम्। जागरूकौ रक्षोवधोद्युक्तौ भवतम् । "यातुमद्भ्यः हिंसावद्यःजर “रक्षोभ्यः राक्षसेभ्यः “अशनिम् अशनिरूपं “वधम् आयुधम् “अत्यतं क्षिपतम् ॥ ॥ ९ ॥

॥ इति सप्तमे मण्डले षष्ठोऽनुवाकः । सप्तमं मण्डलं समाप्तम् ॥

टिप्पणी

७.१०४.१६ यो मायातुं यातुधानेति --

ऋङ् मोघमन्त्रं निन्दा च शापो यो मेत्यृगेव तु । याञ्चा यदिन्द्र चित्रेति क्षेपोऽभीदमिति त्वृचि ।।बृहद्देवता १.४९ ।।

७.१०४.२२ उलू॑कयातुं शुशुलूक॑यातुं ज॒हि श्वया॑तुमु॒त कोक॑यातुम् । सु॒प॒र्णया॑तुमु॒त गृध्र॑यातुं दृ॒षदे॑व॒ प्र मृ॑ण॒ रक्ष॑ इन्द्र ॥

ऋचि उलूक, शुशुलूकादियातूनां हननकृत्यस्य तुलना इन्द्रेण दृषदस्य हननेनसह कृतमस्ति। इन्द्रः दृषदस्य हननं केन प्रकारेण कर्तुं शक्यते, अस्मिन् संदर्भे अथर्ववेदे मन्त्रमस्ति - इन्द्रस्य या मही दृषत्क्रिमेर्विश्वस्य तर्हणी । तया पिनष्मि सं क्रिमीन् दृषदा खल्वामिव ॥१॥ - शौ.अ. २.३१.१ (https://sa.wikisource.org/s/1wfe) । इन्द्रः केनापि प्रकारेण दृषदस्य मह्नं कर्तुं समर्थः भवति। ऋ. ८.७२.४ (https://sa.wikisource.org/s/13kv) मध्ये कथनं अस्ति - दृषदं जिह्वयावधीत् ॥ यदा जिह्वा बन्धनतः मुक्ता भूत्वा कपालकुहरे प्रविष्टुं समर्था भवति, तदा दिव्यरसानां आस्वादनकर्तुं शक्ता भवति। तदा हनूरूपा या दृषदस्ति, तस्याः हननं भवति, इति कथितुं शक्यन्ते। द्र. दृषदोपरि टिप्पणी (http://puranastudy.freevar.com/pur_index14/drishat.htm)

ये उलूक, शुशुलूकादि यातूनि सन्ति, एका व्याख्या एवंप्रकारेण कर्तुं शक्यन्ते यत् एतानि कटुवाक्यानि सन्ति ये उरसि विक्षोभं उत्पद्यन्ते। तेषां चिकित्सा केन प्रकारेण भवेत्। मृतकस्य उरसि दृषदस्य स्थापनस्य निर्देशमस्ति। द्र. उर उपरि टिप्पणी (https://sites.google.com/site/puranicsubjectindex/upavaasa-ura/%E0%A4%89%E0%A4%B0-ura)

मण्डल ७